

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Els hel·lenismes a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval (segles IX-XII): la seva relació amb els glossaris

Marta Punsola Munárriz

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) i a través del Dipòsit Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX ni al Dipòsit Digital de la UB. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX o al Dipòsit Digital de la UB (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) y a través del Repositorio Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR o al Repositorio Digital de la UB. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR o al Repositorio Digital de la UB (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service and by the UB Digital Repository (diposit.ub.edu) has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized nor its spreading and availability from a site foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository is not authorized (framing). Those rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

Els hel·lenismes a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval (segles IX-XII): la seva relació amb els glossaris

Tesi presentada per optar al títol de Doctor

Doctoranda:

MARTA PUNSOLA MUNÁRRIZ

Directores:

DRA. ANA GÓMEZ RABAL

DRA. MERCÈ PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA

Tutora:

DRA. MERCÈ PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA

Programa de doctorat: *Cultures i llengües del món antic i la seva pervivència*

Departament de Filologia Clàssica, Romànica i Semítica
Facultat de Filologia

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

2017

Resum

La documentació llatina de la Catalunya altmedieval és una rica font d'informació històrica, jurídica i lingüística, així com sobre diversos aspectes de la vida quotidiana. Un dels trets característics d'aquesta documentació és l'ús d'un llenguatge formular i d'unes estructures fixades que fan que, de vegades, la llengua dels diplomes sigui hermètica i poc donada a la innovació. Tot i això, podem observar-hi la inclusió d'un lèxic específic deutor, generalment, de la consulta de glossaris contemporanis a la redacció dels diplomes. Dins aquest lèxic específic, destaca especialment la presència d'hel·lenismes.

A la present tesi doctoral oferim un corpus complet d'hel·lenismes procedents de glossaris. A través de l'estudi lingüístic d'aquests termes d'origen hel·lè, hem intentat establir qui els utilitzava, quan i on, i amb quina finalitat.

Abstract

Latin documents written in High Medieval Catalonia are a highly valuable source of information from a historical, juridical and linguistic point of view. At the same time, they shed light on several aspects of daily life. One of the main characteristics of these documents is the use of formular language and fixed structures. Sometimes, this results in a hermetic language that doesn't allow much innovation. Nevertheless, we have documented the inclusion of a specific lexis that comes from the reading of glossaries contemporary to the writing of diplomas. One of the highlights of this lexis is the presence of Hellenisms.

In this doctoral thesis we offer a comprehensive corpus of Hellenisms that come from glossaries. Through the linguistic analysis of these Hellenic terms, we have attempted to establish who used them, when and where, and to which end.

ÍNDIX

Agraïments	7
1. Introducció	9
1.1. Adscripció de la tesi al GMLC	10
1.2. Estat de la qüestió	11
1.3. Metodologia, objectius i estructura del treball	16
1. Introduction	21
1.1. Affiliation of the thesis to the GMLC	22
1.2. The state of the question	23
1.3. Methodology, objectives and structure of the study	27
2. Els hel·lenismes a la documentació altmedieval catalana	33
2.1. La presència del grec al corpus documental	33
2.2. Tipologia documental i parts del document	36
2.3. Escrivans i centres de producció.....	45
2.3.1. L'escriptori de Ripoll i les figures de Miró Bonfill i de l'abat Oliba.....	45
2.3.2. Ermengol Bernat i la catedral de la Seu d'Urgell.....	55
2.3.3. L'escola jurídica de Barcelona: Bonsom, Ervigi Marc i Ponç Bofill Marc	59
2.3.4. L'escola catedralícia de Vic: els gramàtics Guibert i Borrell Guibert.....	64
3. Origen dels hel·lenismes: els glossaris	69
3.1. El gènere dels glossaris	69
3.2. Els glossaris de Ripoll.....	70
3.2.1. El manuscrit 74	71
3.2.2. El manuscrit 59	74
3.3. Altres glossaris catalans	75
3.4. Fonts dels glossaris	77
3.4.1. Les <i>Etymologiae</i> d'Isidor de Sevilla.....	77
3.4.2. El <i>Liber Glossarum</i> o <i>Glossarium Ansileubi</i>	78
3.4.3. Martí de Laon i els <i>Scholica</i>	79
3.4.4. Altres	81
4. Estudi lingüístic	83
4.1. Estructura de les veus.....	83
4.2. Criteris formals	88
4.3. Veus.....	89

5. Conclusions	649
5.1. Els hel·lenismes presents al corpus i la seva relació amb els glossaris.....	649
5.2. Parts i tipus de documents.....	660
5.3. Escrivans amb voluntat d'erudició.....	666
5.4. Cronologia.....	676
5.5. Epíleg	679
6. Bibliografia	683
6.1. Fonts documentals i arxius	683
6.2. Glossaris i fonts	689
6.3. Estudis i obres lexicogràfiques.....	691
Abreviatures	703
<i>Index Graecorum uerborum</i>	705

Agraïments

Voldria donar les gràcies, en primer lloc, a les meves directores Ana Gómez Rabal i Mercè Puig Rodríguez-Escalona per tot el suport que m'han brindat al llarg d'aquests anys. Així mateix, he d'agrair al projecte de recerca *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, així com al seu director, Pere J. Quetglas, les oportunitats de creixement acadèmic, laboral i personal que m'han ofert. Vull mostrar també el meu agraïment als membres del grup que m'han acompanyat en aquest camí: Carlos Prieto, Adelaida Terol, Joan Maria Jaime, Susanna Allés i, molt especialment, Marta Segarrés.

També ha estat molt important el suport logístic d'una institució com la Milà i Fontanals del CSIC, la qual m'ha proporcionat els recursos necessaris per a desenvolupar la meva recerca. En aquesta institució he rebut el suport no només del personal de biblioteca i administració, especialment d'Isidre Solé, sinó també dels companys del Departament de Ciències Històriques (Estudis Medievals): Esther Tello, Marta Manso, Victòria Burguera, Julia Conesa i un llarg etcètera de companys que han anat passant per la IMF.

No puc deixar de donar les gràcies als investigadors que m'han acollit en les meves estades a l'estranger i dels quals he pogut aprendre i enriquir-me en diversos àmbits. Parlo tant dels professors de la FIDEM com, en especial, dels investigadors de l'IRHT del CNRS de París Bruno Bon i Renaud Alexandre que, des del primer dia, em van acollir com un membre més del seu grup.

Finalment, he de mostrar el meu més sincer agraïment a la meva família i amics pels seus ànims i per la seva paciència i comprensió. Seria molt llarga la llista de noms, però no puc acabar sense mencionar el Marc i el Juan, companys d'experiències que m'han donat forces durant els últims mesos de redacció i, molt especialment, he de donar les gràcies a la persona que m'ha mantingut en contacte amb la realitat en la recta final.

La realització d'aquesta tesi doctoral ha estat possible gràcies a un ajut FPU (convocatòria 2012) concedit pel Ministerio de Educación, Cultura y Deporte.

1. Introducció

L'Alta Edat Mitjana a Catalunya, tan poc abundant en obres de caràcter literari i historiogràfic, gaudeix d'una extraordinària riquesa documental fruit, sens dubte, de la importància atorgada al testimoni escrit, això és, a la memòria documental. Aquest corpus de documents es converteix, per tant, en la font principal –i gairebé única– per a juristes, filòlegs i historiadors a l'hora de desenvolupar les seves investigacions sobre l'Edat Mitjana als territoris del domini lingüístic del català.

La tipologia de la documentació que ens ha arribat és molt variada i pertany tant a l'àmbit civil com a l'eclesiàstic. Predominen les donacions, compravendes, permutes de terres i altres possessions, contractes agraris, etc. També és considerable el nombre de documents que transmeten plets i processos judicials els quals, a més dels fets que relaten, contenen informació altament valuosa sobre l'administració de la justícia, la composició dels tribunals i les normes que inspiraven les sentències judicials en els propis documents. S'hi sumen una gran quantitat de testaments d'èpoques diverses i procedents de diferents classes socials, els quals ens informen sobre les relacions personals i familiars dels atorgants, així com dels seus béns i possessions de tota mena, molt útils per a l'estudi de la vida quotidiana a la Catalunya altmedieval. Són igualment nombrosos els convenis o pactes, especialment contractes feudals i juraments de fidelitat que regulaven les relacions socials i de vassallatge, i que són un reflex de l'estructura feudal de la societat medieval catalana. De la mateixa manera, trobem abundants actes de consagració d'esglésies, d'elecció i consagració de bisbes i abats, decrets sinodals, inventaris, cartes de poblament, etc. Finalment, s'han conservat documents expedits per les cancelleries reial i pontifícia, que testimonien les seves relacions amb els monestirs i bisbats catalans.

El llatí en què estan redactats aquests documents té les característiques pròpies d'una llengua de cultura. En efecte, el llatí medieval és el llatí que s'escriu quan allò que la gent parla ja no és llatí. Es tracta, per tant, d'una llengua apresada a l'escola, però que encara manté un cert grau de vitalitat que li permet –especialment pel que fa al lèxic– adaptar-se a les noves realitats a través de la creació de neologismes i de canvis semàntics en els termes ja existents.

1.1. Adscripció de la tesi al GMLC

Aquest ric corpus documental és l'objecte d'estudi del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (GMLC), un glossari de termes llatins i romànics documentats en fonts catalanes de l'any 800 al 1100.¹ Fundat per M. Bassols de Climent als anys cinquanta del segle passat i dirigit per J. Bastardas, es tracta d'un projecte de llarga durada que actualment desenvolupa dues línies de treball intrínsecament relacionades, de redacció d'articles, d'una banda, i de digitalització i publicació digital de textos, de l'altra. Així doncs, s'aprofiten els avenços informàtics per tal de continuar la tasca de buidat de documents que s'havia iniciat anteriorment i que havia resultat en la creació d'un fitxer lexicogràfic manual. Des de l'any 2000, s'ha anat digitalitzant un corpus de més de 22.000 documents, alhora que l'any 2012 sortí a la llum la primera versió del CODOLCAT (<http://gmlc.imf.csic.es/codolcat>), base de dades lèxica destinada a posar a l'abast del públic general aquest corpus digital fins aleshores d'ús exclusivament intern, i de la qual s'han anat publicant noves versions, ampliades i enriquides anualment.

Gràcies a la nostra vinculació amb aquest projecte des d'octubre de l'any 2011, realitzant tasques de digitalització i d'introducció d'informació a la base de dades, i participant com a editora en la publicació de les consecutives versions del CODOLCAT (v. 1-5, 2012-2016), vam poder entrar en contacte amb aquest ric corpus documental, el qual ofereix múltiples possibilitats de recerca des de diferents disciplines. Donat el nostre interès no només per la llengua, sinó també per la literatura, ben aviat ens cridà l'atenció la presència dels anomenats preàmbuls literaris en alguns tipus de documents, especialment aquells de caràcter més solemne. Efectivament, un tret característic de la documentació notarial és el seu caràcter formular, és a dir, el recurs reiterat a uns patrons d'escriptura o a unes fórmules transmeses a les escoles o a les pròpies notaries o escrivanies. Aquestes segueixen tradicions jurídiques precedents i s'adapten a les necessitats concretes per tal de deixar constància jurídica dels actes realitzats. Així, cada tipus de document segueix uns models particulars, tot i que algunes fórmules es repeteixen en diverses tipologies documentals. Ara bé, malgrat

¹ *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, vol. I (A-D), fasc. 11 (F) i fasc. 12 (G). // *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, vol. I (A-D)² (preparat per a la seva publicació).

que la dependència de les fórmules és una característica comuna a aquests documents, el preàmbul representa un espai de certa llibertat que el redactor pot personalitzar de manera conscient i voluntària. En les ocasions en què això succeeix, generalment en documents de certa solemnitat i transcendència, l'escrivà introdueix innovacions en els models proposats, tot enriquint la fórmula i conferint al document un estil elevat. A l'escrivà de bona formació lingüística i pretensions literàries se li presenta l'oportunitat de desplegar la seva erudició.

Tan bon punt començarem a fixar-nos en aquests preàmbuls, va cridar-nos l'atenció la presència d'un lèxic especial. En efecte, entre cites bíbliques i jurídiques, i recursos estilístics més propis de la literatura que no pas de la diplomàtica, destaca notablement l'ús de termes estranys i hermètics, deutors majoritàriament de la consulta de glossaris; dins d'aquest lèxic particular ens va sorprendre especialment la presència d'hel·lenismes. Aquesta qüestió ens va interessar de seguida i, atès que es tracta d'un tema molt poc estudiat, decidírem iniciar la nostra recerca sobre la qüestió dels hel·lenismes, establint com a corpus de treball els documents escrits en llatí procedents dels territoris del domini lingüístic del català entre els segles IX i XII.

1.2. Estat de la qüestió

De la presència d'hel·lenismes a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval se n'ocupà Michel Zimmermann a inicis dels anys noranta.² Aquest article, juntament amb altres treballs que realitzà principalment entre 1975 i 1990, fou recollit ara fa més d'una dècada en dos volums imprescindibles per a qualsevol persona que estigui interessada en la producció escrita procedent de Catalunya entre els segles IX i XII.³ Aspectes com l'estructura de les actes notariales, l'ús de formularis i glossaris, les particularitats dels preàmbuls i escatocols, les fórmules de datació, les influències de la llengua parlada en el llatí dels documents, les biblioteques i *scriptoria*, la cultura librària, etc. són descrits per Zimmermann en un estudi global i complet.

Pel que fa a la qüestió dels hel·lenismes, Zimmermann constatà que la presència a la documentació notarial catalana d'un cert tipus de termes d'origen grec respon a la

² M. Zimmermann, "La connaissance du grec en Catalogne".

³ Id., *Écrire et lire*. En concret, se centra en la qüestió dels hel·lenismes al vol. I, pp. 297-313.

voluntat de cercar una terminologia específica que atorgui més solemnitat o transcendència a alguns tipus de documents, com ara les consagracions i dotacions d'esglésies, les actes fundacionals o les actes d'elecció abacials i episcopals. Segons afirma l'investigador francès, aquest fenomen es dona durant un breu període de temps, concretament entre els anys 970-975 i 1015-1030, aproximadament; a partir de mitjan segle XI, ja no apareixerien hel·lenismes a excepció d'algun cas aïllat. Continua dient que aquests hel·lenismes solen aparèixer una única vegada a la totalitat de la documentació, i se situen o bé al preàmbul o bé a l'escatocol, és a dir, a les parts del document que ofereixen més llibertat al redactor. Una de les conclusions més importants a què arriba aquest estudiós és que la presència d'hel·lenismes no és un indicatiu del coneixement de la llengua grega a Catalunya, sinó que és fruit, fonamentalment, de la consulta de glossaris. En aquest sentit, Zimmermann afirma que els hel·lenismes presents als diplomes catalans dels segles X i XI es troben majoritàriament als glossaris procedents de l'abadia de Santa Maria de Ripoll. D'aquest tipus d'hel·lenismes, va elaborar-ne un inventari de 80 termes,⁴ tots ells continguts als glossaris de Ripoll; ell mateix indica, però, que es tracta d'una llista incompleta.

Per a dur a terme el seu estudi, Zimmermann va partir de treballs previs que, de manera indirecta, s'havien ocupat del tema. En efecte, al 1960 J. Bastardas afirmava: «Característico del latín hispánico es el uso de grecismos que constituyen un gran recurso para dar brillantez a la prosa literaria».⁵ El mateix Bastardas, en analitzar la influència dels glossaris en el llatí medieval dels territoris corresponents al domini lingüístic del català,⁶ havia exposat el cas de l'hel·lenisme *choraules* i de com aquest hauria arribat, per influència d'una glossa, a un decret de pau i treva de l'any 1027,⁷ alhora que menciona també el cas de *quigramas*,⁸ inserit a l'acta de consagració de l'església del castell d'Olèrdola.⁹ Alguns d'aquests hel·lenismes es troben igualment recollits al GMLC, com ara el mateix *choraules* i altres termes com *basileus*, *chrona*, *antropo*, etc.

⁴ Id., "La connaissance du grec en Catalogne", p. 499.

⁵ J. Bastardas, "El latín medieval", p. 262.

⁶ Id., "Nota sobre la influència dels glossaris".

⁷ Junyent, *Oliba Dip.* 92, pp. 144-147.

⁸ La lectura correcta, però, és *quigamas* (cf. s. u. *chirographum*).

⁹ 992 DCBarcelona I 222, pp. 439-440; també editat a Ordeig, *Dotalies*, pp. 255-257.

Altres treballs, en estudiar les característiques de determinats escrivans o diplomes han abordat, de forma tangencial, la qüestió dels hel·lenismes a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval. Així, J. M. Salrach, en els seus estudis sobre el comte i bisbe Miró Bonfill, ha mencionat l'ús que fa aquest personatge de nombrosos vocables d'origen grec. En concret, en els seus articles dedicats a les actes de consagració de Sant Miquel de Cuixà i de Santa Maria de Ripoll,¹⁰ anomena entre les característiques principals de la llengua de Miró Bonfill l'ús d'hel·lenismes, cultismes i neologismes, alhora que cita alguns d'aquests termes presents als documents.¹¹

Un cas similar el trobem al monogràfic que dedica J. Alturo al jutge i escrivà Ermengol Bernat d'Urgell,¹² el qual també inclou hel·lenismes als documents que redacta. En l'anàlisi que realitza sobre la llengua i l'estil d'Ermengol, Alturo menciona la presència d'hel·lenismes, així com d'algun hebraisme. D'aquest mateix escrivà se n'havia ocupat P. J. Quetglas,¹³ el qual també fa referència a l'ús de termes d'origen grec per part d'Ermengol i n'ofereix alguns exemples, com ara *crona* o *epyfatum*.

Seguint la mateixa línia, J. Martínez Gázquez dedica un article a la llengua de Bonsom de Barcelona,¹⁴ en el qual analitza una donació feta pel comte de Barcelona Borrell II al monestir de Sant Cugat del Vallès,¹⁵ en què menciona alguns dels hel·lenismes que apareixen al text. D'altra banda, en un article centrat en les fórmules d'imprecació,¹⁶ el mateix Martínez Gázquez ofereix una possible explicació del terme *celidrodo*, el qual apareix al mateix document estudiat a l'article anterior.

Finalment, M. Puig Rodríguez-Escalona, M. A. Fornés Pallicer, A. Gómez Rabal i P. J. Quetglas¹⁷ han analitzat de manera més extensa els hel·lenismes presents en un document datat l'any 1055 que recull els acords dels bisbes reunits en concili a

¹⁰ J. M. Salrach, "El comte-bisbe Miró Bonfill i l'acta de consagració de Ripoll", i "El comte-bisbe Miró Bonfill i l'acta de consagració de Cuixà".

¹¹ De l'estil de Miró Bonfill també se n'ha ocupat P. J. Quetglas, "Las cualidades poéticas de Miró Bonfill", i "Llenguatge jurídic i llenguatge poètic".

¹² J. Alturo, "Escritores latinos de Catalunya".

¹³ P. J. Quetglas, "Nota sobre la cultura dels escrivans medievals".

¹⁴ J. Martínez Gázquez, "Aspectos de la latinidad de Bonushomo".

¹⁵ 988 CSCugat I 217, pp. 181-183.

¹⁶ J. Martínez Gázquez et al., "La fórmulas de imprecación".

¹⁷ M. Puig et al., "Helenismos y palabras fantasmas en el documento de 1055".

Narbona en contra de Guillem Bernat de Gurb.¹⁸ El document fou redactat per Borrell Guibert, el qual mostra certa voluntat artística en la seva elaboració.¹⁹

En un altre sentit, la relació entre la presència d'hel·lenismes a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval i l'ús dels glossaris comporta que, per a portar a terme el nostre treball, sigui del tot indispensable fer atenció als glossaris que circulaven entre els escriptors i biblioteques dels monestirs i catedrals. Els glossaris més importants procedents del territori català són els continguts als manuscrits 74 i 59 de Ripoll, confeccionats entre els segles X i XI i avui dia conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó.²⁰ Alguns d'aquests glossaris han estat editats totalment o parcial per J. Llauro, L. Nicolau d'Olwer, J. M. Casas i Homs, J. M. Millàs i Vallicrosa, J. Martínez Gázquez, J. Alturo i J. Carracedo.²¹ Pel que respecta a l'estudi dels hel·lenismes, els glossaris d'aquests dos còdexs són d'especial importància, ja que contenen un elevat nombre de termes d'origen grec. Molts d'aquests glossaris, però, encara resten inèdits i manca una edició que en faciliti la lectura. D'altra banda, el mateix J. Alturo ha publicat altres glossaris d'origen català no continguts en aquests dos manuscrits²² però que també inclouen alguns hel·lenismes.²³

Així doncs, tal i com es desprèn del què acabem d'exposar, l'únic treball de conjunt sobre la qüestió dels hel·lenismes a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval és el publicat per Michel Zimmermann l'any 1990. És molt important

¹⁸ **1055** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1138, pp. 447-448; també editat a Junyent, *Oliba* Dip. 163, pp. 276-277.

¹⁹ Sobre Borrell Guibert i la redacció d'aquest document també n'han parlat M. Puig i M. A. Fornés, "*Berillus grammaticus* o Borrell Guibert".

²⁰ Barcelona, ACA, Ripoll, mss. 74 i 59. Sobre aquests dos manuscrits, *uid.* capítol 3.

²¹ J. Llauro, "Los glosarios de Ripoll"; L. Nicolau d'Olwer, "Un glossaire de Virgile et Juvénal", i "Les glossaires de Ripoll"; J. M. Casas, "Vocabulari trilingüe del segle XI"; J. M. Millàs, "Un antiguo glosario hispanohebraico"; J. Martínez Gázquez, "La cultura de los monjes de Ripoll", "Las glosas de contenido científico", i "Un glosario de adverbios en -tern y en -tim"; J. Alturo, "Corpus glossariorum latinorum Cataloniae", i "La glossa VI del manuscrit 74 de Ripoll"; J. Carracedo Fraga, "Un glosario gramatical griego-latino en el código *Ripoll* 74". Per a totes aquestes edicions s'han creat unes sigles amb les quals es citaran al llarg del treball.

²² J. Alturo, "Fragment d'un epítom del *Glossarium Ansileubi*", "Fragments d'un glossari llatí basat en el *Liber Glossarum*", "El glossari contingut en el manuscrit París, Bibl. Nat. lat. 2306", i "El glosario del manuscrito en escritura visigótica París, BN, lat. 609".

²³ La qüestió dels glossaris serà abordada amb més profunditat a l'apartat corresponent (*uid.* capítol 3).

destacar, però, que Zimmermann realitzà els seus estudis basant-se en la lectura d'edicions antigues, com ara les de Petrus de Marca o Jaime Villanueva, alhora que consultà molts documents directament als arxius o a les biblioteques on es troben dipositats. Conseqüentment, el buidatge dels textos era lent i molt laboriós. Actualment, però, disposem de molts més recursos que permeten accelerar el procés gràcies a un accés molt més immediat a la informació disponible. D'una banda, des de la dècada dels noranta fins a l'actualitat s'ha publicat un gran nombre d'edicions de diplomataris i cartularis llatins dels segles IX-XII corresponents a l'àmbit del domini lingüístic del català.²⁴ En conseqüència, el nombre de documents editats ha augmentat considerablement respecte del que pogué utilitzar Zimmermann per a elaborar les seves conclusions. D'altra banda, la digitalització en el si del GMLC de gran part d'aquest ampli corpus documental ens ha permès agilitzar notablement el procés de lectura i de buidatge dels textos.

Tampoc no cal oblidar que cada vegada més arxius i biblioteques han anat posant a la disposició del públic general nombrosa informació sobre els seus fons, alhora que permeten consultar en format digital part de la documentació que contenen. En aquest sentit és especialment destacable el portal web PARES (Portal de Archivos Españoles: <http://pares.mcu.es/>), a través del qual hem pogut accedir a nombrosa informació relativa a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i els seus fons.

Tot plegat palesa la necessitat de fer una revisió d'estudis com els de Zimmermann, realitzats en un moment en què l'investigador no tenia al seu abast un fons documental editat tan ampli com el que trobem a l'actualitat, ni tampoc disposava de les eines informàtiques que en faciliten l'anàlisi. Així doncs, en re-emprendre, en les circumstàncies actuals, la qüestió dels hel·lenismes, esperem poder confirmar algunes de les hipòtesis plantejades per Zimmermann, corregir-ne d'altres i aportar-ne de noves.

D'altra banda, el fet que existeixin alguns apunts esparsos, a la bibliografia abans mencionada, sobre la presència d'hel·lenismes al corpus de documents de la Catalunya altmedieval mostra certa consciència, per part dels investigadors, de la seva

²⁴ Vid. A. Gómez Rabal, "En torno a las ediciones de la documentación latina catalana altomedieval".

importància tant des d'un punt de vista lingüístic com sociocultural. Faltava, però, un estudi complet sobre aquest tema que pogués aportar llum sobre diversos aspectes fins ara poc estudiats o només apuntats.

1.3. Metodologia, objectius i estructura del treball

Hem de remarcar, en primer lloc, que la nostra recerca s'ha desenvolupat en base a les edicions ja existents de cartularis i diplomataris procedents dels territoris del domini lingüístic del català entre els segles IX i XII. Per tant, partim d'un corpus de documentació editada, el que serveix de base per a la redacció del GMLC i que es publica paulatinament en el CODOLCAT. A banda de les lectures i transcripcions recollides pels membres del propi equip i integrades en el corpus del GMLC, i de les comprovacions pertinents que hem realitzat als pergamins i manuscrits originals, és important tenir present que no s'han tingut en compte tots aquells diplomes que resten inèdits als arxius i biblioteques. En canvi, pel que fa als glossaris altmedievals, hem treballat partint de tots ells, tant els editats com els que resten inèdits, dels quals hem realitzat la transcripció.

CRITERIS DE SELECCIÓ DELS HEL·LENISMES ANALITZATS I ESTABLIMENT DEL CORPUS

En qualsevol tesi doctoral on es pretengui partir de l'anàlisi lexicogràfica d'un grup concret de termes, l'autor s'ha d'enfrontar inevitablement a la difícil tasca de selecció. Per a poder realitzar el nostre estudi, ha estat necessari un buidatge exhaustiu del corpus²⁵ per tal de localitzar-ne tots els hel·lenismes presents, la quantitat dels quals és notablement elevada. Partint de les teories de Zimmermann i Bastardas sobre la influència dels glossaris en la presència d'hel·lenismes a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, vam decidir centrar aquest estudi en els termes d'origen grec usats per afany d'erudició. És per aquest motiu que ens vam disposar a analitzar els hel·lenismes presents als glossaris, és a dir, aquells termes grecs que, pel fet d'ésser desconeguts, necessiten una explicació. Amb aquest plantejament fou necessari dur a terme un altre buidatge, en aquest cas dels glossaris contemporanis a la redacció dels documents i procedents també dels territoris del domini lingüístic del català.

²⁵ Aquest buidatge s'ha realitzat a partir del corpus digitalitzat del GMLC i del fitxer manual.

Així doncs, un cop realitzats ambdós buidatges, és a dir, el del corpus documental i el dels glossaris, es va procedir a fer-ne un estudi comparatiu, i es va comprovar que un tant per cent molt elevat dels hel·lenismes documentats al nostre corpus també es trobava present als glossaris, i que aquest nombre era prou significatiu per constituir un corpus de treball. Per tant, el conjunt de termes analitzats al present estudi el constitueixen aquells hel·lenismes testimoniats tant als documents com als glossaris.

Un cop establert aquest criteri de selecció bàsic, vàrem haver de prendre altres decisions que han afectat la tria final d'hel·lenismes a treballar. En primer lloc, cal aclarir és què entenem per hel·lenisme. En aquest sentit, hem considerat únicament els préstecs directes del grec. Aquest criteri ens ha fet ignorar els termes creats per derivació (com és el cas, per exemple, de *christianus*, del grec *χριστός*), així com els compostos d'un prefix grec i d'un terme llatí (del tipus *archileuista*). Aquesta decisió s'ha pres com a mitjà per acotar una tesi doctoral que, altrament, hagués estat excessivament extensa, donada la gran quantitat de termes que, d'una manera o d'una altra, procedeixen del grec.

En segon lloc, només s'inclouen aquells mots que apareixen als glossaris com a primer terme, és a dir, si apareixen a les definicions d'altres mots, però no tenen entrada pròpia, no els hem inclòs a la selecció.²⁶ D'altra banda, no s'han considerat ni els noms propis ni els títols de llibres (del tipus *Genesis*, *Apocalypsi*, *Dialectica*, *Rethorica*, etc.). En general, s'ha respectat un criteri de coincidència de categoria gramatical entre el mot documentat a la glossa i el terme present al corpus analitzat. En alguns casos concrets, però, s'han inclòs hel·lenismes testimoniats al nostre corpus que, malgrat no coincidir en categoria gramatical amb la glossa, mostren de manera evident com el redactor s'hi ha inspirat per a emprar un altre terme ja existent²⁷ o de nova creació.²⁸

En tercer lloc, cal fer algunes consideracions en relació amb el corpus de textos. Aquest es compon fonamentalment de documentació de tipus notarial datada entre l'any 800 i el 1200, alhora que incorpora també alguna obra literària del segle XI com,

²⁶ Tanmateix, pels lemes treballats, és a dir, aquells que tenen glossa pròpia, s'han inclòs totes les glosses que ens han semblat rellevants, ja hi apareguin com a primer terme ja apareguin a la definició.

²⁷ Cf. s. uu. *anachoreticus* et *euphonos*.

²⁸ Cf. s. uu. *allegoriter* et *hyperephaniose*.

per exemple, els poemes de l'abat Oliba o altres escrits relacionats amb la seva figura.²⁹ Cal dir que el corpus del GMLC inclou tots els diplomes que estan d'alguna manera relacionats amb el territori català, ja sigui perquè procedeixen de terres catalanes, ja sigui perquè hi intervenen personatges d'aquest territori, ja sigui perquè són testimoni de les relacions amb l'exterior (per exemple, privilegis dels reis francs, documents de la cancelleria reial aragonesa o diplomes expedits per la cúria pontifícia). Per al nostre estudi, en canvi, els documents que són fruit d'escrivans "externs" als territoris del domini lingüístic del català només s'han considerat de manera secundària i, per tant, no es compten entre els testimonis documentals recollits a l'estudi lèxic de cada terme.

En quart lloc, pel que fa als documents falsos, aquests s'han tingut en compte si pertanyen a la cronologia estudiada ja que, encara que siguin falsos des d'un punt de vista diplomàtic, són del nostre interès des del punt de vista lingüístic. Quan se sap que els falsos han estat produïts amb posterioritat al segle XII, s'han descartat.

Finalment, quant a la cronologia, malgrat aturar-nos a l'any 1200, s'han inclòs alguns testimonis fins l'any 1213 en una ocasió,³⁰ ja que denoten la continuïtat en l'ús d'un terme que comença a aparèixer a les darreries del segle XII.

OBJECTIUS

Com s'ha dit, aquest treball de tesi doctoral parteix de la hipòtesi de Zimmermann segons la qual, a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, apareixen un elevat nombre d'hel·lenismes que són deutors de la consulta de glossaris i que s'usen com a element d'erudició per tal d'embellir documents revestits de solemnitat. El nostre objectiu fonamental ha estat ratificar, matisar o descartar aquesta teoria en base a l'estudi d'un corpus documental molt més ampli. Així doncs, amb aquest plantejament pretenem el següent:

- confirmar que la presència d'hel·lenismes al corpus estudiat no s'explica per un coneixement real de la llengua grega, sinó per la consulta de glossaris;
- comprovar si la inclusió d'hel·lenismes se circumscriu a una determinada època o si es tracta d'un fenomen més estès cronològicament;

²⁹ Al llarg del treball, quan fem l'expressió "corpus documental", ens referim a la totalitat del corpus d'estudi, encara que inclogui algunes obres literàries.

³⁰ Cf. s. u. *placenta*.

- determinar si l'ús de termes d'origen grec respon a una voluntat artística o literària per part del redactor;
- verificar si aquests hel·lenismes emprats per una motivació erudita o literària apareixen en una única ocasió o si, al contrari, presenten una freqüència d'ús més elevada;
- esbrinar si la inserció de vocables procedents del grec queda restringida als preàmbuls i escatocols o si s'estén a altres parts del diploma.

A més a més, a banda de les qüestions que acabem d'enumerar, amb el nostre estudi pretenem assolir aquests altres objectius:

- elaborar un corpus complet dels hel·lenismes emprats a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval i testimoniats als glossaris contemporanis;
- realitzar un estudi lingüístic d'aquests hel·lenismes;
- establir les fonts concretes, dins dels glossaris, de cadascuna de les veus analitzades;
- determinar quins escrivans destaquen per l'ús d'hel·lenismes i quina vinculació tenien amb els centres culturals i intel·lectuals més importants a l'Alta Edat Mitjana catalana.

ESTRUCTURA DEL TREBALL

En base a aquests objectius principals i un cop fixat el conjunt d'hel·lenismes subjecte a examen, s'ha procedit a realitzar una anàlisi lèxica dels termes seleccionats. Amb aquest objectiu, s'ha creat un model de fitxa lexicogràfica a partir del qual s'han elaborat les entrades i que serà detalladament descrit a l'apartat corresponent.³¹

L'estudi lingüístic dels mots seleccionats constitueix el nucli fonamental d'aquesta tesi doctoral, i anirà precedit d'uns capítols de caràcter introductori que han de servir per a contextualitzar el fenomen de la presència d'hel·lenismes a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, fenomen que sorprèn sobretot pel caràcter eminentment pragmàtic dels diplomes de tipus notarial. S'hi tractaran diversos aspectes relatius a la inclusió de mots d'origen grec al nostre corpus. Així doncs, ens hem plantejat de manera general la qüestió de la presència del grec als

³¹ Vid. capítol 4, subcapítol 4.1.

diplomes objecte del nostre anàlisi i hem abordat aspectes com les tipologies documentals i les parts del diploma que més poden afavorir l'ús d'hel·lenismes, els centres culturals més importants del moment, o els escrivans que mostren majors interessos literaris.

A banda d'aquestes qüestions de caràcter més general, hem dedicat un apartat a l'estudi dels glossaris els quals, com ja s'ha apuntat, constitueixen la font principal en la qual es basaren els redactors del corpus de documents llatins de la Catalunya altmedieval a l'hora d'inserir hel·lenismes als seus diplomes.

En resum, el present estudi s'estructura de la següent manera. Consta de dos capítols preliminars dedicats, el primer, al fenomen de la presència d'hel·lenismes a la documentació llatina dels territoris del domini lingüístic del català a l'Alta Edat Mitjana i, el segon, a l'estudi dels glossaris en tant que font principal de termes d'origen grec. Aquests dos capítols serveixen per a contextualitzar l'estudi lèxic dels hel·lenismes documentats al corpus analitzat, estudi que constitueix el nucli fonamental d'aquesta tesi doctoral. Després de les conclusions finals, clou aquest estudi un índex d'hel·lenismes.

1. Introduction

High Middle Ages in Catalonia are scarce in literary and historiographic works, but are, nonetheless, extraordinarily rich in documentary sources. This is due to the importance given to written testimony, that is, to documentary memory. Thus, this corpus of documents becomes the main source –and almost the only one– for jurists, historians and philologists that develop their research on the Middle Ages in the territories of the Catalan linguistic domain.

The types of documents preserved to this day are varied and come from both the civil and the ecclesiastical sphere. These documents are predominantly donations, contracts of sale, exchanges of lands and other properties, agrarian contracts, etc. It is also considerable the number of lawsuits and legal proceedings that, beyond the facts narrated, contain valuable information about the administration of justice, the composition of the courts and the rules that inspired legal sentences. We should add to these countless testaments from different periods and social classes, which provide us with valuable information about personal and family relations and the goods and properties of the testator. This data is undeniably useful for the study of daily life in High Medieval Catalonia. Pacts or agreements are equally numerous, especially feudal contracts and oaths of fealty, which regulate the relations between a vassal and his lord and reflect the feudal structure of Medieval Catalan society. Similarly, we can find numerous acts of consecration of churches, acts of election and consecration of bishops and abbots, synodal decrees, inventories, letters of settlement, etc. Finally, documents issued by royal and papal chancelleries, which testify their relations with the Catalan monasteries and dioceses, have also been preserved.

The Latin in which these documents are written has the characteristics of a language of culture. Medieval Latin is, in fact, the Latin that was written when speakers did not communicate in Latin anymore. It is a language learned at school that keeps, nonetheless, certain degree of vitality. This allows this language to evolve, especially on a lexical level, in order to adapt to new realities through the creation of neologisms and by means of semantic changes in already-existing words.

1.1. Affiliation of the thesis to the GMLC

This rich documentary corpus is the object of study of the *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (GMLC), a glossary of Latin and Romance words documented in Catalan sources from the year 800 to 1100.¹ Created by M. Bassols de Climent in the 1950s and directed by J. Bastardas, this is a long-lasting project that develops two lines of research: 1. writing of lexicographical articles; 2. digitisation and digital publishing of texts. To that end, the GMLC uses technology in order to pursue the reading of documents initiated in the 20th century, which resulted in a card index box that contained handwritten lexicographical files. Since the year 2000, the research group has digitised more than 22.000 diplomas and, in 2012, they launched the first version of a lexical database aimed at giving access to the general population to this digital corpus. This database named CODOLCAT (<http://gmlc.imf.csic.es/codolcat>) issues a new expanded version once a year.

Thanks to our affiliation to this project since October 2011 –we have, indeed digitised texts and worked as editors of the consecutive versions of the CODOLCAT (v. 1-5, 2012-2016)–, we have been able to access this rich documentary corpus, which offers multiple research options from a wide range of disciplines and perspectives. Our initial interest focused on the literary preambles present in certain types of documents, especially those of a solemn type. Certainly, a characteristic trait of notarial documentation is its formular nature, that is, the reiterated resort to writing patterns and formulas transmitted in schools, notaries and scriptoria. These patterns and formulas follow previous juridical traditions and adapt to particular needs in order to provide textual evidence of the legal acts performed. As a consequence, each type of document follows a specific model, although some formulas are usual in several kinds of diplomas. However, although dependency on the formula is a common trait of these documents, preambles offer scribes relative freedom to personalise and embellish their texts. When this happens, notably in solemn and transcendent acts, the writer introduces changes and innovations to the models, enriching the formula and elevating

¹ *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, vol. I (A-D), fasc. 11 (F) et fasc. 12 (G). // *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, vol. I (A-D)² (ready for publication).

the style of the document as a result. The scribes that were well-educated and had literary ambitions saw an opportunity to display their knowledge.

When we started to analyse these preambles, we soon noticed the presence of a specific lexis. In fact, between biblical and juridical quotes and stylistic devices closer to literature than to diplomatics, what truly stands out is the use of exotic or foreign terms that come mostly from the reading of glossaries. In particular, we turned our attention to Hellenisms. Since this topic hadn't been comprehensively studied in the past, we decided to focus our research on the subject of Hellenisms and we established as our corpus of study the Latin documents written in the territories of the Catalan linguistic domain between the 9th and the 12th centuries.

1.2. The state of the question

At the beginning of the 90s, Michel Zimmermann studied the presence of Hellenisms in High Medieval Latin documentation.² This article and other works dated between 1975 and 1990 were gathered in two volumes essential to any researcher interested in the written production from High Medieval Catalonia.³ Aspects such as the structure of notarial acts, the use of formularies and glossaries, the characteristics of preambles and eschatocols, dating patterns, the influences of the spoken tongue on the Latin of the documents, libraries and scriptoria, etc. are described by Zimmermann in a global and comprehensive study.

As regards the matter of Hellenisms, Zimmermann noted that the presence of Greek terms in notarial Catalan documents can be explained by a voluntary search of a specific terminology. This is thought to provide certain types of documents, such as acts of consecration of churches or acts of election and consecration of bishops and abbots, with more solemnity and transcendence. According to the French researcher, this phenomenon is reduced to two specific timelines, approximately between 970-975 and 1015-1030; after half eleventh century, the use of Hellenisms is scarce or nonexistent. He also argues that these Hellenisms appear just once in the entire corpus and are to be found be it in the preamble be it in the eschatocol, that is to say, the parts

² M. Zimmermann, "La connaissance du grec en Catalogne".

³ Id., *Écrire et lire*. The matter of Hellenisms is addressed in the first volume, pp. 297-313.

of the documents that offer the writer more freedom. One of his main conclusions was that the presence of Hellenisms doesn't necessarily indicate the knowledge of Greek in Catalonia, but comes from the reading of glossaries. In this sense, Zimmermann maintains that the Hellenisms that we can find in Catalan diplomas between the 10th and the 11th centuries come from Santa Maria de Ripoll's glossaries. Therefore, he elaborated an inventory of 80 terms,⁴ all of them contained in Ripoll's glossaries, despite being aware of the incompleteness of this list.

In order to carry out his research, Zimmermann started out from previous works that had addressed this matter, though indirectly. Effectively, in 1960 J. Bastardas stated: «Característico del latín hispánico es el uso de grecismos que constituyen un gran recurso para dar brillantez a la prosa literaria».⁵ The same researcher examined the influence of glossaries on the Medieval Latin of the territories of the Catalan linguistic domain,⁶ and explained the cases of *choraules*, a Hellenism found in a Peace and Truce decree from 1027,⁷ and *quigramas*,⁸ present in the consecration of Olèrdola castle's church.⁹ Some of these Hellenisms are equally gathered in the GMLC, for example the same *choraules*, and other words such as *basileus*, *chrona*, *antropo*, etc.

There are other works that have dealt with the topic of Hellenisms in Latin documents from High Medieval Catalonia, although only tangentially when studying the characteristics of certain scribes or diplomas. Thus, J. M. Salrach, in his research about the count and bishop Miró Bonfill, has noted the use of numerous terms of Greek origin. More specifically, in his articles about the consecrations of Sant Miquel de Cuixà and Santa Maria de Ripoll,¹⁰ he lists the specific traits of Miró Bonfill's style and language, and points out the use of Hellenisms, neologisms and learned words, giving some examples of each.¹¹

⁴ Id., "La connaissance du grec en Catalogne", p. 499.

⁵ J. Bastardas, "El latín medieval", p. 262.

⁶ Id., "Nota sobre la influència dels glossaris".

⁷ Junyent, *Olíba Dip.* 92, pp. 144-147.

⁸ The correct reading is *quigamas* (cf. s. u. *chirographum*).

⁹ 992 DCBarcelona I 222, pp. 439-440; also edited in Ordeig, *Dotalies*, pp. 255-257.

¹⁰ J. M. Salrach, "El comte-bisbe Miró Bonfill i l'acta de consagració de Ripoll", and "El comte-bisbe Miró Bonfill i l'acta de consagració de Cuixà".

¹¹ Miró Bonfill's style has also been studied by P. J. Quetglas, "Las cualidades poéticas de Miró Bonfill", and "Llenguatge jurídic i llenguatge poètic".

Similarly J. Alturo, in his monograph about judge and scribe Ermengol Bernat d'Urgell,¹² has noted the use of Hellenisms. In his analysis of Ermengols' style, Alturo mentions the presence of Hellenisms as well as certain Hebraisms. In the same line, P. J. Quetglas¹³ also refers to Ermengol's use of Hellenisms and offers some examples such as *crona* or *epyfatum*.

J. Martínez Gázquez devotes an article to the language of Bonsom de Barcelona,¹⁴ in which he analyses a Barcelona's count Borrell II donation to Sant Cugat's del Vallès monastery.¹⁵ He, as well, lists some of the Hellenisms present in the text. On the other hand, in a paper focused on imprecations,¹⁶ the same Martínez Gázquez offers a possible explanation for the term *celidrado*, used by Bonsom in Borrell II's donation.

Finally, M. Puig Rodríguez-Escalona, M. A. Fornés Pallicer, A. Gómez Rabal and P. J. Quetglas¹⁷ have studied more extensively the Hellenisms documented in a 1055 council in which the bishops gathered in Narbona decree the excommunication of Guillem Bernat de Gurb.¹⁸ This document was written by Borrell Guibert, who displays certain artistic aspirations in its elaboration.¹⁹

The relation between the presence of Hellenisms in Catalan documents from High Medieval Catalonia and the use of glossaries is indubitable. For this reason, in order to properly carry out our own research, the study of the glossaries that circulated between scriptoria and monastic and cathedral libraries is of vital importance. The main glossaries compiled in Catalonia and preserved to this day are the ones contained in Ripoll's manuscripts 74 and 59. Both codices were written between the 10th and the 11th centuries and are currently kept in the Crown of Aragon's Archive.²⁰ Some of these glossaries have been totally or partially edited by J. Llauro, L. Nicolau d'Olwer, J. M.

¹² J. Alturo, "Escritores latinos de Catalunya".

¹³ P. J. Quetglas, "Nota sobre la cultura dels escrivans medievals".

¹⁴ J. Martínez Gázquez, "Aspectos de la latinidad de Bonushomo".

¹⁵ 988 CSCugat I 217, pp. 181-183.

¹⁶ J. Martínez Gázquez et al., "La fórmulas de imprecación".

¹⁷ M. Puig et al., "Helenismos y palabras fantasmas en el documento de 1055".

¹⁸ 1055 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1138, pp. 447-448; also edited in Junyent, *Oliba Dip.* 163, pp. 276-277.

¹⁹ The matter of Borrell Guibert and the writing of this document has also been analysed by M. Puig and M. A. Fornés, "*Berillus grammaticus* o Borrell Guibert".

²⁰ Barcelona, ACA, Ripoll, mss. 74 and 59. About these two manuscripts, uid. chapter 3.

Casas i Homs, J. M. Millàs i Vallicrosa, J. Martínez Gázquez, J. Alturo and J. Carracedo.²¹ As far as the study of Hellenisms is concerned, these two manuscripts are of paramount importance, since they contain a considerable amount of Greek terms. Nevertheless, a great deal of these glossaries hasn't been edited. On the other hand, J. Alturo has published other glossaries of Catalan origin²² that also contain Hellenisms.²³

Taking everything into consideration, we can conclude that the only comprehensive study on the matter of Hellenisms in the Latin documents written in Catalonia during the High Middle Ages is that of Zimmermann, published in 1990. We should underline the fact that Zimmermann based his research on ancient editions, such as those of Petrus de Marca or Jaime Villanueva, as he also read numerous unpublished diplomas kept at several archives and libraries. As a consequence, the reading of texts was heavy and laborious. Presently, though, we benefit from several resources that allow us to accelerate the process, thanks to an immediate access to the information available. On the one hand, since the 90s countless editions of Latin cartularies from the period of our interest have been published.²⁴ For this reason, the total number of edited documents has increased significantly since Zimmermann carried out his studies. On the other hand, the GMLC has digitised the vast majority of its documentary corpus, which has quickened the process of reading and analysing the texts.

We should also emphasize the fact that more and more archives and libraries have granted access to the general public by digitising part of the documents that they keep. In this sense, the site PARES (Portal de Archivos Españoles: <http://pares.mcu.es/>),

²¹ J. Llauró, "Los glosarios de Ripoll"; L. Nicolau d'Olwer, "Un glossaire de Virgile et Juvénal", and "Les glossaires de Ripoll"; J. M. Casas, "Vocabulari trilingüe del segle XI"; J. M. Millàs, "Un antiguo glosario hispanohebraico"; J. Martínez Gázquez, "La cultura de los monjes de Ripoll", "Las glosas de contenido científico", and "Un glosario de adverbios en -tern y en -tim"; J. Alturo, "Corpus glossariorum latinorum Cataloniae", and "La glossa VI del manuscrit 74 de Ripoll"; J. Carracedo Fraga, "Un glosario gramatical griego-latino en el código *Ripoll 74*". This editions will be cited with the abbreviations that we have created for them.

²² J. Alturo, "Fragment d'un epítom del *Glossarium Ansileubi*", "Fragments d'un glossari llatí basat en el *Liber Glossarum*", "El glossari contingut en el manuscrit París, Bibl. Nat. lat. 2306", and "El glosario del manuscrito en escritura visigótica París, BN, lat. 609".

²³ The issue of glossaries will be analysed in depth in the corresponding section (uid. chapter 3).

²⁴ Vid. A. Gómez Rabal, "En torno a las ediciones de la documentación latina catalana altomedieval".

through which we have been able to access invaluable information about the Crown of Aragon's Archive, is exceptionally remarkable.

All of the above highlights the need to review Zimmermann's research, undergone in a moment when researchers could not benefit from these advantages, that is, copious editions of documentary sources and technological tools that improve their analysis. Hence, undertaking the topic of Hellenisms under the current circumstances, we expect to confirm, mend and improve Zimmermann's hypothesis.

Moreover, the existence of isolated notes on the issue of Hellenisms in the documentary corpus from High Medieval Catalonia evidences certain degree of awareness amongst researchers of its relevance from both points of view the linguistic and the sociocultural. In spite of this, a comprehensive analysis of this subject that could shed light on insufficiently studied aspects is yet to be done.

1.3. Methodology, objectives and structure of the study

First of all, we should establish that our research has been developed on the basis of already published texts of the cartularies from the territories of the Catalan linguistic domain between the 9th and the 12th centuries. Therefore, our point of departure is a corpus of edited documents, the same that is periodically published in the CODOLCAT and used for the writing of the GMLC. For this same reason, apart from the transcriptions of the research team itself included in the corpus and the pertinent verifications made directly from the original parchments and manuscripts, we have not taken into consideration the diplomas that rest unpublished in the archives and libraries. However, as regards the High Medieval glossaries, we have examined both those published and those unpublished, for which we have made the palaeographical transcription.

SELECTION CRITERIA AND ESTABLISHMENT OF THE CORPUS

Any doctoral thesis that aims to carry out the lexicographical study of a particular group of words has to tackle the inevitably arduous task of selection. To undertake the

present study, a thorough analysis of the corpus has been necessary²⁵ in order to locate the elevated number of Hellenisms that it contains. Departing from Bastardas and Zimmermann's theories on the influence of glossaries on the presence of Hellenisms in Latin documents from High Medieval Catalonia, we decided to focus our research on the terms of Greek origin used for zeal of literacy. With this in mind, we proceeded to analyse the Hellenisms found in the glossaries, that is, those Greek terms that, precisely for being foreign words, need an explanation. More precisely, we focused our attention on the glossaries contemporary to our documentary corpus and originating from the territories of the Catalan linguistic domain.

Once we finished examining both the documentary corpus and the glossaries, we carried out a comparative study which led us to confirm that a high percentage of the Hellenisms documented in our corpus was also present in the glossaries. We soon noticed that the volume of these Hellenisms was significant enough to constitute a corpus of study. Therefore, the ensemble of terms analysed in this thesis is composed of those Hellenisms documented in both the documentary corpus and the contemporary glossaries.

After establishing this basic criterion, we were forced to make other decisions that would affect the final selection of Hellenisms object of this study. First of all, we should clarify what we define as Hellenism. In this sense, we have only considered the direct loanwords from Greek. This means that we have ignored those words created by derivation (such as *christianus*, from the Greek *χριστός*), as well as the compounds of a Greek prefix and a Latin term (for instance, *archileuita*). This decision has been made as a measure of delimiting a doctoral study that, otherwise, would have been excessively extensive, due to the great amount of terms that, in a way or another, come from Greek.

Secondly, we only include those terms that appear as a first term in the glossaries. To that end, we have omitted the Hellenisms that, despite being used in other word's definitions, do not have an entry of their own.²⁶ On the other hand, we

²⁵ This analysis has been carried out from GMLC's digital corpus as well as the handwritten lexicographical files.

²⁶ Nevertheless, for each lemma, that is, the Hellenisms that have a gloss of their own, we have included all relevant glosses, whether the word appears as the first term or in the definition.

have also excluded of our study anthroponyms and book titles (such as *Genesis*, *Apocalypsi*, *Dialectica*, *Rethorica*, etc.). In general, we have followed a criterion of coincidence in part of speech between the word documented in a gloss and the term present in our corpus of study. Nevertheless, we have made some exceptions and we have included four Hellenisms that, despite not presenting the same part of speech in the glossaries and in our diplomas, show clear evidence that the scribe has used them in order to write another word already existent²⁷ or to create a new one.²⁸

Thirdly, we should make some considerations as far as the corpus of texts is concerned. This corpus is basically formed of notarial documents dated between 800 and 1200, as well as a few literary works from the 11th century such as, for instance, abbot Oliba's poems and other compositions related to this figure.²⁹ It is important to point out that the GMLC includes all documents related to some extent to the Catalan territory. To that purpose, it considers diplomas written in Catalonia as well as documents in which Catalan figures participate, or texts that show the relations with other territories (for instance, Frankish kings' privileges, Aragonese royal chancery's documents, or letters issued by the Roman curia). For the present thesis, however, we haven't taken into consideration those documents written by foreign scribes, that is, scribes that do not come from the territories of the Catalan linguistic domain.

Fourthly, as regards falsifications, we have only considered them if they were written between the 9th and the 12th centuries. That is because, despite being false from the diplomatic point of view, they have linguistic value for our research. When we have evidence that they have been written after the 12th century, they have been ignored.

Finally, with reference to chronology, despite stopping at the year 1200, in one occasion we have added several documents past that date.³⁰ This decision is due to the fact that they express the continuation in the use of a term that begins to appear at the end of the 12th century.

²⁷ Cf. s. uu. *anachoreticus* et *euphonos*.

²⁸ Cf. s. uu. *allegoriter* et *hyperephaniose*.

²⁹ The expression "documentary corpus" will always refer to the entire corpus, despite the inclusion of some literary works.

³⁰ Cf. s. u. *placenta*.

OBJECTIVES

As it has been said, the present doctoral thesis is based on Zimmermann's hypothesis. According to the French researcher, Latin documents from High Medieval Catalonia contain a great amount of Hellenisms that come from glossaries and are used as an element of erudition in order to embellish solemn diplomas. Our main objective is to confirm, mend, improve or refute this theory. To that end, we have based our study on a much more wide documentary corpus and, with our approach, we expect to:

- confirm that the presence of Hellenisms in our corpus of study can be explained by the reading of glossaries and not by a real knowledge of the Greek language
- verify whether the use of Hellenisms is exclusive to a given period or chronologically more widespread
- determine if the inclusion of terms of Greek origin is due to the scribe's artistic or literary ambition
- establish if those Hellenisms used for zeal of erudition appear only once or, on the contrary, present a higher frequency of use
- corroborate whether the use of Greek words is restricted to preambles and eschatocols or it is applicable to other parts of the diploma

Moreover, apart from these questions, with our analysis we hope to reach the following objectives:

- elaborate a comprehensive corpus of the Hellenisms used in Latin documents from High Medieval Catalonia and attested in the contemporary glossaries
- carry out a linguistic study of those Hellenisms
- determine the specific sources, as far as glossaries are concerned, of each lemma studied
- attest which scribes stand out for their use of Greek terms and establish their connection with the cultural and intellectual centres of the moment in Catalonia

STRUCTURE OF THE STUDY

On the basis of these main goals, and after establishing the corpus of Hellenisms, we have proceeded to undertake a linguistic analysis of the selected terms. In order to do

so, we have designed a template from which we have developed the lexical entries; the structure of the entries will be discussed in the corresponding section.³¹

The linguistic study of the Hellenisms constitutes the centre of this doctoral thesis. It is preceded by two introductory chapters that aim to contextualise the phenomenon of Hellenisms in Latin documents from High Medieval Catalonia, a phenomenon that strikes particularly for the pragmatic nature of the notarial diplomas. In those chapters we will address several features of the inclusion of terms of Greek origin in our corpus. Therefore, we have turned our attention to the matter of the presence of Greek in our documents in general, analysing aspects such as the types and parts of diplomas that can be prone to the use of Hellenisms, the more prominent cultural centres of the moment, or the scribes with higher literary aspirations.

In addition, we have devoted a chapter to the study of glossaries. As we have already noted, these glossaries constitute the principal source from which the writers of the corpus of Latin documents from High Medieval Catalonia got their inspiration when adding Hellenisms to their texts.

To sum up, the present study contains two preliminary chapters, a first one dedicated to the presence of Hellenisms in Latin documents from the territories of the Catalan linguistic domain between the 9th and the 11th centuries, and a second one focused on the analysis of glossaries considered as the main source of Greek terms. These two chapters are intended to contextualise the lexical study of the Hellenisms documented in the selected documentary corpus, study that constitutes the heart of this doctoral thesis. After the final conclusions, our work is closed by an index of Hellenisms.

³¹ Vid. chapter 4, subchapter 4.1.

2. Els hel·lenismes a la documentació altmedieval catalana

La presència d'hel·lenismes erudits a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval és un fenomen que sorprèn precisament per la natura eminentment pràctica d'aquest tipus de textos. De totes maneres, a banda d'aquest fenomen objecte d'estudi en el present treball, també hem detectat al nostre corpus la presència d'antropònims grecs, així com de la denominació *Graecus* que acompanya alguns noms propis a documents de Barcelona pel volts de l'any 1000. A més a més, tot i que de manera aïllada, algunes actes presenten escriptura en caràcters grecs. És per això que, a la primera part del present capítol, exposarem aquests aspectes relatius a la presència del grec al corpus documental abans de centrar-nos en els hel·lenismes en si.

En una segona part, reflexionarem sobre quines tipologies documentals i quines parts concretes del diploma poden afavorir l'ús de termes d'origen grec. I, finalment, ens deturarem en els centres monàstics i catedralicis més importants en el pla cultural i intel·lectual, especialment entre els segles X i XI. Ens centrarem, en concret, en Ripoll, Urgell, Barcelona i Vic, i en destacarem alguns personatges que semblen més inclinats a usar hel·lenismes per motius estilístics.

2.1. La presència del grec al corpus documental

Des de la primera meitat del segle IX, la documentació notarial catalana denota la presència del grec a l'antroponímia. A tall d'exemple, podem mencionar *Stefanus*, *Theodorus*, *Andreas*, *Adanasia*, *Eugenia* o *Cristoforus*. Es tracta de noms de sants que deuen la seva difusió al progrés del cristianisme. A més a més, destaquen uns altres antropònims d'origen grec del tot originals, els quals apareixen en molt poques ocasions. És el cas de *Graphyolus*,¹ *Onespaídos*,² *Adilfia*³ o *Balsamus*,⁴ entre altres.⁵

¹ *Condiciones sacramentorum ad quas in presentia domini Gondemari ... Heldefredo, Graphyolo et Donato sacerdotum* (842 DipGirona 19, p. 76).

² *Onespaídos, qui scrixi et ss. sub die et anno quod supra* (956 CSCugat I 46, p. 42).

³ *Ego Adilfia femina et Fluilo femina uinditricis sumus* (976 DCBarcelona I 118, p. 318).

⁴ *De occiduo, in ipso margene siue in uineale de Balsamo presbitero* (994 DCBarcelona I 255, p. 479).

⁵ Vid. M. Zimmermann, "La connaissance du grec en Catalogne", p. 495, on ofereix un breu inventari d'aquests dos grups d'antropònims.

D'altra banda, tampoc no és estrany trobar el *cognomen Graecus*, el qual no sembla pas usar-se per a designar personatges d'origen grec.⁶ Al nostre corpus n'hem documentat fins a vuit⁷ a la ciutat de Barcelona des de finals del segle X fins a passat mitjan segle XI. P. Banks⁸ ha estudiat el cas de set d'aquests personatges denominats *Graecus* a la ciutat de Barcelona pels volts de l'any 1000 els quals, a banda de no ser grecs, sembla que gaudien d'una quantitat de possessions considerable. El sentit del *cognomen Graecus* no és clar, tot i que s'ha conjeurat que podria tractar-se d'una significació social o professional per a referir-se a un grup de personatges, especialment juristes, relacionats amb la casa comtal o la seu episcopal.⁹

Finalment, alguns escrivans utilitzen caràcters grecs en les subscripcions, tant per a representar el seu propi nom com el d'un altre. En aquest cas no ens trobem davant d'antropònims grecs, sinó de la representació gràfica per mitjà de l'alfabet grec de noms propis –i en alguns casos del seu càrrec– que poc tenen a veure amb el món hel·lè.

⁶ Vid. *Ibid.*, pp. 496-497.

⁷ **Marcutius:** *Qui afrontat de circi in terra de Marcucio greco* (996 AComtalPerg. I 30, p. 303); *Marcucio greco, Sunifredus gramatici, Poncius caput scole, Bonucius abba, Guitardus leuita* (1016 AComtalPerg. I 118, p. 406); *Gaucefredo, prolis condam Marcucio grecho* ([1016-1017] DACCBARCELONA 265, p. 616); *in orto de Marcucio greco* (1018 DACCBARCELONA 295, p. 652); *ad comprobendam causam helemosinariam de condam homo nomine Marcutius Greco* (1021 DACCBARCELONA 339, p. 709); *decime et primitie omnium rerum que fuerunt Marcutii Greci* (1023 DACCBARCELONA 364, p. 743); **Damianus:** *Eldeuara femina, filia condam Damiani greco* (998 AComtalPerg. I 37, p. 310); **Guitardus:** *Venditores sumus tibi Guitardo Greco emptore* (1005 DACCBARCELONA 62, p. 341); *Auentinus presbiter et Guitardus Greco et Gondemarus* (1014 DACCBARCELONA 219, p. 540); *de aquilonis in ipso exio uel et in clauso de Guitardo Greco* (1015 DACCBARCELONA 237, p. 563); *et quantum ibidem emimus de Guitardo Greco* (1016 DACCBARCELONA 254, p. 602); *in domos qui fuerunt de Guitardi Greci* (1053 DACCBARCELONA 836, p. 1349); *in terra condam Guitardi Greci ... que fuit condam Guitardi Greci* (1054 DACCBARCELONA 856, p. 1381); **Aurutius:** *Ego Aurutio Greco, qui et iudice, commutator sum uobis domno Aetio, episcopo barchinonensis* (1008 DACCBARCELONA 100, p. 385); *comutatores sumus tibi Aurucio Greco, qui et iudice* (1008 DACCBARCELONA 101, p. 387); **Ianno:** *Vinea qui fuit de condam Ianno greco* (1009 AComtalPerg. I 97, p. 377); **Viatarius:** *Dimisit per cartam donacionis Viatarius, condam, grecus* (1010 DACCBARCELONA 134, p. 431); **Felix:** *Iuxta domos qui fuerunt de Felice, clerico greco* (1009-1010 DACCBARCELONA 150, p. 451); **Iohannes Guitardi:** *De parte circio in uineas de Iohannes Guitardi Greci* (1036 DACCBARCELONA 532, p. 958).

⁸ P. Banks, "Greeks in early Medieval Barcelona?".

⁹ M. Zimmermann, "La connaissance du grec en Catalogne", p. 497: «Doit-on dès lors reconnaître à *grecus* une signification moins ethnique que sociale sinon professionnelle? Les Grecs seraient des juges ou hommes de loi et porteraient le surnom de *grecus* comme plusieurs de leurs collègues portent à la même époque celui de *marcus*».

Així, per exemple, el comte Ramon Borrell I de Barcelona (992-1017) fa donació d'uns alous situats al comtat d'Osona en un document de redacció bastant formulari i poc original, però que acaba amb la signatura de l'escrivà en lletres gregues:

ΑΛΘΗΜΥΡΟC ΠΙΡΕCΒΥΤΕΡ, qui hanc donatione scripsit et sss. die
et anno quod supra.¹⁰

D'altra banda, en un document d'Urgell, en concret, una dotació de la canònica de Santa Maria de la Seu d'Urgell per part del bisbe Ermengol, trobem un cas realment excepcional, i és que un hel·lenisme com *upodiachonus* apareix escrit en lletres gregues per un escrivà que afirma desconèixer el grec:

Petrus ΥΠΙΟΔΗΧΟΝΟC scripsit, quamuis inculto greco sermone,
inseruitque presenti scedula decem superscriptiunculas.¹¹

Un altre exemple el constitueix un document de convinença entre el levita Guillem i el bisbe Oliba de Vic, en què trobem una doble signatura per part del redactor:

CHΝΙΩΦΗΔΥC, leuita, qui ista carta scripsit ss., die et anno quo
supra.

Seniofredus suprascriptus, leuita, qui suprascripta conscripsit, cum
superpositis literis in quarto uersu et in undecimo siue in duodecimo
integrum uersiculum, et rasis et emendatis tribus extremis, die
annoque prefixo.¹²

Un darrer cas apareix a l'acta de consagració de l'església del monestir de Santa Maria de Mur pel bisbe Guillem Guifré de la Seu d'Urgell. A continuació de la subscripció de l'escrivà,¹³ consta una signatura en lletres gregues:

ΕΠΥCΚΩΠΙΟC ΓΟΥΛΛΗΑΜΟC ΚΩΝCΗΚΡΑΥΥΔ.¹⁴

¹⁰ [987] Junyent-Ordeig, *DipVic* 533, p. 454. El mateix escrivà signa els altres diplomes que redacta en alfabet llatí (*Altemirus presbiter*).

¹¹ 1010 Baraut, *DocUrgell* 315 (Urgellia 4, p. 31).

¹² 1023 Junyent, *Oliba Dip.* 77, p. 122.

¹³ *Arnallus iudex prenotauit et me subscripxit.*

No ens sembla veure en aquest fenomen, però, un coneixement real de la llengua grega, sinó més aviat un exercici escolar. Certament, no és estrany trobar alfabets grecs a les fonts manuscrites catalanes que ens han arribat d'aquest període,¹⁵ però no disposem de cap dada que sembli indicar l'ensenyança del grec a les escoles de la Catalunya altmedieval.

En conclusió, podem suposar que la llengua grega es trobava d'alguna manera inserida en la societat catalana altmedieval, sense que això n'impliqui la coneixença. Mentre els noms d'origen grec pogueren penetrar a l'antroponímia catalana per vies diverses, la volguda utilització de caràcters grecs en algunes subscripcions denota un cert exotisme associat amb una llengua que no formava part del currículum escolar.

2.2. Tipologia documental i parts del document

TIPOLOGIA DOCUMENTAL

Els hel·lenismes emprats per motius estilístics haurien de ser més freqüents en els diplomes de caràcter més solemne, al costat d'altres termes i expressions considerats d'un registre cultivat (cultismes, neologismes, classicismes, arcaïsmes, etc.). En efecte, els redactors d'aquest tipus de documents mostren una clara voluntat d'elevant-los i de conferir-los un to més refinat i elegant, i això es palesa especialment en la tria del lèxic. Dins els documents que podrien qualificar-se de solemnes destaquen les actes de consagració d'esglésies i les actes d'elecció abacials i episcopals. Es tracta d'esdeveniments als quals solien congregar-se diverses personalitats importants, sobretot bisbes i comtes de diverses zones del territori català, l'autoritat dels quals avalava el diploma.

¹⁴ 1069 Baraut, *ActUrgell* 68 (Urgellia 1, p. 146); també editat a Ordeig, *Dotalies* 226 A, p. 223: *επισκοπος Γουλληλμος κωνσηκραβυδ*. Vid. etiam J. Miret, "Nota a la fundació del monestir de Mur", p. 222.

¹⁵ Així, al verso de dos pergamins conservats a l'Arxiu Capitular de Barcelona, s'hi poden llegir alfabets grecs. En primer lloc, trobem un alfabet grec complet amb la indicació de la fonètica de cada lletra (Diversorum B, n. 1436); en segon lloc, es documenten tres alfabets comparats, un llatí i dos variants del grec (perg. 1-2-1436). Un altre exemple es pot trobar al manuscrit 74 de Ripoll, f. 13v, que conté els alfabets grec i hebreu amb la denominació de cada lletra escrita en caràcters llatins.

Aquesta classe de documents més solemnes acostumen a anar encapçalats per un preàmbul de llargada variable que sol abordar diversos temes, com ara la salvació de les ànimes o l'exaltació de la construcció de temples en honor de Déu; també trobem dissertacions sobre la història del monestir en qüestió i, en el cas de les actes d'elecció abacials i episcopals, és freqüent l'enumeració de les múltiples virtuts del candidat. Els encarregats de redactar aquesta mena d'actes hi devien veure l'oportunitat de fugir de l'estructura formular dels diplomes notariais, en els quals el més important és la claredat de la informació continguda a les clàusules. Contràriament, les actes d'elecció i, especialment, les de consagració d'esglésies ofereixen més llibertat als redactors per a desplegar la seva erudició.

Malgrat que existien formularis que indicaven com redactar aquest tipus d'actes,¹⁶ el propi caràcter solemne del document l'obria a l'originalitat i imaginació d'alguns escrivans. Certament, en funció del seu nivell cultural i de la seva major o menor perícia, els resultats podien oscil·lar entre vertaderes peces literàries, meres còpies de passatges bíblics, redactats mediocres amb la inclusió d'algun mot d'erudició o simple imitació del formulari. Alguns escrivans fins i tot trobarien en aquests documents l'oportunitat de mostrar la seva vàlua artística i literària, cansats de les restriccions imposades pel llenguatge formular i restrictiu a què estaven sotmesos habitualment quan redactaven infinits contractes de compravenda, donacions, empenyoraments i documents similars. Tot plegat crea una situació favorable perquè proliferi l'ús d'hel·lenismes, els quals es devien concebre com una marca d'erudició i originalitat.

Un altre cas especial pel que fa a la solemnitat i a la llibertat conferida al redactor és el de les encícliques mortuòries o rotllos mortuoris. Es tracta de pergamins transmesos de monestir en monestir en ocasió de la mort d'un membre de la comunitat emissora. Cada abadia per on passava l'encíclica redactava unes línies en homenatge al difunt i s'anaven afegint trossos de pergami de manera successiva amb les respostes

¹⁶ Destaca especialment el formulari de Ripoll conservat al manuscrit 74 procedent d'aquesta abadia benedictina (uid. subcapítol 2.3, apartat 2.3.1). D'altra banda, R. Ordeig, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya*, vol. IV, pp. 88-120, ofereix un repertori que inclou fins a un total de 20 fórmules presents a consagracions d'esglésies pertanyents als bisbats d'Urgell, Vic, Barcelona, Girona, Roda i Elna entre els anys 857 i 1159.

dels diversos monestirs. Finalment, l'emissari portador de l'encíclica la retornava al cenobi d'origen.

Malgrat que les encícliques solen seguir unes fórmules més o menys marcades que tracen el retrat del monjo o del cavaller en general més que no pas la personalitat concreta del difunt, en alguns casos s'observa com els autors intenten donar-los un caràcter particular en funció del rang del difunt i de la seva condició de clergue o laic.¹⁷ Així doncs, ens trobem davant d'un tipus de text més o menys obert que afavoreix l'erudició. Al tractar-se d'un escrit més aviat literari, els emissors es poden permetre certes llicències i, en aquest context, no és d'estranyar la presència d'hel·lenismes. Pel que fa als rotllos mortuoris catalans conservats, destaquen els següents:

- L'encíclica mortuòria de l'abat de Ripoll Seniofred (1008)¹⁸
- L'encíclica mortuòria de Bernat Tallaferro, comte de Besalú (1020)¹⁹
- L'encíclica mortuòria de l'abat i bisbe Oliba (1046)²⁰
- L'encíclica mortuòria de Guifré II, comte de Cerdanya (1051)²¹

D'aquestes quatre, les tres primeres foren expedides pel monestir de Santa Maria de Ripoll. En primer lloc, l'encíclica anunciadora de la mort de l'abat Seniofred ens ha arribat a través d'una còpia del segle XIX feta pel monjo i arxiver de Ripoll Roc d'Olzinelles.²² El text, basat sobre un bon nombre de cites bíbliques, hauria estat redactat per Oliba, successor de Seniofred com a abat del cenobi benedictí. A banda d'anunciar la mort de Seniofred, s'afegeix la notícia de la defunció d'altres monjos de Ripoll, i compta amb un total de 43 respostes de monestirs catalans i del Sud de França.

En segon lloc, l'encíclica mortuòria de Bernat Tallaferro es conserva en una còpia del segle XI custodiada a París;²³ en aquest cas, s'han perdut les respostes que seguien l'encíclica. Bernat Tallaferro fou comte de Besalú (988-1020) i germà de l'abat Oliba, el qual s'hauria encarregat de la redacció del text. Aquest es caracteritza pels elogis al

¹⁷ La qüestió dels rotlles i encícliques mortuoris ha estat àmpliament estudiada per J. Dufour, *Recueil des rouleaux des morts*. El mateix autor s'ocupa també de les encícliques i rotllos catalans conservats a J. Dufour, "Les rouleaux et encycliques mortuaires de Catalogne".

¹⁸ 1008 Junyent, *Oliba* Tex. 8, pp. 310-317. D'aquesta encíclica se n'ha ocupat R. Ordeig, *El monestir de Ripoll*, pp. 150-152.

¹⁹ 1020 Junyent, *Oliba* Tex. 9, pp. 318-320.

²⁰ 1046 Junyent, *Oliba* Tex. 24, pp. 341-355.

²¹ 1051 Junyent, *Oliba* Not. 11, pp. 401-410.

²² Vic, AEV, 2061, plec IV, pp. 5-16.

²³ París, BnF, Lat. 2858, f. 66v.

difunt, i narra la seva accidentada i prematura mort. Es relata amb gran patetisme el dolor que sent el redactor a l'hora de posar per escrit la trista notícia, motiu que reprendran els monjos de Ripoll i de Cuixà a l'hora de redactar l'encíclica mortuòria d'Oliba.²⁴

En tercer lloc, pel que fa a l'anunci de la mort de l'abat i bisbe Oliba, només es conserva en una còpia de Roc d'Olzinelles.²⁵ L'encíclica és obra dels monjos de Santa Maria de Ripoll i de Sant Miquel de Cuixà, i compta amb un total de 93 respostes.²⁶

Finalment, l'encíclica anunciadora de la mort del comte de Cerdanya Guifré II (988-1035), fou expedida pel monestir de Sant Martí del Canigó, on havia mort el 1050 després de llargs anys de residència. Conservada a París en una còpia del segle XVII,²⁷ compta amb 133 respostes, de les quals 32 s'hi van interpolar per error, ja que pertanyen al rotlle mortuori de Girard, monjo de Sant Albí d'Angers. Guifré també era germà d'Oliba, el record del qual era tan viu que la seva memòria és lloada tant a l'encíclica mateixa com a les respostes.²⁸

De l'exposat fins ara se'n pot extreure que, a causa del seu caràcter solemne i per tenir una vessant més literària que no pas diplomàtica, certs tipus de textos afavoreixen l'erudició. De totes maneres, l'estudi detallat dels hel·lenismes haurà de demostrar si l'ús de termes d'origen grec es troba restringit a aquests escrits o si, pel contrari, també se'n troben a documents de natura eminentment pràctica, com ara donacions, contractes de compravenda, permutes, testaments, etc.

PARTS DEL DOCUMENT

De la mateixa manera com algunes tipologies documentals, donades les seves característiques particulars, poden afavorir la inclusió d'hel·lenismes, certes parts diferenciades dins del diploma poden destacar pel mateix. Efectivament, per les seves

²⁴ Cf. s. u. *calamus*.

²⁵ Vic, AEV, 2061, plec IV, pp. 21-24.

²⁶ Sobre aquesta encíclica, uid. E. Junyent, "Le rouleau funéraire d'Oliba".

²⁷ París, BnF, Lat. 4049, ff. 308-332 (antiga col·lecció Baluze 108).

²⁸ Per a més informació sobre aquestes encíclics, a més de l'edició de Junyent, uid. J. Dufour, "Les rouleaux et encycliques mortuaires de Catalogne", pp. 22-30 (Seniofred), 30-31 (Bernat Tallaferró), 31-35 (Oliba), i 35-39 (Guifré); inclou també l'edició d'un formulari d'encíclica anònim (pp. 39-40). Recull i amplia el seu estudi a J. Dufour, *Recueil des rouleaux des morts*, pp. 88-101 (Seniofred), 104-107 (Bernat Tallaferró), 109-133 (Oliba), i 135-204 (Guifré).

particularitats, les parts del document més proclius a la presència d'hel·lenismes han de ser els preàmbuls, les fórmules d'imprecació i, amb menor freqüència, les signatures o subscripcions.

En primer lloc, els preàmbuls constitueixen un apartat opcional que sol situar-se entre la fórmula d'invocació i les clàusules dispositives d'un diploma.²⁹ Aquests preàmbuls són abundants a la documentació estudiada i la seva extensió pot variar d'una sola oració a vertaderes narracions que ocupen bona part del document. Certament, no són concebuts com un element superflu, sinó que serveixen per a justificar la necessitat o el contingut de l'acte, i van units a les clàusules dispositives amb expressions del tipus *quapropter, idcirco, ob hoc igitur*, etc.

Alguns tipus d'actes són més propensos a presentar preàmbuls. Així doncs, els testaments i les donacions, per exemple, proporcionen reflexions sobre la naturalesa humana i la necessitat de l'almoina. En un altre sentit, els redactors d'actes de consagració d'esglésies i d'altres documents revestits de solemnitat volen embellir el diploma alhora que empren el preàmbul per a justificar la necessitat de l'acte.

Pel que fa al seu contingut, els preàmbuls solen proporcionar consideracions morals, alhora que apareixen citades les Sagrades Escripures. Així, per exemple, al testament de Sunifred II, comte de Cerdanya (927-965) i de Besalú (957-965), llegim el següent:

Ideo igitur ego Seniofredus, acsi immeritus comes, timore perterritus, tacitus in corde meo cogitavi aduentum eterni iudicii, id est, pertimesco pondus peccatorum meorum de paupertaticula mea quas moderno tempore Domino suffragante adquisiui istum breuem fieri decreui, et manu propria subter corroboraui, eo quod memor sum illius ueri prouerbii quod per quendam Salomonem dicentem audiui: «eleemosyna a morte liberat animam, et non permittit operarium suum ire in tenebras».³⁰

²⁹ Sobre els preàmbuls a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, veu. M. Zimmermann, "Protocoles et préambules II. Les préambules".

³⁰ 965 DipGirona 374, p. 334.

Aquesta darrera cita s'inspira en Tobies 4, 11: *Quoniam eleemosyna ab omni peccato, et a morte liberat, et non patietur animam ire in tenebras*, la qual es fossilitza de tal manera que s'acaba convertint en fórmula i perd el seu valor com a cita.³¹

D'altra banda, també hi podem trobar preceptes jurídics; per mitjà de l'apel·lació a la llei es vol justificar l'acte i conferir-li autoritat. En una permuta entre l'abat de Sant Cugat del Vallès i uns particulars, per exemple, es fa referència a la llei gòtica, és a dir, al *Liber iudiciorum*:

Est in antiquis regulis constitutum et in gotorum legibus est decretum, ut inter conmutantes gesta scripturarum intercurrant.³²

El mateix succeeix en aquest document de compravenda d'unes possessions situades a la ciutat de Barcelona:

In goticis legibus reperitur scriptum ut uendicio per scripturam facta plenam obtineat firmitatem.³³

Observem també com les consideracions morals i l'apel·lació a l'autoritat de la llei poden anar lligades. Així, en una donació al monestir de Sant Joan de les Abadesses, llegim:

Humanis legibus sancsitum est et in legibus Gotorum recholimus esse decretum ut huiusquisque homo de facultates suas, quas Dominus Deus ei dedit, donare debet Deo et sanctis suis, propter remedium anime sue.³⁴

Tampoc no és estrany trobar als preàmbuls l'evocació d'esdeveniments històrics, freqüent a les cartes de poblament i als testaments, entre d'altres. En aquest cas, es poden combinar fets i descripcions reals amb elements ficticis que confereixen més patetisme a la narració. Aquests preàmbuls solen fer referència a les incursions bàrbares i a les seves conseqüències. Així, per exemple, la comtessa Sança fa diverses

³¹ Cf. s. u. *elemosina*.

³² **1040** CSCugat II 549, p. 209.

³³ **1072** DACCBBarcelona 1220, p. 1907.

³⁴ **959** ACondal 144, p. 307.

donacions en nom del seu difunt marit, el comte d'Urgell Ermengol III (1038-1066), que ha mort –intestat– a mans dels sarraïns:

In nomine Domni. Ego, Sancia comitissa et Ermengaudus, proles Ermengaudi. Verum est satis et utinam quod non esset cognitum multis quia domnus Ermengaudus, comes Vrgellensis, fuit in Ispania interfectus a sarracenis, postea inde a suis fuit leuatus et ad ciuitatem Barbastri, quam ipse tenebat, portatus et inde iterum cum magno luctu ad castrum Ageris fuit adductus, et ibi antea hostium ecclesiae sancti Petri sepultus.³⁵

És el cas també del preàmbul de la carta de poblament de Santa Oliva:

Notum facimus omnibus hominibus fidei catholice famulantibus qualiter inuentum est nobis et successoribus nostris olim decedentibus prediolum antiquitate [tem]porum solitudinis reuersum quem domnus Ludouicus rex, filius quondam Karoli imperatoris, quando liberauit Barchinona ciuitate ad nefanda sarracenorum contubernia [prelegauit] atque precepit in suum preceptum ad cenobium prelibatum; postea remansit incultum absque habitatore et sine cultore uel absque cuiusque uocis humane, eo quod propredictus [grauiter] fuit de incursione praue gentis atque seuissima hismaelitica [multitudo] cum eorum sphalangis [tum occursio] assidua quem absque intermissione pugna atque prelia exercuerant aduersus munitiones uel castella christianorum que sunt condirectas in marchias prefate Barchinone [inde intrabant], prout supra retulimus, et inde tenebant. Et ob hanc causam fuit eidem locus plusquam [trecentorum numerum] an[norum] h[eremus], non ad aliter utilis nisi ad pascua honagrorum atque ceruorum ceterumque pecudum a[nimal]ium.³⁶

³⁵ 1066 CDipÀger I 69, p. 299.

³⁶ 1012 CSCugat II 449, p. 94; també editat a CPoblación 11, pp. 20-21. Sobre aquest document, redactat per Bonsom de Barcelona, uid. subcapítol 2.3, apartat 2.3.3.

Es fa evident, per tant, que la finalitat bàsica del preàmbul és la de justificar l'acte, ja sigui per mitjà de l'apel·lació a l'autoritat –judicial o moral–, ja sigui recordant els fets històrics que han propiciat una situació determinada. A més a més, els preàmbuls constitueixen un element que no es troba tan sotmès a la rigidesa formular que caracteritza la documentació notarial, fet que proporciona als redactors certa llibertat per a mostrar la seva cultura i habilitat literària.

Com ja hem dit, és freqüent trobar preàmbuls als documents de caràcter més solemne; en aquests casos, solen ésser més llargs i elaborats. En algunes ocasions, s'aprofita el preàmbul per a concentrar, en poques línies, termes d'ús poc habitual i considerats cultes, erudits o exòtics. Així, a banda d'hel·lenismes, trobem també arcaïsmes, cultismes, neologismes, etc., combinats amb cites bíbliques i jurídiques i recursos estilístics poc habituals en una documentació on aparentment prima el pragmatisme per damunt de l'erudició.

En segon lloc, les anomenades imprecacions finals són unes fórmules de sanció incloses al final de l'acta notarial i que pretenen ratificar la validesa d'allò estipulat al diploma per mitjà d'amenaques proferides en contra dels possibles infractors.³⁷

Les fórmules d'imprecació estan constituïdes per un període hipotètic amb una pròtasi del tipus *si quis infringent* o *si quis uenerit ad inrumpendum*, on pot especificar-se o no l'infractor. Es distingeixen dues categories d'infractors: els propis autors de l'acta (*si quis ego aut aliquis ex successoribus meis*) i tota persona que s'oposi a allò contingut al document, sigui home o dona (*aut aliqua persona hominum utriusque sexus*). En alguns casos, s'especifiquen les diverses categories socials dels possibles infractors, els quals no podran defugir les penes estipulades encara que gaudeixin d'una situació de poder. Així, per exemple, en una donació del comte de Barcelona Ramon Berenguer I (1035-1076) llegim el següent:

³⁷ Sobre les fórmules d'imprecació a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, vegeu M. Zimmermann, "Protocoles et préambules I. Les protocoles", i *Écrire et lire*, pp. 361-422; J. Martínez Gázquez et al., "Las fórmulas de imprecación"; A. Gómez Rabal, "Lengua especializada en documentos latinos". Pel que respecta a les imprecacions en documents procedents del territori franc, vegeu L. K. Little, "Formules monastiques de malédiction", i "La morphologie des malédictions monastiques".

Si quis autem presumptiose contra hoc elatus in superbiam surrexerit diabolico inuolutus gurgustio, non hoc ualeat ... sed legibus subiaceat et omnino ira Dei uiuentis super eum ueniat, siue sit rex siue dux siue comes seu uicecomes seu pontifex siue etiam princeps, uicarius seu qualibet persona hominum utriusque sexus.³⁸

Tot aquell que gosi atemptar contra els acords convinguts al document en qüestió rebrà un seguit de càstigs, els quals solen dividir-se entre penes materials o terrenals, i condemnes espirituals i eternes. Així doncs, a banda d'haver de satisfer un deute econòmic, l'infractor s'enfronta a una condemna escatològica indefugible. Entre les amenaces més freqüents destaquen ésser expulsat de la comunitat cristiana (*extraneus a sancta Dei ecclesia fiat; christiane societatis licentiam perdat; excommunicatus permaneat*), ser company de Judes traïdor (*cum Iuda traditore participacionem habeat*), anar a l'infern (*sit dampnatus in infernum; ad inferna descendent; in infernum mergatur*), ser víctima de l'ira de Déu (*iram Dei incurrat*), etc.

La imprecació és, sens dubte, un espai que, malgrat mostrar un ús formular, ofereix al redactor certa llibertat per embellir la fórmula, amb un resultat que, de vegades, resulta ben original. Aquesta originalitat pot trobar-se, per exemple, en la menció de diversos companys de càstig etern; a banda del gairebé sempre present Judes, trobem personatges bíblics com *Datan et Abiron*,³⁹ *Anania et Saphira*,⁴⁰ Belzeub,⁴¹ etc., o històrics com Neró.⁴² En aquest context, per tant, no seria estranya la presència d'hel·lenismes.

Les fórmules d'imprecació finals, doncs, juntament amb els preàmbuls, constitueixen espais que fan possible que alguns escrivans despleguin la seva erudició. La llibertat conferida per aquestes parts del document deixa lloc a la innovació i a l'originalitat, i ofereix als redactors amb certes pretensions literàries l'oportunitat de fer gala del seu nivell cultural i educatiu.

³⁸ 1045 DACCBBarcelona 683, p. 1162.

³⁹ 887 DipOsona 8, p. 72; 989 Bolòs, *Serrateix* 30, p. 106; 1007 AComtalPerg I 87, p. 364, et al.

⁴⁰ 1041 Junyent-Ordeig, DipVic 1004, p. 328; 1046 DACCBBarcelona 701, p. 1187, et al.

⁴¹ 1041 Baraut, *DocUrgell* 534 (Urgellia 5, p. 70); 1042 Baraut, *DipTavernoles* 63, p. 138; 1090 DACCBBarcelona 1521, p. 2369, et al.

⁴² 957 DipOsona 788, p. 601: *sub anathemathe maranatha innodatus in exemplum impiissimi Neronis ab hominibus deiciatur Christus Dominus*.

Finalment, cal destacar la part dedicada a les subscripcions, ja que alguns redactors o testimonis aprofiten la seva signatura per a deixar-hi una empremta personal. Per exemple, ja hem vist com, en alguns casos, s'usen les subscripcions per a escriure en caràcters grecs, sense que aquest ús vagi lligat a un coneixement real de la llengua grega.⁴³ Així, alguns personatges, donada la llibertat que els confereix la seva pròpia signatura, poden emprar termes del tot originals, entre els quals, hel·lenismes, per a indicar el seu càrrec. Es tracta, per tant, de marques d'erudició i originalitat.

2.3. Escrivans i centres de producció

És evident que l'ús d'hel·lenismes emprats per erudició estarà relacionat amb els centres neuràlgics de la cultura del moment, és a dir, els escriptors i escoles monàstiques o catedralícies responsables de la conservació i difusió de la cultura i el saber, amb els quals es relacionen un seguit de personatges que palesen un nivell cultural excepcional en el seu context.

2.3.1. L'escriptori de Ripoll i les figures de Miró Bonfill i de l'abat Oliba

El monestir de Santa Maria de Ripoll constituí un dels centres culturals més importants de la Marca Hispànica durant l'Edat Mitjana.⁴⁴ El que ens interessa en concret, en aquesta ocasió, són dos personatges íntimament relacionats amb el monestir benedictí i també amb el seu *scriptorium*: el comte-bisbe Miró Bonfill i el seu nebot Oliba, que seria abat de Ripoll i, posteriorment, bisbe de Vic. A més a més, l'escriptori de Ripoll és responsable de la redacció de l'anomenat "formulari de Ripoll" i de diversos glossaris que contenen, entre d'altres, un bon nombre d'hel·lenismes i que constituïren la font principal de termes d'origen grec a la documentació llatina escrita als territoris procedents del domini lingüístic del català.⁴⁵

⁴³ Vid. subcapítol 2.1.

⁴⁴ Se n'han fet nombrosos treballs; el primer en estudiar Ripoll i els seus manuscrits fou R. Beer, *Die Handschriften des Klosters Santa Maria de Ripoll*. L'han seguit nombrosos estudis des d'aleshores fins a l'actualitat, essent els més recents els de R. Ordeig, *El monestir de Ripoll, i Diplomatar del monestir de Ripoll*.

⁴⁵ Sobre els glossaris de Ripoll, vid. capítol 3, subcapítol 3.2.

EL COMTE-BISBE MIRÓ BONFILL

En primer lloc, destaca la figura de Miró Bonfill, comte de Besalú (965-984) i bisbe de Girona (971-984). Aquest personatge, que visqué durant una gran part del segle X (ca. 920-984), es caracteritza no sols per la seva doble carrera, política i eclesiàstica, sinó també pel seu bagatge cultural i pel seu caràcter conciliador. Home pacífic i cultivat, doncs, Miró Bonfill és una de les personalitats més destacables del seu temps, alhora que exercí una gran influència personal i literària sobre el seu nebot, el futur abat i bisbe Oliba, sobre l'abat Garsies de Cuixà, i sobre els monjos de l'escola de Ripoll.⁴⁶

Nascut cap al 920, Miró fou fill del comte Miró II de Cerdanya (897-927) i I de Besalú (913-927) i de la comtessa Ava. El més petit de quatre germans, Miró devia haver estat destinat a la carrera eclesiàstica, seguint la tradició familiar de reservar un dels fills a servir l'església. Pels volts del 940 apareix a la documentació amb la dignitat de levita vinculat al capítol de la catedral de Girona. Durant els primers anys, en què figura a la documentació actuant juntament amb la seva mare i els seus germans, degué formar-se a l'escola monàstica de Ripoll, «on segurament atengué el bagatge cultural que exhibiria tan orgullosament en els seus escrits posteriors».⁴⁷

La mort prematura dels seus dos germans més grans, Guifré i Seniofred, els quals no deixaren descendència, obligà Miró, destinat com hem dit a la carrera eclesiàstica, a fer-se càrrec del comtat de Besalú. Esdevingut comte a finals de l'any 965, sembla que actuava en certa dependència del seu germà Oliba Cabreta, el qual havia heretat el comtat de Cerdanya.⁴⁸ Com a comte, Miró, que no havia deixat d'ésser levita, destaca pel seu caràcter pacífic i la seva voluntat conciliadora davant la resolució de conflictes.⁴⁹

⁴⁶ No són poques les dades de què disposem sobre la seva vida; una biografia completa es pot trobar a J. M. Salrach, "El bisbe-comte Miró Bonfill i la seva obra de fundació".

⁴⁷ *Ibid.*, p. 59.

⁴⁸ Vid. R. d'Abadal, *L'abat Oliba*, pp. 29-30.

⁴⁹ Un exemple d'aquesta actitud es pot trobar a J. M. Salrach, "El bisbe-comte Miró Bonfill i la seva obra de fundació", p. 62. Miró féu donació a la catedral de Girona d'un extens alou que havia heretat del seu germà Seniofred, a Parets de l'Empordà, i que havia causat conflictes entre la seu de Girona i els sobirans de Besalú.

La consagració de Miró com a successor d'Arnulf al bisbat de Girona tingué lloc l'any 971.⁵⁰ Com a bisbe va desenvolupar un paper molt important en tant que fundador i protector de monestirs, alhora que s'ocupava de mantenir i augmentar llur patrimoni. L'any 974, per exemple, participà en la dotalia del monestir de Sant Pere de Rodes,⁵¹ alhora que el trobem consagrant la nova església de Sant Miquel de Cuixà,⁵² obra iniciada pel comte Seniofred –germà gran de Miró Bonfill– una vintena d'anys abans. El més prolífic, però, fou l'any 977, en què impulsà les fundacions de la canònica de Sant Genís i Sant Miquel de Besalú,⁵³ i dels monestirs benedictins de Santa Maria de Serrateix⁵⁴ i de Sant Pere de Besalú.⁵⁵ Aquest mateix any, assistí a la consagració de la nova basílica de Santa Maria de Ripoll i en redactà l'acta, considerada l'obra literària més important de Miró Bonfill.⁵⁶

Sabem que l'any 979 va viatjar a Roma i que va tornar-hi l'any 981;⁵⁷ després d'aquest segon viatge Miró, que ja devia tenir més de seixanta anys, va anar desapareixent poc a poc de la vida pública, fins que va morir l'any 984.

Tal i com acabem de veure, és certament remarcable el seu paper com a fundador i protector de monestirs, i és precisament aquest aspecte el que ens interessa en la present ocasió. I és que no només impulsava i estava present a les actes de fundació i dotació d'esglésies, sinó que en més d'una ocasió probablement fou ell mateix el responsable de redactar-les. Cal, però, fer un aclariment al respecte, i és que els documents considerats obra de Miró Bonfill no contenen la seva signatura en qualitat

⁵⁰ Sobre els conflictes d'interessos relacionats amb l'elecció de successor per a la seu de Girona, uid. J. M. Salrach, "El bisbe-comte Miró Bonfill i la seva obra de fundació", pp. 65-68.

⁵¹ 974 DipGirona 420, pp. 368-371.

⁵² 974 DipRosselló 485, pp. 414-416; també editat a Ordeig, *Dotalies* 91, pp. 218-221, i Abadal, *ECuixà* 99, pp. 203-205. Sobre aquest document, uid. J. M. Salrach, "El comte-bisbe Miró Bonfill i l'acta de consagració de Cuixà".

⁵³ 977 DipGirona 438, pp. 390-392.

⁵⁴ 977 Bolòs, *Serrateix* 22, pp. 92-96.

⁵⁵ 977 DipGirona 441, pp. 393-396. L'acta fundacional fou confirmada amb una extensa dotalia el 2 de juliol de l'any 978 (DipGirona 448, pp. 400-406), la qual conté un preàmbul laudatori de la família comtal de Cerdanya que combina prosa i vers. Sobre aquests dos documents, uid. J. M. Salrach, "El comte-bisbe Miró Bonfill i la fundació de Sant Pere de Besalú".

⁵⁶ 977 DipOsona 1242, pp. 893-895; també editat a Ordeig, *Dotalies* 96, pp. 226-229. Sobre aquest document, uid. J. M. Salrach, "El comte-bisbe Miró Bonfill i l'acta de consagració de Ripoll", i "Miró Bonfill i la solemnitat ripollesa del 977".

⁵⁷ Id., "El bisbe-comte Miró Bonfill i la seva obra de fundació", pp. 70-73.

de redactor, sinó que li han estat atribuïts a partir de la identificació, per part dels estudiosos, d'una sèrie de trets estilístics i de característiques comunes que apunten a la seva figura.

Les consagracions i fundacions de monestirs que va impulsar entre els anys 974 i 977 poden comptar-se entre els documents que se li han atribuït,⁵⁸ als quals cal afegir l'acta d'elecció de Dodó com a abat de Sant Pere de Camprodon l'any 976,⁵⁹ l'acta d'elecció de Froilà com a abat de Santa Maria de Serrateix (feta el mateix dia que l'acta fundacional del monestir),⁶⁰ una donació al monestir de Sant Esteve de Banyoles de l'any 979⁶¹ i un judici del 980.⁶² En addició, R. Ordeig⁶³ li atribueix l'acta de consagració de Sant Benet de Bages de l'any 972.⁶⁴

En resum, els documents la redacció dels quals ha estat atribuïda a Miró Bonfill són els següents:

- L'acta de consagració del monestir de Sant Benet de Bages (3 desembre 972)
- La dotació del monestir de Sant Pere de Rodes (4 gener 974)
- L'acta de consagració de la nova església de Sant Miquel de Cuixà (30 setembre 974)⁶⁵
- L'acta d'elecció de Dodó com a abat de Sant Pere de Camprodon (24 febrer 976)
- L'acta fundacional de la canònica de Sant Genís i Sant Miquel de Besalú (12 abril 977)
- L'acta fundacional del monestir de Santa Maria de Serrateix (7 octubre 977)
- L'acta d'elecció de Froilà com a abat de Santa Maria de Serrateix (7 octubre 977)

⁵⁸ El primer a inventariar els documents redactats per Miró Bonfill fou R. d'Abadal, *L'abat Oliba*, p. 33, nota 8.

⁵⁹ 976 DipGirona 433, pp. 382-383. Dodó fou abat de Sant Pere de Camprodon i de Sant Pere de Besalú, fet que ha suscitat certs dubtes sobre l'atribució d'aquest document a un monestir o a un altre.

⁶⁰ 977 Bolòs, *Serrateix* 23, pp. 97-99.

⁶¹ 979 Constans, *DipBanyoles* 46, pp. 279-281.

⁶² 980 CDipSGirona 119, p. 148. Només edita la fórmula de datació; el document sencer es pot trobar a VViage XIII, ap. 18, pp. 251-252.

⁶³ Ordeig, *Dotalies*, p. 212.

⁶⁴ 972 DipOsona 1127, pp. 816-820; també editat a Ordeig, *Dotalies* 90, pp. 212-217, i DipManresa 92, pp. 101-106.

⁶⁵ Sobre la datació d'aquest document, uid. Ordeig, *Dotalies*, p. 218.

- L'acta de consagració de la nova església de Santa Maria de Ripoll (15 novembre 977)
- L'acta fundacional del monestir de Sant Pere de Besalú (24 novembre 977)
- La dotalia del monestir de Sant Pere de Besalú (2 juliol 978)
- Una donació al monestir de Sant Esteve de Banyoles (10 juliol 979)
- Un judici en què perdona als habitants de la vila de Palau les taxes sobre les collites a canvi de censos fixos anuals (8 març 980)

Suposadament, Bonfill va dictar els documents o va fer-ne un esbós unificat posteriorment per algú altre.⁶⁶ De fet, alguns d'aquests documents apareixen signats per un altre escrivà; és el cas, per exemple, de l'acta de constitució de Santa Maria de Serrateix, que acaba amb la subscripció del redactor (*Arnulfus, presbiter, qui hanc cartam donacionis rogatus scripsit + sub die annoque prefixo subscripsi*), de l'elecció de Froilà com a abat d'aquest mateix monestir, signada pel mateix escrivà (*Arnulfus, presbiter, qui hanc adclamacionem uel electionem + sub die annoque prefixo subscripsi*), o del document fundacional del monestir de Sant Pere de Besalú, signat finalment per l'escrivà Bremon (*Bremundus sacerdos, qui hanc scripturam donationis scripsit sub die et anno quo supra*).

Dels documents que se li atribueixen i que acabem d'enumerar, cinc contenen hel·lenismes, combinats amb la presència de termes llatins poc freqüents. Aquesta és precisament una de les característiques que s'atribueixen a la llengua de Miró Bonfill, això és, l'abundància d'hel·lenismes, cultismes i neologismes, la qual cosa confereix un to preciosista i barroic als seus documents.⁶⁷

Els cinc documents atribuïts a Miró Bonfill que contenen hel·lenismes són l'acta de consagració de l'església de Sant Miquel de Cuixà, l'acta de consagració de l'església de Santa Maria de Ripoll, l'acta d'elecció de Dodó com a abat de Sant Pere de

⁶⁶ J. M. Salrach, "El comte-bisbe Miró Bonfill i l'acta de consagració de Cuixà", p. 120: «És possible que, com a autor, Miró es limités a dictar de viva veu o a redactar uns esborranys que després els escriptors haurien d'ordenar o copiar, enllaçant les parts».

⁶⁷ Altres trets característics atribuïts a la llengua de Miró Bonfill, com ara l'ús de frases llargues i de sintaxi complicada, la inserció d'hexàmetres i pentàmetres rítmics, o la creació d'unes fórmules de datació molt complexes, es poden trobar a J. M. Salrach, "El comte-bisbe Miró Bonfill i l'acta de consagració de Cuixà", pp. 108-109, i "El comte-bisbe Miró Bonfill i l'acta de consagració de Ripoll", pp. 314-316; M. Zimmermann, *Écrire et lire*, p. 326; més recentment, se n'ha ocupat P. J. Quetglas, "Las cualidades poéticas de Miró Bonfill", p. 419.

Camprodon, l'acta d'elecció de Froilà com a abat de Santa Maria de Serrateix i l'acta de consagració de l'església de Sant Benet de Bages. Resulta evident, doncs, que es tracta de documents de gran solemnitat, la qual cosa hauria permès al comte-bisbe de fer ús de la seva notable cultura per tal d'embellir-los i conferir-los un to més elevat, malgrat que la majoria dels seus contemporanis, fins i tot els més cultivats, no devia acabar de comprendre el significat de certes expressions.

D'aquests cinc documents que acabem d'enumerar, els tres primers no van signats per cap redactor. Les actes de consagració de Sant Miquel de Cuixà i de Santa Maria de Ripoll concentren la majoria dels hel·lenismes als preàmbuls, els quals són llargs i lingüísticament molt elaborats. Cal dir, a més, que la consagració del monestir de Ripoll va servir de model per a la confecció del formulari de Ripoll, del qual ens ocuparem una mica més endavant. Pel que fa a l'elecció abacial de Dodó, el pergami original –avui perdut– consultat per Villanueva⁶⁸ estava mutilat per la part superior i inferior, motiu pel qual manquen part del preàmbul i de les subscripcions. Amb tot, l'estil de redacció, especialment pel que fa a la fórmula de datació,⁶⁹ sembla indicar que també seria obra del comte-bisbe.

D'altra banda, els altres dos documents on hem testimoniats la presència d'hel·lenismes sí que apareixen signats per un escrivà, però es fa palesa la influència de Miró Bonfill en la seva redacció. En primer lloc, l'acta d'elecció de Froilà com a abat de Santa Maria de Serrateix de l'any 977 no presenta l'estil carregat i ampul·lós d'altres diplomes atribuïts a Miró Bonfill, però destaca per la presència d'alguns hel·lenismes i, especialment, per la fórmula de datació.⁷⁰ A més a més, tal i com succeeix amb la consagració de Santa Maria de Ripoll, aquesta acta d'elecció abacial serví de model per al formulari de Ripoll.

⁶⁸ VViage XV, ap. 33, pp. 278-280.

⁶⁹ *Exarata est igitur haec adclamationis scedula elapsis dominicae Humanationis annis ter senis quinquagenis, ebdeque denis ter binisque, indicione tetra, die bisterna kalendarum martiarum, anno tetra pento dipondio Leuthario Francorum rege obtinente regno.*

⁷⁰ *Acta sunt autem haec quae circa hunc uirum honestissime promulgantur et hec donatio que superius resonat a nullo unquam mortalium efringenda facta est a domno Olibane, comite, anno trabeacionis Christi DCCCCLXXVII, era millessima XV, indictione V, nonis octubrii, anno XXII regnante Leutario francigeno rege, apud nos autem imperante domino nostro Iesu Christo, cui est honor et potestas una cum patre et Sancto Spiritu per immortalia secula seculorum, amen.* Aquesta mateixa fórmula és emprada a l'acta de fundació del monestir que, com hem dit, fou redactada el mateix dia.

En segon lloc, l'acta de consagració de l'església de Sant Benet de Bages de l'any 972 constitueix un cas especial. Pel seu estil ampul·lós i per les seves similituds amb les actes de consagració de Sant Miquel de Cuixà i de Santa Maria de Ripoll, R. Ordeig suposa que Miró Bonfill n'hauria estat l'autor, tot i que aquest document no es compta entre els que se li atribueixen tradicionalment. Certament, de la mateixa manera que les actes de consagració de Cuixà i de Ripoll, l'acta de consagració de Sant Benet de Bages consta d'un llarg preàmbul en el qual destaquen l'exaltació de la construcció de temples en honor de Déu i la presència d'hel·lenismes.⁷¹

A diferència de les consagracions de Cuixà i de Ripoll, però, en el cas de Sant Benet de Bages sí que consta la signatura del redactor⁷² al qual, segons Ordeig, Miró Bonfill hauria dictat l'acta. Aquest escrivà anomenat Sunyer és un prevere –signa com a *sacer* o com a *presbiter*– que actua al comtat de Manresa entre els anys 964⁷³ i 978.⁷⁴ Va redactar almenys 22 documents, la majoria d'ells compravendes, donacions o permutes, cap dels quals presenta les característiques literàries i estilístiques de l'acta de consagració de l'església de Sant Benet de Bages.

L'acta, redactada amb posterioritat a la data de consagració,⁷⁵ només està firmada per dues personalitats: el comte Borrell II de Barcelona (947-992) i Miró Bonfill, que signa únicament com a bisbe. Aquest, tot i no estar tan vinculat a aquest monestir com ho estava als de Ripoll o Cuixà, per exemple, devia ésser considerat com a protector de Sant Benet, i és que en un judici presidit per ell mateix l'any 972⁷⁶ retornà al cenobi bagenc l'església de Sant Pere de les Preses juntament amb un alou d'aquesta localitat i un altre del Corb, els quals havien estat usurpats pel seu germà, el difunt comte Seniofred.⁷⁷

Tal i com passa a les actes de consagració de Cuixà i de Ripoll, bona part dels hel·lenismes presents a l'acta de consagració de Sant Benet de Bages es troben al

⁷¹ Cal remarcar el fet que l'acta de consagració de Sant Benet de Bages (972) és anterior a la de Cuixà (974) i a la de Ripoll (977).

⁷² *Sunierus hacsı indignus sacer scripsi et SSS. sub die et anno quo supra.*

⁷³ 964 DipOsona 949, p. 703.

⁷⁴ 978 DipOsona 1246, p. 898.

⁷⁵ Ordeig, *Dotalies*, p. 212.

⁷⁶ 972 DipGirona 413, pp. 365-366.

⁷⁷ Vid. J. M. Salrach, "El bisbe-comte Miró Bonfill i la seva obra de fundació", pp. 62 i 80.

preàmbul. A més a més, aquest conté diverses referències a l'Antic Testament, alhora que cita exemples bíblics de construcció d'altars per a justificar amb més solemnitat l'acte. A grans trets, el preàmbul segueix l'estructura següent: en primer lloc, ofereix models bíblics de construcció d'altars (Noè, Abraham, Isaac i Moisès); a continuació, fa referència a Salomó i a la construcció del temple de Jerusalem; segueix amb l'entrada de Jesucrist a Jerusalem, la seva crucifixió i resurrecció; proporciona més exemples de construcció de temples i altars en honor de Déu, tal i com feren Pere i els altres apòstols després de la mort de Crist; finalment, relata la història de la fundació del monestir de Sant Benet per part de Sal·la i la seva esposa Ricarda.

Tot l'exposat fins ara denota les pretensions literàries del comte-bisbe i palesa que l'ús que fa dels hel·lenismes no és pas casual o arbitrari, sinó que respon a una cerca conscient de termes cultes o exòtics que combinats amb altres recursos estilístics converteixen aquests diplomes en composicions del tot originals.

EL FORMULARI DE RIPOLL

Encara en relació amb la figura de Miró Bonfill, cal parlar del conegut com a formulari de Ripoll,⁷⁸ el qual es troba als folis ff. 145v-156v del ja esmentat manuscrit 74 de l'abadia de Ripoll.⁷⁹ Aquest formulari recull diversos models per a la redacció de documents tant públics com privats (*Incipiunt prologui ex aliquibus causibus*), i proporciona el patró d'escriptura dels següents actes:

- consagració d'església (*consecratio ecclesiae*, f. 145v)
- acta d'elecció abacial (*electio abatis*, duplicada als folis 147r i 148r)
- models d'epístoles a bisbes, comtes i amics (ff. 148v-151r)
- compravenda (*prologus de uindicione*, f. 151r)
- donació a una església (*prologus de donacione ecclesie*, f. 151r)
- intercanvi o permuta (*prologus comutationis*, f. 151v)
- testament (*prologus testamenti*, f. 151v; *testamentum de morte*, f. 152r)
- empenyorament (*prologus subpignoratione*, f. 152r)

⁷⁸ Sobre aquest formulari, uid. M. Zimmermann, "Un formulaire du Xème siècle" (estudi i edició), i *Écrire et lire*, pp. 254-257; Z. García, "Formularios de las bibliotecas y archivos de Barcelona", pp. 534-541 en fa una edició parcial.

⁷⁹ Vid. capítol 1, subcapítol 1.2.

- acta de manumissió (*prologus de seruum ingenuandum*, f. 152r)
- dot (*prologus de dotis*, f. 152v)
- adveració testamentària (*columnellum*, f. 153r)

Aquest recull es caracteritza per la seva heterogeneïtat tant pel que fa al nombre de models proposats com a la seva extensió. Com fa notar Zimmermann,⁸⁰ alguns models ofereixen un text complet on només cal canviar el nom de l'abat o de l'església consagrada, per exemple, mentre que en altres casos només s'ofereixen les fórmules bàsiques i s'ometen parts de l'acte.

El formulari es va escriure el tercer quart del segle X. Precisament s'ha pogut datar gràcies a dos dels models reproduïts, ja que procedeixen de dos documents de l'any 977. En primer lloc, el formulari per a les actes de consagració d'esglésies copia l'acta de consagració de Santa Maria de Ripoll. En segon lloc, el patró d'acta d'elecció abacial s'inspira en l'acta d'elecció de Froilà com a abat del monestir de Santa Maria de Serrateix. Com acabem de veure, ambdós documents són obra de Miró Bonfill.

El fet que el formulari fos redactat a l'abadia de Ripoll va afavorir, sens dubte, la seva gran difusió. Donada la relació de Santa Maria de Ripoll amb la família comtal de Miró Bonfill, Zimmermann ha volgut veure en el formulari de Ripoll un instrument polític.⁸¹ En qualsevol cas, constitueix un testimoni més del caràcter hermètic i formular de la documentació a la qual ens enfrontem en aquest estudi.

L'ABAT I BISBE OLIBA

Finalment, relacionat amb Ripoll i amb la dinastia comtal de la Cerdanya i Besalú, a la qual pertany Miró Bonfill, cal destacar la important figura d'Oliba, un dels principals responsables de l'impuls intel·lectual i cultural de Ripoll i de Vic durant el segle XI.

Fill d'Oliba Cabreta, comte de Cerdanya i de Besalú, i d'Ermengarda, i nebot de Miró Bonfill, Oliba ingressà com a monjo al monestir de Santa Maria de Ripoll l'any 1002 i, el 1008, fou elegit abat d'aquest cenobi i de Sant Miquel de Cuixà. Ben aviat va

⁸⁰ M. Zimmermann, *Écrire et lire*, p. 255.

⁸¹ *Ibid.*, p. 257: «Le formulaire de Ripoll a été élaboré localement et, par plus d'un détail, il porte témoignage de la conjoncture politique catalane à la fin du Xe siècle. [...] Le contrôle et l'orientation de l'écriture diplomatiques ont une signification politique. Les comtes catalans s'y consacrent avec une remarquable précocité».

iniciar la reconstrucció espiritual i material d'ambdós centres, amb la reclamació de llurs béns usurpats per la noblesa, la construcció d'edificis i l'impuls dels *scriptoria* i escoles respectius. A finals de l'any 1017, Oliba fou fet bisbe auxiliar de Borrell de Vic, el qual morí l'any següent. Des d'aleshores va ocupar el càrrec episcopal a la diòcesi osonenca sense abandonar el govern dels monestirs de Ripoll i de Cuixà, on va morir el 30 d'octubre de 1046.⁸²

Ens centrarem, ara, en la seva vessant literària i, més concretament, en els textos, ja sigui redactats per ell ja sigui relacionats amb la seva persona, que contenen hel·lenismes.

Com ja hem indicat a la introducció d'aquest estudi,⁸³ incloem dins el nostre corpus algunes obres literàries de l'abat i bisbe Oliba. Quant a l'ús d'hel·lenismes, cal destacar tres composicions poètiques: el poema fúnebre en lloança del comte de Barcelona Ramon Borrell I (*Epicedion*),⁸⁴ els epitafis dels comtes enterrats a Ripoll⁸⁵ i un poema en lloança del monestir i dels abats de Ripoll.⁸⁶ A més a més, cal esmentar també els sermons pronunciats per Oliba amb motiu de la festa de Sant Narcís de Girona⁸⁷ i de Sant Pau de Narbona,⁸⁸ i el sermó de les relíquies en la festa de la dedicació de la basílica del monestir de Ripoll de l'any 1032.⁸⁹

D'altra banda, un dels documents més destacables en relació amb Oliba pel que fa a la inserció de termes d'origen grec és la seva acta d'elecció com a abat de Santa Maria de Ripoll.⁹⁰ El text destaca per la seva extraordinària solemnitat i pel seu estil curós i elegant.

Finalment, un altre escrit relacionat amb l'abat de Ripoll i bisbe de Vic que conté diversos hel·lenismes és la carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà adreçada a Oliba.⁹¹

⁸² Un complet estudi biogràfic es pot trobar a R. d'Abadal, *L'abat Oliba*.

⁸³ Vid. capítol 1, subcapítol 1.3.

⁸⁴ **1017-1018** Junyent, *Oliba* Tex. 1, p. 301-304. El primer en atribuir aquest text a Oliba fou L. Nicolau d'Olwer, "La littérature latine au XIe siècle", p. 202.

⁸⁵ **ante 1018** Junyent, *Oliba* Tex. 2, pp. 304-307.

⁸⁶ **post 1032** Junyent, *Oliba* Tex. 3, pp. 307-308. Aquesta composició i l'anterior han estat traduïdes per J. Medina a *Signos e indicios en la portada de Ripoll*, pp. 58-61.

⁸⁷ **1018-1046** Junyent, *Oliba* Tex. 25, pp. 355-359.

⁸⁸ **1043** Junyent, *Oliba* Tex. 26, pp. 361-362.

⁸⁹ **1032** Junyent, *Oliba* Tex. 27, pp. 362-369.

⁹⁰ **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 40, pp. 49-54.

⁹¹ **1008** Junyent, *Oliba* Tex. 28, pp. 369-386.

Aquest text, d'una notable extensió, relata la història del monestir de Sant Miquel de Cuixà des del seu emplaçament primitiu a Sant Andreu d'Eixalada fins a la dedicació del temple en temps de l'abat Garí. Inclou un catàleg de les relíquies dels sants que custodiava el monestir, que completa amb notes hagiogràfiques, alhora que descriu les construccions que es dugueren a terme durant l'abadiat d'Oliba.⁹² A la part final d'aquesta epístola, Garsies s'hauria inspirat en els sermons d'Oliba, tal i com denoten alguns trets estilístics (l'abundància de superlatius, rima consonant, juxtaposició de termes de la mateixa arrel, etc.)⁹³ i la còpia de passatges sencers.⁹⁴

2.3.2. Ermengol Bernat i la catedral de la Seu d'Urgell

El segon centre cultural destacat del període que ens interessa el constitueixen la catedral de la Seu d'Urgell i el seu *scriptorium*, la consolidació del qual va produir-se al segle X. El moment de màxima difusió librària i esplendor cultural, però, fou el segle XI, a partir de la fundació de la canònica urgellenca i l'establiment definitiu d'una potent escola catedralícia que ja devia existir al segle anterior. L'acte d'institució i dotació de la canònica de la Seu d'Urgell⁹⁵ representà una nova organització interna de la comunitat catedralícia, i s'establiren uns càrrecs dedicats exclusivament a tasques culturals.

Durant aquest període, la producció de l'*scriptorium* augmenta substancialment i, a banda de textos litúrgics i religiosos, n'elabora d'altres de caràcter més literari.⁹⁶ Tenim constància, per exemple, de la *Vita sancti Ermengaudi*, obra hagiogràfica que busca lloar la figura del bisbe Ermengol (1010-1035).⁹⁷ Com a conseqüència d'aquest augment de la producció librària, la possessió de llibres no es limita a institucions

⁹² Aquest text ha estat traduït per A. Trias, "Epístola-sermón del monje Garsias de Cuixà", pp. 31-48.

⁹³ A. M. Mundó, "Recherches sur le traité du moine Garsies", pp. 363-364.

⁹⁴ Per a un exemple, cf. s. u. *charisma*.

⁹⁵ 1010 Baraut, *DocUrgell* 315 (Urgellia 4, pp. 28-31).

⁹⁶ Del contingut de la biblioteca urgellenca n'ha parlat M. S. Gros, "La biblioteca de la catedral de la Seu d'Urgell".

⁹⁷ Aquest text ha estat estudiat i editat per C. Baraut, "Les fonts documentals i hagiogràfiques de Sant Ermengol". Baraut n'atribueix l'autoria al gramàtic i escolàstic Borrell Guibert (sobre aquest personatge, uid. apartat 2.3.4).

eclesiàstiques, sinó que tant eclesiàstics com laics de tota la diòcesi en posseïen com a particulars.⁹⁸

ERMENGOL BERNAT D'URGELL

Precisament en aquest context d'esplendor cultural, s'explica la presència d'una figura com la del jurista Ermengol Bernat d'Urgell, personatge estretament vinculat amb el comte Ermengol IV (1066-1092) i amb la catedral de Santa Maria de la Seu d'Urgell, i que actua com a redactor durant el darrer terç del segle XI.⁹⁹

Les dades de què disposem sobre la seva vida, que no són gaire nombroses, es poden extreure a partir de la documentació notarial procedent d'Urgell. Sabem que va començar la seva carrera eclesiàstica com a diaca i que, més tard, va convertir-se en canonge de la catedral d'Urgell, on ocupà els càrrecs d'(h)ostiaris, ianitor i clauicularius.¹⁰⁰ Va combinar la carrera eclesiàstica amb la jurídica, qualificant-se de jutge als documents a partir de l'any 1073. És interessant destacar com evoluciona la seva signatura amb el pas dels anys, ja que el seu estatus professional queda reflectit voluntàriament als documents on signa. La seva activitat notarial comença l'any 1068 en una carta de franquesa del comte Ermengol IV d'Urgell,¹⁰¹ en la qual signa com a *diaconus*. Així és com signarà els documents fins l'any 1079,¹⁰² tot i que el 1073 ja actuava com a jutge¹⁰³ i, a partir del 1076,¹⁰⁴ ja comença a utilitzar les qualificacions *lator iuris*, *legis lator* o *lator legis*. Una mica més tard, l'any 1079,¹⁰⁵ quan ja deixa de denominar-se *diaconus*, posa tot l'èmfasi en la seva professió de jutge i comença a usar l'original fórmula *lator legis ac iuris* (o les variants *lator iuris et legis*, *legis lator ac iuris*),

⁹⁸ O. Vergés, "Urgell, focus cultural de la Catalunya medieval", pp. 295-298 ofereix un inventari de referències codicològiques en la documentació urgellenca al segle XI.

⁹⁹ Algunes dades biogràfiques sobre aquest personatge es poden trobar a J. Alturo, "Escritores latinos de Catalunya", pp. 397-398.

¹⁰⁰ Aquest darrer terme fa referència a una dignitat eclesiàstica, probablement la de tresorer; uid. GMLC s. uu. *clauiger* et *clauicularius*.

¹⁰¹ **1068** Llorens, *DocSolsona* 152, p. 436.

¹⁰² **1079** Marquès, *Elins* 47, pp. 79-81.

¹⁰³ *Ermengaudus, fungens uicem iudicis ab ipsis principibus iussus confirmauit* (**1073** Bach, *ACSolsona* 196, p. 71).

¹⁰⁴ **1076** Baraut, *DocUrgell* 903 (*Urgellia* 7, pp. 34-35).

¹⁰⁵ **1079** Baraut, *ActUrgell* 70 (*Urgellia* 1, pp. 148-150).

que es convertirà en la seva empremta personal.¹⁰⁶ Així és com signarà els documents, tant els que redacta com aquells en què actua en qualitat de jutge, fins l'any 1092,¹⁰⁷ moment en què afegirà a *lator legis ac iuris* la qualificació de (*h*)*ostiarius et ianitor* de la catedral d'Urgell. Observem, per tant, que es tracta d'una fórmula acumulativa, on les dues carreres d'Ermengol, la jurídica i l'eclesiàstica, són posades al mateix nivell, a diferència del què passava quan era diaca, això és, que en alguns documents es qualificava de diaca i en altres de jutge, fins que aquesta segona professió es va imposar. La darrera notícia que tenim d'Ermengol procedeix d'una adveració testamentària ordenada per ell l'any 1096,¹⁰⁸ la qual signa com a *iuris ac legis lator sancteque Urgellensis ecclesie clauicularius et ianitor*.

Pel que respecta a les seves relacions de parentesc, Alturo el considera fill d'un tal Bernat¹⁰⁹ i el vincula amb Berenguer Ramon, el qual hauria estat un personatge influent en la societat urgel·litana d'aquell moment,¹¹⁰ a part d'aquestes dades, no sabem gaire cosa més sobre la família d'Ermengol.

El trobem involucrat en la redacció de documents solemnes, com actes de consagració d'esglésies o donacions dels comtes d'Urgell a la catedral, per exemple, però també redacta documents per a particulars i actua com a jutge en nombroses adveracions testamentàries, moltes de les quals també redacta o dicta. En total, va redactar una trentena de diplomes datats entre els anys 1068 i 1096.

A partir de la lectura dels seus documents es pot deduir que Ermengol era un home culte i lletrat amb un bon domini de la llengua llatina i certes pretensions literàries. Utilitza un lèxic molt variat, de regust clàssic, alhora que tendeix a fer servir termes sinònims en un mateix document. Està perfectament familiaritzat amb les

¹⁰⁶ L'expressió degué, sens dubte, cridar l'atenció, fins al punt que un altre jutge, de nom Ramon, s'apropià de la fórmula *lator legis ac iuris* per a signar una donació a la Seu d'Urgell que va redactar l'any 1118, és a dir, uns vint anys després de la mort d'Ermengol (**1118** Baraut, *DocUrgell* 1304, Urgellia 9, p. 133: *Lator legis ac iuris Raimundus rogatus scripsit*); uid. J. Alturo, "Escritores latinos de Catalunya", p. 397, nota 14. D'altra banda, a Vic trobem un Ricardus que signa com a *lator iuris ac legis* en documents datats entre 1065 i 1078 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 1281, 1288, 1323, 1334, 1336, 1355 i 1399).

¹⁰⁷ **1092** Baraut, *DocUrgell* 1084 (Urgellia 7, pp. 201-202).

¹⁰⁸ **1096** Baraut, *DocUrgell* 1142 (Urgellia 8, pp. 68-70).

¹⁰⁹ J. Alturo, "Escritores latinos de Catalunya", p. 397.

¹¹⁰ *Ibid.*, p. 398.

estructures sintàctiques pròpies del llatí clàssic i no renuncia pas a l'ús de figures retòriques i estilístiques.¹¹¹ També podem observar com alguns termes clàssics són emprats amb un valor semàntic completament nou. Així, per exemple, els termes *consul* i *proconsul* són usats amb el significat de "comte" i "vescomte", respectivament.¹¹²

En els documents que redacta, per tant, Ermengol fa paleses les seves habilitats literàries, tot inserint termes i passatges que recorden més aviat una peça de literatura que no pas a un document notarial. En aquest context, cal mencionar la que ha estat considerada la seva creació literària més important, això és, la *Vita Adalbertini*.¹¹³ Es tracta d'una narració inclosa al preàmbul de l'acta de consagració de l'església de Santa Maria d'Organyà,¹¹⁴ que justifica la necessitat de consagrar-la per segona vegada. I és que un cop construïda i consagrada l'església, aquesta patí un procés de deteriorament causat per un clergue anomenat Adalbertí, el qual s'hi instal·là amb la seva concubina. El text narra els nombrosos intents fallits de desallotjar-lo i restablir l'ordre fins que, finalment, Adalbertí claudica i es pot procedir a la nova consagració de l'església.

Tenint en compte el seu alt nivell cultural i les seves destreses literàries, no resulta estrany que Ermengol manifesti certa tendència a l'ús d'hel·lenismes. En alguns casos, aprofita la seva subscripció per a incloure certs termes grecs en alguns documents que no havien estat redactats per ell mateix.¹¹⁵ A més a més, mostra una clara voluntat de ratificar la seva autoria, tot indicant en alguns diplomes que, malgrat no haver-los redactat de la seva mà, els havia dictat i, per tant, qualsevol marca d'erudició era la seva responsabilitat.¹¹⁶ Ermengol Bernat d'Urgell, per tant, no només demostrà un alt nivell cultural i unes marcades pretensions literàries, sinó que exhibeix, així mateix, certa consciència d'autor.

¹¹¹ Les característiques de la llengua d'Ermengol han estat estudiades per Alturo, *ibid.*, pp. 401-413.

¹¹² Vid. GMLC s. u. *consul* i P. J. Quetglas, "Nota sobre la cultura dels escrivans", p. 315.

¹¹³ D'aquesta obra se n'ha ocupat P. J. Quetglas, "La *Vita Adalbertini* de Ermengol Bernat d'Urgell"; ofereix l'edició i l'anàlisi del text.

¹¹⁴ 1090 Baraut, *ActUrgell* 74 (Urgellia 1, pp. 157-162); també editat a Ordeig, *Dotalies* 242, pp. 277-283.

¹¹⁵ Vid., per exemple, s. u. *lelex*.

¹¹⁶ Així, per exemple, en una adverció testamentària de l'any 1086 (Baraut, *DocUrgell* 1032, Urgellia 7, pp. 152-155); cf. s. u. *epilogus*.

Finalment, un altre personatge que actua a Urgell és Borrell Guibert. Com que va desenvolupar bona part de la seva carrera a l'escola catedralícia de Vic, ens n'ocuparem quan tractem la diòcesi osonenca.¹¹⁷

2.3.3. L'escola jurídica de Barcelona: Bonsom, Ervigi Marc i Ponç Bofill Marc

L'ESCOLA JURÍDICA DE BARCELONA I LA FIGURA DE BON SOM

També ens sembla important destacar la figura del jutge Bonsom, que va viure entre la segona meitat del segle X i principis del segle XI. Jurista, clergue i cal·lígraf, Bonsom es troba darrera la confecció del *Liber iudicum popularis*,¹¹⁸ alhora que impulsà la creació d'un *scriptorium* laic a Barcelona.¹¹⁹

Les fonts documentals que ens permeten reconstruir la biografia de Bonsom són bastant abundants; apareix a més de 125 documents procedents originàriament de la catedral de Vic, del monestir de Sant Cugat del Vallès, de la catedral de Barcelona, del palau comtal de Barcelona i de l'abadia benedictina de Sant Pere de les Puelles.

Nascut segurament a mitjan segle X, el seu primer document conegut procedeix de la catedral de Sant Pere de Vic, amb data de 8 d'abril de l'any 979.¹²⁰ Mundó el suposa nascut a Osona,¹²¹ on hauria rebut l'educació clerical, juntament amb la literària, jurídica i cal·ligràfica.¹²² Malgrat el seu desplaçament a Barcelona i els seus voltants, Bonsom tornà a Vic en diverses ocasions per a actuar com a notari.¹²³ El seu trasllat al monestir de Sant Cugat del Vallès degué produir-se abans del gener de l'any 987, data del primer esment que conservem de Bonsom al monestir benedictí,¹²⁴ on actuà entre els anys 987 i 993.

¹¹⁷ Vid. apartat 2.3.4.

¹¹⁸ Editat a J. Alturo et al., *Liber iudicum popularis*.

¹¹⁹ Una detallada biografia de Bonsom es pot llegir a A. M. Mundó, "El jutge Bonsom de Barcelona", pp. 276-286; trobem el mateix text amb alguna modificació a Id., "El jutge Bonsom", dins J. Alturo et al., *Liber iudicum popularis*, pp. 103-117.

¹²⁰ 979 Junyent-Ordeig, *DipVic* 455, p. 381.

¹²¹ A. M. Mundó, "El jutge Bonsom", p. 109.

¹²² Bonsom, que es qualifica de *leuita et iudex* a la documentació, també signa com a *scriptor* fins l'any 1002 i, posteriorment, com a *exarator*.

¹²³ A. M. Mundó, "El jutge Bonsom", p. 109.

¹²⁴ 987 CSCugat I 193, pp. 162-163.

El mes de desembre de 993 començà la seva carrera a Barcelona, tot i que entre els anys 994 i 1024 encara el trobem redactant actes notariais o actuant com a jutge o testimoni al monestir de Sant Cugat. A Barcelona, igual que a Sant Cugat, Bonsom es mantingué molt actiu, i sembla que les seves opinions polítiques exerciren certa influència sobre els comtes de Barcelona.¹²⁵

Bonsom fou l'impulsor, a la capital comtal, d'un *scriptorium* que comptava amb una escola destinada a la formació de gramàtics, cal·lígrafs i juristes. Així doncs, gràcies a la seva intervenció va créixer, entre la fi del segle X i l'inici del segle XI, una escola jurídica i gramatical, coneguda com a "escola jurídica de Barcelona", on s'hi formaren tant clergues com laics, alhora que s'hi transcrivien còdexs de tot tipus, sobretot legals.¹²⁶ En relació amb aquesta escola, destaquen algunes figures importants que, juntament amb Bonsom, estigueren vinculades als centres de poder barcelonins. Es tracta d'un grup de jutges-escrivans de notable formació cultural, literària, religiosa i moral, amb una educació jurídica marcadament visigòtica. Dins aquest ambient jurídic de Barcelona pels volts de l'any 1000 destaquen, a part de Bonsom, les figures d'Oruç,¹²⁷ d'Ervigi Marc i de Ponç Bofill Marc.¹²⁸

En aquest ambient no només d'activitat jurídica, sinó també de renaixement cultural i de producció librària, no és estrany que es redactés una obra com el *Liber iudicum popularis*, del qual cal assenyalar Bonsom com a principal responsable. Acabat l'11 de juliol de 1011, el *Liber iudicum popularis* consisteix en una actualització del *Liber iudiciorum* o *Lex Gothica*, és a dir, el codi legal visigòtic. Aquesta actualització del *Liber iudiciorum* implica la modificació d'algunes lleis per tal d'adaptar-les als usos dels nous temps.

El còdex comença amb una breu nota destinada a indicar-ne el títol (*Liber iudicum popularis*), el lloc de redacció (*Scriptum uidelicet Barcelona ciuitate*), l'autor (*Bonushomo laeuita qui et iudice*), la finalitat (*Ad discernendas causas iudiciorum*) i la data de finalització

¹²⁵ A. M. Mundó, "El jutge Bonsom", pp. 111-112.

¹²⁶ Més informació al respecte es pot trobar a J. M. Font, "L'escola jurídica de Barcelona", dins J. Alturo et al., *Liber iudicum popularis*, pp. 69-100.

¹²⁷ Es tracta d'un dels personatges que empen la denominació *Graecus*, en concret, *Aurutius* (uid. subcapítol 2.1).

¹²⁸ J. M. Font aporta algunes dades biogràfiques de cadascun d'aquests personatges; en concret a les pp. 78-82 (Oruç), 82-87 (Ervigi Marc) i 87-100 (Ponç Bofill Marc). La biografia d'Ervigi Marc també ha estat descrita per J. Bastardas, "Nota sobre la influència dels glossaris", pp. 70-71.

(*.V. Idus iulii ... anno scilicet .XVI. Roberto rege regnante in Frantia*). Aquesta nota va seguida d'un pròleg original de Bonsom entorn els deures i responsabilitats dels jutges. A banda del *Liber* pròpiament dit, s'inclouen altres textos complementaris, com ara una llista dels reis visigots i francs (pp. 306-307), un calendari de sants i festes cristianes (pp. 308-317) i un índex de l'obra (pp. 318-322). Destaquen també alguns afegits contemporanis entre els quals hi ha, per exemple, un arbre genealògic que precisa els graus de consanguinitat (p. 790), exorcismes (o *benedictiones aquae calidae* i *aquae frigidae*) (pp. 793-798), o exercicis gramaticals (p. 789). A més a més, inclou un glossari alfabètic amb més de 2100 termes.¹²⁹

Tot plegat evidencia que Bonsom era un home culte, despert, de mentalitat oberta, molt actiu i intel·lectual. Per la seva formació no només com a jutge, sinó també com a copista, i per la seva participació en l'*scriptorium* barceloní, Bonsom devia estar molt familiaritzat amb els llibres usats per a la formació i, així mateix, amb els glossaris. A més de consultar-los, en devia haver copiat, i prova de la seva familiaritat amb aquests són les glosses que ell mateix va afegir al *Liber iudicum popularis*. Si tenim en compte aquest context, doncs, no ens ha de semblar estrany que en algunes ocasions Bonsom faci ús d'alguns hel·lenismes, els quals insereix en documents de redacció acurada que denoten uns notables coneixements tant jurídics com literaris.

Els documents més destacables pels hel·lenismes que contenen són una donació feta pel comte de Barcelona Borrell II al monestir de Sant Cugat del Vallès l'any 988¹³⁰ i la carta de poblament de Santa Oliva de l'any 1012,¹³¹ la qual consta d'un llarg preàmbul¹³² que narra com les invasions sarraïnes havien convertit el territori en qüestió en un lloc deshabitat i erm.¹³³

¹²⁹ Les glosses han estat editades pel propi Alturo, dins J. Alturo et al., *Liber iudicum popularis*, pp. 639-785.

¹³⁰ 988 CSCugat I 217, pp. 181-183.

¹³¹ 1012 CSCugat II 449, pp. 94-96; editat també a CPoblación I 11, pp. 20-23.

¹³² En reproduïm un passatge al subcapítol 2.2.

¹³³ Sobre el context històric d'aquest diploma i els fets narrats, cf. CPoblación pp. 679-680, DipCarol., pp. 183-189, i CSCugat I 173, pp. 144-145.

ERVIGI MARC

Ervigi Marc és un altre dels personatges destacats de l'escola jurídica de Barcelona. Apareix per primera vegada en un document de l'any 975,¹³⁴ en concret, una permuta entre l'ardiaca Seniofred Llobet i el bisbe de Barcelona Vives (974-995). En aquesta primera data ja era clergue (*Eroigius presbiter, quodnomento Marco*). Es creu que va completar la seva formació a Itàlia, motiu pel qual no torna a aparèixer a la documentació fins l'any 982.¹³⁵ A partir de l'any 987 ja signa com a *iudex*, sense ometre la seva condició de clergue (*Eruigius presbiter, cognomento Marchio, qui et iudex*). A les darreries d'aquest mateix any 987 fou cridat per l'abat Oliba perquè l'assessorés en qüestions jurídiques.¹³⁶ Així, entre finals del 987 i inicis de 988, participà en la resolució de litigis i en donacions pietoses a cases religioses. Bastardas considera que aquesta estada d'Ervigi Marc a prop d'Oliba, així com una possible visita al monestir de Ripoll i el seu *scriptorium*, podria haver estimulat les seves «afeccions literàries».¹³⁷

A partir del mes de març de l'any 988 ja torna a actuar a Barcelona, amb la redacció d'una donació privada a l'església de la catedral de Barcelona.¹³⁸ En els anys successius, Ervigi intervingué continuadament en diverses formalitzacions jurídiques entre particulars o relacionades amb esglésies, i actuà com a assessor jurídic de la seu de Barcelona. A partir de l'any 1003 substitueix la condició de *presbyter* per la d'*episcopus* a la seva signatura (sense deixar de banda la de *iudex*). Atès que no se sap per altres fonts que hagués estat bisbe, s'ha cregut que es tractaria d'una dignitat de bisbe auxiliar o d'una condició honorífica. Aquest fet s'explicaria per l'estreta vinculació d'Ervigi Marc amb la catedral de Barcelona i els seus bisbes Vives i Aeci.¹³⁹ No disposem de gaire més dades sobre la seva vida ni sabem quan va morir, però els darrers testimonis del seu exercici professional daten dels anys 1009-1010.

Contemporani de Bonsom, Ervigi Marc mostra un alt nivell cultural i un estil elegant en la redacció dels diplomes, els quals contenen consideracions morals i referències bíbliques i filosòfiques. A més a més, destaca, com és lògic, per l'erudició

¹³⁴ 975 DCBarcelona I 112, pp. 311-312.

¹³⁵ J. M. Font, "L'escola jurídica de Barcelona", p. 83.

¹³⁶ Abadal, *ECuixà*, p. 111.

¹³⁷ J. Bastardas, "Nota sobre la influència dels glossaris", p. 71.

¹³⁸ 988 DCBarcelona I 173, pp. 379-380.

¹³⁹ J. M. Font, "L'escola jurídica de Barcelona", pp. 84-85.

jurídica i les reiterades invocacions a la llei gòtica. D'entre els documents que signa destaca l'acta de consagració de Sant Miquel d'Olèrdula de l'any 991.¹⁴⁰ J. Bastardas ja havia fet notar algunes particularitats lingüístiques d'aquest diploma,¹⁴¹ com ara l'ús de la denominació *codrus* per a designar el bisbe de Barcelona Vives, o de l'original forma *quigamas* en referència a la redacció del document.¹⁴²

PONÇ BOFILL MARC

Ponç Bofill Marc, nascut cap a finals del segle X, fou fill d'Ervigi Marc i apareix com a escrivà a la documentació entre els anys 1006 i 1010. A partir del 1011 ja signa com a *clericus et iudex*, i actua, d'una banda, com a assessor o jutge en litigis i tribunals i, de l'altra, com a escrivà (en alguns casos, combinant les dues funcions en un mateix acte) fins al 1040, moment en què desapareix de la vida pública.¹⁴³

Igual que el seu pare, Ponç Bofill Marc estigué estretament vinculat a la canònica de Barcelona on, a més de formar-se, va exercir funcions docents com a *doctor paruulorum*. Va actuar en nombroses ocasions al servei de la catedral i també intervingué en la dinàmica jurídica del monestir de Sant Cugat del Vallès, però allò que el caracteritza i el diferencia dels altres juristes del mateix cercle és la seva estreta vinculació amb la casa comtal de Barcelona des de l'any 1011, sota el govern de Ramon Borrell I (992-1017) i Ermessenda, fins al 1040, sota el poder de Ramon Berenguer I (1035-1076). Així doncs, Ponç Bofill Marc actua com a notari i com a jutge ordinari de la cúria comtal.¹⁴⁴ A més a més, el trobem actuant a Urgell entre els anys 1019 i 1030, tant en la cúria comtal com en l'episcopal, alhora que acudí al Pallars per tal de realitzar el trasllat d'una butlla papal de l'any 966 en favor del monestir de Gerri, la qual presentava certes dificultats de lectura.¹⁴⁵

Ponç Bofill Marc va desenvolupar, sens dubte, un important paper en la vida cultural barcelonina de la primera meitat del segle XI. Les dades de què disposem ens

¹⁴⁰ 992 DCBarcelona I 222, pp. 438-440; també editat a Ordeig, *Dotalies* 108, pp. 255-257.

¹⁴¹ J. Bastardas, "Nota sobre la influència dels glossaris", pp. 67-69.

¹⁴² Cf. s. u. *chirographum*.

¹⁴³ J. M. Font, "L'escola jurídica de Barcelona", p. 89.

¹⁴⁴ Per a exemples concrets de la seva actuació com a escrivà i com a jutge en els diversos àmbits descrits, uid. *ibid.*, pp. 90-97.

¹⁴⁵ *Quod ob difficultatem legendi ipsius seriem literarum a Bono Filio Marcho, iudice et scriba palatino Barchinonensi rogatu* (uid. DipPallars 200, p. 389).

indiquen que es tracta d'un personatge instruït i culte amb un profund coneixement jurídic i legislatiu, però també amb un estil elegant i un gust per l'erudició. Si bé no destaca especialment per l'ús que fa dels hel·lenismes als diplomes que redacta, tanmateix emprà alguns termes d'origen grec.

2.3.4. L'escola catedralícia de Vic: els gramàtics Guibert i Borrell Guibert

Finalment, la seu de Vic també constitueix un centre cultural molt important a l'Edat Mitjana a Catalunya. Els tres pilars de l'activitat intel·lectual de la catedral són l'*scriptorium*, on es redactaven i copiaven manuscrits, la biblioteca on es guardaven els llibres sota la custòdia del sagristà, i l'escola on es formaven els clergues i laics sota la supervisió d'un mestre de gramàtica.

Des de finals del segle X, va crear-se el càrrec de cabiscol, encarregat d'organitzar i gestionar el funcionament de l'escola catedralícia. El primer cabiscol, de nom Riculf, va exercir el càrrec des del 996 fins al 1015, quan va succeir-lo el canonge Guifred. És precisament sota el mandat de Guifred que arribarà a Vic el gramàtic Guibert, procedent de Lodi, a la Llombardia, del qual ens ocuparem tot seguit.

El moment de màxim esplendor d'aquests tres pols fou el segle XI, moment en què van consolidar-se l'ensenyament i la còpia de manuscrits.¹⁴⁶ En temps del cabiscol Oliba, que succeí Guifred l'any 1026 va créixer i desenvolupar-se notablement l'*scriptorium* sota la responsabilitat d'Ermemir Quintilià que se n'ocupà des del 1029 fins al moment de la seva mort l'any 1080.¹⁴⁷ Cal dir que aquest moment de màxima esplendor de la catedral de Vic coincideix amb el govern d'Oliba a la diòcesi osonenca.

A més de proveir llibres litúrgics a les parròquies de la diòcesi, l'escriptori també produïa els llibres necessaris per a l'ensenyament fets a petició del gramàtic. A més a més, entorn de la catedral es va anar formant, al llarg del segle XI, una «biblioteca privada de gran importància formada per gramàtiques llatines, obres i comentaris

¹⁴⁶ Sobre el funcionament de l'escola catedralícia, dividida entre una *schola minor* i una *schola maior*, uid. M. S. Gros, "Els textos d'ensenyament en l'escola catedralícia de Vic", p. 22, i J. M. Masnou, "L'escola de la catedral de Vic", p. 625.

¹⁴⁷ Sobre la figura d'Ermemir Quintilià, uid. J. M. Masnou, "L'escola de la catedral de Vic", pp. 626-627, i M. S. Gros, "*Sub ordinatione Ermemiri sacerdotis*", pp. 695-698.

d'autors clàssics i dels millors poetes d'època patristica i carolíngia, textos de medicina, de còmput, de dret i de teologia».¹⁴⁸

En aquest context d'auge cultural del segle XI, destaquen dues figures íntimament relacionades amb la seu de Vic i, especialment, amb la seva escola: els gramàtics Guibert i Borrell Guibert.

GUIBERTUS GRAMMATICUS

El gramàtic Guibert desenvolupà la seva activitat entre l'any 1015 i el 1054, i destaca per la redacció de documents en els quals intervingué directament el bisbe Oliba, sobretot relacionats amb l'activitat judicial.¹⁴⁹ Tingué una relació molt estreta amb Ermemir Quintilià, i formava part d'un cercle de persones al voltant de l'escola catedralícia que gaudien de nombrosos béns pertanyents a la dotació de la cabiscolia. La seva esposa Guisla és anomenada en alguns diplomes *grammatica*, i la seva filla Alba també va redactar alguns documents.¹⁵⁰ D'altra banda, els seus fills Ramon Guibert i Guislabert foren canonges de la catedral i aquest segon exercí com a cabiscol els darrers anys de l'episcopat del bisbe Guillem (1074-1078). El seu altre fill Borrell Guibert és qui el succeirà en el càrrec de gramàtic de l'escola de la catedral. Observem, per tant, que es tracta d'una família de lletrats estretament vinculats a la canònica vigatana.

D'entre els documents que redacta el gramàtic Guibert, destaca l'acta de restauració i dotació de la canònica de Sant Vicenç de Cardona de l'any 1019, feta pel vescomte Bremon per consell de l'abat Oliba.¹⁵¹ Es tracta d'un text llarg, elaborat i revestit de solemnitat que afavoreix l'erudició i, per tant, molt probablement la inclusió d'hel·lenismes.

BERILLUS GRAMMATICUS O BORRELL GUIBERT

El darrer personatge que volem destacar és Borrell Guibert, el qual va desenvolupar la seva activitat com a escrivà a la catedral de Vic i a la Seu d'Urgell entre els anys 1040 i 1072. Fou fill de Guibert, i va succeir-lo com a mestre de gramàtica de

¹⁴⁸ M. S. Gros, "Els textos d'ensenyament en l'escola catedralícia de Vic", p. 22.

¹⁴⁹ J. M. Masnou, "L'escola de la catedral de Vic", p. 628.

¹⁵⁰ M. S. Gros, "Els textos d'ensenyament en l'escola catedralícia de Vic", p. 23.

¹⁵¹ **1019** Junyent, *Oliba* 59, pp. 86-89; també editat a *DipCardona* 14, pp. 74-77.

l'escola catedralícia de Vic entre els anys 1051 i 1072. Sol signar els documents com a *Berillus grammaticus* o *Borrellus scholasticus*, apel·latius que el relacionen amb l'ensenyança. Es tracta, per tant, d'un personatge instruït que va formar-se a l'escola de la catedral al costat del seu pare. Ben aviat va destacar com a gramàtic però, en no poder ocupar el càrrec del seu pare, fou enviat a la catedral de la Seu d'Urgell a exercir-hi com a *scholasticus*, tasca que realitzarà entre el 1040 i 1051, moment en què va establir-se a Vic per tal de succeir el seu pare com a mestre de gramàtica de l'escola catedralícia.¹⁵²

A banda d'exercir com a gramàtic, actua també com a escrivà, i tant la seva cultura literària com la seva competència tècnica es fan evidents als documents que redacta.¹⁵³ Destaca especialment la redacció d'un diploma datat el 27 de setembre de 1055 que recull l'acord dels bisbes que, reunits en concili a Narbona, obliguen Guillem Bernat de Gurb a restituir a la seu de Vic la possessió de les esglésies de Gurb, les quals retenia contra el que havia estat establert pel bisbe Oliba. El document conté, a més a més, el decret d'excomunió proferit contra Guillem Bernat de Gurb.¹⁵⁴

A la redacció del preàmbul d'aquest diploma destaquen certes pretensions literàries per part de Borrell Guibert, que el porten a utilitzar una sèrie de recursos estilístics poc comuns a la documentació notarial. Així, ens trobem davant diverses metàfores de llarga tradició eclesiàstica,¹⁵⁵ cites bíbliques, certa tendència a l'al·literació, ús de sinònims, etc.¹⁵⁶ En aquest context, destaca especialment, la presència de diversos hel·lenismes l'ús dels quals devia procedir de la consulta de glossaris.¹⁵⁷

¹⁵² J. M. Masnou, "L'escola de la catedral de Vic", p 630.

¹⁵³ Recordem que se li ha atribuït l'autoria de la *Vita sancti Ermengaudi* (uid. apartat 2.3.2).

¹⁵⁴ **1055** Junyent, *Oliba* Dip. 163, pp. 276-277; editat també a Junyent-Ordeig, *DipVic* 1138, pp. 447-448. Malgrat tractar-se d'un document redactat i expedit fora del territori català, ha estat inclòs al nostre estudi per l'origen del redactor.

¹⁵⁵ Per exemple, emprà una metàfora nàutica que identifica la vida terrenal amb el mar, la tempesta amb les passions i el port de la calma amb la salvació. Vid. s. uu. *cataclysmos* et *ancora*.

¹⁵⁶ De les particularitats lingüístiques d'aquest document se n'han ocupat M. Puig i M. A. Fornés, "*Berillus grammaticus* o Borrell Guibert".

¹⁵⁷ Els hel·lenismes presents en aquest diploma han estat tractats per M. Puig et al., "Helenismos y palabras fantasmas en el documento de 1055".

A banda d'aquest document, Borrell Guibert destaca per la redacció de l'acta de consagració de Santa Maria de la Seu d'Urgell de l'any 1040.¹⁵⁸

¹⁵⁸ **1040** Baraut, *ActUrgell* 51 (Urgellia 1, p. 126-128); també editat a Baraut, *CartAndorra* I 20, p. 122-126.

3. Origen dels hel·lenismes: els glossaris

Com ja hem apuntat a la introducció, el nostre treball parteix del plantejament que la presència d'hel·lenismes a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval troba el seu origen en la consulta dels glossaris que es custodiaven a les escoles i biblioteques monàstiques i catedralícies, així com als respectius *scriptoria*. L'ús que fan dels glossaris els redactors que inclouen hel·lenismes als seus documents respon a un procés a la inversa, és a dir, en lloc de cercar un terme grec que han llegit i del qual en desconeixen el significat, sembla que cerquin el terme llatí que volen utilitzar per tal d'esbrinar-ne el seu equivalent grec.¹

Els glossaris constitueixen, sens dubte, una font d'enriquiment lèxic i, lluny de limitar-se a proporcionar termes d'origen grec, els redactors hi troben també vocables llatins menys usuals (arcaïsmes, classicismes, neologismes, etc.) que, units als hel·lenismes, es converteixen en un recurs expressiu i erudit.

Presentem, a continuació, els glossaris conservats pertanyents als territoris del domini lingüístic del català, en els quals hem basat la selecció de termes analitzats a la present tesi doctoral,² així com les seves possibles fonts.

3.1. El gènere dels glossaris

Tal i com explica C. Codoñer, un glossari és una obra, generalment anònima, destinada a definir termes d'origen i significat desconegut o dubtós. Les entrades d'un glossari contenen equivalents lèxics o sinònims d'un terme que requereix explicació, alhora que tot sovint n'ofereixen també definicions. Els glossaris poden estar compostos de paraules estrangeres o que han caigut en desús en la pròpia llengua (cultismes, arcaïsmes, etc.), o bé desconegudes pel fet de pertànyer a un determinat gènere literari o al llenguatge tècnic i especialitzat. D'altra banda, existeixen les gloses orientades a aclarir dificultats terminològiques d'autors concrets, o bé aquelles que volen afavorir la

¹ Sobre la consulta de glossaris i la seva relació amb l'ús conscient d'hel·lenismes als diplomes llatins de la Catalunya altmedieval, uid. M. Zimmermann, *Écrire et lire*, pp. 292-313.

² Sobre els criteris de selecció de les veus, uid. capítol 1, subcapítol 1.3.

comprensió de les obres que els sacerdots han d'emprar en la celebració de ritus i cerimònies, sobretot dels llibres de la Bíblia.³

En concret, en època medieval i humanística, el glossari és una obra viva i de caràcter obert, en tant que constitueix una eina de treball i consulta que canvia segons les necessitats de l'època i és ampliada pels que l'utilitzen. Així, les còpies successives l'enriqueixen, l'amplien i el desenvolupen. Una característica comuna a molts glossaris és l'ordenació alfabètica, tot i que aquesta es fa únicament a partir de la primera o de les dues primeres lletres de cada lema.⁴ Es tracta d'un sistema d'ordenació que s'explica pel caràcter obert, viu i canviant dels glossaris, ja que la contínua actualització que comporten les addicions successives de glosses fa extremadament difícil seguir una ordenació alfabètica estricta.⁵

No tots els glossaris que tractarem a continuació segueixen un ordre alfabètic en la distribució de les entrades, però sí sembla clar que serviren com a obres de consulta i que, lluny de limitar-se a copiar els seus models, n'afegiren modificacions i ampliacions.

3.2. Els glossaris de Ripoll

Els glossaris catalans més importants conservats actualment són els continguts als manuscrits 74 i 59 de Ripoll, els quals es troben a l'Arxiu de la Corona d'Aragó.⁶

El manuscrit 74,⁷ titulat *Liber glossarum et timologiarum (sic)*, és un manuscrit miscel·lani de contingut escolar, redactat en minúscula carolina per diverses mans coetànies i amb alguns afegits posteriors. Aquest còdex, confeccionat als segles X-XI, és especialment rellevant per a l'estudi de la documentació llatina ja que, a més de contenir nombroses glosses, presenta el conegut com a formulari de Ripoll, el qual ofereix els models d'escriptura de diverses tipologies documentals.⁸ El manuscrit 74 destaca, a més a més, per contenir el famós *Cançoner de Ripoll (Carmina Riuipullensia)*,

³ C. Codoñer, "De glosarios, vocabularios, definiciones y etimologías", p. 79.

⁴ Vid. O. Weijers, "Lexicography in the Middle Ages", p. 150.

⁵ Sobre les característiques de les glosses i el naixement del gènere glossarístic, uid. *Alphita*, pp. 1-8.

⁶ Barcelona, ACA, Ripoll, mss. 74 i 59.

⁷ Per a una extensa i detallada descripció del manuscrit, uid. Llauro, *Glosarios 4*, pp. 271-294.

⁸ Sobre el formulari de Ripoll, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

unes peces de lírica amorosa inserides discretament en uns folis que s'havien deixat en blanc.⁹

D'altra banda, el manuscrit 59, redactat igualment entre els segles X-XI en escriptura minúscula carolina, conté les *Institutiones grammaticae* i altres obres menors (*et alia opuscula*) de Priscià. Es tracta d'un còdex que ha rebut una atenció molt menor per part dels investigadors,¹⁰ malgrat contenir quatre glossaris de notable interès.

En les properes pàgines mirarem d'oferir una classificació dels glossaris continguts en aquests dos còdexs, molts dels quals encara no han estat editats, especialment els del manuscrit 59.¹¹ Hem seguit, fonamentalment, la classificació dels glossaris feta per L. Nicolau d'Olwer,¹² tot ampliant-la i afegint algunes correccions gràcies a la digitalització d'aquests dos còdexs que hem pogut consultar al portal web PARES (<http://pares.mcu.es/>). Per al manuscrit 74 mantenim la numeració dels glossaris feta per Nicolau d'Olwer, però els presentem en un ordre diferent, tot seguint el número dels folis; en el cas del manuscrit 59, hem seguit la numeració dels glossaris indicada a la fitxa codicològica present a PARES.

3.2.1. El manuscrit 74

En primer lloc, el manuscrit 74 conté els següents glossaris:

- Glossari XI (f. 15r): glossari sense títol.¹³ Conté 116 gloses no ordenades alfabèticament i distribuïdes en 5 columnes.
- Glossari I (ff. 17r-19v): *Incipit appericio siue declaratio genera uerborum glossametarum*.¹⁴ Conté 377 gloses que no segueixen l'ordre alfabètic i estan

⁹ Sobre els *Carmina Riuipullensia*, uid. L. Nicolau d'Olwer, "L'escola poètica de Ripoll", pp. 10-13 i 41-56, J. L. Moralejo, *Cancionero de Ripoll*, i la introducció de P. J. Quetglas al *Cançoner de Ripoll*, pp. 9-28.

¹⁰ La descripció que en realitza J. Llauro (Glossaris 4, pp. 294-296) és considerablement més breu que la dedicada al còdex 74.

¹¹ Els glossaris inèdits han estat consultats directament als còdexs i transcrits per al present treball (uid. capítol 1, subcapítol 1.3).

¹² Nicolau d'Olwer, *Glossaires Ripoll*, pp. 137-142.

¹³ Editat per Nicolau d'Olwer, *Glossaires Ripoll*, pp. 143-152.

distribuïdes en dues columnes. Aquest glossari i l'anterior tenen un contingut similar i algunes glosses, fins i tot, segueixen el mateix ordre.

- Glossari II (ff. 19v-20v): *Incipit purorum elucidatio glossametharum. Secunda glossa*.¹⁵ Conté 131 glosses no ordenades alfabèticament i distribuïdes en dues columnes.
- Glossari IIa (ff. 20v-28v): *Incipit secunda glossa*.¹⁶ Conté 1330 glosses ordenades alfabèticament i distribuïdes en dues columnes, amb addicions marginals i intercolumnars.
- Glossari X (ff. 28v-32v): glossari sense títol.¹⁷ Conté 535 glosses ordenades alfabèticament; comença directament a continuació del glossari anterior, tot retornant a la lletra A sense cap mena d'indicació o separació. Les glosses estan distribuïdes en dues columnes i acaben a la lletra V. Aquest glossari resta inèdit i, segons Llauro,¹⁸ recull el llibre X de les *Etymologiae* d'Isidor de Sevilla.
- Glossari III (ff. 32v-37v): *Scolica Greca glossarum. Glossa tertia*.¹⁹ Aquest glossari, d'especial interès per al nostre estudi, conté 274 glosses de termes grecs. Aquestes glosses, que són fonamentalment d'origen isidorià, estan ordenades alfabèticament²⁰ i distribuïdes en dues columnes. El glossari finalitza a la lletra

¹⁴ Editat per Llauro, *Glosarios* 3, pp. 339-343. El f. 17r conté unes primeres glosses escrites de manera contínua (*Incipiunt genera uerborum discussio secundum genus compositionis simplex uel composita*), les quals no són editades per Llauro.

¹⁵ Editat per Llauro, *Glosarios* 3, pp. 344-345.

¹⁶ Editat per Llauro, *Glosarios* 4, pp. 305-322; manquen les glosses *diuerticula-demit* del foli 22v.

¹⁷ El portal PARES el denomina "Glossa IIb", tot i que al manuscrit no s'indica la separació entre aquest glossari i l'anterior.

¹⁸ Llauro, *Glosarios* 4, p. 281. Vid. etiam C. Codoñer, "De glosarios, vocabularios, definiciones y etimologías", pp. 76-78.

¹⁹ Editat per Llauro, *Glosarios* 3, pp. 346-363. Sobre les possibles fonts d'aquest glossari, uid. subcapítol 3.4, apartat 3.4.3.

²⁰ Al lloc corresponent a les glosses de la lletra F (f. 36v), trobem 4 glosses iniciades amb la lletra P (cal llegir Ph).

- P. Al foli 36v, trobem una escriptura en caràcters grecs que Llauro no reproduïx a la seva edició.²¹
- Glossari IV (ff. 37v-50r): *Glossa quarta*.²² Conté 1353 glosses distribuïdes en dues columnes i ordenades alfabèticament; manca la lletra K. Se citen autors com Virgili, Lucà, Lucreci, Terenci, Ciceró,²³ Plaute, Juvenal, Ambrosi, Lucili, Cecili Estaci o Ovidi.
 - Glossari XII (f. 55v): *Vocabula gramaticalium parcium*.²⁴ Conté 40 glosses grecolatines de noms i categories d'accidents gramaticals. També inclou exemples de la declinació grega escrita en caràcters llatins. Les glosses estan distribuïdes en tres columnes i no ordenades alfabèticament.
 - Glossari XIII (ff. 56r-57r): *Verba secundum proprietatem trium linguarum*.²⁵ Conté un total de 175 glosses trilingües en hebreu, grec i llatí, distribuïdes en tres columnes. Els termes hebreus, situats a la primera columna, estan escrits en caràcters llatins, mentre que la segona columna està composta per mots grecs escrits en caràcters grecs. La tercera columna correspon als termes en llatí. Aquesta distribució es repeteix dues vegades, de manera que la pàgina conté un total de 6 columnes. Les glosses segueixen l'ordre alfabètic dels termes de la primera columna, és a dir, de l'hebreu.

²¹ *Probato KAIIPHI ΦPONOMON HAIWN idest scando per aerem et pluris me noui esse quam solem MIA YΨ ENΔICIN COMAEA quod Latina difinitio ita potest reddere animam unam in duobus esse corporibus.*

²² Alturo, *Corpus*, pp. 143-164, ha editat les glosses corresponents a les lletres A i B. D'altra banda, Martínez Gázquez, *Comentarios*, pp. 903-905, transcriu algunes glosses pertanyents a aquest glossari sense indicar-ne, però, la localització. A partir de la lletra C resta inèdit. Sobre les possibles fonts d'aquest glossari, uid. subcapítol 3.4, apartat 3.4.3.

²³ Nicolau d'Olwer, *Glossaires Ripoll*, p. 139.

²⁴ Editat per Carracedo, *Glosario gramatical*, p. 125.

²⁵ Editat per Casas, *Vocabulari*, pp. 453-456; Millàs, *Glosario hispanohebraico*, pp. 234-239, edita les columnes primera i tercera, corresponents als termes hebreus i els seus equivalents llatins. Sobre les possibles fonts d'aquest glossari, uid. subcapítol 3.4, apartat 3.4.3.

- Glossari XIV (ff. 57r-58r): *Incipit Greca uerba in Latinum exposita*.²⁶ Conté 128 glosses de mots grecs escrits en caràcters llatins i ordenats alfabèticament; aquest glossari acaba a la lletra O.
- Glossari V (ff. 58r-66v): *Incipit glossa quinta*.²⁷ Conté 1515 glosses ordenades alfabèticament i distribuïdes en dues columnes. Aquest glossari omet la lletra K i acaba a la lletra V.
- Glossari VI (ff. 67r-74r): *Incipit sexta glossa. Ex multorum genera uerborum et nominum qualiter sumserunt exordium*.²⁸ Conté 457 glosses d'origen isidorià ordenades alfabèticament i distribuïdes en dues columnes. El glossari acaba a la lletra V.
- Glossari XV (f. 157r): *Incipit agnicio multorum nominum uel uerborum ignorancium*.²⁹ Conté 67 glosses de mots de Virgili i Juvenal no ordenades alfabèticament i distribuïdes en dues columnes. Aquest glossari és una compilació feta a partir de fonts secundàries i terciàries, amb algunes glosses basades en les *Etymologiae* d'Isidor.³⁰

Finalment, J. Martínez Gázquez ha trobat, en el darrer foli d'aquest manuscrit (f. 157v), en lletra molt petita i d'una mà que no coincideix amb cap de les que redactaren la resta del còdex, un breu glossari d'adverbis.³¹

3.2.2. El manuscrit 59

D'altra banda, els glossaris continguts al manuscrit 59 són els següents:

- Glossari de Priscia (ff. 258v-290v): *Incipit glosa Prisciani*.³² Aquest glossari, que resta inèdit, constitueix una explicació dels primers XV llibres de les *Institutiones* de Priscia. Té un caràcter molt diferent de la resta, ja que les glosses

²⁶ Editat per Martínez Gázquez, *Glosas*, pp. 316-317.

²⁷ Editat per Llauro, *Glosarios 4*, pp. 323-341.

²⁸ Editat per Alturo, *Glossa VI*, pp. 69-91.

²⁹ Editat per Nicolau d'Olwer, *Glossaire*, pp. 107-113.

³⁰ M. L. W. Laistner, "Rivipullensis 74", p. 33.

³¹ Martínez Gázquez, *Adverbios*, pp. 487-490.

³² Es tracta del "glossari XVII" segons la numeració de Nicolau d'Olwer.

no presenten equivalències lèxiques, sinó que són notablement més llargues i explicatives.³³

- Glossari I (ff. 291r-297v): glossari sense títol.³⁴ Conté 2132 glosses no ordenades alfabèticament i distribuïdes en una sola columna, a les quals se citen Virgili i Plini.
- Glossari II (ff. 297v-301r): glossari sense títol.³⁵ Conté 715 mots grecs³⁶ escrits en caràcters llatins. Les glosses estan disposades per ordre alfabètic en una sola columna. Aquest glossari, que resta inèdit, omet la lletra Q i acaba amb la lletra T.
- Glossari III (ff. 301r-304v): glossari sense títol.³⁷ Conté 324 glosses de mots grecs escrits en caràcters llatins no ordenades alfabèticament i distribuïdes en una sola columna. Comença immediatament a continuació del glossari anterior, sense cap mena d'indicació o separació. Hi trobem mots de Virgili, d'Isidor de Sevilla i de Julià de Toledo,³⁸ així com de Lucà i de Sulpici Sever. Aquest glossari, que resta inèdit, no segueix cap ordre ni alfabètic ni conceptual; conté hel·lenismes, mots llatins, explicacions gramaticals, personatges mitològics, etc.

Nicolau d'Olwer compta entre els glossaris d'aquest manuscrit les glosses interlineals i marginals al text de les *Institutiones* de Priscià (ff. 2r-194r), les quals resten inèdites.³⁹

3.3. Altres glossaris catalans

Més enllà dels dos manuscrits de Ripoll que acabem d'analitzar, els quals constitueixen sens dubte la font principal d'hel·lenismes de la qual begueren els redactors de la documentació analitzada, alguns dels hel·lenismes que han estat tractats en aquest

³³ Donades les característiques d'aquest glossari, no l'hem tingut en compte per al nostre estudi.

³⁴ Editat per Llauro, *Glossaris* 3, pp. 364-388. Es tracta del "glossari VII" segons la numeració de Nicolau d'Olwer.

³⁵ Es tracta del "glossari VIII" segons la numeració de Nicolau d'Olwer.

³⁶ Són presentats com a termes grecs, tot i que no tots ho són.

³⁷ Es tracta del "glossari IX" segons la numeració de Nicolau d'Olwer.

³⁸ Nicolau d'Olwer, *Glossaires Ripoll*, p. 140.

³⁹ *Ibid.*, pp. 141-142. Es tracta del "glossari XVI" segons la seva numeració.

estudi també es troben en altres glossaris d'origen català. J. Alturo ha dedicat part de les seves investigacions a recollir els diversos glossaris conservats procedents de terres catalanes i de la Septimània. D'entre els diversos glossaris que ha editat, ens interessen, en especial, els llistats a continuació:

- Barcelona, ADB, frag. 6 (s. X).⁴⁰ Datat a la primera meitat del segle X, Alturo el considera el glossari llatí de provenença catalana més antic que es conserva.⁴¹ Es troba en un foli de pergami recuperat perquè havia servit de protecció a un llibre. Conté glosses començades per les lletres A i B.
- Barcelona, ADB, sense signatura (còpia del s. XIII d'un original anterior).⁴² Glossari sense signatura conservat fragmentàriament en tres bifolis de pergami. Conté glosses començades per les lletres I i M.
- París, BnF, Lat. 2306, f. 106r (finals del s. IX).⁴³ Aquest manuscrit, redactat en escriptura minúscula carolina, conté les *Sententiae* de Tajó de Saragossa (s. VII). El glossari que ens interessa es troba inserit al f. 106r; es tracta d'un fragment d'un glossari més extens i només recull glosses començades per la lletra D. Al verso del mateix foli hi ha un text que relata una visió sobre la mort del just i la mort del pecador.
- París, BnF, Lat. 609, ff. 11r-12r (s. IX).⁴⁴ Aquest còdex presenta una redacció en escriptura visigòtica i conté l'*Ordo computi paschalis* de Ciril. El glossari en qüestió es troba als folis inicials del manuscrit. Conté glosses bíbliques i altres glosses procedents del *Liber Glossarum* no ordenades alfabèticament.

⁴⁰ Editat per Alturo, *Epítom*, pp. 83-86.

⁴¹ Alturo, *Epítom*, p. 76.

⁴² Editat per Alturo, *Fragments*, pp. 10-24.

⁴³ Editat per Alturo, *Glossari*, pp. 16-19.

⁴⁴ Editat per Alturo, *Glosario en escriptura visigòtica*, pp. 186-200.

3.4. Fonts dels glossaris

3.4.1. Les *Etymologiae* d'Isidor de Sevilla

Una de les fonts principals per a la confecció dels glossaris la constitueixen les *Etymologiae* d'Isidor de Sevilla. Com es podrà comprovar al llarg de l'estudi lingüístic que constitueix el nucli fonamental d'aquesta tesi, la gran majoria de glosses recollides s'inspiren en l'obra d'Isidor.

Destaca especialment el glossari X, situat als folis 28v-32v del manuscrit 74 de Ripoll, que reproduïx el llibre X de les *Etymologiae*, titulat *De uocabulis*.⁴⁵ Precisament el llibre X es considera com un diccionari que recull un vocabulari especialitzat en un sentit gramatical i semàntic, ja que es compon únicament d'adjectius que van referits a l'ésser humà. Però malgrat que es tracta d'un diccionari especialitzat, inclou definicions d'una terminologia d'ús freqüent.

El glossari ripollès segueix el mateix ordre present a l'obra d'Isidor –ordenació alfabètica de la primera lletra del terme– i omet únicament tres termes (*aeros*, *amabilis*, *armiger*). En lloc de reproduir el text sencer, però, les definicions es redueixen i s'eliminen les cites.⁴⁶

El text d'Isidor va experimentar una notable difusió entre els *scriptoria* i biblioteques dels monestirs i catedrals catalans. Per exemple, un inventari de la biblioteca de Ripoll de mitjan segle XI, llista un “*Ethimologiarum*”,⁴⁷ fet que ens demostra que, pels volts de 1050, la biblioteca de Ripoll custodiava un manuscrit de les *Etymologiae*.

Pel que fa als manuscrits ripollesos que contenen obres d'Isidor i que encara es conserven en l'actualitat, ens interessen especialment els següents, pel fet de contenir, si bé de manera fragmentària, les *Etymologiae*:⁴⁸

⁴⁵ Sobre el llibre X de les *Etymologiae*, uid. C. Codoñer, *Introducción al libro X de las Etymologiae*.

⁴⁶ Id., “De glosarios, vocabularios, definiciones y etimologías”, p. 78.

⁴⁷ Junyent, *Oliba* Not. 9, p. 399.

⁴⁸ Per a una llista completa dels manuscrits isidorians procedents de Ripoll, uid. A. M. Mundó, “Códices isidorianos de Ripoll”, pp. 390-400.

- Barcelona, ACA, Ripoll, ms. 151 (s. XI), ff. 112v-119: *Etym.* 7, 1-5
- Barcelona, ACA, Ripoll, ms. 106 (s. X), ff. 77-78v i 90-94: *Etym.* 3 i 15
- Ciutat del Vaticà, BAV, Reg. lat. 123 (1056): diversos fragments
- Montserrat, AAM, 1104.II (s. X): *Etym.* 18, 65-19, 1, 26; 20, 7, 4 i 20, 10

Observem, per tant, que l'obra d'Isidor era àmpliament coneguda a Ripoll, i no ens ha d'estranyar el fet que nombroses glosses s'hi inspiressin.

3.4.2. El *Liber Glossarum* o *Glossarium Ansileubi*

El *Liber Glossarum* o *Glossarium Ansileubi* és un extens compendi que va servir com a font per a posteriors compilacions que es feren durant l'Edat Mitjana. El seu origen i la seva datació han estat objecte de diverses discussions; la hipòtesi més acceptada actualment considera que s'hauria creat al segle VIII al monestir de Corbie.⁴⁹

Es tracta del primer recull que segueix l'ordenació alfabètica (de la primera o de les dues primeres lletres) i constitueix una extensa col·lecció de termes acompanyats de les seves corresponents definicions, dins les quals s'inclouen equivalències, etimologies, diferències i definicions en sentit propi.

Una de les característiques principals del *Liber Glossarum*, punt culminant d'una llarga tradició glossarística, és el seu afany d'exhaustivitat, fet que va convertir-lo fàcilment en font de glossaris posteriors i que ha portat als estudiosos a considerar-lo com a glossari, diccionari o enciclopèdia. La seva marcada heterogeneïtat, però, tant pel que fa al contingut com a la forma, fa difícil encabir-lo únicament en una d'aquestes categories. El que és especialment innovador i ha contribuït, sens dubte, a l'èxit del *Liber Glossarum* –entre els escolars medievals i els investigadors actuals– és la incorporació sistemàtica d'entrades relacionades amb un tema concret, fet que evitava

⁴⁹ És B. Bischoff, "Die Bibliothek im Dienste der Schule", p. 412, qui apunta que el *Liber Glossarum* hauria estat compilat a Corbie en temps de l'abat Adalard, amb el consens i el suport de Carlemany. L'origen de Corbie ja havia estat proposat per W. M. Lindsay, "The Abstrusa glossary", p. 126 (uid. etiam B. Bischoff, *Latin Palaeography*, p. 106).

haver de recórrer a la consulta de manuals específics, ja que es podia trobar tot sota un mateix recull.⁵⁰

Atès que nombroses compilacions posteriors van basar-se, de manera total o parcial, en el *Liber Glossarum*, no és d'estranyar que constitueixi també una de les fonts principals dels glossaris procedents de terres catalanes.

3.4.3. Martí de Laon i els *Scholica*

Una altra font dels glossaris catalans conservats, en concret, els de Ripoll, la constitueixen unes compilacions de glosses obra de Martí de Laon (819-875), irlandès de naixement i deixeble de Joan Escot Eriúgena. També conegut com a *Martinus Hiberniensis*, fou mestre i escrivà a la catedral de Laon, on va restar fins a la seva mort.

Aquest personatge destaca especialment pel seu coneixement de la llengua grega que, malgrat ésser defectuós, estava molt per damunt dels seus contemporanis formats al continent. Precisament, se li ha atribuït l'autoria del recull titulat *Scholica Graecarum Glossarum*,⁵¹ una col·lecció de notes, la majoria en ordre alfabètic, de les lliçons de grec impartides per ell mateix.⁵² Aquest glossari es conserva en dos manuscrits datats a finals del segle IX, l'un custodiat al Vaticà⁵³ i l'altre a Londres.⁵⁴ D'entre les fonts principals dels *Scholica* destaquen els comentaris de Joan Escot Eriúgena i les *Etymologiae* d'Isidor de Sevilla.⁵⁵

Aquesta compilació de glosses fou la font principal d'alguns dels glossaris conservats al manuscrit 74 de Ripoll, els quals copiaren els *Scholica*, ja sigui de manera total o parcial.⁵⁶

⁵⁰ Vid. C. Codoñer, "De glosarios, vocabularios, definiciones y etimologías", pp. 80-84. Sobre les diverses fonts del *Liber Glossarum* i la seva organització interna, uid. *GlossAnsil*. pp. 1-8, i G. Barbero, "Contributi allo studio del *Liber glossarum*", pp. 153-174.

⁵¹ Editat per Laistner, *Scholica*, pp. 426-451.

⁵² Alguns dubten de l'atribució d'aquest glossari a Martí de Laon; uid. J. J. Contreni, "À propos de quelques manuscrits de l'école de Laon", p. 6.

⁵³ BAV, Reg. lat. 215, ff. 112r-122v. Ha estat parcialment editat per G. Goetz a *Gloss. V*, pp. 583-586.

⁵⁴ British Library, Royal MS 15A XVI, ff. 74r-84r.

⁵⁵ Vid. Laistner, *Scholica*, pp. 423-425; P. Russell, "Graeco-Latin glossaries", p. 418.

⁵⁶ Sobre la relació entre els *Scholica* de Martí de Laon i el manuscrit 74 de Ripoll, uid. M. L. W. Laistner, "Rivipullensis 74".

En primer lloc, el glossari III del manuscrit *Riuipullensis* 74 (*Scolica Graeca glossarum. Glossa tertia*) reproduïx els *Scholica* des de la primera glossa (*apocriphus*) fins a *popine* (f. 37v).

En segon lloc, el glossari IV (*Glossa quarta*) reprèn els *Scholica* a partir de la glossa *pat[h]os* al f. 47v i afegeix glosses de la lletra Q no presents als *Scholica*. Al f. 48r inclou glosses de la lletra R i acaba amb *r[h]euma*, l'única present als *Scholica*. Al f. 48v torna a reprendre els *Scholica* a partir de la glossa *simnistes* (col. 2) i el segueix fins al f. 49r (col. 1), on continua amb altres glosses de la lletra S. A la col. 2 d'aquest mateix foli comença la lletra T i reprèn de nou els *Scholica* amb la glossa *t[h]reni* fins al f. 49v (col. 1) amb *thoparca*. A la col. 2 inicia la lletra V amb *ualllantia*, l'única glossa present als *Scholica*, i segueix amb altres glosses. Al f. 50r (col. 2) comença la lletra X amb les dues glosses que apareixen als *Scholica* (*xenodochium* i *xerophagii*) i encara n'afegeix dues més; a continuació, la lletra Y comença amb les tres glosses presents als *Scholica* (*yppodromus*, *yppocrates* i *ysocrates*) i segueix amb d'altres. La lletra Z coincideix exactament amb els *Scholica*.

Finalment, el glossari XIII (*Verba secundum proprietatem trium linguarum*) és una còpia del glossari trilingüe només present al manuscrit dels *Scholica* conservat al Vaticà.⁵⁷ A banda d'algunes lectures divergents, ambdós glossaris semblen idèntics.

Val a dir que Laistner només apunta la relació entre els *Scholica* i el glossari III del manuscrit 74 de Ripoll, però les altres semblances que acabem d'esmentar semblen no haver estat detectades fins ara.

A banda dels *Scholica* que, com acabem d'exposar, tenen una vinculació directa amb els glossaris de Ripoll, a Martí de Laon se li ha atribuït l'autoria, si més no parcial, del manuscrit conegut com a *Laudunensis* 444.⁵⁸ Aquest còdex del tercer quart del segle IX conté nombrosos glossaris greco-llatins escrits en caràcters grecs, alhora que tracta diverses qüestions gramaticals relacionades amb el pas del grec al llatí. Destaca per l'ordenació alfabètica dels lemes, no només en funció de la primera o de les dues primeres lletres, sinó que segueix l'ordre alfabètic real. Aquest manuscrit ha estat

⁵⁷ Editat per Laistner, *Scholica*, pp. 446-449. Aquest manuscrit conté, a més a més, unes notes miscel·lànies escrites a continuació del glossari trilingüe (*Ibid.*, pp. 450-451).

⁵⁸ Laon, Bibliothèque Suzanne Martinet, ms. 444. La digitalització d'aquest manuscrit es pot trobar a <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84921401/f1.item>> [Consulta: octubre 2016].

notablement estudiat⁵⁹ donada la seva importància a l'hora d'explicar el coneixement i ensenyament del grec al continent durant l'alta Edat Mitjana però, tot i així, només se n'ha fet una edició parcial i defectuosa.⁶⁰ És d'interès per al nostre estudi, ja que ens ha permès conèixer el significat d'una glossa per a la qual no hem pogut documentar altres fonts conservades.⁶¹

3.4.4. Altres

Bona part de les glosses citades en el present estudi poden trobar-se recollides al *Corpus glossariorum Latinorum* compilat per Goetz.⁶²

A més a més, als glossaris de Ripoll se citen diversos autors clàssics i cristians, però aquestes cites arribaren a les glosses a través d'Isidor o d'altres fonts secundàries, i no pas a través del coneixement directe dels autors citats.

⁵⁹ Vid. especialment B. M. Kaczynski, *Greek in the Carolingian Age*, pp. 47-49 i 57-58, i C. Dionisotti, "Greek Grammars and Dictionaries", pp. 45-54. Sobre aspectes codicològics i d'autoria, vid. D. Muzerelle, "Martin d'Irlande et ses acolytes", pp. 327-343.

⁶⁰ E. Miller, "Glossaire grec-latin de la bibliothèque de Laon", pp. 1-230.

⁶¹ Cf. s. u. *lex*.

⁶² *Gloss*. I-VII.

4. Estudi lingüístic

4.1. Estructura de les veus

LEMA

La fitxa lexicogràfica de cada veu va encapçalada pel lema, sempre en negreta i acompanyat, entre parèntesis, de la categoria gramatical.

Seguint els criteris del GMLC, per a la lematització dels termes hem respectat el ThLL en la mesura del possible. Per a les lletres no contingudes al ThLL, hem seguit els criteris del *Dictionnaire étymologique de la langue latine* d'Ernout i Meillet i del *Dictionnaire latin-français* de Gaffiot. Per aquells mots que no foren assimilats per la llengua llatina i que, per tant, no s'inclouen a les obres lexicogràfiques de referència, oferim la transliteració del terme grec originari. És el cas, per exemple, de les veus *doxasmenon* o *eulogetos*. A la veu *anthropus*, hem optat per una terminació en *-us* en lloc de *-os* perquè al nostre corpus es documenta únicament el nominatiu singular en *-us*.

VARIANTS

Sota aquest epígraf s'ofereixen totes les variants d'escriptura (ortogràfiques i fonètiques), inclosa la de la veu regularitzada tal i com apareix al lema. Aquesta decisió es justifica, en primer lloc, per afany d'exhaustivitat i, en segon lloc, per les característiques concretes de les veus analitzades. En moltes ocasions, al nostre corpus només es documenten variants en el sentit estricte del terme i, per tant, el fet d'incloure el lema com a variant, serveix per a indicar que aquesta apareix, efectivament, al corpus textual.

Les variants estan disposades en estricte ordre alfabètic. D'altra banda, en un nombre reduït de veus en què les variants són nombroses o d'especial interès s'indica, en una nota a peu de pàgina, el testimoni –o testimonis– concrets d'algunes o de totes les variants. En els casos en què, a banda del lema, no es testimonia cap altra variant, s'ha eliminat aquest apartat. Finalment, en el cas de *cliothedrum*, com que l'únic testimoni sembla ser un error de còpia, també s'ha suprimit l'apartat "Variants".

FORMES

Aquest apartat recull totes les formes del terme que apareixen als testimonis documentals i engloba, per tant, les qüestions morfològiques. En general, les formes se separen en funció de les diverses variants d'escriptura indicades a la secció immediatament anterior, fet que s'indica per mitjà de la separació amb un punt i coma. Per aquelles veus amb nombrosos testimonis on es repeteixen molt freqüentment les mateixes terminacions en les diverses variants, no s'ha seguit aquest criteri de separació. D'altra banda, les formes s'organitzen en funció de la declinació que segueixen; quan un mot segueix més d'una declinació, aquestes se separen amb un punt i coma.

És especial el cas d'*episcopus*, que presenta la forma ja romànica *bisbe*, amb la variant *bispe*, fet que s'ha indicat en ambdós apartats. *Bisbe* i *bispe* se separen de la resta de variants i formes per mitjà d'un punt i coma.

ETIMOLOGIA

En aquest apartat, s'identifica el mot grec originari del qual deriva cada veu i s'ofereix una breu explicació etimològica d'aquest. Se n'indicarà, en cada ocasió, la categoria gramatical i, en el cas dels substantius, el gènere.

FORMES ROMÀNIQUES

En aquesta secció, s'ofereixen les formes romàniques documentades al català, espanyol, francès, italià, occità, portuguès i romanès. En els casos en què s'ha considerat convenient, es proporciona una breu explicació o s'afegeixen les formes d'altres termes derivats o d'alguna manera relacionats.

Quan una forma romànica pertanyent a una llengua diferent de les esmentades o a un dialecte romànic és d'especial interès, excepcionalment s'hi ha inclòs.

DERIVATS

En aquest apartat, es presenten els derivats i compostos de la veu analitzada presents al corpus. Seguint el criteri general d'aquest estudi, els derivats que apareixen als

glossaris tenen entrada pròpia, la qual cosa s'indica per mitjà d'una nota amb la remissió corresponent.

Pel que fa a la lematització dels derivats, s'ha seguit el mateix criteri que per a les entrades de cada veu, amb l'excepció dels neologismes *celidrodo*, *dactilea*, *kalipsea*, *neofiter*, *oceantada*, *quigamas* i *thomifer*, que reproduïm tal i com es troben als testimonis documentals.

Els derivats es distribueixen per ordre alfabètic i s'indica, entre parèntesis, la seva categoria gramatical.

SIGNIFICAT

En aquesta secció, s'indiquen el significat o significats del mot, ja sigui a través d'un terme sinònim o mitjançant una definició. Si cal, la qüestió del significat és desenvolupada de manera més extensa a l'apartat "Comentari".

TESTIMONIS DOCUMENTALS

Sota aquest epígraf es recullen els testimonis de cada veu al corpus documental estudiat. Aquests testimonis s'exposen per ordre cronològic. En els casos en què el mot presenta més d'un significat, els testimonis apareixen dividits per significats i, dins de cada significat, igualment ordenats cronològicament.

Cada testimoni va encapçalat per la datació del document en negreta (els parèntesis, claudàtors i interrogants expressen dubtes o hipòtesis dels editors), seguit de l'abreviatura de l'obra on s'ha editat; les abreviatures adoptades són les establertes pel GMLC i es troben citades a l'apèndix bibliogràfic. Quan existeixen altres edicions del mateix text, aquestes es proporcionen entre parèntesis. A continuació s'indica, per a cada testimoni, la seva tipologia documental, així com el nom de l'escrivà o redactor en nominatiu i el càrrec amb el qual signa, antecedits per la denominació *scriptor*; no s'han unificat les grafies, sinó que es reproduïxen les variants amb què els redactors signen en cada cas. L'omissió del nom del redactor respon a dos motius fonamentals: aquest no subscriu el document; o la cita aportada reproduïx precisament la signatura del redactor. En alguns casos especials, com els documents atribuïts a Miró Bonfill o les encícliques mortuòries, s'ofereixen explicacions una mica més extenses sobre la

tipologia o el redactor. Finalment, es reproduïx el testimoni tal i com apareix a les edicions. S'ha intentat intervenir el mínim possible en el text i, en les ocasions en què això s'ha fet, s'han seguit els criteris indicats més endavant.

A l'hora de recollir els testimonis, hem intentat incloure totes les aparicions de cada veu al nostre corpus d'estudi. Ara bé, en aquelles veus que ofereixen un gran nombre de testimonis, se n'ha fet una selecció tenint en compte els criteris següents: en la mesura del possible, hem procurat mantenir un equilibri cronològic i geogràfic per tal d'oferir la màxima representativitat; s'introdueixen els testimonis de totes les variants i formes registrades; se seleccionen els testimonis en què el context clarifica el significat del mot; i hem intentat aportar testimonis variats dels diferents usos de la veu. Quan no es recullen tots els testimonis d'un terme, s'especifica al final de la selecció d'aquests per mitjà de l'expressió *et al.*

Finalment, sempre que s'ha considerat necessari, s'han inclòs notes a peu de pàgina per tal d'aportar informació addicional o aclarir qüestions relatives a testimonis concrets.

GLOSSARIS

En aquesta secció, s'agrupen totes les aparicions del terme als glossaris de Ripoll i als altres glossaris d'origen català conservats. Per a cada glossa, s'indiquen el manuscrit on apareix i el foli (en cas que es conegui), seguits de l'abreviatura de l'obra on s'ha editat entre parèntesis; en aquest cas, hem creat un seguit d'abreviatures per a les edicions de glossaris que apareixen igualment recollides a l'apèndix bibliogràfic. En els casos en què no s'indica l'abreviatura de l'edició, significa que es tracta d'un glossari inèdit del qual proporcionem la nostra pròpia transcripció. Pel que fa a les signatures dels manuscrits, les hem simplificat per mitjà de l'adjectiu topogràfic –en llatí– de la localitat on es conserva, de la següent manera:

- *Riuipullensis* 74 = Barcelona, ACA, Ripoll, ms. 74
- *Riuipullensis* 59 = Barcelona, ACA, Ripoll, ms. 59
- *Parisiensis* Lat. 2306 = París, BnF, Lat. 2306
- *Parisiensis* Lat. 609 = París, BnF, Lat. 609

- *Barchinonensis* sine sign. = Barcelona, ADB, sense signatura
- *Barchinonensis* frag. 6 = Barcelona, ADB, frag. 6

Pel que respecta l'ordenació de les diverses glosses, encapçalen aquest apartat les glosses on el mot en qüestió apareix com a primer terme; en segon lloc, s'ofereixen la resta de glosses rellevants on es documenta. Quan es tracta de termes compostos, s'hi sumen les glosses documentades dels dos termes que formen el compost. Quan s'ha considerat oportú s'han afegit, en nota a peu de pàgina, altres glosses que poden aportar informació rellevant pel que fa al significat o usos del mot.

Dins el subapartat "Fonts", es recullen les possibles fonts de les diverses glosses documentades. Aquestes fonts s'han buscat, fonamentalment, a les *Etymologiae* d'Isidor de Sevilla i a altres glossaris; en concret, se citen el *Glossarium Ansileubi*, el *Corpus glossariorum Latinorum* compilat per Goetz i els *Scholica* de Martí de Laon. Tots aquests textos estan editats i se citen per mitjà d'unes abreviatures creades per a l'ocasió i recollides a l'apèndix bibliogràfic. A propòsit del *Corpus glossariorum Latinorum*, s'han reproduït les glosses tal i com apareixen als índexs continguts als volums VI i VII, per tractar-se dels darrers volums publicats i contenir diverses correccions. Finalment s'inclouen, en els casos en què s'ha considerat rellevant, altres glosses o comentaris similars que poden ajudar a esclarir el significat del mot; aquests van encapçalats per l'expressió *alia*, i cada paràgraf nou indica una accepció o matís diferent.

COMENTARI

Mentre que els altres apartats segueixen una estructura molt marcada i ofereixen la informació de manera més aviat esquemàtica, aquesta secció permet l'exposició més extensa de diversos aspectes relatius a cadascuna de les veus. Generalment, la informació és disposada en un ordre determinat. En primer lloc, es fa referència a l'evolució –especialment semàntica– del mot, des de les seves primeres aparicions en llengua llatina fins a l'època medieval. En segon lloc, s'analitzen els usos concrets que presenta el mateix terme al corpus documental estudiat. Seguint aquest esquema, la informació és ampliada i matisada segons les necessitats de cada cas concret; al tractar-se d'un camp lliure, hi té cabuda tot tipus d'informació, inclosa aquella que no s'ha pogut desenvolupar en els apartats anteriors.

4.2. Criteris formals

Pel que respecta a les edicions dels textos llatins, tant dels testimonis documentals com dels glossaris, hem procurat intervenir-hi el mínim possible. Amb tot, per tal de facilitar-ne la lectura, hem adoptat un seguit de criteris d'unificació que es detallen tot seguit: ús sistemàtic de *I/i* i *V/u* en lloc de *J/j* i *U/u*, i de *e* en lloc de *ę*; eliminació d'accents, dièresis i apòstrofs, així com del punt mig i els punts entre números romans. Així mateix, hem unificat els signes convencionals emprats pels editors i n'hem afegit d'altres. Els signes emprats s'han establert seguint els criteris d'edició del CODOLCAT i són els següents:

- < > lletres o termes que l'editor considera sobrants i que, per tant, s'han d'ometre
- [] addicions o restitucions de l'editor
- [...] llacunes o espais en blanc
- ... passatges omesos per l'autor d'aquest treball
- (*sic*) nota de l'editor; també l'hem emprat per als glossaris inèdits dels quals hem realitzat la transcripció
- (SIC) nota de l'autor d'aquest treball

En els casos en què hem corregit l'edició, s'indica per mitjà de l'abreviatura *corr.*; quan hem detectat una errada present al text original o a la còpia més antiga conservada, s'indica amb l'expressió *pro* (amb interrogant o sense).

Finalment, quant a les cites d'autors antics, hem seguit les abreviatures del Liddell-Scott per als autors grecs, i les del *Thesaurus linguae Latinae* per als autors llatins.

4.3. Veus

absida (subst.)

FORMES

absida, -am

ETIMOLOGIA

gr. ἀψίς uel ἄψίς (subst. fem.). Es tracta d'un terme tècnic derivat del verb ἄπτω, que significa 'ajustar', 'lligar'. El seu sentit primari és el de 'nus' i, per analogia amb la curvatura d'un nus, passa a designar altres objectes de forma corba o circular: 'roda', 'cercle' o 'disc' (solar), 'arc de Sant Martí', 'volta' (del cel), etc. D'altra banda, fou usat per la patristica grega amb el significat d''arc', ja sigui literal o figurat (rang més alt, categoria superior), i també per a designar l'espai que es troba sota la cúpula de l'església.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *absis*, *àbsida*; esp. *ábside*; fr. *abside*; it. *abside*; oc. *absida*; port. *abside*; rom. *absidă*.²

SIGNIFICAT

'absis', part de l'església que sobresurt de la façana posterior i conté un altar

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1080 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1421, p. 712; *contracte agrari*; *scriptor Artallus clericus*: Et ego, predictus Berengarius, gratia Dei Ausonensis episcopus, cum consilio et uoluntate canonicorum meorum, propter beneficium quod ecclesia nostra recipit a uobis et propter magnum seruicium quod habeo ex uobis, dono tibi Guilelmo Raimundi de Taradello et successoribus tuis unam salam que est in uilla Vici, iuxta absidam Sancti Petri, cum orto et casaes qui ibidem sunt.

1083 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1465, p. 755; *compravenda*; *scriptor Benedictus sacerdos*: Ego Raimundus [...nis uendi]tor sum tibi Raimundo Geraldi, emptori. Per hanc mee uenditionis scripturam uendo tibi ipsas meas domos quas habeo in Vico, scilicet prope ecclesiam Sancte Marie, iuxta absidam iamdicte ecclesie, quas edificauit Guilelmus Guilaberti.

1098 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1650, p. 932; *donació*; *scriptor Ermengaudus diachonus*: Insuper etiam dono ego, prelibatus archiepiscopus, mee kanonice et uobis regulares

¹ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. ἀψίς.

² Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *absis*.

clerici omnes domos et clibanum et ortos et ferragenales quos abeo in uilla Vici non longe ab absida Sancti Petri per uocem Guilelmi episcopi.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 33r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 347): absida – interpretatur lucida eo quod lumine accepto resplendeat

Fonts

Riu. 74, f. 33r ex Laistner, *Scholica*, p. 428 = *Isid. Etym.* 15, 8, 7: Absida Graeco sermone, Latine interpretatur lucida, eo quod lumine accepto per arcum resplendeat. Sed utrum absidam an absidem dicere debeamus, hoc uerbi genus ambiguum quidam doctorum existimant; *Gloss.* III 487, 1; 506, 2: absida – lucida

Alia: *Gloss.* V 259, 9: absidias – aedificii lautioris conculas; V 343, 36: absedas – aedificii latiores conculas

Gloss. V 338, 17: absida – sacrarium

Gloss. V 410, 7: absidam – graece sedem episcopalem

COMENTARI

Pel que fa al seu pas a la llengua llatina, *absida* constitueix un préstec estès per influència de la llengua de l'Església. En un primer moment, es conserva la forma *apsis*, *-idis* (sense l'aspirada inicial),³ però ben aviat se'n crea una altra formada sobre l'acusatiu grec ἀψίδα i amb canvi de declinació, de la tercera a la primera.⁴

El terme manté el significat d'arc o 'volta', alhora que designa el curs d'un planeta.⁵ En llatí cristià i eclesiàstic, passa a referir-se al cor d'una església, la part on se situava l'altar.⁶ Aquesta part, sovint de planta semicircular, sobresurt de la façana posterior i podia estar descoberta o bé tenir el seu propi sostre i volta. Es troba en ús tant a l'Orient com a l'Occident des dels temps més antics del cristianisme i, des de l'època romànica, és fonamentalment el lloc de l'altar major.⁷

Quant al corpus estudiat, aquest terme només apareix a tres documents procedents de Vic i datats a finals del segle XI. Observem que els tres passatges, redactats per diversos escriptors, fan referència a una mateixa zona, situada a la vora de les esglésies de Sant Pere i de Santa Maria de Vic. En primer lloc, es fa donació d'una

³ Cf. ThLL II 322, 49.

⁴ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *absida*. Observi's com en català es poden trobar les dues formes (uid. supra FORMES ROMÀNIQUES).

⁵ Per exemple a PLIN. *Nat.* 2, 63; MART. CAP. 8, 884, et al.

⁶ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *absida* et Du Cange s. u. *absida* 2.

⁷ Cf. *Sacralia Antiqua*, s. u. *absis*.

*sala*⁸ que es troba a la vila de Vic, al costat de l'absida de Sant Pere (*iuxta absidam Sancti Petri*). Al segon document, es venen unes cases situades a Vic, a prop de l'església de Santa Maria, al costat de l'absida d'aquesta església (*iuxta absidam iamdicte ecclesie*). Finalment, al darrer diploma, l'atorgant dóna unes propietats situades a Vic, a prop de l'absida de l'església de Sant Pere (*non longe ab absida Sancti Petri*).

L'església de Sant Pere fa referència a l'església de la catedral, mentre que Santa Maria es refereix a l'anomenada Santa Maria la Rodona (dita així per la seva planta circular), situada al davant de l'església de Sant Pere, amb les portes principals l'una enfront de l'altra. Ambdues esglésies estigueren estretament vinculades fins que la de Santa Maria fou enderrocada a finals del segle XVIII.⁹

És interessant remarcar el fet que s'empri el mateix terme per a referir-se a una mateixa zona i a dues esglésies situades l'una al costat de l'altra. Que no es documenti en altres territoris a banda de Vic, fa pensar que podria procedir d'algun glossari o d'algun text probablement conservat a la seu vigatana i del qual no tenim constància avui dia. De totes maneres, cal dir que l'única glossa conservada del terme *absida*, la qual reproduïx les explicacions d'Isidor de Sevilla, no li atribueix el significat que observem als testimonis.¹⁰

⁸ 'Edifici', 'habitació' o 'construcció campestre' (cf. Niermeyer et Blaise, *Lexicon*, s. u. *sala*).

⁹ Sobre l'església de Santa Maria la Rodona, vid. C. Subirans, "L'església de Santa Maria la Rodona".

¹⁰ Vid. supra GLOSSARIS.

acoluthus (subst.)

VARIANTS

acolit-, acolyt-

FORMES

acolutus, -i; acolyti

ETIMOLOGIA

gr. ἀκόλουθος (adj.). Literalment, significa 'company de ruta', d'on adopta el sentit de 'qui segueix', 'qui acompanya'. A banda de funcionar com a adjectiu, pot emprar-se com a substantiu masculí i femení. Està format a partir del prefix copulatiu ἀ- i del substantiu femení κέλευθος, 'camí', 'ruta'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *acòlit*; esp. *acólito*; fr. *acolyte*; it. *accolito*; oc. *acolit*; port. *acólito*; rom. *acolit*.

SIGNIFICAT

'acòlit', clergue que serveix a l'altar i s'encarrega de portar els ciris

TESTIMONIS DOCUMENTALS

892 Marquès, *CartCarlemany* 16, p. 87 (DipGirona 82, p. 118); *reconeixement*: Venerellus presbiter. Odila acolutus sss. Willisclus leuita archidiaconus sss.

903 Ordeig, *Dotalies* 26, p. 78 (Baraut, *ActUrgell* 16, Urgellia 1, p. 73); *acta de consagració (Santa Maria Magdalena de Guardiols)*; *scriptor Eldemirus presbiter*: Aribaldus presbiter sss. Feleasimus acolutus sss. Gudila presbiter sss.

909 Baraut, *DocUrgell* 66 (Urgellia 2, p. 56); *donació*; *scriptor Belasco presbiter*: Eldemares leuita sss. Oliba acolutus sss. Todalecus presbiter sss.

914 CSCugat I 7, p. 11; *permuta*; *scriptor Guilricus presbiter*: Sunifredus, ss.; Campius acolutus, ss.; Paternus, leuita, ss.

957 DipRosselló 370, pp. 339 i 340; *contracte agrari*; *scriptor Ademarius presbiter siue monachus*: Ego Desiderius, acolutus. Placuit anima mea et placet, nullius quoquegenti imperio nec suadentis ingenio sed propria spontanea hoc elegit bona uoluntas ... Desiderius acolutus, qui per egritudinem non potuit scribere, fecit hanc cartam helemosinariam et testes firmare rogauit.

970 DipPallars 209, p. 396; *acta d'elecció d'Oriolf com a abat de Santa Maria d'Alaó; scriptor [...]us presbiter: Altemirus, Engoricus, Centollus, Altimirus, Altimirus. Isti acolyti sunt.*

1086 Bach, *ACSolsona* 264, p. 136; *donació; scriptor Wilelmus sacer: Sig+num Petrus Bernardi subdiachonus. Sig+num Bernardus Fulconi acolitus, nos sumus uisores et auditores et per puntos firmamus.*

1089 Baraut, *DocUrgell* 1053 (*Urgellia* 7, p. 174); *donació; scriptor Petrus sacer: Sig+num Dalmaz Mir acolitus. Sig+num Mir Sex. Sig+num Petro Mironi sacer.*

1100 DACCBarcelona 1673, p. 2592; *renúncia: Sig+num Berengarii acoliti, qui hoc scripsit cum litteris rasis et emendatis interpositis omnibus II in firmacione pacificatricis, die et anno quo supra.*

1115 CDipÀger I 228, p. 504; *donació; scriptor Guillelmus sacer: Et nos, clerici firmamus eam cartam, et ego, Maria, testes firmare feci et cum manu mea firmaui. Sig+num Carbonel. Sig+num Mir Bernard. Sig+num Guillem Mir. Bernardus acolitus +.*

1119 CDipÀger I 242, p. 524; *contracte agrari; scriptor Guillelmus clericus: Guillelmus, sacer. Petrus, clericus. Arnallus, subdiaconus +. Bernardus, acolitus.*

1173 Marquès, *Elins* 78, p. 115; *contracte agrari: Raimundus acolitus, qui hoc scripsit die annoque prenotato.*

1174 Marquès, *Elins* 79, p. 117; *contracte agrari: Raimundus acolitus, qui hoc scripsit die et anno prefixo.*

1181 CSCugat III 1148, p. 294; *sentència judicial; scriptor Petrus de Terrachona notarius: S+m B., clericus de Villa Francha; S+m Raimundi de Guarnerio, ypoleuita; S+m Gerald, acoliti.*

1186 CSCugat III 1165, p. 307; *donació; scriptor Petrus subdiachonus: S+m Alegreti, sacerdotis eius stante in domo sua; S+m Arnalli, acoliti; S+m Arnalli de Monte Maiori.*

1187 CSCreus 285, p. 283 (*Papell, DipSantesCreus* 282, p. 406); *donació: Sig+num Guillelmi acoliti, qui hoc fideliter scripsit cum litteris suprapositis in in (sic) quarta linea.*

1191 Sans Travé, *DipTBarberà* 162, p. 249; *testament*: Guillelmus, acolitus, qui hoc scripsit et hoc signum aposuit.

1192 CSCugat III 1190, p. 326; *donació*: Raimundus, acolitus, qui hoc scripsit.

1196 CDipÀger II 632, p. 986; *compravenda*: Bernardus Emerig, acolitus, rogatus scripsit suumque Sign+um posuit die et anno quo supra.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 33r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 347): acholitus – ceroferarius a deportandis cereis quando legendum est euangelium aut sacrificium offerendum

Riipullensis 74, f. 70v (Alturo, *Glossa VI*, p. 81): acoliti – grece, latine ceropherarii dicuntur a deportandis cereis, et sacrificium offerendum

Riipullensis 59, f. 297v: accoliti – ceroferarii

Fonts

Riu. 74, f. 33r; *Riu.* 74, f. 70v ex Laistner, *Scholica*, p. 428 = *Isid. Etym.* 7, 12, 29: Acolythi Graece, Latine ceroferarii dicuntur, a deportandis cereis, quando legendum est Euangelium, aut sacrificium offerendum

Alia: *Gloss.* IV 7, 17: acoluthus – subdiaconus; V 260, 63: acoluthus – calicem gestat, subsequens sub diacono

COMENTARI

El terme *acoluthus* (o *acolythus*), no testimoniats en llatí clàssic, s'especialitza en la llengua de l'Església per a designar l'acòlit, és a dir, el clergue que ajuda l'oficiant a l'altar.¹ Es tracta de l'últim dels quatre ordes menors (després del sotsdiaca);² a més d'ajudar a l'altar, l'acòlit s'ocupava de la lluminària, en especial de portar els ciris,³ significat que ja presenta el grec patristic ἀκόλουθος.⁴ En llatí, l'empren autors cristians com Jeroni o Agustí, per exemple,⁵ però no apareix en cap ocasió a la Vulgata.

Pel que fa a la documentació estudiada, el terme *acolythus* sol aparèixer a les subscripcions, tot acompanyant noms propis, per tal d'indicar el càrrec del signant. Només en un cas (doc. 957) el llegim a l'inici del document, a continuació del nom del

¹ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *acolythus*.

² Cf. Du Cange s. u. *acolytus*.

³ Cf. ISID. *Etym.* 7, 12, 29 (uid. supra GLOSSARIS).

⁴ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. ἀκόλουθος 3.

⁵ HIER. *Epist.* 52, 5; AUG. *Epist.* 191, 1. Cf. ThLL I 419, 14 et ss.

testador, alhora que es repeteix al final, a la seva signatura. N'hem recollit testimonis des de finals del segle IX fins a les darreries del segle XII. En alguns casos, tots del segle XII, és també l'encarregat de redactar el document (docs. **1100, 1173, 1174, 1187, 1191, 1192, 1196**).

adelphus (subst.)

FORMES

adelphi

ETIMOLOGIA

gr. ἀδελφός (subst. masc.), ‘germà’. És un mot usual des d’Homer fins al grec actual, emprat en algunes ocasions com a adjectiu. En grec tardà, de vegades s’usa com a terme de cortesia i amiatat, però és freqüent sobretot entre membres d’una comunitat religiosa i, finalment, prengué un lloc important al vocabulari del cristianisme.¹

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

El trobem únicament com a sufix emprat en termes tècnics de botànica (per exemple, al cat. *diadelf*, *monadelf*, *poliadelf*, etc.).

SIGNIFICAT

‘germà’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1093 Baraut, *DocUrgell* 1108 (Urgellia 8, p. 35); *convinença; scriptor Ermengaudus iuris ac legis lator sancteque Urgellensis ecclesie hostiarius et ianitor*: Ideoque ego sepe dictus Guilelmus prenominatus Sedis, Dei providentia disponente, episcopus cum omnibus prenominatis et innominatis sanctissime suprafate ecclesie archidiaconibus et canonicis uobis prelibatis filiis predicti Arnalli, uidelicet Guilelmo atque Poncio, damus et concedimus prelibatum Sancte Marie eiusque cannonice proprium alodium propter Sancte Marie feuum, sicut est in carta quam genitor uester Sancte Marie fecit nominatim expressum atque enucleatius declaratum et undique terminatum. Ea uidelicet lege eoque tenore ut in omni uita uestra, post excessum patris uestri, uos ambo adelphi illud teneatis omne alodium.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 32v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 347): *adelphe – soror quo nomine apellantur et gemini fratres*

Riuipullensis 74, f. 56r (Casas, *Vocabulari*, p. 453): *ΑΔΗΛΦΩΣ – frater*

¹ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. ἀδελφός et Blaise, *Lexicon*, s. u. *adelphus*.

Riupullensis 74, f. 57r (Martínez Gázquez, *Glosas*, p. 316): adelphos – frater

Riupullensis 59, f. 294v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 377): in adelphis – in suis libris

Fonts

Riu. 74, f. 32v ex Laistner, *Scholica*, p. 427: adelphe – soror, quo nomine appellantur et gemini fratres

Riu. 74, f. 56r ex Laistner, *Scholica*, p. 446: ἀδελφός – frater; *Gloss.* II 73, 24; 218, 17; 554, 2; III 28, 30; 303, 53; 304, 2; 406, 67; 449, 15; 487, 21; 506, 32: frater – ἀδελφός

Riu. 74, f. 57r ex *Gloss.* II 563, 22: adelfos – fratres

COMENTARI

Com hem vist més amunt,² el terme ἀδελφός fa referència tant als cristians en general, com als membres d'una confraria religiosa en particular. La llengua llatina, per la seva banda, emprà el mot *frater* amb el mateix significat que la patristica grega usa ἀδελφός.³ En aquest cas, per tant, sembla tractar-se d'un terme transmès per l'estudi dels clàssics més que no pas per la llengua de l'Església. *Adelphus* no existeix en llatí més que com a nom propi o com a títol de la comèdia de Terenci *Adelphi*. En aquest sentit, cal remarcar que el manuscrit 59 de Ripoll conté els títols –exactes o no– d'algunes obres dramàtiques de Plaute i Terenci; així, llegim, per exemple, *In captiuis – in libris*; *Aulularia – ars quedam de aula facta*; *Asinaria – ars de asinis facta*; *In adelphis – in suis libris*, etc.⁴

Al nostre corpus, hem documentat aquest hel·lenisme en un únic diploma de l'any 1093 en què s'estableix un contracte entre el bisbe d'Urgell Guillem Arnau i els germans Guillem i Ponç. Aquí, la forma *adelphi* fa referència als dos germans Guillem i Ponç, fills d'Arnau, als quals el bisbe d'Urgell i els canonges de la catedral donen en feu un alou. Aquest ús destaca per la inserció d'un terme culte enmig d'un document de finalitat molt més pragmàtica i de poca solemnitat, en el qual hom no espera cap mena de pretensió literària per part del redactor, Ermengol Bernat d'Urgell.⁵

² Vid. supra ETIMOLOGIA.

³ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *frater*.

⁴ Llauró, *Glosarios* 3, pp. 366, 367 i 377.

⁵ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.2.

aenigma (subst.)

VARIANTS

enigm-

FORMES

enigmatibus

ETIMOLOGIA

gr. αἰνίγμα (subst. neut.), ‘enigma’, ‘paraula obscura o equívoca’; per extensió, perd força la idea d’obscuritat i passa a designar allò que es deixa entendre per mitjà d’una al·lusió o apòleg. Deriva del verb αἰνίσσομαι, ‘parlar de manera críptica’, ‘parlar per enigmes’, és a dir, ‘pronunciar mots difícils de comprendre’. Els diversos usos de la família d’aquests termes expressen la noció de ‘dir paraules carregades d’importància o de sentit’.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *enigma*; esp. *enigma*; fr. *énigme*; it. *enigma*; oc. *enigma*; port. *enigma*; rom. *enigmă*.

SIGNIFICAT

‘enigma’, ‘al·legoria’, ‘símbol’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1104 Ordeig, *Dotalies* 294, p. 24; *acta de consagració (Sant Cebrià de Tiana)*; *scriptor Arnallus subdiaconus*: *Omni precio copiosissima redemptionis clementia, ille qui uult omnes homines saluos fieri et ad agnitionem ueritatis uenire, quoscumque mortalium ad uitam ante tempora secularia predestinauit, illius ciuitatis cuius participatio eius in idipsum participes efficere disponens ut cecitatem fragilitatis humane significationibus et enigmatibus, quasi quibusdam passibus, ad certitudinem ueri luminis, unde Lucifer obtenebratus ceciderat, benigne reuocaret.*

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 23 (Llauró, *Glosarios* 4, p. 310): *enigma* – figura uel species, tipus

Riipullensis 59, f. 299: *enigma* – obscura intellegentia uel questio²

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. αἴνος.

² Vid. etiam *Riipullensis* 59, f. 299: *enigmatista* – qui obscure loquitur (cf. *Gloss.* IV 410, 22: *enigma* – *obscuri loquium*).

Fonts

Riu. 74, f. 23 *ex Gloss.* V 590, 36: *aenigma* – figura siue typus uel species

Riu. 59, f. 299 *ex GlossAnsil.* p. 203, 55: *enigma* – obscura intellegentia; 60: *enigmata* – quaestiones obscuras; *Gloss.* IV 63, 23; 511, 41: *enigma* – obscura intellegentia; *Isid. Etym.* 1, 37, 26: *aenigma* est quaestio obscura quae difficile intellegitur

Alia: GlossAnsil. p. 203, 62: *enigmata* – similitudines aut imago; *Gloss.* IV 63, 2: *enigmata* – similitudo uel imago; IV 511, 42: *enig<nig>mata* – similitudines aut imaginis; V 289, 50: *enigmate* – similitudo

COMENTARI

Ja definit per Quintilià,³ un *aenigma* constitueix una al·legoria obscura i, per extensió, pot significar directament ‘obscuritat’; el trobem amb aquest sentit en autors com Ciceró, Juvenal o Plini, entre d’altres.⁴ Aquest terme fou adoptat pels autors cristians i medievals, els quals empraren també els derivats *aenigmatice*, *aenigmaticus* i *aenigmatista*,⁵ no testimoniats a la llatinitat anterior. A més de designar una al·legoria o obscuritat, *aenigma* també s’especialitza amb el significat de ‘misteri’, ja sigui pagà o cristià.⁶ D’altra banda, pot voler dir ‘enigma’ en el sentit de quelcom simbòlic i difícil de comprendre que requereix una interpretació, o senzillament ‘al·legoria’, ‘paraula simbòlica’, ‘símbol’.⁷ Finalment, pot referir-se al símbol gravat sobre una moneda.⁸ Terme àmpliament emprat per la patristica grega,⁹ també té una presència notable a la Vulgata llatina.¹⁰

Pel que fa al nostre corpus, n’hem documentat una única aparició al preàmbul de l’acta de consagració de l’església de Sant Cebrià de Tiana amb el significat de ‘símbol’ o ‘al·legoria’. Es refereix al fet que per tal de conduir la humanitat, la qual és cega (*cecitatem fragilitatis humane*), a la veritat divina, això és, la llum vertadera (*ad certitudinem ueri luminis*), cal fer-ho per mitjà de símbols i al·legories (*significationibus et enigmatibus*).

³ QUINT. *Inst.* 8, 6, 52: *allegoria, quae est obscurior, "aenigma" dicitur, uitium meo iudicio si quidem dicere dilucide uirtus, quo tamen et poetae utuntur.*

⁴ Cf. CIC. *De orat.* 3, 167; *Div.* 2, 64; IUV. 8, 50; PLIN. *Nat.* 34, 48, et al.

⁵ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. uu.

⁶ Cf. ARNOB. *Nat.* 3, 15; AUG. *Catech.* 9, 13.

⁷ Per exemple, a 1 Cor 13, 12: *uidemus enim nunc per speculum in aenigmate, tunc autem facie ad faciem, on in aenigmate* significa ‘simbòlicament’.

⁸ PRUD. *Perist.* 2, 117.

⁹ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. αἰνύματα.

¹⁰ Nm 12, 8; Iob 13, 17; Prv 1, 6; Sir 47, 17; Ez 17, 2, et al.

aeon (subst.)

FORMES

aeonis

ETIMOLOGIA

gr. αἰών (subst. masc.), 'període de temps', 'eternitat', 'generació'. El sentit originari és el de 'força vital', d'on va passar a significar 'durada de la vida', 'generació', 'durada' i, finalment, entre els filòsofs, 'eternitat'.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *éó*; esp. *eón*; fr. *éon*; it. *eone*; port. *éon*; rom. *eon*.

SIGNIFICAT

'temps', 'eternitat'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

972 DipOsona 1127, p. 816 (Ordeig, *Dotalies* 90, p. 213; DipManresa 92, p. 101); *acta de consagració (Sant Benet de Bages)*; *scriptor Sunierus sacer: Operatio pragmarum priorum patrum crebro cotidieque renouantur ab Aecclesia Christi cruore redempta, hoc uero ab exordio huius aeonis iniit et ad finem usque pertingit.*

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 33r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 348): aenonas – greci uocant cuius neque initium neque extremum noscitur quod nos per diriuationem euum uocamus

Ibid.: aenon – latine significat sempiternum uel seculum

Riuipullensis 74, f. 56r (Casas, *Vocabulari*, p. 454): HΩN – [s]eculum

Riuipullensis 59, f. 297v: aeonis – Greci dicunt cuius nec initium nec extremum noscitur quod nos per diriuationem euum uocamus

Ibid.: aenon – grece quod latine significat sempiternum uel seculum

Fonts

Riu. 74, f. 33r; *Riu.* 59, f. 297v *ex* Laistner, *Scholica*, p. 428: aenonas – Graeci uocant cuius neque initium neque extremum noscitur quod nos per deriuationem aeuum uocamus; *Isid. Etym.* 5, 38, 4: Nam aeuum est aetas perpetua, cuius neque initium neque extremum noscitur, quod Graeci uocant αἰῶνας; quod aliquando apud eos pro saeculo, aliquando pro aeterno ponitur. Unde et apud Latinos est deriuatum

¹ En aquest sentit, oposat a χρόνος (cf. PLAT. *Tim.* 37d).

Riu. 74, f. 33r; *Riu.* 59, f. 297v ex Laistner, *Scholica*, p. 428: aeonon – Latine significat sempiternum uel saeculum; *Gloss.* II 527, 37: seculum – eon; IV 233, 32: eonas – saecula; II 181, 58: sempiternus – αἰώνιος; II 181, 59: sempiternum – αἰώνιον; II 221, 41: αἰώνιος – sempiternus, aeternus, perpetuus, perennis; II 221, 42: αἰώνιον – diuturnum, sempiternum

Riu. 74, f. 56r ex Laistner, *Scholica*, p. 447: αἰών – saeculum; *Gloss.* II 221, 40; III 242, 27: αἰών – aeuum, saeculum; II 176, 57: saecula – αἰῶνας; II 544, 42: saeculum – αἰών

COMENTARI

Ja en grec patristic, el terme αἰών designa un concepte gnòstic,² significat que fou traspassat al llatí *aeon*,³ no documentat en època clàssica. Entre els gnòstics, els eons són entitats abstractes i eternes emanades del principi suprem –com la Saviesa, la Raó, etc.– que, disposades jeràrquicament, actuen com a intermediàries entre Déu i les criatures.⁴ D'altra banda, els autors cristians i medievals empren *aeon* com a sinònim d'*aeuum* o *saeculum*.⁵ Significa, per tant, 'temps', 'eternitat', 'període del qual no es coneix ni el principi ni la fi', 'durada de la vida',⁶ etc.

A la documentació analitzada, *aeon* presenta precisament aquest sentit de 'temps' o 'eternitat'. Apareix en una única ocasió a l'acta de consagració de Sant Benet de Bages,⁷ on podem interpretar el sintagma *ab exordio huius aeonis* com 'des dels inicis dels temps', 'des dels inicis del món'.

² Cf. Lampe, *PGL*, s. u. αἰών.

³ Cf. ThLL I 990, 70.

⁴ Cf. Treccani s. u. *eone*.

⁵ Vid. Du Cange s. u. *aeon*, et Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *aeon* 2 i 3.

⁶ Cf. Blaise, *Lexicon*, s. u. *aeona*.

⁷ Es tracta d'un dels documents atribuïts a Miró Bonfill; uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

aether (subst.)

VARIANTS

heter-

FORMES

hetere

ETIMOLOGIA

gr. αἰθήρ (subst. masc. i fem.). Designa la regió superior de l'aire, 'èter' (la part més pura i elevada de l'atmosfera), per oposició a ἀήρ, 'aire', 'atmosfera' al voltant de la terra. Pren el significat de 'cel', en particular 'cel blau', 'cel serè'. Deriva del verb αἶθω, 'fer cremar', 'encendre'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *èter*; esp. *éter*; fr. *éther*; it. *etere*; oc. *etèr*; port. *éter*; rom. *eter*.

DERIVATS

aetherius (*adj.*).¹

SIGNIFICAT

'cel', 'regne diví'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

952 Baraut, *ActUrgell* 33, Urgellia 1, p. 92 (Baraut, *CartAndorra* I 12, p. 107; Baraut, *DipTavèrnoles* 17, p. 90; Ordeig, *Dotalies* 68, p. 168); *acta de consagració (Sant Feliu de Castellciutat)*: Veniens reuerentissimus Guisaddus sancte urgellensis sedis opilio, in predicto comitatu, in locum nuncupatum Ciuitate, per preces domni Borrelli incliti marchionis, ad consecrandas ecclesias in honore sancti Felicis martiris et sancti Martini confessoris, quem prefatus marchio, pro amore Dei et remissionem peccatorum suorum nec non et parentum suorum, per desiderium celestis patrie adipescendum et zabulum ab animo effugiendum et statum sancte Dei ecclesie ad erigendum, ut remuneracionem ab hetere celesti ad ultimum consequi ualeat, et cum sanctis agminibus in celesti regione curuscet.

¹ Cf. s. u.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 39v (Alturo, *Corpus*, p. 153): aether – est inanita plurimum habens permixtum raritatis quam cetera elementa

Ibid. (Alturo, *Corpus*, p. 154): aethera – generis feminini, est locus in quo sidera sunt, unde et eterea dicimus. Ceterum ether generis [masculini] super celos ignee inuisibilisque nature, quem quidam magnum deum uel eius regnum dicunt

Riuipullensis 59, f. 297v: aether – celum

Fonts

Riu. 74, f. 39v *cf.* *Isid. Etym.* 13, 5, 1: Aether locus est in quo sidera sunt, et significat eum ignem qui a toto mundo in altum separatus est. Sane aether est ipsud elementum, aethra uero splendor aetheris, et est sermo Graecus

Riu. 59, f. 297v *ex GlossAnsil.* p. 38, 352 = *Gloss.* IV 12, 30; 473, 15: aether – caelum

COMENTARI

El llatí *aether* és un préstec culte del grec αἰθήρ testimoniats ja a Enni.² El seu ús es troba molt estès en llatí clàssic i significa 'èter', 'cel' i 'aire'. Només per a citar-ne alguns exemples, l'empren autors com Ciceró, Sèneca, Lucreci o Virgili.³ També s'usa per a referir-se al cel com a residència dels déus,⁴ sentit que s'especialitza en llatí cristià per a designar el regne celeste, en molts casos en plural (*aethera*).⁵

Pel que respecta a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, se'n testimonia una única aparició en un diploma de mitjan segle X. En aquest cas, a l'acta de consagració de l'església de Sant Feliu i Sant Martí de Castellciutat, s'empra el redundat sintagma *ab hetere celesti* per a referir-se al cel, a la residència divina. S'enumeren els diversos motius espirituals que han incitat la consagració: l'amor a Déu i la voluntat de redimir els pecats (*pro amore Dei et remissionem peccatorum suorum*), el desig d'atènyer la pàtria celeste (*per desiderium celestis patrie adipescendum*) i de defugir el diable, el mal (*zabulum ab animo effugiendum*), per tal d'obtenir, finalment, el premi de l'èter celestial, del cel (*remuneracionem ab hetere celesti ad ultimum consequi ualeat*), és a dir, guanyar-se un lloc al paradís.

² ENN. *Ann.* 472, empra l'acusatiu grec *aethera*. Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *aether*.

³ CIC. *Nat. deor.* 1, 37; 2, 91; SEN. *Nat.* 2, 13, 3; 2, 14, 1; LUCR. 1, 1089; 5, 1205; VERG. *Georg.* 4, 78; *Aen.* 7, 25, et al.

⁴ Cf. ThLL I 1151, 31 et ss.

⁵ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *aether*.

aetherius¹ (adj.)

VARIANTS

aetere-, aethere-, etere-, ether(e)-, hetere-

FORMES

aeterei; aethereus, -i, -os, -is; eterea, -um, -o; etherea, -am, -us, -um, -i, -o, -is; etheras; hetereus, -i

ETIMOLOGIA

gr. αἰθέριος (adj.), 'de natura etèria o celeste', 'qui s'eleva o brilla als aires'. Es tracta d'un derivat tardà del substantiu αἰθήρ, 'èter'.²

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *eteri*; esp. *etéreo*; fr. *éthéré*; it. *etereo*; port. *etéreo*; rom. *eteric*.

SIGNIFICAT

'celeste', 'diví'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

848 DipPallars 39, p. 302; *oblació*; *scriptor Centullus presbiter*: Et tali forma informati, spiritualibus monachis de uobis sponsione obedientie memorati patri et rectores spirituali supra nominatos sicut diximus ut diximus nos medipsos integro corde et mente deuota, ut in etheream sedem semper coloni existamus cum celicola plebem.

932 DipGirona 230, p. 220; *donació*; *scriptor Leufredus presbiter*: Sic concedimus uel condonamus ad monasterium qui est fundatus in onore Dei et beatissimi Petri qui est clauigerus hetereus.

945 Ordeig, *Dotalies* 57, p. 136; *acta de consagració (Sant Pere de les Puel·les)*; *scriptor Taurellus presbiter*: Borrellus autem comes, prolem iamtaxatus principis atque Richildis confluit cum cetu clericorum atque caterua fidelium laicorum ad stationem ecclesie asciterii Petri apostoli, clauigerii heterei, situm Puellarum, foris moenie ciuitatis Barchinone ... ecclesiam que sita est in pago Barchinonense paulo longe a muris ciuitatis in honorem beati Petri, clauigerii etherei, fundatam.

¹ Cf. s. u. *aether*.

² Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. αἰθήρ.

957 DipOsona 795, p. 606 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 305, p. 258); *donació; scriptor Wimara sacer*: Placuit animis nostris et placet, nullius quoquegentis imperio nec suadentis ingenio sed propria et expontanea nostra bona elegit uoluntas ut donare faciamus Domino Deo et Beato Petro clauiger aethereus, qui est fundatus in sede Vico et est caput omnium aecclesiarum Ausonensium.

957 Ordeig, *Dotalies* 72, p. 175; *acta de consagració (Santa Cecília de Montserrat); scriptor Sensius sacer*: Anno Incarnationis nongentesimo quinquagesimo sep[timo, aera nongen]tesima nonagesima quinta, indictione quinta, adueniens [Cesa]rius abba ad limina Beati Petri, clauigeri aeterei, ad nuncupatam sedem Vici.

968 DipGirona 391, p. 352; *carta de confirmació*: Ob hoc igitur ego Gauzfredus, gratia Dei comes, hanc scripturam condere iuueo, per quam omnibus fidelibus sanctae Dei Ecclesiae tam praesentibus quam futuris promulgare cupio quia Heldesindus, abba ex coenobio beatissimi Petri regnique aetherei clauigeri qui situs est in comitatu Petralatense.

970 DipPallars 209, p. 394; *acta d'elecció abacial; scriptor [...]us presbiter*: Et complendo temporali continuatione presente ope etherea cultu eorum decusare.

[970?] DipOsona 1080, p. 785 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 404, p. 335); *epístola de Cesari, arquebisbe de Tarragona, al papa Joan XIII*: Amoris hac benignitatis et suauitatis uinculis connexum, quorum oratio in alto ethereoque trono penetrat sicut incensum nectahereo nictore et humilitas uolacio resplendet colore.

972 DipOsona 1127, p. 818 (Ordeig, *Dotalies* 90, p. 215; DipManresa 92, p. 104); *acta de consagració (Sant Benet de Bages); scriptor Sunierus sacer*: Dixerunt episcopi: «In cuius honore?» Responderunt: «In honorem sancte trinitatis sanctique [Benedicti sanc]tique Petri, clauigeri aetherei, et sancti Andree apostoli».

[989] DCBarcelona I 199, p. 408; *testament; scriptor Eruigius Marcho presbiter et iudex*: Precipio namque uobis helemosinarii mei ut si mihi occurrerit mors debita in isto itinere quo pergo pro amore Dei, uisitando aulam beati Petri clauiger ethereis (*pro etherei?*) uel ceteros sanctos, uel antequam alium testamentum uel memorialem

faciam, plenam potestatem habeatis ad distribuere omnes facultates meas, sicut in hoc testamentum inueneritis roboratum.

992 DCBarcelona I 222, p. 439 (Ordeig, *Dotalies* 108, p. 256); *acta de consagració (Sant Miquel d'Olèrdola)*; *scriptor Eruigius Marcho presbiter et iudex*: Nutu Dei actum est ut hedificaretur baselica in honore Christi et beati archangeli Michaelis et clauiger etherei Petri in castrum nuncupatum Olerdula, a uenerabili uiro Suniefredi leuita ceterisque suffraganeis suis.

999 Junyent, *Oliba* Dip. 23, p. 31 (DipGirona 613, p. 519: etherei; Pons, *Canònica agustiniana* 8, p. 34); *donació*; *scriptor Eroigius Marcho presbiter et iudex*: Sub trino nomine unitatemque fidei clauigerique aetherei Petri rectoremque Romensis Ecclesiae summi Gregorii.

ante 1018 Junyent, *Oliba* Tex. 2, p. 305; *epitafis dels comtes enterrats a Ripoll, obra de l'abat i bisbe Oliba*:

Conditur hic primus Guifredus marchio celsus,
Qui comes atque potens fulsit in orbe manens.
Hancque domum struxit et structam sumptibus auxit:
Viuere dum ualuit, semper ad alta tulit.
Quem Deus aethereis nexum sine fine coreis,
Annuat in solio uiuere sydereo.
Hic dominus patriae recubans, presulque Ierunde,
Abdita Felicis prodidit ossa pii.
Dictus in hoc euo patris de nomine Miro:
Aeueat hunc regnum Christus ad ethereum.

1015 Puig i Ferreté, *Lavaix* 5, p. 62; *acta de consagració (Santa Maria de Lavaix)*; *scriptor Barone presbiter*: Pro remedio animarum suarum et incolomitate futura adipiscenda et zabulo teterrimum fugiendum et statum sanctae Dei Ecclesiae erigendum ut remunerationem ab ethereo arbitre ad ultimum consequi ualeant et cum sanctis omnibus in celesti regione coruscent adstante clero ac deuotissimo populo faciunt donaria ad predictum locum.

1016 Puig i Ferreté, *Lavaix* 6, p. 63; *donació; scriptor Borrellus episcopus*: Omnia hec conlata sit Deo omnique tempore pro amore Dei et remisionem peccatorum meorum et zabulum teterrimum effugiendum et statum Sancte Dei Ecclesiae erigendum ut remuneracionem ad ethereo arbitrem ad ultimum consequi ualeam et cum sanctis omnibus porcionem accipiam, et est manifestum.³

1017 DipAmer 18, p. 50; *acta d'elecció abacial*: Herus Christus Iesus in terris degens per cosmum alumnos misit duodecim climata ut gentilium corda que errores raptabantur per uarios atque per dubia ad fidei rectitudinem traherentur atque ad Christi industriam ipsi uero toto nisu conati sunt a Zabulorum eos euellere supplicia et lauacris salutaris abluere ut purificati ab idolorum spurcicia atque operante Christi iusticia permanere possint in ciue eterea eos inde accensi nonnulli roborati uirtute fidei Spiritu Sancti linquentes predia substantia atque cuncta alternatim duxere uitam per quam possint adipiscere perennem mensuram.

1017 Baraut, *DocUrgell* 351 (*Urgellia* 4, p. 64); *acta d'elecció episcopal; scriptor Witardus sacer*: Quapropter ego Ermengaudus Sedis Orgellensis episcopus una cum caterua uenerabilium clericorum alme Marie Sedis prefate, cognoscentes obitum beate memorie Aimerici pontificis Rodensis cuius ecclesieque sancti Vincentii ipsius loci sedem, cuius memoria ethereo describat in albo, uti sacra cannonum auctoritas iubet.

1019 Baraut, *DipTavèrnoles* 44, p. 113 (*Riu, Sant Llorenç de Morunys* 6, p. 205); *donació; scriptor Wifredus leuita et monachus*: Ipsi uero toto iusu conata sunt a zabulorum eos euellere supplicia et lauacris salutaris abluere, ut purificati ab hidolorum spurcicia atque operante Xpisti iusticia possent permanere in ciues etherea.

1021 Junyent, *Oliba* Tex. 11, p. 322; *epístola de l'abat Oliba a Gauzli, arquebisbe de Burges i abat de Fleury*:

Germine conspicuos pulcro decorando clientes,

Aureus etherea prefulges consul in astra,

Vita tui donec digno stat corpore uigil.

³ La mateixa fórmula es repeteix als documents 8, 12, 20 i 23 del mateix cartulari; en el cas dels diplomes 20 i 23, llegim l'acusatiu *ethereum*.

post 1032 Junyent, *Oliba* Tex. 3, p. 307; *poema en lloança del monestir i dels abats de Ripoll, obra de l'abat i bisbe Oliba*:

Emicat egregius, radians ut sol, Benedictus,

Cuius ad ethereum perducunt dogmata regnum.

[1042] DACCBBarcelona 635, p. 1087; *epístola del bisbe Guislabert de Barcelona a l'arquebisbe de Narbona*: D[i]eptriger ethereus qui continet omnia solus mistica celorum, reseret tibi iure deorum atque fruaris eo quod dicitur esse superno.

1043 Junyent, *Oliba* Tex. 26, p. 361; *sermó de la festa de Sant Pau de Narbona*: Christi igitur confessione candidata, sertis floriferis infulata, post acerrimos huius saeculi superatos labores palmam Christi uernantem brauiumque in fine ultima nesciens, inter aethereos gloriosa promeruit aulicos.

1046 Junyent, *Oliba* Tex. 24, p. 341; *encíclica mortuòria d'Oliba, abat de Ripoll i bisbe de Vic*: Dilectissimis katholicae matris Aecclesie filiis uniuersis, quibus hec schedula fuerit porrecta, lacrimabilis grex cenobiorum gloriose Virginis Mariae Riuipollentis, et principis aetherei Michaelis Archangeli Coxianensis, merens et destitutus solatio piissimi patris, iugem felicitatem commodi temporalis et interminabile gaudium gloriae perpetualis.

1048 CDipÀger I 23, p. 230 (Baraut, *ActUrgell* 58, *Urgellia* 1, p. 135; Ordeig, *Dotalies* 185, p. 143); *acta de consagració (Sant Salvador d'Àger)*; *scriptor Miro presbiter*: Et fecit eam consecrare et ereditauit eam de suis terris et uineis et ornauit eam de libros et uestimentos, ut Deus omnipotens feliciter uiuere faciat eum in hoc seculo et, post eius discessu, cum istis predictis qui iam obierunt collocet in etereo regno cum sanctorum coro.

1061 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1219, p. 530 (Ordeig, *Dotalies* 209 A, p. 190); *acta de consagració (Sant Martí del Brull)*: Apostoli, secundum preceptum Domini baptizantes, construxerunt ecclesias ad quas christianus populus concurrrens tamquam grex lauacro candidatus intra illas sal sapientie apostolicis et euangelicis documentis degustasset ut

ad uitalia paradisi prata seu celestis uite pabula intra ethereum ouile mereretur collocare duce ac preuio pastore qui dixit «ego sum pastor bonus».⁴

1069 Baraut, *ActUrgell* 68 (Urgellia 1, p. 145) (Ordeig, *Dotalies* 226 A, p. 222); *acta de consagració (Santa Maria de Mur)*: Certum est, quia intelligere nolet bene agere contempnit, et zabulo deterrimo et fugiendum et statum sanctum Dei ecclesie erigendum, ad remuneracione et ad etereum ad ultimum consequi ualeant, et cum sanctis omnibus in regione coruscent.

1083 DACCBBarcelona 1420, p. 2206; *donació*: Omnipotens Dominus, qui est pius et propicius, tranquille ac quiete dignetur omnia nostra delicta nobis siue illis indulgere siue omnibus parentum nostrorum condam ab hac luce desinencium animabus, et inter etheras sedes cum suis angelicis ciuibus faciat nos in perpetuum fruire bonis celestibus.

GLOSSARIS

Riupullensis 74, f. 23r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 310): aetheria – celestis

Riupullensis 74, f. 58r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 323): etherio – caelesti

Riupullensis 59, f. 297v: aetherea – caelestia

Fonts

Riu. 74, f. 23r; *Riu.* 74, f. 58r; *Riu.* 59, f. 297v *ex GlossAnsil.* p. 38, 359 = *Gloss.* IV 12, 31; 405, 13; 473, 21: aetheria – caelestia

COMENTARI

L'ús de l'adjectiu *aetherius* es troba força estès en llengua llatina. L'empren autors com Ciceró, Ovidi o Virgili, entre d'altres,⁵ amb el significat de 'celeste', 'eteri' o 'aeri'. Entre els autors cristians i medievals, a banda d'aquests significats, s'especialitza amb el sentit de 'celeste' referit al regne dels cels, al regne diví.⁶

Quant al corpus de diplomes analitzat, hem testimoniat la presència d'*aetherius*, 'celestial', 'diví', des de mitjan segle IX fins a les darreries del segle XI. En diverses ocasions, apareix a l'expressió formulària *Petrus clauiger aethereus* (docs. **932**, **945**, **957**

⁴ Io 10, 11.

⁵ CIC. *Nat. deor.* 2, 42; 54; OV. *Met.* 2, 512; 15, 858; VERG. *Georg.* 2, 292; *Aen.* 1, 394; 1, 546, et al.

⁶ SEDUL. *Carm.* 4, 308; DRAC. *Carm.* 8, 33; FORT. 3, 13, 17, et al. Cf. Du Cange et Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *aethereus*.

DipOsona, 957 Ordeig, *Dotalies*, 968, 972, [989], 992, 999), mentre que en un altre cas (doc. 1046) va referir a l'arcàngel Miquel, qualificat de *princeps aethereus*. D'altra banda, acompanya diversos substantius com a ara *sedes, opus, thronus, ciues*, etc.

En el cas de l'acta de consagració de l'església de Santa Maria i Sant Esteve de Mur (doc. 1069),⁷ s'empra el neutre substantivat (*etereum*) amb el significat de 'cel', 'paradís', dins una fórmula similar a la que llegim al preàmbul de l'acta de consagració de Sant Feliu de Castellciutat de l'any 952.⁸ Aquesta mateixa fórmula es repeteix a diversos documents de Santa Maria de Lavaix (docs. 1015, 1016 et al).⁹

Finalment, en una donació privada d'uns béns situats a Manresa, llegim el sintagma *ad etheria condiccionis* en lloc de la fórmula habitual *a serie condiccionis*,¹⁰ fruit segurament d'un error.

⁷ Recordem que aquest document empra caràcters grecs a les subscripcions; uid. capítol 2, subcapítol 2.1.

⁸ Cf. s. u. *aether*.

⁹ Vid. nota 3.

¹⁰ 978 DipOsona 1080, p. 785 (Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 54, p. 707): *donatores sumus tibi Volbertus casa cum curte et orto cum ipso closo et ipsa medietate de ipsa uinea ... nos tenemus iudicium obl[igatum et probatum] ad etheria condiccionis ordinante iudice.*

allegoriter¹ (adv.)

FORMES

allegoriter

ETIMOLOGIA

gr. ἀλληγορία (subst. fem.), ‘al·legoria’, ‘llenguatge al·legòric’; ‘explicació al·legòrica’; ‘llenguatge metafòric’. En deriven l’adjectiu ἀλληγορικός, ‘al·legòric’, i l’adverbi ἀλληγορικῶς, ‘al·legòricament’. Aquests termes parteixen de l’adjectiu ἄλλος, ‘altre’, i del verb ἀγορεύω, ‘parlar’.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *al·legoria*, *al·legòric*, *al·legòricament*; esp. *alegoría*, *alegórico*, *alegóricamente*; fr. *allégorie*, *allégorique*, *allégoriquement*; it. *allegoria*, *allegorico*; oc. *allegoria*, *allegoric*, *allegoricament*; port. *alegoria*, *alegórico*; rom. *alegorie*, *alegoric*.

SIGNIFICAT

‘al·legòricament’, per mitjà d’al·legories, metàfores

TESTIMONIS DOCUMENTALS

972 DipOsona 1127, p. 817 (Ordeig, *Dotalies* 90, p. 213; DipManresa 92, p. 101); *acta de consagració*; *scriptor Sunierus sacer*: Iob uero, qui cognominatur dolens, ad metaphoram patrum allegoriter fecit.

GLOSSARIS

Riupullensis 74, f. 20v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 305): *allegoria* – aliud ex aliud significans

Riupullensis 59, f. 297v: *allegorya* – misteria uel similitudo; *allegoricum* – altum uerbum legis inquisitum

Fonts

Riu. 74, f. 20v *ex Gloss.* IV 206, 1: *allegoria* – aliud pro alio significans, id est similitudo; 476, 52: *allegoria* – aliud ex alio significantia

Riu. 59, f. 297v *ex GlossAnsil.* p. 44, 108: *allegoria* – mysteria; 109: *allegoria* – similitudo; *Gloss.* IV 13, 54; 14, 41; 477, 2; V 264, 11: *allegoria* – similitudo

Riu. 59, f. 297v *ex Gloss.* V 46, 5: *allegoricum* – altum uerbum legis inquisitum

Alia: GlossAnsil. p. 44, 110: *allegoria* – quae in praefiguratione loquitur; *Gloss.* III 488, 15; 507, 56: *allegoria* – figurata dictio; V 416, 15: *allegoria* – figuralis dictio; *Gloss.* IV 307, 45: *allegoria* – similitudo uel alien[il]loquium²

¹ Cf. s. u. *metaphora*.

² Cf. ISID. *Etym.* 1, 37, 21-22: *Allegoria est alieniloquium. Aliud enim sonat, et aliud intellegitur.*

GlossAnsil. p. 44, 111: allegoria – inuestigandae cognitionis uis gemina ut aliud sit in uoce, aliud in scientia; *Gloss*. IV 477, 1: allegoria – inuestigandae cogitationis uis gemina <a>ut aliud sit in scientia³

COMENTARI

El terme *allegoria* és descrit per Quintilià,⁴ però el seu ús no està gaire estès en llatí clàssic i tardà. Sí que és més habitual en la llengua dels cristians amb el sentit d'‘interpretació simbòlica’.⁵ D'entre els seus derivats, la forma adverbial testimoniada és *allegorice*,⁶ formada a partir de l'adjectiu *allegoricus*. Així doncs, amb *allegoriter* ens trobem davant la formació d'un nou adverbi amb el sufix de formació d'adverbis *-ter*.⁷

Aquesta forma *allegoriter* apareix al preàmbul de l'acta de consagració de l'església de Sant Benet de Bages,⁸ en què el redactor ofereix diversos exemples bíblics de construcció de temples i altars per honorar Déu, per tal de justificar l'erecció de la nova església. L'enumeració de models bíblics inclou també la figura de Job, el qual no va edificar cap temple ni va erigir cap altar, sinó que, contràriament, es caracteritza per la seva passivitat i paciència davant les diverses proves imposades per Déu. La seva perseverança en la fe a Déu malgrat totes les adversitats a què es veu exposat el converteix en un exemple més; i és que la seva manera d'honorar Déu, això és, al·legòricament, com una metàfora dels altres personatges (*ad metaphoram patrum*), pren tanta força com la construcció física de temples i altars.

³ Cf. ISID. *Etym.* 1, 37, 26: *allegoriae uis gemina est et sub res alias aliud figuraliter indicat.*

⁴ QUINT. *Inst.* 8, 6, 14: *Ut modicus autem atque oportunus eius usus inlustrat orationem, ita frequens et obscurat et taedio complet, continuus uero in allegorian et aenigmata exit.*

⁵ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. uu. *allegoria, allegorice, allegoricus, allegorista, allegorizo et allegorumenos.*

⁶ Cf. ThLL I 1672, 10 et ss.

⁷ Cf. J. Martínez Gázquez, “Un glosario de adverbios en *-ter* y en *-tim*”.

⁸ Aquest document ha estat atribuït a Miró Bonfill; uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

anachoreticus (adj.)

FORMES

anachoreticam

ETIMOLOGIA

gr. ἀναχωρητικός (adj.), 'disposat o habituat a viure en el retir'. Deriva del verb ἀναχωρέω, 'anar cap enrere', 'retirar-se', 'allunyar-se', i es compon de l'adverbi ἀνά, 'cap amunt', i del verb χωρέω, que en el seu sentit intransitiu significa 'fer lloc', 'retirar-se' o 'efectuar un moviment', 'anar', sovint combinat amb preverbis que indiquen diverses modalitats de moviment.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *anacorètic*; esp. *anacorético*; it. *anacoretico*; oc. *anacoretic*; port. *anacorético*.

També trobem el substantiu: cat. *anacoreta*; esp. *anacoreta*; fr. *anachorète*; it. *anacoreta*; oc. *anacorèta*; port. *anacoreta*; rom. *anahoret*.

SIGNIFICAT

'd'anacoreta', 'ascètic'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1008 Junyent, *Oliba* Tex. 8, p. 313; *encíclica mortuòria de Seniofred, abat de Ripoll*: In medio nostri ita micabat, ut super candelabrum posita lucerna, qui lampadis sue pleniter adornare cupiens oleo, semper maiorum uolens uiuere exemplo, ut ad altiora sese extenderet gradiendo cacumine Pirenei montis subiens excelso anachoreticam uitam ibi duxit triennio.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 34r (Lauró, *Glosarios* 3, p. 351): anachoresis – officium super choros; anachoreta – est princeps super choros que nomine apellantur sancti patres que eremi uastitatem apetentes super omnes choros monachorum simul degentium primatum quodammodo spiritalis uite optinebant

Riuipullensis 74, f. 70v (Alturo, *Glossa VI*, p. 81): anachorit[a]e – dicte qui post c[o]enobialem uitam deserta petunt. Quia <h>eremum remotum dicimus, et illi [qui] remouent se a conspectu hominum propterea <h>eremit[a]e dicte, id est ab homines remoti. Anachorit[a]e una chorit[a]e, quasi una curte

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. χῶρα.

Riipullensis 59, f. 297v: anachoresis – <h>eremus

Fonts

Riu. 74, f. 34r ex Laistner, *Scholica*, p. 430: anachoreta est princeps super choros, que nomine apellabantur sancti patres qui <h>eremi uastitatem appetentes super omnes choros monachorum simul degentium primatum quodam modo spiritalis uitae optinebant

Riu. 74, f. 70v ex *Isid. Etym.* 7, 13, 3: Anachoritae sunt qui post coenobialem uitam deserta petunt et soli habitant per deserta; et ab eo, quod procul ab hominibus recesserunt, tali nomine nuncupantur; sed anachoritae Heliam et Iohannem, coenobitae Apostolos imitantur

Riu. 59, f. 297v ex *GlossAnsil.* p. 51, 7: anachoresis – <h>eremus; 8: anachorita – <h>eremita; *Gloss.* V 412, 23: anachorita – graece eremita²

Alia: Gloss. IV 471, 32; V 265, 43; 345, 30: anachoresis – remotio uel recessio; II 169, 24: anachorita – reccessor

COMENTARI

Aquesta família de mots s'usa en la patristica grega al voltant de la idea d'allunyar-se del món per a viure una vida religiosa,³ i es manté de manera més aviat anecdòtica en autors llatins cristians i medievals.⁴ El mot *anachoreta* és el terme més usat,⁵ mentre que *anachoreticus* està documentat únicament a Joan Cassià.⁶ La seva entrada al llatí, per tant, s'origina a partir de la llengua de l'Església, ja que cap dels termes d'aquesta família no es documenta en llatí clàssic.⁷

Pel que fa al corpus de diplomes catalans, apareix un únic exemple de l'adjectiu *anachoreticus* a l'encíclica mortuòria de l'abat de Ripoll Seniofred.⁸ Aquesta encíclica conté la notícia de la mort d'altres membres de la comunitat ripollesa, entre els quals podem destacar *Servus Dei*. El text el representa com a model de vida exemplar, i explica que va marxar al cim dels Pirineus on dugué una vida ascètica durant tres anys (*anachoreticam uitam ibi duxit triennio*). Passat aquest període, l'abat Seniofred anà a cercar-lo i el retornà a Ripoll, on va restar fins a la seva mort.

² Cf. *BENED. Reg.* 1, 4: *secundum genus est anachoritarum id est heremitarum.*

³ Cf. Lampe, *PGL*, s. uu. ἀναχωρέω, ἀναχώρησις (subst. fem., acció del verb), ἀναχωρητής (subst. masc., subjecte del verb, és a dir, 'anacoreta', 'eremita') ἀναχωρητικός (adj.) et ἀναχωρητικῶς (adv.).

⁴ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. uu. *anachoresis, anachoreta et anachoreticus.*

⁵ Cf. *ThLL* II 13, 42 et ss. L'empren autors com Sulpici Sever, Jeroni o Venanci Fortunat, per exemple, com a sinònim d'*eremita*.

⁶ *CASS. Conl. Praef.* 3, 1; 18, 11, 1.

⁷ Cf. *ThLL* II 13, 39-49.

⁸ L'encíclica es basa sobre un bon nombre de cites bíbliques i s'assembla pel seu estil a l'encíclica expedida en ocasió de la mort de Bernat Tallaferró, totes dues molt probablement redactades per l'abat i bisbe Oliba; uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

ancora (subst.)

VARIANTS

anch-

FORMES

anchora

ETIMOLOGIA

gr. ἄγκυρα (subst. fem.), ‘àncora’. El tema ἀγκ- figura en un gran nombre de formes nominals que es relacionen, de manera variada, amb la noció de curvatura.¹ Observi’s, per exemple, el substantiu masculí ἀγκών, que designa la curvatura del braç, ‘colze’, o, entre els animals, la curvatura d’un membre, ‘articulació’. En general, ἄγκυρα significa ‘curvatura’, ‘inflexió’, ‘inclinació’ i, en concret, pot designar l’angle d’una paret, la sinuositat d’un riu, els corns d’una lira, etc. D’altra banda, s’especialitza, però, per a fer referència a l’àncora d’un vaixell. A partir d’aquest significat, en grec patristic, ἄγκυρα s’empra en sentit metafòric per a referir-se a la raó i el temps com a àncores de la vida humana.²

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *àncora*; esp. *ancla*, *áncora* (cult.); fr. *ancre*; it. *ancora*; oc. *ancora*; port. *âncora*; rom. *ancoră*.³

SIGNIFICAT

‘àncora’; ‘sosteniment’, ‘protecció’ (sentit figurat)

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1043-1046 Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 374; *carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà*: Sunt reliquiae beati Clementis, qui quartus post Petrum Romanam rexit ecclesiam, et sub persecutione Traiani trans Pontum mare in eremo quod adiacet ciuitati Chersonae relegatur exilio; ligataque ad collum eius anchora, et praecipitatus in maris medio, eius memoria usque hodie inibi custoditur.

1055 Junyent, *Oliba* Dip. 163, p. 276 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 1138, p. 447); *concili; scriptor Berillus grammaticus*: Nos ecclesiarum Dei pontifices optamus munus salutis et benedictionis. Inter procellosum huius seculi mare sepe nitimur nauim ecclesie anchora

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. ἀγκ-.

² Cf. Lampe, *PGL*, s. u. ἄγκυρα.

³ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *ancora*.

[...] ad tranquillitatis portum reducere. Unde etiam, ne eructantis cataclismi fluctibus naufragetur, quas [...] scripturarum [...] et ad nostri adiutorii incrementum, catholicorum, congregamus concilia.

GLOSSARIS

Riuipullensis 59, f. 294v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 376): anchoram – adfirmationem

Riuipullensis 74, f. 28r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 321): uncus – ancora

Fonts

Riu. 74, f. 28r ex *GlossAnsil*. p. 594, 17: uncus – ancora; *Gloss.* IV 195, 9; 297, 41; 402, 54; V 337, 1: uncus – ancora; IV 581, 13: uncus – ancoram; IV 309, 7: ancora – uncus

Alia: Isid. Etym. 19, 2, 15: Anchora dens ferreus ex Graeca etymologia nomen ducit, quod quasi hominis manus comprehendat uel scopulos uel arenas. Nam manus Graece κυρα dicitur: apud Graecos autem aspirationem non habet, nam ἄγκυρα dicitur; unde et apud maiores sine aspiratione proferebatur; *Gloss.* V 560, 55: anchora – apud Graecos unde uenit non habet aspirationem, apud Latinos habet

GlossAnsil. p. 52, 100: anchorae – quibus iactatis naues in alto detinentur

Gloss. IV 483, 30: ancora – ferrum incuruum

COMENTARI

El llatí *ancora* és un préstec antic i d'ús molt estès.⁴ El llegim, per exemple, en autors com Virgili, Cèsar, Ovidi, Livi, Plini, Tàcit, etc.,⁵ amb el significat d'«àncora». Amb aquest mateix sentit el trobem a la Vulgata i als autors cristians,⁶ alhora que s'empra en sentit figurat com a 'sosteniment', 'ajut', 'protecció'.⁷

Al nostre corpus, hem documentat la presència d'*ancora* en dos textos de mitjan segle XI. En primer lloc, apareix a la carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà dirigida a l'abat Oliba (doc. 1043-1046),⁸ al passatge referit a les relíquies de sant Climent.⁹ El papa Climent I va ser el quart bisbe de Roma a finals del segle I. L'hagiografia explica que fou desterrat a Crimea, a la ciutat de Quersonès, per haver incitat nombroses conversions. Va seguir predicant l'evangeli entre la gent del país, causant més conversions i la construcció de diverses esglésies. Com a conseqüència, l'emperador

⁴ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *ancora*.

⁵ Cf. ThLL II 30, 27 et ss.

⁶ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *ancora*.

⁷ Cf. ThLL II 31, 10 et ss.

⁸ Sobre l'abat i bisbe Oliba, i sobre aquest document, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

⁹ Aquest mateix text conté l'hel·lenisme *crater* al passatge dedicat al martiri de sant Llorenç (cf. s. u.).

Trajà va ordenar que fos llançat a l'aigua amb una àncora de ferro lligada al coll.¹⁰ I això és precisament el que ens explica el passatge en qüestió.

D'altra banda, l'hem testimoniats en sentit figurat amb el significat de 'sosteniment' o 'protecció' (doc. 1055). Els bisbes reunits en concili a Narbona obliguen Guillem Bernat de Gurb a restituir a la seu de Vic la possessió de les esglésies de Gurb, les quals retenia contra el que havia estat establert pel bisbe Oliba.¹¹ El terme *ancora* es troba inserit dins una metàfora nàutica que ens diu que l'Església és l'àncora que sosté la nau en moments tempestuosos (*inter procellosum huius seculi mare sepe nitimur nauim ecclesie anchora*).¹² Dins aquesta mateixa metàfora nàutica s'hi troba l'hel·lenisme *cataclysmos*.¹³

Cal remarcar que, als glossaris, l'explicació que es dona del terme *anchora* correspon al sentit figurat del terme, ja que es defineix com a *affirmatio*, és a dir, 'seguretat' o 'garantia'. D'altra banda, s'ofereix com a explicació d'*uncus*, 'garfi', 'ganxo', 'ham'.¹⁴

¹⁰ Sobre aquest sant, uid. *Bibliotheca hagiographica*, vol. I, pp. 278-279.

¹¹ Sobre aquest concili, redactat pel gramàtic Borrell Guibert, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.4.

¹² La metàfora de la vida com a navegació ja es troba a la Bíblia (Iob 7, 12).

¹³ Cf. s. u.

¹⁴ Vid. supra GLOSSARIS.

angelus (subst.)

FORMES

angelus, -um, -i, -o, -os, -orum, -is

ETIMOLOGIA

gr. ἄγγελος (subst. masc. i fem.). El seu significat principal és el de 'qui porta una notícia' i, per tant, 'missatger'; en poesia i prosa jòniques vol dir 'enviat', 'diputat'.¹ Posteriorment, entre els cristians, passa a significar, d'una banda, 'missatger de Déu' (referit als profetes o al propi Jesucrist) i, de l'altra, 'àngel'.² Finalment, per metonímia, pot significar 'missatge' o 'notícia'. L'origen d'aquest mot és desconegut, si bé podria ser un préstec oriental.³

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. àngel; esp. ángel; fr. ange; it. angelo; oc. àngel; port. anjo; rom. înger.⁴

DERIVATS

angelicus (*adj.*).

SIGNIFICAT

'àngel' (ja sigui bo o maligne)

TESTIMONIS DOCUMENTALS

943 DipRosselló 272, p. 277; *carta de confirmació*: Hanc ipse et omnes qui contra hanc donationem ad nocendum auctores extiterint, in aeterno igne qui paratus est diabolo et angelis eius damnati aeternaliter exurendi accipere mereantur.

949 DipAmer 10, p. 39; *acta d'elecció abacial; scriptor Ataulfus presbiter*: Deinde per ipsos apostolos [suos] constitutum est ut unaqueque urbs suum proprium habeat pastorem et unumquodque [monasterium suum proprium habeat] gubernatorem, sicut exaratum est in traditionibus sanctorum Basili episcopi et Isido[ri et nostri Benedicti, qui fuit] egregius doctilocus, dictante angelo sancto scripsit regulam quomodo peruenire possent monachi [in statum] perfectionis.

959 DipOsona 812, p. 618; *donació; scriptor Sengemirus presbiter*: Et in auantea ista donacionis firmis et stabilis permaneat omnique [tem]pore et qui ista donacionis

¹ Cf. Bailly, s. u. ἄγγελος.

² Cf. Lampe, *PGL*, s. u. ἄγγελος.

³ Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. ἄγγελος.

⁴ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *angelus*.

uenerit ad inrumpendum nulus omo aut nos ipsi uenerimus in primis iram Dei incurrat et non abebit parte mecum neque cum angeli neque cum arcangeli sui et in profundum inferni ereditare eam faciat et karta ista firmis permaneat.

961 DCBarcelona I 59, p. 254; *donació; scriptor Iohannes presbiter*: Et quando anima eius exiit de corpore, non abeat ibi illi nullum angelum nisi diabolus, et sic absorbeat eos terra, sicut absorbuit Datan et Abiron, et cum Iudas Scarioth particebs efficiat.

961 DCBarcelona I 60, p. 256; *donació; scriptor Iohannes presbiter*: Et quando anima eius exiit de corpore non habeat ibi nullum angelum benignum, nisi tartarus qui perducant illa ad tormenta incendia.⁵

977 DipGirona 438, pp. 391 i 392 (Pons, *Canònica agustiniana 2*, pp. 24 i 25); *donació; scriptor Boretis notarius*: Et in alio loco, scilicet in Medianos, meum alode qui aduenit mihi per excomutatione nomine Adouara femina dono eidem altari Sancti Raphaelis, angeli, cum ecclesia quae ibi est fundata in honore Sancti Michaelis archangeli, cum decimis et primitiis et oblationes fidelium ... Sicut supra insertum est, dono iamnominato altari Sancti Raphaelis, angeli, quod construxi atque aedificaui in praedicta ecclesia Sancti Vincentii.

988 Bolòs, *Serrateix 27*, p. 103; *donació; scriptor Wilemundus leuita*: Qui domum Dei edificat infernum despicit, angelos inuitat, demones effuget, tenebras expellis, peccata atque damnora delet, amenitatem paradisi accipiet et semen illorum in aeternum manebit.

[988-996] DipPallars 311, p. 448; *permuta; scriptor Altemirus presbiter*: Ille non audiant ista uoce set audiant uoce: «ite maledicti in ignem eternum qui preparatus est diabulo et angeli eius».⁶

[991] Baraut, *DocUrgell 224* (Urgellia 3, p. 57); *decret d'excomunió*: Excommunicamus eos ad Patrem et Filium et Spiritum Sanctum et per omnes ordines angelorum et arcangelorum et omnes uirtutes celorum siue per omnes patriarchas et prophetas et per omnes apostolos et martires uel confessores.

⁵ Aquest document i l'anterior segueixen una fórmula similar.

⁶ *Lex Visigothorum* 12, 3, 15: *discedite a me maledicti in ignem eternum qui preparatus est diabulo et angeli eius*.

1012 DACCB Barcelona 179, p. 489; *compravenda; scriptor Bonushomo leuita*: Et qui hoc extorquere aut aliter inmutare temptauerit, ab omni cultu diuino excommunicatus permaneat et ab angelorum cunctis sanctorum sit exulus et cum traduce diabulo in flamis atrocibus eternaliter maneat comburendus.

1012 CSCugat II 449, p. 95 (CPoblación I 11, p. 22); *carta de poblament; scriptor Bonushomo leuita*: Quod si nos largitores presentes aut successores nostri aduenientes qui hanc [...] ⁷ [di]lectione et amore nobis integritate adtenderint et obseruando custodierint, ueluti supra taxatum est, uictrix Christi uictores faciat dextera et locum prelibatum [...] ⁸ cum a corpore exierint, infra sanctis angelis Dominus collocari iubeat.

1013 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 148, p. 825; *donació; scriptor Iohanes leuita*: Quod si, ut absit aliquis homo utriusque sexus aut nos ipsi donatores aut ullus ex successoribus nostris contra hanc cartam donationis uenerit ad irrumpendum ... sancte Dei Ecclesie alienus existat et cum appostata angelo sede in baratro accipiat et insuper prefata omnia secundam canonicam actoritatem in qua[d]ruplum ad prefatam domum restituat.

1015 Udina, *La successió testada* 100, p. 269; *testament; scriptor Witfredus sacer*: Ego Bernardus et Adalez, nos simul in unum timemus et speramus misericordiam Dei, et cupimus peruenire ad gaudium angelorum quia audiuius uocem dicens quod sperantes in Domino salui sunt in eternum.

1017 DipAmer 18, p. 51; *acta d'elecció abacial*: Quocirca noster theosophus gratia et nomine aeui uitam deserens huius, amplectens deserta soli Deo uacare studens, angelis notus, hominibus incognitus, dein lucerna super candelabrum posita quatenus qui in domo sunt luceret XII monasteria construens, duodenos monachos deputans per cuiuscumque partes constituit uitamque monasticham indidit.

1017-1046 Junyent, *Oliba Dip.* 160, p. 272; *donació*: Et ut haec nostra traditio inconuulsa permaneat promitto cum iureiurando coram Domino et angelis eius quia numquam per me, numquam per suffectam personam, nec quolibet modo per rerum mearum facultates aliquando egrediendi ei de monasterio tribuo occasiones.

⁷ Espai d'aproximadament 22 lletres.

⁸ Espai d'aproximadament 26 lletres.

1019 Alturo, *Sta. Anna* 21, p. 27; *contracte agrari; scriptor Gerardus presbiter*: Quod si nos donatores ad ullusque homo qui contra ista carta donacione uenerit pro inrumpendum ... in primis ira Dei incurrat et cum Iuda traditore particeps efficiat et de nouem ordines angelorum et de XII apostolorum et de alium omnium sanctorum.

1029 Baraut, *DocUrgell* 425 (Urgellia 4, p. 130); *restitució; scriptor Petrus sacer*: Si uero superbus uel contemptor extiterit et emendare noluerit sit dampnatus et excommunicatus uel reseruatus in die ire furoris Domini, et cum apostata angelo qui contra conditorem suum tumidus se erexit in orribili loco uel in antra seua sociatus nunc et in eum.

1031 DACCBBarcelona 472, p. 879; *contracte agrari*: Cum constet nobis in legitimo coniugio persistere et iuste uiuere, oportet nobis de animas nostras benigniter tractare et domibus ecclesiarum de rebus nostris honorare, ut post istum seculum in paradisi gloria mereamur felicissima cum angelorum chorus solatia.

1032 Junyent, *Oliba* Tex. 27 p. 363; *sermó de les relíquies en la festa de dedicació de Santa Maria de Ripoll*: De cuius ueneranda gloria prophetarum oraculis multo ante praedictum est, quod et ex nostri Saluatoris triduo in illo quiescentis sacratissimo corpore indicibiliter consecratum est; quod sanctorum angelorum postmodum frequentibus [excubiis] illustratum est.

1037 Ordeig, *Dotalies* 156, p. 73 (Baraut, *ActUrgell* 46, Urgellia 1, p. 114); *acta de consagració (Sant Cristòfol de Meià)*: Secundum Marcum. «Initium euangelii Christi, filii Dei. Sicut scriptum est in Esaia profeta: Ecce mitto angelum meum ante faciem tuam, qui praeparabit uiam tuam ante [te]. Vox clamantis in deserto: Parate uiam Domini, rectas facite semitas eius».⁹

1040 Baraut, *ActUrgell* 48, Urgellia 1, p. 116 (Baraut, *CartAndorra* II 9, p. 35; Baraut, *DipTavèrnoles* 59, p. 128);¹⁰ *acta de consagració (Sant Sadurní de Tavèrnoles)*; *scriptor Stephanus diaconus*: Quocirca noster theosophus, gratia et nomine Benedictus, eui uitam deserens huius, amplectens deserta soli Deo uacare studens, angelis notus hominibus incognitus, dein lucerna super candelabrum posita, quatinus qui in domo sunt luceret,

⁹ Mc 1, 1-3. Aquesta mateixa citació es repeteix a diversos documents.

¹⁰ Ordeig (*Dotalies*, p. 87) el considera fals.

duodecim monasteria construens duodenas monachos deputavit pro uniuscuiusque patres sunt constitutis uitamque monasticam condidit.¹¹

1040 Baraut, *ActUrgell* 49 (Urgellia 1, p. 124); *acta de consagració (Sant Martí de Tost)*; *scriptor Maiolus presbiter*: Et si hoc fecerit uel aliquid presumciosus extiterit aut aliquem rem exinde tulerit, secundum chanonicam auctoritatem reddat in quadruplum, libras XXX in auro purissimo pro sacrilegium, et insuper excommunicatus permaneat et cum apostata angelo qui contra conditorem suum tumidus se erexit in orribili loco uel in antra seua sociatus nunc et in eum.

1043-1046 Junyent, *Oliba* Tex. 28 p. 372; *carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà*: Eius in loco nempe rapitur, ut decuit, angelus uel caelestis homo Warinus identidem extruens basilicam.

1046 DACCBBarcelona 701, p. 1188; *donació*; *scriptor Ysarnus*: Et post pauca: Quare, inquit, loculos habuit cui angeli ministrauerunt, nisi quia ecclesia ipsius loculos suos habitura erat? Ecce quibus tanti doctoris documentis instruimur: quia quod in capite precessit, in corpore eius, quod est Ecclesia, uidetur impletum.

1067 CDipÀger I 80, p. 314; *donació*; *scriptor Bernardus sacer*: Hoc donum totum suprascriptum facimus pro redemptione animarum nostrarum et filiorum [nostrorum] ac parentum nostrorum, ut in paradiso hereditentur cum omnibus sanctis et gaudeant in eternam requiem sine fine comitantibus angelis.

1068 Alturo, *Polinyà* 48, p. 129; *contracte agrari*; *scriptor Raimundus sacerdos*: Ego Udalrici Iaucefredi et uxor mea Ermessendis donatores sumus Deo et domum Sancti Michaelis princeps milicie angelorum qui est situs intus in Barchinona ciuitate.

1073 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1354, p. 651; *contracte agrari*; *scriptor Remundus leuita*: Quantum iste afrontaciones includunt sic damus Deo et prefate ecclesie predicta omnia ab integro propter remedium animarum nostrarum et parentum nostrorum siue omnium fidelium christianorum qui prestiterint adiutorium ad restauracionem predictae sancte Dei ecclesie genitricis Marie et per omnibus uicinis nostris qui sunt aut

¹¹ Segueix la mateixa fórmula que el doc. 1017.

fuerint adiutorium in edificacione eiusdem ecclesie, ut ualeant accipere requiem sempiternam in celesti beatitudine coram Deo omnipotenti et angelis eius.

1088 Bach, *ACSolsona* 285, p. 155; *donació; scriptor Radulfus*: Si quis uero homo uel femina, maior minorique persona aut ulla potestas, qui hanc cartam donationis incrassante spiritu nequissimo inquietare uoluerit aut [frangere tempta]uerit, in primis iram Dei in[ueniat] ... atque [cum proditore Iuda] in flammis atrocibus perciperetur comitante secum diabolo et angelis eius.

1097 CSCugat II 765, p. 765; *empenyorament; scriptor Arnaldus monachus*: Quod si ego impignorator seu donator uel quelibet utriusque sexus persona contra hanc kartam impignoracionis siue donacionis uenero uel uenerit pro inrumpendum ... iram et excommunicationem omnipotentis Dei Patris et Filii et Spiritus Sancti incurrat, et cum Iuda traditore porcionem habeat, et cum diabolo et angeli eius anathema Maranata in perpetuum fiat, et inantea hoc quod scriptum est superius, firmum et stabile permaneat omni tempore.

1100 Junyent, *Oliba* Not. 18, p. 424; *renúncia; scriptor Petrus leuita*: Quod si quisquam homo uel femina ullius nobilitatis uel potestatis presumpserit facere, et a potestate Sancti Michaelis temptauerit auferre iam dictas ecclesias, non hoc ualeat uindicare, sed iram Dei et beati Michaelis incurrat, et cum Iuda, qui Dominum Christum tradidit, sit ipsius portio, et cum diabolo et angelis eius sit dampnatus in inferno.

1103 DipCardona 125, p. 205; *adveració testamentària; scriptor Petrus leuita*: Quam prefati manumissores testificant coram Deo et angelis eius in altare Sancte Marie, cuius ecclesia est in castro Richer, in presencia sacerdotis [...] et iudicis Gerallii a prelibato defuncto scribi iussam nec post modum illis scientibus mutatam.

1105 Baraut, *DocUrgell* 1218 (*Urgellia* 9, p. 49); *testament; scriptor Petrus presbiter*: Quod si nullus homo uel femina qui istum testamentum uoluerit frangere nec disrumpere, primitus iram Dei incurrat et beatitudinem angelorum extraneus fiat et excommunicationem accipiat et cum Iuda traditore participem fiat.

1183 DipPortella 55, p. 282; *donació; scriptor Raimundus monachus*: Et ut hec nostra tradicció inconuulsa permaneat, promitimus cum iure iurando coram Deo et angelis

eius quia nunquam, per nos neque per susrogatam personam, aliquo egrediendi de monasterio tribuamus occasiones.

Et al.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 67r (Alturo, *Glossa VI*, p. 70): angeli – grece, hebraice mala[ch]oth dicunt, latine nuncii interpretantur

Riuipullensis 59, f. 297v: angelus – nuntius

Fonts

Riu. 74, f. 67r *ex Isid. Etym.* 7, 5, 1: Angeli Graece uocantur, Hebraice malachoth, Latine uero nuntii interpretantur, ab eo quod Domini uoluntatem populis nuntiant

Riu. 59, f. 297v *ex Gloss.* IV 405, 19: angelus – nuntius gaudii; IV 476, 45: angelus – nuntius (*uid. etiam Isid. Etym.* 6, 2, 43; 7, 3, 9; 7, 5, 5)

COMENTARI

El terme *angelus* apareix molt sovint a la Vulgata i és emprat pels autors cristians, però no pel llatí anterior,¹² ja que es tracta d'un préstec del grec ἄγγελος fet a través de la llengua de l'Església.¹³ Significa 'missatger', 'enviat', tal i com recullen les glosses. També vol dir 'ministre de Déu', referit a un ésser sobrenatural o a un humà enviat per Déu (un sacerdot o el mateix Jesucrist). El seu sentit més estès és el d'àngel', ja sigui referit als àngels bons o als àngels malignes.¹⁴ A més a més, també designa un títol honorífic del papa i dels bisbes, i un estendard dels emperadors d'Occident amb la imatge de l'arcàngel sant Miquel.¹⁵ Finalment, fa referència a la salutació angèlica, oració que es repeteix al matí, al migdia i al vespre.¹⁶

Pel que respecta al corpus analitzat, *angelus* apareix amb dos significats, com a 'àngel' (docs. 949, 959, 977, 1015, 1068, 1105, et al.) o com a 'dimoni', 'àngel maligne' (docs. 943, [988-996], 1029, 1040, 1097, et al.); en diverses ocasions, s'insereix dins les fórmules d'imprecació finals.¹⁷ Documentat sobretot als segles X i XI, no deixa d'emprar-se al segle XII, tot i que amb menys freqüència.

¹² Cf. ThLL I/2 45, 24 et ss.

¹³ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *angelus*.

¹⁴ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *angelus*.

¹⁵ Cf. Niermeyer s. u. *angelus* 4 i 5, et Blaise, *Lexicon*, s. u. *angelus* 3.

¹⁶ Cf. Du Cange s. u. 4 *angelus*.

¹⁷ Sobre aquesta part del document, *uid.* capítol 2, subcapítol 2.2.

anthropus¹ (subst.)

VARIANTS

antr-

FORMES

antropus, -o

ETIMOLOGIA

gr. ἄνθρωπος (subst. masc.), 'home'. Fa referència a l'ésser humà i designa l'home com a espècie, per oposició a θεός.

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

El mot àmpliament adoptat per les llengües romàniques per a designar l'ésser humà és l'equivalent llatí *homo*. D'altra banda, el prefix *antropo-* ha perviscut en la creació de cultismes com el cat. *antropomòrfic*, *antropofàgia*, *antropocentrisme*, etc., alhora que el trobem com a sufix: *misanthrop*, *filantrop*, *licantrop*, *teantrop*, etc.

SIGNIFICAT

'home'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

988 CSCugat I 217, p. 181; *donació comtal*; *scriptor Bonushomo leuita*: Spiritu Sancto instigante orthodoxorumque patrum oraculo cathégorizante didicimus qualiter unusquisque antropo sacra unda ab lucernis uidelicet expiato ex rebus caducis et breuiter sibimet comissis, preuideri potest salutari comertio et perpetue felicitatis emptio celestisque lucra secura adeptio.

1051 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1088, p. 402; *donació privada*; *scriptor Ysarnus*: Nos simul in unum Cardosa femina et Eg, eius filia, donatores sumus Domino Deo et Sancto Petro aliquid ex nostro propter amorem Dei et remedium animarum nostrarum seu etiam pro recollectione corporis nostri defuncti, nomine Arberti Iohannis, quod in sede Vici sepeliuimus honorifice, qui antropus uni e nostris erat nepos, alteri filius.

¹ Cf. GMLC s. u. *antropo*.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 56v (Casas, *Vocabulari*, p. 454): ANΘΡΩΠΩC – homo

Riipullensis 74, f. 57r (Martínez Gázquez, *Glosas*, p. 316): antropos – homo

Riipullensis 59, f. 298r: antropum – hominem

Fonts

Riu. 74, f. 56v ex Laistner, *Scholica*, p. 447: ἄνθρωπος – homo; *Gloss.* II 69, 9; 227, 38; III 11, 30; 246, 47; 348, 51; 349, 8; 450, 36: homo – ἄνθρωπος; III 437, 48: ἄνθρωπον – hominem (*uid. etiam Isid. Etym.* 8, 5, 32: ἄνθρωπος enim Graece, Latine homo interpretatur; 11, 1, 5: Graeci autem hominem ἄνθρωπον appellauerunt)

Riu. 74, f. 57r; *Riu.* 59, f. 298r ex *Gloss.* III 84, 67; 174, 20; 394, 13; 407, 44; 488, 39; 488, 66: antropos – homo; III 407, 45; 508, 18: hominem – antropon; III 507, 61: antropys – hominibus

COMENTARI

El terme ἄνθρωπος fou adoptat per la llengua llatina en la creació d'alguns compostos, com ara *anthropographos*, *anthropomorphitae* o *anthropophagus*, però no va perviure de manera independent. Sí que se'n documenten, però, diverses glosses que en donen l'equivalent llatí *homo*.²

Als textos analitzats per al nostre estudi, hi hem testimoniats aquest hel·lenisme en dues ocasions, a finals del segle X i a mitjan segle XI. El primer document és una donació del comte Borrell II de Barcelona al monestir de Sant Cugat del Vallès (doc. 988), i fou redactat pel levita i jurista Bonsom.³ D'altra banda, *anthropus* es testimonia en un document privat en què dues dones fan una donació a la seu de Sant Pere de Vic per tal d'enterrar-hi el difunt Albert Joan (doc. 1051), i s'especifica que es tracta d'un 'home', nét de l'una i fill de l'altra. Sembla que en aquest cas, per tant, s'usi com a sinònim d'*homo* per oposició a *femina*,⁴ mentre que al primer diploma pren un significat més genèric d'«ésser humà».

² Vid. supra GLOSSARIS.

³ Sobre Bonsom de Barcelona, *uid.* capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.3.

⁴ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. ἄνθρωπος D.

antidotum (subst.)

FORMES

antidoto

ETIMOLOGIA

gr. ἀντίδοτον (subst. neut.), ‘remei’, ‘cura’. Es tracta de la substantivació de l’adjectiu ἀντίδοτος, que designa quelcom donat com a remei contra alguna cosa, i deriva del verb ἀντιδίδωμι, ‘donar en retorn’, ‘donar a canvi’, ‘donar com a antídot’. Aquest, al seu torn, es compon del preverbi ἀντι-, ‘contra’, ‘a canvi’, i del verb δίδωμι, ‘donar’.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *antídot*; esp. *antídoto*; fr. *antidote*; it. *antidoto*; oc. *antidòt*; port. *antídoto*; rom. *antidot*.

SIGNIFICAT

‘remei’, ‘antídot’ (sentit figurat)

TESTIMONIS DOCUMENTALS

977 DipOsona 1242, p. 893 (Ordeig, *Dotalies* 96, p. 227); *acta de consagració (Santa Maria de Ripoll)*, atribuïda a Miró Bonfill: In nomine sanctae et indiuiduae Trinitatis. Post corpoream Iesu Christi, Domini nostri, uenerabilem Ascensionem, salutis antidoto protoplaustri iam purgato liuore.

GLOSSARIS

Riuipullensis 59, f. 298r: antidotum – contrario datum

Fonts

Riu. 59, f. 298r ex *Isid. Etym.* 4, 9, 7: Nam antidotum Graece, Latine ex contrario datum dicitur. Contraria enim contrariis Medicinae ratione curantur.

Alia: Gloss. II 566, 37: antidotum – potio contra infirmitatem; III 597, 46: antidotum – confectio potionalis

COMENTARI

El mot *antidotum* està documentat en llatí clàssic i postclàssic¹ –per exemple, en autors com Plini, Gel·li o Quintilià,² amb el significat de ‘contraverí’, i ja apareix a Suetoni en

¹ El terme habitual, però, és la paraula patrimonial *remedium* (cf. Gaffiot s. u.).

² PLIN. *Nat.* 8, 91; 20, 19, etc.; GELL. 17, 16, 6; QUINT. *Inst.* 7, 2, 5.

sentit figurat.³ L'empren també autors tardans i cristians com Tertulià, Agustí, Jeroni o Gregori de Tours, entre d'altres.⁴

Pel que fa a la documentació altmedieval catalana, aquest terme apareix una única vegada a l'acta de consagració de l'església de Santa Maria de Ripoll de l'any 977.⁵ Usat en sentit figurat i acompanyat del genitiu subjectiu *salutis*, expressa la idea que la salvació ha estat el remei que ha permès eradicar la maldat (*purgato liuore*). Ens sembla interessant apuntar que els autors patristics grecs ja usen la forma substantivada d'ἀντίδοτος en sentit metafòric.⁶ Així, Ignasi d'Antioquia, per exemple, en la seva *Epistula ad Ephesios*, diu el següent: ἄρτος; τὰς ἀντίδοτας δὲ ἀπάσας τῆς σωτηρίας,⁷ que pren un sentit similar al testimoni al nostre corpus.

³ SUET. *Cal.* 29, 4: *antidotum, inquit, aduersus Caesarem?*

⁴ Cf. ThLL II 168, 82 et ss.

⁵ Es tracta d'un dels documents atribuïts a Miró Bonfill; uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

⁶ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. ἀντίδοτος 2b.

⁷ Migne, *PG*, 5, 644.

apostolus (subst.)

FORMES

apostolus, -um, -i, -o, -os, -orum, -is, -e

ETIMOLOGIA

gr. ἀπόστολος (adj. i subst. masc.). Com a adjectiu, designa algú o quelcom enviat lluny i, com a substantiu, el masculí ὁ ἀπόστολος significa 'enviat' o 'diputat'. Pot referir-se a un 'enviat d'una expedició', en particular, una expedició naval i, en grec patristic, s'especialitza com a 'enviat de Déu', ja sigui parlant de Jesucrist o dels apòstols.¹ Deriva del verb ἀποστέλλω, 'enviar', el qual formen el preverbi ἀπο-, 'lluny', i el verb στέλλω, 'disposar', 'proveir d'armes o vestits', 'preparar per un viatge', 'enviar'.²

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *apòstol*; esp. *apóstol*; fr. *apôtre*; it. *apostolo*; oc. *apòstol*; port. *apóstolo*; rom. *apostol*.³

DERIVATS

apostolicus (*adj.*), pseudoapostolus (*subst.*).

SIGNIFICAT

'apòstol', deixeble de Jesucrist amb la missió de predicar l'Evangeli

TESTIMONIS DOCUMENTALS

834 DipPallars 10, p. 285; *donació; scriptor Solmus presbiter*: Trado uobis hunc locum, ubi uocabulum est Stagnello, baselica qui uocatur Sancti Pauli apostoli.

839 (?)⁴ Baraut, *ActUrgell 2*, Urgellia 1, p. 53 (Baraut, *CartAndorra I 5*, p. 99); *acta de consagració (Santa Maria de la Seu d'Urgell); scriptor Iulianus presbiter*: Similiter locum Sancte Marie et Sancti Petri apostoli, que dicunt Tauerna, cum finibus suis et uillulis atque uilarunculis et cum omnibus ecclesiis eidem episcopio pertinentes ... Si quis ... contra hanc dotem surrexerit ... auctoritate Dei et sancti Petri apostoli uel aliorum apostolorum siue a trecentum decem et octo sanctorum patrum sit excommunicatus.

¹ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. ἀπόστολος.

² Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. στέλλω.

³ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *apostolus*.

⁴ Aquest document ha suscitat molts dubtes pel que fa a la seva datació i originalitat. Amb tot s'hauria redactat abans del segle X; uid. Ordeig, *Dotalies*, pp. 1-2.

879 DipRosselló 120, p. 164; *testimoni; scriptor Sanctius presbiter*: Presentes eramus in dicta ualle Confluentana, in locum Exalata, ante domum Sancti Andree, apostoli Christi, et in placitos laicales.

888 DipOsona 9, p. 73 (Ordeig, *Dotalies* 10, p. 36); *acta de consagració (Sant Andreu del Castell de Tona); scriptor Addanagildus presbiter*: [Veniens Gotmarus episcopus] ad consecranda ecclesiam Dei que sita est in eadem locum adque in honorem sancti Andre apostoli dicatam ... sicut het benedixit hac dedicauit ecclesiam Sancti Andre apostoli meminiti.

898 Junyent-Ordeig, *DipVic* 27, p. 25; *procés judicial; scriptor Ademirus presbiter*: Et per reliquias Sancti Petri apostolus cuius baselica sita est in comitatum Ausona, in sede Vicho, supra cuius sacrosancto altario ubi abs condictiones manibus meis continuo uel iurando contango.

911 ACondal 33, p. 151; *donació; scriptor Audgarius leuita*: Afrontat unus campus qui est prope ipsum mercatum de parte orientis in terra de sancto Petro Apostolo siue in terra Udalgario ... de circi in terra sancti Petri apostoli ... de occiduo siue circi in terra sancti Petri apostoli.

933 Junyent-Ordeig, *DipVic* 163, p. 139; *contracte agrari; scriptor Ato sacer*: Donare daciamus a Domino Deo et Sancto Petro apostolo, qui est situs in sede Vico, casas cum suo solarío, cum curtes et solos et suos superpositos ... sic donamus nos Leuegildus et uxor mea Wisalega a Domino Deo et Sancto Petro apostolo.

935 DipGirona 234, p. 224 (Ordeig, *Dotalies* 51, p. 126); *acta de consagració (Sant Quirze de Colera); scriptor Leufredus presbiter*: Cum profutura Domino annuente sanctis diuulgata est sublimitas, in apostolorum firmatione orthodoxorum caterua uniuersorum prolata est gloria, dilatata est sophia, confirmata est ecclesia, ut hii qui in eisdem consistunt regimine multiplicentur honore. Conspicientibus his qui catholice firmantur uiscera ut in futuro cum agminibus sanctis propter intencionem obsequii helectorum uite adipiscat premia.

947 Constans, *DipBanyoles* 35, p. 237 (Ordeig, *Dotalies* 60, p. 145); *acta de consagració (Santa Maria de Finestres); scriptor Egika presbyter*: Sicut in actibus Apostolorum legitur

multitudinis credentium erat cor unum et anima una, nec quisquam enim eorum qui possidebat aliquod suum esse dicebat, sed erant illis omnia communia, nullusque egens erat inter illos, quotquot autem possessores agrorum aut domorum erant uendentes afferebant pretia eorum, et ponebant ante pedes Apostolorum diuidebatur autem singulis prout cuique opus erat.⁵

949 DipAmer 10, p. 39; *acta d'elecció abacial; scriptor Ataulfus presbiter*: Deinde per ipsos apostolos [suos] constitutum est ut unaqueque urbs suum proprium habeat pastorem et unumquodque [monasterium suum proprium habeat] gubernatorem.

966 DipGirona 374, p. 335; *testament; scriptor Adroarius presbyter siue monachus*: Et ad Sanctum Paulum apostolum cuius cenobium fundatum est in comitatu Fenolietense carta faciatis de ipsum meum alodem de Campo Ursino, quem ibi habeo, et in Palmas, que ego habeo per cartas.

972 CSCugat I 98, p. 80; *donació; scriptor Auriolus presbiter*: In quo lo[co] ueneranda altaria constructa sunt in honore Petri et Pauli apostolorum principes, dono ibidem meum alaude.

972 DipOsona 1127, p. 817 (Ordeig, *Dotalies* 90, p. 213; DipManresa 92, p. 102); *acta de consagració (Sant Benet de Bages); scriptor Sunierus sacer*: Hinc quippe urbs fortitudinis gentium dominam amplectitur Romam ibique beatus Petrus apostolus altaria aerexit in honorem sancte Trinitatis et ex hoc in omnem terram exiuit sonus.

1002 DACCBBarcelona 29, p. 303; *compravenda; scriptor Mascharello presbiter*: Et alia terra qui ibidem est affrontat de circi in terra de Bonushomo, et de oriente in terra de Lobatone uel heres, de meridie in terra de Sancti Petri apostoli, de occiduo in terra de Malancico.

1002 Ordeig, *Dotalies* 121, pp. 2 i 3; *acta de consagració (Sant Pere de Besalú); scriptor Giskafredus presbiter*: Quam paginam secum defferens Romam detulit, ut illius aeui apostolorum principis uicarius per sui sedem priuilegii roboraret praefato coenobio ab eodem presule dicioni comisso famosissimi fati clauigeri Romulei templi qualiter nulli praesentium futurorumue quidlibet liceret ex praefato subtrahere coenobio ... ad

⁵ Cf. Act 4, 32; 34-35.

honorem principis apostolorum beatissimique Christi martiris Primi basilicam dedicarent ... Hasci quis temerario ausu aliquid exinde subtrahere uoluerit ab ipso apostolorum principe maledictus et anathematizatus reseruetur ad illam ulcionem in qua nullam ualeat inuenire remissionem. Si quis uero Christi amore accensus illic transitorias res obtulerit a Domino Iesu Christo suffragante eodem apostolo sempiternis ditetur beneficiis et potestate sibi tradita ab omnium suorum soluatur peccatorum uinculis.

1035 Baraut, *DocUrgell* 477 (Urgellia 4, p. 176); *testament; scriptor Guillelmus presbiter*: Cum Domini nostri Ihesu Xpristi, omnipotentis clemencia cuncta gubernans et omnia sua nutu regens, post ascensione suam ad celos ascendens fidem sancte Trinitatis docentibus apostolis per uniuersum atque doctrinam euangelica sua predicacione successoribus suis exemplum relinquentes.

1049 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 348, p. 1103; *testament; scriptor Guadamirus leuita*: Ego Ermemirus sic dono pro anima mea ad istos meos elemosinarios, id [sunt G]erbertus presbiter et Odgero aba et Argemirus, et ego uolo iterare, uisitare limina apostolorum Petri et Pauli et aliorum sanctorum qui sunt Rome.

1058 AComtalPerg II 519, p. 946; *testament; scriptor Iauxefredi presbiter*: Ego Reimundi Guilelmi uolo periere ad partibus Gallecia uisitare Sancto Iachobo apostole (*pro apostolo?*) Dei et aliorum sanctorum.

1097 Baraut, *DocUrgell* 1149 (Urgellia 8, p. 78); *testament; scriptor Gilius sacer*: S[i] quoli]bet homo uel homines femina uel feminas qui istum mandatum infringere uoluerit excommunicatus permaneat per Patrem et Filium et Spiritum [Sanctum] et de omnibus apostolis.

1098 DipPortella 42, p. 265; *concessió; scriptor Antonius Domenech, rector Beate Marie de la Quar, notarius publicus*: Nos uero, de omnipotentis Dei misericordia et beatorum Petri et Pauli apostolorum eius auctoritate confisi.

1101 CSCugat II 780, p. 438; *acta de consagració (Sant Pere de Mur)*: Absoluat uos Dei genitrix uirgo Maria et beatus archangelus Michael, et beatus Petrus apostolus cui

Dominus comendauit animas ligandi atque soluendi ille uos absoluat cum omnibus sanctis Dei ab omni uinculo delictorum et perducatur uos ad regna celorum.

1119-1124 Puig i Ferreté, *Lavaix* 50, p. 97; *donació; scriptor Raimundus sacerdos*: Donauimus unum hominem morantem in castro Pedranera, nomine Bonofilio, beatae Mariae de Lauais et beatis apostolis Petro et Paulo, Iacobo et Iohani et ceteris sanctis qui ibidem a fidelibus christianis sunt deprecati.

1187 CDipÀger II 577, p. 921; *constitució de pau i treua*: Apostolus etiam dicit: pacem sectamini inuicem et in omnes.⁶

Et al.

GLOSSARIS

Ruiipullensis 74, f. 20v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 306): apostolus – grece; lis – ebraice; latine – missus dicitur

Ruiipullensis 74, f. 57r (Casas, *Vocabulari*, p. 456): ΑΠΟCΘΩΛΩC – missus

Ruiipullensis 74, f. 57r (Martínez Gázquez, *Glosas*, p. 316): apostolos – missus

Ruiipullensis 74, f. 67r (Alturo, *Glossa VI*, p. 70): apostoli – grece, latine missi interpretantur

Parisiensis Lat. 609, f. 9r (Alturo, *Glosario en escritura visigòtica*, p. 197): apostolus – missus, ideo quod a Domino ad ad (*sic*) euangelizandum missi sunt

Fonts

Riu. 74, f. 20v; *Riu.* 74, f. 57r; *Riu.* 74, f. 67r ex *Gloss. IV* 207, 1; 483, 47: apostolus – missus; *Isid. Etym.* 7, 9, 1: Apostoli missi interpretantur. Hoc enim eorum nomen indicat ... Graece Apostoli, Latine missi appellantur

Riu. 74, f. 57r ex Laistner, *Scholica*, p. 449: ἀπόστολος – missus

Par. Lat. 609, f. 9r ex *Isid. Etym.* 7, 9, 1: Ipsos enim misit Christus euangelizare per uniuersum mundum

COMENTARI

El terme *apostolus*, ‘missatger’, ‘enviat’, és un préstec del grec ἀπόστολος fet per la llengua de l’Església⁷ i no documentat en llatí clàssic. En particular, significa ja sigui

⁶ Rm 14, 19.

⁷ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *apostolus*.

‘enviat de Déu’, és a dir, Crist,⁸ ja sigui ‘enviat de Crist’, referit als dotze apòstols.⁹ En sentit absolut, fa referència a sant Pau, ‘l’Apòstol’,¹⁰ i també designa la lectura de les cartes de sant Pau durant la missa.¹¹ Apareix a la Vulgata amb el significat general de ‘missatger’ o ‘enviat’¹² i, molt sovint, va referit als apòstols, especialment als Actes dels Apòstols.¹³

Pel que fa al corpus de documents de la Catalunya altmedieval, *apostolus* és un terme d’ús molt freqüent al llarg de tota la cronologia estudiada. Sovint apareix acompanyant els noms propis dels apòstols, ja sigui referint-se al personatge en qüestió, ja sigui al costat del nom d’una església en honor d’aquell sant.

Quant als derivats, destaca l’ús del compost *pseudoapostolus* per a referir-se a Judes a les fórmules d’imprecació finals.¹⁴ Aquest terme apareix únicament a quatre diplomes¹⁵ de finals del segle X redactats pel jurista Bonsom de Barcelona.¹⁶

⁸ Hbr 3, 1.

⁹ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *apostolus*.

¹⁰ TERT. *Resurr.* 49.

¹¹ Cf. Niermeyer s. u. I *apostolus* et Blaise, *Lexicon*, s. u. *apostolus* 1.

¹² Io 13, 16.

¹³ Act 1, 2; 26; 2, 37; 4, 33; 5, 2, etc.

¹⁴ Sobre la presència de Judes a les fórmules d’imprecació, uid. J. Martínez Gázquez et al., “Las fórmulas de imprecación”, pp. 81-86, A. Gómez Rabal, “Lengua especialitzada en documentos latinos” pp. 557-558, i M. Zimmermann, *Écrire et lire*, pp. 396-399. Sobre les fórmules d’imprecació, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

¹⁵ 988 CSCugat I 216, p. 181; 217, p. 183; 223, p. 189; 990 CSCugat I 246, p. 207.

¹⁶ Sobre Bonsom de Barcelona, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.3.

archimandrita (subst.)

FORMES

archimandrita, -e

ETIMOLOGIA

gr. ἀρχιμανδρίτης (subst. masc.),¹ ‘superior d’un monestir’, ‘abat’; pot exercir també un rang més alt, com ara el de ‘superior d’un grup de monestirs’. El formen el prefix ἀρχι-, del verb ἄρχω, ‘comandar’, ‘guiar’, ‘encapçalar’, i el substantiu masculí μανδρίτης, ‘monjo’. Aquest deriva de μάνδρα, que pròpiament significa ‘clos’, sovint per a bestiar; en grec cristià s’empra per a designar un monestir o convent, també denominat μαδρεῖον.² Així doncs, el compost ἀρχιμανδρίτης significa literalment ‘el qui governa o està al capdavant d’un convent’, ‘monjo principal’, això és, ‘abat’.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *arximandrita*; esp. *archimandrita*; fr. *archimandrite*; it. *archimandrita*; rom. *arhimandrit*.

SIGNIFICAT

‘bisbe’; ‘ardiaca’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

949 DipOsona 645, p. 499 (ACondal 128, p. 287); *acta d’elecció abacial; scriptor Guiliadus presbiter*: Verum ut hec electio atque proclamatio firma et stabilis permaneat manu propria corroboramus et predictis episcopis et fidelibus clericis Atonis archimandrite et Mironi leuita et Guantha leuita et ceteris bonis uiris seu sanctimonialibus firmare rogauimus.

1017 Baraut, *DocUrgell* 351 (Urgellia 4, p. 63); *acta d’elecció episcopal; scriptor Witardus sacer*: Cannonibus quo[d] arripientibus uiam uniuerse terre quarumlibet sedium presulibus per uiciniorum episcopum aut per quemlibet alium episcopum cui archimandrita iniuncxerit.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 32v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 346): archimandrita – princeps ouium. Archon enim princeps mandros uero dicitur ouis. Licet etiam alio greco uocabulo probaton apelletur sancti ergo patres qui preerant in eremo quinq[ue] genis et centenis uel eo amplius fratribus archimandrite uocabantur quasi principes et pastores ouium spiritalium

¹ Es tracta d’un mot no documentat en grec clàssic (cf. L.-S. s. u. ἀρχιμανδρίτης).

² Cf. Lampe, *PGL*, s. uu. μάνδρα, μαδρεῖον et μανδρίτης.

Fonts

Riu. 74, f. 32v cf. Gloss. V 267, 25: archimandrita – princeps ouilium

COMENTARI

No documentat ni en llatí clàssic ni a la Vulgata, el terme *archimandrita* (o *archimandrites*)³ apareix al *Codex Iustinianus*⁴ i és emprat en una ocasió per l'escriptor cristià Sidoni Apol·linar.⁵ A l'Orient, el mot *archimandrita* es refereix al cap d'una comunitat monàstica i, a Occident, pot significar 'abat', en general, o bé designar el 'bisbe' o 'arquebisbe'.⁶

Pel que fa a la nostra documentació, apareix a dues actes d'elecció i proclamació abacial i episcopal, respectivament. En el primer cas, s'escull Adelaida com a abadessa del monestir de Sant Joan de les Abadeses (doc. 949). El càrrec d'*archimandrita* va referit a Ató, bisbe de Vic entre els anys 957 i 971; abans, però, fou arxipreste i ardiaca de Girona,⁷ i probablement aquest és el càrrec amb què apareix al present document. D'altra banda, el llegim a l'acta de proclamació i consagració del bisbe Borrell de Sant Vicenç de Roda (doc. 1017) com a sinònim d'*episcopus*,⁸ és a dir, 'bisbe'.

Quant a l'única glossa conservada, destaquen les explicacions sobre l'etimologia grega del terme.⁹ No es estranya la comparació del líder d'una comunitat cristiana amb un pastor d'ovelles,¹⁰ i trobem una glossa similar per a descriure el terme *opilio*,¹¹ també present al nostre corpus amb el significat de 'bisbe'.

³ ThLL II 462, 21.

⁴ COD. *Iust.* 1, 1, 8: *reuerentissimi archimandritae sacrorum monsteriorum.*

⁵ SIDON. *Epist.* 8, 14.

⁶ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *archimandrita*.

⁷ Cf. R. Ordeig, "Ató, bisbe i arquebisbe de Vic", pp. 63-67.

⁸ Cf. s. u.

⁹ Vid. supra GLOSSARIS.

¹⁰ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *pastor* 3.

¹¹ Cf. s. u.

asceterium¹ (subst.)

VARIANTS

acist-, adsist-, archist-, arcist-, argist-, ascit-²

FORMES

acisterii, -o; adsisterium; archisteria, -i, -o; arcisterii, -um, -o; argisterium, -o; asciterii

ETIMOLOGIA

gr. ἀσκητήριον (subst. neut.), 'lloc d'exercici o de meditació', 'convent'. Procedeix en última instància del verb ἀσκέω, 'modelar', 'treballar' (un material). En Homer, s'usa pel treball de la llana, del metall, d'una construcció, etc., mentre que en dialecte àtic, en prosa i entre els còmics significa 'exercir' o 'exercitar-se'; aquesta evolució semàntica ha estat decisiva, de manera que el mot ἀσκητήριον s'aplica ja sigui a l'entrenament esportiu, ja sigui a la vida moral o religiosa. Els seus principals derivats són ἄσκησις, 'exercici del cos' i, a partir del grec hel·lenístic, 'ascesi', i el nom d'agent ἀσκητής, 'persona exercitada' (oposat a ἰδιωτής).³

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *asceteri*; esp. *asceterio*; it. *asceterio*; port. *ascetério*.

A les diverses llengües romàniques on es testimonia, aquest mot fa referència a un espai on es congreguen els ascetes, dedicats a l'exercici espiritual. Es documenten de manera més extensa altres termes de la mateixa família: cat. *ascesi*, *asceta*, *ascètic*, *ascetisme*; esp. *ascesis*, *asceta*, *ascético*, *ascetismo*; fr. *ascèse*, *ascète*, *ascétique*, *ascétisme*; it. *ascesi*, *asceta*, *ascetica*, *ascetico*, *ascetismo*; oc. *ascèsi*, *ascèta*, *ascetic*, *ascetisme*; port. *ascese*, *asceta*, *ascético*, *ascetismo*; rom. *ascet*, *ascetic*, *ascetism*.

SIGNIFICAT

'monestir', 'convent'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

904 CSCugat I 2, p. 4; *donació; scriptor Taurellus presbiter: Accidit ut Dei famulus Domum Dei, abbas arcisterii Octauianensis s. Cucuphatis martiris Domini et patronis nostri.*

¹ Cf. GMLC s. u. *asceterium*.

² acister- docs. **988, 1019**; adsister- docs. **957, 973**; archister- docs. **995, 1025, 1028**; arcister- docs. **904, 917, 978, 998, 1007, 1043-1049**; argister- docs. **1016, 1024**; asciter- docs. **910, 945, 972**.

³ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. ἀσκέω.

910 CSCugat I 4, p. 7; *donació; scriptor Taurellus presbiter*: In castro Ceruilione, territorio Barch. quod situm est ultra fluuium Lubricatum, tractans et disponens de gregis sibi comissis gubernacione et s. Ecclesia restauracione, accidit ut Dei famulus Donum Dei, abbas asciterii s. Cucufati martiris.

917 CSCugat I 9, p. 13; *donació; scriptor Ermengildus presbiter*: In Kastro Subiratos, in territorio Barch. quod situm est ultra fluuio Lubricato, prope territorio Penetese, tractantes de misericordia Dei et s. Ecclesie restauracione accidit ut Dei famulus Donum Dei, abba arcisterii s. Cucuphati martiris.

945 Ordeig, *Dotalies* 57, p. 136; *acta de consagració (Sant Pere de les Puellas); scriptor Taurellus presbiter*: Borrellus autem comes, prolem iamtaxatus principis atque Richildis, confluit cum cetu clericorum atque caterua fidelium laicorum ad stationem ecclesie asciterii Petri apostoli, clauigerii heteri, situm Puellarum, foris moenie ciuitatis Barchinone.

957 DipOsona 785, p. 597 (Ordeig, *Dotalies* 72, p. 175); *acta de consagració (Santa Cecília de Montserrat); scriptor Sensius sacer*: Volo namque ut omnibus hominibus non sit incognitum sed [quibus]dam patefactum qualiter consecraui predictam ecclesiam cum prefata altaria, cum con[sensu can]nonicorum sedis matricule nostre uel ceterorum clericorum, in ea uidelicet ratione [ut] sit adsisterium monachorum, secundum regulam sancti Benedicti, et tam iste Cesarius [quam eius] succedentes mihi Wadamiro et successores meos ita obediant, sicut Bene[di]cti decreuit regula.

972 DipOsona 1127, pp. 818, 819 i 820 (Ordeig, *Dotalies* 90, pp. 215, 216 i 217; DipManresa 92, pp. 104, 105 i 106); *acta de consagració (Sant Benet de Bages); scriptor Sunierus hacsii indignus sacer*: Igitur, sacra Dei misteria celebrata, [dixerunt] episcopi ad soboles Sallani ceterique adsistentes uulgi: «Quot esse uoluit genitor et auctor huius [templi aulam ut esset?】 Responderunt: «Asciterium» ... Iterum dixerunt episcopi: «In quo regimine uel ditone uoluit esse istius auctor templi asciterium istud?» ... Responderunt episcopi: «Quid, domine coepiscope et frater noster?» Ille respondit: «Canonus dicit ut fundatores aeclesie ipsi preuideant quis hordinandus sit ipsius aulam ab bis factam atque dedicatam, et ut episcopus nichil auferat de asciterii rebus» ... Nos tamen Frugifer episcopus, Petrus episcopus, Wisadus episcopus, quoadunati in

nomine sancte Trinitatis ad dedicandam. huius templi aulam et peregrinus omnia secundum instituto patrum, sicut mos est, monemus ut seruitores istius domus asciterii Sancti Benedicti sub ipsius instituto militare curentur.

973 DipPallars 223, p. 404; *donació*: Dono namque ego Hunifredus, propter remedium anime mee, ista omnia supra scripta in monasterium uel ad utilitatem huius adsisterium Alaoni, propterea nobis placuit ut manum nostram firmiter firmaui et ipsi fideles nostri hoc sciant firmiter et intellegant.

978 DipRosselló 506, p. 429; *invenció i trasllat del cos de Sant Hilari*: Adduxerat autem praefatus abbas secum a radicibus Pyrenei montis exque arcisterio Coxiano, in honore Agii Stratiotis Urani⁴ constructum, structorem miri laboris uirum.

988 CSCugat I 217, p. 182; *donació; scriptor Bonushomo leuita*: Quantum istas affrontaciones includunt et hos terminos ambiunt, terras et uineas, pratis, pascuis, aquis, aqualibus, scopolis, ac calculis, arduum et decliuum, cultum et incultum, omnia et in omnibus, sic dono et concedo hec omnia ab integre ad iam tibi, supralibato martire cenobiique tuo, et tamen sub racione ut abbates et monachi qui ibidem in tuo acisterio seditate commorantur, uel ad future comorauerint.

995 DipOsona 1705, p. 1211; *contracte agrari; scriptor Aurutius presbiter*: Concedimus atque tradimus ad domum Sancti Benedicti cenobii, qui est situs iusta alueo Lubricato, alaudem meum proprium ... Et hec omnia supradicta damus ad supradicto archisteria (*pro archisterio?*) propter Deum et remedium anima de prefixo comite et animas nostras iamfati donatores.

998 DipGirona 602, p. 513; *concessió; scriptor Ariouadus monachus*: In presencia horum monachorum, clericorum seu et laicorum, uenit Eribertus sacer in prelibato arcisterio ante altare iamdicti apostoli Petri et militis Cristi Primi.

1007 Puig i Ferreté, *Lavaix* 3, p. 60; *donació; scriptor Marcho presbiter*: Donamus namque nos supra nominati in monasterio uel ad utilitate huius arcisterium libros, iumenta et animalia atque pecora.

⁴ El sant guerrer celestial, és a dir, sant Miquel.

1007 Puig i Ferreté, *Lavaix* 6, p. 63; *donació; scriptor Borrellus episcopus*: Ego Guillelmus, Ysarni prolis, ... facio scripturam elemosinaria ad regina mundi gloriosa matrem Domini nostri Iesu Christi alme Marie uel sancti Petri et sanctae Crucis et sancti Laurentii cuius ecclesas (*sic*) fundatas sunt in sacro arcisterio Labagus, qui est situs prope flubium Nocharia.

1016 Puig i Ferreté, *Lavaix* 8, p. 65; *donació; scriptor Ennecho presbiter*: facimus scripturam elemosinaria ad regina mundi gloriosa matrem Domini nostri Iesu Christi alme uirginis Mariae uel sancti Petri et sanctae Crucis et sancti Laurenti, cuius ecclesias fundatas sunt in sacro argisterio Lauauis que est situs prope flumen Nucharia.

1019 CSCugat II 474, p. 123; *donació; scriptor Gontarius presbiter*: Quantum istas omnes affrontaciones includunt et isti termini circundant, sic donamus nos Domino Deo et s. Cucuphati acisterii, et uidelicet martir, hec omnia superius digesta, totum ab integre.

1024 Puig i Ferreté, *Lavaix* 20, p. 73; *donació; scriptor Enneco presbiter*: Facimus scriptura elemosinaria ad regina mundi gloriosa matrem Domini nostri Iesu Christi alme uirginis Mariae uel sancti Petri et sanctae Crucis et sancti Laurentii, cuius ecclesias fundatas sunt in sacro argisterium Lauauis, que est situs prope flumen Nocharia.

1025 DACCBBarcelona II 383, p. 769 (Udina, *La successió testada* 135, p. 315); *testament; scriptor Poncius, cognomento Bonifilii, clericus et iudex*: Si autem omnes mortui fuerint, tunc ad capiendam hanc hereditatem seruientes Deo in aula Beati apostoli Petri archisterii barchinonensis Puellarum insurgant.

1025 CSCugat II 497, p. 149; *procés judicial; scriptor Poncius, cognomento Bonifilii, clericus et iudex*: Auctoritates autem priscas s. Cucufatis archisterii nostri omnes igne consumpte fuerunt in captione ciuitatis Barchinonae.

1028 CSCugat II 509, p. 162; *sentència judicial; scriptor Poncius, cognomento Bonusfilius, clericus et iudex*: Integram proprietatem a predicta Geriberga, et post mortem eius a seruentibus Deo monachis in archisterio s. Cucuphatis per terminos supradictos.

1043-1049 Puig i Ferreté, *Lavaix* 23, p. 75; *donació; scriptor Iohanes presbiter*: Ego Bernardus prolis gracia Dei comes et Stephania comitissam ... facimus scriptura elemosinaria ad regina mundi gloriosa matrem Domini nostri Iesu Christi alme Mariae

uel sancti Petri et sanctae Crucis et sancti Laurentii cuius ecclesias fundatas sunt in sacro arcisterio Lauauis qui est situs prope flumen Nocharia.

GLOSSARIS

Riuipullensis 59, f. 298r: arcisterium – monasterium

Fonts

Riu. 59, f. 298r *ex GlossAnsil.* p. 61, 158: archisterium – monasterium Graece; p. 67, 26: asceterium – monasterium Graece; *Gloss.* IV 22, 16: asceterium – monasterium; V 168, 1: archisterium – monasterium Graece

COMENTARI

El mot *asceterium*, d'ús poc habitual a la llengua llatina, està testimoniats per primera vegada al *Codex Iustinianus*.⁵ El llatí cristià i medieval manté el sentit etimològic del terme com a lloc d'exercici de la vida espiritual,⁶ i serveix per a designar un 'monestir'.⁷

Apareix a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval com a substitut de *coenobium* o *monasterium*, i presenta nombroses variants ortogràfiques. Malgrat que el GMLC defineix aquest terme com a 'seu principal d'una abadia',⁸ els testimonis documentats no mostren aquest matís, sinó que fan referència senzillament al monestir o cenobi.

Niermeyer, sota la veu *asceterium*, afirma que aquesta forma sorgeix per confusió amb *archisterium*, cosa poc probable ja que la forma més propera al grec és *asceterium* (gr. ἀσκητήριον). Precisament, l'entrada *asceterium* del *Thesaurus Linguae Latinae* remet a [*archisterium*], la qual ens diu que seria una forma *antiquitus corrupta ex asceterio*.⁹ Per tant, és *archisterium* la forma deturpada i no pas a la inversa.

⁵ COD. *Iust.* 1, 3, 34: *orphanotrophio siue asceteriis uel ecclesiis aut ptochiis*; cf. ThLL II 762, 13 et ss.

⁶ Cf. Du Cange s. u. *asceterium* et Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *asceteria*.

⁷ Cf. Niermeyer s. u. *asceterium*. Ja l'empraven amb aquest sentit els autors patristics grecs (cf. Lampe, *PGL*, s. u. ἀσκητήριον).

⁸ Explicació feta partir de Niermeyer s. u. *archisterium*.

⁹ ThLL II 463, 50.

asylum (subst.)

VARIANTS

asil-, asili-

FORMES

asili; asilii, -o

ETIMOLOGIA

gr. ἄσυλον (subst. neut.), 'asil', 'lloc de refugi'. És la substantivació de l'adjectiu ἄσυλος, 'que no pot ser saquejat', 'inviolable'. Aquest està format a partir del prefix de negació ἀ- i del verb συλλάω, 'eliminar', 'separar' que, en particular, significa 'saquejar les despulles d'un enemic vençut'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *asil*; esp. *asilo*; fr. *asile*; it. *asilo*; oc. *asil*; port. *asilo*; rom. *azil*.

SIGNIFICAT

'asil', 'lloc de refugi', usat per a referir-se a un monestir

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1002 Ordeig, *Dotalies* 121, p. 3; *acta de consagració (Sant Pere de Besalú)*; *scriptor Giskafredus presbiter et monachus*: Acta praellibati asilii celeberrima dedicatione anno millesimo tertio a Christi Incarnatione extat, XV indiccione, VIII kalendas octobras, VII anno regnante Rotberto rege.

1008 Junyent, *Oliba* Dip. 40, p. 50; *acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll*: Sed licet uel quia talem amissimus, omnipotenti tamen Domino gratiarum reddimus uota quia sanctiorem inuenimus, cui demum obnitimur ita parere sicut serui Domino et proles patri proprio. Ideoque nos omnes asilio degentes Riupollentis Marie uirginis almo beate, comuni consilio parique uoluptate, consensu ac uoto.

1079 Ordeig, *Dotalies* 241, p. 245 (Baraut, *ActUrgell* 70, *Urgellia* 1, p. 149); *acta de consagració (Sant Esteve d'Olius)*; *scriptor lator legis ac iuris Ermengaudus*: Qui postquam aqua benedicta et sanctificata, ut mos est, abluit parietes templi et omne pauimentum et intrinsecus insigniuit omne templum unctione chrismatis, sanctificauit et consecrauit intus duo sanctissima altaria, unum sursum quod splendet ac pollet in honore martiris

Christi Stephani tenetque primatum totius asili, et alterum deorsum in confessione in honore sanctissimi gloriosissimique sepulchri Domini et sancte Marie, matris Domini.

GLOSSARIS

Riuipullensis 59, f. 298r: *asylum* – *templum misericordiae ad quod quicumque reus confugisset liberabatur*

Fonts

Riu. 59, f. 298r *cf. Gloss.* V 427, 31: *asylum* – interpretatur in punitum, quia si quis reus confugerit ad illud templum in punitum euadere licuit, et ideo cetera templa abusiue *asylum* nominantur; IV 21, 46; 480, 55; V 169, 14: *asylum* – confugii templum; IV 208, 34: *asylum* – locus confugientium

Alia: Gloss. V 341, 41: *asylum* – templum refugii; V 268, 62: *asylum* – locus refugii; V 418, 61; 427, 29: *asylum* – locus refugii sanctus

COMENTARI

El llatí *asylum* fou plenament adoptat per la llengua clàssica amb el significat de 'lloc inviolable', és a dir, 'temple' o 'refugi'. Diu la tradició aquest concepte que fou establert per Ròmul el qual, en fundar Roma, va crear un *asylum* per donar acollida a tot aquell que es volgués instal·lar a la nova ciutat.¹ D'altra banda, s'usa en sentit general; el llegim, per exemple, a autors com Virgili, Ciceró, Lucà, Livi o Tàcit.² Pel que fa als autors cristians, l'empren de manera aïllada³ i apareix en una única ocasió a la Vulgata.⁴ Poc testimoniats en llatí medieval,⁵ sí que apareix en diverses glosses amb el significat de 'refugi'.⁶

Pel que fa al corpus d'estudi, hem testimoniats la presència d'*asylum* en tres ocasions. Es tracta de diplomes de caràcter solemne, en concret, dues actes de consagració d'esglésies (docs. 1002 i 1079) i l'acta d'elecció d'Oliba com a abat de Ripoll (doc. 1008). En tots tres casos, s'empra per a referir-se a un monestir, en concret, a Sant Pere de Besalú, a Sant Esteve d'Olius i a Santa Maria de Ripoll, respectivament.

¹ Cf. ThLL II 990, 57 et ss.

² Cf. VERG. *Aen.* 2, 761; 8, 342; CIC. *Verr.* 1, 85; LUCAN. 1, 97; LIV. 1, 8, 5; TAC. *Ann.* 3, 60; *Hist.* 3, 71, et al.

³ Vid., per exemple, AUG. *Civ.* 2, 29; LACT. *Inst.* 2, 6, 13.

⁴ 2 Mcc 4, 34.

⁵ Cf. Du Cange s. u. *asilum*.

⁶ Vid. supra GLOSSARIS.

athleta (subst.)

VARIANTS

atl-

FORMES

atleta, -e

ETIMOLOGIA

gr. ἀθλητής (subst. masc.), 'lluitador', 'atleta'. També designa un home exercitat en alguna cosa o que té l'experiència d'alguna cosa. Deriva del verb denominatiu ἀθλέω, 'lluitar per un premi', 'pugnar'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *atleta*; esp. *atleta*; fr. *athlète*; it. *atleta*; oc. *atlèta*; port. *atleta*; rom. *atlet*.

SIGNIFICAT

'lluitador', 'combatent' (de Crist)

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1032 Junyent, *Oliba* Tex. 27, p. 364; *sermó de les relíquies en la festa de dedicació de Santa Maria de Ripoll*: Venerantur quoque ibi repositae reliquiae ad tumulum maioris gloriae beati Eoualdi, athlete uenerabilis et preciosi martiris, qui est nostrum decus et gloria, honor et exultatio, et patriae defensio, et inuicta protectio, cuius recreamur beneficiis et adiuuamur meritis, et iocundamur prodigiis magnis et innumeris.

1043 Junyent, *Oliba* Tex. 26, pp. 361 i 362; *sermó de la festa de Sant Pau de Narbona*: Christi igitur confessione candidata, sertis floriferis infulata, post acerrimos huius saeculi superatos labores palmam Christi uernantem brauiumque in fine ultima nesciens, inter aethereos gloriosa promeruit aulicos. Inter quos haud secus uirtutum meritis non mediocriter fulgens, magnus atleta Paulus, primus Narbonensis prouinciae praesul effectus, cuius diem annum ueneramur in terris, confessionis laurea coruscat in caelis ... Ecce tuus atleta Paulus laetatur in te, qui pugnans pro te, uicit pro te.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 20r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 344): adleta – milix fortis in seruitio Dei

Riuipullensis 74, f. 34r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 351): atleta – luctator siue pugnator

Fonts

Riu. 74, f. 34r ex Laistner, *Scholica*, p. 430: athleta – luctator siue pugnator; *GlossAnsil.* p. 70, 37: at[h]leta – luctator; 38: at[h]leta – proelior siue pugnator; 39: at[h]letas – luctatores; *Gloss.* IV 5, 42; 474, 34: athleta – luctator

Alia: Isid. Etym. 18, 23, 1: Luctatio a laterum complexu uocata, quibus comminus certantes innitent, qui Graeca appellatione athletae uocantur

COMENTARI

El llatí *athleta* ja és emprat en època clàssica amb el significat de ‘lluitador’, ‘atleta’; l’usen autors com Ciceró, Quintilià o Suetoni, entre d’altres.¹ Per la seva banda, en llatí cristià s’especialitza en sentit figurat com a ‘lluitador’ o ‘combatent’ de Crist (*athleta Christi*),² referit als sants i als màrtirs.³

Pel que respecta el nostre corpus, hem documentat l’ús d’aquest terme en dues ocasions. Es tracta, en concret, de dos sermons obra de l’abat i bisbe Oliba.⁴ El primer és el sermó de les relíquies en la festa de dedicació de la basílica del monestir de Santa Maria de Ripoll i, en aquest cas, es refereix al màrtir Hou de Celrà (*Eoualdus*). El segon sermó, redactat per a la festa de Sant Pau de Narbona, empra l’hel·lenisme *athleta* referit a sant Pau. Així doncs, observem que pren el significat de ‘lluitador’ o ‘combatent’ de Crist, referit a màrtirs i sants.

¹ CIC. *Orat.* 228; QUINT. *Inst.* 5, 12, 21; SUET. *Nero* 53, et al.

² Cf. AUG. *Civ.* 14, 9, 2. Ja es testimonia aquest sentit en grec patristic (cf. Lampe, *PGL*, s. u. ἀθλητής).

³ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *athleta*.

⁴ Sobre aquesta figura, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

azymus (subst.)

VARIANTS

azim-

FORMES

azimorum

ETIMOLOGIA

gr. ἄζυμος (adj.), 'sense llevat'. Està format a partir del prefix de negació ἀ- i del substantiu femení ζῦμη, 'llevat'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. àzim; esp. ácimo; fr. azyme; it. azzimo; oc. azim; port. ázimo, asmo.¹

SIGNIFICAT

'dies dels pans sense llevat', 'octava de Pasqua' (primera setmana després de la Resurrecció)

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1057 LFeud. I 430, p. 450 (AComtalPerg II 495, p. 914); *empenyorament; scriptor Benedictus diaconus*: Si, autem, omne prefatum debitum tibi non reddidero ad terminum supradictum, quod erit in diebus Azimorum, omnes supradicte res incurrant in tua potestate ad quod uolueritis faciendum, et sic de meo iure trado in tuum dominium et potestatem.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 20r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 345): acrizimus – panis leuiter fermentatus

Riipullensis 74, f. 32v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 348): acrizimus – panis leuiter fermentatus quasi azimus

Riipullensis 74, f. 39r (Alturo, *Corpus*, p. 151): acrizimus – panis leuiter fermentatus, quasi azimus

Barchinonensis frag. 6 (Alturo, *Epítom*, p. 84): azimum – sincerum; azimus – panis non fermentatus. Nam azimum est sine fermento, id est, sincerum

¹ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *azymos*.

Fonts

Riu. 74, ff. 20r, 32v i 39r ex *Isid. Etym.* 20, 2, 15: Panis dictus quod cum omni cibo adponatur ... *Azymus non fermentatus; nam ἄζυμος est sine fermento, sincerus. Acrozymus leuiter fermentatus, quasi acrozymus*

Barch. frag. 6 ex *GlossAnsil.* p. 76, 3: *azymum – sincerum; Isid. Etym.* 20, 2, 15

COMENTARI

L'adjectiu grec ἄζυμος significa literalment 'sense llevat'. A la versió dels Setanta de la Bíblia ja apareix substantivat amb el sentit de 'pa sense llevat',² i d'aquí passa a referir-se a la 'festa dels pans sense llevat'.³ El llatí adopta aquest terme, en particular, a la llengua mèdica i a la llengua de l'Església.⁴ El mateix significat de 'festa dels pans sense llevat' és traspasat a la Vulgata sota la forma *azyma*.⁵ El terme adopta el sentit de 'pur', 'intacte', mentre que el *fermentum* es considera maliciós i nociu.⁶

El *dies azymorum* s'identifica amb l'octava de Pasqua,⁷ en què els jueus només menjaven pa sense llevat.⁸ A la primavera, quan començava la sega de l'ordi, els agricultors feien pans amb el gra de la nova collita i celebraven la festa dels Àzims. El primer dia dels àzims (14 del mes de nissan, anomenat "dia de la preparació") es feien els preparatius per a la festa: es feia desaparèixer tot el llevat de les cases i es preparava el sopar de Pasqua; mentrestant, al temple se sacrificaven els anyells. Al capvespre, quan, segons el calendari jueu, començava el dia 15, es menjava el sopar pasqual.

Al document en qüestió –única aparició documentada al nostre corpus– el bisbe de Vic Guillem empenyora a la comtessa Ermessenda de Barcelona uns alous situats al comtat d'Osona i set copes d'argent, per raó del deute de mil mancosos. Es fixa el

² Gn 19, 3: καὶ ἐποίησεν αὐτοῖς πότον, καὶ ἄζυμους ἔπεψεν αὐτοῖς, καὶ ἔφαγον.

³ Mc 14, 12: Καὶ τῇ πρώτῃ ἡμέρᾳ τῶν ἄζυμων, ὅτε τὸ πάσχα ἔθουον, λέγουσιν αὐτῷ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, Ποῦ θέλεις ἀπελθόντες ἐτοιμάσωμεν ἵνα φάγης τὸ πάσχα; Lc 22, 1: Ἦγγιζεν δὲ ἡ ἑορτὴ τῶν ἄζυμων ἢ λεγομένη πάσχα.

⁴ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *azymus*.

⁵ Gn 19, 3: *fecit conuiuium coxit azyma et comederunt*.

⁶ 1 Cor 5, 7-8: *Expurgate uetus fermentum, ut sitis noua conspersio, sicut estis azymi. Etenim Pascha nostrum immolatus est Christus! Itaque festa celebremus, non in fermento ueteri neque in fermento malitiae et nequitiae, sed in azymis sinceritatis et ueritatis*. Vid. Du Cange s. u. *azymus*.

⁷ L'octava de Pasqua és la primera setmana després de la Resurrecció, és a dir, la primera setmana del període que va des de la Pasqua fins a la Pentecosta, i es considera com si fos un sol dia.

⁸ Cf. Act 12, 3; 20, 6: *dies azymorum*; Mc 14, 12: *prima dies azymorum*; Lc 22, 1: *dies festus azymorum qui dicitur Pascha*. Vid. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *azymus*.

termini màxim per a redimir el deute *usque in Pascha quod erit prima*, això és, *in diebus Azimorum*.⁹

⁹ *Quantum habeo et habere debeo per supradictas uoces in omnibus supradictis locis cum prelibatis sciphis argenteis, totum tibi mitto in pignore sub tali conueniencia ut, si reddidero tibi supradictos mille manchosos, qui decem faciant unciam, usque in Pascha quod erit prima, ista scriptura sit inualida et nullum postea habeat ualorem, sed mihi reddatur aut destruatur. Si, autem, omne prefatum debitum tibi non reddidero ad terminum supradictum, quod erit in diebus Azimorum, omnes supradicte res incurrant in tua potestate ad quod uolueritis faciendum, et sic de meo iure trado in tuum dominium et potestatem.*

baculus (subst.)

VARIANTS

baccul-, bacul-

FORMES

bacculos; baculus, -os

ETIMOLOGIA

gr. βάκτρον (subst. neut.) i βακτηρία (subst. fem.), ‘bastó per a la marxa’; designa també la insígnia de poder dels jutges.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *bàcul*; esp. *báculo*; it. *bacolo*; oc. *baculi-*;¹ port. *báculo*.²

SIGNIFICAT

‘bàcul’, ‘crossa episcopal’; ‘bastó’ (sentit figurat)

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1047 Junyent, *Oliba* Not. 8, p. 397; *inventari*: Anulum argenteum cum sigillo. Sigillum aereum. Baculos II, qui fuerunt de domno pontifice, unum cum cristallo et auro. Psalterium argenteum.

1051 Junyent, *Oliba* Not. 11, p. 402; *encíclica mortuòria de Guifré II, comte de Cerdanya*: Erat enim nostri defensor ex aduersis, adiutor secundum posse in bonis, prioribus ut baculus senectutis, iunioribus ut pater filiis.

1066 Junyent, *Oliba* Not. 14, p. 415; *inventari*: Anulum argenteo cum sigillo; sigillum ereum. Bacculos II, unum ex ipsis cum auro et cristallo. Palleos V, alium album et castanea I; brosdés III.

GLOSSARIS

Riiipullensis 74, f. 40v (Alturo, *Corpus*, p. 159): baculus – a Bactio repertore uitis fertur inuitus, quo<d> [h]omines moti uino innitum. Sicut autem a Bacco baculus, ita a baculo bacillus per briuationem

Barchinonensis frag. 6 (Alturo, *Epítom*, p. 85): bacculus – a Bactio repertore uitis

¹ Existeix com a prefix en termes com *baculiform* o *baculimetria*.

² Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *baculum*.

Fonts

Riu. 74, f. 40v; *Barch. frag.* 6 ex *Isid. Etym.* 20, 13, 1: *Baculus a Bacco repertore uitis fertur inuentus, quo homines moti uino inniterentur. Sicut autem a Bacco baculus, ita a baculo bacillum per diminutionem*

COMENTARI

Baculum o *baculus* significa, en general, ‘bastó’ o ‘verga’, i el seu ús està força estès ja des d’època clàssica. En trobem exemples a Ciceró, Ovidi, Suetoni o Plini, entre d’altres.³ També pot prendre diversos usos específics, per exemple com a bastó d’auguri o bastó dels cecs,⁴ i s’empra en sentit figurat amb el sentit de ‘sosteniment’ o ‘suport’. Entre els autors cristians⁵ i en llatí medieval és un símbol de força i de poder públic i designa ja sigui el bastó episcopal, ja sigui el ceptre d’un rei o la verga d’un jutge. També fa referència a un bastó usat com a símbol en les transaccions d’una propietat,⁶ alhora que pot ser un símbol de càstig o un instrument de correcció.⁷

L’hem testimoniats a la nostra documentació tant en sentit literal com figurat. En primer lloc, observem que apareix en dos inventaris –gairebé idèntics– del tresor del culte del monestir de Santa Maria de Ripoll (docs. **1047** i **1066**) referit al bastó episcopal; en concret, es llisten dos bàculs que foren de l’abat i bisbe Oliba, un dels quals exhibeix cristall⁸ i or. D’altra banda, podem llegir *baculus* a l’encíclica mortuòria del comte Guifré II de Cerdanya (doc. **1051**)⁹ referit, en sentit figurat, al bastó de la vellesa (*baculus senectutis*)¹⁰ com a suport.

Aquest significat, però, no queda recollit als glossaris contemporanis els quals, seguint clarament Isidor, fan derivar el terme de *Baccus*, déu de la vinya.¹¹

³ CIC. *Verr.* 5, 142; OV. *Fast.* 1, 99; SUET. *Nero* 24; PLIN. *Nat.* 30, 129, et al.

⁴ Cf. Gaffiot s. u. *baculus*.

⁵ També està àmpliament testimoniats a la Vulgata: Gn 38, 18; Os 4, 12; Lv 26, 26; 4 Rg 18, 21, etc.

⁶ Cf. Du Cange s. u. *festuca*.

⁷ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *baculum* et Niermeyer s. u. *baculus*.

⁸ Cf. s. u. *crystallus*.

⁹ Sobre les encíclics mortuòries, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

¹⁰ Cf. Tb 10, 4: *flebat igitur mater eius irremediabilibus lacrimis atque dicebat: Heu, heu me, fili mi! ut quid te misimus peregrinari, lumen oculorum nostrorum, baculum senectutis nostrae, solacium uitae nostrae, spem posteritatis nostrae.*

¹¹ Vid. supra GLOSSARIS.

ballista¹ (subst.)

VARIANTS

bal-, ball-; -est-, -ist-

FORMES

balestas; balistam, -is; ballestas; ballista

ETIMOLOGIA

gr. βαλλιστής (subst. fem.). Es tracta d'un terme rar derivat del verb βαλλίζω; aquest verb sembla ser un derivat i doblat secundari de βάλλω ('llençar', 'disparar'), creat en grec occidental amb el sentit específic de 'llençar projectils'.² Βαλλιστής designa el nom d'una constel·lació³ però, a més a més, es troba atestat al llatí *ballista* que, a Plaute, designa el tret o projectil de la catapulta, sentit que podia haver existit ja en grec.⁴ D'altra banda, el substantiu grec tardà βαλλίστρα⁵ correspon al llatí igualment tardà *ballistra*, 'catapulta'.⁶

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *ballesta*; esp. *ballesta*; fr. *arbalète*; it. *balestra*; oc. *balèsta*, *arbalèsta*; port. *besta*; rom. *arbaletă*.⁷

DERIVATS

ballistarius (subst.).⁸

SIGNIFICAT

'ballesta'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1075 AComtalPerg III 879, p. 1439; *adveració testamentària*; *scriptor Poncio sacer*: Et suum alodium quod ille habebat in Osona, et omnes suas ballestas quas habebat, dimisit filio suo Remundo predicto.

¹ Cf. GMLC s. u. *ballista*.

² Aquest verb també es documenta com a equivalent de κωμάζειν o χορεύειν. No es tractaria pròpiament d'una dansa, sinó d'una festa o carnaval on es llençaven pulles o insults.

³ *Cat. Cod. Astr.* 7, 204, 14.

⁴ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *ballista*.

⁵ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. βαλλίστρα.

⁶ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. βαλλίζω.

⁷ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *ballista*.

⁸ Cf. GMLC s. u. *ballistarius*.

1086 CSCugat II 726, p. 388; *adveració testamentària; scriptor Remundus leuita*: Item dimisit a Pages inter oues et capras VII, et ipsa sua uestimenta cotigiana, et ad fratri suo Gondeballi ipsa sua gonnella et calces et ballista, ad Arnall presbiter capa I, ad nepota sua Ermesen inter oues et capras VII.

1156-1157 Bisson, *Fiscal accounts* 4, p. 35; *recompte de despeses*: Et alio die uenit Iohan de Loara et portaua balestas a Narbona despes de pan IIII fogaces et I parilio gallinas et I ciuada.

1175 CSCugat III 1103, p. 260; *testament; scriptor Arueus presbiter*: Guillelmo de Viciano I pullum caballinum II annorum, et I scutum, et I sellam et lanceam, et I balistam, et XXXI solidos.

s. XII in. DipADSolsona 1, p. 29; *greuge*: Quadam uero die, dum staret prepositus in Malgrad uenit Berengarius contra eum com hominibus eiusdem uille, armatis cum balistis ut inuaderent eum.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 34v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 352): balista – genus machine ab emittendo iaculo dicta quia bali dicitur grece emittere. Torquetur enim uerbere neruorum et magna uim iacit aut astas aut saxa

Fonts

Riu. 74, f. 34v ex Laistner, *Scholica*, p. 431 = *Isid. Etym.* 18, 10, 2: balista genus tormenti, ab emittendo iacula dicta; βαλεῖν enim Graece mittere dicitur. Torquetur enim uerbere neruorum, et magni ui iacit aut hastas aut saxa. Inde et fundibalus, quasi fundens et emittens. Contra balistam testudo ualet: series enim fit armorum umbonibus inter se conligatis⁹

Alia: GlossAnsil. p. 78, 94: bal[ist]a – genus machinae unde excutiuntur sagittae; *Gloss.* IV 24, 13; 210, 42; 487, 21; V 170, 22: balista – genus machinae unde excutiuntur sagittae; IV 313, 9: balista – machina unde excutiuntur astae; IV 590, 20: ballista – machina unde excutiuntur hastae; V 270, 21: ballistra – genus machinae unde excutiuntur aste

COMENTARI

El llatí *ballista* designa una arma o giny de guerra que serveix per a llençar projectils, i pot fer referència tant a la màquina que llença els projectils com al projectil mateix. El seu ús està molt estès i és emprat per autors com Ciceró, Cèsar, Tàcit, Sèneca, Ovidi,

⁹ Vid. etiam *Riuipullensis* 59, f. 301v: *testudo est series armorum umbonibus inter se conligatis que contra balistam ualet.*

Suetoni, etc.¹⁰ D'altra banda, també el trobem en sentit figurat.¹¹ Apareix a la Vulgata com a giny de guerra,¹² però en llatí medieval passa a designar el que entenem actualment per 'ballesta'.¹³ Es tracta d'una arma portàtil proveïda d'un arc muntat a l'extrem d'una caixa de fusta amb un canal per on surten les fletxes, i correspondria més aviat al llatí clàssic *arcuballista*.¹⁴

Pel que fa a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, *ballista* apareix a testaments o adveracions testamentàries i a un recompte de despeses (doc. **1156-1157**), és a dir, en enumeracions de béns. Finalment, trobem aquest mot en un document de greuge (doc. **s. XII in.**). El prepòsit de Solsona Guillem es queixa de Berenguer de Malgrat el qual, entre altres ofenses, va atacar-lo amb homes de la seva vila armats amb ballestes (*armatis cum balistis*).

¹⁰ Cf. ThLL II 1701, 17 et ss.

¹¹ Per exemple a PLAUT. *Trin.* 668: *ita est amor, ballista ut iacitur: nihil sic celere est neque uolat.*

¹² 1 Mcc 6, 20; 6, 51: *ballistas et machinas.*

¹³ Cf. Du Cange s. u. *balista*.

¹⁴ Cf. Gaffiot s. u.

balsamum (subst.)

FORMES

balsamum, -o

ETIMOLOGIA

gr. βάλσαμον (subst. neut.), 'bàlsam'. Designa una planta aromàtica, així com l'essència o resina extreta d'aquesta planta.¹ Probablement es tracta d'un préstec semític (cf. hebreu *bāšām* i àrab *bašām*).²

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *bàlsam*; esp. *bálsamo*; fr. *baume*; it. *balsamo*; oc. *balme*; port. *bálsamo*; rom. *balsam*.³

SIGNIFICAT

'bàlsam', 'perfum'; 'oli sacre'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

957 DipOsona 789, p. 602 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 303, p. 256); *inventari*: Corporales V, amictos II lineos, et de challigas parilios III, preceptos III, priuilegio I, ampulla I cum balsamo, Eptaticos II, Degada I, Prophetarum unum.

[971] DipOsona 1106, p. 803 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 413, p. 347); *inventari*: Cruxina I, amictos lineos II, parilios III de caligas, preceptos III, priuilegio I, ampulla cum balsamo I, gonfanones VI, botarigo de stagno I, Eptaticos II, Degada I, Profetarum I.

1070-1075 Baraut, *DocUrgell* 887 (Urgellia 6, p. 236); *concessió*: Insuper Guillemus episcopus dixit: et si quis hominum aliut facere temptauerit quam ego hodie coram altari Virginis Marie uobisque cunctis audientibus facio, stabilio, firmo, corroboro sit anathema maranatha et sit particeps Temisti pape qui balsamum uendidit, quod pro censu ante altare clauigeri Petri solitum erat ardere, et cum Dathan et Abiron perpetuum incendium sustineat Iudeque proditoris sit socius.

¹ S'identifica amb la *Commiphora opobalsamum* Engl. o el *Balsamodendron gileadense* Kth. D'aquesta planta s'obté una oleoresina aromàtica emprada en medicina, coneguda també sota el nom *opobalsamum* (gr. ὀποβάλαμον); 'bàlsam de Judea'. Cf. *Alphita*, p. 366, i J. André, *Les noms de plantes*, p. 33.

² Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. βάλσαμον.

³ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *balsamum*.

GLOSSARIS

Riuipullensis 59, f. 297r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 386): balsamum – est arbor ipsa opo balsamum sucus collectus ex arbore. Nam opos dicitur sucus. Probatio opo balsami haec est ut Plinius dicit feratur contra solem statim manum ferentis exurit si corruptum non sit

Riuipullensis 59, f. 300r: opobalsamum – lacrima balsami

Fonts

Riu. 59, f. 297r ex *GlossAnsil.* p. 413, 219: opobalsamum – sucus collectus ex arbore; nam opo<s> dicitur sucus, balsamum autem ipsa arbor est (*uid. etiam Gloss.* III 593, 24: opobalsamus – arbor balsamus; III 615, 2: opobalsamo – balsamus arbor; III 627, 13: opobalsamo – id est balsamus arbor, id est gutta balsami; V 90, 7; 127, 1: opobalsamum – dicimus sucus balsami, quia ni fallor ὁπὸς sucus dicimus; V 376, 34: opobalsamum – sucus balsami)

Riu. 59, f. 300r ex *GlossAnsil.* p. 413, 219: opobalsami – lacrima balsami; *Gloss.* IV 133, 22; 265, 18; 546, 3; V 126, 46; 316, 36: opobalsamum – lacrima balsami

Alia: III 570, 46: opobalsamum – semen balsami; III 585, 15: opobalsamus – semen balsami; III 541, 28: opobalsamo – semen balsami

GlossAnsil. p. 78, 99: balsama – in India quaedam arbores sunt ex quibus lacrimae emanant quod opobalsamum dicitur (*cf. Isid. Etym.* 17, 8, 14: Balsami arbor in Iudaea intra terminos tantum uiginti iugerum erat. Posteaquam eandem regionem Romani potiti sunt, etiam latissimis collibus propagata est, stirpe similis uitis, foliis similis rutae, sed albidioribus semperque manentibus. Arbor autem balsamum, lignum eius xylobalsamum dicitur, fructus siue semen carpobalsamum, sucus opobalsamum. Quod ideo cum adiectione significatur, eo quod percussus ferreis unguis cortex ligni per cauernas eximii odoris guttam distillat; cauerna enim Graeco sermone ὀπιῖ dicitur)

COMENTARI

El substantiu neutre *balsamum* designa una planta aromàtica de la qual se n'extreu una oleoresina per a fer ungüents emprats en medicina. Pot referir-se tant a l'arbre com al suc que se n'extreu i, per extensió, al seu bàlsam o perfum. En llatí està atestat a partir de Virgili,⁴ i el seu ús es troba força estès, sobretot en obres tècniques.⁵

Apareix a la Vulgata amb el significat de 'bona olor'⁶ i referit al suc de la planta com a perfum o remei;⁷ tampoc no és estrany a escriptors cristians i medievals, com ara Lactanci, Prudenci, Jeroni, Cassiodor, Gregori de Tours o Venanci Fortunat, entre d'altres.⁸

⁴ VERG. *Georg.* 2, 119.

⁵ En trobem exemples en autors com Columela, Plini, Pal·ladi, Apuleu o Tàcit.

⁶ Sir 24, 20-21: *sicut cinnamomum et balsamum aromatizans odorem dedi ... et quasi balsamum non mixtum odor meus.*

⁷ Ez 27, 17: *Iuda et terra Israhel ipsi insistores tui in frumento primo balsamum et mel et oleum et resinam proposuerunt in nundinis tuis.*

⁸ Cf. ThLL II 1709 84 et ss.

El suc de la planta s'empra per a fer un ungüent, 'bàlsam', usat per a perfumar les tombes dels màrtirs,⁹ mentre que existeix el verb *balsamare* amb el sentit d'embalsamar' (un mort).¹⁰ D'altra banda, *balsamum* adopta el significat d'oli sacre' per a la extrema unció.¹¹

Quant al nostre corpus, l'hem documentat a dos inventaris de la segona meitat del segle X que llisten els béns mobles de l'església de la seu de Vic (docs. 957 i [971]). Entre altres objectes, s'enumera una ampolla amb bàlsam (*ampulla I cum balsamo*). En aquest context, tant podria referir-se a una espècie de perfum que es cremava a l'església com a una ampolla plena d'oli per ungir.

El terme no torna a documentar-se fins a les darreries del segle XI (doc. 1070-1075), inserit en aquest cas dins una fórmula d'imprecació.¹² Entre els càstigs destinats als infractors, figura l'amenaça d'ésser còmplice de *Temisti pape qui balsamum uendidit, quod pro censu ante altare clauigeri Petri solitum erat ardere*. En aquest cas, sembla referir-se clarament a un perfum que es feia cremar davant l'altar de Sant Pere. Pel que fa al personatge citat (*Temisti pape*) no hem pogut identificar amb claredat a qui faria referència. Es coneix un Temisti que fou diaca a Alexandria al segle VI i que va promoure l'heretgia de l'agnoetisme. Aquesta considerava que Crist no coneixia alguns esdeveniments futurs, en particular, el dia del Judici Final. Temisti, a més, defensava el monofisisme, doctrina teològica que sosté que en Jesucrist hi ha una sola natura, la divina.¹³ És possible que, en cas que es tingués coneixença d'aquest personatge, es relacionés el promotor d'una doctrina heretge amb els càstigs estipulats a una fórmula com la d'imprecació.

⁹ GREG. M. *Epist.* 9, 52; cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *balsamum*.

¹⁰ Cf. Blaise, *Lexicon*, s. u. *balsamo*. Probablement per influència del grec bizantí βαλοαμίζω, 'embadurnar amb bàlsam' (cf. *Byzantinischen Gräzität* s. u.).

¹¹ Cf. Du Cange s. u. *balsamum*.

¹² Sobre aquesta part del document, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

¹³ Un altre Temisti (317-388 d. C.) era un orador i exegeta aristotèlic que pertanyia a la cort de Constantinoble. Fou senador i procònsol de Constanci, i prefecte de la ciutat en temps de Teodosi.

baptismus (subst.)

VARIANTS

babt-, bapt-

FORMES

-us, -um; -a, -atis, -ate

ETIMOLOGIA

gr. βαπτισμός (subst. m.), 'immersió'. Es tracta d'un terme d'ús no clàssic que s'especialitza, entre els cristians, amb el significat de 'baptisme' o 'ablució'.¹ Deriva del verb βαπτίζω que, en grec clàssic, significa 'submergir', 'enfonsar' i, en grec cristià, 'batejar'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *baptisme*; esp. *baptismo*, *bautismo*; fr. *baptisme*, *baptême*; it. *battesimo*; oc. *baptisme*; port. *batismo*; rom. *baptism*, *botez*.²

DERIVATS

baptismalis (*adj.*), baptizare (*v.*).³

SIGNIFICAT

1. 'baptisme'
2. 'impost' o 'tribut' que es pagava pel dret al baptisme

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1.

992 CSCugat I 283, p. 239; *compravenda*; *scriptor Borrellus sacer*: S + m Guillelmus, qui de baptismum accepi nomen Ostallo.

1023 DACCBBarcelona 368, p. 749; *donació*; *scriptor Bellihomo leuita*: Et ipso orto qui est infra muros ciuitatis Barchinone, non longe a domo Sancti Michaelis archangeli, qui fuit de Isaac, prolem condam Gento, que nuperrime est profusus aquam sacri babtismatis, que afrontat de parte circi in uia qui inde transit et egreditur per portam nouam eiusdem ciuitatis.

¹ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. βαπτισμός.

² Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *baptismus*.

³ Cf. GMLC s. u. *baptizare*.

[1029] DACCBBarcelona 436, p. 832; *acta d'elecció abacial*; *scriptor Pontius Bonfilii clericus et iudex*: Confitetur autem unum Babtisma in peccatorum remissionem. Expectat autem mortuorum resurrectionem, et uenturi uitam seculi. Nuptias non damnat. Aesum carnum non culpat.

1043-1046 Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 378; *carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà*: qui corporis passione rubicundi, spiritus puritate candidi, per undam baptismatis uel cruoris sui uenerunt ad incrementa frugum iustitiae Dei.

1058 Baraut, *DocUrgell* 701 (*Urgellia* 6, p. 78); *donació*; *scriptor Berillus gramaticus*: Cum per apostolos gentes babtizarentur et esset unum babtisma quia unus Deus et una fides credit ecclesia per mundum, per fundamentum apostolicum fundata in summo angulari lapidi Xpisto Iesu.

[1064-1073] Ordeig, *Dotalies* 229 p. 229; *acta de consagració (Santa Maria del Riquer)*; *scriptor Arnallus Mironi*: Et ut in festiuitate sancti Andree monachi eiusdem celle eant ad eandem ecclesiam missam canere nullamque partem requirant monachi in offerenis uel oblationibus eiusdem loci sed nec baptisma ibi celebrent nec partem defunctorum que ad illos pertinet accipiant.

1095 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1634, p. 919 (Ordeig, *Dotalies* 263, p. 289); *acta de consagració (Sant Tomàs de Riudeperes)*; *scriptor Amatus diaconus*: Cumque praefatam ecclesiam studiosius consecrasset ex postulatione canonicorum sub norma sancti Augustini illic regulariter degentium hanc illic baselice conferre uoluit dignitatem, ut ab hodierno die et deinceps sacri baptismatis infusione spirituales in Christo filii inibi regenerentur.

1129 Alturo, *Sta. Anna* 204, p. 229; *donació*; *scriptor Arnulfus gramaticus*: Insuper concedimus pro morte Christi a quo habemus potestatem ligandi atque soluendi predictam ecclesiam numquam esse a diuino officio interdictam nec a baptismate.

1133 Ordeig, *Dotalies* 347, p. 105; *acta de consagració (Santa Maria de l'Estany)*; *scriptor Petrus diachonus*: Autenticum et ratum habemus ex utriusque Testamenti serie Christum, Dei uirtutem et Dei sapienciam, Ecclesiam sibi sponsam perhenniter elegisse

eamque fidei anulo subarrasse quam ipse suo formatam ex latere proprio, redemit sanguine sacro, purificauit babtismate.

[1153] DipTortosa 33, p. 81; *constitució de la canònica de Santa Maria de Tortosa*: Confitentes id ipsum quia unus est Dominus, una fides, unum bapisma, unus Deus et Pater omnium.

1176 Baraut, *ActUrgell* 87 (Urgellia 1, p. 178); *acta de consagració (Santa Magdalena de Pardines)*; *scriptor Raimundus capellanus de Pardines*: Ipsi clerici beati Stephani quando eis licitum fuerit uel eis placuerit celebrent ibi missam, pro amore Dei et beate Marie Magdalene, et non fiat ibi bapismus neque sepultura.

[ca. 1180] CDipÀger II 526, p. 868; *decret d'excomunió*: Et in tota terra sua omnia diuina offitia, paruulorum bapismate et morentium penite exceptis, districtius proibeas celebrari donec fructus predicto sequestrato restituat et Aggerensi abbati super querelis suis plenarie satisfaciat.

2.

905 Ordeig, *Dotalies* 32, p. 89 (Baraut, *ActUrgell* 19, Urgellia 1, p. 74); *acta de consagració (Sant Jaume de Frontanyà)*; *scriptor Nantigysus presbiter*: ut remissionem percipiant et bapismatis gratiam accipiant et decimas et primicias reddere studiosissime procurrent et cristianitatis religionem ita custodiant.

907 Ordeig, *Dotalies* 34, p. 94 (Baraut, *ActUrgell* 21, Urgellia 1, p. 77); *acta de consagració (Sant Pau de Casserres)*; *scriptor Belasco clericus*: ut remissionem percipiant et bapismatis gratiam accipiant et decimas et primicias reddere studiosissime procurrent et christianitatis religionem ita custodiant.

907 Ordeig, *Dotalies* 36, p. 97 (Baraut, *ActUrgell* 20, Urgellia 1, p. 76); *acta de consagració (Sant Martí d'Avià)*; *scriptor Belasco clericus*: ut remissionem percipiant et bapismatis gratiam accipiant et decimas et primicias reddere studiosissime procurrent et christianitatis religionem ita custodiant.⁴

⁴ Aquests tres primers documents presenten la mateixa fórmula.

937 Marquès, *Elins* 4, p. 36; *donació; scriptor Kriarinus presbiter*: Etiam parrochia dicta de Paracols habeatis istam ordinationem de ipsa ecclesia Sancti Christofori, scilicet bap̄tismum et sepulturam que ue[nit] ad Sancti Christofori sine dubitatione.

1157 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* 150, p. 410; *donació; scriptor Geraldus presbiter*: Et hoc autem concedo et uolo, ut non liceat hominibus alodii mei de Tuld̄el bap̄tismum, penitentiam neque sepulturam suscipere nisi in prefata ecclesia Sancti Michaelis aut in ecclesia Sancti Petri de Egera.

1170 CDipÀger II 423, p. 746; *convinença; scriptor Petrus leuita*: Absque ulla contradiccione terciam partem habeat et quiete possideat, excepto bap̄tisma et sepulture, quae ad maiorem ipsius loci ecclesiam de iure spectant et pertinent.

s. XII Baraut, *DipTavèrnoles* 214, p. 269; *testament; scriptor Arnallus sacer*: Et dono ad filios de Artus uinea .I. ad ipso box propter bap̄tismum.

GLOSSARIS

Riupullensis 74, f. 34v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 352): bap̄tismus – tinctio ipsam siquidem tinctionem spiritum gratie in melius permutamus cum exuta deformitate scelerum accipimus de albationem uirtutum

Riupullensis 74, f. 67v (Alturo, *Glossa* VI, p. 71): bap̄tismum – grece, latine <in>tinctio dicitur, quia ibi homo spiritu gratie in melius inmutatur

Fonts

Riu. 74, f. 34v ex Laistner, *Scholica*, p. 431: bap̄tismus – tinctio; ipsam siquidem tinctionem spiritum gratiae in melius permutamus, cum exuta deformitate scelerum accipimus dealbationem uirtutum⁵

Riu. 74, f. 67v ex *Isid. Etym.* 6, 19, 43: Bap̄tismum Graece, Latine tinctio interpretatur; quae idcirco tinctio dicitur, quia ibi homo spiritu gratiae in melius inmutatur, et longe aliud quam erat efficitur; *Gloss.* IV 24, 4; V 270, 16: bap̄tismum – tinctio

Alia: GlossAnsil. p. 78, 107: bap̄tismus – tinctio, lauatio; *Gloss.* IV 590, 27: bap̄tismus – tinctio, lauacrum, diluuium; IV 210, 33: bap̄tismum – lauacrum; IV 487, 12: bap̄tismum – lauacrum, tincturium

COMENTARI

No testimonia en llatí clàssic, el substantiu masculí (i, de vegades, neutre) *bap̄tismus* significa, en general, 'ablució' i, en concret, 'bap̄tisme', és a dir, 'ritus d'iniciació a la

⁵ Cf. *ISID. Etym.* 6, 19, 44: *Prius enim foedi eramus deformitate peccatorum, in ipsa tinctione reddimur pulchri dealbatione uirtutum.*

religió cristiana'.⁶ L'empren autors com Agustí, Tertulià o Ambrosi, entre d'altres,⁷ i apareix sovint a la Vulgata.⁸

Quant a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, *baptismus* s'usa entre principis del segle X i finals del segle XII. Aquest terme presenta dos sentits diferents. En primer lloc, significa 'baptisme', és a dir, 'ritus d'iniciació a la religió cristiana'. En segon lloc, designa l'impost o tribut que es pagava a l'església o parròquia per adquirir el dret de ser batejat, així com passava també, per exemple, amb la sepultura.⁹ En alguns casos, s'expressa per mitjà del sintagma *baptismatis gratia* (docs. 905 i 907). Amb tot, aquest segon significat no es troba recollit a les glosses contemporànies a la redacció dels diplomes.¹⁰

Baptismus presenta dues declinacions al corpus estudiat. D'una banda, en llegim formes d'un substantiu masculí de la segona (nominatiu singular *baptismus* i acusatiu singular *baptismum*) i, de l'altra, es declina com un neutre de la tercera (acusatiu i nominatiu singulars *baptisma*, genitiu singular *baptismatis*, i ablatiu singular *baptismate*). Finalment, al doc. 1170, *baptisma* sembla emprat com un ablatiu singular de la primera, segurament fruit d'una confusió.

⁶ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *baptismus* et ThLL II 1718, 32 et ss.

⁷ Vid., per exemple, AUG. *Epist.* 23, 4; *Bapt.* 5, 16, 20; TERT. *Bapt.* 5; 17; 20, etc.; AMBR. *In psalm.* 118, et al.

⁸ 2 Esr 4, 23; Mt 3, 7; Mc 10, 38; Act 13, 24; Hbr 9, 10, et al.

⁹ Cf. s. u. *coemeterium*.

¹⁰ Vid. supra GLOSSARIS.

barathrum (subst.)

VARIANTS

barathr-, baratr-

FORMES

barathri; baratri, -um, -o, -is

ETIMOLOGIA

gr. βάραθρον (subst. neut.), 'precipici', 'abisme'; en particular, a Atenes, abisme on es precipitaven els condemnats.¹ En sentit figurat significa 'ruïna', 'perdició'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *bàratre*; esp. *báratro*; it. *baratro*; port. *báratro*.

SIGNIFICAT

'infern'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

987 CSCugat I 211, p. 177; *donació*; *scriptor Bonushomo leuita*: Quod si ego donatrice, aut alicuius hominis qui contra hanc donacione uenerit et consurrexerit ad inrumpendum, non hoc ualeat uendicare, sed cum Iuda Scariothis participationis numerum ducat et iram Domini incurrat et post istum seculum locum exustionis Baratri decrepitanibus eterni flammis possideat inreuocabili ergastulo.

988 CSCugat I 217, p. 183; *donació*; *scriptor Bonushomo leuita*: Et qui ista donacione inrumpere ambiuerit et ad ius prolecti cenobii priuare temptauerit, extraneus a s. Dei ecclesia fiat et cum Iuda Scariotheno pseudo tamen apostolo in celidrodo belualisque Baratro distragicam partem perfruat.

988 CSCugat I 223, p. 189; *donació*; *scriptor Bonushomo leuita*: Quod si nos donatores, aut ullus prepotens, seu alicuius homo, qui contra hanc donacione a nobis ad supra prefato cenobio facta et concessa, uenerit et consurrexerit ad inrumpendum, sit illis primum iram Dei omnipotentis collata ... et cum Iuda Scariotheno, pseudo apostolo, inter

¹ Vid., per exemple, HDT. 7, 133; PLAT. *Gorg.* 516e; ARIST. *Nub.* 1450.

crepitantibus Baratri flamibus, efficiantur paribus, et in resurrectione secunda existant heredibus.²

999 Baraut, *DocUrgell* 262 (Urgellia 3, p. 94); *donació; scriptor Langouardus presbiter*: Et qui contra hanc scribturam donacionis uenerit ad inrumpendum hoc non ualeat uendicare si hereditatem celestem caruisse se agnoscat et cum Iuda proditore in diem iuditii quando Dominus dixerit reprobis: Dicedite a me maledicti in ignem eternum qui preparatus est diabolo et angelis eius,³ ille cum collega suo proditore iam nominato demergatur in baratro, amen.

1008 Junyent, *Oliba Dip.* 40, p. 49; *acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll*: Cum ab omnipotentis luciformi sanccione chosmus se diuerteret omnis sticeque subnexa ruine prorui in baratro se ipsam doleret humana mortalitas, cumque nec scita legalia tenens mundus oberraret inermis, et loetale uenenosi anguis distillaret uirus in omnes.

1013 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 148, p. 825; *donació; scriptor Iohanes leuita*: Quod si, ut absit aliquis homo utriusque sexus aut nos ipsi donatores aut ullus ex successoribus nostris contra hanc cartam donationis uenerit ad irrumpendum, primitus timor et reuere[n]tia omnipotentis Dei ei resistat ... et cum appostata angelo sede in baratro accipiat.

[1013-1014] Junyent-Ordeig, *DipVic* 750, p. 94; *donació; scriptor Seniofredus sacer*: Quod si ego donatrix aut ullusque omo qui contra ahc [ista carta uene]rit pro inrumpendum, non ohc ualeat uendicare sed peccatis meis et uiro meo anime illius sit obligatum que pro ahc re cupio esse purgatum et inter crepitantibus baratris flammis cum Iuda [Scariot sen]tiat condempnatus.

1022 Junyent, *Oliba Dip.* 72, p. 112 (Ordeig, *Dotalies* 140, p. 35); *queixa*:⁴ Pro certo nihil aliud constat nisi ut abrenuntient omnes Christo et sequantur diabolum ipsius opera

² Aquests tres primers documents foren redactats pel jurista Bonsom de Barcelona (uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.3), el qual mostra predilecció per emprar hel·lenismes a les fórmules d'imprecació; cf. s. uu. *chelydrus*, *ergastulum* et *romphaea*.

³ Mt 25, 41: *discedite a me maledicti in ignem aeternum qui paratus est diabolo et angelis eius*.

⁴ Lletre de queixa adreçada al papa Benet VIII per l'abat Pere del monestir de Sant Pere de Roda contra els usurpadors dels béns.

imitando, eiusque uestigia sequendo detrudantur cum ipso ad ima infernalis barathri, perpetim luituri, cum a uobis excommunicati nullatenus ad recta sunt conuersi, sed in deterius mutati.

1037 CSCugat II 545, p. 205; *concordia; scriptor Wadallus monachus*: Quod si ego Bernardus aut aliquis uiuens homo utriusque sexus qui contra hanc definicionem uenerit aut uenero ad inrumpendum, non hoc ualeam aut ualeant uindicare quod requirit, sed in primis iram Dei Omnipotentis incurrat et cum Iuda traditore in [baratro] inferni sit damnatus.

1038 Junyent-Ordeig, *DipVic* 966, p. 290; *adveració testamentària; scriptor Isarnus ypodiaconus*: Si quis ausus fuerit tollere aut minuare, iram Dei incurrat et excommunicatus permaneat et cum Iuda traditore participacionem habeat in baratro.

1039 DipCardona 30, p. 99; *testament; scriptor Enricus leuita et monachus*: Si quis homo uel femina de potestate prefati cenobii de hoc quod prescriptum est in hac pagina, aliquam partem, aut minimam, aut maximam, aufere uoluerit ... maledictionem accipiat a domino Deo ... cum Iuda proditore Domini in baratrum particeps efficiatur, et nullam remissionem a Domino accipere mereatur.

1039 Baraut, *DipTavèrnoles* 58, p. 127; *donació; scriptor Si[de]lla sacer et monachus*: Et si quis de iure eius disrumpere temptauit au[t] disruperit, iram Dei et sanctorum eius incurrat et anatematis uinculo constrictus baratri man[e]at cruciatibus subditus.

1045 DACCBBarcelona 683, p. 1162; *donació; scriptor Berengarius qui dictus Isarnus*: Si quis autem presumptiose contra hoc elatus in superbiam surrexerit diabolico inuolutus gurgustio, non hoc ualeat ... sed legibus subiaceat et omnino ira Dei uiuentis super eum ueniat ... sit excommunicatus et cum Iuda proditore puniendus in baratro et cum Datan et Abiron, quos uiuos deglutiuit terra.

1046 DACCBBarcelona 701, p. 1187; *donació; scriptor Ysarnus*: Si quis autem contra hoc pactum nostre largitionis aliqua occasione diabolico irretitus laqueo surrexerit et presumptiue conatus fuerit uiolare, non sit illi data potestas in aliquo, sed triplici sententia ultione diuina punitus ... et in die ire Domini anathema cum Iuda proditore uiuus in baratrum descendat.

1047 Baraut, *DocUrgell* 603 (Urgellia 5, p. 131); *testament; scriptor Isarn sacer*: Et qui istum testamentum uoluit disrumpere in primis iram Dei inueniat et chum Iuda porcionem accipiat in baratro.

1048 CDipÀger I 24, p. 233; *donació; scriptor Miro presbitero*: Quod, si nos, donatores, aut aliquis omo utriusque sexus qui hanc scripturam donacionis siue elemosinaria tollere, usurpare ... uoluerit, primitus in ira Dei incurrat et apostolica potestate excommunicatus maneat, et cum Iuda Scario in baratro dimersus penam senciati.

1051 Baraut, *ActUrgell* 59, Urgellia 1, p. 137 (Ordeig, *Dotalies* 182, p. 138); *acta de consagració (Sant Joan de Castelló); scriptor Bonefilius sacer*: Et si quis de ista omnia supra scripta ad prelibatam ecclesiam sancti Iohannis tollere, usurpare uel in aliquo malo ingenio abstrahere uoluerit ... non sit eis licitum set permaneant anatematizati et a liminibus sancte Dei ecclesie extranei uel cum Iuda traditore in baratro participes effecti.

1056 DACCBBarcelona 902, p. 1447 (Alturo, *Polinyà* 27, p. 120); *donació*: Quod si ego aut aliquis successor meus episcopus aut alius aliquis homo sexus utriusque hanc nostram largitionem infringere temptauerit aut nisus aliquo modo euertere, nil ualeat, sed componam aut componat Domino Deo et predictae canonice iam dicta omnia in triplum. Et insuper ab omni christiane religionis separatus cetu, in baratri uoragine mersus ac cum Iuda Scharioth suisque sequacibus associatus perpetuo tabescat pena confusus.

1059 DACCBBarcelona 978, p. 1558; *donació; scriptor Arluuius*: Si uero ego donator aut aliquis homo utriusque sexus hanc donationem disrumpere uoluerit aut uolueris, nil ualeat, set huius donationis uiolator, in baratri uoragine collocandus sempiternisque cruciatibus mancipandus, perpetuo confusus pena tabescat.

1060 DACCBBarcelona 1003, p. 1589; *donació; scriptor Bonefilius sacer*: Quod si nos donatores uel utriusque sexus homines hoc disrumpere uoluerimus temptantes aut uoluerint subripientes, nil ualeamus nec ualeant, sed in triplo componamus aut componant et in baratri uoragine descendant aut cum Iuda traditore localiter porcionem accipiant.

1065 DACCBBarcelona 1082, p. 1705; *donació; scriptor Miro presbiter*: Quod si uero ego donator aut ullusque homo utriusque sexus contra hanc ista charta donationis uel uenditionis uenero aut uenerit pro inrumpendum, nil ualeat, sed componat aut ego componam tibi predicta omnia in triplum cum omni sua melioratione, et insuper feriatu*r* iaculo baratri,⁵ nullo tempore succedente remedii.

1065 Ordeig, *Dotalies* 222, p. 213; *acta de consagració; scriptor Wifredus abbas*: Si quis uero laicus uel clericus cuiuscunque dignitatis aut mediocritatis contra [mobiles] siue immobiles [...] dicti monasterii iure [...] aut quocumque modo auferri fecerit, nisi reddiderit aut emendauerit, et se castigauerit excommunicatum se nouerit ... feriatu*r* excommunicatione, ut cum Iuda, traditore Domini, tabescat malediccione, pereat dissolucione et infernalis baratri perpetua condempnatione.

1066 DACCBBarcelona 1110, p. 1756 (AComtalPerg III 703, p. 1236); *donació; scriptor Poncius leuita*: Quod si ego donator aut aliquis homo utriusque sexus contra ac donatione uenero aut uenerit ad inrumpendum, nil prosit mihi uel illis, sed componam aut componat hec supra scripta omnia in triplum. Et qui hoc dirumpere uoluerit, primum iram Dei Omnipotentis incurrat et in inferni baratro uiuus descendat.

1067 DACCBBarcelona 1125, p. 1778; *donació; scriptor Bonefilius sacer*: Quod si nos donatores uel utriusque sexus homines hoc dirumpere uoluerimus temptantores aut uoluerint subripientes, nil ualeamus nec ualeant, sed in triplo componamus aut componant et in baratri uoragine descendant.

1074 Baraut, *DocUrgell* 866, Urgellia 6, p. 220 (Baraut, *CartAndorra* II 7, p. 152); *testament; scriptor Raeimundus clericus*: Si quis contra hanc istum testamentum uoluit dirumpere in primis iram Dei incurrat et in baratro inferni cruciatur incidat.

1087 DACCBBarcelona 1473, p. 2282; *donació; scriptor Petrus presbiter*: Quod si ego donator aut ullus homo utriusque sexus ... qui hanc donationem ad iam dictam ecclesiam abstulerit aut diminuerit uel ad infringendum uenerit aut in aliquo mutauerit per ulleque modo atque ingenio, ad nichilum deueniat, sed componat ad

⁵ Interlineat sobre *tartari*, expuntuat.

iam dictam ecclesiam omnia in duplo ... excommunicatus et maledictus a Domino Deo et sanctis suis permaneat, in inferni baratro cum diabulo sine fine demergat.

1087 DACCBBarcelona 1474, p. 2284; *donació; scriptor Petrus*: Quod si ego donator aut aliquis homo utriusque sexus ... qui hanc donationem ad iam dictam ecclesiam abstulerit aut diminuerit, uel ad infringendum uenerit, aut in aliquo mutauerit per ulleque modo uel ingenio, ad nichil deueniat, sed componat ad iam dictam ecclesiam omnia in duplo ... excommunicatus et maledictus a Domino Deo et sanctis suis permaneat et inferni baratro cum diabulo sine fine demergat.⁶

[**1087**] DACCBBarcelona 1482, p. 2300; *acte de confessió i de reconeixement de culpabilitat*: Quod si predictus Reimundus uolet retinere uel abere iam dicta omnia per ulloque modo uel ingenio, non possit facere, set maledictus ex parte Dei ... et in inferni baratro cum diabulo maneant in perpetuo.

1094 Baraut, *DipTavèrnoles* 104, p. 175; *donació; scriptor Bernardus scriba*: Et si quis de iure eius disrumpere temptauerit aut disruperit, iram Dei et sanctorum eius incurrat et anathematis uinculo constrictus baratri maneat cruciatibus subditus.

1098 Bach, ACSolsona 381, p. 256; *donació; scriptor Raimundus*: Donamus atque concedimus prelibate Sancte Marie Celsone et eius canonice propter Deum et remedium anima nostrarum ... ut Deus omnipotens eruat nos ex orrium tetri inferni baratrum constituatque nos in paradisi amenitate.

1099 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1654, p. 937; *donació; scriptor Oliuanus*: Si quis hanc predictae mee donationis irrumpere temptauerit ad nichilum ei proficiat, sed iram omnipotentis Dei incurrat et a liminibus sancte Dei Ecclesie extraneus fiat et cum Iuda traditore baratro inferni demergat.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 21r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 306): baratrum – profundum, uorago

Riuipullensis 74, f. 34v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 352): baratrum – uorago precipicium ramie (SIC, *pro* nimie?) altitudinis profunditas

⁶ Aquest document i l'anterior segueixen la mateixa fórmula.

Barchinonensis frag. 6 (Alturo, *Epítom*, p. 86): baratri – profunde uertigines

Fonts

Riu. 74, f. 21r ex *GlossAnsil*. p. 596, 123: uoraginem – baratrum; *Gloss*. IV 487, 18: baratrum – profundum

Riu. 74, f. 34v ex Laistner, *Scholica*, p. 431: barat[h]rum – uorago praecipitium nimiae altitudinis, profunditas; *Isid. Etym.* 14, 9, 5: baratrum nimiae altitudinis nomen est: et dictum baratrum quasi uorago atra, scilicet a profunditate; *Gloss*. IV 431, 39: baratrum – altitudo profundi, uorago, specus, fouea

Barch. frag. 6 ex *GlossAnsil*. p. 78, 115: barat[h]ri – profundae uertiginis

Alia: GlossAnsil. p. 78, 123: barat[h]rum – terrae [h]iatus, locus in profundo demersus; *Gloss*. IV 24, 36; V 592, 25: baratrum – terrae hiatus; V 270, 10: baratrum – terrae hiatum uel profundum; IV 313, 42: baratrum – terrae hiatus, uorago

GlossAnsil. p. 78, 116: barat[h]rum – infernum; *Gloss*. IV 26, 36: baratrum – infernum; IV 313, 15: baratrum – inferum, profundum

Gloss. IV 24, 8: baratrum – uorago fundum carens, infernus; IV 24, 16: baratrum – uorago carens fundum; IV 487, 19: baratrum – uorago carens fundum uel fossa

GlossAnsil. p. 78, 122: barat[h]rum – puteus est in quo desertores praecipitantur; *Gloss*. V 170, 24: baratrum – puteus est in quo desertores praecipitantur

COMENTARI

Originàriament, aquest terme designava el precipici on es llençaven els condemnats a Atenes.⁷ El seu ús es troba molt estès en llengua llatina,⁸ ja sigui en el seu sentit literal de ‘precipici’ o ‘abisme’,⁹ ja sigui per a referir-se als inferns.¹⁰ En llatí cristià fa referència a un abisme de vicis, de blasfèmia, d’heretgia, etc.,¹¹ i s’especialitza amb el significat d’‘infern’.¹²

Pel que fa al nostre corpus, n’hem documentat 32 aparicions, la qual cosa denota un ús força estès. Excepte en tres ocasions (docs. **1008**, **1022** i **1098**), apareix inserit a la fórmula d’imprecació.¹³ En tots els casos s’usa amb el significat d’infern, de vegades en els sintagmes *in baratri uoragine*, *baratrum inferni* o *baratri infernalis*. Entre la segona meitat del segle X i principis del segle XI s’associa l’infern amb el foc i les flames (*locum exustionis*, *decrepitanibus flammis*, *crepitanibus flamibus*, *in ignem eternum*), però aquest

⁷ Vid. supra ETIMOLOGIA.

⁸ Cf. ThLL II 1723, 56 et ss.

⁹ Per exemple, referit a la mar a VERG. *Aen.* 3, 421: *Charybdis ... imo barathri ... gurgite uastos sorbet in abruptum fluctus*.

¹⁰ Vid., per exemple, PLAUT. *Rud.* 570; LUCR. 6, 606; HOR. *Sat.* 2, 3, 166; STAT. *Theb.* 1, 85, et al.

¹¹ Cf. Idc 5, 15: *qui quasi in praeceps ac baratrum se discrimini dedit*.

¹² Per exemple, a AUG. *In psalm.* 145, 19; PRUD. *Cath.* 11, 40; HIER. *Epist.* 112, 14, et al; cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *barathrum*.

¹³ Sobre aquesta part del document, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

element descriptiu es perd als documents posteriors. En qualsevol cas, *barathrum* expressa la concepció de l'infern com un espai subterrani i llunyà, enfonsat en les profunditats de la terra.

barbarus (adj. i subst.)

FORMES

barbaros, -as, -orum, -is

ETIMOLOGIA

gr. βάρβαρος (adj.), 'estranger', 'bàrbar', és a dir, no grec, per oposició a Ἕλλην.¹ També designa quelcom relatiu als estrangers, així com tot allò semblant a la llengua o als costums dels bàrbars, d'on 'incorrecte' (parlant de faltes contra el bon ús de la llengua grega), 'groller', 'no civilitzat' o, fins i tot, 'cruel'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *bàrbar*; esp. *bárbaro*; fr. *barbare*; it. *barbaro*; oc. *barbar*; port. *bárbaro*; rom. *barbar*.²

A banda d' 'estranger', 'salvatge', 'rude', 'incivilitzat', etc., també pot presentar una connotació positiva com a cosa gran, excel·lent o extraordinària en català, portuguès i, sobretot, castellà.³

DERIVATS

barbaricus (adj.), barbaries (subst.).

SIGNIFICAT

'estranger'; 'pagà'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

972 DipOsona 1127, p. 819 (Ordeig, *Dotalies* 90, p. 216; DipManresa 92, p. 105); *acta de consagració (Sant Benet de Bages); scriptor Sunierus sacer: Protinus, orante beato Martino, fugata est barbarorum gens. Et ideo, ut diximus, oraciones obtime defendent pagiam.*

1010 Udina, *La successió testada* 82, p. 239; *adveració testamentària; scriptor Ergemirus sacer: Et ea que dicimus recte et uerasciter testificamus atque iuramus per superadnixum iura (sic). Et cum hec omnia ordinavit habiit in ipsa oste contra sarracenos ubi interiit in secundo prelio barbarorum. Et ea que dicimus recte et ueraciter testificamus atque iuramus per super adnixum iuramentum in Domino.*

1010 Junyent-Ordeig, *DipVic* 720, p. 68 (Udina, *La successió testada* 83, p. 241); *adveració testamentària; scriptor Galindus leuita: Et tunc postea perrexit in ipsa expeditione cum*

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. βάρβαρος.

² Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. barbarus.

³ Cf. DRAE s. u. bárbaro.

domno Raimundo comite et fuerunt usque ad Corduba et ultra Corduba ad debellandas cateruas barbarorum et nutu Dei a[ccidit ut in ipso] prelio quando se iuncxerunt cum ipsis barbaris preliando debidum mortis compleuit.

1010 Junyent-Ordeig, *DipVic* 721, p. 69 (Udina, *La successió testada* 84, p. 242); *adveració testamentària; scriptor Galindus leuita*: Et tunc postea perrexit in ipsa expeditione cum domno Raimundo comite et fuerunt usque ad Corduba et ultra Corduba ad debellandas cateruas barbarorum et nutu Dei accidit ut in ipso prelio quando se iuncxerunt cum ipsis barbaris preliando debidum mortis compleuit.

1010 Junyent-Ordeig, *DipVic* 722, p. 71 (Udina, *La successió testada* 88, p. 245); *testimoni; scriptor Galindus leuita*: Nos suprascripti testes scimus bene, in ueritate sapemus, de presente eramus, oculis nostris uidimus et aures nostras audiuius ad ea ora et illud tempus quando initum fuit ultimum prelium post Corduba cum exercitu de domno Raimundo comite et cateruas barbarorum ... fratres Elias et Gondemarus, in suis tantummodo uerbis et dixerunt ut si debitum mortis eis aduenisset in ipso [in]stante prelio quo eis uel nobis iminebat acriter uel fortiter de ipsos barbaros illorum hereditates que habebant uel eis competere debebant.⁴

1010 CSCugat II 431, p. 75; *adveració testamentària; scriptor Bonushomo leuita et iudex*: Fuit in expeditione publica cum domno Raimundo, comite, quando introiuit ad Corduba ad expugnandas cateruas barbarorum in secundo prelio, predestinatus a Deo prefatus conditor, preliando fortiter, debitum mortis compleuit in prefato prelio in mense iunio qui iam preteritus est.

1010 DACCBBarcelona 142, p. 442; *adveració testamentària; scriptor Argemirus sacer*: Et ea que dicimus, recte et uerasciter testificamus atque iuramus per super adnixum iura. Et cum hec omnia ordinauit, habiit in ipsa oste contra sarracenos, ubi interiit in secundo prelio barbarorum.

⁴ Els documents *DipVic* 720 i 721 son les adveracions testamentàries dels germans Elies i Gotmar, els quals marxaren a l'expedició cap a Còrdova amb el comte Ramon Borrell I de Barcelona (uid. COMENTARI). Els mateixos testimonis confirmen, al document *DipVic* 722, que ambdós dictaren un codicil del seu testament. Tots tres documents repeteixen la mateixa idea, és a dir, que havien marxat a Còrdova a lluitar contra els sarraïns i moriren en combat.

1011 CSCugat II 439, p. 85; *procés judicial; scriptor Geraldus subdiachonus*: In omnipotentis Dei nomine. Cunctis sit notum katolicis, quia in anno quo domnus Reimundus, inclitus comes, reuersus est a Corduba, ad quam, cum fratre suo Ermengaudo perrexit cum exercitu contra barbaras naciones, fatalis casus accidit cuidam Adalberto, proli Guitardi, uicecomitis, qui antea in sua memoria suam extremam legaliter ordinauit uoluntatem.

1012 CSCugat II 449, p. 94 (CPoblación 11, p. 21); *carta de poblament; scriptor Bonushomo leuita*: Preualuit [iam dicta] rabies paganorum seuitia per multa annorum curricula super prouincias christianorum et dissipauerunt infinitas munitiones usque dum dedit Deus uictorias christianis per manum Raimundi fratricum sui Ermengaudi utriusque comiti, qui, manu Dei gubernantis, eorum forcia, preliando, confregerunt et usque ad Corduba audaciter introierunt et prelium ante Cordubam laudabiliter prefati fratres peregerunt, et omnes sarracenos atque barbaros, nutu Dei, in fugam miserunt, et regem Mucelemiticum, qui ad eos confugerat, in solio regali Cordubense collocauerunt.

1048 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1065, p. 376; *donació; scriptor Ysarnus*: Pro tanto igitur beneficio kanonici sedis predictae specialiter psalmum unum cotidie pro eis Deo decantabunt et orationem simul unam orabunt et presentes et qui post eos futuri sunt, ut Deus uitam predictorum principum et omnis progeniei ipsorum tueatur et in bonis operibus semper regat et potentiam eorum amplificet et extendat et barbaras naciones semper illis subditas faciat ac uictoriam de omnibus inimicis eis concedat.

1058 DACCBBarcelona 973, pp. 1545, 1546 i 1548 (Ordeig, *Dotalies* 205, pp. 183 i 185); *acta de consagració (església de la seu de Barcelona); scriptor Miro presbiter*: Hoc uidens inuidus humani generis inimicus suasit suis ministris paganis ac gentilibus ut persequerentur et occiderent fideles Christi gladiis et multis cruciatibus et destruerent ecclesias tam in urbibus quam in aliis mundi partibus, quod et factum est in barchinonense ciuitate antiquis temporibus a barbaris Hispaniam intransitibus, peccatis christianorum exigentibus ... Unde in principali trono sui honoris intra moenia barchinonensis ciuitatis, cum uidisset aulam episcopali Sedis iam deficere uetustate operis et ex parte destructam a barbaris, indoluit causa diuini amoris et eam renouari et restaurari fecit ... Set et propter honorem Christi et sancte Crucis gloriam, ut sicut regi Costantino sic

nobis de barbaris per crucis triumphum det uictoriam, constituimus huius diei aniuersariam de securitate et tranhillitate gaudere memoriam.

1061 CPoblación 28, p. 52; *carta de poblament; scriptor Arluuinus sacerdos* (DipMontalegre 47, p. 75): Cuius etiam locus iuxta littore maris est conditus frequenter iam passus diuersis persecutoribus gentium barbarorum atque christianorum.

1078 DACCBBarcelona 1339, p. 2084; *donació; scriptor Isarnus sacer*: Donamus tibi turrem de ipso Codoin, ex petra et calcem constructam, cum domibus uniuersis undique constructis, solis et suprapositis, cum terris et uineis, cultis et incultis, arboribus diuersi generis, fructuosis et infructuosis, que etiam cuncta metu perfide gentis hismahelitarum uacua et absque habitatore deserta erint et pene in solitudinem redacta, insistente barbarorum intolerabile terrore.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 59r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 325): *barbara* – *aliena*

Riuipullensis 74, f. 34v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 352): *barbarus* – *tardus, obtusus, imperitus, stolidus, incomptus*⁵

Fonts

No documentades.

Alia: *Gloss.* IV 487, 46; 585, 18: *barbarus* – *truculentus*; IV 487, 45: *barbarus* – *inquinatus, contaminatus*; IV 600, 10: *barbarus* – *truculentus, inquinatus*; IV 590, 32: *barbarus* – *truculentus, inquinatus, contaminatus*

Gloss. IV 431, 36; 590, 28; V 543, 14: *barbar* – *ferox, atrox, inmitis*; V 410, 17: *barbari* – *feroces, inmites, atroces*

COMENTARI

El terme *barbarus* és un préstec antic i usual del grec βάρβαρος. Usat en un primer moment per a referir-se als pobles no grecs, després es diu de tots els pobles excepte els grecs i els romans. Ja testimoniats a Plaute,⁶ l'empren autors com Ciceró o Cèsar.⁷ També significa 'inculte' o 'salvatge' i, referit a la llengua, 'incorrecte'.⁸ Com que tot sovint s'emprava *barbarus* com a substantiu, la llengua va crear l'adjectiu derivat

⁵ Vid. etiam *Riuipullensis* 74, f. 19r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 343): *barbarismus* – *barbaris gentibus; barbarolexis* – *barbara locucio*; cf. ISID. *Etym.* 1, 32, 1-2.

⁶ PLAUT. *Mil.* 211; *Most.* 828, etc.

⁷ CIC. *Verr.* 5, 160; CAES. *Gall.* 1, 40, 9, etc.

⁸ Vid., per exemple, CIC. *Orat.* 157; QUINT. *Inst.* 1, 6, 30; GELL. 5, 21, 11.

barbaricus, substantivat tardanament sota la forma *barbaricum* ('crit de guerra'; 'terra bàrbara'; pl. *barbarica*, 'brodats d'or'⁹).¹⁰ A la Bíblia, designa aquell que parla una llengua estrangera als hebreus¹¹ o que és enemic dels jueus.¹² D'altra banda, significa 'pagà', 'no cristià';¹³ ja en grec patristic fa referència als pagans i heretges, per oposició als cristians ortodoxos.¹⁴

Pel que fa a la documentació estudiada, *barbarus*, 'estranger', és emprat ja sigui com a adjectiu (docs. **1011**, **1048** i **1061**: *barbaras naciones*; *gentium barbarorum*) ja sigui com a substantiu per a designar els pagans o els infidels; en concret, sovint va referit als sarraïns. Apareix notablement en advercions testamentàries i en cartes de poblament amb referència a l'expedició a Còrdova liderada pel comte Ramon Borrell I de Barcelona l'any 1010 (docs. **1010**, **1011** i **1012**). També és documenta a l'acta de consagració de l'església de la catedral Barcelona (doc. **1058**) per a fer esment de la presa de Barcelona per Almansor l'any 985.

Cal remarcar, però, que aquest significat no es troba recollit als glossaris. D'una banda, *barbarus* es defineix com a 'estranger' i, de l'altra, com a 'ignorant', 'estúpid', 'simple'. Cap de les dues glosses es troba documentada a les fonts habituals.¹⁵

⁹ Cf. *GlossAnsil*. p. 78, 135: *barbarica – auro ornata*.

¹⁰ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *barbarus*.

¹¹ Ps 113, 1.

¹² 2 Mcc 2, 22.

¹³ PRUD. *Perist.* 2, 4; LACT. *Mort. pers.* 5, 6 (cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *barbarus*).

¹⁴ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. βάρβαρος.

¹⁵ Vid. supra GLOSSARIS.

basileus¹ (subst.)

FORMES

basilei

ETIMOLOGIA

gr. βασιλεύς (subst. m.), 'rei', 'sobirà'.

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

SIGNIFICAT

'rei' (referit al rei franc Lluís IV d'Ultramar)

TESTIMONIS DOCUMENTALS

977 DipOsona 1242, p. 894 (Ordeig, *Dotalies* 96, p. 227); *acta de consagració (Santa Maria de Ripoll), atribuïda a Miró Bonfill*: precellentissimi comites ... innumera dona largientes, predia statuentes, censualia libertati restituentes, priuilegia apostolice sedis constituentes, decretum quoque basilei Lodoici expetentes.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 21r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 306): basileus – imperator an rex

Riuipullensis 74, f. 34r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 351): basileus – grece latine dicitur rex

Riuipullensis 74, f. 56v (Casas, *Vocabulari*, p. 455): ΒΑΣΙΛΗΥΣ – rex

Riuipullensis 74, f. 57v (Martínez Gázquez, *Glosas*, p. 316): basileus – rex

Riuipullensis 59, f. 298r: basileus – rex

Barchinonensis frag. 6 (Alturo, *Epítom*, p. 86): basileus – Grece, Latine, imperator aut rex o[...] causam uocantur, quod tamquam ba[...] populum sustinent, unde et bases coron[...]

Riuipullensis 74, f. 73r (Alturo, *Glossa VI*, p. 88): reges ob hanc causam apud grecos basilei uocantur, quod tanquam bases populum sustinent. Et bases coronas habent. Quando (SIC) enim quisque magis preponitur, tanto amplius pondere laborum grauatur²

¹ Cf. GMLC s. u. *basileus*.

² Vid. etiam *Riuipullensis* 74, f. 34v (Llauró, *Glosarios* 3, pp. 352-353): *basilice – prius uocabantur regum habitacula. Unde et nomen habent. Nam basileus rex et basilice regi habitationes dicuntur. Nunc*

Fonts

Riu. 74, f. 21r ex Gloss. III 510, 50: basileus – imperator uel rex; IV 24, 6; 585, 1; 591, 2: basileus – imperator, rex; IV 487, 15: basileus – imperator; III 297, 40: βασιλεύς – imperator

Riu. 74, f. 34r ex Laistner, Scholica, p. 430: basileus – Graece, Latine dicitur rex

Riu. 74, f. 56v ex Laistner, Scholica, p. 448: βασιλεύς – rex

Riu. 74, f. 57v; Riu. 59, f. 298r ex Gloss. II 171, 18: rex – βασιλεύς; 508, 28: rex – basileus – regis; III 28, 10; 340, 39: βασιλεύς – rex; III 73, 57; 130, 27; 182, 24; IV 210, 18: basileus – rex; 362, 31: rex – βασιλεύς; 416, 37; 462, 43: rex – basileus; 491, 4: basilius – rex

Barch. frag. 6; Riu. 74, f. 73r ex Isid. Etym. 9, 3, 18: Reges autem ob hanc causam apud Graecos βασιλεῖς uocantur, quod tamquam bases populum sustinent. Vnde et bases coronas habent. Quanto enim quisque magis praeponitur, tanto amplius pondere laborum grauatur

Alia: Gloss. II 78, 21: imperator – βασιλεύς, αὐτοκράτωρ; II 256, 12: βασιλεύς – augustus, regnator, rex, princeps; III 275, 44: βασιλεύς, ἄναξ – rex; III 462, 28: regnator – βασιλεύς

COMENTARI

El terme βασιλεύς, que presenta un ús molt estès entre els autors patrístics grecs³ i que ha subsistit en grec modern, no va ser assimilat per la llengua llatina.

Pel que fa al corpus estudiat, només l’hem documentat a l’acta de consagració de l’església de Santa Maria de Ripoll de l’any 977, obra del comte-bisbe Miró Bonfill.⁴ El sintagma *decretum quoque basilei Lodoici expetentes* fa referència al precepte carolingi que l’any 938 va concedir el rei Lluís IV d’Ultramar al monestir de Ripoll, en què confirma els seus béns i li concedeix immunitat.⁵

Malgrat la presència d’aquest mot a la documentació és molt limitada, sí que apareix freqüentment als glossaris de Ripoll i a altres glossaris altmedievals.⁶

autem diuina templa ideo basilice nominantur quia ibi deo regi omnium cultus et sacrificia offeruntur. Basilei autem apud grecos ob hanc causam reges uocantur quod tamquam bases populum sustineant (ex ISID. Etym. 15, 4, 11; 9, 3, 18).

³ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. βασιλεύς.

⁴ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

⁵ Marca, ap. 74, col. 849-851.

⁶ Vid. supra GLOSSARIS.

bibliotheca¹ (subst.)

VARIANTS

bibliot(h)ec-, biblioteg-, biblioteig-²

FORMES

bibliotecam, -as; bibliotheca; bibliotega; biblioteiga

ETIMOLOGIA

gr. βιβλιοθήκη (subst. fem.), 'caixa per a un llibre'; 'dipòsit de llibres'. Es tracta d'un compost format a partir del substantiu masculí βύβλος, 'paper', i del substantiu femení θήκη, 'caixa', 'cofre'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *biblioteca*; esp. *biblioteca*; fr. *bibliothèque*; it. *biblioteca*; oc. *bibliotèca*; port. *biblioteca*; rom. *bibliotecă*.

DERIVATS

bibliothecarius (subst.).

SIGNIFICAT

'Sagrades Escriptures'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

839 Baraut, *ActUrgell*, ap. 1 (Urgellia 7, p. 526); *testament; scriptor Seniofredus*: Do et concedo domne mee domum Virginis Marie Sancta Grata monesterium librum expositum in Matheo. Do et concedo similiter domum domne mee Virginis Marie monesterium Alaone bibliotecam.

952 Baraut, *ActUrgell* 33, Urgellia 1, p. 92 (Baraut, *CartAndorra* I 12, p. 108; Baraut, *DipTavèrnoles* 17, p. 90; Ordeig, *Dotalies* 68, p. 168); *acta de consagració (Sant Feliu de Castellciutat)*: Et sunt ibidem libri bibliotega I, et alios libros X^m et VII^m, et de uestimentis albas IIII^{or}.

991 DipGirona 531, p. 472; *testament; scriptor Oliba presbiter*: Et ad Sancta Maria Lilitense donare faciatis pecia I de terra qui est in Sarga et biblioteiga I et per ipsum signum solidatas XX^{ti}.

¹ Cf. GMLC s. u. *bibliotheca*.

² biblioteg- doc. **952**; biblioteig- doc. **991**.

1040 Baraut, *ActUrgell* 48, Urgellia 1, p. 119 (Baraut, *CartAndorra* II 9, p. 39; Baraut, *DipTavèrnoles* 59, p. 131);³ *acta de consagració (Sant Sadurní de Tavèrnoles); scriptor Stephanus diaconus: Libros autem: bibliotheca I diuissa in duobus uoluminibus et alia in decem uolumina et alios libros beatorum II et passionarios II.*

1047 Junyent, *Oliba Not.* 9, p. 399; *inventari dels llibres de Santa Maria de Ripoll: Hic est breuis librorum Sanctae Marie: Bibliotecas III, Moralia II, Caroli II.*

1060 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 398, p. 1173; *testament; scriptor Benedictus sacer et monachus: Et dimitto Sancti Mikaelis monasterio de ipsa Clusa XXⁱ uncias auri simul cum ipsa mea bibliotheca.*

1060 DipMontalegre 45, p. 71; *adveració testamentària; scriptor Berengarius presbiter: Monasterio Sancti Michaelis de ipsa Clusa dimisit XX uncias auri ex suam bibliotecam.*⁴

1082 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1455, p. 745; *testament; scriptor Artallus subdiaconus: Et cenobio Sancti Benedicti dimisit Bibliotecam que fuit Amati Eldrici, cum aliis libris quos prestiterat Raimundo priori.*

GLOSSARIS

Riupullensis 74, f. 34v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 353): *byblioteca* – dicitur librorum comendatio id est conscriptio atque in unum coadunatio. *Bybli* siquidem dicuntur libri. *Teche* autem dicitur mandatum siue comendatum est et aliud nomen entole quod dicitur mandatum set tamen alium sensum obtinet cum dicitur entole mandatum pertinens ad preceptum et iussum atque aliud cum dicitur *teche* mandatum pertinens ad comendationem ut ibi seruetur ad memoriam et diuturnitatem. Dicitur et a quibusdam quasi librorum positio. Set si ita esset nequaquam illud aspirationem admitteret quapropter quod primum diximus ratum esse uidetur

Riupullensis 74, f. 21r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 307): *biblioteca* – librorum repositio

Riupullensis 74, f. 67v (Alturo, *Glossa* VI, p. 71): *bibliotheca* – grec<h>o sermone, id est recognitio (*pro* repositio) librorum. *Bilio* librum dicitur. *Tec<h>a* repositio interpretatur

Fonts

Riu. 74, f. 34v ex Laistner, *Scholica*, p. 432: *bibliot[h]eca* – dicitur librorum commendatio, id est conscriptio atque in unum coadunatio. *Bibli* siquidem dicuntur libri, *teche* autem dicitur

³ Ordeig (*Dotalies*, p. 87) el considera fals.

⁴ Es tracta de l'adveració del testament anterior.

mandatum siue comendatum; est et aliud nomen entole, quod dicitur mandatum, sed tamen alium sensum obtinet. Quando dicitur entole mandatum pertinens ad preceptum et iussum, atque aliud cum dicitur teche mandatum pertinens ad commendationem ut ibi seruetur ad memoriam et diurnitatem. Dicitur et a quibusdam quasi librorum positio. Set si ita illud esset nequaquam illud the aspirationem admitteret quapropter quod primum diximus, ratum esse uidetur

Riipullensis 74, f. 21r ex *Isid. Etym.* 18, 9, 3: Inde et bibliotheca librorum repositio dicitur; *GlossAnsil.* p. 86, 15: bibliot[h]eca – librorum repositio; *Gloss.* IV 25, 26; 601, 3; V 402, 59: bibliotheca – librorum repositio

Riipullensis 74, f. 67v ex *Isid. Etym.* 6, 3, 1: Bibliotheca a Graeco nomen accepit, eo quod ibi recondantur libri. Nam βιβλίων librorum, θήκη repositio interpretatur; 15, 5, 5: Bibliotheca est locus ubi reponuntur libri; βιβλος enim Graece liber, θήκη repostorium dicitur

Alia: Gloss. III 511, 9: librorum reconditio; IV 313, 52; 592, 7: ubi libri conduntur; IV 211, 29: ubi libri reconduntur; V 271, 20: ubi libri custodiuntur

COMENTARI

El llatí *bibliotheca* designa l'espai on es guarden els llibres i està àmpliament testimoniada en autors com Quintilià, Ciceró, Plini, Suetoni o Gel·li, entre d'altres.⁵ Entre els cristians, a banda de mantenir el mateix significat,⁶ s'especialitza per a designar els llibres de la Bíblia, les Sagrades Escripures,⁷ significat que es manté en llatí medieval.⁸

Quant a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, *bibliotheca* també adopta el significat de 'Sagrades Escripures', i apareix a llistats de béns, especialment llibres. A banda d'una primera aparició l'any 839, el seu ús es testimonia des de mitjan segle X fins a les darreries del segle XI, sobretot a testaments. Malgrat emprar-se com a títol de llibre, aquesta veu ha estat inclosa al nostre estudi donada la modificació semàntica que ha patit el mot, no podent-se equiparar a títols del tipus *Apocalypsi*, *Dialectica* o *Rethorica*, per exemple.⁹ Cal remarcar, a més, que el significat que li atribueixen els glossaris és precisament el de 'lloc on es guarden els llibres', 'dipòsit de llibres', però no es conserva cap glossa que descriu *bibliotheca* com a 'Sagrades Escripures'.¹⁰

Pel que fa a les variants ortogràfiques, destaca la sonorització de la sorda intervocàlica a *bibliotega* i *biblioteiga*.

⁵ Cf. QUINT. *Inst.* 10, 1, 57; CIC. *De orat.* 1, 195; PLIN. *Epist.* 2, 17, 8; SUET. *Tib.* 70; GELL. 13, 20, 1, et al.

⁶ Cf. ThLL II 1955, 52 et ss.

⁷ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *bibliotheca*.

⁸ Cf. Du Cange et Niermeyer s. u. *bibliotheca*.

⁹ Recordem que no incloem, en aquest estudi, els títols de llibres; uid. capítol 1, subcapítol 1.3.

¹⁰ Vid. supra GLOSSARIS.

biothanatus (adj.)

VARIANTS

bioce-, biote-, biotha-, biothe-

FORMES

biocenatus; biotenata; biothanatus; biothenatus

ETIMOLOGIA

gr. βιαιοθάνατος (adj.), 'ferit de mort violentament', 'mort de forma violenta', dit sovint dels suïcidis. Està format a partir de l'adjectiu βίαιος, 'violent', i el substantiu masculí θάνατος, 'mort'. Derivat de βία, 'força física', 'violència', el prefix βιαιο-serveix per a crear alguns compostos tardans rars, entre els quals es troba βιαιοθάνατος; d'altra banda, θάνατος forma compostos, la majoria tardans, amb més d'una vintena d'adjectius. Així doncs, sembla clar que la forma βιαιοθάνατος és de creació tardana (adjectiu testimoniats a partir del segle II d. C.).¹

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

Aquest mot no ha perviscut a les llengües romàniques, però sí que es conserven termes procedents de l'evolució de θάνατος, com per exemple el cat. *tanatori*, o derivats de compostos grecs com *tanatofòbia*, *tanatologia*, etc.

SIGNIFICAT

'qui mor de forma violenta'; 'mort doblement, dues vegades'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

967 DipOsona 1023, p. 749 (DipManresa 74, p. 88); *acta de consagració (Sant Benet de Bages)*: Post hec uero si quis extiterit de parentibus meis aut aliquis homo seu comes seu episcopus qui hanc conscriptionem interrumpere uel uiolare temptauerit ... apponat omnipotens Dominus omnes plagas et omnes infirmitates et imprecationes quas legislator promulgauit in libro autentico et que sunt scriptae in sancta Apocalypsi sitque biothanatus et perpetuum anathema factus.

¹ Cf. L.-S. s. u. βιαιοθάνατος.

1031 Junyent-Ordeig, *DipVic* 896, p. 221 (**1032** Junyent, *Oliba Dip.* 109, p. 182);² *donació; scriptor Gilelmus ypodiaconus*: Et quicumque hoc infringere temptauerit, iram Dei omnipotentis incurrat et insuper biothanatus tamdiu anathematis uinculo subiaceat, donec totum redirigat et plenarie satisfaciat.

1047 Bolòs, *Serrateix* 92, p. 171; *contracte agrari; scriptor Petrus sacer et monachus*: Et post eius obitum solida hec omnia prefacta in iure iam dicto cenobio in perpetuum deueniat ad proprium, ita ut nullus ex habitatoribus predicti cenobii nec uendere nec donare nec allenare audeant, quod si fecerit presumpserit biotenata morte damnetur.

1091 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1571, p. 857; *contracte agrari; scriptor [Tedm]arus leuita*: Si [quis autem] contra hoc uenerit pro inrumpendum non audeat uendicare quod pecierit, sed componat in duplo cum sua melioracione. Insuper eciam a Domino Deo et sancto Petro apostolo, qui abet potestatem ligandi atque soluendi, [et a] domno archipontifici et nobis omnibus canonicis excommunicatus permaneat et biothenatus fiat si aliquid ex hoc quod suprascriptum est temptauerit infringere [...].

1091 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1575, p. 861; *contracte agrari; scriptor Tedmarus leuita*: Si quis autem contra hoc ue[ner]it pro irrumpendo non ualeat uendicare quod petierit sed componat in triplo cum sua melioracione et postea hec donatio firma et stabilis permaneat per secula. Insuper autem si quis irritum fecerit anathema maranatha uel infirmare temptauerit biocenatus fiat in hoc seculo et in futuro.

1092 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1584, p. 873; *donació; scriptor Guilelmus diaconus*: Si quis ego aut aliquis ex successoribus meis, comes aut uicarius aut aliqua persona hominum utriusque sexus ausu temerario hoc donum in aliquo infringere temptauerit, quadruplam compositionem componere cogatur et ex parte Dei omnipotentis et

² Aquest document presenta problemes pel que fa a la datació. Mentre el diplomatarí de Vic transcriu *Actum est hoc X kalendas novembris, anno I regnante Henrici rege*, l'edició del diplomatarí d'Oliba transcriu *Actum est hoc X kalendas novembris anno II regnante Henrici, rege*. Els editors també discrepen en la datació del pergami original (ACV, cal. 6, n. 924), considerat fals per *DipVic*. Hem contactat amb l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic i ens confirmen que es tracta d'un pseudooriginal de finals del segle XII. Pel que fa a la datació del document, un cop consultat el pergami, podem afirmar que es llegeix *anno I regnante Henrici rege*, és a dir, any 1031.

beatorum apostolorum Petri et Pauli et mea a liminibus sancte Dei Ecclesie et omni christianitate alienus existat et cum Iuda traditore particeps et biothenatus in inferno deueniat et insuper hec donatio et presens scriptura firmum robur in eternum optineat.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 29r: biotenatus – bis mortuus

Riuipullensis 74, f. 34r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 351): biotenathos – bis mortuus

Riuipullensis 74, f. 41v (Alturo, *Corpus*, p. 162): biotanatus – bis mortuus.
Tanatus enim Grece dicitur mortuus³

Fonts

Riu. 74, f. 29r; *Riu.* 74, f. 34r; *Riu.* 74, f. 41v *ex Isid. Etym.* 10, 31: Biothanatus, quod sit bis mortuus. Θάνατος enim Graeco sermone mors dicitur; *Gloss.* IV 592, 43: biothanatus – bis mortuus; thanatus enim graeco sermone mors dicitur

Riu. 74, f. 34r *ex Laistner, Scholica*, p. 431: Biothanatus – bis mortuus

COMENTARI

L'ús d'aquest mot no fou gaire estès ni en grec ni en llatí;⁴ apareix en una ocasió a la *Historia Augusta*⁵ i als comentaris de Servi,⁶ alhora que en trobem alguns exemples en autors cristians.⁷

Pel que fa al nostre corpus d'estudi, aquest terme ha estat testimoniats en sis documents, sempre inserit a la fórmula d'imprecació final.⁸ En la majoria dels casos s'usa com a complement predicatiu o atribut, excepte en una ocasió (doc. 1047) en què funciona com a adjectiu determinatiu de *morte* (*biotenata morte*).

Al caure el diftong -αι-, el prefix *bio-* es confon amb l'adverbi *bis*, 'dues vegades'; així, el significat originari de 'mort de forma violenta' passa a convertir-se en 'mort doblement, dues vegades'. Aquest és el significat transmès per Isidor i copiat als

³ Vid. etiam *Riuipullensis* 74, f. 56v (Casas, *Vocabulari*, p. 455): ΘΑΝΑΘΟΣ – mors (*ex Laistner, Scholica*, p. 448: Θάνατος – mor<talī>s); *Riuipullensis* 59, f. 300v: tanateos – mortuus.

⁴ Cf. ThLL II 1999, 32 et ss.

⁵ LAMPR. *Hel.* 33, 2.

⁶ SERV. *Aen.* 4, 386.

⁷ TERT. *Anim.* 57, 1 i 3: sota la forma *biaeothanatos*; CASSIAN. *Inst.* 7, 14, 2: *Iudas uitam ipsam communi exitu finire non meruit eamque biothanati morte conclusit*. Observem que, en aquest cas, ja apareix relacionat amb Judes, figura recurrent a les fórmules d'imprecació com a company de càstig etern.

⁸ Sobre aquesta part del document, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

glossaris.⁹ D'altra banda, s'usa també per a referir-se a qui mor sense confessió i sense unció, o als infidels a la fe cristiana, condemnats a la mort eterna sense poder accedir al regne celestial.¹⁰ Pel context no podem saber quin dels dos possibles significats adopta a la documentació estudiada. El que es troba implícit en l'ús d'aquest adjectiu és la idea de càstig, de suplici, ja sigui en forma d'una mort doble o violenta. Per tant, qui incompleixi les clàusules estipulades a l'acte està destinat a una condemna segura.

⁹ Vid. supra GLOSSARIS.

¹⁰ Cf. Niermeyer s. u. *biothanatus* 3 i 4.

brabium (subst.)

VARIANTS

brau-

FORMES

brauium

ETIMOLOGIA

gr. βραβεῖον (subst. neut.), ‘premi’ (dels jocs, d’un combat); deriva del substantiu masculí βραβεύς, ‘àrbitre als jocs’ i, més generalment, ‘cap’, ‘jutge’.

FORMES ROMÀNIQUES

Pel que fa a les llengües romàniques, només s’ha conservat a l’it. *bravio*, terme no documentat a la llengua literària després del segle XIV, però reprès a partir de l’any 1974 a la tradició popular de Montepulciano (Siena, Toscana) anomenada “bravio delle botti”.¹

SIGNIFICAT

‘premi’, ‘victòria’, ‘recompensa’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

962 DipGirona 351, p. 318; *acta d’elecció abacial; scriptor Wadamirus presbiter*: Ordinatur autem, fauentibus atque consentientibus cunctis pariterque orantibus, ut simil pastor cum grege et grex cum pastore ad supernae uocationis brauium, Christo auxiliante, ualeant peruenire.

972 DipOsona 1127, p. 819 (Ordeig, *Dotalies* 90, p. 216; DipManresa 92, p. 105); *acta de consagració (Sant Benet de Bages); scriptor Sunierus sacer*: Diligenter scrutare scripturas, non inuenies ubi Iacob [prelium] fecisset, set tantummodo orando inimicos in part[es dex]teris fugauit terramque cum pace possedit propiciante Deo, quem fideliter adorauit. Igitur beatus Martinus, dum miles esset, quidam tribuni brauium promittebat ei ut accederet ad bellum. Ille uero respondens dixit: «Christi miles sum, pugnare michi non licet».

¹ Vid. Treccani, s. u. *bravio*. Es tracta d’una contesa entre els vuit districtes de la ciutat que té lloc l’últim diumenge d’agost; és una competició de rapidesa i resistència que consisteix a fer rodolar un barril en costa ascendent fins arribar a la Piazza Grande. El districte guanyador rep com a premi un pal·li, també anomenat *bravio*. Per a més informació sobre aquesta tradició que perviu encara ara, uideu <<http://www.braviodellebotti.com>> [Consulta: juny 2016].

1002 Ordeig, *Dotalies* 121, p. 2; *acta de consagració (Sant Pere de Besalú)*; scriptor *Giskafredus presbiter*: Hiis peractis contigit eundem pontificem nomine Mironem ex huius exilii calamitatibus migrare et ad beatæ patriæ nanciscendum brauium peruenire eodem quidem coenobio absque dedicationis remanente eulogio.

1043 Junyent, *Oliba* Tex. 26, p. 361; *sermó de la festa de Sant Pau de Narbona*: Christi igitur confessione candidata, sertis floriferis infulata, post acerrimos huius sæculi superatos labores palmam Christi uernantem brauiumque in fine ultima nesciens, inter aethereos gloriosa promeruit aulicos. Inter quos haud secus uirtutum meritis non mediocriter fulgens, magnus atleta Paulus, primus Narbonensis prouinciae praesul effectus, cuius diem annum ueneramur in terris, confessionis laurea coruscat in caelis.

ca. 1070 Junyent, *Oliba* Not. 16, p. 419; *epístola de Bernat II, comte de Besalú, a l'abat de Sant Víctor de Marsella*: Domino Bernardo Massiliensium uenerabili abbati omni que Sancti Victoris congregationi sub eius custodia Christo militanti, Bernardus comes Bisuidunensium fidelem in Domino nuncium et caeleste consequi brauium.

1090 Baraut, *DocUrgell* 1072 (*Urgellia* 7, p. 189); *donació*; scriptor *lator legis ac iuris Ermengaudus*: Pro remedio anime mee dono et offero prephate Sancte Marie eiusdemque cannonice, quatinus ill[a] optineat mihi apud filium suum dominum nostrum presentis uite prosperum cursum et post huius uie stadium eterne uite brauium, et sic de meo iure in suum trado prenominata omnia dominium et potestatem ad suum proprium alodium et ad utendum per cuncta secula seculorum.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 20r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 345): brauium – corona

Riipullensis 74, f. 21r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 307): brauium – premium, palma an manus uictorie

Riipullensis 74, f. 34v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 353): brauium – corona inde brareta qui brauium accipit

Riipullensis 59, f. 298r: brauium – premium dicunt

Fonts

Riu. 74, f. 20r *cf. Gloss.* II 570, 25: brauium – corona triumphalis in agone

Riu. 74, f. 21r *ex GlossAnsil.* p. 82, 4: brabium – genus palmae uictoriae; 5: brabium – uictoria; 18: brabium – pro<h>emium uel palmam; *Gloss.* IV 25, 7: brabium – uictoria; 487, 35: brabrium – uictoriam; IV 585, 23: brauium – palma, id est uictoriae; IV 26, 41; 210, 48: brauium – palma idest

manus uictoriae; V 272, 13: bradium – palma idest munus uictoriae; IV 487, 33: bradium – munus uictoriae, praemium; IV 594, 17: brauium – munus uictoriae aut praemium uel genus palmae; IV 602, 11: brauium – munus uictoriae uel genus palme

Riu. 74, f. 34v ex Laistner, *Scholica*, p. 431: brauium – corona, inde braueta qui brauium accipit

Riu. 59, f. 298r ex *GlossAnsil.* p. 82, 3: brabium – proemium; *Gloss.* IV 26, 29: brauium – praemium

COMENTARI

Terme no testimoniat en llatí clàssic,² *brabium* està documentat a la Vulgata³ i en autors cristians com ara Ambrosi, Jeroni o Prudenci, entre d'altres.⁴ Designa el premi del vencedor als jocs públics o en una competició,⁵ però el seu ús més estès és en sentit figurat.⁶

Quant als textos analitzats, hem documentat la presència de *brabium* en sis diplomes. Només en una ocasió s'usa en sentit literal, tot i que forma part d'una referència literària. En concret, a l'acta de consagració de Sant Benet de Bages (doc. 972),⁷ l'autor s'inspira en el capítol quart de l'obra de Sulpici Sever titulada *De uita beati Martini*. En aquest es narra com, havent envaït els bàrbars les Gàl·lies, l'emperador Julià l'Apòstata distribuï un *donatiuum* entre els seus soldats, tot cridant-los un a un. Però quan fou el torn de Martí, el qual havia tingut una visió i s'havia batejat dos anys abans, digué al Cèsar que donés el "donatiu" a qui tingués la intenció de combatre, ja que «Christi ego miles sum: pugnare michi non licet».⁸ Així doncs, Miró Bonfill sembla intercanviar el terme llatí *donatiuum* per un substitut d'origen grec per tal de conferir a la cita un to més exòtic i original.

D'altra banda, els cinc documents restants en testimonien un ús figurat en el sentit de 'recompensa divina' (per exemple, *ad supernae uocationis brauium, aeternae brauium remunerationis, caeleste brauium, eterne uite brauium*). Especialment interessant és

² Cf. ThLL II 2153, 30 (*uox christianis adamata apud scriptores paganos non legitur*).

³ 1 Cor 9, 24: *Nescitis quod hi, qui in stadio currunt, omnes quidem currunt, sed unus accipit brauium?*; Phlm 3, 14: *ad destinatum persequor, ad brauium supernae uocationis Dei in Christo Iesu*.

⁴ Vid., per exemple, AMBR. *Vid.* 79; HIER. *Epist.* 121, 10; 48, 14; PRUD. *Perist.* 5, 538, et al.

⁵ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *brabeum*, et Niermeyer s. u. *brabium*.

⁶ Cf. ThLL II 2153, 46. L'ús d'aquest terme amb el sentit de 'recompensa divina' ja està testimoniat als textos patristics grecs (cf. Lampe, *PGL*, s. u. βραβεῖον).

⁷ Es tracta d'un dels documents atribuïts a Miró Bonfill; uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

⁸ *De uita beati Martini* 4, 1.

el sermó pronunciat amb motiu de la festa de Sant Pau de Narbona (doc. **1043**), segurament obra de l'abat i bisbe Oliba,⁹ text lingüísticament elaborat on destaca l'ús d'un lèxic relatiu als jocs o competicions (*certamina, triumphalis caterua, armis fidei, palmam Christi, atleta, laurea*).

⁹ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

calamus (subst.)

FORMES

calamus, -o

ETIMOLOGIA

gr. κάλαμος (subst. masc.), 'canya'; designa diversos objectes fabricats amb canyes i significa, entre d'altres, 'canya per escriure'. En grec bizantí trobem el derivat καλαμάριον, 'escriptori', 'tinter',¹ el sufix del qual respon al de l'adjectiu llatí *calamarius*,² 'de canyes per escriure'.³

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *càlam*; esp. *cálamo*; fr. *calame, chaume*; it. *calamo*; oc. *calam*; port. *cálamo*.⁴

SIGNIFICAT

'canya per escriure', 'càlam'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1020 Junyent, *Oliba* Tex. 9, p. 319; *encíclica mortuòria de Bernat Tallaferro, comte de Besalú*:

Ergo dum protinus pectoris nostri uoluimus uestre pietati nunciare dolores, hoc unum fuit quod non e uestigio fecimus, quoniam ebetatum est cor, euanuit sensus, emarcuerunt digiti; manibus plerumque resumtus elapsus est calamus, timentes quasi tunc moreretur, dum illius mors litteris notaretur. Propterea, dilectissimi patres et sanctissime matres, tanto destituti solatio confugimus ad uos, quia iam amplius non reuertetur oculus eius ut uideat nos.

1046 Junyent, *Oliba* Tex. 24, p. 341; *encíclica mortuòria d'Oliba, abat de Ripoll i bisbe de Vic*:

Fracti dolore, percussique merore, nostre uobis anxietatis angores patefacimus, ut uestro iuuamine qualiacumque remediorum solamina capiamus. Nolumus autem admodum esse uerbosi, ne uestrae uideamur karitatis auribus generosi. Sed resumpto calamo ebetescit animus, obmutescit lingua, tenebrantur oculi, marcescunt digiti, dolorque cordis tunc demum renouatur, cum tremebundis manibus causa doloris litteris annotatur.

¹ Cf. Byzantinischen Gräzität s. u. καλαμάριον.

² Cf. Suet. *Claud.* 35: *calamaria theca*, 'caixa de canyes per escriure'.

³ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. κάλαμος.

⁴ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *calamus*.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 68r (Alturo, *Glossa VI*, p. 72): calamus – arboris est et pinna auis, qui licorem ponat

Fonts

Riu. 74, f. 68r ex *Isid. Etym.* 6, 14, 3-4: Instrumenta scribae calamus et pinna. Ex his enim uerba paginis infiguntur; sed calamus arboris est, pinna auis; [...] Dictus autem calamus quod liquorem ponat. Vnde et apud nautas calare ponere dicitur

Alia: GlossAnsil. p. 90, 97: calamis – aput Hebreos canna dicitur; 118: calamus – canna; *Gloss.* III 327, 55; 527, 11: κάλαμος – canna

COMENTARI

El terme grec κάλαμος passa al llatí sota la forma *calamus*, testimoniada ja des de Plaute⁵ i emprada àmpliament per la literatura llatina amb el significat de ‘canya per escriure’.⁶ Aquesta accepció, però, no es troba gaire estesa entre els autors cristians.⁷

Quant al nostre corpus, hem documentat l’ús de *calamus* en dues encíclics mortuòries⁸ expedides al monestir de Santa Maria de Ripoll. La primera, emesa després de la mort del comte de Besalú Bernat de Tallaferro, segurament fou redactada pel seu germà, l’abat i bisbe Oliba. D’altra banda, l’encíclica del propi Oliba hauria estat redactada pels monjos de Ripoll. En ambdós casos se segueix un patró similar per relatar, amb gran patetisme, el dolor que senten els emissors de l’encíclica. En agafar el càlam, el redactor perd el sentit (*euanuit sensus*), els dits s’afebleixen (*emarcuerunt digiti; marcescunt digiti*), emmudeix la llengua (*obmutescit lingua*), s’enfosqueixen els ulls (*tenebrantur oculi*), etc., en anunciar per escrit la mort del personatge en qüestió en cada cas.

⁵ El mot podria haver penetrat a la llengua al mateix temps que un objecte fet de canya, canya per escriure o flauta de canya, etc. (cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *calamus*).

⁶ Cf. ThLL III 122, 65 et ss.

⁷ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *calamus*.

⁸ Sobre aquestes encíclics, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

canon¹ (subst.)

VARIANTS

can(n)-, chan(n)-, kan(n)-

FORMES

-on, -onus, -onem, -onis, -oni, -one, -ones, -onum, -onibus

ETIMOLOGIA

gr. κανών (subst. masc.), 'tija o bastó de fusta'; s'empra en sentits tècnics molt diversos. En sentit figurat significa 'regla', 'model', 'principi'. També s'usa per a designar una regla gramatical, així com el 'cànon alexandrí', llista o catàleg dels millors clàssics grecs establert pels gramàtics alexandrins. Aquest mot va desenvolupar-se al vocabulari jurídic i religiós i, en concret en grec patristic, va passar a designar una regla de fe, una norma de la llei eclesiàstica o un cànon de comportament moral.²

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *cànon*; esp. *canon*; fr. *canon*; it. *canone*; oc. *canon*; port. *cânone*; rom. *canon*.

DERIVATS

canonica (subst.), *canonicalis* (adj.), *canonice* (adv.), *canonicus* (subst. et adj.).

SIGNIFICAT

'cànon'; 'regla eclesiàstica'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

899 DipPortella 1, p. 206 (Baraut, *ActUrgell* 9, Urgellia 1, p. 65); *acta de consagració (Santa Maria de la Quar)*; *scriptor Danilo presbiter*: Ideo nos supradicti tradimus ipsas ecclesias in potestate domni et pontificis nostri ad consecrandum, sicut sancti canones constituerunt et ut ante tribunal eterni iudicis remedium anime nostre accipiamus.

904 DipGirona 116, p. 143; *acta de consagració (Sant Pere de Camprodon)*; *scriptor Eldefredus presbiter*: Dono ego iamdictus Seruusdei episcopus de istas uillas superius nominatas a domum Sancti Petri apostoli decimas et primitias, sicut cannonus docent.

949 Baraut, *ActUrgell* 32 (Urgellia 1, pp. 90 i 91); *acta de consagració (Sant Pere de Sestui)*: Ideo ego Atto abba, trado ipsa ecclesia in potestate domno Wisadone episcopo ad

¹ Cf. GMLC s. u. *canon*.

² Cf. Lampe, *PGL*, s. u. κανών.

consecrandam, sicut sancti canones constituunt atque decernunt, ut ante tribunal eterni iudicis remedium anime nostre accipere mereamur ... Et si quis contra hanc decretum ausus fuerit intemerare uel contradicere in quadruplum ei omnia componat, sicut sancti canones comemorant.

958 DCBarcelona I 50, p. 245; *donació; scriptor Iohannes sacer*: Quod si ego donatrix aut ullusque homo qui ista donacione uenerit ad inrumpendum aut minuare exinde de quacumque rem uoluerit, iram Dei omnipotentis incurrat, et extraneus sit a liminibus ecclesia, et cum Iudas Scharioth particeps effi[c]iat, et ibidem mergat eum Deus ubi dimersit Datan et Abiron qui uiuos absoruuit terra; et insuper componam ipsa uinea quadruplum a seruientes Sancti angeli Michaelis, sicut sacrus canon docet.

986 DipCardona 7, p. 64 (CPoblación I 9, p. 17); *carta de poblament i franqueses; scriptor Ranimirus presbiter*: Et stabitis in dilectione Dei in legem directam et iustitiam rectam in quantum possitis secundum canonem et legem gotorum.

995 DCBarcelona I 272, p. 502; *permuta; scriptor Lililpridus leuita*: Ego Francho et uxor mea Bella comutatores sumus tibi Aiz, gracia Dei Barchinonensis sedis episcopus, una cum collegio canonicorum tuorum.

[ante 1007] Ordeig, *Dotalies* 122, p. 5; *acta de consagració (Santa Maria de Lacera); scriptor Ermengaudus presbiter*: Et iudicauit ipse iudex iudicium sicut scriptum est in canones et constitutum est de ecclesiasticis rebus que uiolentur rapiunt.

1023 DACBarcelona 368, p. 748; *donació; scriptor Bellihomo leuita*: Manifestum est enim quia inuenimus in sacris cannonibus quod episcopus habeat potestatem ecclesiasticarum rerum ad dispensandum omnibus indigentibus cum omni timore et refferencia Dei, ipsum quoque ex eis percipere atque uti debere quibus indiget, uel ad suas necessarias expensas uel fratrum qui apud eum ospitalitatis gratia commorantur.

1023 Junyent-Ordeig, *DipVic* 838, p. 173 (Junyent, *Oliba* Dip. 78, p. 123); *donació; scriptor Seniofredus leuita*: Et sic de nostro iure in tuo tradimus dominio uel potestate et hoc quod tibi donamus et de te accepimus, cum exiis et regressiis, et terminos et affrontationes illorum ab integrum, quem legalis auctoritas ita commendat ut terras que tali modo per precariam conferuntur si chanonem qui constitutus est singulis annis

fuerit redditus placitum constitutum qui propter edificationem est stabilitus nullatenus potest dirrumpi.

1027 Ordeig, *Dotalies* 147, p. 51; *acta de consagració (Sant Julià d'Estavaar)*; scriptor *Witardus sacer*: Precipimus itaque ut crismale misterium, secundum statuta kannonum et fratrum consuetudinem, celebrare non differant et prefixis temporibus non obmittant.

1040 Baraut, *ActUrgell* 51, Urgellia 1, p. 126 (Baraut, *CartAndorra* I 20, p. 123); *acta de consagració (Santa Maria de la Seu d'Urgell)*; scriptor *Borrellus scolasticus*: Qui locus recte appellatur canonica, quia ibi ecclesiastica atque diuina obseruatur regula, canon enim grece, regula dicitur latine.

1044 Baraut, *ActUrgell* 55 (Urgellia 1, p. 133); *acta de consagració (Sant Martí de Biure)*: Quapropter ego Wilelmus episcopus consecro hanc ecclesiam ut ad sedem sancte Marie secundum institutionem cannonum censum annualem persoluatur, idest modios VI de annona et XXX VI alnas de lencio et pernas IIII et chinal I de ui et focaces V.

1044 AComtalPerg II 314, p. 675; *donació*; scriptor *Radulfus presbiter*: Si quislibet omnes an feminas, filii, filias aut hullaque persona quis contra hanc ista charta uenerit ad inrumpendum, non hoc uindicet quod requirit, set componat hoc quod in lege et in channone sanxitum et constitum est, sicut Patres Sancti firmauerunt.

1045 CDipSGirona 246, p. 258; *renúncia*; scriptor *Arnallus leuita*: Hanc redditionem libentes facimus sine ulla reseruatione et retentione iam dicte ecclesie, ideo ut ne patiamur penam illam que continetur in canone de uiolatoribus et peruasoribus ecclesiasticarum rerum, scilicet sexcentos solidos argenci examinati.

1070 Baraut, *ACSolsona* 170, p. 48; *donació*; scriptor *Petrus leuita*: Sane si nos donatores aut ullus homo uel femina nobili uel uili persona, qui contra hanc donacionis cartam ausus fuerit uenire ad inrumpendum, non hoc ualeat uindicare, sed pro solo conatu in quadruplum cogatur reddere, sicut in canones repperitur, et insuper si incorregibilis extiterit, feriatum sententia excommunicationis, donec ad satisfaccionem ueniat, et in antea hec donatio tandiu firma permaneat usquequo seculi finis ueniat.

1076 Baraut, *ACSolsona* 210, p. 84; *donació*; scriptor *lator legis Ermengaudus*: Et sic de nostro iure tradimus in proprium iam epyfate Sancte Marie dominium ad proprium

alodium habendo a seculo et in seculum. Si qua sane, quod nullo modo optamus, nobili aut uili persona que contra hanc donationis scripturam conatus fuerit uenire pro inrumpendo aut inrumperit, in quadruplum reddere cogatur, sicut continetur in canone toletano undecimi concilii.

1079 DACCBBarcelona 1355, p. 2107; *donació; scriptor Poncius leuita*: Si uero ego donator aut cuiuslibet sexus uel ordinis homo donacionem hanc dirumpere aut infringere temptauero siue temptauerit, nil prosit, set potius sententiam canonis incurrat qua precipitur ut clerici uel seculares qui oblaciones parentum aut donatas aut testamentis relictas retinere presumpserint, aut id quod ipsi donauerunt ecclesiis uel monasteriis crediderint auferendum, sicut sinodus sancta constituit, uel ut necatores pauperum, quousque reddant, ab ecclesiis excludantur.

1085 DipCardona 71, p. 146; *compravenda; scriptor Poncius leuita*: Si uero nos uinditrices, aut ullusque homo uel homines, femina uel feminas, aut ulla grandis persona uel parua, contra hanc cartam suadente diabolo uenerimus, aut uenerit, uel uenerint ad infringendum, uel inquietandum, uel dirumpendum, non hoc ualeamus uel ualeant uindicare quod requirimus, uel requirat, sed sicut kanones obseruant et iubent fiant sacrilegi et excommunicati, et in antea hoc quod confringere uoluerint, in quadruplum ecclesie prescripte atque ad kannonicis eius componamus uel componant.

1085 CDipÀger I 134, p. 388; *acta de consagració (Sant Sadurní de Llordà); scriptor Guilelmus sacerdos*: Ego, B[ernardus] episcopus, concedo ad iam dictam ecclesiam in die dedicacionis eius primicias et oblacionibus sicut sanctis canonis canet: decimas et primicias ad eo sint datas ei ab episcopo diuidendas.

1089 Baraut, *DocUrgell* 1060 (Urgellia 7, p. 179); *contracte agrari; scriptor Raimundus presbiter*: Si quis sane contra hanc nostre largicionis scribturam surrexerit pro inrumpendo ad conatus fuerit inrumpere non hoc ualeat uindicare sed pro solo conatu omne prelibatum alodium, secundum sanctorum instituta cannonum, in quadruplum cogatur exsoluere et insuper secundum canonem Toletane consilii anathematis gladio feriat, et insuper hec donacio tandiu firma permaneat donec finis eui ueniat.

1093 Baraut, *DocUrgell* 1102 (*Urgellia* 8, p. 26); *permuta*; *scriptor Ermengaudus iuris ac legis lator sancteque Urgellensis ecclesie clauicularius et ianitor*: Sane si nos aut aliquis homo uel femina, nobili aut uili persona contra hanc commutationis uenditionisque scripturam uenerit pro inrumpendo aut conatus fuerit inrumpere non hoc ualeat uindicare sed pro solo conatu, secundum quod sancti patres in sacris cannonibus sancxerunt, in quadruplum cogatur exsoluere et insuper usque ad dignam satisfactionem anathematis gladio feriatur, ac insuper hec commutatio atque uenditio firma et immobilis permaneat donec finis eui ueniat.

1098 Baraut, *ACSolsona* 380, p. 255; *donació*; *scriptor Raimundus canonicus*: Sane si nos metipsi donatores aut aliquis homo uel femina, nobili aut uili persona conati fuerimus uel fuerit hoc donum infringere atque euertere uel fautor quocumque dolo existere, non solum quod sancti patres in canonibus secundum con[cilium] sancxerit, in quadruplum cogamur uel cogatur illi ecclesie exsoluere, uerum insuper secundum canonem toletani XI concilii anatema[ti]zacionis sententia feriamur et a liminibus sancte ecclesie extranei uel extraneos fiamus uel fiant.

1183 LFeud. I 400, p. 400; *procés judicial*; *scriptor Ermengaudus leuita*: Iterum, addidit quod ipse et pater suus et Raimundus Guillelmi, in cuius locum pater suus Arnallus de Perella successit, acceperunt nomine uicarie canabam et linum, que ex canone terrarum et assueto usu ibi prestantur, et quia ipse ea prohibebatur accipere et sine cause cognicione, tamquam spoliatus hoc iure percipiendi, restitui postulabat.

Et al.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 68r (*Alturo, Glossa VI*, p. 72): canon – grece, latine regula nun<c>cupatur

Parisiensis Lat. 609, f. 10v (*Alturo, Glosario en escritura visigótica*, p. 198): canon – regula

Fonts

Riu. 74, f. 68r; *Par.* Lat. 609, f. 10v *ex Isid. Etym.* 6, 16, 1: Canon autem Graece, Latine regula nuncupatur; *GlossAnsil.* p. 94, 455: canon – regula Graece; *Gloss.* IV 213, 21: canon – regula

Alia: *GlossAnsil.* p. 94, 456: canon – consuetudo; 457: canon – consuetudo conprobata siue institutio; *Gloss.* IV 30, 45: canon – consuetudo

COMENTARI

No emprat en època clàssica, el llatí *canon* fou adoptat per la llengua administrativa de l'Imperi per a designar un impost o tribut regular.³ En trobem alguns exemples al *Codex Iustinianus*, com ara el *canon patrimonialis*, 'cens anual' (COD. *Iust.* 11, 59, 7); el *canon aurarius*, cens anual rebut en diners (COD. *Iust.* 10, 48, 10); o el *canon frumentarius*, cens anual rebut en gra (COD. *Iust.* 11, 23). Com a terme tècnic, adopta altres sentits, com ara el de 'regla gramatical'⁴ o el de 'tub de fusta en una màquina hidràulica'.⁵ En llatí cristià, sovint en plural, *canon* significa 'regla', referit al reglament eclesiàstic.⁶ En singular, designa el corpus de llibres sagrats que l'Església admet com a inspirats i dels quals extreu la seva regla;⁷ en aquest sentit, per metonímia, també significa 'Bíblia'.⁸ També s'empra per a referir-se al cànon de la missa, és a dir, la part invariable de la litúrgia.⁹ En un altre sentit, designa un estatut establert per un sínode o un concili eclesiàstic.

Quant a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, l'ús de *canon* amb el significat de 'regla eclesiàstica' es troba molt estès durant tota la cronologia estudiada. Caldria destacar el cas de l'acta de consagració de Santa Maria de la Seu d'Urgell (doc. 1040), que inclou una glossa dins la redacció del diploma (*regula, canon enim grece, regula dicitur latine*). Aquest document fou redactat per Borrell Guibert,¹⁰ que reproduïx el significat atribuït a *canon* tant pels glossaris de Ripoll com per Isidor.¹¹ Aquesta explicació etimològica es troba dins d'una altra més àmplia que pretén descriure el significat de *canonica* (*canonica, quia ibi ecclesiastica atque diuina obseruatur regula*).

D'altra banda, el terme *canon* també s'empra per a designar un llibre que conté una col·lecció de cànon o regles eclesiàstiques. Els textos que testimonien aquesta

³ Cf. ThLL III 273, 7 et ss.

⁴ Cf. ThLL III 273, 19 et ss.

⁵ VITR. 10, 8, 3.

⁶ Alguns exemples a HIER. *Epist.* 69, 10; 82, 3; CASSIOD. *Hist.* 2, 14; ISID. *Etym.* 6, 16, et al.

⁷ Cf. ThLL III 274, 20 et ss.

⁸ Cf. Blaise, *Lexicon*, s. u. II *canon* 3 et Niermeyer s. u. I *canon* 5.

⁹ Cf. ThLL III 274, 84 et ss., et Du Cange s. u. 2 *canon*.

¹⁰ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.2, apartat 2.3.4.

¹¹ Vid. supra GLOSSARIS.

accepció no han estat recollits ja que, entre els criteris que regeixen aquest treball, es respecta el de no incloure els hel·lenismes que indiquen títols de llibres i noms propis.¹²

¹² Vid. capítol 1, subcapítol 1.3. Sobre aquesta accepció del terme, cf. GMLC s. u. *canon*.

cataclysmos (subst.)

VARIANTS

cataclism-

FORMES

cataclismi

ETIMOLOGIA

gr. κατακλυσμός (subst. masc.), 'inundació'; en particular, a la llengua de l'Església significa 'diluvi'.¹ Deriva del verb κατακλύζω, 'cobrir d'aigua', d'on, 'inundar', 'submergir', 'omplir d'aigua'. Aquest està format a partir de l'adverbi κατὰ, 'sobre', i del verb κλύζω, 'banyar' (parlant de la mar que banya la costa), o 'vessar aigua per a netejar'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *cataclisme*; esp. *cataclismo*; fr. *cataclysmes*; it. *cataclisma*; oc. *cataclisme*; port. *cataclismo*; rom. *cataclism*.

SIGNIFICAT

'diluvi', 'inundació'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1055 Junyent, *Oliba* Dip. 163, p. 276 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 1138, p. 447); *concili; scriptor Berillus grammaticus*: Nos ecclesiarum Dei pontifices optamus munus salutis et benedictionis. Inter procellosum huius seculi mare sepe nitimur nauim ecclesie anchora [...] ad tranquillitatis portum reducere. Unde etiam, ne eructantis cataclismi fluctibus naufrageetur, quas [...] scripturarum [...] et ad nostri adiutorii incrementum, catholicorum, congregamus concilia.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 21v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 307): cataclismum – diluuium
aud euersio

Riuipullensis 74, f. 24v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 313): kataclismum – enim
dicitur lingua latina id est secundum iudicium

Riuipullensis 74, f. 35r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 355): cataclismus – diluuium

¹ Cf. Mt 24, 38: ὡς γὰρ ἦσαν ἐν ταῖς ἡμέραις [ἐκεῖναις] ταῖς πρὸ τοῦ κατακλυσμοῦ τρώγοντες καὶ πίνοντες, γαμοῦντες καὶ γαμίζοντες, ἄχρη ἦς ἡμέρας εἰσηλθεν Νῶε εἰς τὴν κιβωτόν.

Fonts

Riu. 74, f. 21v ex *GlossAnsil.* p. 102, 948: cataclisanum (*pro* -clysmum) – diluuium aut euersio; *Gloss.* IV 28, 12: cataclysmus – diluuium aut euersio; IV 492, 25: cataclysmum – diluuium, euersio

Riu. 74, f. 35r ex Laistner, *Scholica*, p. 433: cataclismus – diluuium; *Gloss* IV 214, 42: cataclysmum – diluuium

Alia: GlossAnsil. p. 178, 405: diluuium – Graece cataclismum, Latine tempestas; 407: diluuium – Graecorum lingua catclismus dicitur, alias tempestatem et cladem belli significat

COMENTARI

Es tracta d'un terme no emprat en llatí clàssic² que apareix a la Vulgata³ i en autors cristians⁴ fent referència al 'diluvi universal'; en alguns casos també presenta el significat de 'cataclisme', és a dir, 'destrucció' o 'fi del món'.⁵

Pel que fa a la nostra documentació, *cataclysmos* apareix en una única ocasió, en concret, al concili que obliga Guillem Bernat de Gurb a restituir a la seu de Vic la possessió de les esglésies de Gurb, les quals retenia contra el que havia estat establert pel bisbe Oliba.⁶ Ben documentat a les glosses amb el significat de 'diluvi', l'ús d'aquest terme al present diploma sembla ser fruit d'erudició per part del redactor, el qual volgué imprimir-hi la seva marca particular a través d'una elaborada metàfora nàutica. Dins aquesta metàfora llegim també l'hel·lenisme *ancora*.⁷

² Cf. ThLL III 587, 22 et ss.

³ Sir 39, 28: *et sicut cataclysmus aridam inebriauit*; 40, 10: *et propter illos factus est cataclysmus*.

⁴ Alguns exemples a TERT. *Apol.* 40; LACT. *Inst.* 2, 10, 10; AUG. *Civ.* 18, 10; HIER. *adv. Iovin.* 1, 14, et al.

⁵ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *cataclysmos*.

⁶ Sobre aquest document, redactat pel gramàtic Borrell Guibert, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.4.

⁷ Cf. s. u.

catalogus (subst.)

FORMES

catalogo

ETIMOLOGIA

gr. κατάλογος (subst. masc.), 'llista', 'catàleg'. Deriva del verb καταλέγω, 'nomenar' o 'inscriure l'un rere l'altre', el qual està format a partir de la preposició κατά, 'sobre', i del verb, λέγω, 'parlar', 'dir'. El substantiu κατάλογος s'especialitza com a llista o registre de ciutadans i, en concret, de ciutadans inscrits pel servei militar.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *catàleg*; esp. *catálogo*; fr. *catalogue*; it. *catalogo*; oc. *catalòg*; port. *catálogo*; rom. *catalog*.

SIGNIFICAT

'llista', 'enumeració'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1158 DipTortosa 90, p. 143; *fraternitat; scriptor Bernardus presbiter et canonicus*: Dies autem obitus in catalogo defunctorum fratrum scribatur et cum anniuersarius aduenerit in ceteris ecclesiasticis officiis commemoratione habita annuatim missa celebretur et pauper reficiatur.

1173 DipTortosa 243, p. 306; *donació; scriptor Crispinus*: Ego Poncius, Dei gracia Dertusensis episcopus, simul et omnis conuentus eiusdem ecclesie, recepimus te Durandum de Podio et uxorem tuam Stephanam in societate nostre ecclesie in spiritualibus, ita ut ad obitum uestrum sepeliamus corpora uestra inter fratres nostros et scribere faciamus nomina uestra in catalogo fratrum et ut fiat annuatim commemoracio uestri in oracionibus et in beneficiis ecclesie nostre sicut decet fratres nostros in perpetuum.

GLOSSARIS

Riupullensis 74, f. 21v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 307): *catalogus – iustorum numerum*

Riupullensis 59, f. 298r: *catalogum – iustorum numerus*

Fonts

Riu. 74, f. 21v; *Riu.* 59, f. 298r *ex Gloss.* IV 28, 13; 492, 26: *catalogus – iustorum numerum*

Alia: Gloss. IV 214, 24; 492, 27: *catalogus* – *ordo*, *series*; V 274, 39: *catalogus* – *graece enumeratio*;
V 417, 46: *catalogum* – *series nominum*¹

COMENTARI

Terme no documentat en llatí clàssic,² *catalogus* apareix en autors postclàssics i cristians amb el significat de 'llista' o 'enumeració',³ sovint acompanyat d'un genitiu explicatiu (*catalogus uirtutum*, *catalogus peccatorum*, etc.).

Pel que fa als nostres textos, apareix només en dos documents datats a la segona meitat del segle XII i procedents de la catedral de Tortosa; en ambdues ocasions es fa referència al llistat de germans difunts i enterrats a la canònica (*catalogo [defunctorum] fratrum*).

¹ Cf. CASSIAN. *Inst.* 11, 10, 1.

² Cf. ThLL III 590, 34 et ss.

³ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *catalogus*.

categorizare¹ (v.)

VARIANTS

cat(h)eg-

FORMES

participi de present categorizante; cathegorizante

ETIMOLOGIA

gr. κατηγορέω (v.). El seu significat principal és el de 'parlar en contra d'algú', 'acusar'. També pot voler dir 'fer conèixer', 'revelar' o, finalment, 'enunciar', 'afirmar' alguna cosa. En grec patristic adopta el sentit de 'predicar'.² Κατηγορέω deriva del substantiu masculí κατήγορος, que significa 'acusador' i també pot usar-se com a adjectiu amb el sentit de 'qui traeix', 'qui revela'. Aquest està format per la preposició κατὰ, 'sobre', i el verb ἀγορεύω, 'parlar'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *categoritzar*; esp. *categorizar*; fr. *catégoriser*; it. *categorizzare*; port. *categorizar*; rom. *categorisi*.³

SIGNIFICAT

'predicar'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

977 DipOsona 1242, p. 893 (Ordeig, *Dotalies* 96, p. 227); *acta de consagració (Santa Maria de Ripoll), atribuïda a Miró Bonfill*: Post corpoream Iesu Christi, Domini nostri, uenerabilem Ascensionem, salutis antidoto protoplaustri iam purgato liuore pioque apostolorum quae a bono magistro in obscuro didicerant in tectis categorizante collegio, haud prauae gentilium falanges, hidolorum sublato errore, suauiissimo saluatoris iugo praeuere ceruices.

988 CSCugat I 217, p. 181; *donació comtal; scriptor Bonushomo leuita*: Spiritu Sancto instigante orthodoxorumque patrum oraculo cathegorizante didicimus qualiter unusquisque antropo sacra unda ab lucernis uidelicet expiato ex rebus caducis et

¹ Cf. GMLC s. u. *categorizare*.

² Cf. Lampe, *PGL*, s. u. κατηγορέω.

³ En totes les llengües recollides significa 'organitzar o classificar per categories'. Es tracta, per tant, d'un significat tècnic propi de la llengua filosòfica o matemàtica.

breuiter sibimet comissis, preuideri potest salutari comertio et perpetue felicitatis emptio celestisque lucra secunda adeptio.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 37r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 360): *kategorō* – *predico*. Inde *categorie predicamenta dicuntur*⁴

Fonts

Riu. 74, f. 37r *ex* Laistner, *Scholica*, p. 438: *kategorō* – *praedico*, unde *categoriae praedicamenta dicuntur* (*uid. etiam Isid. Etym.* 2, 26, 1: *Sequuntur Aristoteli Categoriae, quae Latine praedicamenta dicuntur: quibus per uarias significationes omnis sermo conclusus est; Gloss. V 274, 41: categorias – graece accusationes uel praedicationes*)

COMENTARI

El verb *categorizare* no està testimoniat ni en llatí clàssic ni en llatí tardà. En llatí cristià, s'empra el substantiu *categoria* amb el significat de *praedicamentum*, és a dir, 'categoria', 'atribut',⁵ i l'adjectiu *categoricus*, amb el de *praedicatiuus*, 'afirmatiu', 'enunciatiu', 'categòric'.⁶ En llatí medieval, sí que es documenta la forma verbal *categorizare* (o *categorare*) amb el significat de 'predicar'.⁷ Aquest sentit ha de venir precisament de l'accepció del verb grec de 'revelar', 'fer evident'.⁸

Quant al corpus analitzat, llegim en ell la forma *categorizante*. Es tracta de l'ablatiu del participi de present del verb *categorizare* que, en aquest context, també pren el sentit de 'predicar', 'ensenyar predicant'; aquest és precisament el significat que li atribueixen les glosses.⁹ El participi *categorizante* apareix únicament a dos documents datats el darrer terç del segle X. Es tracta, en concret, de l'acta de consagració de Santa Maria de Ripoll (doc. 977) i d'una donació del comte Borrell II de Barcelona al monestir de Sant Cugat del Vallès (doc. 988). Per tant, ens trobem davant dos documents revestits de solemnitat, l'un –molt elaborat formalment– atribuït al comte de Besalú i bisbe de Girona Miró Bonfill, i l'altre redactat pel jurista de Barcelona Bonsom.¹⁰

⁴ Vid. etiam *Riuipullensis* 74, f. 70r (Alturo, *Glossa VI*, p. 79): *kategorie – grece latine predicamenta dicitur; Riuipullensis* 74, f. 70r (Alturo, *Glossa VI*, p. 79): *kategoricorum – predicatiuorum dicitur*.

⁵ Cf. ThLL III 602, 14 et ss., et Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *categoria*.

⁶ Cf. ThLL III 602, 37 et ss., et Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *categoricus*.

⁷ Cf. Niermeyer s. u. *categorizare* et Du Cange s. u. *categorare*.

⁸ Vid. supra ETIMOLOGIA.

⁹ Vid. supra GLOSSARIS.

¹⁰ Sobre aquests dos documents i els seus autors, *uid.* capítol 2, subcapítol 2.3, apartats 2.3.1 i 2.3.3.

cathedra (subst.)

VARIANTS

cat(h)edr-, kat(h)edr-

FORMES

-a, -ae/-e, -am

ETIMOLOGIA

gr. καθέδρα (subst. fem.). Designa allò que serveix per asseure's, d'on pren el significat de 'seient', 'banc', però també de 'fonament' o 'base d'una columna'. D'altra banda, designa l'acció d'estar assegut i, en conseqüència, fa referència a l'estat o postura d'una persona asseguda, d'on se'n deriva el significat físic, però també abstracte d'immobilitat'. Està format a partir del preverbi κατὰ, 'sobre', i el substantiu femení ἔδρα, 'seient'. En grec tardà, es diu de la cadira del professor o del tron de l'emperador,¹ mentre que en grec patristic s'especialitza per a designar la cadira del bisbe.²

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *càtedra*; esp. *cátedra*; fr. *chaire*; it. *cattedra*; oc. *catedra*; port. *cátedra*; oc. *catedră*.³

A banda de les formes cultes, que es documenten a la majoria de llengües romàniques, també existeixen formes populars com el cat. *cadira*,⁴ l'esp. *cadira*, l'arag. *cadiera* o el gall. *cadeira*.

DERIVATS

cathedral (subst.), cathedraicus (subst.).

SIGNIFICAT

1. 'tron', 'seient'
2. 'tron episcopal'; 'bisbat'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1.

805 Baraut, *DipTavèrnoles* 1, p. 73; donació; scriptor *Amaricus sacerdos*: Facta carta donacionis sub die octauo idus apprilis anno V presidente catedre imperiale gloriosimo

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. ἔζομαι.

² Cf. Lampe, *PGL*, s. u. καθέδρα A.

³ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *cathedra*.

⁴ Vid. J. Bastardas, *Diàlegs*, pp. 22-23.

Charolo regno e[t] presidente in apostolatu dompno Leone papa, anni incarnationis Domini [...X]VII speculato in mundo per glo[riosis]simo homine quem pro nos et pro nostra salute suscepit, indicione undecima.

898 ACondal 10, p. 120 (Ordeig, *Dotalies* 17, p. 60; Rocafiguera, *Aiguafreda* 3, p. 33; DipOsona 37, p. 96); *acta de consagració (Sant Martí del Congost)*; *scriptor Addanagildus presbiter*: Hec omnia superius meminitum terminatumque ab integre, ego Gotmarus presul concedo decimis et primiciis seu omnibus rebus eiusdem ecclesiis pertinentiis ad honorem et dedicacionem sancti Martini ut nullus commes, centenarius, tribunus, seruicium exigere pressumant, nisi tantum per singulos annos, preter honorem cathedre sancti Petri eidem sedis seruicium impendat, sicut mos ecclesiarum eius prouincie pertinet, id est, modiatas VI de annona.

908 DipGirona 127, p. 147; *acta d'elecció episcopal*; *scriptor Trasemirus presbiter*: Omnes itaque subsequentes iamfati principis uoluntatem et predictum uirum Dei Wigonem dignum Deo et hominibus perspicentes pari animo pronaque uoluntate episcopum eum sibi petentes atque amplectentes benignissime susceperunt et in cathedram episcopalem sublimauerunt, atque ut hanc scripturam susceptionis atque sublimationis attentissime propriis corroborarent manibus, unanimiter decreuerunt.

1083 Bach, *Sta. Maria de Gualter* 5, p. 222; *donació*; *scriptor Bernardus Villamagne*: Facta est autem hec carta donacionis anno ab incarnatione Domini milesimo octuagesimo tertio, pridie kalendas iunii, Gregorio VII romane ecclesie kathedram Deo propicio disponente.

Et al.

2.

972 DipOsona 1127, p. 820 (Ordeig, *Dotalies* 90, p. 217; DipManresa 92, p. 106); *acta de consagració (Sant Benet de Bages)*; *scriptor Sunierus sacer*: Sane et propter karitatis diuinum officium ob concinnanda luminaria in sede propria, a dioces<s>em cuius pertinet monasterium istud, Sancti Petri Ausona Vincensi cathedre, libra I^a ad pensa de cera omnique anno Paschali illuc defferatur.

992 DCBarcelona I 222, p. 439; *acta de consagració (Sant Miquel d'Olèrdola)*; *scriptor Eruigijs Marcho presbiter et iudex*: In nomine Domini Dei eterni miseratoris. Hec est paginola dotis quam fieri maluit domnus Uiuas Barchinonensis cathedre codrus in honore Sancti Michaelis angeli et apostolorum princeps Petrus fundate.

1010 Junyent-Ordeig, *DipVic* 719, p. 66 (**1017** Junyent, *Oliba* Dip. 52, p. 76); *convinença*; *scriptor Bonushomo leuita*: Accepit eum prefatus princeps unacum religioso Sanlani, Urgellensi episcopo, et posuerunt concedereque eum fecerunt in katedram (*Junyent, Oliba* kathedram) prelibate sedis Sancti Petri Vichi.

1035 Marquès, *CartCarlemany* 91, p. 201; *empenyorament*; *scriptor Poncius Bonifilii clericus et iudex*: Quantum iste affrontationes includunt alodii supradicti quod iuris sit supradicte mee ecclesie sedis Gerundensis tantum ab integro depono uobis in pignus propter supradictas uncias XII predicti, auri et in die aut tempore quando ego reddidero uobis aut aliquis successor meus episcopus cathedre sedis Gerundensis supradictas XII uncias predicti auri legitime pensatas.

1046 Junyent, *Oliba* Tex. 23, p. 340; *epístola d'Oliba al seu successor a l'abadia de Ripoll*; *scriptor Oliba*: Oliua sancte Ausonensis ecclesiae praesul, licet indignus, et abbas, karissimo sucesori katedrae nostrae, perpetuum in Christo ualere.

1090 Baraut, *ActUrgell* 74, Urgellia 1, p. 158 (Ordeig, *Dotalies* 258, p. 278); *acta de consagració (Santa Maria d'Organyà)*; *scriptor lator legis ac iuris Ermengaudus*: Deinde longa post spatia postquam sanctus presul Ermengaudus ab hac patria migravit ad supera regna, et domnus diue memorie Guillelmus pontifex post domnum episcopum Eriballum successor, extitit in alme Dei genitricis sedis kathedra, inuitatus et rogatus a iamdicto Isarno, uenit in locum illum et honorifice ac legitime consecrauit.

Et al.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 57v (Martínez Gázquez, *Glosas*, p. 317): cathedra – sedis

Riuipullensis 74, f. 27v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 320): tribunalia – catedra

Fonts

Riu, 74, f. 57v ex *GlossAnsil*. p. 102, 986: cathedra – sedis uel solium; *Gloss.* III 463, 35: sedes – καθέδρα

Riu. 74, f. 27v ex GlossAnsil. p. 570, 269: tribunalia – cathedra[e]

Alia: Isid. Etym. 20, 11, 9: Sedes dictae quoniam apud ueteres Romanos non erat usus adcumbendi; unde et considerare dicebantur ... Sedis singulari numero proprie regni est, qui Graece θρόνος dicitur. Item thronum Graeci dicunt; nos solium. Subsella uero ceterorum, cathedrae doctorum

COMENTARI

El terme *cathedra* és un préstec del grec καθέδρα atestat des d'Horaci.⁵ En general, designa qualsevol tipus de seient i, en concret, fa referència al seient de professors, rètors i sacerdots.⁶ L'empren tant autors clàssics com cristians⁷ i, entre aquests darrers, s'especialitza com a 'seient episcopal'⁸ alhora que, per metonímia, fa referència al bisbat o diòcesi.⁹ Un altre significat força estès de *cathedra* és el de 'tron reial'. Es tracta d'un terme molt usual també en llatí medieval amb els mateixos significats que li atribueix la llengua de l'Església.¹⁰

Pel que fa a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, l'ús de *cathedra* es troba ben testimoniats als segles IX, X i XI. En primer lloc, vol dir 'seient' o 'tron', i pot portar complements que en precisin el significat. Així, per exemple, pot anar referit al tron reial (doc. 805: *catedre imperiale*), al seient episcopal (doc. 908: *cathedram episcopalem*) o al seient pontifici (doc. 1083: *romane ecclesie kathedram*). En segon lloc, observem com ja adopta el sentit de 'tron episcopal' i, per metonímia, de 'bisbat' (uid., per exemple, docs. 972 i 992).

D'altra banda, cal dir que el GMLC recull la forma romanitzada *chateira*¹¹ en un document d'Urgell,¹² en concret a l'acta de consagració de l'església de Sant Miquel de Ponts. La lectura que en fa el GMLC (*Et dono ... chateiras IIII*), però, és incorrecta. Aquest text ha estat editat per R. Ordeig i C. Baraut,¹³ els quals proposen la mateixa lectura (*Et dono ... [secha]terras IIII*). Tot i que les línies on es troba aquest mot (14-15) estan parcialment esborrades, un cop realitzada la consulta, hem pogut confirmar que

⁵ HOR. *Sat.* 1, 10, 91. Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *cathedra*.

⁶ Cf. ThLL III 612, 9 et ss.

⁷ En trobem alguns exemples a PROP. 4, 5, 37; IUV. 7, 47; 6, 91; PLIN. *Epist.* 2, 17, 21; TERT. *Praescr.* 36; HIER. *Epist.* 69, 9; AUG. *In psalm.* 98, 4, et al.

⁸ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *cathedra* 4.

⁹ Cf. Blaise, *Lexicon*, s. u. *cathedra* 3.

¹⁰ Cf. Du Cange et Niermeyer s. u. *cathedra*.

¹¹ Cf. GMLC s. u. *cathedra*.

¹² ACU, *Consagracions d'esglésies*, n. 16.

¹³ 940 Ordeig, *Dotalies* 56, p. 134; Baraut, *ActUrgell* 29 (Urgellia 1, p. 86).

la lectura correcta és *[secha]terras IIII* i cal, per tant, corregir l'entrada corresponent del GMLC.

catholicus¹ (adj.)

VARIANTS

cat(h)ol-, kat(h)ol-

FORMES

-i, -um, -o, -orum, -is, -a, -ae/-e, -am, -as

ETIMOLOGIA

gr. καθολικός (adj.), 'general', 'universal'. Entre els autors grecs patristics, adopta el significat de 'catòlic', és a dir, que professa la fe vertadera. En aquest sentit, l'adjectiu καθολικός va referit a Déu, a l'Església, a la fe cristiana com a ortodoxa o als cristians en general.²

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *catòlic*; esp. *católico*; fr. *catholique*; it. *cattolico*; oc. *catolic*; port. *católico*; rom. *catolic*.

DERIVATS

catholice (adv.).

SIGNIFICAT

'catòlic'; 'ortodox' (que professa la fe vertadera)

TESTIMONIS DOCUMENTALS

957 DipGirona 326, p. 296 (Ordeig, *Dotalies* 74, p. 180); *acta de consagració (Sant Pere d'Albanyà)*; *scriptor Aebriarius presbyter*: Sicut omnibus catholicis patefactum est, et a prescripta ignorantia redintegrata amenitate paradisi et a morte perpetua omnes in se credentes ipse moriens sua morte redemit.

991 Baraut, *DocUrgell* 224 (Urgellia 3, p. 56); *decret d'excomunió*: Orthodoxorum catholicorum patrum diuinitusque inspiratorum kanonum promulgauit auctoritas per uniuersas prouincias per ingruentibus ecclesiasticis fluctuacionibus, ut nullus episcopus, sacerdos aut aliquis fidelis ordo ecclesiasticus se presumat uindictam exercere in armis carnalibus nisi tantum in oratione et uirtute Spiritus Sancti, et kanonica damnatione feriat.

¹ Cf. s. u. *orthodoxus*.

² Cf. Lampe, *PGL*, s. u. καθολικός.

997 DipOsona 1767, p. 1255; *donació; scriptor Adanagildus presbiter*: Itaque quod si me donator aut ullusque homo qui contra hanc histam donacionem seu largicionem mercedem causam mouere temptauerit ... ad liminibus sanctas Dei Ecclesias catholicas et oaculacione omnium christianorum extraneus efficiat.

998 Baraut, *DocUrgell* 253 (*Urgellia* 3, p. 87); *donació; scriptor Miro sacer*: Quantum inter istas affrontaciones includunt sic dono hec omnia a predicta ecclesia presentis omnibus et de meo iuro sic trado ad sancta Maria, tam episcopo uel ipsi seruientes Dei et successores ipsius secundum auctoritatem catholicam, in talem conuencionem ut teneam et possideam in uita mea.

999 Junyent, *Oliba* Dip. 23, p. 31; *donació; scriptor Eroigius Marcho presbiter et iudex*: Rei cuiusque unius congruit notamen res siquidem ut incognitas nobis notae efficiantur, ideo nempe mercedem largitionis notatim manu uolumus cudere quam inclitus ac benignissimus catholicaeque fidei cultor religiosissimus Bernardus cudere maluit.

1011 CSCugat II 439, p. 85; *procés judicial; scriptor Geraldus subdiachonus*: Cunctis sit notum katolicis quia in anno quo domnus Reimundus, inclitus comes, reuersus est a Corduba, ad quam, cum fratre suo Ermengaudo perrexit cum exercitu contra barbaras naciones.

1022 Junyent, *Oliba* Dip. 69, p. 107; *procés judicial; scriptor Guibertus grammaticus*: Hec ratio omnibus catholicis manifesta sit qualiter Oliba, sacer de loco Orsalitano, detulit querelam in Sede Vici Sancti Petri.

1029 Junyent-Ordeig, *DipVic* 877, p. 202 (Junyent, *Oliba* Dip. 95, p. 149); *procés judicial; scriptor Ermemirus leuita*: Cunctis katolice fidei credentibus iustitiamque diligentibus, presentis et posteris, cognitum sit quia peracta definitione quod Ugone de castro Ceruilione et Bernardo Sendredo, nepote suo, peregerunt cum Olibane, presule sancte sedis Vicensis ecclesie Ausonensis, de terminos inter castrum Touuos et castrum Rocheta.

[1029] DACCBarcelona 436, p. 832; *acta d'elecció episcopal; scriptor Pontius Bonfilii clericus et iudex*: Extra Ecclesiam autem Katholicam nullum credit saluari posse. Confitetur autem unum Babtisma in peccatorum remissionem.

1039 AComtalPerg II 274, p. 623; *dot; scriptor Ermengaudus sacer*: Nos uero docti ab ipso, in nomine Patris et Filii et Spiritu Sancti, extirpamus omnem nimpheali uel demonum ludicrali ad katolico coniugali.

1065 Ordeig, *Dotalies* 221, p. 209; *acta de consagració (Sant Miquel de Fluvià); scriptor Sperandus monachus*: Sed idonei catholici fidei dotiores quedam diuinitus prouidentes quod nonnulli filii mox imitantes ipsorum arma essent assuonturi ob discetpendum spiritualis sue matris siue illius qui pro patribus Ecclesie successuri essent filiis tradiderunt.

1080 Baraut, *ActUrgell* 71, Urgellia 1, p. 151 (Ordeig, *Dotalies* 242, p. 284; Marquès, *Elins* 50, p. 85); *acta de consagració (Santa Cecília d'Elins); scriptor lator legis ac iuris Ermengaudus*: Qui simul prelibatus consul una cum semel dicta comitissa Lucia et Elliardis suprafata abbatissa, inuitauerunt domnum sancte Urgellensis ecclesie presulem, scilicet Bernardum uirum egregium ac undique catholicum, non simoniace sed absque ulla contagione simoniace heresis in Urgellitano episcopatu intronizatum.

1085 CDipÀger I 134, p. 387 (Ordeig, *Dotalies* 248, p. 261; Baraut, *ActUrgell* 73, Urgellia 1, p. 156); *acta de consagració (Sant Sadurní de Llordà); scriptor Guilelmus sacerdos*: Deuotissimi populi hanc catholicam religionem concurrentes deuotionem siue parentorum uel discessorum facimus ad soluendum.

1149 Baraut, *ActUrgell* 82 (Urgellia 1, p. 172); *acta de consagració (Santa Maria de Gerri); scriptor Ermengaudus diachonus*: Si quis uero, quod non optamus, contra hoc nostrae constitutionis decretum temerario ausu uenire presumpserit, nos ex parte Dei et sanctorum apostolorum Petri et Pauli auctoritate illum a catholica Dei aecclesia sequestramus, excommunicamus et Iude proditoris participem facimus.

Et al.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 30r: katolicus – uniuersalis grecum est

Riuipullensis 74, f. 68v (Alturo, *Glossa* VI, p. 74): catholicus – uniuersalis siue generalis dicitur, quia greci uniuers[al]e catholicon uocant

Parisiensis Lat. 609, f. 9v (Alturo, *Glosario en escritura visigòtica*, p. 197): catholica – uniuersalis

Fonts

Riu. 74, f. 30r; *Par. Lat.* 609, f. 9v *ex Gloss.* V 410, 31: catholicus – graece, latine uniuersalis; V 412, 55: catholicus – uniuersalis³

Riu. 74, f. 68v *ex Isid. Etym.* 7, 14, 4: Catholicus uniuersalis siue generalis interpretatur. Nam Graeci uniuersale καθολικόν uocant

Alia: Gloss. IV 213, 14: catholicus – rectus; V 272, 55: catholicus – rectus, iustus

COMENTARI

L'adjectiu *catholicus* fou introduït al llatí a través de la llengua de l'Església. En llatí clàssic es documenta en una única ocasió, en concret a Quintilià, la presència del neutre plural grec καθολικά amb referència al conjunt de regles universals o absolutes.⁴ Entre els cristians, s'especialitza amb el significat de 'catòlic', és a dir, 'conforme al dogma de l'Església catòlica', 'que professa la fe vertadera', 'ortodox'.⁵ A banda d'emprar-se com a adjectiu, no és estrany l'ús d'aquest terme ja plenament substantivat tant en masculí com en femení i neutre.⁶

Pel que respecta al corpus documental analitzat, l'adjectiu *catholicus* és emprat amb el significat de 'catòlic', 'ortodox', és a dir, 'que professa la fe vertadera', 'conforme a la doctrina oficial del cristianisme'. Apareix sovint acompanyant els substantius *ecclesia* (docs. 997, [1029], 1149, et al.) i *fides* (docs. 999, 1029, 1065, et al.), alhora que també pot referir-se als Pares de l'Església (doc. 991) o a la totalitat de la comunitat cristiana (doc. 1011). Aplicat a persones concretes, a l'acta de consagració de l'església de Santa Cecília d'Elins, per exemple, *catholicus* va referit al bisbe d'Urgell Bernat (doc. 1080: *uirum egregium ac undique catholicum*). D'altra banda, pot trobar-se substantivat per parlar de la totalitat de la comunitat cristiana (docs. 957, 1011 i 1022).

Finalment, val a dir que els glossaris contemporanis ofereixen el significat etimològic del terme, és a dir, 'general', 'universal'.⁷

³ Vid. BENED. Reg. 73, 11.

⁴ QUINT. Inst. 2, 13, 14: *Propter quae mihi semper moris fuit quam minime alligare me ad praecepta quae καθολικά uocitant, id est, ut dicamus quo modo possumus, uniuersalia uel perpetua.*

⁵ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *catholicus*.

⁶ Cf. ThLL III 616, 76 et ss.

⁷ Vid. supra GLOSSARIS.

(?) **cenodoxia** (subst.)¹

FORMES

cenodoxia

ETIMOLOGIA

gr. κενοδοξία (subst. fem.), 'recerca o amor de la vanaglòria'. Deriva de l'adjectiu κενόδοξος, 'pres de vana glòria', el qual es compon de l'adjectiu κενός, 'buit', 'sense fonament', 'va', 'frívol', i del substantiu femení δόξα, 'bona reputació', 'glòria'.

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

SIGNIFICAT

'sepultura' (?)

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1013 Bolòs, *Serrateix* 58, p. 136; *donació; scriptor Wilielmundus abba*: Ego Dei nomine Wifredus, gratia Dei comes, audientem euangelica precepta quod elemosina a morte liberat anima² et propter amorem regna celestia adipiscenda, dono ad domum Sancte Marie cenobii Serra de Taxo aeclesiam Sancti Felicis, cum alodiis sibi adquisitus siue acquirendis, cum uigiliis et oblacionibus, uel cum uota Deo ibi aduenientia, cum cenodoxia siue sepultura corpora sepelientia sicut est traditio romana.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 21v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 307): cenodoxia – uanagloria

Riipullensis 74, f. 22r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 308): cenodoxie – uanagloria, superbia

Riipullensis 74, f. 157r (Nicolau d'Olwer, *Glossaire*, p. 107): cenodoxia – dicitur iactantia seu uana gloria

Fonts

Riu. 74, f. 21v; *Riu*. 74, f. 22r ex *Gloss.* IV 33, 32; 218, 1; 493, 34; V 349, 43: cenodoxia – uana gloria; II 347, 35: uanae gloriae – κενόδοξος; II 347, 36; 556, 48: uana gloria – κενοδοξία

Riu. 74, f. 157r ex *GlossAnsil.* p. 109, 297: cenodoxia – iactantia seu uana gloria

Alia: *Gloss.* IV 217, 53: cenodoxus – uanae gloriae cupidus; IV 319, 41: cenodoxus – qui famam captatur, uanae gloriae cupidus

¹ Probable error de lectura o de còpia; uid. COMENTARI.

² Sobre aquesta fórmula, uid. capítol 2, subcapítol 2.2, et s. u. *elemosina*.

COMENTARI

Cenodoxia és un mot emprat en llatí cristià³ amb el significat de 'vanaglòria'⁴ i, com ja hem pogut observar, es troba recollit a diversos glossaris amb aquesta mateixa definició.⁵

Quant al corpus analitzat, es documenta l'ús de *cenodoxia* en un únic diploma de principis del segle XI. El comte Guifré II de Cerdanya (988-1035) i de Berga (1003-1035) dóna al monestir de Santa Maria de Serrateix l'església de Sant Feliu, situada al comtat de Berga. Si tenim en compte la forma del mot i la informació continguda a les glosses, l'ús de *cenodoxia* hauria de correspondre al grec κενοδοξία, 'recerca o amor de la vanaglòria', però pel context no sembla que adopti aquest significat. Suposa un problema el fet que no es conservin ni el document original ni cap còpia contemporània. L'única còpia manuscrita disponible actualment es troba a l'obra de Pasqual (s. XVIII),⁶ el qual hauria partit tant de l'original com d'una còpia posterior, també perduda.

Si llegim detingudament el passatge en qüestió, observem que es fa donació de l'església de Sant Fèlix juntament amb els seus alous (*cum alodiis sibi adquisitus siue acquirendis*), amb les vigílies i oblacions (*cum uigiliis et oblacionibus*), amb els vots a Déu que hi arribin (*cum uota Deo ibi aduenientia*) i, finalment, amb *cenodoxia* i la sepultura dels cossos que s'hi hagin d'enterrar tal i com dicta la tradició romana (*cum cenodoxia siue sepultura corpora sepelientia sicut est traditio romana*). Sembla clar que atribuir a aquest ús de *cenodoxia* el sentit de 'vanaglòria' no és pertinent. Ens decantem, així doncs, per creure que es tracta d'una mala lectura, ja sigui per part de Pasqual ja sigui procedent d'una còpia anterior o del mateix document original. No podem saber amb certitud quin mot substitueix *cenodoxia* però, tenint en compte el context i la coordinació d'aquest terme amb *sepultura*, potser podria tractar-se del substantiu neutre *cenotaphium*. Aquest vocable, del grec κενοτάφιον (literalment, 'sepultura buida'), és emprat sobretot en llatí tardà i designa un monument funerari que no conté

³ Vid., per exemple, CASSIAN. *Inst.* 5, 1; 11, 1; *Conl.* 5, 16, 5; ISID. *Eccl. off.* 2, 16, 18.

⁴ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *cenodoxia*.

⁵ Vid. supra GLOSSARIS.

⁶ Pasqual, *SACat* IV, f. 44r, doc. 87. N'hem comprovat la lectura i, efectivament, es llegeix *cenodoxia*.

les despulles del personatge al qual es dedica.⁷ En qualsevol cas, tant el significat com la lectura de *cenodoxia* a la nostra documentació són molt dubtosos.

⁷ Cf. ThLL III 786, 19 et ss.

chalybs (subst.)

VARIANTS

calib-

FORMES

calibe

ETIMOLOGIA

gr. χάλυψ (subst. masc.), 'ferro', 'acer'. Es tracta del singular de Χάλυβες (οί), poble del Pont Euxí conegut per la seva habilitat per a treballar el ferro i inventor de l'acer.¹ Així doncs, el substantiu singular χάλυψ s'empra amb el significat de 'ferro', 'acer'.

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

DERIVATS

kalipsea (*adj.*).

SIGNIFICAT

'ferro'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

978 DipRosselló 506, p. 429; *invenció i trasllat del cos de Sant Hilari*: Hic, cum trepidare cerneret ad tangendum sancti uiri locellum non solum clericos sed etiam abbates atque pontificem, fideliter accessit, et mausolaeum cum calibe dissolutum patefecit.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 21v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 307): caleps – fornax ferri

Riipullensis 59, f. 293r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 372): calibs – ferrum optimum

Riipullensis 59, f. 293v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 374): calibum – ferrum optimum

Fonts

Riu. 74, f. 21v *ex Gloss.* IV 29, 17; 213, 34: chalybs – fornax ferri; IV 491, 39: chalybs – ferrum uel fornax

Riu. 59, f. 293r, 293v *ex Gloss.* IV 84, 41; 348, 23; 407, 20; 523, 18; V 108, 14; 299, 45; 354, 57: chalybs – ferrum; IV 31, 18; 103, 5; 215, 10; 252, 47; 531, 43: chalybem – ferrum; IV 407, 49: chalybum – ferrum; *Isid. Etym.* 19, 19, 7: c[h]alyps enim ferrum est

¹ Cf. HDT. 1, 28.

Alia: Gloss. IV 252, 48: chalybs – furca poenalis; V 498, 34: chalybs – fornax ferri uel furca poenalis; V 564, 15: chalybs – ferrum uel furca poenalis dicitur

COMENTARI

El substantiu *chalybs* és usat en llatí ja sigui en sentit propi, 'acer',² o figurat, 'objecte d'acer' o 'arma'.³ D'altra banda, *Chalybes* fa referència al nom d'un riu.⁴ No emprat pels autors cristians, sí que es documenta l'ús de l'adjectiu *chalibinus*, 'd'acer', en llatí medieval.⁵

Apareix per primera i última vegada al nostre corpus a les darreries del segle X, al document d'invenció i trasllat del cos de sant Hilari, en què es fa referència al descobriment d'un mausoleu fet amb ferro dissolt (*cum calibe dissolutum*).

D'altra banda, destaca la forma derivada *kalipsea* que hem documentat en un contracte de compravenda d'inicis del segle XI redactat pel jurista Bonsom de Barcelona:⁶

Per hac scriptura uenditionis nostre uindimus tibi alaudem nostrum
nostreque munificentie Ecclesie, id sunt, terras, uineas, domibus et
domatos constructos ... kardia, belligeria in formis kalipsea,
ostrachas, tersellas ...⁷

Creiem que es tracta de la formació d'un adjectiu (en aquest cas, substantivat) procedent de *chalybs*. Malgrat tot, no hem localitzat cap altra forma similar ni al nostre corpus ni als diccionaris especialitzats de llatí medieval. Tenint en compte que aquest diploma fou redactat per Bonsom, no ens ha d'estranyar la innovació lèxica basada en fonts com els glossaris o Isidor de Sevilla, per exemple.⁸

² VERG. *Aen.* 8, 446; PROP. 1, 16, 30; LUCAN. 4, 223; CLAUD. 26, 543, et al.

³ VEN. FORT. *Mart.* 1, 458.

⁴ Cf. ThLL (*Onomasticon*) s. u. 2 *Chalybes*; uid. etiam ISID. *Etym.* 16, 21, 1: *Ferrum dictum quod farra, id est semina frugum, terrae condeat. Idem et chalybs a Chalybe flumine, ubi ferrum optima acie temperatur. Vnde et abusiue dicitur chalybs ipsa materies, ut: Vulnificusque chalybs* (VERG. *Aen.* 8, 446).

⁵ Cf. Niermeyer et Blaise, *Lexicon*, s. u. *chalibinus*.

⁶ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.3.

⁷ 1012 DACCB Barcelona 179, p. 488.

⁸ Sobre algunes particularitats lèxiques d'aquest document, uid. M. Punsola, "Léxico especializado".

chaos (subst.)

VARIANTS

c(h)a-

FORMES

caos; chaos

ETIMOLOGIA

gr. χάος (subst. neut.), 'obertura enorme', 'abisme'. Es diu, per exemple, d'una tomba o de la boca d'un cocodril. En particular, designa l'espai immens i tenebrós que existia abans de l'origen de les coses, és a dir, el Caos originari que sovint apareix personificat.¹ També fa referència a l'espai immens del Tàrtar, d'on procedeix el seu significat de 'foscor', 'tenebres infernals'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *caos*; esp. *caos*; fr. *chaos*; it. *caos*; oc. *caòs*; port. *caos*; rom. *haos*.

SIGNIFICAT

'foscor', 'abisme'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

815 Baraut, *DipTavèrnoles* 4, p. 77; *donació; scriptor Galindus presbiter*: Quod si ego donator aut ullusque homines, comes, uice comes, uicarius, tiuphadus, potestas maior uel minor, qui contra hanc karta donacionis uenerit pro inrumpendum et in supra dicta donacione aliquod uim infere temptauerit, in primis iram Dei omnipotentis incurrat et si ausu temerario, quod fieri non credimus, aliquam iniussione in eandem cellula Sancti Stephani et Sancti Ylarii supra dicti neque in suis pertinenciis fecerit, cum Datan et Abiron, quos uiuos terra obsorbuit, hereditatem possideat atque cum Iuda traditore domini nostri Ihesu Xpisti incendio contremetur (*sic*) et in uoragine tartareoque caos dimersos cum diabolo et eius atrocissimis pompis cum impiis deiciat.

1155 DipPortella 53, p. 279; *donació; scriptor [...]s sacer*: Si quis autem in aliquibus frangere temptauerit sciat se nisi resipuerit auctoritate Dei omnipotentis et sancti principis apostolorum Petri et Pauli et omnibus sanctis Dei atque nostra qui eius fungimur incarnationem anathematis uinculis indissolubilis esse inno dandum [...] a

¹ Cf. HES. *Th.* 116.

regno Dei alienandum et cum diabolo et eius atrocissimis pompis atque cum Iude, traditoris domini nostri Ihesu Christi, aeterno incendio concremandum et in uoraginem tartareorumque chaos dimersus, cum impiis deficiat et componat hec omnia superius [scri]pta in quadruplum, cum omni sua immelioracione et hec donacio firma permaneat modo et omnique tempore.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 42r: chahos – Graece neutri generis chahos Latine masculini dicitur confusio elementorum

Riuipullensis 59, f. 293r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 371): chao – confusio et perturbatio omnium rerum siue profunditas inferni

Riuipullensis 59, f. 298r: chaos – confusio rerum, tenebre uel caligo

Fonts

Riu. 74, f. 42r *ex GlossAnsil.* p. 92, 265: chaos – prima elementorum confusio uel inferni inferiora

Riu. 59, f. 293r *ex Gloss.* IV 216, 17: chaos – profundum uel confusio rerum; V 107, 33; 299, 38: chaos – profundum; IV 85, 11: chaos – profundus; V 276, 28: chaos – profundum uel confusio omnium rerum uel immensae tenebrae

Riu. 59, f. 298r *ex GlossAnsil.* p. 92, 261: chaos – confusio rerum; 263: chaos – prima rerum confusio uel caligo; 266: chaos – caligo confusa; *Gloss.* IV 434, 3: chaos – prima omnium rerum confusio uel confusa caligo; IV 318, 10; 492, 53: chaos – confusio omnium rerum; IV 29, 23: chaos – confusio rerum; V 353, 66: chaos – immensae tenebrae

COMENTARI

El llatí *chaos* està testimoniat a partir de Varró² i s'empra sobretot en llenguatge poètic,³ a banda de ser adoptat per la llengua de l'Església.⁴ Designa el caos originari, la massa confusa a partir de la qual va formar-se l'univers.⁵ També s'empra per a fer referència als inferns, al buit infinit⁶ i, en sentit figurat, designa les tenebres profundes.⁷

Quant al corpus analitzat, hem documentat la presència del terme *chaos* únicament a dos diplomes; es tracta de dues donacions molt allunyades cronològicament, l'una de segle IX i l'altra del XII. En ambdós casos, *chaos* apareix

² VARRO *Ling.* 5, 19, 20.

³ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *chaos*.

⁴ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *chaos*.

⁵ Cf. VERG. *Georg.* 4, 347; OV. *Fast.* 5, 11; LUCAN. 5, 634; APUL. *Met.* 2, 5; LACT. *Inst.* 1, 5, 8; SEDUL. *Op. pasch.* 1, 3; PRUD. *Ham.* 44; RUFIN. *Clement.* 10, 30, et al.

⁶ Cf. VERG. *Aen.* 4, 510; 6, 265; SEN. *Phaedr.* 1238; STAT. *Silv.* 3, 3, 210; *Theb.* 4, 520; VEN FORT. *Carm.* 3, 9, 62; PRUD. *Apoth.* 823; c. *Symm.* 1, 94; SEDUL. *Carm. pasch.* 4, 148, et al.

⁷ Cf. STAT. *Silv.* 3, 2, 92; PRUD. *Perist.* 3, 55; *Cath.* 5, 3.

inserir dins les clàusules d'imprecació finals⁸ i, formant sintagma amb l'adjectiu *Tartareus*,⁹ s'empra per a caracteritzar l'infern. Tots dos documents reproduïen una fórmula molt similar que condemna els infractors a cremar eternament en companyia del traïdor Judes i a enfonsar-se en l'abisme de la foscor infernal (doc. **815**: *cum Iuda traditore domini nostri Ihesu Xpisti incendio contremetur (sic) et in uoragine tartareoque caos dimersos cum diabolo et eius atrocissimis pompis cum impiis deiciat*; doc. **1155**: *cum Iude, traditoris domini nostri Ihesu Christi, aeterno incendio concremandum et in uoraginem tartareorumque chaos dimersus, cum impiis deficiat*). Aquesta mateixa fórmula està documentada a diverses butlles papals datades entre els segles X i XI,¹⁰ on segurament cal buscar l'origen de l'ús de *chaos* a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval.

⁸ Sobre aquesta part del document, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

⁹ Cf. s. u.

¹⁰ Alguns exemples a **[950]** DipRosselló 326, p. 308, **951** DipOsona 685, p. 526, **966** DipPallars 200, p. 390, **[1017]** AComtalPerg I 121, p. 411, et al.

charisma (subst.)

VARIANTS

c(h)aris-, karis-

FORMES

carismatibus; charismatibus; karismata

ETIMOLOGIA

gr. χάρισμα (subst. neut.), 'gràcia', 'favor' d'origen diví. Deriva del verb χαρίζομαι, 'ser agradable amb algú', 'ser complaent', 'perdonar'. Aquest, al seu torn, deriva del substantiu femení χάρις, 'gràcia'.¹ Es tracta d'un terme desenvolupat pel cristianisme; designa un favor o regal ja sigui d'origen diví i, per tant, espiritual, ja sigui d'origen humà, sota la forma de caritat. El grec patristic també fa referència a l'Esperit Sant i al baptisme com a χάρισμα.²

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *carisma*; esp. *carisma*; fr. *charisme*; it. *carisma*; oc. *carisma*; port. *carisma*; rom. *carismă*.

SIGNIFICAT

'do o gràcia de Déu'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1008 Junyent, *Oliba* Dip. 40, p. 50; *acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll*: Horum ergo precelsissima norma uirorum inter ceteros diuini eloquii laudatores, sequipedis specialius treologi facta almi nostri Benedicti eo illum secuta est celerius quo inter ceteros illi uidit superni karismata muneris inspirari diuinitus. Istius ergo doctilogi magistrorum magistri, cui pene iam tota se subegit seculi norma, imitatores quicumque esse uidentur talem sibi super se concedet eligere patrem qui hunc se nec uita nec moribus deneget habere magistrum.

1032 Junyent, *Oliba* Tex. 27, p. 363; *sermó de les relíquies en la festa de dedicació de Santa Maria de Ripoll*: Altare quoque [uenerandum mysticis spiritualium significationum carismatibus, et sacri] crismatis unctionibus delibutum, ad immolandam Redemptoris nostri [hostiam, cum ipsius inuocatione nominis, magnisque] populorum totius ordinis laudibus erexere.

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. χάρις.

² Cf. Lampe, *PGL*, s. u. χάρισμα.

1043-1046 Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 372; *carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà*: Denique is de quo supra retulimus chorus reuerendorum praesulum innumerosa congeries aduocatorum constructum «altare mysticis spiritualium santificationum charismatibus et sacri chrismatis unctionibus delibutum ad inmolandam Redemptoris nostri hostiam cum ipsius inuocatione muneris magnisque populorum totius ordinis laudibus erexerunt».³

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 21v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 307): carismata – gratiarum donacio

Riuipullensis 59, f. 297v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 387): carismata – dona gratiarum

Riuipullensis 59, f. 299v: karismata – gratiarum dona⁴

Fonts

Riu. 74, f. 21v; *Riu.* 59, f. 297v; *Riu.* 59, f. 299v ex *GlossAnsil.* p. 99, 730: carismata – gratiarum donationes; *Gloss.* IV 30, 47: charismata – gratiarum donationes; IV 318, 13: charisma – donum, donatium

Alia: *Gloss.* IV 214, 39: charisma – donum spiritale; IV 214, 40: charismata – dona spiritalia, diuinae gratiae; IV 490, 8: charismata – donum gratiae diuinae

COMENTARI

No documentat en llatí clàssic, *charisma* és un terme propi de la llengua de l'Església. Apareix a la Vulgata⁵ i en autors com Tertulià, Prudenci o Jeroni, entre d'altres.⁶ Significa 'do' o 'gràcia' procedent de Déu,⁷ i també s'empra per a referir-se a l'Esperit Sant.⁸ En concret, s'usa, en llenguatge teològic, per a designar un do especial de Déu destinat a influir socialment en la comunitat eclesial i atorgat a un cristià amb

³ A. Trias va proposar la següent traducció del text: «Finalmente, este coro, al que antes nos referimos, esto es, la grandiosa muchedumbre de los venerables obispos defensores, levantaron el altar construido con los místicos carismas de las espirituales santificaciones y ungido con los ungüentos del sagrado óleo, para inmolarse la víctima de nuestro Redentor con la invocación de sus dones y con las grandes alabanzas de los pueblos de todas clases.» (A. Trias, "Epístola-sermón del monje Garsias de Cuixà", pp. 35-36).

⁴ *Vid. etiam Riuipullensis* 74, f. 56v (Casas, *Vocabulari*, p. 454): *KAPYC* – *gratia*; *Riuipullensis* 59, f. 298v: *charis* – *gratia*.

⁵ 1 Cor 12, 31.

⁶ Cf. ThLL III 995, 78 et ss.

⁷ *Vid.*, per exemple, TERT. *Praescr.* 29; HIER. *adv. Pelag.* 1, 16; PRUD. *Apoth. praef.* 1, 11, et al.

⁸ Cf. Niermeyer et Blaise, *Lexicon*, s. u. *charisma*. Ja presenta aquest significat en grec patristic (cf. Lampe, *PGL*, s. u. *χάρισμα* B).

independència del seu grau jeràrquic. Fa referència, per tant, a miracles, visions, profecies, etc.

Pel que fa al nostre corpus, *charisma* hi apareix únicament en documents relacionats d'alguna manera amb l'abat i bisbe Oliba, amb el significat de 'do o gràcia de Déu'. En primer lloc, llegim aquest terme a l'acta d'elecció d'Oliba com a abat del monestir de Santa Maria de Ripoll (doc. 1008). D'altra banda, es repeteix al sermó de les relíquies el dia de la festa de la dedicació de la basílica de Ripoll (doc. 1032), segurament obra d'Oliba, i a la carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà (doc. 1043-1046).⁹ En aquesta darrera, que versa sobre l'origen del monestir de Cuixà i les relíquies que s'hi guardaven, observem com Garsies copia el text d'Oliba de l'any 1032.

⁹ Sobre aquests documents, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

chelydrus (subst.)

VARIANTS

chelidr-

FORMES

chelydrus

ETIMOLOGIA

gr. χέρσυδρος (subst. masc.), 'serp', 'espècie de serp amfibi'; format a partir de l'adjectiu χέρσος, 'sec', 'sòlid', i del substantiu ὕδωρ, 'aigua'.

gr. χέλυδρος (subst. masc.), designa una espècie de serp d'aigua. Compost format a partir dels substantius χέλυς, 'tortuga', i ὕδωρ, 'aigua'.¹

Tots dos termes són emprats per Nicandre de Colofó a la seva obra *Θηριακά*, que versa sobre animals verinosos i el seu tractament.²

FORMES ROMÀNIQUES

Actualment, la denominació científica *chelydra serpentina* fa referència a l'anomenada 'tortuga mossegadora', una tortuga d'aigua de la família de les *Chelydridae* que habita al Canadà i a Nord Amèrica. S'ha mantingut en el fr. *chélydre* com a nom comú d'aquesta espècie, però el mot d'origen grec no ha tingut pervivència a la resta de llengües romàniques.

DERIVATS

celidrodo (*adj.*).

SIGNIFICAT

'serp' (sentit figurat, 'diable')

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1093 Baraut, *DocUrgell* 1107 (Urgellia 8, p. 31); *testament; scriptor Ermengaudus iuris ac legis lator sancteque Urgellensis ecclesie hostiarius et ianitor*: Quod factum ut uersutus chelydrus conspexit uehementer expauit et ultra quam fari potest indoluit, et si detecte aut ui quos de potestate illius proprio cruore redimerat ei auferre nequiuit, tamen

¹ Cf. L.-S. s. u. χέλυδρος; en testimonia l'accepció de 'tortuga' a SCHOL. *Lyc.* 340.

² NIC. *Th.* 359 (χέρσυδρος) i 411 (χέλυδρος). Nicandre de Colofó fou un poeta, metge i gramàtic grec del segle II a. C. Se'n conserven dos poemes didascàlics: els *Θηριακά*, sobre animals verinosos i el seu tractament, i els *Αλεξιφάρμακα*, sobre diversos verins i els seus antídots corresponents.

recolendo prime fraudis uestigia hucusque callidis argumentationibus temptare non destitit quibus ad interitum eos perducere potuit, et adhuc aud cessat neque cessabit sed sempre inter utrumque lis erit donec mundum humanum genus incoluerit.

GLOSSARIS

Riuipullensis 59, ff. 296r i 296v (Llauró, *Glosarios* 3, pp. 382 i 384): chelidros – serpentes

Riuipullensis 59, f. 298r: celidris – serpens qui et in terris et in aquis moratur. Nam cison Graeci dicunt terram ydros aquam. Semper autem chelidris directus ambulat nam sit se dum currit statim crepat

Fonts

Riu. 59, ff. 296r, 296v *ex Gloss.* V 353, 65: chelydrus – serpens; V 177, 2: chelydri – serpentes; IV 33, 21; V 177, 3: celidris – serpentibus

Riu. 59, f. 298r *ex Isid. Etym.* 12, 4, 24: Chelydros serpens, qui est chersydros, quasi cerim, quia et in aquis et in terris moratur; nam χέροσον dicunt Graeci terram, ὕδωρ aquam. Hic per quam labitur terram, fumare facit; quam sic Macer descriuit (8):³ *Seu terga expirant spumantia uirus, / seu terra fumat, qua teter labitur anguis.* Et Lucanus (9, 711):⁴ *Tractique uia fumante chelydri.* Semper autem directus ambulat; nam si torserit se, dum currit, statim crepat; *Gloss.* V 177, 4: celidris – quasi celidris, id est a terra et aqua⁵

Alia: GlossAnsil. p. 280, 112: chelydri – serpentes aquatici; *Gloss.* IV 86, 56; 403, 42; V 208, 2; 300, 28; 629, 17: chelydri – serpentes aquatici

COMENTARI

El terme *chelydrus* és emprat amb el significat de ‘serp verinosa’ tant per autors clàssics⁶ com per autors cristians i medievals.⁷ També adopta el sentit figurat de ‘dimoni’, ‘diable’.⁸

Pel que fa a la documentació estudiada, el substantiu *chelydrus* és utilitzat per Ermengol Bernat d’Urgell⁹ al preàmbul del testament del bisbe electe d’Urgell. Es tracta d’un passatge elaborat i de caire més aviat literari que narra com la humanitat, condemnada eternament a causa del pecat original, fou salvada pel descens de

³ Macer Floridus 8.

⁴ LUCAN. 9, 711.

⁵ Cf. SERV. *In Georg.* 3, 415.

⁶ Per exemple, VERG. *Georg.* 2, 214; 3, 415; OV. *Met.* 7, 272; COLUM. 10, 378, et al.

⁷ Com ara PRUD. *c. Symm.* 1, 130; SEDUL. *Carm. Pasch.* 1, 134; VEN. FORT. *Mart.* 3, 97; EUG. TOLET. *Carm.* 4, 1, et al.

⁸ Cf. Du Cange s. u. *chelyndrus*.

⁹ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.2.

Jesucrist a la terra i el seu sacrifici per la raça humana.¹⁰ En aquest cas, l'hel·lenisme *chelydrus* significa 'serp' i designa, en sentit figurat, el diable, l'encarnació del mal.¹¹

D'altra banda, hem documentat la forma adjectivada *celidrodo* amb el significat de 'poblat de serps'¹² en una donació del comte de Barcelona Borrell II al monestir de Sant Cugat del Vallès redactada pel jutge Bonsom de Barcelona:¹³

Et qui ista donacione inrumpere ambiuerit et ad ius prolecti cenobii priuare temptauerit, extraneus a s. Dei ecclesia fiat et cum Iuda Scariotheno pseudo tamen apostolo in celidrodo belualisque Baratro distragicam partem perfruat, et in resurrectione secunda condempnatus resurgat, insuperque pro temporali pene componat in uinculo ad cenobium sepe meminitum hec omnia in quadruplum prout ss. patres sanxerunt.¹⁴

Sembla tractar-se d'una invenció del jutge Bonsom de Barcelona a partir del substantiu *chelydrus*. En aquest cas, a les clàusules d'imprecació,¹⁵ es descriu l'infern com un espai subterrani poblat de serps (*celidrodo*) i altres bèsties (*belualis*).¹⁶ Com ja s'ha vist en una altra ocasió,¹⁷ Bonsom es presenta com a creador de lèxic, tot conferint al text un to més elevat i culte. A més a més, destaca el seu gust per emprar hel·lenismes a les fórmules d'imprecació finals.¹⁸

¹⁰ *Quoniam humana natura in exordio mundi similis Deo facta immortalis est ab omnipotente Deo condita nisi dolo antiqui hostis persuasa se loeto subiugaret haud coacta at sponte propria transgressione uetiti pomi improba, ob quam corruit in mortem miserrime misera subiecitque se illi cui semper inest furia absque misericordia. Sub cuius horridis nexibus diu permansit nexa inennarrabilibusque poenis uexata, ac inde solui nullo modo quiuit donec filius Dei dominus noster Ihesus Xpistus in hunc mundum de celo descendit et formam nostre humanitatis ex intemerata Virgo assumpsit quamque in ara crucis nostro pretio optulit, sicque nos potenter de ditone illius eripuit paradisoque unde cecideramus restituit.*

¹¹ L'ús de la serp en sentit figurat com a encarnació del mal es repeteix en altres termes com *draco* i *hydrus* (cf. s. uu.).

¹² Cf. GMLC s. u. *celidrodo*.

¹³ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.3.

¹⁴ 988 CSCugat I 217, p. 183.

¹⁵ Sobre aquesta part del document, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

¹⁶ Cf. GMLC s. u. *belualis*.

¹⁷ Cf. s. u. *chalybs*.

¹⁸ Cf. s. uu. *barathrum*, *ergastulum* et *romphaea*.

chirographum (subst.)

VARIANTS

cir-, cyr-; graf-, graph-

FORMES

cirografo; cirographi, -um, -o; cyrographo

ETIMOLOGIA

gr. χειρόγραφος (adj.), 'escrit a mà'. Està format a partir del substantiu femení χείρ, 'mà', i del verb γράφω, 'escriure'. Al nom d'acció γραφή, 'disseny', 'pintura', 'escrit', 'catàleg', correspon el sufix -γραφος, que no existeix com a mot simple però que figura en uns 250 compostos. Entre aquests compostos es distingeixen dos grups: paroxítons, amb sentit actiu de 'qui escriu', i proparoxítons, amb sentit passiu de 'el que és escrit'; a aquest segon grup pertany χειρόγραφος.¹ El neutre substantivat τὸ χειρόγραφον significa 'manuscrit'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *quirògraf*; esp. *quirógrafo*; fr. *chirographe*; it. *chirografo*; oc. *quirograf*; port. *quirógrafo*; rom. *chirograf*.

DERIVATS

chirographare (*v.*), quigamas (*subst.*).

SIGNIFICAT

'document', 'escrit', 'diploma'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

998 DCBarcelona I 329, p. 566; *carta de confirmació*; *scriptor Bonushomo leuita*: Ego Audegarius et Longobardus utrique fratres, qui tamen de uno patre et de una matre licet nos fore procreatos, pater uero noster condam Delani, mater quippe nostra Eiga femina, nos scilicet utrique germani prefati prompto animo liberoque arbitrio hanc securitatem uel cirographi confirmationem tibi prelibata mater nostra Eiga et Geriberto filiisque tuis elegimus facere et testes idoneos roborare sicuti et facimus.

1080 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1422, p. 713; *contracte agrari*; *scriptor Isarnus*: Aduenerunt autem hec omnia Sancto Petro et nobis omnibus canonicis et mihi Berengario episcopo

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. γράφω. Vid. etiam infra s. u. *holographus*.

per largitionem cuiusdam Seniofredi Liuol, qui fuit quondam, et coniugi sue, Chixol, sicut in illorum resonat cyrographo.

1117 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* 109, p. 354; *donació; scriptor Ermengaudus leuita atque canonicus*: Sicut melius pater meus eisdem canonicis prenotatis, qui tunc temporis apud ecclesiam Sancti Adriani habitabant, pro redemptione anime sue et uxoris sue et parentum suorum in suo testamento dimissit, ita et ego dimitto eisdem canonicis prenominatis pro redemptione anime mee in huius pagine cirografo.

1170 Baraut, *DocUrgell* 1646 (Urgellia 10, p. 168); *testament; scriptor Guilelmus*: Conditio primi parentis a Deo in posterum procelatur quod nullus mortalium a temporalis interitus cirographo excludatur, iccircho ego Sicards hoc timens, plena et integra memoria mea, facio meum testamentum.

1179 CDipÀger II 520, p. 861; *reconeixement de deute*: Ego R. Aggerensis abbas, qui hanc pecuniam accepi, hoc cirographum fieri feci et hanc suscriptionem manu mea feci.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 35r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 354): chirografus – est manus scriptio quando enim scriptura per medias litteras partitur et partem retinet qui feneratur partem qui accipit id dicitur cirographus

Riipullensis 74, f. 67v (Alturo, *Glossa* VI, p. 72): ciragraphum – apud antiquis conscriptio fiebat unde conueniebat et postea diuisa ab utrisque seruabatur

Riipullensis 59, f. 298v: cyrographum – manus scriptio

També hem testimonia als glossaris els dos termes que formen aquest mot compost:

Riipullensis 74, f. 56r (Casas, *Vocabulari*, p. 454): XHYTP – manus

Riipullensis 74, f. 57v (Martínez Gázquez, *Glosas*, p. 317): cir – manus

Riipullensis 59, f. 298v: ciras – manus

Riipullensis 74, f. 71r (Alturo, *Glossa* VI, p. 82): manus – apud grecos ciros uocatur

Riipullensis 74, f. 36v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 359): graphia – scriptura

Riuipullensis 74, f. 69v (Alturo, *Glossa VI*, p. 77): grafium – grece, latine scriptorium dicitur; grafia – grece, latine scriptura dicitur

Riuipullensis 59, f. 299v: graphia – scriptura; graphin littera

Fonts

Riu. 74, f. 35r ex Laistner, *Scholica*, p. 432: Chirographus – est manus scriptio; quando enim scriptura per medias litteras partitur et partem retinet qui foeneratur, partem qui accipit, id uocatur chirographus

Riu. 59, f. 298v ex *Gloss.* II 573, 7: chirographum – manuscriptum eo quod propria manu sit; IV 216, 46: chirographum – cautio propria manu scripta; IV 318, 15: chirographum – propria scriptura; V 350, 13: chirographum – manuscriptio

COMENTARI

El llatí *chirographum* apareix ja en autors com Ciceró, Sèneca, Quintilià o Suetoni² per a designar allò que hom escriu de la seva pròpia mà. D'altra banda, també s'empra com a terme tècnic per a referir-se a un rebut o a un reconeixement de deute en transaccions privades.³ Entre els autors cristians, es mantenen els mateixos significats alhora que, en sentit figurat, significa 'acte' o 'decret' en referència a l'abolició de la condemna humana gràcies a Crist redemptor i al baptisme.⁴ En llatí medieval, *chirographum* significa 'acte escrit', 'diploma', 'contracte', i s'empra també per a designar una subscripció o signatura autògrafa.⁵ En aquest context, també fa referència a una carta partida,⁶ sentit que, com hem vist, es troba recollit als glossaris de Ripoll.⁷

Pel que fa la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, en ella *chirographum* sembla emprar-se amb el significat de 'document', 'diploma', 'acte escrit'. L'hem testimoniat en una acta de finals del segle X, però apareix sobretot a finals de l'XI i al llarg del segle XII. És especialment interessant el testament de Sicards (doc. 1170); al preàmbul llegim el següent: *quod nullus mortalium a temporalis interitus cirographo excludatur*. En aquest cas, sembla que *chirographum*, a més de significar

² CIC. *Brut.* 277; *Att.* 2, 20, 5; SEN. *Epist.* 94, 51; QUINT. *Inst.* 5, 13, 8; SUET. *Iul.* 17; *Nero* 52, etc.

³ Cf. ThLL III 1009, 63 et ss.

⁴ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *chirographum* 3; uid. etiam ThLL III 1010, 29 et ss.

⁵ Cf. Du Cange, Niermeyer et Blaise, *Lexicon*, s. u. *chirographum*.

⁶ Cf. Du Cange s. u. *chirographum*: *postmodum appellatio iis chartis, tabulis, ac instrumentis speciatim indita, quae in duas partes diuidebantur et secabantur: quarum una uni, altera alteri e contrahentibus dabatur, quippe contractus seu pactum bis in eodem pergameno describebatur, et qua parte secari ac diuidi debebat, scribebantur Alphabeti maiusculae literae, uel picturae exarabantur, per quarum medium secabatur pergamenum: idque fiebat ad uitandam falsitatem.*

⁷ Vid. supra GLOSSARIS.

‘document’, vagi referit en concret al testament, el qual tot humà ha de deixar per escrit abans de morir.

Quant als derivats, destaca la forma *quigamas* (*chirogrammas*, ‘lletres’, ‘paraules escrites’)⁸ documentada a l’acta de consagració de l’església de Sant Miquel i Sant Pere del castell d’Olèrdola per part del bisbe Vives de Barcelona:

Eruigius presbiter, cognomento Marchio, qui et iudex, has quigamas dotis exaravit era XXX post millesima, annus Domini DCCCC nonagesimus primus, inditione V^a; et cum duobus literis super positis in uerso X^o, cum die et anno quod supra.⁹

Aquest diploma fou redactat pel jutge Ervigi Marc, el qual destaca per la seva formació i cultura.¹⁰ A banda de la particular forma *quigamas*, aquesta acta de consagració presenta l’ús d’altres termes procedents de la consulta de glossaris, com ara *codrus* amb el significat de ‘pastor’ referit al bisbe de Barcelona.¹¹

⁸ La forma *quigamas* podria ser deguda a una corrupció del copista. L’original no es conserva i partim d’una còpia del segle XIII (ACB, *Libri Antiquitatum*, vol. IV, f. 110, doc. 277).

⁹ 992 DCBarcelona I 222, p. 440 (Ordeig, *Dotalies* 108, p. 257).

¹⁰ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.3.

¹¹ Vid. J. Bastardas, “Nota sobre la influència dels glossaris”, pp. 68-69.

choraules¹ (subst.)

VARIANTS

c(h)or-

FORMES

choraule; coraula

ETIMOLOGIA

gr. χοράλης (subst. masc.), 'tocador de flauta que acompanya un cor de dansa'. Es compon del substantiu masculí χορός, 'cor de dansa', 'grup de ballarins',² i del verb ἀλέω, 'tocar la flauta'.

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

SIGNIFICAT

'cabiscol', 'mestre o cap del cor' (dignitat eclesiàstica)

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1027 Junyent, *Oliba* 92, p. 144 (Gonzalvo, *Pau i treva* 1, p. 3); *sinode*:³ Anno dominicae Incarnationis XXVII post millesimum, XVII kalendas iunii, conuenit Oliba pontifex Ausonensis, ad uicem Berengarii Helenensis episcopi, tunc temporis in transmarinis partibus peregrini, una cum Idalchero sanctae Helenensis ecclesiae arcipresbitero, et Gaucelino archidiacono, et Ellemaro sacriscrinio et choraule Gauzberto, et caeteris praefatae Sedis canonicis, coetuque sacrorum ducum, caterua quoque fidelium, non solum uirorum, sed etiam feminarum, conuenerunt in comitatu Rossilionense, in prato Tuluies.

[**1087-1088**] Junyent-Ordeig, *DipVic* 1543, p. 830; *restitució*:⁴ Petrus coraula SSS. Alamandus diaconus. Guilelmus diaconus SSS.

1088 Marquès, *CartCarlemany* 159, p. 292; *donació*; *scriptor Poncius clericus*: Teste Berengario maneat hec tempore cuncto. Ista Berengarius laudat coraula secundus.

¹ Cf. GMLC s. u. *choraules*.

² Cf. s. u. *chorus*.

³ Acta del sínode de Toluges, convocat pel bisbe Oliba, en representació del bisbe d'Elna, confirmant la pau i treva.

⁴ El bisbe Berenguer d'Osona, després d'expulsar els canonges de la seu vigatana, sotmet els pocs canonges que accepten viure canònicament a una regla de perfecció.

Berengarius Dei gratia Gerundensis ecclesie episcopus qui tercius post hunc Berengarium Gerundensi ecclesie presum, hoc donum laudo et confirmo.

1091 CDipSGirona 416, p. 437; *donació; scriptor Berengarius succentor*: Arnallus clericus+. +Raimundus coraula secundus+. +Arnallus leuita.

1100 Ordeig, *Dotalies* 276, p. 310; *acta de consagració (Santa Maria de Vilabertran); scriptor Berengarius presbiter*: + Arnallus leuita. Raimundus coraula secundus +. + Berengarius clericus. + Arnallus leuita.

1117 Marquès, *CartCarlemany* 220, p. 363; *concessió*: Arnallus leuita. Arnallus Iohannis presbiter ss. Poncius clericus. Guilielmus coraula secundus. Sig+num Bernardi Ueniti.

1120 Marquès, *CartCarlemany* 226, p. 369; *contracte agrari; scriptor Bernardus clericus*: Hoc letabundus confirmo coraula Raimundus. Berengarius presbiter et sacrista Sancti Felicis. Arnallus Iohannis, sacrista secundus ss.

1121 DipCervià 43, p. 244; *donació*: Sig+num Artallus. Sss. hoc letabundus conscribo coraula Remundus, anno quo supra memorat scriptura dieque.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 35v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 355): choraula – princeps chori ludorum quo nomine potest dici totus chorus

Riuipullensis 74, f. 157r (Nicolau d'Olwer, *Glossaire*, p. 112): coraules – princeps cori

Fonts

Riu. 74, f. 35v ex Laistner, *Scholica*, p. 434 et *Gloss.* V 593, 22: c[h]oraula – princeps chori ludorum, quo nomine potest dici totus chorus

COMENTARI

El llatí *choraules* (o *choraula*) és emprat per autors d'època imperial com Petroni, Plini, Suetoni o Apuleu⁵ amb el significat de 'flautista que acompanya els cors'. També apareix aïlladament a alguns autors cristians i medievals.⁶

Pel que respecta al corpus analitzat, aquest terme s'hi documenta per primera vegada l'any 1027 al sínode celebrat a Toluges i convocat per l'abat i bisbe Oliba, en

⁵ PETRON. 53; PLIN. *Nat.* 37, 6; SUET. *Nero* 54; APUL. *Socr.* 13, p. 149.

⁶ Cf. ThLL III 1017, 17 et ss.

representació del bisbe d'Elna (doc. 1027). Amb el terme *choraules* s'identifica Gausbert, el qual torna a aparèixer al final del document com a *caput scholae*.⁷ Així doncs, sembla que s'està emprant per al·ludir al cabiscol, és a dir, al 'mestre' o 'cap del cor'.⁸ *Choraules* no sembla el mot més adequat per a referir-se a una dignitat eclesiàstica, ja que tant en el llatí d'època imperial com en textos i glosses tardans fa referència a artistes de caràcter profà.⁹ Cal fixar-se, però, en les glosses de Ripoll on *choraules* o *choraula* és descrit com *princeps chori*.¹⁰ Com assenyala J. Bastardas,¹¹ una glossa d'aquest tipus podria haver enganyat el redactor pel que fa al vertader valor semàntic de *choraules*.

D'altra banda, hem localitzat la forma *coraula* en diplomes datats entre finals del segle XI i el primer terç del segle XII; en aquests casos, apareix sempre a les signatures acompanyant un nom propi i significa, com en el cas anterior, *caput scholae*. Finalment, és interessant destacar la presència d'un *coraula secundus* a diversos documents (docs. 1088, 1091, 1100 i 1117).

⁷ *Sine consensu praefati archipresbiteri uel archidiaconorum siue sacriscrinii et caputscholaris uel caeterorum fratrum canonicorum.*

⁸ Cf. Du Cange s. u. *choraules*.

⁹ Cf. M. Puig i M. A. Fornés, "*Caput scholae* y expresiones equivalentes", p. 210.

¹⁰ Vid. supra GLOSSARIS.

¹¹ J. Bastardas, "Nota sobre la influència dels glossaris", pp. 71-72.

chorus¹ (subst.)

VARIANTS

c(h)or-

FORMES

chorus, -um, -i, -o, -os; chorus, -o

ETIMOLOGIA

gr. χορός (subst. masc.), 'cor de dansa', 'grup de ballarins'. En grec patristic, fa referència a un cor de cristians, especialment d'àngels o de sants, i també al lloc que ocupen els cantors a l'església.²

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *cor*; esp. *coro*; fr. *chorus*; it. *coro*; oc. *còr*; port. *coro*; rom. *cor*.

DERIVATS

choraules (subst.),³ chorea (subst.).

SIGNIFICAT

1. 'cor' (grup de persones)
2. 'cor d'una església'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1.

987 DipPallars 271, p. 429 (Ordeig, *Dotalies* 105, p. 252); *acta de consagració (Sant Pere de Molins)*; *scriptor Altemirus presbiter*: Maledictus sit de patriarchas et de prophetas et de III^{or} euangelistas et de XII^{im} apostolis et de Maria uirgine cum coro uirginum.

1031 DACCBBarcelona 472, p. 879; *contracte agrari*: Cum constet nobis in legitimo coniugio persistere et iuste uiuere, oportet nobis de animas nostras benigniter tractare et domibus ecclesiarum de rebus nostris honorare, ut post istum seculum in paradisi gloria mereamur felicissima cum angelorum chorus solatia.

1038 AComtalPerg II 265, p. 611 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 974, p. 299; Ordeig, *Dotalies* 159 A, p. 77; Junyent, *Oliba* Dip. 133, p. 223); *acta de consagració (catedral de Vic)*; *scriptor*

¹ Cf. GMLC s. u. *chorus*.

² Cf. Lampe, *PGL*, s. u. χορός.

³ Cf. s. u.

Ermemirus sacerdos: Denique his, de quo supra retulimus, domnus Guifredus ecclesiae Narbonensis archipresul eximius, et multimodis laudibus efferendus, pontificum sibi assistencium corus, iocunde celebritatis laudibus perpulcrae solutis, diuiniq̄ue consumato fine misterii, hanc constitutionis dotem eidem aecclēsie contulerunt, eamque perpetua lege ualituram pontificali censura promulgauerunt.

1043-1046 Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 382; *carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà*: Celebrem in anniuersaria templi portemus omnes festiuitatem, et distincte choros, reboeantibus hymnis lampadibusque accensis, in laudem sanctorum pulcram uocem leuemus et mentem ad eum qui cum Patre et Spiritu Sancto trinus et unus Deus uiuit et regnat in aeuum et in omnia secula seculorum.

1048 Baraut, *ActUrgell* 58, Urgellia 1, p. 135 (CDipÀger I 23, p. 230; Ordeig, *Dotalies* 185, p. 143); *acta de consagració (Sant Salvador d'Àger)*; *scriptor Miro presbiter*: Et fecit eam consecrare, et hereditauit eam de suis terris et uineis, et ornauit eam de libros et uestimentos ut Deus omnipotens feliciter uiuere faciat eum in hoc seculo et eius discessu cum istis predictis qui iam obierunt collocet in etereo regno cum sanctorum coro.

Et al.

2.

1017 DACCBBarcelona 278, p. 634; *compravenda*; *scriptor Radulfus presbiter*: Vobis dedistis et ego manibus recepi de manibus uestris intus in coro ecclesie Sancte Crucis predicte sedis.

1033 Junyent-Ordeig, *DipVic* 909, p. 233; *procés judicial*; *scriptor Se[...] presbiter*: Et propter hoc uenerunt intus in coro iamdicte Beate Petri sedis, ubi fuit Ermengaudus clericus et ceteri plurimi.

1049 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1074, p. 388; *testimoni*; *scriptor Henricus leuita, monachus et iudex*: Hec donacio fuit facta in ecclesia Sancti Petri de Montaniola, uidelicet in coro,

per tradicionem unius pergamini, et hoc fuit ipsa die quando fecerunt iudicium de matre sua.

1053 CDipSGirona 269, p. 278; *convinença*; *scriptor Petrus presbiter*: Sicut est consuetudo, et hec eadem ornamenta recondat et restituat in archis loco Bonifilii predicti, simul cum Galtario clerico, et restituat sedilia chori et det natas tempore hyemis et iuncum et laurum diebus constitutis et afferat aquam ad altaria lauanda et ad baptisterium et restituat instrumenta clocarii uel signorum prout necesse fuerit.

1054 Marquès, *CartCarlemany* 114, p. 234; *donació*; *scriptor Adrouarius presbiter*: Quod fuit factum in presentia domine Ermesendis comitis siue cum eius consilio et auctoritate uel aliorum bonorum hominum qui ibi aderant, et hoc fuit factum ante altare predicte Sancte Marie, in coro uidelicet eiusdem.

1086 Baraut, *DocUrgell* 1029 (Urgellia 7, p. 149); *testament*; *scriptor Berengarius adolescens clericus*: Medium autem antiphonarium Mironi Erimanni in seruicio Sancte Marie dimitto, post cuius obitum indesinenter constituatur in choro Sancte Marie ad cantandum coram Domino diuina misteria.

1169 CDipÀger II 417, p. 740; *donació*; *scriptor Guillelmus Brunus presbiter*: Et per una lampade illuminanda in capitulo sancti Petri ante ymagine sancte Marie, et aliam in choro quando dixerit horas nocturnales, et aliam in dormitorio pro illuminando ipsum dormitorio de nocte.

1175 DipAlguaire 36, p. 129; *donació*: [I]nter opera pietatis illud uidetur esse potissimum Deoque gratissimum quod spectat ad utilitatem et sustentationem eorum in ore quorum frequentius resonat laus Dei cum cantico qui ceteros in ecclesia uel in choro concinentes ad laudes Dei uel celestium excitant ciuium et tanquam duces ac preuii habent precinere in laudes Dei, de quibus dicitur exultationes Dei in guture eorum qui tenentur precipue Deum laudare in timphano et choro, in cordis et organo.

Et al.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 68r (Alturo, *Glossa VI*, p. 372): chorus – multitudo in sacris collectus, et dicitur chorus in modum c<h>orone; et dicitur chorus

a<d> una concordia, nam ludicrum cantilene non chorus, set classium dicitur

Riuipullensis 59, f. 293r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 372): chorus – continet modios XXX⁴

Fonts

Riu. 74, f. 68r cf. *Isid. Etym.* 6, 19, 5: Chorus est multitudo in sacris collecta; et dictus chorus quod initio in modum coronae circum aras starent et ita psallerent. Alii chorum dixerunt a concordia, quae in caritate consistit; quia, si caritatem non habeat, respondere conuenienter non potest (*uid. etiam Gloss.* IV 46, 2: chorus – multitudo; IV 434, 7: chori – multitudines sacrae)

Alia: Gloss. V 45, 18: choros – saltationes; V 351, 27: chorus – coaeuorum cantus et saltatio

COMENTARI

El llatí *chorus* és un préstec antic del grec χορός, ja atestat a Nevi⁵ i emprat sovint en llatí clàssic tant en poesia com en prosa. Designa una dansa que es realitza en cercle amb cants i salts, alhora que fa referència al moviment harmoniós dels astres.⁶ D'altra banda, significa 'cor de dansa', ja sigui de persones o de nimfes o altres divinitats menors. En teatre, s'especialitza per a designar el cor de la tragèdia. Finalment, per extensió, s'usa per a referir-se a un grup de persones o coses en general.⁷ Entre els autors cristians, a més a més, designa l'espai de l'església destinat al cant,⁸ així com el cor, és a dir, el grup de persones que canten durant l'ofici.⁹

Pel que fa a la documentació estudiada, el terme *chorus* apareix sovint i presenta dos significats.¹⁰ En primer lloc, designa un cor en tant que grup de persones, i pot anar qualificat per un genitiu plural. Trobem, per exemple, un cor de verges (doc. **987**: *coro uirginum*), o un cor d'àngels o de sants (doc. **1031**: *angelorum chorus*; doc. **1048**: *sanctorum coro*), alhora que pot fer referència a un grup de persones que assisteixen a un acte (doc. **1038**: *assistencium corus*), o a un cor en general, sense especificar-ne els components (doc. **1043-1046**: *choros*).

⁴ Vid. etiam *Riuipullensis* 74, f. 42v: *corea – carmen qod (sic) in coro canitur*; et *Riuipullensis* 74, f. 59r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 325): *coreas – corus uirginum uel cantus*.

⁵ NAEV. Com. 75.

⁶ Cf. ThLL III 1023, 53-69.

⁷ Cf. ThLL III 1025, 31 et ss.

⁸ Cf. Du Cange s. u. 2 *chorus*.

⁹ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. I *chorus* 4, et Niermeyer s. u. 1 *chorus* 1.

¹⁰ Ja havia adoptat aquests dos sentits (cor de persones i espai de l'església) en grec patrístic; *uid. supra ETIMOLOGIA*.

En segon lloc, significa 'cor d'una església' i designa tant l'espai, dins una església catedralícia o monacal, on la comunitat de clergues recitava o cantava els oficis divins, com el conjunt de persones que constitueixen el cor cantor (docs. **1053**, **1086**, **1169** i **1175**). Aquest espai, però, no es limita al cant dels oficis sinó que, en tant que espai sagrat i solemne, també s'hi realitzen actes jurídics (docs. **1017**, **1033**, **1049** i **1054**).

Pel que fa als glossaris, crida l'atenció la glossa *chorus – continet modios XXX*, segurament per confusió amb una mesura.¹¹

¹¹ Vid. supra GLOSSARIS.

chrisma (subst.)

VARIANTS

c(h)rism-

FORMES

-a, -am; -atis, -ate

ETIMOLOGIA

gr. χρῖσμα (subst. neut.), 'allò que serveix per untar'. Pren el sentit de 'perfum', 'ungüent', 'essència', alhora que designa el 'morter', una mescla feta amb calç o guix. Deriva del verb χρίω, 'fregar', 'ungir', en particular després del bany, o fent referència a un mort. En la llengua dels cristians, χρῖσμα s'especialitza amb el significat d'acció d'ungir, 'unció'. Pot fer referència a la unció dels reis de l'Antic Testament, a la unció rebuda per Crist, o a la unció dels cristians.¹ Del mateix verb χρίω en deriva l'adjectiu χριστός, 'ungit', dit especialment d'aquells que han rebut la santa unció (reis d'Israel, patriarques, etc.) i, en concret, del propi Crist. D'aquí ve el llatí *Christus* amb el seu derivat *christianus* que, per préstec invers, ha donat lloc al grec χριστιανός.²

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *crisma*; esp. *crisma*; fr. *chrême*; it. *crisma*; oc. *crisma*; port. *crisma*.³

DERIVATS

chrismalis (*adj.*).⁴

SIGNIFICAT

1. 'oli sacre'; 'unció'
2. 'cens' o 'tribut' cobrat amb una periodicitat anual el Dijous Sant

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1.

1032 Junyent, *Oliba* Tex. 27, p. 363; *sermó de les relíquies en la festa de dedicació de Santa Maria de Ripoll*: Altare quoque [uenerandum mysticis spiritualium significationum carismatibus, et sacri] crismatis unctionibus delibutum, ad immolandam Redemptoris

¹ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. χρῖσμα III.

² Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. χρίω.

³ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *chrisma*.

⁴ Cf. *GMLC* s. u. *chrismalis*.

nostri [hostiam, cum ipsius inuocatione nominis, magnisque] populorum totius ordinis laudibus erexere.⁵

1033 Baraut, *DocUrgell* 463 (*Urgellia* 4, p. 165); *testament; scriptor Petrus sacer*: Et ipsum meum alodem quem habeo in ualde Confluente uel in ualde Astouer siue in ualde de Lintiliano remaneat ad domnam meam sancte Marie Sedis, pro anima domni Sallani episcopi et mea et genitores meos, in ea uidelicet ratione, ut teneat ipse custus alme Marie Virginis prephatos alodes et donet per unumquemque annum oleum ad crisma conficiendum et oleum ad sanctos altarios illuminandos, qui infra domum sancte Marie sunt aud erunt, et sancti Michaelis Archangeli et sancti Petri apostoli.

1058 Ordeig, *Dotalies* 205, p. 184; *acta de consagració (catedral de Barcelona); scriptor Miro presbiter*: Preterea nos supradicti omnes excomunicando sub anathematis interdictione confirmamus Mayorcas et Minorcas, insulas Baleares, et episcopatum ciuitatis Denie et episcopatum ciuitatis Oriole et earum ecclesias omnes et quantum pertinet ad clericatus ordines, ut omnes episcopi, presbiteri et diachoni aliique clerici in prelibatis insulis et in prefatis locis commorantes a minimo usque ad maximum et a puero usque ad senem ab hodierno die et deinceps minime conentur deposcere ab alio aliquo pontificum ullius ordinationem clericatus, neque crismatis sacre confectionem neque aliquem cultum ullius clericatus nisi ab episcopo Barchinonensi aut ab illo cui ipse preceperit siue permiserit.

1068 Ordeig, *Dotalies* 225, p. 220; *acta de consagració (Sant Salvador de Breda); scriptor E[r]mengaudus sacerdos et monachus*: Nos episcopi [prescripti] qui ad sollempnitatem consecrationis templi loci Bredensis Sancti Saluatoris conuenimus et choram uniuersali multitudine Christi basilicam dedicantes sacro crismate regis aeterni castra delibutis altaribus consecrauimus sub diuini nominis attestatione commonemus.

1079 Ordeig, *Dotalies* 241, p. 245 (Baraut, *ActUrgell* 70, *Urgellia* 1, p. 149); *acta de consagració (Sant Esteve d'Olius); scriptor lator legis ac iuris Ermengaudus*: Qui postquam aqua benedicta et sanctificata, ut mos est, abluit parietes templi et omne pauimentum et intrinsecus insigniuit omne templum unctione chrismatis, sanctificauit et consecrauit

⁵ Aquest text fou copiat pel monjo Garsies de Cuixà a la carta-sermó adreçada a Oliba (cf. s. u. *charisma*).

intus duo sanctissima altaria ... Et rite peractis, ut mos et ordo exigit, cunctis presentis scenophegie mysteriis et sanctificatis ac delibutis aris efusione untioneque chrismatis.

1104 DipAmer 28, p. 64; *acta de consagració (Sant Miquel d'Ordeig)*; scriptor Petrus monachus: Quam ecclesiam cum omnibus ad se pertinentibus prephatus pontifex proprio subdidit Ameriensi cenobio cuius iuris dinoscitur esse gubernandam; ecclesie namque Vicensi in prephata ecclesia hanc retinuit dignitatem ut bis in anno ad celebrandam synodum Vicum conueniat et inde sacrum crisma suscipiat, clericorumque consecraciones.

1170 Baraut, *DocUrgell* 1653 (Urgellia 10, p. 176); *convinença*; scriptor Petrus leuita de *Arcauel*: Idem quoque Urgellensis episcopus in omnibus ecclesiis citra Nogera, que per presenciam domini pape sibi et ecclesie sue adiudicate sunt, episcopale ius integre et absque ulla diminucione habeat, ordinationes, uidelicet, clericorum, ecclesiarum et altarium consecraciones et quod a nemine alio quam ab ipso sanctum crisma recipiant ... In ecclesiis uero que ultra Nogeram sunt, placuit ut iam dictus abbas sanctum crisma, ordinationes clericorum altarium et ecclesiarum consecraciones ab ipso episcopo recipiat Urgellensi.

Et al.

2.

936 DipGirona 240, p. 229 (CDipSGirona 71, p. 118); *permuta*; scriptor Gimarane presbiter: +Wuigo sancte Gerundensis aeccliesie humilis episcopus hanc comutacionem feci et firmare rogauit, eo tenore ut XII denarios ad domum sancte Marie det per singulos annos, crisma et synodo custodiat.

946 DipGirona 271, p. 250; *acta de consagració (Sant Martí de Peralada)*: Prelibatus presul cum decimas et oblationes et primitias fidelium ad ecclesia supranominata trado omnia ut nulli in posterum hoc nostrum decretum dotis uiolare liceat. Reddono eidem ecclesie appono synodum et crisma accemptionis de uno monacho instituimus.

949 Ordeig, *Dotalies* 64, p. 153 (Marquès, *Elins* 8, p. 41); *acta de consagració (Sant Cristòfol de Salinoves)*; *scriptor Exemenus sacer*: Et per singulos annos reddat ad Sancta Maria sedis Orgellitensis argenzatas [...] de cera in episcopali censura et concilium sinodalis et crismam acceptionis.

949 DipGirona 279, p. 259; *acta de consagració (Santa Coloma de Fitor)*; *scriptor Ebrarius presbiter*: Reditum uero Sancte Marie sedis Gerundensis ecclesie statim per singulos annos modios II de uino, et sinodum et crisma acciacionis.

977 DipGirona 438, p. 392 (Pons, *Canònica agustiniana* 2, p. 26); *donació*; *scriptor Boretis notarius*: Salua tamen uisitatione de septem sociis et totidem equitaturis quam mihi et successoribus meis tantum retineo, unde donem ego et successores meis eidem chrismam et ab ipsa omnes ecclesiae sibi subditae accipiant eam.

983 Bolòs-Pagès, *St. Llorenç prop Bagà* 41, p. 196; *acta de consagració (Sant Llorenç prop Bagà)*; *scriptor Aribertus abba*: Bis in anno abas qui huius sanctissime ecclesie regerit aud unus de suis obedientibus monachis persoluat sinodos domino Deo et Sancte Marie sedis Uriellensis et inde accipiat chrismam et sit obediens episcopo qui preesse uidetur absque ullo dubio.

1018 Ordeig, *Dotalies* 135, p. 25; *acta de consagració (Sant Martí de Vallmala)*; *scriptor Iohannes presbiter et monachus*: Constituimus namque Sancte Marie sedis Gerunda omni tempore sinodum custodiendum et chrisma acceptionis.

1071 Bach, *ACSolsona* 174, p. 52; *donació*; *scriptor Guillelmus presbiter*: Et ego Petrus Guilelmi et Guilelmus Bernardi et Raimundo Arnulfi et Petro Argerich, nos simul in unum ipsa mansio cum ea rem quod ad prefata domo pertinet, tam de comparacione quam etiam per parentorum aut per quacumque uoces, sic omnia relinquimus quantum ibi abere debemus, clericali etiam ordo, sic fiat omni tempore de ea domo, sicut fuit unquam consuetudo, nullam rem non abeat inde de eo expleto propter crisma quod ei donent ipsi canonici per unumquemque anno, et est manifestum.

1104 Ordeig, *Dotalies* 294, p. 25; *acta de consagració (Sant Cebrià de Tiana)*; *scriptor Arnallus subdiaconus*: Et constituerunt ut ipsa ecclesia a Barchinonensi sede chrisma acciperet eidemque sedi annualiter per censum denarios terdecim persolueret.

1105 DipMontalegre 81, p. 113; *acta de consagració (Santa Maria de Martorelles)*; *scriptor Arnallus subdiachonus*: Constituerunt quoque ut ipsa ecclesia a Barchinonensi sede crisma acciperet eidemque sedi annualiter per censum inter duos sinodos solidos .III. denariorum minus duos denarios monete curribile persolvere.

1123 Bolòs, *Serrateix* 130, p. 216; *acta de consagració (Santa Maria de Serrateix)*; *scriptor Berengarius monachus et leuita*: Et ego Petrus Berengarii, diuine pietate Urgellensis sedis antistes, ex parte Dei unacum canonicis nostre ecclesie sedis dono huic cenobio libertatem ut semel in anno abbas uel unum ex confratribus huius cenobii faciat Urgellensi ecclesie sinnodum et inde accipiat chrisma et nihil amplius ab eo in hoc cenobio uel in eius honore requiratur.

Et al.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 68r (Alturo, *Glossa VI*, p. 72): crisma – grece, latine unctio nominatur, ex cuius nomine et Christus dicitur

Riuipullensis 59, f. 298r: crismata – gratiarum actiones

Parisiensis Lat. 609, f. 10r (Alturo, *Glosario en escritura visigòtica*, p. 198): crisma – hunctio

Fonts

Riu. 74, f. 68r; *Par.* Lat. 609, f. 10r *ex Isid. Etym.* 6, 19, 50: Chrisma Graece, Latine unctio nominatur; ex cuius nomine et Christus dicitur, et homo post lauacrum sanctificatur; 7, 2, 3: Nam chrisma Graece, Latine unctio nuncupatur; *Gloss.* IV 218, 25: chrisma – unctio

COMENTARI

El llatí *chrisma*, terme femení de la primera declinació i amb doblat neutre de la tercera, és un préstec del grec χρῖσμα fet per la llengua de l'Església.⁶ L'usen els autors cristians per a designar l'oli beneït o consagrat⁷ i, en concret, va referit al crisma –oli barrejat amb bàlsam i consagrat pel bisbe⁸– emprat en alguns sacraments, com ara la

⁶ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *chrisma*.

⁷ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *chrisma* 2.

⁸ Sobre la consagració dels sants olis, uid. *Sacralia Antiqua*, s. uu. *consagració dels sants olis et missa chrismalis*.

unció postbaptismal, i en les benediccions de consagració. Per metonímia, *chrisma* també serveix, a més a més, per a designar la unció mateixa.⁹

A la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, *chrisma* apareix amb freqüència des del segon terç del segle X fins a les darreries del segle XII. Aquest terme pot presentar dos significats principals. En primer lloc, designa el 'crisma', és a dir, l'oli consagrat per a la unció, alhora que pot fer referència a la unció mateixa. En segon lloc, *chrisma* va referit a un tipus de cens o impost que se solia cobrar amb una periodicitat anual i, en alguns testimonis, apareix juntament amb el *synodus*¹⁰ (uid. docs. 936, 946, 949, 977, 983, 1018, 1071, 1104 i 1123).

A la missa del Dijous Sant (*missa in cena Domini*) és quan tenia lloc a les catedrals la consagració del crisma; els clergues estaven obligats a assistir anualment a la seu episcopal per tal d'emportar-se'n la part que els corresponia. La recepció del crisma constituïa un signe de la subjecció de les esglésies a la seu episcopal, i les esglésies que en rebien el crisma i el distribuïen a les seves esglésies sufragànies rebien el nom d'*ecclesia chrismalis*.¹¹ L'assistència del clergat a la missa de Dijous Sant per a la recepció del crisma anava acompanyada de l'aportació, a la seu episcopal, d'una ofrena voluntària que es va acabar transformant en un veritable cens de pagament obligatori. Aquest solia consistir en diners, cera, pernils, relles, conills i pebre.¹²

Al corpus analitzat, *chrisma* presenta dues declinacions, la primera i la tercera. La forma *chrisma* és acusatiu neutre (*chrisma acciperet*) de la tercera, de vegades utilitzat en lloc del genitiu acompanyant el substantiu verbal *acceptio* (*chrisma acceptio*). El mateix passa amb la forma *chrismam*, acusatiu singular de la primera declinació (*accipiat chrismam*), emprat també en lloc del genitiu (*chrismam acceptio*). D'altra banda, la forma *chrismatis* és genitiu singular neutre de la tercera declinació, però en una ocasió funciona com a ablatiu plural (doc. 1032: *chrismatis unctionibus*), fruit d'un

⁹ Vid., per exemple, TERT. *Bapt.* 7; AUG. *Civ.* 16, 38; 17, 6; *In psalm.* 108, 26; PRUD. *Cath.* 6, 128, et al.

¹⁰ El *synodus* és un cens que es pagava en ocasió d'un sínode episcopal (cf. s. u. *synodus*).

¹¹ Cf. GMLC s. u. *chrismalis*.

¹² Sobre la recepció del crisma i el pagament del cens corresponent, uid. R. Ordeig, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya*, vol. IV, pp. 220-221 i 223-224. Sobre el pagament del crisma, uid. etiam Du Cange s. u. *chrismales denarii*.

creuament entre *chrismis* i *chrismatibus*. Finalment, la forma *chrismate* és un ablatiu singular neutre de la tercera declinació.

Quant a les glosses conservades i a les seves fonts, *chrisma* és definit com a 'unció'. La glossa del manuscrit 59 (*crismata – gratiarum actiones*)¹³ sembla ser un error de còpia fruit d'una confusió amb *carismata*.¹⁴

¹³ Vid. supra GLOSSARIS.

¹⁴ Cf. Blaise, *Lexicon*, s. u. *chrisma* 4; uid. etiam s. u. *charisma*.

chronos (subst.)

VARIANTS

cron-

FORMES

crona, -on, -ois

ETIMOLOGIA

gr. χρόνος (subst. masc.), 'temps', 'durada de temps'; designa el temps oposat a καιρός, que és l'instant precís i marca un límit, i a αἰών, que és l'eternitat. Un ús divers per a la mesura del temps el representa el plural χρόνοι, 'anys', atribuït a la influència del llatí *tempora*, tot i que aquesta influència no hauria estat més que accessòria.¹ Sigui com sigui, el grec χρόνος s'especialitza amb el significat d'any.²

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

Sí que el trobem com a prefix i sufix en la formació de compostos d'origen grec: *cronòmetre, cronogràfic, cronologia, anacrònic, sincrònic, etc.*

SIGNIFICAT

'any'; 'període'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

947 DipRosselló 297, p. 293; *acta d'elecció abacial*: Acta in publico conuentu sanctorum episcoporum necnon et precliuium primatum, et roboratum in loco sanctorum Iusti et Pastoris, VI kalendas aprilis, inditione instantis cronois habens lustrum unum annosque II^{os}.

1041 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1011, p. 333; *donació; scriptor Geraldus iudex*: Adueniunt nobis iamdicta omnia per uocem helemosinariam quam in testamento legaliter omnino roborato reliquid nobis predictus sacrorum custos Galindus, de quo conditiones iudice prelibato insistente ritu legis aedidimus infra cronon quod lex designanter pandit.

1076 Bach, *ACSolsona* 210, p. 84; *donació; scriptor lator legis Ermengaudus*: Est hec acta in era millesima centesima quarta, crona ab incarnatione nostri redemptoris Mª LXXVI,

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. χρόνος.

² Cf. Bailly s. u. χρόνος III et Lampe, *PGL*, s. u. χρόνος 3.

anno XVI ex quo cepit rex Philippus regnare in Francia, ante idus mensis aprilis die octava.

1077 Baraut, *DocUrgell* 915 (*Urgellia* 7, p. 47); *donació; scriptor lator legis Ermengaudus*: Hec donationis scriptura est acta in era millesima centesima quin[ta, c]rona ab incarnatione nostri redemptoris millesima LXX^a VII^a, anno scilicet XVII° regni Philippi regis francorum, XV° kalendas mai.

1079 Ordeig, *Dotalies* 241, p. 245 (Baraut, *ActUrgell* 70, *Urgellia* 1, p. 149); *acta de consagració (Sant Esteve d'Olius); scriptor lator legis ac iuris Ermengaudus*: In era millesima centesima septima decima, ab Incarnatione nostri Redemptoris crona millesima septuagesima nona, de Aduentu Domini ebdomada ultima, ante Natiuitatem Domini die quinta, per beatissimi apostoli Thome ueneranda solempnia.

1080 Bach, *ACSolsona* 238, p. 111 (CPoblación I 36, p. 63); *carta de poblament; scriptor lator legis ac iuris Ermengaudus*: Que carta donationis est acta crona ab incarnatione domini nostri Ihesu Xpisti millesima LXXX, VI idus ianuarii, anno XX regis Philippi.

1080 Baraut, *DipTavèrnoles* 87, p. 159; *convinença; scriptor Ermengaudus*: In era M^a C XVIII, indicione III, crona Philipi regis XX^a, mensis madi, ebdoma I, sabbato die, hora III.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 35v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 355): cronos – tempus

Riuipullensis 74, f. 67v (Alturo, *Glossa* VI, p. 71): cronon – enim apud grechos tempus dicitur

Riuipullensis 74, f. 68r (Alturo, *Glossa* VI, p. 72): cronica – grece, latine temporum series appellatur. Cronos enim grece, latine tempus interpretatur³

Fonts

Riu. 74, f. 35v *ex Gloss.* IV 224, 10: chronus – tempus; II 478, 56; III 24, 54; 80, 64; 242, 26; 295, 46; 371, 43; 498, 53; 524, 57; 598, 13: tempus – χρόνος (*uid. etiam* Laistner, *Scholica*, p. 450: c[h]ronos – tempus uel longitudo)

Riu. 74, f. 67v *ex Isid. Etym.* 4, 6, 1; 7, 1: Χρόνος enim apud Graecos tempus dicitur

Riu. 74, f. 68r *ex Isid. Etym.* 5, 28: Chronica Graece dicitur quae Latine temporum series appellatur ... Χρόνος enim Graece, Latine tempus interpretatur.

³ Vid. etiam *Riuipullensis* 59, f. 298v: *cronica – tempora*. Hem testimoniat l'ús del mot *chronica* a la nostra documentació, però no l'inclouem perquè s'empra com a títol de llibre (*uid. capítol 1, subcapítol 1.3*).

COMENTARI

Es tracta d'un terme que no fou adoptat pel llatí clàssic, i només en trobem un parell d'exemples tardans aïllats.⁴ Sí que perviuen amb més força, però, alguns derivats i compostos grecs, com ara *chronicus*, *chronius*, *chronographia*, *chronographus*, etc.⁵ Tampoc no es documenta la presència de *chronos* en autors cristians, però en llatí medieval sí que està testimoniats amb el significat d'any'.⁶

Pel que respecta al nostre corpus, hem detectat l'ús de l'hel·lenisme *chronos* en set ocasions entre mitjan segle X i finals del segle XI. Excepte en un cas (doc. 1041), aquest mot apareix sempre a la fórmula de datació i pot significar 'any' o 'període'.

Cinc dels documents on apareix foren redactats per Ermengol Bernat d'Urgell,⁷ en aquests cinc casos, s'empra la forma plural *crona*, malgrat adoptar un significat singular. L'ús que en fa Ermengol correspon en tots els casos al sentit d'any' i s'empra en concurrència amb el seu sinònim *annum*. Aquest escriptor utilitza diversos mètodes de datació (per l'era hispànica, per l'any de l'Encarnació, pel regnat dels reis francs, etc.); en quatre dels cinc casos, *crona* va referit a l'any de l'Encarnació, mentre que al darrer (doc. 1080) s'usa en relació amb el regnat dels reis francs. Als altres dos documents testimoniats que no foren redactats per Ermengol (docs. 947 i 1041), el terme sembla adoptar un matís més ampli i prendre el significat general de 'període'. Cal dir que tant als glossaris com a Isidor, *chronos* equival a *tempus*, i no s'identifica en cap ocasió amb *annum*.⁸

⁴ APUL. *Mund.* 37; PAUL. NOL. *Carm.* 32, 101; cf. ThLL III 1031, 18 et ss.

⁵ Cf. Gaffiot s. uu.

⁶ Cf. Blaise, *Lexicon*, s. u. *chronus* et Niermeyer s. u. *chronus*.

⁷ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.2, apartat 2.3.2.

⁸ Vid. supra GLOSSARIS.

Cyllenios (adj.)

VARIANTS

Cillenn-

FORMES

Cillennia

ETIMOLOGIA

gr. Κυλλήνιος (adj.), 'de Cilene', epítet d'Hermes. Deriva del substantiu femení Κυλλήνη, 'Cilene', muntanya de l'Arcàdia.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *Cilè*; esp. *Cileno*; fr. *Cyllénè*; it. *Cillene*; port. *Cilene*; rom. *Cyllene*.¹

SIGNIFICAT

'de Mercuri'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1090 Baraut, *ActUrgell* 74, Urgellia 1, p. 157 (Ordeig, *Dotalies* 258, p. 277); *acta de consagració (Santa Maria d'Organyà)*; *scriptor lator legis ac iuris Ermengaudus*: Regnante in perpetuum Ihesu Xpisto filio Dei uiui domino nostro, anno ab eius incarnatione post millesimum nonagesimo, era MCXXVIII, indictione IV, ebdomada mensis iunii I ante solemne festum Pentecostes die Cillennia.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 42r: Cillenus – nomen insulae tamen est et nomen montis ubi alitus est Mercurius unde et Cillenus est dictus

Riuipullensis 74, ff. 59v, 60r (Llauró, *Glosarios* 4, pp. 326 i 327): Cillenio – Mercurio

Fonts

Riu. 74, f. 42r *ex Gloss.* IV 436, 44: Cyllenius – mons Arcadiae uel Mercurius ab ipso monte; V 550, 34: Cyllenus – mons Arcadie²

Riu. 74, ff. 59v, 60r *ex Gloss.* IV 219, 8: Cyllenius – Mercurius

Alia: GlossAnsil. p. 289, 38: ignis Cilleneus – stella Mercurii

¹ Totes aquestes formes pertanyen a la llengua literària.

² Cf. VERG. *Aen.* IV 252; 276; SERV. *Aen.* 8, 138.

COMENTARI

No testimoniats en llengua llatina, hem documentat l'ús d'aquest adjectiu a l'acta de consagració de Santa Maria d'Organyà, redactada per Ermengol Bernat d'Urgell.³ Tal i com podem observar al passatge seleccionat, l'acta tingué lloc l'any 1090 de l'Encarnació, l'era hispànica 1128, la indicció quarta, la primera setmana del mes de juny, *die Cillennia* abans de la Pentecosta.

L'origen de l'expressió *die Cillennia* es troba segurament als glossaris, que identifiquen *Cillenus* o *Cillenius* amb *Mercurius*. Mercuri és el nom que la mitologia romana donà al déu grec Hermes, el qual es diu que va néixer a Arcàdia, al mont Cilè. Cilene (Κυλλήνη), a més a més, s'identifica amb una nimfa arcàdia, la qual probablement dóna el seu nom al mont Cilè;⁴ algunes tradicions consideren que aquesta nimfa actuà com a dida de Mercuri.⁵ Així doncs, Mercuri hauria passat a denominar-se pel seu toponímic (*Cillenius*), o sigui, 'el de Cilè', 'nascut a Cilè'. D'altra banda, els romans denominaren els dies de la setmana a partir del sol, la lluna i els principals planetes, els noms dels quals s'identifiquen amb algunes de les divinitats principals.⁶ Així, el primer de la setmana és el dia del Sol (*dies Solis*), substituït pel cristianisme pel dia del Senyor (*dies Dominicus*, és a dir, diumenge), el dilluns és el dia de la Lluna (*dies Lunae*), etc. Segons aquesta denominació, el quart dia de la setmana, és a dir, el dimecres, s'identifica amb Mercuri i s'anomena *dies Mercurii*; per tant, el què ha succeït en la fórmula de datació de la present acta de consagració és que s'ha substituït el nom de Mercuri pel seu toponímic, tal i com apareix als glossaris.⁷ Aquest és un ús culte i clarament volgut per part d'Ermengol Bernat d'Urgell, el qual pretenia encriptar la fórmula de datació per mitjà d'aquesta substitució, tot embellint el text i conferint-li l'exotisme que de ben segur devia proporcionar l'ús d'una paraula grega. Tot plegat denota la voluntat d'Ermengol d'aportar certa expressivitat literària al seu text, alhora que fugia del caràcter formular propi del llenguatge notarial.

³ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.2.

⁴ Cf. *Riuipullensis* 59, f. 292v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 371): *Cyllene – dea*.

⁵ Vid. Grimal, *Dictionnaire mythologie*, s. u. *Cyllénè*.

⁶ Cf. ISID. *Etym.* 5, 30, 5-11. Recomana, però, no emprar les denominacions paganes dels dies de la setmana.

⁷ Creiem que Ordeig (*Dotalies*, p. 283, nota 3) s'equivoca quan considera que *Cillennia* es refereix a Selene, deessa de la Lluna i, en conseqüència, creu que el document data del dilluns (*dies Lunae*) de la primera setmana de juny en lloc del dimecres (*dies Mercurii*).

cleronomia (subst.)

FORMES

cleronomia

ETIMOLOGIA

gr. κληρονομία (subst. fem.), 'dret d'herència', 'part que toca en una herència'; per extensió, també significa 'possessió'. Deriva del substantiu κληρονόμος, 'hereu'. Aquest es compon del substantiu κληρος i del verb νέμω. En el seu sentit primitiu, κληρος designa l'objecte que és tirat a sort (pedreta, petit tros de fusta, etc.) i, conseqüentment, l'atribució per la sort o allò que s'obté per la sort, 'lot', 'part'. En aquest sentit, pot significar 'herència' o 'propietat'. Posteriorment, entre els cristians i a la llengua eclesiàstica, κληρος s'especialitza amb el significat de 'clergat'.¹ D'altra banda, νέμω vol dir 'distribuir', 'dividir' i també 'posseir'.

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

SIGNIFICAT

'capítol', conjunt de canonges d'una catedral

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1059 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1184, p. 495; *compravenda; scriptor Oliba sacerdos*: Ego Bermundus, iudex, in cleronomia adscriptus, hoc confirmo iussum predicti uenditores, SSS.

1060 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1209, p. 519; *adveració testamentària; scriptor Oliba sacerdos*: Ego Bermundus iudex, in cleronomia adscriptus, hoc legibus perficiens sub SSS.

1061 Alturo, *Sta. Anna* 78, p. 89; *adveració testamentària; scriptor Gaucefredus presbiter*: Ego Bermundus, iudex in cleronomia adscriptus hoc confirmo legibus et testes huius rei.

1064 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1251, p. 558; *donació privada; scriptor Berengarius subdiachonus*: Ego Bermundus iudex, in cleronomia adscriptus, hoc confirmo SSS.

1067 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1306, p. 606; *compravenda; scriptor Benedictus diaconus*: Ego Bermundus, iudex, in cleronomia adscriptus, hoc confirmo eo quod ante presentiam meam actum est SSS.

¹ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. κληρος.

1068 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1322, p. 621; *contracte agrari; scriptor Benedictus diaconus: Ego Bermundus, iudex, in cleronomia adscriptus, hoc confirmo SSS.*

1070 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1336, p. 634; *compravenda; scriptor Benedictus diaconus: Ego Bermundus, iudex et ad cleronomia adscriptus, confirmo SSS.*

GLOSSARIS

Riipullensis 59, f. 298v: cleronomia – hereditas

També es documenten cleronomus i clerus:

Riipullensis 74, f. 56v (Casas, *Vocabulari*, p. 455): KAHPQNΩMΩC (SIC) – heres

Riipullensis 59, f. 298v: cle[ro]nomus – heros; cleros – sors

Riipullensis 74, f. 57v (Martínez Gázquez, *Glosas*, p. 317): cleros – hereditas

Riipullensis 74, f. 68r (Alturo, *Glossa VI*, p. 73): cleros – grece sors uel hereditas dicitur, quia clerici sortem Domini habent

Parisiensis Lat. 609, f. 9v (Alturo, *Glosario en escritura visigótica*, p. 197): clerus – sors

Fonts

Riu. 59, f. 298v *ex GlossAnsil.* p. 122, 163: cleronomia – hereditas Graece

Riu. 59, f. 298v; *Riu.* 74, f. 56v *ex GlossAnsil.* p. 122, 164: cleronomus – haeres; *Gloss.* IV 216, 31: cleronomus – heres

Riu. 74, f. 57v; *Riu.* 74, f. 68r *ex Isid. Etym.* 7, 12, 1-2: Κληρος enim Graece sors uel hereditas dicitur. Propterea ergo dicti clerici, quia de sorte sunt Domini, uel quia Domini partem habent

Riu. 59, f. 298v; *Par.* Lat. 609, f. 9v *ex GlossAnsil.* p. 122, 162: cleros – sors Graece²

COMENTARI

Com acabem de veure,³ el terme *cleronomia* apareix definit a Isidor i a les glosses com a 'herència'. Tanmateix, no es documenta a la llengua llatina clàssica ni torna a aparèixer als textos cristians o medievals.⁴

Pel que fa al nostre corpus, aquest hel·lenisme hi apareix únicament a la subscripció de *Bermundus* entre els anys 1059 i 1070; el llegim en documentació privada procedent de Vic, i en una adveració testamentària ordenada per ell mateix i celebrada

² Cf. ISID. *Eccl. off.* 2, 1, 1: *Nam cleros sors interpretatur, unde et hereditas graece cleronomia appellatur et heres cleronomos.*

³ Vid. supra GLOSSARIS.

⁴ Cf. ThLL III 1340, 73-75.

a l'altar consagrat a sant Joan de l'església de Sant Pere de Moranta, a l'Alt Penedès (doc. 1061). La fórmula emprada és *in cleronomia adscriptus* (en una ocasió *ad cleronomia adscriptus*). En tots els casos sembla que *cleronomia* s'empra com a substitut de *clerimonia*.⁵ Aquest segon terme designa el 'capítol', és a dir, el conjunt de canonges d'una catedral.⁶ Així doncs, el sintagma *in cleronomia adscriptus* podria interpretar-se com a sinònim de *cannonicus*.

En altres documents també procedents de Vic, *Bermundus* signa com a sotsdiaca, *minister*,⁷ canonge, jutge i, finalment, diaca.⁸ Se n'extreu, per tant, que aquest personatge va ocupar diversos càrrecs de la jerarquia eclesiàstica, a més del càrrec civil de jutge. En tots els testimonis on apareix el mot *cleronomia*, *Bermundus* signa també com a *iudex*, tot ressaltant que combina la carrera eclesiàstica amb la jurídica.⁹

Finalment, observem que en aquest cas *cleronomia* no adopta el significat que li atribueixen les glosses (*hereditas*), sinó que en pren un altre de ben diferent procedent del sentit del terme κληρος en grec patristic.¹⁰

⁵ Cf. Blaise, *Lexicon*, s. u. *cleronomia*, que remet a l'entrada *clerimonia*.

⁶ Cf. Du Cange, Niermeyer et Blaise, *Lexicon*, s. u. *clerimonia*.

⁷ Servent de l'església de categoria inferior al diaca (cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *minister*).

⁸ *Bermundus ypodiachonus* (Junyent-Ordeig, *DipVic* 1075); *Bermundus minister* (1111, 1122); *Bermundus minister qui et can(n)onicus* (1084, 1118); *Bermundus minister atque iudex* (1163, 1195); *Bermundus iudex* (1323, 1368, 1421, 1430, 1501, 1508); *Bermundus diaconus* (1393).

⁹ No es tracta d'un cas aïllat; ja hem observat, per exemple, com Ermengol Bernat d'Urgell combina els càrrecs civils i eclesiàstics a la seva signatura (uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.2).

¹⁰ Vid. supra ETIMOLOGIA.

clima¹ (subst.)

VARIANTS

clim-, clism-

FORMES

climam, -a; -ate, -ata, -atibus; clismate

ETIMOLOGIA

gr. κλίμα (subst. neut.), 'inclinació', 'pendent'. En particular, fa referència a la inclinació de la terra vers un pol a partir de l'equador, d'on ve el sentit de 'clima', 'regió', 'zona geogràfica'. Deriva del verb κλίνω, que significa 'fer penjar', 'inclinat', 'recolzar'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *clima*; esp. *clima*; fr. *climat*; it. *clima*; oc. *climat*; port. *clima*; rom. *climă*.²

SIGNIFICAT

1. 'punt cardinal', cadascuna de les quatre regions cardinals de l'horitzó
2. 'part d'un escrit o document'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1.

953 DipRosselló 340, p. 320 (Ordeig, *Dotalies* 70, p. 171); *acta de consagració (Sant Germà de Cuixà)*; *scriptor Daniel presbiter*: Cunctipotenti regi gubernanti siue presidenti in arche poli, qui principio ex nichilo Verboque creans omnia seduleque gubernans, sceptrum regimen perpetim affatimque ineffabiliter possidens, trophea uerba delegerans, quatuor postmodum climata bipertito orbe diffuso, eiusdemque Verbo incarnato, apostolicos suos binos ubique exercitatione predicationis ingerans.

970 DipPallars 209, p. 394; *acta d'elecció abacial*; *scriptor [...]us presbiter*: Per to[to] orbe climata exacti aeui diuturnitate statuta sunt ut inradiantia poli astra super terram elementorum.

974 DipRosselló 485, p. 414 (Ordeig, *Dotalies* 91, p. 218; Abadal, *ECuixà*, ap. 99, p. 203); *acta de consagració (Sant Miquel de Cuixà)*, atribuïda a Miró Bonfill: Postquam Saluator

¹ Cf. GMLC s. u. *clima*.

² Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *clima*.

erpigena omnium, ineffabiliter calcata morte resurgens ... bissenos primum selectos diuino et consubstantiali irradiatos spiritu uiros, quadrifido destinavit in clismate, ut terrigenis fidem premonstrarent sidereo recto calle scandere ad regna ... nonnulli per uniuersa climata longe lateque ecclesias construerunt, suisque rebus easdem ditauerunt, ut clericorum monachorumque cetibus ibidem degentibus Deoque militantibus suorum sustentarentur alimentis, et egenorum necessitates eorum pellerentur opibus uel aiumentis.

1008 Junyent, *Oliba* Dip. 40, p. 50; *acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll*: Dumque turbulentos malignorum pneumatum dignatus est diruere fluctus, egit per multimodas precelse graciae formas, doctores praeligendi misertus a quibus possit suos amonitus errores cognoscere mundus, disparciens eos per quadrifida climata eui.

1017-1018 Junyent, *Oliba* Tex. 1, p. 303; *Epicedion, obra de l'abat i bisbe Oliba*:

Xero, mane pium plange patronum,

Barchinona potens, urbsque Gerunda,

Usque Ausona, simul Urgella tellus:

Hinc quadrata fleant climata mundi.

1023 Baraut, *DipTavèrnoles* 102, p. 172; *carta de restauració; scriptor Petrus abbas*: Ego Pepinus Bernardi natus, [li]cet indignus tamen cupio memorie tradere cunc[tis uiro]rum religiosorum siue laicorum tam presencium quam [...] in espericis climatibus commanencium.

1038-1058 CPoblación I 20, p. 38 (**1038** CSCreus 9, p. 12; [**1038**]³ AComtalPerg II 257, p. 603); *carta de poblament; scriptor Suniofret sacer*: Discurrit et descendit per ipso reger

³ Nota dels editors sobre la datació d'aquest document: «L'any de la data d'aquest document (*anno VII regnante Aienrigo rege*) no pot correspondre a l'any 1038, és a dir, a 14 anys abans del casament de Ramon Berenguer I i Almodis de la Marca, per tant, si el document no és fals, cal pensar en un error de l'escrivent que s'hauria oblidat d'escriure XX abans de VII, o bé a què hauria datat el document pel rei Enric, en lloc de datar-lo pel rei Felip. L'anàlisi paleogràfica de l'escriptura, amb formes cantelludes que apareixen al nord de França i Normandia a finals del segle XI i a Catalunya abans de mitjan segle XII, fa sospitar que ens trobem davant una còpia i que l'error en la data és el resultat d'una equivocació del copista».

contra occidentalem climam (*CSCreus* clima) in podio super Ollers et uadit rectam semitam usque ad podio que dicunt Oliuela.

1060 DACCBBarcelona 1005, p. 1591; *donació*; *scriptor Viuanus leuita*: Habet uero terminum de orientali parte in terra Geralli et fratris sui Arberti, de meridiano uero climate habet terminum in uineas.

1067 DACCBBarcelona 1133, p. 1787; *contracte agrari*; *scriptor Bertrandus subdiachonus*: Quod habemus infra Barchinone urbe moenia, in loco qui uocatur Mons Tamber, ad clima scilicet orientis, intra ianuam prenominate ciuitatis.

1069 Baraut, *DocUrgell* 822 (*Urgellia* 6, p. 182); *donació*; *scriptor diaconus Ermengaudus*: Affrontationes nempe sunt a parte orientis in Sancta Maria de Oleta, ab australi namque parte in podio de Portel, ab occidentali uero clima in Sancti Valentini, a parte septemtrionis in ipso podio de Torn.

1071 Baraut, *DipTavèrnoles* 79, p. 153; *donació*: Sunt termini ab incolis loci illius per quadrrina climata, a parte scilicet eoa et occidua necne australi et septemtrionali, cum decimis et primicis omnibus.

1073 Bach, *ACSolsona* 196, p. 70; *donació*; *scriptor Raimundus leuita*: Abet namque affrontaciones prescriptum mansum a parte orientis in termino de castello Clerani, ab australi namque clima in termino de castro Bordelli.

1074 DACCBBarcelona 1256, p. 1955; *compravenda*; *scriptor Poncius leuita*: Affrontant autem predicta omnia a parte orientis in flumine Vallensi; a meridiano uero climate in ipsas parietes et casas ubi habitabat Enolf.

1075 AComtalPerg III 882, p. 1443; *contracte agrari*; *scriptor Remundus sacer*: Habet autem predicta quadra afrontaciones ... ab occidentali quoque clima afrontat in quadra de Bonifilio Arnaldi et generi suo Arnallo Remundi.

1076 Baraut, *DocUrgell* 904 (*Urgellia* 7, p. 36); *compravenda*; *scriptor legis lator Ermengaudus*: Terminatur autem prelibata uinea a parte orientis in uinea Petri Guifredi, ab australi namque plaga terminatur in uinea Raimundi Confrigens Castella, ab

occiduo uero parte in uinea prescripti Petri Guifredi, ex septentrionali clima affrontat in terra Sancti Leurentii.

1079 Ordeig, *Dotalies* 241, p. 246 (Baraut, *ActUrgell* 70, Urgellia 1, p. 150); *acta de consagració (Sant Esteve d'Olius); scriptor lator legis ac iuris Ermengaudus*: Et insuper adiecit ac dedit prefate ecclesie prenominatisque altaribus, cum assensu et animo suprafati egregii consulis Ermengaudi, pro cimiterio totum in circuitu illius ecclesie quantum intra XXX passos peduum continetur, excepto ab illa clima qua castellum consistit.

1080 Marquès, *Elins* 49, p. 82; *donació; scriptor lator legis ac iuris Ermengaudus*: Sic terminatur quadra illa ab ortu solis in termino de Viride Podio, et ab australi clima in Hyuarcii sponda, et ab occasu solis in termino de Folliola.

1087 CDipÀger I 138, p. 393; *donació; scriptor Petrus sacerdos*: Termini namque predicti castrum incipiunt ad Alphezi uallis, et ascendit contra orientalem plagam in termino Cones castrum, et pergit rectum tramitem contra meridianam plagam in termino Roche Fortis, et descendit contra occidentale clima in podio super Olleros.

1087 Sans Travé, *DipTBarberà* 18, p. 91; *donació; scriptor Petrus sacerdos*: Et descendit contra occidentale clima in podio super Olleros, et uadit rectam semitam usque ad podium quod dicunt Oliuella.

1093 Baraut, *DocUrgell* 1102 (Urgellia 8, p. 25); *permuta; scriptor Ermengaudus iuris ac legis lator sancteque Urgellensis ecclesie clauicularius et ianitor*: Terminantur autem cuncta prenotata omnia ab ortu solis in terminos de Gissano, ab australi plaga in terminos de Lar et de Saltone, ab occidentali parte affrontat in termino de Chilla, a septentrionali clima terminatur in terminos de Callers et de Bardol. Sicut prenominata sunt omnia et terminantur a prelibata quadrina climata.

1093 Baraut, *DocUrgell* 1103 (Urgellia 8, p. 27); *contracte agrari; scriptor Ermengaudus legis ac iuris lator sancteque Urgellensis ecclesie hostiarius et ianitor*: Terminantur autem hec cuncta ab ortu solis in terminos de Tollo, ab australi parte sursum in monte Catino, ab occidentali plaga affrontat in castrum Sancti Martini, a septentrionali clima terminatur in Sigeris unda. Quantum habet et omnis modis habere debet domina nostra Dei

genitrix Maria et eius canonica intra premissa quadrina soli climata, totum incunctanter et sine diminutione ulla donamus et commutamus uobis pro alodio de Aquatepida.

1101-1102 DipADSolsona 7, p. 39; *donació; scriptor Gerallus subdiaconus*: Et affrontat de parte orientis in terminos de Fontaned ... ab occidentali quoque clima in stratam publicam, a septentrionali quoque plaga in alaudio de Guilelmo Arnalli ... Hec omnia superius dicta in iamdictis locis ponita infra prefata climata inclusa ob amorem et desiderium sanctorum celestium, damus atque tradimus prefate Sancte Marie.

1102 DipADSolsona 15, p. 53; *donació; scriptor Petrus Bernardi*: Terminatur autem a parte orientis in casas quas uocant Oliua, a meridiana quoque plaga in riuum Ner, ab occidentali quoque clima in alodio Sancte Marie, a parte septrentionis in Sala de Sancta Maria.

1104 Baraut, *DocUrgell* 1214 (Urgellia 9, p. 44); *contracte agrari; scriptor Petrus subdiachonus*: Terminantur autem hec alodia a parte orientis in comitatu Ceritanie, a meridiana quoque parte in collo de Cruces, ab occidentali quoque clima in Cornellana siue in Kastellobono, a parte septemtrionis in Cogoll siue in monasterio Sancti Saturnini.

1109 DipADSolsona 80, p. 134; *donació; scriptor Gerallus leuita*: Sicut ista mundi quatuor climam terminant et termini iam dicti circumeunt, castrum et uillam cum loci habitatoribus et cum omnibus terminis [...] [ad]iacenciis eius damus et euacuamus Deo et Sancte Marie sicut superius prenotauimus.

1112 Ordeig, *Dotalies* 316, p. 58; *acta de consagració (Santa Maria de Badalona)*: Habet namque afrontaciones iamdicta ecclesia unde accipit decimas siue primicias: ab orientali clismate in colle de Muntgath et uadit per ipsam rieram de Kanalies usque ad montem Petrosam.

Et al.

2.

1086 Baraut, *DocUrgell* 1032 (Urgellia 7, pp. 153 i 154); *adveració testamentària; scriptor Miro diachonus*: Adhuc loquela plena et memoria integra habens, ante se uenire fecit scriptorem cui iussit suum scribere preceptum qualiter eius distribueretur possessio post illius a presenti luce discessum ... Et erat in suo pleno sensu et memoria integra quando hoc totum precepit, et ille auctor unaqueque res spetialiter dictando et scriptor scribendo ad metam peruenerunt sui precepti, quod prephatus auctor illud coram se relegere fecit et a superiori clima usque in epylogum illut laudauit atque nobis uidentibus propria manu firmauit, nosque proprio ore rogauit ut illut preceptum firmassemus et post suum excessum scriptarum inibi rerum testes essemus qui secundum quod et orauit fecimus.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 20r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 344): climata – cardines

Riipullensis 59, f. 297v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 387): clima – pars mundi

Riipullensis 59, f. 298v: clima – c[ardo] uel plaga celi

Fonts

Riu. 59, f. 297v *cf.* *GlossAnsil.* p. 123, 193: climate – pars caeli; *Gloss.* IV 34, 51: climata – pars caeli

Riu. 59, f. 298v *ex Gloss.* V 55, 26: clima – graecum nomen est, id est cardo uel pars caeli, ut clima orientale et clima meridianum; V 277, 57: climata – plagae, graece; *cf.* *Isid. Etym.* 3, 42, 1: Climata caeli, id est plagae uel partes, quattuor sunt, ex quibus prima pars orientalis est, unde aliquae stellae oriuntur. Secunda occidentalis, ubi nobis aliquae stellae occidunt. Tertia septentrionalis, ubi sol peruenit in diebus maioribus. Quarta australis, ubi sol peruenit noctibus maioribus

COMENTARI

Terme d'ús no estès en llatí clàssic, *clima* significa 'inclinació del cel',⁴ alhora que designa una part del cel i, per extensió, una 'regió' o 'zona' terrestre.⁵ D'altra banda, fa referència a una mesura agrària de 60 peus de llargària (uns 18 metres).⁶ L'empren, sobretot, autors tardans i cristians i, en llatí medieval, manté els mateixos significats.⁷

⁴ VITR. 1, 1, 10; MART. CAP. 1, 37.

⁵ Cf. ThLL III 1348, 14 et ss.

⁶ COLUM. 5, 1, 4.

⁷ Cf. Du Cange et Niermeyer s. u. *clima*.

Quant al corpus de diplomes analitzat, *clima* presenta dos significats. En primer lloc, designa les quatre regions cardinals de l'horitzó.⁸ En diversos casos, fa referència a la totalitat del món, ja sigui sota l'expressió *climata cosmi*,⁹ amb l'ús de dos hel·lenismes, ja sigui mitjançant altres sinònims (*orbe climata; uniuersa climata; climata eui; quadrifido in clismate*).¹⁰ D'altra banda, en la resta de testimonis s'empra el terme *clima* per a designar les afrontacions d'un territori; pot aparèixer sol –sovint en plural– per a referir-se als quatre límits d'un terreny, o acompanyat d'un adjectiu o un substantiu en genitiu que indica el punt cardinal referit (*occidentalem climam; meridiano climate; australi clima; septentrionali clima; clima orientis*). Aquest ús s'explica segurament per gust de la *uariatio*, ja que *clima* es combina amb altres substantius com *pars* o *plaga*.

En segon lloc, en una única ocasió s'empra per a referir-se a una part d'un escrit o document. Es tracta d'una adverció testamentària ordenada pel jutge Ermengol Bernat d'Urgell,¹¹ el qual va dictar el document al diaca Miró, encarregat de posar-lo per escrit. En aquest cas, s'usa l'expressió *a superiori clima usque in epylogum* per fer referència a la totalitat del testament, que el testador es fa llegir i que confirma de principi a fi com a vàlid.¹²

Finalment, cal dir que, a la documentació estudiada, aquest hel·lenisme presenta dues declinacions: combina formes de la primera (acusatiu singular *climam* i ablatiu singular *clima*), i de la tercera (ablatiu singular *climate*, acusatiu plural *climata*, i ablatiu plural *climatibus*).

⁸ Cf. ISID. *Etym.* 13, 1, 3: *Quattuor autem esse climata mundi, id est plagas: Orientem et Occidentem, Septentrionem et Meridiem.*

⁹ Pel que fa al sintagma *climata cosmi*, cf. s. u. *cosmos*.

¹⁰ Docs. 953, 970, 974 i 1008.

¹¹ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.2.

¹² Per a més informació sobre aquest document, cf. s. u. *epilogus*.

cliothedrum (subst.)

FORMES

eliotedro (*pro* cliotedro)

ETIMOLOGIA

gr. κλινοκαθέδριον (subst. neut.), ‘butaca’, ‘poltrona’. Terme no documentat en llatí clàssic,¹ està format a partir del substantiu femení κλινή, ‘llit’ (del verb κλίνω, ‘fer penjar’, ‘inclinat’, ‘estendre’, ‘estirar sobre un llit de taula’), i del substantiu neutre καθέδριον, ‘petit seient’, diminutiu de καθέδρα, ‘seient’.²

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

SIGNIFICAT

‘faldistori’, ‘seient pontifical’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1055 Junyent, *Oliba* Dip. 163, p. 276 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 1138, p. 447); *concili; scriptor Berillus grammaticus*: Cum igitur tales ac tanti proceres certatores ... inter se quererent de utilitate ecclesie, et unusquisque requiesceret in proprio eliotedro, intra sinum matris eius, oblatus est textus cuiusdam scripture factus sophistica machinatione, cuius argumento res auferebantur a iure Ausonensis ecclesie.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 34v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 353): cliotedrum – sella plectilis

Fonts

Riu. 74, f. 34v *ex* Laistner, *Scholica*, p. 432: cliothedrum – sella plectilis

Alia: *Gloss.* V 618, 51: exedra uel cliothedrum – sedes episcopalis³

COMENTARI

La forma *eliotedro* constitueix una mala lectura del mot *cliothedrum*. Aquest terme, transmès a través dels glossaris, procedeix del substantiu grec κλινοκαθέδριον,⁴ que

¹ Cf. L.-S. s. u. κλινοκαθέδριον.

² Cf. s. u. *cathedra*.

³ Vid. etiam *GlossAnsil.* p. 219, 389: *exedra – absida, id est locus subselliorum*.

⁴ Cf. ThLL III 1350, 47.

significa ‘butaca’ o ‘poltrona’.⁵ No documentat en llatí clàssic, entre els autors cristians i medievals pren el significat de ‘cadira plegable’,⁶ motiu pel qual Blaise i Du Cange el consideren un compost del verb κλείω, ‘tancar’, i el substantiu ἔδρα, ‘seient’.⁷

Pel que respecta a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, hem testimoniat en una única ocasió la forma *eliotedro* que, com hem dit, és una mala lectura del mot *cliotedrum*. Cal tenir en compte que el document original⁸ fou sotmès, a principis del segle XIX, a un producte químic que ha deixat tacats tot el cos del document i la part superior de les subscripcions.⁹ Per tant, partint d’un document en mal estat de conservació, no és d’estranyar la confusió de *c-* per *e-*. Es tracta d’un diploma de l’any 1055 en què els bisbes reunits en concili a Narbona obliguen Guillem Bernat de Gurb a restituir a la seu de Vic la possessió de les esglésies de Gurb, les quals retenia contra el que havia estat establert pel bisbe Oliba. El text, que conté altres hel·lenismes i termes d’origen incert, fou redactat per Borrell Guibert.¹⁰

Ja descrit als glossaris de Ripoll com a ‘cadira plegable’ (*sella plectilis*) i, en altres, com a ‘seient episcopal’ (*sedes episcopalis*),¹¹ *cliotedrum* és emprat com a substitut de *sedes*, ‘seient’.¹² En aquest cas, el redactor del diploma fa referència a un faldistori, és a dir, un «seient pontifical, baix i sense respall, en forma de tises, plegable i fàcilment transportable».¹³ Designat en llatí medieval sota les formes *faldistorium* i *faldistolium*,¹⁴ fa referència a un seient episcopal mòbil que el bisbe diocesà feia servir quan no es trobava a la seva seu, o bé quan cedia la seu episcopal als bisbes d’altres diòcesis.¹⁵

⁵ Cf. Byzantinischen s. u. κλινοκαθέδριον; uid. etiam supra ETIMOLOGIA.

⁶ Cf. Niermeyer et Blaise, *Lexicon*, s. u. *cliotedrum*.

⁷ Cf. Du Cange s. u. *cliotedrum* et Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *cliotedra*.

⁸ Vic, AC, cal. 9, episc. II, n. 56.

⁹ Cf. Junyent-Ordeig, *DipVic*, p. 447.

¹⁰ Sobre Borrell Guibert i aquest document, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.4.

¹¹ Vid. supra GLOSSARIS.

¹² Cf. Gaffiot s. u. *sedes*.

¹³ DIEC2 s. u. *faldistori*.

¹⁴ Cf. Du Cange et Blaise, *Lexicon*, s. u. *faldistorium*, et Niermeyer s. u. *faldistolium*.

¹⁵ Cf. *Sacralia Antiqua*, s. u. *faldistorium*.

Cocytus¹ (subst.)

FORMES

Cocyti

ETIMOLOGIA

gr. Κόκυτος (subst.), 'Còcit', riu dels inferns. Deriva del verb κωκύω, 'fer un crit agut i planyent, fer crits de dolor', el qual dóna lloc al substantiu masculí κωκυτός, que significa 'crit agut, lamentació'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *Cocit*; esp. *Cocito*; fr. *Cocyte*; it. *Cocito*; port. *Cócito*; rom. *Cocytus*.²

SIGNIFICAT

'Cocit', 'infern'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

967 DipOsona 1023, p. 749 (DipManresa 74, p. 88); *acta de consagració (Sant Benet de Bages)*: Post hec uero si quis extiterit de parentibus meis aut aliquis homo seu comes seu episcopus qui hanc conscriptionem interrumpere uel uiolare temptauerit, cupiens iniquo animo ius suae dominationis super cenobium istum inponere uel super hec predia que modo largitus sum uel que locus iste postmodum adquisierit, apponat omnipotens Dominus omnes plagas et omnes infirmitates et imprecationes quas legislator promulgauit in libro autentico et que sunt scriptae in sancta Apocalypsi sitque biothanatus et perpetuum anathema factus cum Iuda qui tradito Dominum ac magistrum suum habiens laqueo se suspendit, adipiscaturque etiam equam mensuram cum Dathan et Abiron qui uiuentes sortiti sunt Cocyti frigoribus, niueis et uulcanalibus flammis sitque exturbatus a coetu sanctae Dei ecclesie ut ille Achar, filius Charmi, qui contra preceptum Domini supresit palleum coccineum et Ihericontinam regulam cui dixit Iosue «quia turbasti nos hodie exturbet te Deus de Israel», ac sit dampnatus in anima et corpore a beato Petro ut Ananias et Saffira in corpore qui conatis mentiri Spiritui Sancto, nisi illico recognouerit delictum suum et cessauerit ab hac iniusta petitione et uenerit ante abbatem et monachos loci istius agens dignam satisfactionem pro admissio scelere.

¹ Cf. s. uu. *Phlegethon* et *Styx*.

² Totes aquestes formes pertanyen a la llengua literària.

GLOSSARIS

Riuipullensis 59, f. 295v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 380): Cocitus – locus inferi
nomen acceptum a greca interpretatione a luctu et gemitu

Riuipullensis 59, f. 296r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 383): Cocyti – inferni

Fonts

Riu. 59, f. 295v *ex Isid. Etym.* 14, 9, 7: Cocytus locus inferi, de quo Iob ita loquitur ... Cocytus autem nomen accepit Graeca interpretatione, a luctu et gemitu

Riu. 59, f. 296r *ex GlossAnsil.* p. 124, 32: Cocyti – inferni

Alia: GlossAnsil. p. 124, 36: Cocytus – inferna palis uel fluuius; 37: Cocytus – flumen aput inferos; sed hoc poetae fingunt; *Gloss.* V 41, 17: Cocitus – flumen aput inferos; IV 40, 8; 496, 1: Cocuetus – flumen aput inferos; V 55, 31: Cocytos amnes – flumina ignea apud inferos, id est baratro

COMENTARI

El Cocit és un riu infernal, afluent de l'Aqueront.³ D'aigües molt fredes, era considerat el riu dels gemecs o plors, on les ànimes es planyien de la seva dissort. Està documentat per primera vegada a la descripció dels inferns present a l'*Odissea*,⁴ i és reprès per Virgili,⁵ tal i com succeeix amb altres noms de la geografia subterrània.

En llatí cristià pren el sentit figurat d'"infern",⁶ i apareix en una ocasió a la Vulgata,⁷ passatge al qual es refereix Isidor.⁸ Ben testimoniats als glossaris, el llegim en una sola ocasió a la minuta de l'acta de consagració de Sant Benet de Bages, feta per ordre de Sal·la.⁹ En concret, hem documentat l'ús de *Cocytus* a la llarga fórmula d'imprecació.¹⁰ Entre altres nombrosos càstigs, s'amenaça els infractors de patir la mateixa sort que Datan i Abiron (*adipiscatur equam mensuram cum Dathan et Abiron*), els quals foren precipitats vius a les fredors del Còcit (*uiuentes sortiti sunt cocyti frigoribus*). Datan i Abiron, fills d'Heliab, juntament amb Core i 250 homes més, van revelar-se

³ Vid. Grimal, *Dictionnaire mythologie*, s. u. *Cocyte*.

⁴ *Od.* 10, 513 et ss.

⁵ VERG. *Aen.* 6, 296; *Georg.* 4, 478, etc.

⁶ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *Cocytus*.

⁷ Iob 21, 33: *dulcis fuit glareis Cocyti*. El terme ha estat glossat per Joan Escot Eriúgena, GDH 421: *Cociti, profondi, fluuius inferni*. Per la segona part de la glossa, cf. SERV. *Aen.* 6, 132.

⁸ Vid. supra GLOSSARIS.

⁹ Sal·la i la seva esposa foren promotors de la fundació del monestir de Sant Benet de Bages.

¹⁰ Sobre aquesta part del document, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

contra Moisès i Aaron, la terra va empassar-se'ls vius i descendiren a l'infern.¹¹ En aquest context, per tant, *Cocytus* s'utilitza com a sinònim d'infern.

¹¹ Vid., per exemple, Nm 16, 30-33: *fecerit Dominus ut aperiens terra os suum degluttiat eos et omnia quae ad illos pertinent descenderintque uiuentes in infernum scietis quod blasphemauerint Dominum confestim igitur ut cessauit loqui disrupta est terra sub pedibus eorum et aperiens os suum deuorauit illos cum tabernaculis suis et uniuersa substantia descenderuntque uiui in infernum operti humo et perierunt de medio multitudinis; Dt 11, 6: et Dathan atque Abiram filiis Heliab qui fuit filius Ruben quos aperto ore suo terra absorbit cum domibus et tabernaculis et uniuersa substantia eorum quam habebant in medio Israhelis; Ps 105, 17: *aperta est terra et degluttiiuit Dathan et operuit super congregationem Abiron*. Sobre les referències a Datan i Abiron a les fórmules d'imprecació de la documentació llatina de Catalunya altmedieval, uid. A. Gómez Rabal, "Lengua especializada en documentos latinos", pp. 554-557, i J. Martínez Gázquez et al., "Las fórmulas de imprecación", pp. 92-93.*

coemeterium¹ (subst.)

VARIANTS

cement-, cemet-, cemita-/e-, cimant-, ciment-, cimet-, cimint-, ciminth-, cimit-, cimitt-, cymit-, ? sement-²

FORMES

cementerium, -a; cemeteria; cemitario, cemiterio, -a; cimanterio; cimeterium, -o; cimeterium, -o; ciminterium, -o, -is; cimintherio, -is; cimiterium, -o, -is; cimitterium, -o; cymiterium; sementerium

ETIMOLOGIA

gr. κοιμητήριον (subst. neut.), 'lloc per dormir', 'dormitori'; 'cementiri'. Deriva del verb κοιμάω, que significa 'posar al llit', 'estendre sobre el llit' i, conseqüentment, 'fer reposar', 'fer dormir' i, emprat com a eufemisme, 'fer morir'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *cementiri*; esp. *cementerio*; fr. *cimetière*; it. *cimitero*; oc. *cementèri*, *cemetèri*; port. *cemitério*; rom. *cimitir*.³

SIGNIFICAT

1. 'cementiri':
 - a. lloc on s'enterren els morts
 - b. espai de terreny sagrat i inviolable, situat entorn d'una església, sota la protecció de la qual queden les persones i els béns que es troben en ell
2. 'dret de sepultura':
 - a. ofrena que hom fa a l'església per a la seva pròpia sepultura
 - b. drets i ofrenes que les esglésies reben per a la sepultura dels fidels

¹ Cf. GMLC s. u. *coemeterium*.

² cement- docs. 1104, 1172; cemet- doc. 1122; cemit- docs. 984, 1052, 1187; cimant- doc. 967; ciment- docs. 1053, 1083, 1099, 1127, 1141, 1192; cimet- docs. [1100], 1122, s. XII; cimint- docs. 977, [1018], 1054, 1121, 1130, 1182, et al.; ciminth- docs. 1129, 1171; cimit- docs. 888, 890, 899, 906, 1003, 1009, 1106, 1157, et al.; cimitt- docs. 1010, 1053, 1112, 1181, 1192; cymit- docs. 1117, 1119; ? sement- doc. 1031.

³ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *coemeterium*.

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1.

888 DipGirona 67, p. 106; *compravenda*: In ecclesiis, in cellis, in appendiciis, in cimiteriis, in casis, casalicis, in curtis, in domibus, in oglatis, in uineis, in campis, in terris cultis et incultis.

890 Baraut, *ActUrgell* 8 (Urgellia 1, p. 62); *acta de consagració (Sant Andreu de Valltarga)*: Deinde omnes nos prefati parrochiani et milites et laici damus per secula cuncta uestre iam dicte de Beltarga ecclesie in dotaria cimiterium a parte orientis triginta passos, a meridie triginta passos, ab aquilo triginta, ab occidente triginta.

899 DipPortella 1B, p. 208; *acta de consagració (diverses esglésies del Berguedà)*; *scriptor Borrellus presbiter*: Et ego iamdictus Nantegisus, episcopus, consecro ecclesias supranominatas, die presenti, feria V, calendis desembris, et dono cimiterium ex utrisque partibus XL passuum ex unaquaque parte.

906 DipOsona 71, p. 118; *acta de consagració (Santa Maria de Manlleu)*; *scriptor Berillus escolasticus*: Et ego Fedancius dono Sancte Marie cum matre mea Bella librum dispositum [et antiphon]arium et missalem unum [et] lectionarium unum et passionarium unum et dono ad domum Sancte Marie peciam unam de terra propter cimiterium, ipsam que non est iuxta ecclesiam.

967 DipOsona 1016, p. 744 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 380, p. 317); *compravenda*; *scriptor Ansemundus sacer*: Qui afrontant II pecias de terra: de oriente in tera Sancta Maria cenobii, et de meridie in cimanterio Sancta Maria, ab ociduo in terra Ato uel de Durabile, et de circi in terra Sancta Maria similiter.

984 DipManresa 185, p. 181; *contracte agrari*; *scriptor Adanagildus subdiaconus*: Et afrontat hec omnia de horientis in ipsa rocha, uel in aulodo (*sic*) de Sancto Benedicto, et de meridie in ipsas pennas, uel in ipsa rocha, de occiduo in aulode Borrello, uel de Barone, uel in ipso cemitario, de circii in strada, uel in terra de Barone.

1010 DACCBBarcelona 138, p. 436; *compravenda*; *scriptor Domenicus sacer*: Per hac scriptura uindicionis nostre uindimus uobis chasas, cum curte cum solos et superpositos uel cum foueas, parietes, g[ut]tas et stillicinios, nostrum proprium. Quod

habemus in burgo foris muros ciuitatis Barchinona, prope ipso cimitterio de Sancti Petri cenobii.

[1018] CSCugat II 467, p. 116; *testament; scriptor Bernardus presbiter*: Ad Oliba capra I cum cabrida, et per absolucionem de ipsa fosa mea et de matre mea, mancosos II per ipso ciminterio, mancoso I.

1031 Ordeig, *Dotalies* 150, p. 55; *acta de consagración (Santa Eulàlia de Fullà); scriptor Pons laycus*: Donamus predicti homines ad p[redicta] ecclesia Sancta Eulalia ad sementerium erig[endum dictae] ecclesiae triginta passus.

1052 DACCBBarcelona 808, p. 1313; *compravenda; scriptor Reimun leuita*: Quantum istas affrontationes includunt, sic uindo tibi: ipsa coma, totum ab integre, cum exios uel regressios suos, in propter precium ipsu Sagrer, que est in cemiterio de Sancte Iuste, quod manibus meis recepit.

1053 Ordeig, *Dotalies* 194, p. 169; *acta de consagración (Sant Vicenç d'Eus); scriptor Dominicus sacer*: Quantum infra istas affrontationes includitur sic donamus ad ipsam ecclesiam de Sancto Vincentio uel Sancto Ioanne ipsum decimum cum primiciis et oblationibus suis, et cum ipso suo cimenterio, totum ad integrum cum exiis et regresiis earum et cum illarum affrontationibus sic donamus iamdictos honores.

1054 DACCBBarcelona 864, pp. 1391 i 1392; *procés judicial; scriptor Arluuinus sacer*: Notum fuit placitum inter domnum Guislibertum, barchinonensem episcopum, et Guilelm Oliue, de Salsanis, eo quod querebat illi prenominatus episcopus domos et sacraria constructa in ciminterio Sancti Baudilii ... Et dicebat ideo prefatus episcopus quia iam dicta ecclesia Sancti Baudilii simul cum suo ciminterio iuris erat sancte ecclesie barchinonense sedis ... Et perlecta fuit ipsa scriptura in ipso placito et per ipsam scripturam non uendidit ecclesiam Sancti Baudilii Miro comes Galindo cum aliis alodiis neque cum ciminterio, set tantum cum decimis et primiciis ad ipsam ecclesiam pertinentibus ... set dicent si ipsum ciminterium esset iuris ipsius ecclesie Sancti Baudilii, aut si essent iuris Gilelmi Olibe uel uxoris eius Ermengardis. Et testati sunt et dixerunt que Guilelmus uel coniux eius iam dicta et antecessores eius semper tenuissent ipsum ciminterium per suum alaudem, et que ipsi uiderunt uineas circa

parietes ecclesie Sancti Baudilii sepius nominati terminantes in parietes Sancti Baudilii et ipsas uineas et omne ciminterium usque in parietes ipsius ecclesie semper tenuerunt iam dicte Ermgardis et pater eius Guilelmus per proprium alaudem ... manente tantummodo antequam consuetudine ut mortui in prefato ciminterio absque ulla contrarietate et redemptione sepeliantur non infra ianuas aut hostia domorum set congruis tantum in locis.

1083 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1462, p. 752 (Ordeig, *Dotalies* 247, p. 259); *acta de consagració (Sant Fruitós de Balenyà)*: Et dedicauit ibi ecclesiam honorifice constructam in honorem beati Fructuosi, episcopi et martiris, et sanctorum Augurii et Eulogii, et dedit ibi cimenterium per circuitum triginta passuum, et confirmauit ei primitias et oblationes uniuersas, eo uidelicet pacto ut eadem ecclesia semper sit in subiectione et dominio canonice Sancti Petri cum omnibus rebus sibi prouenientibus, et constituit terminos eiusdem parochie.

1099 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1664, p. 947; *testament; scriptor Ansulphus presbiter*: Et ad Agnes, filia mea, ipsas casas que ego abui in cimenterio Sancte Eugenie.

[1100] Ordeig, *Dotalies* 274, p. 306; *acta de consagració (Sant Antoní de Collfred)*: consecrauit ecclesiam Sancti Antonini ... in qua decreuit idem episcopus non haberi presbyterum uel clericum nisi per manum prioris praedictae Sanctae Mariae, et ullo unquam tempore in eadem ecclesia nequaquam fieri baptisterium uel cimenterium neque accipiatur ab eadem ecclesia uel ab alico clericorum in ea manencium aliquid decimarum uel primitiarum uel oblationum fidelium siue lexationum defunctorum, quoniam omnia sint sanctae maioris ecclesiae Sanctae Mariae Riodadri.

1104 Ordeig, *Dotalies* 294, p. 25; *acta de consagració (Sant Cebrià de Tiana)*; *scriptor Arnallus subdiaconus*: Et constituerunt ut ipsa ecclesia a Barchinonensi sede chrisma acciperet eidemque sedi annualiter per censum denarios terdecim persolueret, atque cementerium undique triginta passuum ecclesiasticorum ipsi ecclesie confirmauerunt, et quidquid eodem spatio continentur sub defensione ecclesiastica posuerunt atque temerarium inde aliquid auferentem uel inuadentem, et eum ut reum sacrilegii omnino condemnauerunt donec canonice satisfaceret.

1106 Ordeig, *Dotalies* 307, p. 46; *acta de consagració (Sant Martí de Pertegàs)*; *scriptor Guillelmus monachus*: Et constituerunt ut ipsa ecclesia a Barchinonense sede crisma acciperet eidemque sedi anualiter pro censum inter duas sinodos XXXIII^{or} denarios monete curribile persolueret atque cimiterium undique XXX^{ta} pasuum ecclesiasticorum ipsi ecclesie confirmauerunt et quidquid in eodem spatio continetur sub defensione ecclesiastica posuerunt atque temerarie inde aliquid auferentem uel inuadentem ut reum sacrilegium omnino condempnauerunt donec canonice satisfaceret.

1112 Ordeig, *Dotalies* 315 B, p. 56; *acta de consagració (Santa Maria d'Ègara)*; *scriptor Deusdes subdiaconus*: Constituerunt quoque ut predicta ecclesia cimiterium undique XXX^{ta} passuum ecclesiasticorum haberet, et quicquid eodem spacio contineretur, sub deffensione ecclesiastica posuerunt atque temerariae inde aliquid auferentem uel inuadentem, ut reum sacrilegii omnino condempnauerunt donec canonice satisfaceret.

1117 Ordeig, *Dotalies* 323, p. 68; *acta de consagració (Santa Eulàlia de Begudà)*; *scriptor Arnallus Iohannis presbyter*: In qua die consecrationis dedit iamdictus presul prefatae ecclesiae decimas et primitias et oblationes fidelium tam uiuorum quam etiam defunctorum, et insuper ex omni parte cymiterium habens triginta legitimos passus. Qui de sub tali defensione et quietudine constituit ut aliquis homo cuiuscunque ordinis uel etatis ibi aliquam uiolentiam non inferat quocumque tempore, sed ob honorem et reuerentiam ecclesiae saluo munimine consistat.

1117 Ordeig, *Dotalies* 324, p. 70; *acta de consagració (Sant Andreu de Socarrats)*: In qua die consecrationis dedit iamdictus presul prefate ecclesie decimas et primicias et oblationes fidelium tam uiuorum quam etiam defunctorum et insuper ex omni parte cymiterium habens XXX^a legitimos passus. Quod sub tali deffensione et quietudine constituit ut aliquis homo cuiuscunque ordinis, honoris uel etatis ibi aliquam uiolentiam quocumque tempore non inferat, sed ob honorem et reuerenciam ecclesie saluo munimine consistat.

1119 Ordeig, *Dotalies* 325, p. 71; *acta de consagració (Sant Esteve de Saüll)*; *scriptor Arnallus Iohannis presbiter*: In qua die consecrationis dedit iamdictus presul prefate aecclesie decimas et primicias et oblationes fidelium tam uiuorum quam etiam defunctorum et insuper ex omni parte cymiterium habens XXX^a legitimos passus. Quod sub tali

defensione et quietudine constituit ut aliquis homo cuiuscumque ordinis, honoris uel etatis ibi aliquam uiolenciam quocumque tempore non inferat sed ob honorem et reuerentiam aecclesie saluo munimine consistat.

1119 Ordeig, *Dotalies* 326, p. 72; *acta de consagració (Sant Pere de les Preses)*; *scriptor Arnallus Iohannis presbiter*: In qua die consecrationis dedit iamdictus presul prefate aecclesie decimas et primicias et oblaciones fidelium tam uiuorum quam etiam defunctorum et insuper ex omni parte cymiterium habens XXX^a legitimos passus. Quod sub tali deffensione et quietudine constituit ut aliquis homo cuiuscumque ordinis, honoris uel etatis ibi aliquam uiolenciam quocumque tempore non inferat, sed ob honorem et reuerentiam ecclesie saluo munimine consistat.

1121 Baraut, *DocUrgell* 1329 (Urgellia 9, p. 158); *renúncia*; *scriptor Guilelmus clericus*: Donauit iam dictus ego Odoni episcopo ad iam dicta eclesia Sancte Marie ciminterio de XXX braces, que ibi possint omnes gentes qui abitare uollierunt facere domos et stare in illos cum bona treua et firma contra omnes inimicis, et siant ad seruicium Sancte Marie iam dicta et de suis clericis.

1122 Ordeig, *Dotalies* 329, p. 77; *acta de consagració (Sant Salvador de Polinyà)*; *scriptor Raimundus presbiter*: terras uidelicet et uineas atque cimenterium uiginti quinque eclesiasticorum passuum ab oriente et meridie siue septentrione ipsi ecclesiae confirmauerunt ... suprascripta quoque cemeteria dedit praelibatae ecclesiae Arnaldus Marquez.

1127 Baraut, *DocUrgell* 1391 (Urgellia 9, p. 209); *convinença*; *scriptor Bernardus subdiaconus*: Et ita sit de sacraria et de ecclesia de Geronela, et similiter sit de ecclesia et de sacraria uel de cimenterio Sancti Andree de Sagas, et similiter sit de ecclesia et de ciminterio Sancti Iohanis de Vilalada.

1127 Baraut, *DocUrgell* 1392 (Urgellia 9, p. 211); *reconeixement*; *scriptor Bernardus subdiachonus*: Et unaqueque ecclesia parrochiale de termino Portelle abet decimum totum de suis alodiis et de suo cimenterio necnon et de nutrimento de sua segrera.

1130 CSCugat III 904, p. 94; *concessió*; *scriptor Reimundus sacer*: Ut recolligant nos supradictos donatores et filios nostros, in ciminterio s. Cucuphatis, cum auere et sine auere, et habeamus partem et societatem in monasterio s. Cucufatis.

1141 DipMontalegre 103, p. 138; *acta de consagració (Sant Fost de Campsentelles)*; *scriptor Poncius leuita*: Die siquidem consecrationis confirmauerunt prescripte ecclesie quidquid possessionum habebat uel habere debebat ubique locorum terras uidelicet et uineas cum domibus et arboribus, decimas et primicias, uel oblationes fidelium que sui iuris sunt, atque cimenterium ipse ecclesie undique triginta ecclesiasticorum passium confirmauerunt, et quicquid in eodem spacio contineretur, sub ecclesiastica defensione posuerunt, atque temerarie inde aliquid auferente uel inuadente ut reum sacrilegi omnino condempnauerunt donech canonice satisfaceret.

1171 LFeud. II 513, p. 26; *donació*; *scriptor Bernardus de Calidis, scriba domni regis*: Dono, laudo atque in per perpetuum concedo ... quod melioretis et edificetis et faciatis tabulas et pedrons et casas et operatorios et alia que facere uolueritis in ipso ciminterio Sancti Petri.

1172 CDipÀger II 443, p. 768; *testament*; *scriptor Raimundus leuita*: Et in Vilanoua in sole sortis episcopi qui fuerunt cementeria serracenorum in uita et in morte reddo ac dono.

1181 CSCugat III 1138, p. 287; *compravenda*; *scriptor Petrus de Corron*: Et ad obitum nostrum sepeliantur corpora nostra et elegimus sepulturam in ciminterio ipsius cenobii.

1182 DipCardona 232, p. 313; *convinença*; *scriptor Arnallus leuita*: Ut sacrista qui modo est uel ille qui locum suum tenuerit, faciat adducere meam matrem, que est in ecclesia Sancti Iohannis de Berguz, et sepeliat eam in ciminterio Sancti Uincentii Cardone, sine nostra missione.

1187 CDipÀger II 577, p. 921; *constitució de pau i treua*: uniuersas ecclesias per totam terram dominacionis nostre et monasteria omnia, miliciam quoque et Ospitale et omnia loca religiosa, comunitates, et cemiteria, et sacraria omnia omnium ecclesiarum monasteriorum.

1192 DipMontalegre 160, pp. 207 i 208; *acta de consagració (Sant Cebrià de Cabanyes)*; *scriptor Petrus Rubeus subdiachonus*: Die siquidem consecrationis confirmauerunt

predicte ecclesie quitquid possessionum habebat uel habere debebat ubique locorum, terras uidelicet et uineas cum domibus et arboribus, decimas et primicias uel oblacionis fidelium que sui iuri sunt, atque cimiterium ipsi ecclesie undique triginta ecclesiasticorum passum confirmauerunt ... et habet unam petiam terre, que tenet de parietibus ipse ecclesie usque ad torrentem de Porta, quam cambiauit die consecrationis ipse ecclesie et clerico, Berengario de Cabanes et Guillelmus de Sancto Vincencio ad cimiterium amplificandum.

s. XII DipADSolsona 327, p. 400; *testament*: Et relinquimus corpora nostra ubicumque fuerimus mortui in hac terra de Clusa usque ad Estopaianum, ut sepeliantur in cimenterio Sancte Marie Celstone, cum ipso mobili quod super fuerit de iamdicta tercia parte, quia ibi relinquimus nostra corpora modo uel omni tempore.

2.

977 Pons, *Canònica agustiniana 2*, p. 25; *donació*; *scriptor Boretis notarius*: Et tali quippe conditione trado hanc ecclesiam Sancti Vincencii cum altari Sancti Raphaelis et cum alodiis suis ad domum Sancti Genesii seu Sancti Michaelis sita infra muros castri Bisulduni, cum decimis et primiciis et oblationibus suis sine diminutione, seu per notis (*sic*) eius ciminteriis cis torrentem atque assuetis terminis eius, necnon cum eclesiis suis suffraganeis uidelicet Sancti Martini de Iuuiano et Sancte Marie de Faris atque Sancti Fructuosi de Ursiniano seu Sancti Siluestri de Mauro.

1003 Bolòs, *Serrateix 45*, p. 122; *donació*; *scriptor Durandus presbiter*: Ipsas prelibatas ecclesias iure perpetualiter Sancte Marie de Serra Texo anecto et deuoto animo sine ulla contradiccione dono, cum decimis et primiciis et fidelium oblaciones et cimenteriiis, quantum habent et habere debent prescripte ecclesie, et quantum ibi abeo uel habere debeo per qualicumque uoce, ut abbati et monachi qui ibi seruiunt aut seruituri sunt.

1009 DACCBBarcelona 121, p. 416; *carta de restauració*; *scriptor Iohannes leuita*: Et simili modo Ermemirus, sacrista Sancte Sedis barchinonensis, cum iussione prefati episcopi et uoluntate, dedit prefate Cannonice ipsam medietatem de ipso cimenterio de omnibus causis mortuorum, que illi pertinebant aut pertinere debebant.

1129 DipADSolsona 217, p. 281; *donació*: Gonbaldus de Ribelles donauit Sancte Marie Celsone et eius Canonice ecclesias de Ribelles, uidelicet Sancte Sancte (*sic*) et Sancti Miqualis et ecclesias que ibi sunt uel in antea erunt, in terminos dicti castru constructe erunt, cum decimis et primiciis et cimintheriis adque oblacionibus uiuorum et mortuorum.

1157 DipAlguaire 9, p. 95; *donació; scriptor Lambertus*: Et in omnibus terminis et territoriis suis cum decimis, primiciis, oblacionibus et cimiteriis et uniuersis in predictis locis ad ius ecclesiasticum pertinenciis sicut melius et liberius aliquam alicubi habetis.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 35r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 354): cimiterium – locus dormitionis mothron ergo dicunt greci dormire

Fonts

Riu. 74, f. 35r ex Laistner, *Scholica*, p. 432: cymiterium – locus dormitionis; motron siquidem dicunt Graeci dormire (*uid. etiam Gloss.* V 430, 22: cimiterium – graece, dormitorium latine; V 276, 27: cimiterium – graece, dormitatio)

Alia: Gloss. V 352, 36: cimiterium – ubi requiescunt corpora; V 430, 21; 421, 42: cimiteria – sepulturae

Gloss. V 427, 45: cimiteria – ecclesiae

COMENTARI

El terme *coemeterium* és un préstec del grec κοιμητήριον no testimoniats en llatí clàssic i emprats per la llengua de l'Església. Significa 'cementiri', és a dir, lloc on s'enterren els morts, el qual sovint es trobava a prop d'una església i servia com a lloc de reunió als fidels o com a lloc d'asil.⁴ També designa la taxa que hom paga per a ser enterrat i, en plural, les ofrenes ofertes en ocasió d'un enterrament.⁵

Pel que respecta a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, hi podem diferenciar dues accepcions principals del terme *coemeterium*. En primer lloc, significa 'cementiri', és a dir, lloc on s'enterren els morts;⁶ però, sota aquesta accepció, també designa un espai de terreny sagrat i inviolable, situat entorn d'una església, sota la protecció de la qual queden les persones i els béns que es troben en ell. Aquests dos

⁴ Per exemple, a TERT. *Anim.* 51; HIER. *Vir. ill.* 16; RUFIN. *Hist.* 9, 2; GREG. TUR. *Franc.* 10, 31, et al; cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *coemeterium*.

⁵ Cf. Blaise, *Lexicon*, s. u. *coemeterium*.

⁶ Cf. *Sacralia Antiqua*, s. u. *cementiri*.

sentits es barregen i no sempre queden ben delimitats als testimonis recollits. En alguns casos s'especifica que l'espai de terreny que ocupa el *coemeterium* pot arribar a ésser de trenta passes de distància entorn de l'església (docs. 890, 1031, 1083, 1104, 1117, 1141 i 1192); també trobem exemples amb una distància de 25 o 40 passes (docs. 1122 i 899, respectivament). Aquest espai constitueix la sagrera (*sacraria*), que engloba el conjunt de béns i persones que quedaven sota la protecció de la pau i treva de Déu. Dins el territori que envoltava l'església, sense que per això es deixés de fer servir com a cementiri, s'hi construïren edificacions pertanyents a particulars i s'arribaren a crear autèntics nuclis de població.⁷

D'altra banda, *coemeterium* vol dir 'sepultura'. A partir d'aquest segon significat observem que, al nostre corpus, pot referir-se a l'ofrena que hom fa a l'església per a la seva pròpia sepultura, o bé als drets i les ofrenes que les esglésies reben per a la sepultura dels fidels. Es tracta, per tant, d'un impost o tribut i, en aquest cas, s'empra sovint en plural.

El lliurament del cadàver al recinte d'una església era acompanyat d'una almoïna o d'un llegat pietós. A partir del segle XI, es documenta la voluntat d'enterrar el cos en un cementiri eclesiàstic concret però, des de la dècada de 1120, s'observa un cert increment de l'ús dels cementiris parroquials, juntament amb la idea que calia acompanyar l'entrada del mort amb una donació pietosa per ésser-hi enterrat. Precisament els cementiris figuren entre els drets parroquials i, en algunes ocasions, es converteixen en objecte de litigi entre l'Església i els poders locals.⁸

Pel que fa a les variants ortogràfiques, s'imposen les formes amb iotacisme, essent *cimiterium* la més emprada. Quant a la grafia *sementerium*, ens trobem davant una lectura dubtosa. L'original d'aquest document es troba perdut i ens ha arribat únicament a través d'una còpia del segle XVII.⁹

⁷ Sobre el cementiri i la sagrera, uid. R. Ordeig, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya*, vol. IV, pp. 211-213.

⁸ Sobre els dos significats de *coemeterium*, cf. Ll. To i Figueras, "L'evolució dels ritus funeraris", pp. 83-84.

⁹ Perpinyà, APO, Arxius Comunals, Fullà.

corymbus (subst.)

VARIANTS

corimb-

FORMES

corimbea

ETIMOLOGIA

gr. κόρυμβος (subst. masc.), 'cim', 'extremitat superior d'una cosa'; en particular, pot designar el cim d'una muntanya, el marge o límit d'una tomba, o el cim d'un pentinat de dona elevat en tofa i fixat amb una agulla. D'altra banda, també serveix per a designar un conjunt de fruits o flors que formen una piràmide i, en concret, un ram d'heura. Per extensió, també fa referència a l'extremitat del davant i del darrere d'una nau i, en particular, a l'ornament situat a l'extremitat superior de la proa, sovint fet d'heura.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *corimbe*; esp. *corimbo*; fr. *corymbe*; it. *corimbo*; port. *corimbo*; rom. *corimb*.¹

A les llengües romàniques documentades es tracta d'un terme de botànica general que designa un sistema de ramificació específic.²

SIGNIFICAT

'gotim de raïm'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1012 DACCB Barcelona 179, p. 488; *compravenda*; *scriptor Bonushomo leuita*: Per hac scriptura uenditionis nostre uindimus tibi alaudem nostrum nostreque munificentie Ecclesie, id sunt, terras, uineas, domibus et domatos constructos ... corimbea quamuis tamen sint dactilea, ceraunea, stifanica, mareotica seu cuiusque nemorum pomum fecunda.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 42v: corimbus – proprie est pomum edere interdum tantum ponitur pro omni pomo rotundo

¹ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *corymbos*.

² Cf. DIEC2 s. u. *corimbe*: «Inflorescència en què els pedicels neixen de punts diferents de la tija i eleven les flors fins a un nivell semblant».

Riuipullensis 74, f. 157r (Nicolau d'Olwer, *Glossaire*, p. 112): corimbus – racemus edere

Riuipullensis 59, f. 303v: corimbata – nauis; corimbi – bacce edere³

Fonts

Riu. 74, f. 42v *ex Gloss.* V 495, 45: corymbi – hederæ poma

Riu. 59, f. 303v *ex GlossAnsil.* p. 147, 2201: corymbata – nauis; *Gloss.* IV 45, 8; 224, 22; 497, 44; V 185, 30; 593, 39: corymbata – nauis

Riu. 59, f. 303v *ex GlossAnsil.* p. 147, 2202: corymbi – [h]ed[er]arum bacæ; *Gloss.* IV 496, 31: corymbi – bacæ hederæ; IV 45, 14: corymbi – hederarum bacæ; V 278, 36: corymbi – bacæ in hederæ⁴

Alia: GlossAnsil. p. 147, 2203: corymbi – uuae [h]ed[er]arum corymbi dicuntur; *Gloss.* V 617, 36: corymbus est quæ in uite nascitur

Gloss. II 295, 15: ἔλιξ ἀμπέλου – corymbus

GlossAnsil. p. 147, 2205: corymbus – cacumen; *Gloss.* IV 38, 2; V 278, 35: corymbus – cacumen

COMENTARI

El llatí *corymbus* manté les diverses accepcions del terme grec. Es documenta sobretot amb el significat de 'ram d'heura' en autors com Virgili, Plini, Papini Estaci o Tibul, entre d'altres,⁵ alhora que pot fer referència també a altres plantes.⁶

N'hem localitzat una única aparició al nostre corpus, en concret, en un document de compravenda de principis del segle XI. Aquest diploma conté diversos exemples de lèxic especialitzat referit a diferents camps semàntics. En concret, la forma *corimbea* precedeix una enumeració de diversos tipus de raïm.⁷ En aquest sentit, fa referència al conjunt de grans de raïm que broten del cep. Tal i com s'observa més amunt, es documenten glosses del tipus *corymbus est quæ in uite nascitur*, o ἔλιξ ἀμπέλου – *corymbus*. El grec ἔλιξ significa literalment 'espiral' i descriu tot objecte en forma d'espiral; ἄμπελος, per la seva banda, designa la planta de la vinya. Així doncs, sembla clar que es refereix al raïm, a l'espiral de fruits de la vinya.

³ Vid. etiam *Riuipullensis* 74, f. 47r: *papillatus – corimbus idest in similitudinem papille que est sumitas mamme rotunde.*

⁴ Cf. VERG. *Ecl.* 3, 39.

⁵ Per exemple, a VERG. *Ecl.* 3, 39; PLIN. *Nat.* 16, 146; STAT. *Silv.* 1, 5, 16; TIB. 1, 7, 45, et al.

⁶ Cf. ThLL IV 1081, 51 et ss.

⁷ Sobre l'ús d'aquest terme i altres denominacions referides a l'àmbit de la vinya, uid. M. Punsola, "Léxico especializado"; uid. etiam s. u. *dactylus*.

Cal remarcar que aquest document fou redactat pel jurista Bonsom de Barcelona⁸ i presenta altres particularitats i innovacions lèxiques, com per exemple les formes derivades *kalipsea* i *dactilea*.⁹

⁸ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.3.

⁹ Cf. s. uu. *chalybs* et *dactylus*.

cosmos (subst.)

VARIANTS

c(h)osm-, kosm-

FORMES

cosmi, -um; chosmus; kosmi

ETIMOLOGIA

gr. κόσμος (subst. masc.), 'ordre'. El significat principal del mot és el d'ordre, d'on passa significar també 'ordre de l'univers' i, per extensió, 'món'. També vol dir 'ornament' i, en sentit figurat, 'glòria' o 'honor'.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *cosmos*; esp. *cosmos*; fr. *cosmos*; it. *cosmo*; oc. *cosmòs*; port. *cosmos*; rom. *cosmos*.

SIGNIFICAT

'món', 'univers'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

962 DipGirona 351, p. 317; *acta d'elecció abacial; scriptor Wadamirus presbiter*: Post Domini nostri Ihesu Christi ascensionem sancta mater Ecclesia per quadrifida climata cosmi per predicacionem beatorum apostolorum seu ceterorum sanctorum dilatata fuit ac decorata.

973 DipPallars 219, p. 401; *acta d'elecció abacial*: Post sterilem aduentum cum fides Christi per uniuersum cosmum inoleuisset.

974 DipRosselló 485, p. 415 (Ordeig, *Dotalies* 91, p. 219; Abadal, *ECuixà*, ap. 99, p. 204); *acta de consagració (Sant Miquel de Cuixà), atribuïda a Miró Bonfill*: (Soniefredus) locauit ibi abbatem egregium, nomine Guarinum, qui ceu ut sidus lucidum affatim uibrare satagit cosmum.

977 DipOsona 1242, p. 893 (Ordeig, *Dotalies* 96, p. 227); *acta de consagració (Santa Maria de Ripoll), atribuïda a Miró Bonfill*: Innumeraque per tota, ut ita dixerim, cosmi climata aepiscopia fulsereque coenobia.

¹ Cf. Bailly s. u. κόσμος IV.

991 Junyent, *Oliba* Dip. 14, p. 20 (Baraut, *DocUrgell* 225, *Urgellia* 3, p. 57); *decret d'excomunió*: Uniuersis episcopis circumquaue ubique comanentibus per quadrisida climata cosmi.

1006 DipAmer 17, p. 49; *acta d'elecció abacial*: Unde nonnulli fos Spiritus Sancti accensi, uirtutum fidei roborati, linquentes cosmum ipsamque uitam quam theologi nostri duxere communem, alternatim in tuguriis auspicia habentes, soli hero placere studentes, adepti sunt cum celicolis regna appetere in terris degentes.

1008 Junyent, *Oliba* Dip. 40, p. 49; *acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll*: Cum ab omnipotentis luciformi sanccione chosmus se diuerteret omnis sticeque subnexa ruine prorui in baratro se ipsam doleret humana mortalitas.

1008 Junyent, *Oliba* Tex. 8, p. 310; *encíclica mortuòria de Seniofred, abat de Ripoll*: Omnibus inter caulas eriles christicolis robusti animo fontem uite sicientibus per quadrifida cosmi climata circumquaue degentibus.

1017 DipAmer 18, p. 50; *acta d'elecció abacial*: Herus (SIC) Christus Iesus in terris degens per cosmum alumnos misit duodecim climata ut gentilium corda que errores raptabantur per uarios atque per dubia ad fidei rectitudinem traherentur.

1015-1019 Baraut, *DipTavèrnoles* 44, p. 113 (Riu, *Sant Llorenç de Morunys* 6, p. 205); *acta d'elecció abacial; scriptor Wifredus leuita et monachus*: Verus Xpistus Ihesus in terris degens per cosmi alumnos misit duodecim climata, ut gentilium corda que erroris raptabatur per uarios atque per deuia ad fidei rectitudinem trahentem atque ad Xpisti industriam.

1040 Baraut, *ActUrgell* 48, *Urgellia* 1, p. 116 (Baraut, *CartAndorra* II 9, p. 35; Baraut, *DipTavèrnoles* 59, p. 128);² *acta de consagració (Sant Sadurní de Tavèrnoles); scriptor Stephanus diaconus*: Verus Christus Iesus in terris degens per cosmi alumnos missit duodecim climata, ut gentilium corda que errores captabantur per uarios atque per deuia ad fidei rectitudinem trahentem atque ad Christi industriam.³

² Ordeig (*Dotalies*, p. 87) el considera fals.

³ Els documents **1017**, **1015-1019** i **1040** segueixen la mateixa fórmula.

1047 Ordeig, *Dotalies* 183, p. 139; *acta de consagració (Sant Cebrià d'Aiguallonga)*; scriptor *Guilhelmus subdiaconus*: Cum omnipotens Dominus et Redemptor generis humani condoleret nostre fragilitatis, missit filium suum Dominum ac Salvatorem nostrum in uterum beate et incomparabilis Dei genitricis Mariae, ut uerus homo de uera homine natus noua porrigeret naufraganti mundo precepta, eaque duodenis irradiata fulgoribus seculo firmaret futuro, quibus per diuersa climata cosmi coruscantibus actum.

1048 Ordeig, *Dotalies* 186, p. 145; *acta de consagració (Sant Pere de Reixac)*; scriptor *Remundus leuita et iudex*: Cum omnipotens Dominus et Redemptor generis humani condoleret nostrae fragilitati, missit filium suum ac saluatorem nostrum in uterum beatae et incomparabilis Dei genitricis Mariae, ut uerus homo de uero homine natus noua porrigeret naufraganti mundo praecepta eaque duodenis irradiata fulgoribus seculo firmaret futuro, quibus per diuersa climata [cosmi]⁴ corruscantibus actum.

1050 Ordeig, *Dotalies* 191, p. 156; *acta de consagració (Sant Quirze del Vallès)*; scriptor *Raymundus leuita*: Anno millesimo quinquagesimo post mille, comuni utilitate prouidens uenerabilis cum omnipotens Dominus et Redemptor generis humani condoleret nostrae fragilitati missit filium suum, Dominum ac Salvatorem nostrum, in uterum beatae et incomparabilis Dei genitricis Mariae, uerus homo de uero homine natu nobis porrigeret, non fragili mundo praecepta eaque duodenis irrediatia fulgoribus seculo firmaret futuro quibus pro diuersa climata kosmi curruscantibus actu diuino fore nutum discernitur.⁵

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 42r: *cosmus – mundus*

Riuipullensis 59, f. 291v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 367): *cosmus – nomen proprium*

Riuipullensis 59, f. 298v: *cosmus – mundus*⁶

⁴ Espai en blanc a la còpia manuscrita; restitució de l'editor.

⁵ Els documents **1047**, **1048** i **1050** segueixen la mateixa fórmula.

⁶ Vid. etiam *Riuipullensis* 59, f. 300r: *microcosmus – minor mundus* (cf. *GlossAnsil*. p. 369, 27: *microcosmos – homo a Graecis microcosmos, id est minor mundus, est appellatus*), et *Riuipullensis* 74, f. 34v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 353): *cosmicos – dicitur ortus uel occasus mundi id est illorum siderum que in firmamento habentur* (cf. Laistner, *Scholica*, p. 432).

Fonts

Riu. 74, f. 42r; *Riu.* 59, f. 298v *ex GlossAnsil.* p. 150, 2379: *cosmi* (-mus) – mundus Graece; *Gloss.* III 75, 72; 147, 27; 169, 46; 241, 32; 456, 78: mundus – κόσμος

Alia: Isid. Etym. 13, 1, 2: Graeci uero nomen mundo de ornamento adcommodauerunt, propter diuersitatem elementorum et pulchritudinem siderum. Appellatur enim apud eos κόσμος, quod significat ornamentum. Nihil enim mundo pulchrius oculis carnis aspicimus (*uid. etiam GlossAnsil.* p. 150, 2382: *cosmos* – apud Graecos mundus appellatur, quod significat ornamentum; nihil enim mundo pulchrius oculis carnis aspicimus)

COMENTARI

El llatí *cosmos*, préstec del grec κόσμος, significa ‘món’. El seu ús no és troba gens estès en llengua llatina; està testimoniats per primera vegada en Apuleu,⁷ i és emprat per Agustí⁸ i altres autors cristians de manera molt aïllada.⁹ Tanmateix, la seva presència als glossaris és notable, fet que explica l’ús d’aquest terme als textos medievals.¹⁰

Quant al corpus de documents de la Catalunya altmedieval, *cosmos* apareix amb el significat de ‘món’ en diverses ocasions. En tots els casos es tracta de diplomes revestits de certa solemnitat: actes d’elecció abacial, actes de consagració d’esglésies, una encíclica mortuòria (doc. 1008)¹¹ i un decret d’excomunió (doc. 991). En deu ocasions forma part del sintagma *per cosmi climata* (o *per cosmum climata* al doc. 1017), on *climata* fa referència als quatre punts cardinals.¹² Aquesta expressió, per tant, significa ‘a la totalitat del món’, ‘a l’univers sencer’.

D’altra banda, el substantiu *cosmos* és emprat de manera independent a l’acta d’elecció de Bonhome com a abat del monestir de Sant Genís de Bellera (doc. 973), a l’acta de consagració de Sant Miquel de Cuixà (doc. 974),¹³ a l’acta d’elecció de Ramon com a abat de Santa Maria d’Amer (doc. 1006) i a l’acta d’elecció d’Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll (doc. 1008).¹⁴ En tots quatre casos significa ‘món’.

⁷ APUL. *Mund.* 22.

⁸ AUG. *Ciu.* 7, 6.

⁹ Cf. ThLL IV 1083, 53 et ss.

¹⁰ Cf. Du Cange, Niermeyer et Blaise, *Lexicon*, s. u. *cosmus*.

¹¹ Sobre aquesta encíclica, *uid.* capítol 2, subcapítol 2.2.

¹² Cf. s. u. *clima*.

¹³ Es tracta d’un dels documents atribuïts a Miró Bonfill; *uid.* capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

¹⁴ Sobre aquest document, *uid.* capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

crater (subst.)

FORMES

cratere

ETIMOLOGIA

gr. κρατήρ (subst. masc.), 'cratera', gran vas on es barregen el vi i l'aigua abans de servir-los a les copes ordinàries; per extensió, pot referir-se a tot vas per a líquids. Deriva del verb κεράννυμι, 'barrejar amb un cert equilibri', referit sobretot a l'aigua i el vi.¹ En grec patristic, el mot κρατήρ designa un recipient per a barrejar vi i aigua, ja sigui per a ús eucarístic o litúrgic.²

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *crater*; esp. *crátera*; fr. *cratère*; it. *cratere*; port. *cratera*; rom. *crater*.

DERIVATS

craterula (*subst. dim.*).

SIGNIFICAT

'graella'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1043-1046 Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 375; *carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà*: Sunt reliquiae sancti Laurentii, archidiaconi, qui post multa sectione uerberum, ferreo cratere distentus, post longa et multiplici poena cruciatus, insuper exposita moles carbonum, sub Decio et Valeriano, illustris Roma pium retinet secum.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 42r: cratera – uas uinarium

Riipullensis 59, f. 295v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 381): crater – calix cum duabus ansis

Riipullensis 59, f. 298v: crater – calix duas ansas habens

Riipullensis 59, f. 303v: crateras – uasa uinaria uel fialas, sciphos siue cantaros³

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. κεράννυμι.

² Cf. Lampe, *PGL*, s. u. κρατήρ.

³ Vid. etiam *Riipullensis* 59, f. 293r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 371): *craterauit – s (SIC) ad uinum fundendum*.

Fonts

Riu. 74, f. 42r ex GlossAnsil. p. 151, 27: crater – uas uinarium; 31: crateras – calices uinarii; 38: crateres duos – uasa uinaria; Gloss. IV 218, 11: crateres – uasa uinaria

Riu. 59, f. 295v; Riu. 59, f. 298v ex Isid. Etym. 20, 5, 3: cratera calix est duas habens ansas, et est Graecum nomen. Declinatur autem apud eos hic crater; nam Latine haec cratera dicitur

Riu. 59, f. 303v ex Gloss. IV 461, 3: crateras – fialas, scyphos, cantharos maiores; V 282, 9: cratera – uas uinaria uel fiola, cantharos maiores

COMENTARI

Pel que fa al pas d'aquest terme al llatí, a partir del grec κρατήρ, la llengua literària clàssica transcriu *crater* (mot masculí de la tercera declinació), mentre que el préstec oral i popular fet sobre l'acusatiu κρατήρα ha donat lloc a *cratera*, femení de la primera declinació.⁴ Totes dues formes són emprades indistintament.⁵ El llatí manté el mateix significat que el grec, i designa un vas on es barregen el vi i l'aigua, alhora que pot prendre un sentit figurat.⁶

Pel que fa al nostre corpus, n'hem documentat una única aparició a la carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà dirigida a l'abat Oliba;⁷ en concret, apareix al passatge referit a les relíquies de sant Llorenç.⁸ Sant Llorenç era un dels set diaques de l'antiga Roma sota el papa Sixt II, i fou víctima de martiri durant la persecució de l'emperador Valerià l'any 258. Condemnat per haver distribuït almoïna entre els pobres, explica la llegenda que el prefecte féu preparar una gran graella de ferro amb carbó a sota i hi féu estirar el cos de Llorenç al damunt.⁹

En aquest cas, *crater* pren el significat de *cratula* o *craticula* (diminutiu de *cratis*),¹⁰ i significa 'graella'.¹¹ En particular, *craticula* s'especialitza amb el significat de graella com a instrument de suplici, referit precisament a sant Llorenç (*Laurentii craticula*).¹² És

⁴ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *cratera*.

⁵ Cf. Gaffiot s. uu.

⁶ Cf. ThLL IV 1109, 73 et ss.

⁷ Sobre aquest document, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

⁸ Aquest mateix text conté l'hel·lenisme *ancora* al passatge dedicat al martiri de sant Climent (cf. s. u.).

⁹ Sobre aquest sant, uid. *Bibliotheca hagiographica*, vol. II, pp. 708-712.

¹⁰ Canyís o reixat fet de vímet i altres materials, emprat com a tanca, suport, eina, etc. S'especialitza també com a instrument de suplici; posat sobre el condemnat, es carregava de pedres (cf. Gaffiot s. u. *cratis*).

¹¹ Cf. Niermeyer et Blaise, *Lexicon*, s. u. *cratula*.

¹² Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *craticula*. Observi's també com l'adjectiu *craticulatus*, 'posat sobre la graella', va referit també al mateix sant (cf. Blaise, *Lexicon*, s. u. *craticulatus*).

important destacar que la còpia més antiga conservada d'aquest document data del segle XVII.¹³ Entre el document original i aquest darrer, entre els quals es té constància de com a mínim dues còpies més, és possible que es produís una deformació del terme, o bé que el copista substituís un terme desconegut per un altre que coneixia.

¹³ París, BnF, Lat. 2608, ff. 87-95 (antiga col·lecció Baluze 117).

crystallus (subst.)

VARIANTS

c(h)rist-

FORMES

christallum; cristalli, -o

ETIMOLOGIA

gr. κρύσταλλος (subst. masc.). D'una banda significa 'gel' i, de l'altra, 'cristall', 'vidre transparent'. També es documenta la forma neutra κρύσταλλον, que significa 'tros de gel'. Ambdós deriven del substantiu neutre κρύος, 'fred que glaça'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *cristall*; esp. *cristal*; fr. *cristal*; it. *cristallo*; oc. *cristal*; port. *cristal*; rom. *cristal*.¹

DERIVATS

crystallinus (*adj.*).²

SIGNIFICAT

'cristall'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1008 Junyent, *Oliba* Dip. 37, p. 44; *inventari*: Est corona argentea simul cum auro et cap[s]a argentea sine coopertorio. Turibuli argentei II. Cristalli ignei III, et alii VIII. Scacos cristallinos XXVIII. Kecues III.

1047 Junyent, *Oliba* Not. 8, p. 397; *inventari*: Scacos cristallinos XXVIII; [l]igneos III, minores XVIII. Vasa cristallina III. Pintas diuorias III. Socinta I ubi solet pendere toualia cum fres. Scrinium de argento et cap[s]a I paruula de argento. Capsa I eburnea de incenso. Guantos lineos cum fres II. Amula I paruula de argento et alia paruissima. Anulum argenteum cum sigillo. Sigilium aereum. Baculos II, qui fuerunt de domno pontifice, unum cum cristallo et auro.

1066 Junyent, *Oliba* Not. 14, p. 415; *inventari*: Alia eburnea cum coclea eburnea; capsula cum odores; scacs cristallinis XXVIII, igneos III, minores XVIII; uasa cristallina III; ecclesiola I eburnea; pintes eburneas III; craterulam argenteam I. Anulum argenteo

¹ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *crystallum*.

² Cf. *GMLC* s. u. *crystallinus*.

cum sigillo; sigilium ereum. Bacculos II, unum ex ipsis cum auro et cristallo. Palleos V, alium album et castanea I; brosdos III.

1068 CDipÀger I 89, p. 333; *inventari*: Et tabulas unas argenteas cum illorum tabuler X parilios, III d'escabs uiuoril, et alios III parilios de cristallo; et dosal I de fres, et alio de ciclato, et alio de alamanca.

[ca. **1096**] Ordeig, *Dotalies* 226C, p. 226; *inventari*: Et hostiarios ferreos et III^{or} tintinabula erea et turibula [...] [et arca I] et scrinia hispanici operis VI et christallum et corporalia III^{or} et superpellicia maiora uel minora VIII.

GLOSSARIS

Riuipullensis 59, f. 298v: cristallus – glacies

Fonts

Riu. 59, f. 298v ex GlossAnsil. p. 153, 213: cristallus – glacies Graece

Alia: Gloss. IV 494, 53; V 276, 34: cristallum – genus saxi candidi; V 448, 31: cristallum – genus saxi in similitudine uitri albi

COMENTARI

El llatí *crystallus*, amb el doblat neutre *crystallum*, pot significar, d'una banda, 'gel' i, de l'altra, 'cristall'; és emprat tant per autors clàssics com cristians i medievals,³ a més d'aparèixer a la Vulgata.⁴

Pel que respecta a la documentació analitzada, el terme *crystallus* es troba en diversos inventaris amb el significat de 'cristall'. Entre d'altres, l'hem documentat als inventaris del tresor del culte de Santa Maria de Ripoll dels anys 1047 i 1066, als quals ja ens hem referit.⁵ Caldria dir que en alguns dels testimonis recollits (docs. **1008**, **1047** i **1066**) apareix també l'adjectiu *crystallinus* referit a vasos (*uasa*) i a peces d'escacs (*scacos*).

³ Cf. ThLL IV 1262, 62 et ss.

⁴ Per exemple, a Sir 43, 22; Ez 1, 22; Apc 4, 6, et al.

⁵ Cf. s. u. *baculus*.

dactylus (subst.)

VARIANTS

dactil-

FORMES

dactilis

ETIMOLOGIA

gr. δάκτυλος (subst. masc.), 'dit' (de la mà o del peu); també designa tot objecte que tingui la forma, la llargària o el gruix d'un dit. D'altra banda, fa referència a una mesura de llargària d'uns 2 centímetres, i a una mesura mètrica composta d'una síl·laba llarga i dues breus. Finalment, pot designar un fruit, el 'dàtil'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *dàtil*; esp. *dáctilo*; fr. *dactyle*; it. *dattilo*; oc. *dactil*; port. *dáctilo*; rom. *dactil*.¹ D'altra banda, el llatí *dactylus* ha donat lloc al cat. *dàtil*; esp. *dátil*; fr. *datte*; it. *dattero*; oc. *dàtil*; port. *datil*.

DERIVATS

dactilea (*adj.*).

SIGNIFICAT

'dit'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

949 DipAmer 10, p. 40 (DipGirona 287, p. 266); *acta d'elecció abacial; scriptor Ataulfus presbiter*: Hunc adclamamus, elegimus, uolumus et super nos abbatem fieri petimus, et ut uoluntas propria clarescat nostra, propriis dactilis roboramus.

988 CSCugat I 217, p. 183; *donació; scriptor Bonushomo leuita*: Ermengaudis, qui uoluntatem paternam pariter libite adhormamus et hic nomina nostra tensis dactilis firmamus, quia licet ego Ermangaudis adhuc sum litterarum doctrina pertenuus et nescio scribere.

GLOSSARIS

Riuipullensis 59, f. 298v: dactilia – anuli

Riuipullensis 59, f. 297v: anuli – dactili

¹ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *dactylus*.

Fonts

Riu. 59, f. 298v *ex Gloss.* II 21, 23; III 22, 25; 203, 2; 324, 17; 367, 44; 491, 45; 513, 59: *anulus* – δακτύλιος

Alia: Gloss. V 356, 2: *dactylus* – *graece digitus*; V 404, 47: *dactylus* – *digitus*; *Isid. Etym.* 1, 17, 8: *Dactylus a digito dictus (uid. etiam Gloss.* II 49, 27; 266, 15; III 351, 24; 445, 71; 491, 44: *digitus* – δάκτυλος; III 12, 44; 85, 72; 175, 55; 248, 14; 311, 12; 349, 55; 394, 59: *digiti* – δάκτυλοι)

COMENTARI

En mètrica, el llatí *dactylus* designa un peu compost d'una síl·laba llarga i dues breus.² En llatí clàssic no significa 'dit' pròpiament,³ però sí que defineix tot objecte que s'assembla per la seva forma a un dit,⁴ i d'aquí ve el significat més estès de 'dàtil'. Tot i així, tal i com podem observar a les glosses, *dactylus* s'equipara a *digitus* i, en concret a les glosses de Ripoll, per metonímia, es defineix com a *anulus*, és a dir, 'anell';⁵ per tant, tot i especialitzar-se amb el significat de 'dàtil', el qual manté el llatí medieval,⁶ no perd del tot el sentit etimològic del grec.

Pel que fa als textos estudiats, hem documentat dues aparicions de *dactylus* entre finals i mitjans del segle X. En primer lloc, a l'acta d'elecció d'Eimeric com a abat de Santa Maria d'Amer (doc. 949), els monjos assistents confirmen que l'escullen i el volen com a abat i, perquè així consti, ho corroboren *propriis dactilis*, és a dir, amb les seves signatures autògrafes. En segon lloc, llegim aquest hel·lenisme a les subscripcions d'una donació feta pel comte de Barcelona Borrell II al monestir de Sant Cugat del Vallès (doc. 988) i redactada pel jurista Bonsom de Barcelona.⁷ En aquest diploma, el fill de Borrell II, Ermengol (futur comte Ermengol I d'Urgell), *uoluntatem paternam*, signa el document de la seva pròpia mà, malgrat no estar massa instruït en les lletres i no saber escriure (*sum litterarum doctrina pertenuus et nescio scribere*). Per tant, en tots dos casos s'empra l'hel·lenisme *dactylus* amb el significat de 'dit'.

D'altra banda, hem testimoniat la forma derivada *dactilea* en una compravenda d'inicis del segle XI redactada, també, per Bonsom:

² Cf. ISID. *Etym.* 1, 17, 8: *Dactylus a digito dictus, quod a longiori modo inchoans in duos desinit breues. Sic et iste pes iuncturam unam habet longam et duas breues. Unde et manus oppansa palma dicitur, et pendentes digiti dactili.*

³ El terme emprat amb el significat de 'dit' és *digitus* (cf. Gaffiot s. u.).

⁴ Cf. ThLL V 3, 55 et ss.

⁵ Vid. supra GLOSSARIS.

⁶ Cf. Niermeyer s. u. *dactylus*.

⁷ Sobre aquest document i sobre la figura de Bonsom, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.3.

Per hac scriptura uenditionis nostre uindimus tibi alaudem nostrum
nostreque munificentie Ecclesie, id sunt, terras, uineas, domibus et
domatos constructos ... corimbea quamuis tamen sint dactilea,
ceraunea, stifanica, mareotica seu cuiusque nemorum pomum
fecunda.⁸

Dactilea correspon al substantiu femení *dactylis*, del grec δακτυλίζ, que designa un tipus de raïm.⁹ Aquesta forma concreta només està testimoniada a Plini,¹⁰ però més comú és l'ús del masculí *dactylus* el qual, com ja hem dit, serveix per a descriure allò que s'assembla per la seva forma a un dit.¹¹ En aquest sentit, *dactilea* fa referència a un tipus de raïm de grans allargats.¹²

⁸ 1012 DACCB Barcelona 179, p. 488.

⁹ Cf. ThLL V 3, 19.

¹⁰ PLIN. *Nat.* 14, 40: *Tanta est contra frigora, aestus tempestatesque firmitas. nec orthampelos indiget arbore aut palis, ipsa se sustinens, non item dactylides digitali gracilitate, columbinae e racemosissimis, et magis purpureae cognomine binammiae.*

¹¹ Cf. ThLL V 3, 55 et ss.

¹² Cf. PLIN. *Nat.* 14, 15: *praelongis dactyli porriguntur acinis*; et ISID. *Etym.* 17, 5, 17: *dactyli a longitudine*. Sobre l'ús d'aquest terme i altres denominacions de tipus de raïm a la documentació altmedieval catalana, uid. M. Punsola, "Léxico especializado"; uid. etiam s. u. *corymbus*.

diabolus¹ (subst.)

VARIANTS

diabol-, diabol-, zabol-

FORMES

diabolus, -um, -i, -o; diabulo; zabulum, -o, -orum

ETIMOLOGIA

gr. διάβολος (adj.), 'qui desuneix', 'qui inspira l'odi o l'enveja'. El neutre substantivat τὸ διάβολον significa 'difamació', 'calúmnia', i el masculí ὁ διάβολος designa un home calumniador. A les Sagrades Escripures i als autors patristics grecs, ja convertit en substantiu masculí, διάβολος s'empra per a referir-se al Diable, a Satanàs.² Deriva del verb διαβάλλω, 'separar', 'desunir', però també 'atacar', 'acusar', 'calumniar'. Aquest es compon de l'adverbi διὰ, que indica separació o oposició, i del verb βάλλω, 'llençar'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *diable*; esp. *diablo*; fr. *diable*; it. *diavolo*; oc. *diable*; port. *diabo*; rom. *diavol*.³

DERIVATS

diabolicus (*adj.*).

SIGNIFICAT

'dimoni', 'diable'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

879 DipRosselló 125, p. 171; *oblació*; *scriptor Eldesindus presbiter*: Et occasionem suadente diabolo nullus opponat exeundi de monasterio, et si aliter fecerit se a Deo damnatum isciat quem inridet, et insuper regulariter districtus subiaceat. Et iste factus noster firmus et stabilis permaneat in Domino et in ecclesias superius scriptas euo perenne.

948 DipGirona 276, p. 255; *donació*; *scriptor Odoacrus presbiter*: Cum Saluator noster summa pietate humanum genus de potestatem diaboli et a morte perpetua mirabiliter se ipsum offerendo eripuerit et ipsa morte dampnauerit. Mirum quomodo miserabilis qui tam puram libertatem meruerit habere se ipsum ultroneus denuo diabolo subdidit et morti iterum contraditur.

¹ Cf. GMLC s. u. *diabolus*.

² Cf. Lampe, *PGL*, s. u. διάβολος B.

³ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *diabolus*.

955 DipOsona 739, p. 567; *testament; scriptor Ansefredus subd[iaconus]*: Cum Saluator noster summa pietate humano genus de postestate diabulo et a morte perpetua mirabiliter se ipsum offerendo eripuit et ipsa morte perpetua damnauit, mirum comodo homo miserabilis tam pura libertate meruit abere se ipsum ultraneus denuo diabulo subdidit et morti iterum contradit.

959 CSCugat I 61, p. 53; *donació; scriptor Leo presbiter*: Ideo ego Adaulfus, presbiter indignus et peccator, timeo diem mortis, cogito schelera atque facinora quod quommi de ipsa ora quando natus fui usque in omnibus diebus uite me, de omnibus peccatis meis qui comisi aut cogitauit aut feci, incitante diabulo.

960 Baraut, *ActUrgell* 34 (Urgellia 1, p. 93); *acta fundacional; scriptor Libanus presbiter*: Precor et suplico domine rector et uenerande presul ut consilium in uos inuenire possim quomodo anima mea possim de potestatem diaboli eripere et ad ipsum creatorem qui eam ex nihilo creauit reddere.

961 DCBarcelona I 59, p. 254; *donació; scriptor Iohannes presbiter*: Quod si ego donator aut ullusque homo qui ista donatione uenerit ad inrumpendum ... iram Dei omnipotentis incurrat, et de sanctum archangelum Michaellem non ueniat ei adiutorium; et quando anima eius exiit de corpore, non abeat ibi illi nullum angelum nisi diabolus, et sic absorbeat eos terra, sicut absorbuit Datan et Abiron, et cum Iudas Scarioth particeps efficiat.

981 DipOsona 1353, p. 969 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 479, p. 401); *testament; scriptor Lupus sacer*: Cum Saluator noster suma pietatem humanum genus de potestate diaboli et a morte perpetua mirabiliter se ipsum offerendo eripuit, et ipsa morte perpetua dampnauit, mirumque modo homo miserabilis tam puram libertatem meruit habere se ipsum ultroneus, denuo diabulo subdiit et morti iterum contraditum.

987 Junyent-Ordeig, *DipVic* 529, p. 450; *procés judicial; scriptor Ariouadus subdiaconus*: Recognosco me Petro in ibi ore iudicio eo quod negare non possum qualiter diabulo incitante et meo peccato impediante sic adibui consilium iniquum et sic ueni in uilla Vistosa, in domum matris mee, ora nocturna, iniuste et absque lege et sine culpa occisi uxore mea.

1002 CSCugat II 377, p. 24; *testament; scriptor Baio*: Ego Mello, femina, spero in misericordia Dei saluatori nostro, qui nos eripuit de potestate diaboli, a morte perpetua mirabiliter, se ipsum offerendo nos liberavit, sed illud nobis est qui redemit populum suum de peccato, et redemit nos a morte secunda.

1002 Ordeig, *Dotalies* 121, p. 2; *acta de consagració (Sant Pere de Besalú); scriptor Giskafredus presbiter*: Etsi, quod absit, aliqua persona abominanda et a dominico grege segreganda atque ab orthodoxa Ecclesia extirpanda, inflata a diabolo presumpserit in qualicumque loco iuri praefatae basilicae pertinenti uim inflingere uel temere inuadere ac serie scripturae hostensa, nisi [...] reatum suum paenitentiam egerit et a tali iniquitate resipuerit, condemnatus et abominatus atque anathematizatus nullam inter christicolos habeat portionem, sed cum diabolo et sociis eius ad eternam reseruetur ultionem.

1003 Baraut, *DocUrgell* 282 (Urgellia 3, p. 114); *donació; scriptor Durandus presbiter*: Quod si nos donatores aut ullusque homo qui contra hanc ista donacione incitante diabulo calcaneum erexit au disrumperit, secundum ca[no]nica hautoritatem in quadruplum extituat (*sic*) et in antea ista donacio firma sit et stabilis permaneat omnique tempore et non sit disrupta.

1003 Baraut, *DocUrgell* 288 (Urgellia 3, p. 120); *testament; scriptor Witardus sacer*: Cum Saluator noster summa pietate humanum genus de potestate diaboli amore perpetua mirabiliter seipsum offerendo eripuit et ipsa morte perpetua dampnauerit ualde mirandum quomodo mirabilis qui tam puram libertatem meruit abere seipsum ultroneum denuo diabolium subdidit et morte iterum contraitur.⁴

1004-1005 Puig i Ferreté, *Lavaix* 1, p. 59; *oblació; scriptor Dacho presbiter*: Ego Chintus me recognosco comodo suadentem diabolium et seniori meo Atoni, sic fraudauit ipsum castrum Gerundellam ad domum Sanctae Mariae et Sancti Petri apostoli et sancti Laurencii et ad seruientes illius.

1012 DACCBBarcelona 179, p. 489; *compravenda; scriptor Bonushomo leuita*: Et qui hoc extorquere aut aliter inmutare temptauerit, ab omni cultu diuino excommunicatus

⁴ Els documents 948, 955, 981 i 1003 segueixen la mateixa fórmula.

permaneant et ab angelorum cunctis sanctorum sit exulus et cum traduce diabulo in flamis atrocibus eternaliter maneant comburendus.

1015 Puig i Ferreté, *Lavaix* 5, p. 62; *acta de consagració (Santa Maria de Lavaix)*; *scriptor Barone presbiter*: Pro remedio animarum suarum et incolomitate futura adipiscenda et zabulo teterrimum fugiendum et statum sanctae Dei Ecclesiae erigendum ut remunerationem ab ethereo arbitre ad ultimum consequi ualeant et cum sanctis omnibus in celesti regione coruscent adstante clero ac deuotissimo populo faciunt donaria ad predictum locum.

1016 Puig i Ferreté, *Lavaix* 6, p. 63; *donació*; *scriptor Borrellus episcopus*: Omnia hec conlata sit Deo omnique tempore pro amore Dei et remisionem peccatorum meorum et zabulum teterrimum effugiendum et statum Sancte Dei Ecclesiae erigendum ut remunerationem ad ethereo arbitrem ad ultimum consequi ualeam et cum sanctis omnibus porcionem accipiam, et est manifestum.

1017 DACCBBarcelona 269, p. 621; *testament*; *scriptor Sendredus leuita*: Ego Borellus, dum in oc seculo lubrice peregrinamus, expedit nobis prospicere diligenter ad illam lucem inextimabilem, ubi nulla finis occurrit, quia suadente diabolo derelinquerenter fecit piaculo maximo.

1019 Junyent, *Oliba Dip.* 59, p. 88 (*DipCardona* 14, p. 77); *dotació*; *scriptor Guibertus grammaticus*: Post haec diabolus dux eius sit semper in uita sua, et supra picem et carbones eius denigratam infelicem animam a corpore egressam in Flegetontis⁵ ardentis fluuii profundam immergat undam: et ultrices cum traditore Domini, et his qui fidem abiecerunt Christi, eterni incendii sentiat flammam, nisi cito resipuerit, et quod commissit uel temptauit, oblata Deo prius poenitentia digna, predictae ecclesiae ad iudicium pontificum et abbatis predicti rectum emendauerit.

1019 Baraut, *DipTavèrnoles* 44, p. 113 (*Riu, Sant Llorenç de Morunys* 6, p. 205); *donació*; *scriptor Wifredus leuita et monachus*: Ipsi uero toto iusu conata sunt a zabulorum eos euellere supplicia et lauacris salutaris abluere, ut purificati ab hidolorum spurcicia atque operante Xpisti iusticia possent permanere in ciues etherea.

⁵ Cf. s. u. *Phlegethon*.

1022 Junyent, *Oliba* Dip. 72, p. 112; *queixa*:⁶ Pro certo nihil aliud constat nisi ut abrenuntient omnes Christo et sequantur diabolum ipsius opera imitando, eiusque uestigia sequendo detrudantur cum ipso ad ima infernalis barathri, perpetim luituri, cum a uobis excommunicati nullatenus ad recta sunt conuersi, sed in deterius mutati.

1031 Bolòs-Pagès, *St. Llorenç prop Bagà* 73, p. 207; *contracte agrari; scriptor Willelmus presbiter*: Et quis contra anc ista carta a[u]d ulusque omo inquietare uoluerit, in primis abeat ira Dei et cum omnibus santis, et abet porcionem in i[n]f[er]num, cum Iudas Scariocis, et cum allius diabolus, et in antea ista donacio firma stabilis permaneat modo uel omnique tempore.

1064 Riu, *Sant Llorenç de Morunys* 8, p. 207; *donació; scriptor Raymundus sacer*: Quod si nos donatores aut ullam posterita nostra siue etiam aliqua persona maxima uel minima qui hanc cartam helemosinaria donacionis scindere uel aliquid tollere uel abstrahere uoluerit, cum aduentis metuendi iudicis fuerit reseruatus ad leuam cum hebris exutatur flamis atrocibus comitante sibi diabulo et angelis eius, et pro temporali dono satisfaciat sicut sanctorum Romannorum patrum diuidatur.

1068 CDipÀger I 87, p. 326; *testament; scriptor Reimundus clericus*: Origo mortis ex inuidie semite diriuata, totam uniuersi generis massam cum sibi subditis adiit, quia scriptum est «inuidia diaboli mors introiuit in orbem terrarum»⁷ et, cum data sit generi, non est mirum si atribuatur parti.

1076 Bach, *ACSolsona* 207, p. 81; *donació; scriptor Gebuinus sacer*: Quod si ego donator aut quislibet homo subrogataque persona, qui contra hanc cartam donatio[ni]s seu mercedem largitionis disruptor aut contrarius extiterit, in primis iram Dei incurrat et cum Iuda traditore particeps fiat in perpetua dampnatione, condempnatione Datan et Abiron in presenti sociatur et in futuro cum diabolo puniatur.

1082 Ordeig, *Dotalies* 246, p. 258; *acta de consagració (Santa Maria del Priorat); scriptor Amatus clericus*: Post hec diabolus ductrix eius sit semper in uita sua et infelicem animam [eius] ac corpore egressa supra piscem et carbones denigrata in profundam

⁶ Lletra de queixa adreçada al papa Benet VIII per l'abat Pere del monestir de Sant Pere de Roda contra els usurpadors de béns.

⁷ Sap 2, 24.

ardentis fluuii inmergat un[dam] et ultrices cum traditore Domini et his qui abiecerint fidem Christi eterni incendii ser[uetur] flammam nisi cito resipuerit.

1084 Baraut, *DocUrgell* 990 (*Urgellia* 7, p. 114); *donació; scriptor Remon sacer*: Ut ardeat iugiter ante altare uenerabili Dei genitricis Marie lampadam I de ipso expleto quod exieret de iam dicto alod, si esse potest, et nulla mala fraus diaboli ibi incurrat per nullo modo, et si non poterit inde exire oleum ad ipsam lampadam ut melius poterunt sic faciant per timorem Dei.

1098 Baraut, *DocUrgell* 1157 (*Urgellia* 8, p. 87); *donació; scriptor Galindo sacer*: Quod si nos donatores aut ullus homo uel femina necnon et ulla nobili uilique persona qui contra hanc cartam donacionis uenerit pro inrumpendum non hoc ualeat uindicare quod requirit set in uno impetu percussus a diabolo et angelis eius et cum Iuda traditore fiat in inferno sepultus sine fine ardeat in flammis atrocibus, et hec scriptura omni tempore maneat inconuulsa.

1133 Baraut, *CartAndorra* I 44, p. 162 (Baraut, *DocUrgell* 1425, *Urgellia* 9, p. 238); *testament; scriptor Geraldus archidiaconus*: Si quis sane, quod non credo, magna quelibet siue parua persona contra hoc testamentum meum uenerit ad dirupendum ... Ipse uero anathema effectus, nisi digne emendauerit digneque penituerit, in presenti seculo de die in diem iram et maledictionem Dei omnipotentis et beate Marie semper uirginis incurrat, et in futuro cum diabolo et angelis eius in eternum pereat.

1155 *DipPortella* 53, p. 279; *donació; scriptor [...]*s sacer: Si quis autem in aliquibus frangere temptauerit sciat se nisi resipuerit auctoritate Dei omnipotentis et sancti principis apostolorum Petri et Pauli et omnibus sanctis Dei atque nostra qui eius fungimur incarnationem anathematis uinculis indissolubilis esse inno dandum [...] a regno Dei alienandum et cum diabolo et eius atrocissimis pompis atque cum Iude, traditoris domini nostri Ihesu Christi, aeterno incendio concremandum.

Et al.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 73v (Alturo, *Glossa VI*, p. 90): diabolus – grece, latine criminator dicitur

Parisiensis Lat. 2306, f. 106r (Alturo, *Glossari*, p. 17): *diabolus* – *crinator*

Parisiensis Lat. 609, f. 10v (Alturo, *Glosario en escritura visigótica*, p. 198):
diabolus – *deorsum fluens*. Grece uero *crinator* dicitur

Fonts

Riu. 74, f. 73v; *Par.* Lat. 2306, f. 106r; *Par.* Lat. 609, f. 10v *ex Isid. Etym.* 8, 11, 18: Graece uero *diabolus crinator* uocatur, quod uel *crimina*, in qua ipse inlicit, ad Deum referat, uel quia electorum innocentiam criminibus fictis accusat; *Gloss.* IV 54, 18; 409, 34; V 286, 41: *diabolus* – *crinator*

COMENTARI

Diabolus és un préstec del grec διάβολος adoptat per la llengua de l'Església⁸ i no testimoniada en llatí clàssic.⁹ Apareix sovint a la Vulgata¹⁰ i significa 'dimoni', 'esperit maligne', alhora que designa el propi diable, és a dir, Satanàs. També pot significar 'desgràcia' o 'infàmia'.¹¹ Els glossaris, per la seva banda, descriuen *diabolus* com *crinator*, és a dir, 'acusador', 'detractor', 'calumniador'; mantenen, per tant, el significat originari del terme grec.¹²

Pel que respecta a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, *diabolus* apareix en diverses ocasions amb el significat de 'dimoni', 'diable'. El llegim, sobretot, a testaments i donacions, sovint o al preàmbul o a la fórmula d'imprecació final.¹³ Tot i així, Zimmermann¹⁴ se sorprenia de la poca presència del diable a les imprecacions, en comparació amb la menció d'altres personatges, especialment Judes.¹⁵

Pel que fa a les variants, es documenta la forma *zabulus*.¹⁶ En aquest cas, s'ha produït una palatalització de *dy-* a *z-*, tot i que en grec eòlic ja es testimonia la forma

⁸ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *diabolus*.

⁹ Cf. ThLL V/1 940, 65 et ss.

¹⁰ Per exemple, a 3 Rg 21, 13; Sap 2, 24; Mt 4, 1; Act 10, 38; Eph 4, 27; Hbr 2, 14; Apc 2, 10, et al.

¹¹ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *diabolus* 3.

¹² Vid. supra ETIMOLOGIA.

¹³ Es tracta de dues parts del document que ofereixen certa llibertat al redactor; uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

¹⁴ M. Zimmermann, *Écrire et lire*, pp. 403-405.

¹⁵ Sobre la presència de Judes i altres personatges a les fórmules d'imprecació, uid. A. Gómez Rabal, "Lengua especializada en documentos latinos", pp. 554-557, i J. Martínez Gázquez et al., "Las fórmulas de imprecación", pp. 81-86 i 92-93.

¹⁶ Cf. *Gloss.* III 505, 75; 521, 14: *Zabulus* – *Satan*.

ζαβάλλω per διαβάλλω.¹⁷ La grafia z- en aquest mot és freqüent en fonts cristianes i tendeix a estabilitzar-se.¹⁸

¹⁷ Cf. L.-S. s. u. ζαβάλλω.

¹⁸ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *zabolus*.

diaconus (subst.)

VARIANTS

diac(h)o-

FORMES

-us, -um, -i, -o, -os, -orum, -is

ETIMOLOGIA

gr. διάκονος (adj.), 'qui es troba al servei d'algú o d'alguna cosa'. També s'empra com a substantiu masculí o femení amb el significat de 'servent' i, en grec eclesiàstic, pren l'accepció de 'diaca'.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *diaca*; esp. *diácono*; fr. *diacre*; it. *diacono*; oc. *diacre*; port. *diácono*; rom. *diacon*.²

DERIVATS

archidiaconus (subst.), diaconatus (subst.), hypodiaconus (subst.),³ subdiaconus (subst.).

SIGNIFICAT

'diaca'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

881 DipOsona 2, p. 66; *compravenda*; *scriptor Rekaredus presbiter*: Sig+num Atouino. Sig+num Saturnini. Flaginus diaconus SSS. Attila presbiter SSS.

900 Baraut, *ActUrgell* 13 (Urgellia 1, p. 69); *acta de consagració (Sant Julià de Canalda)*; *scriptor Baldricus archipresbiter*: Quapropter et ego Nantigisus episcopus constituo te Campinum diaconum ministrum ipsius aecclesiae cunctis diebus uitae tuae.

910 ACondal 27, p. 144; *compravenda*; *scriptor Gentiles presbiter*: Asteldes, ss. Guntemirus, diaconus, ss. Teudericus, ss. Sig+num Coiomirus.

1020 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 189, p. 878; *adveració testamentària*: In presentia Gilaberti subdiachoni et Belli Ho[mini]s et Bonifilii et Gilelmi, diachonorum, et Ermemiri Russi et domni Bonucii abbatis et Seniofredi gramatici.

¹ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. διάκονος.

² Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *diaconus*.

³ Cf. s. u.

1052 Bolòs, *Serrateix* 99, p. 179; *donació; scriptor Miro sacerdos et monachus*: Sig+num Companii Ermemiri. Sig+num Reimundi Gilaberti, diaconi. Sig+num Arnaldi Mironis, presbiter.

1067 Alturo, *Sta. Anna* 93, p. 110; *compravenda; scriptor Miro*: Petrus, scriptor uel diachonis. Bonefilius, presbiter. Ermegasus. Sig+num Uiuani, leuite. Sig+num Remundus Guillelmi.

1065 Marquès, *CartCarlemany* 131, p. 257; *contracte agrari*: Raimundus diaconus, qui hanc scripturam donationis uel tradicionis rogatus scripsi et die et anno quo supra.

1072 Baraut, *DocUrgell* 844 (*Urgellia* 6, p. 202); *donació*: Petro diacono qui ista karta rogatus scripsit SSS. et sub dies et anos quod supra.

1075 DACCBBarcelona 1285, p. 1997; *testament; scriptor Iohannes leuita*: Et ad diachonos Sancte Crucis Sancteque Eulalie et subdiachonos qui stabant ad ipso cancello singulas eminas ordeï.

1130 Baraut, *DocUrgell* 1407 (*Urgellia* 9, p. 222); *renúncia; scriptor Guilelmus presbiter*: In presencia Raimundi Bernardi archidiachoni et Gonballi sacriste siue Geralli gramatici et aliorum diaconorum Sancte Marie.

1171 Sarobe, *DipTGardeny* 223, p. 353; *convinença; scriptor Raimundus leuita*: In presencia Bernardi de Balager et Arnalli de Contrast et Petri Bernardi Coguz et diachonis Gizpert.

1174 CSCCugat III 1096, p. 254; *oblació*: Berengarii, monachi et diaconi, qui hoc scripsit.

Et al.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 70r (Alturo, *Glossa VI*, p. 81): diac<h>onus – grece, latine ministri dicuntur

Parisiensis Lat. 2306, f. 106r (Alturo, *Glossari*, p. 18): diaconus – minister

Parisiensis Lat. 609, f. 9v (Alturo, *Glosario en escritura visigòtica*, p. 197): diaconus – minister

Fonts

Riu. 74, f. 70r; *Par. Lat.* 2306, f. 106r; *Par. Lat.* 609, f. 9v *ex Gloss.* IV 409, 36; V 285, 35; 356, 60; 407, 30: *diaconus* – *minister*; *Isid. Etym.* 7, 12, 22: *Graece diacones, Latine ministri dicuntur, quia sicut in sacerdote consecratio, ita in diacono ministerii dispensatio habetur*

COMENTARI

El substantiu *diaconus* és un préstec del grec *διάκονος* incorporat per la llengua de l'Església⁴ i no documentat en llatí clàssic. El terme designa, primitivament, tots els ordes inferiors. En concret, el diaca és el clergue encarregat de la distribució de l'almoïna, de l'administració temporal i de la lectura de l'Evangelí,⁵ i es troba directament per sota del prevere.⁶

Quant a la documentació analitzada, *diaconus* apareix de manera molt freqüent des de finals del segle IX i durant els segles X, XI i XII amb el significat de 'diaca'. Sol acompanyar un nom propi per indicar-ne el càrrec.

⁴ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *diaconus*.

⁵ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *diaconus*.

⁶ Cf. ThLL V/1 944, 15.

diocesis¹ (subst.)

VARIANTS

dioc-

FORMES

diocesis, -im, -em, -um, -eos, -i, -e

ETIMOLOGIA

gr. διοίκησις (subst. fem.). Literalment, significa 'govern d'una casa', d'on adopta el sentit de 'govern' o 'administració' i, en particular, administració de despeses. Deriva del verb διοικέω, que significa 'administrar una casa' o, senzillament, 'administrar', 'governar'. Aquest verb es compon de l'adverbi διὰ que, en aquest cas, indica origen, i del verb οἰκέω, 'habitar', 'instal·lar-se', 'administrar', 'governar'.²

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *diòcesi*; esp. *diócesis*; fr. *diocèse*; it. *diocesi*; oc. *diocèsi*; port. *diocese*; rom. *dioceză*.

DERIVATS

dioceseseos (*adj.*),³ dioecesaneus (*adj.*),⁴ dioecesanus (*adj.*).

SIGNIFICAT

1. 'diòcesi'
 - a. 'autoritat diocesana', jurisdicció que exerceix un bisbe sobre les esglésies que pertanyen a la seva diòcesi
 - b. territori sobre el qual una diòcesi exerceix la seva jurisdicció
2. 'arquebisbat'
3. 'jurisdicció parroquial'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1.

898 DipOsona 37, p. 96 (Ordeig, *Dotalies* 17, p. 60; Rocafiguera, *Aiguafreda* 3, p. 33; ACondal 10, p. 119); *acta de consagració* (Sant Martí d'Aiguafreda); *scriptor Addanagildus presbiter*: Veniens eximius uir Gotmarus, exiguus uenerabilis sedis Eusonensis ecclesie

¹ Cf. GMLC s. u. *diocesis*.

² Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. οἰκέω.

³ El document on apareix aquesta forma només es conserva en una còpia del segle XVIII (ACB, *Índex Caresmar*, n. 8) i, per tant, no podem assegurar-ne la lectura.

⁴ Cf. GMLC s. u. *dioecesaneus*.

episcopus, infra suum diocesum, ad consecrandam ecclesiam Dei que sita est in ualle Congusto in honorem beati Martini.

[971-977] DipRosselló 504, p. 427; *decret d'excomunió*: Excommunico et anathematizo ... qui ausi fuerunt inrumpere et inuadere substantias seu parrochias quae ad sedem Sanctae Eulaliae seu diocesim pertinere uidentur.

972 DipOsona 1127, p. 820 (Ordeig, *Dotalies* 90, p. 217; DipManresa 92, p. 106); *acta de consagració de l'església de Sant Benet de Bages*; *scriptor Sunierus sacer*: Sane et propter karitatis diuinum officium ob concinnanda luminaria in sede propria, a diocesem cuius pertinet monasterium istud, Sancti Petri Ausona Vincensi cathedre, libra I^a ad pensa de cera omnique anno Paschali illuc defferatur.

977 Baraut, *ActUrgell* 36 (Urgellia 1, p. 98); *acta de consagració (Santa Maria de Serrateix)*; *scriptor Arnulfus presbyter*: Abeat sancta Maria sedis Urgellensis et suis episcopis ipsa honore que episcopis debent abere in illorum diocesim.⁵

1019 DipCardona 14, p. 76; *acta de consagració (Sant Vicenç de Cardona)*; *scriptor Geribertus grammaticus*: Domno Ermengaudo, pontifice Urgellitano reuerentissimo, hec facta quoque probante pariter et roborante, in cuius diocesis predicta sita extat ecclesia.

1020 Junyent-Ordeig, *DipVic* 809, p. 146 (Ordeig, *Dotalies* 137, p. 30); *acta de consagració (Santa Maria de Manresa)*; *scriptor Miro sacerdos*: Prefata uel sepedicta ecclesia semper possideat et in suo blandimento subiecta diocesi retineat ut nemo uinculum anathematis soluere audeat.

1032 Ordeig, *Dotalies* 151, p. 57; *acta de consagració (Santa Maria de Ripoll)*; *scriptor Isarnus*: Actum est autem hoc instinctu et ordinatione domni Olibani, pontificis Ausonensis, ad cuius diocesim praedictus pertinet locus.

1040 DipCardona 33, p. 107 (Ordeig, *Dotalies* 167, p. 113); *acta de consagració (Sant Vicenç de Cardona)*; *scriptor Borrellus scolasticus*: Eriballus, episcopus +, qui hoc confirmat ad honorem sancte sedis Urgellensis ut ipsa ecclesia Sancti Vincentii sub eius diocesi sit.

⁵ El mateix document està editat a Bolòs, *Serrateix* 22, però no es reproduïx aquesta frase.

1043 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1023, p. 343 (Ordeig, *Dotalies* 174, p. 124; Junyent, *Oliba Dip.* 150, p. 255); *acta de consagració (església de Sant Miquel del castell de la Roqueta); scriptor Salomon monachus*: Ego Alemannus inuitaui domnum Olibanum, pontificem sancte sedis Ausonensis, ad dedicandam aecclesiam Sancti Michaelis, fundatam in diocesi Sancti Petri supranominate sedis ... ipsa aecclesia supradicta in diocesi prefate sedis fundata.

1098 DipPortella 42, p. 265; *concessió*: Uniuersis Christi fidelibus per Urgellensem ciuitatem et diocesem constitutis ad quos presentes peruenerint, salutem et bonis operibus abundare.

1108 CSCugat II 797, p. 452; *sentència judicial; scriptor Bernardus presbiter uel monachus*: His uero altercantibus interueniens domnus Arnallus, Ausonensis episcopus, et clerici eius ad cuius diocesim prefatus pertinet locus.

1159 CSCreus 86, p. 88 (Papell, *DipSantesCreus* 83, p. 159); *donació; scriptor Pontius leuita*: Pontificalis comendat auctoritas et fraterna precipit karitas ut hii que regimini ecclesie Dei preesse uidentur ecclesiis sue diocesis et maximum religiosis consilio et auxilio prouidere minime desistant.

s. **XII** Baraut, *DocUrgell* 57 (Urgellia 11, p. 116); *capbreu*: Hoc est caput breue de omnibus que archidiaconus de Pratis in ecclesia urgellensi percipit et percipere debet in diocesi urgellensi.

Et al.

2.

879 DipRosselló 125, p. 170; *donació; scriptor Eldesindus presbiter*: Et nos omnes suprascripti qui regulariter traditi fuimus et euasimus penuria uel neufragio Sancti Andree apostoli, qui situs erat in diocese metropolitane sedis Narbonensis et parrochia sedis Elenensis.

1038 AComtalPerg II 265, p. 611 (Ordeig, *Dotalies* 159 A, p. 77; Junyent, *Oliba Dip.* 133, p. 223; Junyent-Ordeig, *DipVic* 974, p. 298); *acta de consagració (catedral de Vic); scriptor*

Ermemirus sacerdos: Venit domnus Guifredus ... cum eo episcoporum suae dioceseos uenerabile collegium.

3.

1049 Marquès, *CartCarlemany* 108, p. 226 (**1048** Constans, *DipBanyoles* 67, p. 331); *donació; scriptor Arnalus presbiter: Donamus ipsam nostram ecclesiolam ... eo modo ut hec predicta ecclesia sit in diocesi (Constans, DipBanyoles dioecesi) et subiectione ecclesie Sancti Martini de Olers.*

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 35v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 356): diocesis – propria gubernatio

Riuipullensis 59, f. 298v: diocesis – gubernatio

Parisiensis Lat. 609, f. 9v (Alturo, *Glosario en escritura visigótica*, p. 198): diocesis – gubernatio et non secundum proprietate aut potestatem uerbi, sed secundum effectum

Fonts

Riu. 74, f. 35v; *Riu.* 59, f. 298v *ex* Laistner, *Scholica*, p. 434: dio[e]cesis – propria gubernatio; *Gloss.* V 356, 17; 408, 4: diocisa – gubernatio

Alia: Gloss. V 410, 36: diocesis – parrochiis, id est adiacens domus uel gubernationibus; V 424, 15: in diocesi – in parrochia

COMENTARI

El substantiu *diocesis* deriva del grec διοίκησις i significa 'demarcació', 'circumscripció administrativa', 'districte'. Està testimoniats a Ciceró,⁶ però el seu ús és especialment freqüent entre els autors cristians. Aquest terme s'especialitza amb el significat de 'diòcesi',⁷ és a dir, circumscripció eclesiàstica, presidida per un bisbe, que constitueix una església amb plena personalitat pròpia. Pot fer referència a tot el territori o districte d'una diòcesi, així com a l'autoritat o jurisdicció diocesana.⁸ En plural, pot designar les

⁶ Cic. *Fam.* 3, 8, 4; *Att.* 5, 15, 3; 5, 21, 7, etc.

⁷ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *diocesis* 2.

⁸ Cf. Blaise, *Lexicon*, s. u. *diocesis* 1 i 3.

diverses parròquies que formen part d'una diòcesi; d'aquí ve que, en singular, pugui significar senzillament 'parròquia' o 'església parroquial'.⁹

Pel que respecta a la documentació analitzada, *diocesis* s'empra des de finals del segle IX fins a ben entrat el segle XII amb diversos significats. En primer lloc, *diocesis* significa pròpiament 'diòcesi', ja sigui referit a l'autoritat diocesana, és a dir, la jurisdicció que exerceix un bisbe sobre les esglésies que pertanyen a la seva diòcesi, ja sigui fent referència al territori sobre el qual una diòcesi té la jurisdicció. En segon lloc, designa la província eclesiàstica que pertany a la jurisdicció de l'arquebisbe, és a dir, 'arquebisbat'. Els testimonis d'aquesta accepció al nostre corpus fan referència a l'arquebisbat de Narbona. Finalment, *diocesis* pot emprar-se en referència amb la jurisdicció d'una església parroquial.

Quant a les formes, destaca un triple acusatiu *diocesim*, *diocesem* i *diocesum*. D'altra banda, hem documentat l'ús del genitiu grec *dioceseos* en una ocasió, en concret, a l'acta de consagració de la catedral de Vic (doc. 1038).

Finalment, cal dir que les glosses contemporànies conservades li atorguen el sentit etimològic de 'govern', alhora que altres glossaris en recullen el significat de 'parròquia'.¹⁰

⁹ Cf. Niermeyer s. u. *diocesis* 2, 3 i 4.

¹⁰ Vid. supra GLOSSARIS.

dogma (subst.)

FORMES

dogmam; -ate, -is

ETIMOLOGIA

gr. δόγμα (subst. neut.), 'opinió', 'decisió', 'doctrina'. Deriva del verb δοκέω, 'pensar', 'creure'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *dogma*; esp. *dogma*; fr. *dogme*; it. *dogma*; oc. *dògma*; port. *dogma*; rom. *dogmă*.

SIGNIFICAT

'dogma'; 'doctrina catòlica'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

957 DipGirona 326, p. 296 (Ordeig, *Dotalies* 74, p. 180); *acta de consagració (Sant Pere d'Albanyà)*; *scriptor Aebriarius presbyter*: Ipse itaqua unigenitus summi patris ut Ecclesiam toto horbe diffusam construeret sibique copulatam coniungeret, et omnes qui predestinati ad uitam inmortalem erant fidei sue documentis muniret simul et ennutraret, bis senos helegit proceres, omnes preclaros dogmate, quos hoperis huiusce uoluit esse uicarios, quos scilicet statu superni flaminis illustratos multos et ad constructionem sancte Dei Ecclesie pariter et ad credulitatem perduxerunt, iusta quod liber eorum actuum testatur.

1012 DACCBBarcelona 176, 483; *donació*; *scriptor Bonushomo leuita*: Ecclesiarum magistros instruimur exemplis ut rebus Sanctis Dei baselicis custodiendo seruemus et seruando sollicite unice augeamus, quatinus dogmam christianorum semper proficiat aucta et apostolica exempla in dilectione fraterna amplificet in gracia.

post 1032 Junyent, *Oliba* Tex. 3, p. 307; *poema en lloança del monestir i dels abats de Ripoll, obra de l'abat i bisbe Oliba*:

Emicat egregius, radians ut sol, Benedictus,

Cuius ad ethereum perducunt dogmata regnum.

1047 Ordeig, *Dotalies* 183, p. 140; *acta de consagració (Sant Cebrià d'Aiguallonga)*; *scriptor Guielmus subdiaconus*: Quod si facere quicumque presumpserit a liminibus sancte

Ecclesie publice siat extraneus, et a totius Christi cum dogmatis contubernio seclusus, et nephandis anatematis uinculo quassus in eternum infernali tabescat pena confusus, cum Iuda traditore dampnatus, ac sui detrimentum patiaturs cruciabili orrore perpetim gehennali laurea coronandus.

1046 Junyent, *Oliba* Tex. 24, p. 351; *encíclica mortuòria d'Oliba, abat de Ripoll i bisbe de Vic*:

Resposta de la catedral de Vic ([1047] Junyent-Ordeig, DipVic 1056, p. 368): Qui quoad uixit in corpore, non solum ignaros dogmate celesti imbuit, uerum etiam misericordie actibus uiam lucis ostendit.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 22: dogmatam – doctrina; dogma – doctrina, regula; doctrina – dogma

Riuipullensis 74, f. 35v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 356): dogma – doctrina

Riuipullensis 74, f. 60v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 328): dogmate – doctrina

Riuipullensis 74, f. 68v (Alturo, *Glossa VI*, p. 74): dogma – a putando phylosophy nominauerunt, id est, 'hoc puto esse bonum', 'hoc puto esse uerum'

Riuipullensis 59, f. 298v: dogma – doctrina

Fonts

Riu. 74, f. 22; *Riu.* 74, f. 60v; *Riu.* 59, f. 298v ex *GlossAnsil.* p. 186, 48 = *Gloss.* IV 230, 13: dogma – doctrina; *Gloss.* IV 58, 23: dogma – doctrina uel regula; *GlossAnsil.* p. 186, 51: dogmata – doctrina; *Gloss.* IV 508, 11: dogmata – iteratio doctrinae

Riu. 74, f. 35v ex Laistner, *Scholica*, p. 434: dogma – doctrina

Riu. 74, f. 68v ex *Isid. Etym.* 8, 2, 1: Dogma a putando philosophi nominauerunt, id est, 'hoc puto esse bonum', 'hoc puto esse uerum'

COMENTARI

Dogma fou plenament assimilat per la llengua llatina amb el significat de 'doctrina', 'principi fonamental'. El llegim a autors com Ciceró o Sèneca,¹ però el seu ús s'estén sobretot gràcies al llatí dels cristians.² A banda de significar 'regla', 'ordre' o 'decret',³ els Pares de l'Església empen *dogma* amb dos sentits fonamentals. D'una banda, sovint

¹ CIC. *Ac.* 2, 27; 106; SEN. *Epist.* 95, 10; 60.

² Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *dogma*.

³ Cf. Est 4, 3; Act 16, 4.

amb un matís pejoratiu, vol dir 'opinió', 'doctrina' o 'escola' (filosòfica o herètica);⁴ d'altra banda, designa una creença ortodoxa, és a dir, catòlica, i significa, per tant, 'doctrina religiosa'.⁵ En llatí medieval, presenta sobretot el significat general de 'doctrina' o 'ciència',⁶ el qual reproduïxen també diverses de les glosses conservades.⁷

Pel que fa a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, hem testimoniat la presència del terme *dogma* entre mitjan segle X i mitjan segle XI amb el significat de 'doctrina catòlica'. Es troba inserit a dues actes de consagració (docs. 957 i 1047), a la resposta de la catedral de Vic a l'encíclica anunciadora de la mort de l'abat i bisbe Oliba (doc. 1046) i en una composició poètica del propi Oliba (doc. post 1032).⁸ Observem, per tant, que es tracta en tots quatre casos de textos revestits de certa solemnitat. D'altra banda, llegim l'hel·lenisme *dogma* en una donació feta pel bisbe de Barcelona Deodat a la canònica de la Santa Creu i Santa Eulàlia, document redactat pel jurista Bonsom de Barcelona.⁹ Així doncs, l'ús de *dogma* al corpus analitzat sembla respondre al gust per l'erudició, afavorit per la solemnitat de l'acte o per la bona formació i alt nivell cultural del redactor.

Pel que fa a les formes documentades, tot i tractar-se d'un terme neutre de la tercera declinació, tant en llatí com en grec, als nostres textos presenta una forma de la primera declinació en un cas (doc. 1012: *dogmam*).

⁴ Cf. TERT. *Anim.* 33; LACT. *Mort. pers.* 2, 2; HIER. *In Matth.* 2, 13; AUG. *Epist.* 118, 10, et al.

⁵ Cf. LACT. *Inst.* 3, 30, 3; PRUD. *Cath.* 7, 197; CASSIAN. *Conl.* 10, 5, 3.

⁶ Cf. Du Cange et Niermeyer s. u. *dogma*.

⁷ Vid. supra GLOSSARIS.

⁸ Sobre aquests dos últims documents, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

⁹ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.3.

doxasmenon (adj.)

FORMES

doxasmenon

ETIMOLOGIA

gr. δεδοξασμένον (participi passiu del verb δοξάζω), 'gloriós'.

Del verb δοκάω, 'tenir l'aparença', 'semblar', en deriva el nom d'acció δόξα que, usat per si sol, pren el sentit de 'bona reputació', 'glòria'.¹ A la llengua bíblica, per una especialització pròpia del vocabulari dels traductors, aquest mot passa a designar la manifestació o esplendor de la glòria divina i del poder de Déu; en aquest sentit, el terme funciona com a traducció de l'hebreu *kabod*. El verb denominatiu δοξάζω recull aquesta accepció i significa, per tant, 'glorificar', amb una forma passiva δεδοξασμένος, és a dir, 'gloriós'.²

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

SIGNIFICAT

'gloriós', 'il·lustre'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1008 Junyent, *Oliba* Dip. 40, p. 49; *acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll*: Cum ab omnipotentis luciformi sanccione chosmus se diuerteret omnis sticeque subnexa ruine prorui in baratro se ipsam doleret humana mortalitas, cumque nec scita legalia tenens mundus oberraret inermis, et loetale uenenosi anguis distillaret uirus in omnes, cumque celsus Deus eulogetos in omnia manens orribilem a suis uoluisset diuellere cultum, tetrisque a damnis creaturam suam liberaret, ipse misertus uoluit ut seductor qui ante ceu doxasmenon uidebatur lautus a suis, demens demum uideretur fautorque probandus a bonis.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 56r (Casas, *Vocabulari*, p. 453): ΔΟΞΑCΜΗΝΩΝ – gloriosus³

¹ Per als diversos significats d'aquest terme, cf. Bailly s. u. δόξα.

² Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. δοκάω.

³ Vid. etiam *Riuipullensis* 74, f. 57v (Martínez Gázquez, *Glosas*, p. 317): *doxa* – *gloria*; *Riuipullensis* 59, f. 298v: *dox* siue *doxa* – *gloria*.

Fonts

Riu. 74, f. 56r ex Laistner, Scholica, p. 446: [δε]δοξα[σ]μένος – gloriosus

COMENTARI

Es tracta d'un terme copiat directament dels glossaris. La forma *doxasmenon* reproduceix el participi passiu *δεδοξασμένος*, és a dir, 'gloriós'.⁴ Procedeix del verb *δοξάζω*, 'glorificar', el qual no fou traspassat a la llengua llatina. Sí que es documenten, però, el verb *doxificare*,⁵ 'glorificar', i l'adjectiu *doxosus*,⁶ 'gloriós'.

Quant al corpus de documents llatins de la Catalunya altmedieval, *doxasmenon* apareix en una única ocasió, en concret, a l'acta d'elecció d'Oliba com a abat del monestir de Santa Maria de Ripoll⁷ amb el significat de 'gloriós'.

⁴ Vid. supra ETIMOLOGIA.

⁵ Cf. Du Cange s. u.

⁶ Cf. Blaise, *Lexicon*, s. u.

⁷ Sobre aquest document, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

drachma (subst.)

VARIANTS

dragm-

FORMES

dragmam

ETIMOLOGIA

gr. δραχμή (subst. fem.), 'dragma'. Entre els atenesos, unitat de pes d'uns 3,5 grams aproximadament; més tard, 'moneda de sis òbols'. Aquest substantiu està directament relacionat amb la família del verb δράσσομαι, 'agafar amb la mà', 'prendre', o també 'empunyar'.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *dracma*; esp. *dracma*; fr. *drachme*; it. *dracma*; port. *dracma*; rom. *drahmă*.

SIGNIFICAT

'moneda', 'diner'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1090 Baraut, *ACSolsona* 308, p. 177; *testament; scriptor Bernardus sacer*: Et ipsum expletum, que abeo in Guardialada, similiter, et ad Talauera similiter, et ipsum que abeo in Codanner similiter, et alium qui remanet de meum mobile, usque ad minimam dragmam donetis pro ani[ma] mea uel per misses.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 22v: dragma – solidus minor, scripuli tres²

Riuipullensis 74, f. 57v (Martínez Gázquez, *Glosas*, p. 317): dragma – maniplus

Fonts

Riu. 74, f. 22v *ex GlossAnsil.* p. 188, 15: dragma – solidus minor, scripuli tres (*uid. etiam* p. 188, 14: dragma – habet scripula tria)

Alia: Isid. Etym. 16, 25, 13: Dragma octaua pars unciae est et denarii pondus argenti, tribus constans scripulis, id est decem et octo siliquis

Gloss. IV 410, 2: dragma – genus denarii, certa pars ponderis

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. δράσσομαι.

² Al mateix foli llegim també: *didragme – dragme II*.

COMENTARI

El llatí *drachma* és un préstec oral i antic al grec δραχμή, usat a la llengua dels autors còmics per a designar una moneda grega.³ Amb aquest mateix significat el trobem també en autors pròpiament clàssics com Ciceró o Horaci,⁴ alhora que apareix igualment a la Vulgata⁵ i als comentaris d'autors patristics.⁶ D'altra banda, també serveix per a designar un tipus de pes i mesura.⁷

Al nostre corpus, n'hem documentat una única aparició en un testament de finals del segle XI. El testador, després de fer una sèrie de llegats, demana als seus marmessors que, d'allò que resti dels seus béns mobles, en donin fins la més petita dracma (*et alium qui remanet de meum mobile, usque ad minimam dragmam donetis*), és a dir, fins l'últim cèntim. Per tant, pren un sentit genèric de 'moneda', 'diners' o, fins i tot, 'possessions'.

La variant ortogràfica *dragma* en lloc de *drachma*, testimoniada tant a la nostra documentació com als glossaris contemporanis, crea confusió amb el grec δράγμα. Aquest substantiu neutre designa allò que la mà pot contenir, d'on pren el significat de 'manoll', 'grapat' i, en concret, vol dir 'feix' o 'garba'. Això explica una glossa com *dragma – manipulus*.⁸

³ Testimoniat en la forma arcaica *drachuma* a PLAUT. *Trin.* 425; *Merc.* 777; TER. *Andr.* 451; cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *dracuma*.

⁴ CIC. *Fam.* 2, 17, 4; *Flacc.* 43; HOR. *Sat.* 2, 7, 43.

⁵ 2 Mcc 12, 43; Lc 15, 8-9; 2 Esr 7, 70-72.

⁶ Vid., per exemple, TERT. *Pudic.* 7; AMBR. *Epist.* 7, 2; HIER. *Epist.* 21, 2, 7; AUG. *In psalm.* 103; *Serm.* 4, 2, et al.

⁷ Cf. ThLL V 2059, 21 et ss.

⁸ Vid. supra GLOSSARIS, et Du Cange s. u. *dragma*.

draco (subst.)

VARIANTS

drac(h)-

FORMES

dracho, -onem, -onis; draco, -onem, -onis

ETIMOLOGIA

gr. δράκων (subst. masc.), 'drac', animal fantàstic. Per extensió, també significa 'serp' i designa, a més a més, una espècie de peix.¹ Deriva del verb δέρομαι, 'veure', 'mirar', que expressa la idea d'un esguard fix o intens. En aquest sentit, el substantiu δράκων fa referència a l'esguard fix i paralitzant de la serp.²

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *drac, dragó*; esp. *dragón*; fr. *dragon*; it. *drago, dragone*; oc. *drac, dragon*; port. *dragón*; rom. *dragon*.³

SIGNIFICAT

'drac' (s'empra en sentit figurat per a referir-se al mal o al propi diable)

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1018-1046 Junyent, *Oliba* Tex. 25, p. 357; *sermó de la festa de Sant Narcís de Girona*: Ipse nimirum eas de faucibus antiqui drachonis eripuisti, quoque illas cratori purificatas a sordibus mentis et corporis consecrasti; atque animatas tua sanctissima praedicatione inter collegia martirum cum corona martirii mirabiliter introduxisti. Ipsum etiam drachonem inimicum generis humani, repletus Christi sapientia sapientissime conclusisti, ut nisi dracho drachonem suum interficeret amicum, ipse ruinam passus profundissimam protinus rueret in abyssum.

1043-1046 Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 372; *carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà*: Tunc princeps quasi conceptam misericordiam festinus concessit, et ait: «Licitum erit gloriosis precibus omnibus prosequendum ita ut sub nullius redigatur potestatem et domus Domini in religionem et laudem uel uirtute Christi summique Michaelis honore construatur, infelicesque inimici per eundem archangelum effugentur et persequantur

¹ Es tracta del peix anomenat aranya blanca, aranya monja o dragó (*trachinus draco*); cf. DIEC2 s. u. *aranya* 5.2.

² Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. δέρομαι.

³ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *draco*.

potius quam participentur; et ut merito loquar, sanctorum omnium primatem superbique draconis uictorem decet ut eius ecclesiam sacram obtineat potentiam et habeat sortem coronae, et ipse belliger celsus praesentis seculi sit salus et omni posteritati gentis nostrae dux et defensor, nouique praelii triumphator, et sibi parentium defensor benignus inueniatur».

GLOSSARIS

Riuipullensis 59, f. 302v: draco – maior est cunctorum serpentium siue omnium animantium et est sine pedibus serpens bestialis. Hunc Graeci dracontum uocant. Draco marinus aculeos in brachiis habet ad caudam spectantes. Qui dum percusserit quemquam uenenum fundit

Fonts

Riu. 59, f. 302v ex *Isid. Etym.* 12, 4, 4: Draco maior cunctorum serpentium, siue omnium animantium super terram. Hunc Graeci δράκοντα uocant; 6, 42: draco marinus aculeos in brachiis habet ad caudam spectantes, qui dum percusserit, quaque ferit, uenenum fundit [unde et uocatus]; *GlossAnsil.* p. 188, 1: draco – serpens bestiales

Alia: GlossAnsil. p. 188, 3: draco – serpens et anguis

COMENTARI

En sentit propi, *draco* designa ja sigui una serp, ja sigui un monstre fabulós semblant pel seu aspecte a una serp, ja sigui una espècie de peix.⁴ És emprat pels autors clàssics amb el significat de 'drac', 'serp fabulosa',⁵ o simplement 'serp'.⁶ Per identificació, també fa referència al nom d'una constel·lació i a la insígnia militar d'una cohort (en època imperial). D'altra banda, designa un recipient per escalfar aigua i, finalment, un tipus de vinya.⁷

Ja en grec patristic s'empra per a designar un monstre que simbolitza el mal i el poder de la mort, i és identificat amb el diable.⁸ El llatí cristià, per la seva banda, adopta aquest sentit figurat del terme, ja que la serp encarna el diable.⁹ El trobem, per exemple,

⁴ Vid. supra ETIMOLOGIA.

⁵ CIC. *Div.* 2, 66.

⁶ HOR. *Carm.* 4, 4, 11.

⁷ Cf. ThLL V 2064, 4 et ss.

⁸ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. δράκων 2.

⁹ Cf. ThLL V 2062, 68 et ss.

en autors com Agustí, Tertulià o Prudenci,¹⁰ alhora que se'n documenten nombroses aparicions a la Vulgata, especialment a l'Apocalipsi.¹¹

Pel que fa a la nostra documentació, aquest terme apareix en dos sermons, l'un segurament obra de l'abat i bisbe Oliba i l'altre del monjo Garsies de Cuixà.¹² En tots dos casos s'empra el sentit figurat del terme per a referir-se al mal (*de faucibus antiqui drachonis, drachonem inimicum generis humani, superbi draconis*).¹³

¹⁰ Vid., per exemple, AUG. *Symb.* 4, 1; AUG. *In psalm.* 73, 22; TERT. *Uxor.* 1, 6; PRUD. *Cath.* 3, 111, et al.

¹¹ Apc 12, 3; 13, 2; 16, 13, etc.

¹² Sobre aquests dos documents, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

¹³ L'ús de la serp com a símbol del mal es repeteix en els casos de *chelydrus* i *hydrus* (cf. s. uu.).

ecclesia (subst.)

VARIANTS

aec(c)les-, ec(c)les-

FORMES

-a, -am, -ae/-e, -as, -arum, -is

ETIMOLOGIA

gr. ἐκκλησία (subst. fem.), 'assemblea'. En grec clàssic, designa l'assemblea del poble o de soldats i, posteriorment, entre els cristians, s'especialitza per a referir-se a l'assemblea de fidels.¹ Aquest terme deriva del verb ἐκκαλέω que, literalment, significa 'cridar fora'. Aquest està compost a partir de l'adverbi ἐκ, 'fora', i del verb καλέω, 'cridar', 'convidar', 'convocar'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *església*; esp. *iglesia*; fr. *église*; it. *chiesa*; oc. *glèisa*; port. *igreja*.²

DERIVATS

ecclesiasticus (*adj.*), ecclesiola (*subst. dim.*), ecclesiuncula (*subst. dim.*).

SIGNIFICAT

1. 'Església' (referit a l'Església universal)
2. 'església' (referit a una església local)
3. 'objecte litúrgic'; 'sagrari' (?)

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1.

839 (?)³ Baraut, *ActUrgell* 2, Urgellia 1, p. 53 (Baraut, *CartAndorra* I 5, p. 99); *acta de consagració (Santa Maria de la Seu d'Urgell)*; *scriptor Iulianus presbiter*: Si quis ... contra hanc dotem surrexerit ... auctoritate Dei et sancti Petri apostoli ... sit excommunicatus, et a liminibus sancte Dei ecclesie atque a regno Dei alienatus et in infernum dimersus.

¹ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. ἐκκλησία.

² Cf. Meyer-Lübke, s. u. *ec(c)lesia*.

³ Aquest document ha suscitat molts dubtes pel que fa a la seva datació i originalitat. Amb tot s'hauria redactat abans del segle X; uid. Ordeig, *Dotalies*, pp. 1-2.

904 CSCugat I 2, p. 5; *donació; scriptor Taurellus presbiter*: Deus una cum sanctis suis ei resistat, et a limitibus sancte Dei ecclesie, nisi resipuerit et ad satisfactionem et ad penitentiam uenerit, extraneus fiat.

957 ACondal 138, p. 300; *carta de restauració*: Christus Dominus qui est caput totius ecclesie sue et cunctorum uirorum in se credencium.

991 Baraut, *DocUrgell* 224 (Urgellia 3, p. 56); *decret d'excomunió*: Excommunicamus ... omnes homines ... qui hanc nequiciam tractauerunt aduersus sancta Dei ecclesia.

991 Baraut, *DocUrgell* 225 (Urgellia 3, p. 58); *epístola circular del bisbe Sal·la d'Urgell als bisbes veïns*: Sequentes quoque apostolicam sententiam, eos et omnes sequaces eorum a liminibus sancte Dei ecclesie sequestramus, et a corpore et sanguine Domini nostri Iesu Xhristi separamus, et ab omni consorcio sancte religionis Xhristiane disrumpimus.

1000 Llorens, *DocSolsona* 23, p. 336; *carta de franquesa; scriptor Aurucius sacer*: Ego supradictus Ermengaudus, nutu Dei marchio, audiui sepe ex diuinis libris et cotidie intenti sumus ad audiendum, quia omnes homines quicumque propagatores edificatoresque extiterunt aut existunt sanctis Dei ecclesiis.

1152 DipAlguaire 6, p. 89; *donació; scriptor Poncius*: Non uendas illud neque dones ad Ecclesiam neque ad ullam religionem neque clericis neque militibus.

Et al.

2.

839 (?)⁴ Baraut, *ActUrgell* 2, Urgellia 1, p. 50 (Baraut, *CartAndorra* I 5, p. 95); *acta de consagració (Santa Maria de la Seu d'Urgell); scriptor Iulianus presbiter*: Domno Sisebuto atque domno Suniefredo ... quoadunati sunt in gremio sancte et matris ecclesie in loco qui dicitur Vicus.

898 ACondal 10, p. 119; *acta de consagració (Sant Martí del Congost); scriptor Addanagildus presbiter*: Veniens eximius uit Gotmarus, exiguus uenerabilis sedis Eusonensis ecclesie episcopus.

⁴ Vid. supra.

912 Baraut, *ActUrgell* 23 (Urgellia 1, p. 80); *acta de consagració (Sant Pere de Graudescales)*; *scriptor* *Eles presbiter*: Et post ipsum quicumque de mea proienie talis repertus fuerit qui in iamdictam aeclesiam digne Deo seruire ualuerit.

932 ACondal 102, p. 247; *acta de consagració (Sant Sadurní de la Roca)*; *scriptor* *Malanaicus presbiter*: Veniens uenerabilis Teudericus sancte Barchinonensis ecclesie presul ad dedicandum domum sancti Saturnini ... in Vallense.

951 DipManresa 27, p. 53; *testament*; *scriptor* *Gisclaricus presbiter*: Ideoque, ego Wisadus, Sancte Marie Orgellitensis aeclesie episcopus, ac si indignus, et nimium peccator, pauens ne repentina michi mors perueniat; propterea elegi uos meos manumissores.

953 Abadal, *ECuixà*, ap. 77, p. 180; *acta de consagració (Sant Miquel de Cuixà)*; *scriptor* *Daniel presbyter*: Adueniens uir reuerentissimus sancte Elenensis ecclesie Riculfus humilis episcopus.

957 DipOsona 795, p. 607; *donació*; *scriptor* *Wimara sacer*: Post obitum uero eius remaneat in potestate de episcopum qui inibi fuerit uel channonicis eiusdem ecclesie.

1015 Bolòs, *Serrateix* 62, p. 140; *donació*; *scriptor* *Aneredus sacer*: Ego Arman donator sum ecclesie et cenobio Sancte Maria de Serrateix.

1024 Baraut, *DocUrgell* 390 (Urgellia 4, p. 98); *restitució*; *scriptor* *Witardus sacerdos notarius*: Quecumque a singulis regibus circa sacras ecclesias sunt constituta uel singuli quique antistites per singulis ecclesiis impetrarunt, quia pena sacrilegii uiget, solida eternitate seruentur.

1052 AComtalPerg II 400, p. 781; *convinença*; *scriptor* *Bellihomo Geraldus leuita*: Et ipse presbiter qui hanc ecclesiolam Sancti Martini cantauerit sit homo Petri et Bonucii et Bonefilii et hanc ecclesiam cantet cum eorum beneficio ... ex decimis eorum et uisitationibus infirmorum et salis sparsione per aeclesiam Sancti Martini.

1054 CDipÀger I 34, p. 247; *donació*; *scriptor* *Vitalis sacerdos*: Adhuc aetiam ei damus omnes aeclesias de Artesa qui hodie sunt et in antea erunt uel in suis terminis cum illarum primiciis et oblacionibus.

1058 Ordeig, *Dotalies* 206, p. 187; *acta de consagració (Santa Maria d'Igualada)*; *scriptor Benedictus diaconus et canonicus*: Sicut terminatum est antiquitus per quattuor terminos usque ad Aquamlatam, ita tamen ut ex aliis terminis aecclesiarum non sibi presumat.

1073 Sangés, *DocGuissona* 36, p. 253; *testament*; *scriptor Bernardus sacer*: In primis ipso pane et ipso uino, qui de isto ora inante exierit de meos alaudis, dimitto in aecclesiis, in sacerdotibus qui offerrent sacrificium Domino Deo propter remedium anime mee.

1090 Baraut, *ActUrgell* 74, Urgellia 1, p. 157 (Ordeig, *Dotalies* 258, p. 278); *acta de consagració (Santa Maria d'Organyà)*; *scriptor lator legis ac iuris Ermengaudus*: Sub decreto ac consilio domni Sanlani alme Urgellensis ecclesie episcopi.

1092 Alturo, *Sta. Anna* 130, p. 147; *adveració testamentària*; *scriptor Seniofredus clericus et subdiachonus*: Et dimisit de suum mobile tercia parte pro anima sua in ecclesiis Dei atque in missas siue in pauperibus.

1140-1141 CDipÀger II 287, p. 599; *testament*; *scriptor Guilelmus presbiter*: Ad ipsa ecclesia ubi iacuerit corpus meum, aluminent in futuro seculo in Quadagesime Gilelm Fertum et ipsos qui illas tenerint.

Et al.

3.

1047 Junyent, *Oliba* Not. 8, p. 396; *inventari*: Copa argentea ubi corpus Domini residet, ecclesia diuoria, capsas I cum reliquiis ... uasa cristallina III, pintas diuorias IV.

GLOSSARIS

Riiipullensis 74, f. 56v (Casas, *Vocabulari*, p. 455): ΗΚΚΛΗΧΙΗ – conuentus

Riiipullensis 74, f. 68v (Alturo, *Glossa* VI, p. 74): ecclesia – grece, latine conuocatio dicitur, quod omnes ad se uocet

Riiipullensis 59, f. 297v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 388): ecclesia – conuocatio

Parisiensis Lat. 609, f. 9v (Alturo, *Glosario en escritura visigòtica*, p. 197): aeclesia – euocatio aut loci lectio

Fonts

Riu. 74, f. 56v ex Laistner, *Scholica*, p. 448: ἐκκλησία – conuentus

Riu. 74, f. 68v; Riu. 59, f. 297v ex Isid. Etym. 8, 1, 1: Ecclesia Graecum est, quod in Latinum uertitur conuocatio, propter quod omnes ad se uocet

Alia: Gloss. IV 231, 34: ecclesia – congregatio; Isid. Etym. 8, 1, 7: Synagoga Graece congregatio dicitur, quod proprium nomen Iudaeorum populus tenuit. Ipsorum enim proprie synagoga dici solet, quamuis et ecclesia dicta sit

COMENTARI

El substantiu *ecclesia*, ‘reunió’, ‘assemblea’, és un préstec del grec ἐκκλησία testimoniat per primera vegada en llengua llatina a Plini el Jove⁵ i generalitzat posteriorment per la llengua de l'Església amb el sentit d'‘assemblea de fidels’, ‘església’.⁶ Pot fer referència a l'Església universal com a congregació de tots els cristians; en aquest sentit també significa ‘cristiandat’. D'altra banda, designa una comunitat de cristians concreta i el seu lloc de reunió i, per tant, es refereix a l'església com a espai físic.⁷

A la documentació analitzada, el terme *ecclesia* pot prendre tres significats principals. En primer lloc, va referit a l'Església universal, designada generalment *Sancta Dei ecclesia*; es refereix, per tant, a la totalitat de la comunitat cristiana. En segon lloc, es diu d'una església local que, presidida per un bisbe, representa l'Església en el seu territori o diòcesi. En aquest sentit, el mot *ecclesia* pot anar acompanyat d'adjectius determinatius per a designar diferents classes o categories d'esglésies (sovint amb referència al temple o construcció sagrada): *ecclesia canonica*, *ecclesia cathedralis*, *ecclesia diocesana*, *ecclesia suffraganea*, etc.⁸ Així doncs, aquesta segona accepció d'*ecclesia* pot fer referència tant a l'església en tant que espai físic com a la congregació de cristians d'un lloc determinat.

Finalment, designa un objecte litúrgic d'ívorí (*ecclesia diuoria*). Aquest ús es documenta a l'inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, fet després de la mort de l'abat i bisbe Oliba. Junyent creu que es tractaria d'un sagrari d'ívorí obrat en forma d'església.⁹ Aquest objecte torna a aparèixer a l'inventari de l'any 1066, en aquest cas amb el diminutiu *ecclesiola* (*ecclesiola I eburnea*).¹⁰

⁵ PLIN. *Epist.* 10, 110, 1.

⁶ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *ecclesia*.

⁷ Sobre els diversos significats i usos del terme, cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *ecclesia*.

⁸ Cf. GMLC s. u. *ecclesia* 3 (preparada per a la seva publicació).

⁹ Junyent, *Oliba*, p. 398.

¹⁰ 1066 Junyent, *Oliba* Not. 14, p. 415.

elemosina¹ (subst.)

VARIANTS

aelemosin-, alemosin-, alimosin-, (h)elemosin-, ele(e)mosyn-, eleemosin-, ellemosin-²

FORMES

-a, -am, -e, -as, -arum, -is

ETIMOLOGIA

gr. ἐλεημοσύνη (subst. fem.), 'pietat', 'compassió'. En grec cristià, s'especialitza amb el significat de 'don de caritat', 'almoina'.³ El terme ἐλεημοσύνη deriva de l'adjectiu ἐλεήμων, 'compassiu', 'misericordiós'.⁴

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *almoina*; esp. *limosna*; fr. *aumône*; it. *limosina*; oc. *almòina*; port. *esmola*; rom. *almoină* (rar).⁵

DERIVATS

elemosinarius (*adj. i subst.*).

SIGNIFICAT

1. 'almoina', 'donació pietosa'; especialment en la construcció *elemosina a morte liberat animam*
2. 'institució dependent d'una comunitat religiosa que administra els donatius destinats a beneficència'
3. en la construcció *in (pro, ob) elemosina(m) alicuius*, 'per a la salvació de l'ànima d'algu'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1.

[900-901] Ordeig, *Dotalies* 24, p. 75; *acta de consagració (Sant Fructuós de Guils del Cantó)*; *scriptor Witardus presbiter: Deodonatus presbiter ... ad indulgentiam et remedium per*

¹ Cf. GMLC s. u. *elemosyna* (preparada per a la seva publicació).

² aelemosina doc. 973; aelemosinam doc. 1038; alimosin- docs. 966, 1016, ellemosinis doc. post 1106.

³ Aquest significat va desenvolupar-se, sobretot, a partir del llatí cristià *elemosina* (cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *elemosina*).

⁴ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. ἔλεος.

⁵ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *elemosyna*.

lacrimarum effusionem et per uerissimam penitencie emendationem siue per elemosinarum largissimam Dei miseratione piissimi Dei humiliter exposco.

926 DipGirona 199, p. 199; *donació; scriptor Gumila subdiachonus*: Quantum infra istas totas agencias uel affrontaciones includit ... dono atque trado seu concedo ad prephatam casam Dei uel ad abbatem Suniarum siue et ad monachos qui ibidem Deo seruiunt uel qui post eos successuri erunt, elemosina pauperum, stipendia monachorum et luminaria sancta Dei ecclesia concinanda propter remedium animee mee.

936 DipGirona 239, p. 227; *donació; scriptor Bancius praesbiter*: Idcirco propter hoc reminiscor Domini pietate dicentes: «Date elemosinam et omnia munda sunt uobis».⁶

965 DCBarcelona I 84, p. 280; *donació; scriptor Wifredus presbiter*: Donatores sumus ... domum s. Michelis archangelis cuius domum situs est infra muros ciuitatis Barchinona ... donamus modiata et semodiata de uinea ... propter animam de supradicto Gerane presbitero aut (*pro* ut) ipsi seruientes Deo in prephatum domum teneant et possideant, laborent et exfructent hoc totum ... a proprium de ipsa ecclesia. Et qui ista paupercula elemosina inrumpere temptauerit eadem feriatur sententia que sacrum chanonum docet.

966 DipPallars 197, p. 387; *donació; scriptor Siniofredus presuiter*: Ut quicquid excalidum loci illi extirpare aut [condirigire] ipse abba aut ipsa congregatio [laborare] potueri[n]t, liberum arbitrium concedimus alimosina seniori nostri et nostra peragere.

981 CSCugat I 136, p. 112; *donació; scriptor Unifreddus presbiter*: Aliud quod remanet de ipsam terciam partem donare fecissent ad sacerdotibus per missas, et in elemosinas ad pauperibus.

1005 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* 15, p. 229; *donació; scriptor Guillara presbiter*: Comenda[u]it nobis condam genitrice nostra Bellid[a] suam elemosinam quando ad obitum suum uenit.

1009 DACCBBarcelona 125, p. 421; *carta de confirmació; scriptor Iohannes leuita*: Ego quoque, ut uidi ipsa Cannonica, qui est constituta in sede Sancte Crucis, et ipsi

⁶ Lc 11, 41.

sacerdotes, qui cotidie offerunt sacrificium Deo pro anima fratris mei uel pro aliis christianis, et elemosinas, quas centum pauperibus accipiunt cotidie extra peregrinos, cecos, et claudos, laudauit et corroborauit et confirmo omnia que facta sunt.

1021 Baraut, *DocUrgell* 370 (Urgellia 4, p. 80); *testament; scriptor Suniefredus leuita*: Et prelibata elemosina faciant ... ad pauperibus.

1032 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* 31, p. 248; *compravenda; scriptor Guadamirus leuita*: Manifestum est enim commendauit nobis condam Constantinus suam elemosinam quando ad obit[um] su[um] uenit.

1038 Sangés, *DocGuissona* 7, p. 232; *donació; scriptor Chompanius sacer*: Nos simul in unum Eriballus episcopus et Constancia chomitissa et Arnallus Miro, manifestum est enim quia chomendauit nobis condam Ermengaudus suam elemosinam et iussit nobis ut scripturas donacionis fecissemus Sancte Marie.

1042 Baraut, *DocUrgell* 544 (Urgellia 5, p. 79); *adveració testamentària; scriptor Baro sacer*: et donet Viuas sacer in helemosina modios .II. de annona et quinales .III. de ui per singulos annos in uita sua pro anime ille.

1051 Baraut, *DocUrgell* 642 (Urgellia 6, p. 26); *testament; scriptor Seniofredus sacer*: Et donet per unumquemque annum per elemosina pro anima mea sesters V de blado et cannadas V de uino.

1054 Baraut, *DocUrgell* 28 (Urgellia 8, p. 147); *testament; scriptor Bernardus sacer*: Ad Viues Senta solidum I inter pane et uino et per helemosina modios III de blad et chinals IIII de ui uetere qui est in Alass.

1077 Puig i Ferreté, *Geri* II 20, p. 13; *donació; scriptor Miro monachus*: Sic ego Petro ... omnia dono Sancta Maria in helemosina senioris mei Artalli gratia comitis qui prefata mihi dedit uilla Fontefrida.

Et al.

En la construcció elemosina a morte liberat animam:

916 ACondal 51, p. 180; *donació; scriptor Wansarius presbiter*: Audientes predicacionem et monita Sanctorum Patrum: quia elemosina a morte liberat animam. Cognoscentes nos peccati macula onustos et compuctos de superna celorum pietatem, supplicantes ei misericordia, ut pius et missericors sit in peccatis nostris.

923 DipOsona 263, p. 249; *donació; scriptor Malanaicus presbiter*: Magnum nobis et satis licitum est domum Dei edificare ubique et de nostris rebus honorare atque concedere, audientes predicacionem et merita sanctorum patrum quia elemosina a morte liberat anima. Cognoscentes nos peccati macula onustos conpugncti de superna pietate ut eius misericors et propicius sit in peccatis nostris.

973 DipOsona 1145, p. 831 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 425, p. 356); *donació; scriptor Bradilus sacer*: Magnum nobis et licitis satis est domum Dei edificare ubique et de rebus nostris honorare adque concedere odientes predicaciones santorum patrum quia aelemosina a morte liberat anima cognoscenti nos peccati macula aunusta, compunctus diuine pietatis, ud pius et misericors sit Deus in peccatis anima Stefani, amen.

976 ACondal 180, p. 356; *donació; scriptor Arnulphus presbiter*: Magnum michi et satis licitum esse uidetur domum Dei hedificare et de meis rebus honorare atque concedere, audiente me predicacionem sanctorum Patrum, quia helemosina a morte liberat animam.

977 DipGirona 438, p. 391; *donació; scriptor Boretis notarius*: Magnum mihi et satis licitum esse uidetur domum Dei aedificare et de meis rebus honorare atque concedere. Audio enim monita sanctorum patrum quia eleemosyna a morte liberat animam. Cognosco me peccati macula oneratum, compunctus corde, de superna coelorum pietate supplico eius misericordiae, ut pius et misericors sit in peccatis meis.

990 Bolòs, *Serrateix* 32, p. 108; *donació; scriptor Wylemundus leuita*: Audiens predicacione et monita Sanctorum Patrum quia elemosina a morte liberat animam. Cognoscenti me peccati macula honustum diuina misericordia inspirante, etc. misericordia Dei deprecante ut misericors Deus pius et propicius sit peccatis meis.

1007 AComtalPerg I 87, p. 364; *donació; scriptor Agericus leuita et monachus*: Audiente me predicacionem sanctorum patruum quia helemosina a morte liberat animam,

cognoscente me peccati macula onustum, conpunctus diuina pietate ut pius et misericors sit Deus in peccatis meis.

1016 CSCugat II 462, p. 109; *contracte agrari; scriptor Wifredus presbiter*: Ego Firriolo licitum esse uidetur domus Dei hedificare et de rebus meis onorare adque concedere, audientes prechaciones sanctorum omnium alimosinam a morte liberat anima mea, cognoscitis pechata compucita diuina pietatis, ut pius et misericors sit Dominus in pechatis meis.

1041 Baraut, *DocUrgell* 542 (Urgellia 5, p. 76); *donació; scriptor Petrus sacer*: Audiente predicatione dominica uel monita sanctorum patrum quia helemosina a morte liberat anima, hec omnia cognoscho ego peccati macula obrutus conpunctus de superna pietate celorum, suplicante Dei misericordia ut pius et misericors sit in peccatis meis.

1051 Baraut, *DocUrgell* 644 (Urgellia 6, p. 29); *testament; scriptor Seniofredus presbiter ac monachus*: Ego Oriol leuita compunctus corde audientem me diuina scriptura dicente, quod elemosina a morte liberat animam et non patitur ire in gehennam sed sine dubio subleuatur ad gloriam, idcirco ego iamdictus Oriol leuita rogo ut sitis tutores atque helemosinarii mei.

1104 Baraut, *DocUrgell* 1211 (Urgellia 9, p. 41); *donació; scriptor Petrus clericus*: Ego Petrus proli Bernardi audiui predicationem et monita sanctorum patrum quia elemosina a morte liberat anima.

1108 DipCardona 132, p. 213; *donació; scriptor Petrus*: [Cum] helemosina a morte liberat animam. Idcirco, in Dei nomine, ego Bernardus, uicecomes Cardonensis, et Almodis, uicecomitissa, simul donatores sumus.

Et al.

2.

1075 Baraut, *DocUrgell* 873 (Urgellia 6, p. 225); *testament; scriptor Oliua sacer*: et de ipso blad que habeo remaneat ad Guillem iam dicto modio I ... et modio I de blad et I kinal de ui ad elemosina.

1096 CSCugat II, 762, p. 421; *donació; scriptor Raimundus*: Et post mortem meam totum solide remaneat Domino Deo ... et elemosine s. Cucuphatis in perpetuum habendum pro remedio anime mee.

1097 Baraut, *DocUrgell* 1149 (Urgellia 8, p. 78); *testament; scriptor Gilius sacer*: Ad Sanctum Andream monasterium ipsa mea mula ... et duos trapos de lectulo, unum ad dormitorium et alium ad helemosinam.

post 1106 Puig i Ferreté, *Gerri* II 96, p. 66; *acta fundacional*: Abbas autem, uel prior predicti monasterii, cum suis monachis dent parem societatem omnibus qui in fraternitate eorum se uoluerint miteri, in omnibus beneficiis que ante Domini fecerint tam in officiis diuinis quam in elemosinis et in omni die lunis per totum annum, sonent monachi classum signorum et canant missam pro animabus parentum eorum, qui se miserint in fraternitatem, et fratribus et fidelibus defunctis.

1107 CSCugat II 791, pp. 447 i 448; *donació; scriptor Benedictus monachus et leuita*: Ego Ermemirus, donator sum domino Deo et ad helemosina s. Cucuphatis cenobii et ad Berengario, helemosinario et cunctis successoribus suis, in perpetuum ... Alia uinea ... sic dimitto ad ipsa helemosina iam dicta et ad prefatis helemosinariis, ut habeant et teneant dum uinea esse poterit ... Predicta omnia que ego dono tibi Berengario, helemosinario, propter hoc, ut dum uiuus fuero, habeam de ipsam helemosinam s. Cucuphati unam libram panem tritici.

1123 CSCugat III, 863, p. 60; *testament; scriptor Geraldus monachus*: Et habeo in domum Guillelm Domeneg barrilis duos et dimitto eos ad elemosina sancti Cucuphatis simul cum ipso esplet qui hoc anno fuerit in maiols quos ego plantaui ad ipsos Gorgs.

1180 CSCugat III 1127, p. 278; *renúncia; scriptor Dalmacius leuita*: Diffinimus atque euacuamus domino Deo et helemosine cenobii s. Cucuphatis ipsam particulam ipsius uinee de Rouescay cum terra in qua est fundata.

1194 CSCreus 373, p. 375 (Papell, *DipSantesCreus* 368, p. 539); *donació; scriptor Petrus leuita*: Affrontat autem ille ortus qui fuit de Maria Conillo ... ex parte meridiei in orto illius helemosine et in orto Sancti Petri.

Et al.

3.

840 Baraut, *ActUrgell* 2 (Urgellia 7, p. 527); *donació; scriptor Comentales leuita*: Ego Suniefredus ... ob Domini amorem et helemosinam iamdicti piissimi Augusti ... do et concedo ... ad domum uocitatum domne mee semper uirginis Marie Sedis Orgellitane ... modiatam I ex terra arabile.

848-849? DipPallars 40, p. 304; *concessió; scriptor Langobardus cancellarius*: Liberum arbitrium concedimus in elimosina senioris nostri et nostre peragere.

852 DipPallars 47, p. 309; *donació; scriptor Francho diachonus*: Omnia donauimus atque concedimus pro elemosina nostra uel fratre meo Amunnum qui iam obiit ad ipas ecclesias iamdictas ... in loco ubi dicitur Abstenui in quo monasterius factus est.

854 Abadal, *ECuixà*, ap. 9, p. 133; *donació; scriptor Sanzulus presbyter*: De nos autem qui superuixerit fratrem suum retineat iuri suo in elemosynam nostram et ibidem seruiat et usuare faciat dum uiuit, et post obitum suum relinquat ad ipsa ecclesia uel monahos aut Exalata abbati.

859 DipPallars 55, pp. 313 i 314; *carta de confirmació; scriptor Ermenricus leuita*: Expetit nobis et deprecauit ut nos, una propter Dei amore et sancti Petri principem Apostolorum, et in elemosina seniori nostro uel nostra ut ei talem adiutorium sibi fieri iuberemus [per quas] res proprietatis Sancti Petri et suas ... sed liceat ibi supra dictum ipso abbate et suos monachos ... sub nostra tuicione et defensione et in elemosina seniori nostro et nostra quietos uiuere.

Et al.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 36r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 357): aelemosina – dicitur Dei mei donum. Et est potius dicendum per ‘e’ elemosina a greco ἔλεος quam elimosina per ‘i’. Nam eleos greco uocabulo dicitur Deus

Riuipullensis 59, f. 299r: elemosina uel elemon – misericordia

Fonts

Riu. 74, f. 36r ex Laistner, *Scholica*, p. 435: ele[e]mosina – dicitur Dei mei donum; et est potius dicendum per E ele[e]mosina a Graeco ἔλεος quam elimosina per I. Nam eleos Graeco uocabulo dicitur Deus

Riu. 59, f. 299r ex *GlossAnsil*. p. 198, 90: ele[e]mosyna – misericordia Graece; 91: elemon – misericors Graece; *Gloss*. II 294, 46; III 140, 47; 341, 27; 520, 24: misericordia – ἐλεημοσύνη; III 456, 44: misericordia – ἔλεος, ἐλεημοσύνη

COMENTARI

El terme *elemosina* (*eleemosyna*), que no es documenta en llatí clàssic, tingué un gran desenvolupament gràcies a la llengua dels cristians. Significa ‘misericòrdia’, ‘pietat’⁷ i, en especial, designa la manifestació d’aquesta pietat a través de l’almoïna, d’on passa a significar directament ‘almoïna’. Amb aquest sentit apareix sovint a la Vulgata⁸ i als textos dels autors cristians.⁹

L’almoïna és una donació pietosa feta per a socórrer una necessitat i pot adoptar diversos significats específics. Als textos medievals, podem observar com sovint s’empra per a referir-se a tota donació feta a una església o monestir. També serveix per a designar aquells béns de l’església que estan exempts d’obligacions feudals i, de vegades, altres béns que gaudeixen d’aquest mateix estatut privilegiat, tot i trobar-se en mans de laics. D’altra banda, pot designar l’edifici, situat a prop d’un monestir, on es donava l’almoïna, és a dir, l’hospici. Finalment, *elemosina* també significa ‘cementiri dels pobres’.¹⁰

Pel que fa a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, el mot *elemosina* (*eleemosyna*) apareix amb molta freqüència entre els segles IX i XII. En primer lloc, significa ‘almoïna’, ‘donació pietosa’, i s’empra també com a sinònim de ‘donació’ en transmissions de béns fetes a una església o monestir. Amb aquest mateix significat és molt freqüent trobar *elemosina* dins l’expressió *elemosina a morte liberat animam*. Es tracta d’un extret de la Vulgata¹¹ emprat al preàmbul de donacions –i alguns testaments– per a justificar la donació pietosa com a mitjà per a la salvació de l’ànima. Una de les fonts d’aquesta frase la constitueix el formulari de Ripoll,¹² en concret, dos dels models de *donationes ecclesiae* que es troben als folis 154v i 156r.¹³ Alguns escrivans, en lloc de

⁷ AUG. *Serm.* 207, 1.

⁸ Per exemple, a Tb 2, 16; 4, 7, etc.; Sir 3, 15; 7, 10, etc.; Mt 6, 2; Act 3, 2, et al.

⁹ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *eleemosyna*.

¹⁰ Sobre aquests usos específics, cf. Niermeyer et Blaise, *Lexicon*, s. u. *eleemosyna*.

¹¹ Tb 4, 11: *quoniam elemosyna ab omni peccato et a morte liberat et non patietur animam ire in tenebras*. Sobre l’ús formular d’aquesta cita, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

¹² Sobre el formulari de Ripoll, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

¹³ Editats per M. Zimmermann, “Un formulaire du Xème siècle”, pp. 82 i 85.

reproduir el text sencer del formulari, només reproduïen la cita de Tobies, fet que demostra que la frase *elemosina a morte liberat animam* ja s'havia convertit en formular per si sola.¹⁴

En segon lloc, *elemosina* fa referència a una institució que depèn d'una comunitat religiosa i que administra els donatius destinats a beneficència. Finalment, es documenta l'ús de la locució *in (pro, ob) elemosina(m) alicuius* per a designar un acte de misericòrdia fet per a la salvació de l'ànima d'algú.¹⁵ Pot construir-se ja sigui amb un substantiu en genitiu (docs. 840, 848-849? i 859), ja sigui amb l'adjectiu possessiu concertant amb *elemosina* (docs. 852 i 854).

¹⁴ Sobre les fórmules de redacció de les donacions a esglésies, veu. M. Zimmermann, *Écrire et lire*, pp. 270-278.

¹⁵ Cf. Niermeyer s. u. *eleemosyna* 4, et Blaise, *Lexicon*, s. u. *eleemosyna* 4.

elenchus (subst.)

VARIANTS

helenc-

FORMES

helencorum

ETIMOLOGIA

gr. ἔλεγχος (subst. masc. i neut.). Derivat del verb ἐλέγχω, aquest terme ha pres dos camins diversos. A la tradició homèrica, ἐλέγχω vol dir 'avergonyir', 'menysprear', d'aquí que la formació nominal ἔλεγχος signifiqui 'vergonya' o 'retret', 'oprobí'. D'altra banda, en grec jònic-àtic, el mateix verb s'usa amb el sentit de 'provar de refutar', 'convèncer d'una falta o error' i, en conseqüència 'retreure', 'culpar', 'acusar', així com 'qüestionar', 'interrogar'. Segons aquesta segona tradició, ἔλεγχος significa 'argument per refutar', 'prova', 'refutació'.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *elenc*; esp. *elenco*; it. *elenco*; port. *elenco*.

SIGNIFICAT

Incert; probablement fent referència als estels

TESTIMONIS DOCUMENTALS

977 Bolòs, *Serrateix* 23, p. 97; *acta d'elecció abacial; scriptor Arnulfus presbiter*: Cum priscorum multiformis aetas seris oppido sub solaribus prelongum sine legibus consumeret aeuum. Cumque exiciale cuncti subirent periculum sacrum quoque mortale genus inuaderet letum, cumque miseratus Deus suum plasma uoluisset pociori iure uti statuissetque preesse qui aptiora legerent sancita ne sua rationalis factura periret errabunda dechorosque diuersi ordinis sublimasset gradus in quibus uelut in supernis astris aurea effulgeret helencorum speciositas et quemque pro dignitate sui culminis nec latere posset fas fore uiuere, nisi sub tuente ductore quae olim uisebatur tetra et infima mox elatioribus subdita ceu rutilans enituit in monte lucerna.

993 Bolòs, *Serrateix* 35, p. 111 (Junyent, *Oliba* Dip. 15, p. 21); *acta d'elecció abacial; scriptor Wylyemundus leuita*: Cum priscorum multiformis etas seris oppido subsolaribus prelongum sine legibus consumeret aeuum, cumque exiciale c[uncti su]birent,

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. ἐλέγχω.

periculum, sacrum quoque mortale genus inuaderet letum, cumque miseratus Deus suum plasma uoluisset pociori iure uti, statuissetque preesse, qui apciora legerent sancita ne sua rationalis factura [per]iret errabunda dechorosque diuersi ordinis sublimasset gradus in quibus uelut in supernis astris aurea effulgeret helencorum speciositas et quemque pro dignitate sui culminis nec latere posset fas fore uiuere, nisi sub tuente ductore quae olim uisebatur tetra et infima, mox elatioribus subdita seu rutilans enituit in monte lucerna.

FONTS

Glossaris

Riuipullensis 74, f. 36r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 357): elenchos siue elencus – dicitur titulus librorum a sole qui grece helios appellatur sicuti a titane titulus. Sicut enim sol illuminat suo iubare mundum ita capitula uel tituli illustrent sequentia librorum

Fonts

Riu. 74, f. 36r ex Laistner, *Scholica*, p. 435: elenchos siue elemchus – dicitur titulus librorum a sole qui Graece [h]elios appellatur, sicuti a Titane titulus. Sicut enim sol illuminat suo iubare mundum ita capitula uel tituli illustrent sequentia librorum

COMENTARI

El llatí *elenchus* és un préstec del grec ἔλεγχος que designa, en primer lloc, una perla en forma de pera.² Amb aquest significat és emprat per autors com Plini o Juvenal.³ En una altra línia, els autors cristians van adoptar el sentit de 'refutació' que ja presentava el terme grec.⁴ En escolàstica, designa una sil·logisme que força a admetre una conclusió contrària a aquella adoptada inicialment, la qual és refutada.⁵

D'altra banda, *elenchus* també s'empra per a referir-se a l'apèndix d'un llibre'.⁶ De vegades, als apèndixs es trobaven els catàlegs o índexs, d'aquí que passi a significar també 'catàleg', 'índex' o 'llista'.⁷ Dins el mateix camp, també pot voler dir 'títol de llibre'.⁸ Aquest és precisament el significat que li atribueixen els glossaris catalans. És

² Cf. *Gloss.* II 364, 59: *elenchi* – μαργαρίται μεγάλοι; V 656, 16: *elenchos* – *gemmas non longiores*. No se sap del cert d'on ve aquesta accepció.

³ *PLIN. Nat.* 9, 113; *IUV.* 6, 459.

⁴ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *elenchus*.

⁵ Cf. Blaise, *Lexicon*, s. u. *elenchus*.

⁶ Cf. *SUET. Gramm.* 8.

⁷ Cf. *Laud.* 444, f. 90r (Miller, *Glossaire*, p. 177): ἔλεγχος – *index*.

⁸ Cf. Du Cange s. u. *elenchus*.

interessant el cas de l'única glossa de Ripoll conservada,⁹ que fa venir *elenchus* del grec *helios*, 'sol', i el llatí *titulus* de *Titan*, que també pot significar 'sol'.¹⁰ I explica que «de la mateixa manera com el sol il·lumina el món amb la seva brillantor, així els capítols i els títols il·lustren el contingut dels llibres.»

Pel que fa al corpus de documents analitzat, aquest terme hi apareix al preàmbul de dues actes d'elecció abacial del monestir de Santa Maria de Serrateix datades a les darreries del segle X. Tots dos documents segueixen el mateix model de redacció, el qual es basa en el conegut com a formulari de Ripoll, datat al segle X i conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó.¹¹ En concret, el present preàmbul segueix el model de redacció d'acta d'elecció abacial, que es troba per duplicat als folis 147r-148v.¹² De fet, el formulari s'hauria inspirat en l'acta d'elecció abacial de Froilà (doc. 977), document atribuït al comte-bisbe Miró Bonfill.¹³ D'altra banda, l'elecció d'Émil com a abat del monestir de Serrateix (doc. 993) segueix ja sigui el formulari ja sigui directament el document del 977. Émil substitueix Froilà, el qual renuncia al càrrec d'abat a causa de la seva incapacitat.¹⁴

El significat d'*elenchus* en aquests dos testimonis és incert; sembla que faria referència als estels, potser per influència de la glossa que atribueix l'etimologia del terme a *helios*.

⁹ Vid. supra GLOSSARIS.

¹⁰ Cf. s. u. *Titan*.

¹¹ Sobre el formulari de Ripoll, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

¹² Editat per M. Zimmermann, "Un formulaire du Xème siècle", pp. 69-72.

¹³ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

¹⁴ *Itaque in Dei nomine, ego Froylus abba, non possum obedienciam Sancte Marie Sanctique Urbicii exercere et gubernare nec legem meam adimplere, quia deficit uirtus mea et loquela mea.*

encaenia (subst.)

VARIANTS

enchen-

FORMES

enchenie

ETIMOLOGIA

gr. ἐγκαίνια (subst. neut. pl.), 'reconsagració', 'consagració'; format a partir de l'adverbi ἐν, 'dins', i de l'adjectiu καινός, 'nou', 'recent'. Derivat del verb ἐγκαίνιζω, 'renovar', 'inaugurar', 'consagrar', present als Setanta i al Nou Testament grec, ἐγκαίνια s'especialitza per a designar la festa d'inauguració d'un temple entre els jueus. En la llengua patristica grega es refereix tant a la dedicació o consagració d'un temple o d'esglésies de nova constitució (mantenint, per tant, el sentit originari de καινός),¹ com a la festa anual de dedicació o consagració d'una església.²

FORMES ROMÀNIQUES

It. *incignare*.³

SIGNIFICAT

'consagració o dedicació d'un temple o església'⁴

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1080 Baraut, *ActUrgell* 71, Urgellia 1, p. 152 (Ordeig, *Dotalies* 242, p. 249; Marquès, *Elins* 50, p. 86); *acta de consagració (Santa Cecília d'Elins); scriptor lator legis ac iuris Ermengaudus*: Et epyfatum comitem, nobilem illustrissimumque uirum, probitate et prudentia clarum, qui in hac die nonnulla ac puchras sicut in subsequentibus demonstrabitur, pro remedio anime sue ex prediis ac alodiis optulit dona ad supplementum illius loci militantiumque Deo per omne euum ibi, atque omnes alios primos uel infimos qui parum uel magnum aliquid optulere domino Deo in die uel loco illo, fultus apostolorum Petri et Pauli auctoritate et pontificali subnixus potestate a peccatorum omnium soluit discrimine, et animas omnium fidelium defunctorum in

¹ Cf. Byzantinischen Gräzität s. uu. ἐγκαίνιον, ἐγκαίνις et ἐγκαίνισμα, 'renovació', 'restauració'.

² Cf. Lampe, *PGL*, s. u. ἐγκαίνια.

³ El significat, però, és força diferent; significa ja sigui posar-se una peça de roba per primera vegada, ja sigui començar una cosa (*un fiasco, il pane*, etc.).

⁴ El mateix significat té *scenopegia*; cf. s. u.

eodem loco quiescentium eruit ab horrida inuisi tenarii sede sua supplici prece. Et in prenomina iam die eiusdem basilice enchenie omnia ad sue ecclesie aliquo modo pertinentia alodia, huius dotis conscriptione firmissima roborauit auctoritate ac stabilissima proprie manus confirmatione.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 70r (Alturo, *Glossa VI*, p. 79): incenia – noua templi <h>edificatio et dedicatio. Cenon greci nouum dicunt

Riuipullensis 59, f. 299r: encenia – initium uel dedicationes

Parisiensis Lat. 609, f. 8v (Alturo, *Glosario en escritura visigótica*, p. 197): incenia – noue edificationis obserbatio aut dedicatio. Cenon namque in linguam Grecam nobum significat. Hanc ergo sollempnitate Iudei octubrio mense dedicationis templi colebant diem.

Parisiensis Lat. 2306, f. 106r (Alturo, *Glossari*, p. 16): dedicationes – encenia

Fonts

Riu. 74, f. 70r; *Par.* Lat. 609, f. 8v ex *Isid. Etym.* 6, 18, 12: Encaenia est noua templi dedicatio. Graece enim καίνὸν dicitur nouum. Quando enim aliquid nouum dedicatur, encaenia dicitur. Hanc dedicationis templi sollempnitatem Iudaei Octobri mense celebrabant; *Gloss.* V 365, 29: incaenio – nouae aedificationes⁵

Riu. 59, f. 299r ex *GlossAnsil.* p. 202, 9: encaenia – initia uel dedicationes; *Gloss.* IV 63, 6: encaenia – initia uel dedicatio[nes]; IV 510, 11: encaenia – initium uel dedicationes; IV 336, 4; V 193, 21: encaenia – initia uel dedicationes

Par. Lat. 2306, f. 106r ex *Gloss.* IV 328, 2: dedicationes – encaenia; IV 351, 32; V 629, 23: incaenia – dedicationes

COMENTARI

El terme *encaenia* s'utilitza en llatí bíblic i cristià per a designar la festa celebrada entre els jueus per la consagració d'un temple.⁶ A més de referir-se a les festes de la consagració del temple establertes per Judes Macabeu,⁷ en un sentit més general vol dir 'dedicació' o 'inauguració', 'dedicació d'església'.⁸

⁵ Cf. EUCHER. *Instr.* p. 154, 15: *incaenia nouae aedificationis obseruatio uel dedicatio.*

⁶ Cf. Du Cange et Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *Encaenia.*

⁷ 1 Mcc 4, 59: *et statuit Iudas et fratres eius et uniuersa ecclesia Israhel ut agatur dies dedicationis altaris in temporibus suis ab anno in annum per dies octo a quinta et uicesima mensis casleu cum laetitia et gaudio.*

⁸ Cf. ISID. *Eccl. off.* 1, 35, et Niermeyer s. u. *encaenium.*

Malgrat ésser un terme notablement testimoniats a les glosses,⁹ n'hem documentat una única aparició al nostre corpus. En concret, *encaenia* apareix a l'acta de consagració de l'església de Santa Cecília d'Elins, redactada per Ermengol Bernat d'Urgell.¹⁰

A l'actualitat, el terme *Encaenia* designa una cerimònia celebrada a la Universitat d'Oxford, en què s'entreguen diplomes honorífics a persones distingides i es commemoren els seus benefactors.

⁹ Vid. supra GLOSSARIS.

¹⁰ Sobre aquest personatge, vid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.2.

eous (adj.)

FORMES

eoā

ETIMOLOGIA

gr. ἠῶρος ο ἑῶρος (adj.), 'del matí', 'de l'orient', 'oriental'. Deriva del substantiu femení ἠῶς, que designa l'aurora, és a dir, el matí o la llum del dia i, per extensió, l'Orient, tenint en compte que és des d'on surt el sol.

FORMES ROMÀNIQUES

Es documenta aïlladament a la llengua literària,¹ ja que la forma que ha perviscut fins a les llengües romàniques és el llatí *orientalis*: cat. *oriental*; esp. *oriental*; fr. *oriental*; it. *orientale*, oc. *oriental*; port. *oriental*; rom. *oriental*.

SIGNIFICAT

'oriental', 'de l'orient', 'de l'est'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1071 Baraut, *DipTavernoles* 79, p. 153; *donació*: Sicut supra scriptum est et cogniti sunt termini ab incolis loci illius per quaddrina climata, a parte scilicet eoā et occidua necne australi et septentrionali, cum decimis et primicis omnibus.

1077 Baraut, *DocUrgell* 915 (Urgellia 7, p. 47); *donació*; *scriptor lator legis Ermengaudus*: Terminantur autem semel dicte due prime uille, uidelicet Loto et Clopedera cum ecclesiis illarum et cum omnibus pertinentibus rebus illarum, ab orientali clima in castrum quod uocatur Mirales, ab australi uero plaga sursum in Cadini iuga, ab occidentali enim clima in termino de castro quod dicitur Aguda siue in Sancto Iuliano de Gisso, a septentrionali plaga in Sigaris unda. Parrochia etiam illa de Vilanova terminatur ab eoā clima in uilla que uocatur Arcegal seu in uilla que dicitur Nansouell, ab australi parte in uilla prenominata Lotoni, ab occidente in uilla que nuncupatur Banat superiore et subteriore seu in uillula que dicitur Pecias, a parte septentrionis in uilla que dicitur Chera.

1094 Baraut, *DocUrgell* 1113 (Urgellia 8, p. 39); *compravenda*; *scriptor Miro presbiter*: Habet autem afrontaciones ipsa pecia de uinea cum ipsa terra in quo est fundata et

¹ Vid., per exemple, Treccani s. u. *eoō*.

cum ipsas arboribus utriusque generis qui ibi sunt in circuitu plantati et cum ipsam terciam partem de ipsa ruira, a clima eoa in uinea de Adaled, ab australi autem parte in uineas Guifret Eid, a clima uero occiduo in estrada publica et in uinea de Ponz Arnall, a plaga ergo septentrionis in uinea de Guifret Adouer, et ipso trull et ipsa cultia cum suis IIII afrontacionibus.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 23r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 310): eous – solus uel lux

Riuipullensis 74, f. 39v (Alturo, *Corpus*, p. 153): <a>eoos – Auralis uel Lucifer, interdum et pro sole accipitur, ut apud poetas

Riuipullensis 74, f. 43v: eous – orientalis

Riuipullensis 59, f. 294v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 377): eous – oriens

Riuipullensis 59, f. 297v: <a>eous – orientalis; <a>eoi – orientis

Fonts

Riu. 74, f. 23r *ex GlossAnsil.* p. 36, 174: eous – lux; p. 204, 19: eous – lux; *Gloss.* IV 63, 40: eous – lux; IV 514, 15: eous – sol aut lux

Riu. 74, f. 39v *ex Gloss.* V 18, 22; 64, 26; 164, 6: eous – est homo de oriente ex aurora uel lucifer interdum et pro sole ponitur ut apud poetas

Riu. 74, f. 43v; *Riu.* 59, f. 294v; *Riu.* 59, f. 297v *ex GlossAnsil.* p. 36, 165: eoo – oriens; 166: eoas – orientalis; 168: eoi – orientis; 169: eois – orientalibus; *Gloss.* II 578, 30: eous – orientalis; IV 12, 6: eoi – orientis; IV 12, 5; 18; V 164, 5; 290, 12: eoas – orientalis; IV 63, 41; 336, 20; 514, 16; V 290, 10: eois – orientalibus

Alia: GlossAnsil. p. 36, 163: eoo – orientem solem; 164: eoo – orientali aut matutino; *Gloss.* IV 63, 38: eoo – orientali aut matutino uel solem; V 164, 3: eoo – orientem solem; V 164, 4: eoo – orientali aut matutino; IV 514, 14: eouo – orientem solem

COMENTARI

L'adjectiu *eous* és emprat per poetes clàssics com Ovidi o Virgili amb el significat general d'oriental, així com amb diversos usos poètics específics (referit a l'estrella del matí, com a nom propi d'un dels cavalls del Sol, etc.).² L'usa també la literatura cristiana³ ja sigui com a adjectiu⁴ o com a substantiu referit a l'Orient⁵ o al rei mag d'Orient.⁶

² Cf. Gaffiot. s. u. *Eous*.

³ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *Eous*.

⁴ PRUD. *Cath.* 2, 67.

⁵ CHALC. *Tim.* 93.

⁶ PRUD. *Apoth.* 608.

El trobem a la documentació altmedieval catalana inserit dins l'enumeració de les quatre delimitacions principals d'un terreny, les quals coincideixen amb els quatre punts cardinals (nord-sud-est-oest). En concret, hem localitzat l'hel·lenisme *eous* a tres diplomes procedents de la zona del comtat d'Urgell i redactats cap a les darreries del segle XI. La primera aparició la trobem l'any 1071 en una donació privada feta al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles; manca el final del diploma i, per tant, no coneixem el nom del seu redactor. Uns anys més tard, el 1077, tornem a trobar aquest terme en una donació que féu el comte d'Urgell Ermengol IV a Santa Maria de la Seu d'Urgell, en aquest cas redactada precisament pel jutge Ermengol Bernat d'Urgell.⁷ Finalment, tornem a llegir la forma *eoā* en un document privat de compravenda redactat pel prevere Miró l'any 1094.

Tal i com acabem d'indicar, l'hel·lenisme *eous* apareix en tots tres casos en relació amb la delimitació de les afrontacions d'un territori.⁸ On queda palès aquest significat de manera més clara és al document redactat per Ermengol, al qual es repeteixen les quatre delimitacions del terreny. En primer lloc trobem els sintagmes *ab orientali clima*, *ab australi plaga*, *ab occidentali clima* i *a septentrionali plaga*, mentre que al repetir aquests quatre límits, Ermengol fa ús de la *uariatio* i canvia l'adjectiu *orientali* per *eoā*, de significat equivalent. Per tant, *eoā clima* fa referència a la delimitació del terreny per la part oriental o de l'est. Observi's, a més a més, que ha substituït *ab australi plaga* per *ab australi parte*, *ab occidentali clima* per *ab occidente* i *a septentrionali plaga* per *a parte septentrionis*, amb una clara voluntat d'evitar la repetició dels mateixos mots.

Tenint en compte la proximitat geogràfica i cronològica dels tres diplomes i l'originalitat del mot, no descartem la influència d'Ermengol en tots ells. Recordem que del primer testimoni no en sabem el redactor, mentre que Miró ja apareix relacionat amb Ermengol en altres ocasions.⁹

⁷ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.2.

⁸ En tots tres documents apareix també l'hel·lenisme *clima* per a designar els punts de delimitació del terreny; cf. s. u.

⁹ Cf. s. uu. *epilogus* et *lelex*.

epilogus (subst.)

VARIANTS

epil-, epyl-

FORMES

epilago; epylogum, -o

ETIMOLOGIA

gr. ἐπίλογος (subst. masc.), ‘conclusió’, ‘epíleg’. Està format a partir de l’adverbi ἐπί, ‘sobre’, i del substantiu masculí λόγος, ‘paraula’ o ‘raó’. Derivat del verb λέγω, ‘explicar’, ‘dir’, el terme λόγος és una forma antiga de gran importància. A Homer i a Hesíode, emprat en plural (λογοί), designa el llenguatge, mentre que en dialecte jònic pren el sentit de ‘relat’, ‘narració’, ‘explicació’, ‘raonament’, per oposició a ‘realitat’ (ἔργον). N’ existeixen compostos amb diversos preverbis, d’on sorgeix ἐπίλογος.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *epíleg*; esp. *epílogo*; fr. *épilogue*; it. *epilogo*; oc. *epilòg*; port. *epílogo*; rom. *epilog*.

SIGNIFICAT

‘final’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1080 Baraut, *DipTavèrnoles* 87, p. 160; *convinença*: Hoc pactum conueniencie ego ipse Ermengaudus manu propria ac laudauit et hoc signum secundum meum morem in epilago (SIC)² libens impressi, in die et anno notati in principio.

1086 Baraut, *DocUrgell* 1032 (Urgellia 7, pp. 153 i 154); *adveració testamentària*; *scriptor Miro diachonus*: Adhuc loquela plena et memoria integra habens, ante se uenire fecit scriptorem cui iussit suum scribere preceptum qualiter eius distribueretur possessio post illius a presenti luce discessum ... Et erat in suo pleno sensu et memoria integra quando hoc totum precepit, et ille auctor unaqueque res spetialiter dictando et scriptor scribendo ad metam peruenerunt sui precepti, quod prephatus auctor illud coram se relegere fecit et a superiori clima usque in epylogum illut laudauit atque nobis uidentibus propria manu firmauit, nosque proprio ore rogauit ut illut preceptum

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. λέγω.

² Aquest document es conserva en una còpia del segle XIII (ACU, *Cartulari de la Conca*, n. 4), on llegim *epilago*, i en una còpia del segle XVIII feta per Jaume Pasqual (Pasqual, *SACat* IX, f. 64rv), amb la lectura *epylogo*.

firmassemus et post suum excessum scriptarum inibi rerum testes essemus qui secundum quod et orauit fecimus.

1090 Baraut, *DocUrgell* 1063 (Urgellia 7, p. 183); *adveració testamentària*; *scriptor Isarnus diachonus*: Lator legis ac iuris Ermengaudus epyfati lelex fui precepti et in epylogo solito signo propria manu confirmaui.

1090 Baraut, *ActUrgell* 74, Urgellia 1, p. 162 (Ordeig, *Dotalies* 258, p. 283); *acta de consagració (Santa Maria d'Organyà)*: Lator legis ac iuris Ermengaudus hanc a summo usque ad deorsum scripsit dotem a prephatis principibus iussus cum litteris suprapositis, peractis XXIII^{or} uersibus et in epylogo solitum hoc signum impressit libens ac deuotus, in anno et mense ac die quo superius.

1093 Baraut, *DocUrgell* 1107 (Urgellia 8, p. 34); *testament*: Ermengaudus iuris ac legis lator sancteque Urgellensis ecclesie hostiarius et ianitor hoc iussus scripsi textum a summo usque deorsum et in epylogo solitum inpressi signum in die annoque prefixo.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 43v: epilogi – celeuma idest decantatio; epilogi – siue peroratio et finitio

Riuipullensis 59, f. 299r: epilogium – narratio misse (SIC)

Fonts

Riu. 59, f. 299r *ex GlossAnsil.* p. 205, 51: epilogum – narratio miserationis; *Gloss.* IV 410, 26: epilogum – narratio, miserationes; IV 232, 30: epilogon – narrationes et ratione; V 358, 6: epilogi – narratio

Alia: GlossAnsil. p. 205, 52: epilogus – nouissima pars controuersiae quae preces tantum habet; *Gloss.* IV 64, 8: epilogus – nouissima pars controuersiae quae preces tantum habet; IV 513, 23: epilogus – nouissima pars controuersiae; V 290, 21: epilogus – nouissima pars controuersiae flebilis ad misericordiam iudicum commouendam

Gloss. II 578, 33: epilogus – recapitulatio breuis; V 498, 52: epilogum – miseratio, [re]capitula[tio]

Gloss. IV 232, 32: epilogus – extrema pars libri

COMENTARI

Es tracta d'un terme emprat en retòrica *quo extrema pars orationis significatur*.³ Ja definit per Quintilià,⁴ és usat per autors clàssics com Ciceró o cristians com Lactanci o Sidoni

³ Cf. ThLL V/2 63 et ss.

Apol·linar, entre d'altres.⁵ *Epilogus* designa la fi d'un discurs i significa 'peroració', així com també 'resum' o 'conclusió'.

Pel que fa al nostre corpus, aquest hel·lenisme només es troba present en documents redactats per Ermengol Bernat d'Urgell⁶ o en els quals hi participa d'alguna manera. Apareix sempre en la locució *in epilogo* o *in epilogum*, emprada amb el significat de 'al final'. Aquesta expressió la trobem per primera vegada en una convinença de l'any 1080 en què Ermengol, *manu propria*, subscriu el document al final segons el seu costum (*hoc signum secundum meum morem in epilago impressi*).

D'altra banda, l'hem documentat en una adveració testamentària de l'any 1086.⁷ El testador havia fet venir un redactor perquè posés per escrit les seves últimes voluntats i, un cop hagué acabat de dictar tots els seus llegats, féu que li llegissin tot el testament abans de donar-lo per vàlid en la seva totalitat i de signar-lo en presència dels testimonis. Aquest *scriptor* a qui es fa referència correspon a *Berengarius adolescens clericus*, el qual redactà el testament en qüestió el 5 de juliol del mateix any.⁸ La present adveració va dictar-la el propi Ermengol, el qual actua com a jutge,⁹ i la va posar per escrit un diaca de nom Miró (*Legis lator ac iuris Ermengaudus hoc dictavi totum et inibi impressi hoc signum. Miro diachonus, qui hec scripsi rogatus in prefixum annum et tempus*). Per tant, sembla clar que l'ús del sintagma *in epilogum* és fruit del jurista, el qual utilitza una expressió que no hem tornat a trobar en la documentació estudiada (*a superiori clima¹⁰ usque in epilogum*) per a fer referència a la totalitat del testament que el testador es fa llegir i que confirma de principi a fi com a vàlid.

A més a més, *in epilogo* es repeteix tres vegades a la subscripció d'Ermengol en una fórmula utilitzada per expressar que, com és costum, al final del document hi ha

⁴ QUINT. *Inst.* 6, 1, 55: *Sunt qui hos merikos epilogous uocent, quo partitam perorationem significant. Mihi non tam partes eius quam species uidentur, si quidem et epilogi et perorationis nomina ipsa aperte satis ostendunt hanc esse consummationem orationis.*

⁵ CIC. *Brut.* 137; *Orat.* 57; *Planc.* 83; LACT. *Inst.* 5, 3, 25; SIDON. *Epist.* 9, 16, 4, et al.

⁶ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.2.

⁷ A excepció d'aquest document, l'hel·lenisme *epilogus* apareix sempre a la signatura del propi Ermengol.

⁸ 1086 Baraut, *DocUrgell* 1029 (Urgellia 7, pp. 147-150).

⁹ *Hec est sacramentalis conditio ultime uoluntatis cuiusdam hominis defuncti ... cuius ordo actus est ordinante iudice Ermengaudo.*

¹⁰ L'ús del terme *clima* com a 'part d'un escrit o document' és el resultat de buidar el seu significat originari de 'regió' o 'zona' de tota connotació geogràfica (cf. s. u. *clima*).

afegit la seva signatura (*in epylogo solito signo confirmaui; in epylogo solitum hoc signum impressit; in epylogo solitum impressi signum*). En el primer cas (doc. **1090** Baraut, *DocUrgell*), una adveració testamentària, malgrat no escriure ell mateix el diploma, actua com a jutge i n'ordena la redacció.¹¹ Els dos darrers documents citats (docs. **1090** Baraut, *ActUrgell* i **1093**) sí que foren redactats en la seva totalitat per Ermengol, el qual insisteix en el fet d'haver-los escrit des del principi fins al final (*a summo usque [ad] deorsum*). Observem, doncs, que en aquests dos casos l'expressió *a superiori clima usque in epylogum* ha estat substituïda per una d'equivalent en referència a la totalitat de l'acta, mentre que l'ús d'*in epylogo* s'especialitza per a designar la part final del document, és a dir, a les subscripcions.

Finalment, destaca l'ús de la *y* grega com a element hel·lenitzant amb la finalitat de conferir un aire més exòtic o culte als diplomes.

¹¹ Sobre aquest diploma, cf. s. u. *lelex*.

episcopus¹ (subst.)

VARIANTS

aepisc-, episc(h)-; bisbe, bispe²

FORMES

-us, -um, -i, -o, -os, -orum, -is; bisbe, bispe

ETIMOLOGIA

gr. ἐπίσκοπος (subst. masc. i fem.), ‘qui observa’, ‘qui vetlla sobre’. Pren el significat de ‘guardià’ o ‘protector’ i, en particular en època clàssica, designava un magistrat que s’enviava a reclamar justícia als pobles subjectes a Atenes. En grec cristià, fa referència a un cap eclesiàstic, i s’acaba especialitzant amb el significat de ‘bisbe’.³ Deriva del verb ἐπισκέπτομαι, ‘anar a examinar o visitar’, ‘examinar’, ‘observar’. Aquest es compon de l’adverbi ἐπί, ‘sobre’, i del verb σκέπτομαι, ‘dirigir l’esguard vers’, ‘mirar’, ‘examinar’.⁴

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *bisbe*; esp. *obispo*; fr. *évêque*; it. *vescovo*; oc. *evesque*; port. *bispo*; rom. *episcop*.⁵

DERIVATS

archiepiscopus (*subst.*), episcopalis (*adj.*), episcopatus (*subst.*), episcopium (*subst.*).

SIGNIFICAT

‘bisbe’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

805 Baraut, *DipTavèrnoles* 1, p. 72; *donació*; *scriptor Amaricus sacerdos*: Ego Leideradus, gratia Dei hanc si indignus episcopus ... dono ego Leideradus, hanc si indignus episcopus, ipsa mea ecclesia.

841 Marquès, *CartCarlemany* 3, p. 59; *reconeixement*; *scriptor Maurellus presbiter*: [I]n presentia donni Gondemari sedis Gerundensis episcopi ... donni Gundemari supradicti episcopi.

¹ Cf. GMLC s. u. *episcopus* (preparada per a la seva publicació). Sobre aquest terme, uid. etiam Prieto, *Lèxic dels oficis*, s. u. *episcopus*.

² bisbe, bispe doc. 1172.

³ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. ἐπίσκοπος II B.

⁴ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. σκέπτομαι.

⁵ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *episcopus*.

888 Ordeig, *Dotalies* 10, p. 37; *acta de consagració (Sant Andreu de Tona)*; *scriptor Addanagildus presbiter*: Ego Gotmarus, humilis episcopus, dono ibi casam cum curte.

922 Marquès, *CartCarlemany* 34, p. 113; *compravenda*; *scriptor Audesindus presbiter*: Ego Audesindus presbiter uinditor sum tibi Wigone episcopum emptore.

931 CDipSGirona 67, p. 114; *donació*: Sic donamus cum exio et regressio suo ad ecclesie sancte Marie sedis Gerunde ciuitatis, aepiscopis, chanonis uel clericis ibidem Deo famulantibus.

935 DipOsona 408, p. 340; *compravenda*; *scriptor Fruiga leuita*: Ego Nadalia femina et filiis meis Guifredus et Tudisculus, uin[di]tores nos tibi Georgio episcopos, entorem.

942 Junyent-Ordeig, *DipVic* 206, p. 176; *donació*; *scriptor Ihegubaldus presbiter*: Donamus adque concedimus ad domum Sancti Petri de sede Vicho uel in manum de Georgio episcopo seu de channonis eius.

948 DipGirona 276, p. 255; *donació*; *scriptor Odoacrus presbiter*: Ego Gothmarus, sedis Hierundensium humilis aepiscopus.

1002 Baraut, *DocUrgell* 278 (*Urgellia* 3, p. 108); *procés judicial*; *scriptor Bonushomo leuita*: Adgregati sunt predictis episcopis et pretaxatis nobilibus.

1002 Ordeig, *Dotalies* 121, p. 20; *acta de consagració (Sant Pere de Besalú)*; *scriptor Giskafredus presbiter et monachus*: Visumque illis est ut ore supranominatorum beatissimorum episcoporum inextricabilis cautio firmaretur.

1006 Udina, *La successió testada* 66, p. 218; *adveració testamentària*; *scriptor Seniofredus sacer*: In ipsa bagolia de domno Arnolfo, episcopo, uel de Reimundo, uicescomite, fratri suo.

1006 DACCBBarcelona 70, p. 352; *compravenda*; *scriptor Bonushomo leuita*: Facimus hoc per assensum domni Aetii, barchinonensis episcopi.

1010 Baraut, *DocUrgell* 314 (*Urgellia* 3, p. 146); *adveració testamentària*; *scriptor Dela presbiter*: Et precepit dare ad Ermengaude aepiscopo, suo nepoto, ipso suo alode que ille abuit in ipsa Espunna, in tali conuentu dum uiuit teneat et posideat.

1012 DACCBBarcelona 185, p. 496; *permuta*; *scriptor Galindus leuita*: Ego Deusdedit episcopos, simul cum fratres meos canonicos.

1013 CSCCugat II 452, p. 98; *sentència judicial*; *scriptor Bonushomo leuita*: In iudicio domni Raimundi, comitis ... sub pertractacione episcoporum, id est, Deusdedit, Barchinonensis, Hermengaus Orgillitensis, Borrellus, Ausonensis, et Olibane, Helenensis.

1016 AComtalPerg I 118, p. 406; *renúncia*; *scriptor Viuas presbiter*: Prefata terra possidebat era de prelibata Emmo, qui possidebad per carta donacionis quem condam Viuas aepiscopus ei fecerat.

1017 DACCBBarcelona 275, p. 630; *compravenda*; *scriptor Ioannes presbiter*: Ego Sensenna femina uinditrice sum tibi domno Deusdedit, epischopo gratia Dei, emtores.

[1028-1035] Ordeig, *Dotalies* 152, p. 64; *acta de consagració (Sant Vicenç de Roda)*; *scriptor Galindo presbiter*: Et est manifestum quod hodierno die et tempore ad iamdicta ecclesia et ab episcoporum illorum et seruientes illius abeant, teneant adque possideant.

1036 Baraut, *DocUrgell* 497 (Urgellia 5, p. 37); *compravenda*; *scriptor Adalbert presbiter*: Ipsa curtina, qui nobis aduenit de don[a]cione de domno Ermengaudo episcopo.

1067 Baraut, *DocUrgell* 797 (Urgellia 6, p. 162); *convinença*: In presentia Wilelmi gratia Dei episcopi et cunctis canonicis Sancte Marie sedis.

1072 DACCBBarcelona 1209, p. 1893; *contracte agrari*; *scriptor Aluuinus sacer*: Ut ibi edifices domos ... et dones mihi, prelibato Umberto episcopo, et successoribus meis episcopis per unumquemque annum duobus porcis.

1102 CDipÀger I 186, p. 452; *testament*; *scriptor Poncius sacer*: Et alia mea medietate relinquo ad sancti Micahelis et ut faciant ipsos canonicis uel alios meos manimesores missam cantare ad aepiscopum propter remedium anima mea et propter animas de pater meo et de mater mea.

1109 Baraut, *DocUrgell* 1253 (Urgellia 9, p. 85); *donació*; *scriptor Arnallus Bernardi helemosinarius*: Per supradictos episcopos uel per illorum nuncium uel nuncios.

1149 DipAlguaire 5, p. 88; *donació; scriptor Ato presbiter*: Ego Raimundus, gracia Dei Barchinonensis comes ... dono tibi Bernardo Urgellensi episcopi kastrum quod dicitur Aluoira.

1149 CPoblación I 73, p. 118; *carta de franqueses; scriptor Sendredus notarius Tarracone sedis*: In consilio cum Barchinonensi comite et episcopis et aliis multis hominibus, dedi ciuitate Tarracone.

[**1164**] CDipÀger II 373, p. 693; *procés judicial*: Causa inter Ylerdensem et Urgellensem episcopos de terminis sue diocesis uerteretur.

1172 Baraut, *DocUrgell* 1669 (Urgellia 10, p. 194) *testament; scriptor Raimundus sacer*: Et relinquo ad Ramon ipsum castrum de Guardasiuenen et Ramon ipsum castrum que prenda per lo bispe et per la canonica ... cum ipso castel quod habeo (*sic*) Ramon per lo bispe et per los canonges, et bisbe et canonges que donent C morabetinos bonos in auro o qualem meliorem moneta corruerit a Ponz de Sero et ad uxor sua Arsen ... Et bispe et canonges o Ponz de Sero que tragen de ipso dona ad qualem meliorem placitum potueri[n]t ipsa pignora. Et bispe et canonges, si donen a Ponz de Sero istum auer supra scriptum, teneant ipso castel tro Ramon de Artesa habet pagatum ipso auer.

Et al.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 23r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 310): episcopus – superpositus uel speculator

Riuipullensis 74, f. 67r (Alturo, *Glossa VI*, p. 70): episcopi – grece, latine speculatores dicuntur, quia speculari debent mores et uitam de omnes sibi subditos

Parisiensis Lat. 609, f. 9r (Alturo, *Glosario en escritura visigótica*, p. 197): episcopus – superinspector, ideo propheta ait: «speculatorem te posui domui Israhel»⁶

Fonts

Riu. 74, f. 23r *ex GlossAnsil.* p. 319, 38: speculator – episcopus; *Gloss.* V 290, 14: episcopus – speculator

Riu. 74, f. 67r *ex Isid. Etym.* 7, 12, 12: Episcopi autem Graece, Latine speculatores interpretantur. Nam speculator est praepositus in Ecclesia; dictus eo quod speculari, atque praespiciat populorum infra se positorum mores et uitam

⁶ Ez 3, 17: *speculatorem dedi te domui Israhel.*

Par. Lat. 609, f. 9r *ex Gloss.* IV 232, 37: *episcopus* – *superinspector*; IV 512, 27: *episcopus* – *superinspector*, *uisitator* uel *speculator*

COMENTARI

El terme *episcopus*, ‘guardià’, ‘protector’, ‘vigilant’, és un préstec del grec ἐπίσκοπος, especialitzat a la llengua de l'Església amb el significat de ‘bisbe’.⁷ Apareix amb freqüència en autors cristians i a la Vulgata,⁸ i pot anar acompanyat d'adjectius o de substantius en genitiu que n'especifiquen la categoria (*episcopus cardinalis*, *episcopus medius*, *episcopus Innocentium*, etc.).⁹

Pel que respecta al corpus analitzat, *episcopus* es documenta amb molta freqüència des de principis del segle IX fins ben entrat el segle XII amb el significat de ‘bisbe’. Els glossaris, però, no recullen aquest significat, sinó que cerquen l'etimologia del terme i recuperen la idea d'observar o vigilar.¹⁰ Quant a les variants, destaquen les formes ja catalanes *bisbe* i *bispe*, documentades en un diploma del segle XII (doc. 1172).¹¹ Aquestes formes resulten de l'afèresi i la síncope d'*episcopus*, amb sonorització de la sorda inicial.¹²

A banda d'*episcopus*, a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval s'empren diversos sinònims per a designar el bisbe: *praesul*, *antistes*, *opilio*,¹³ *pontifex*, *pastor*, *archimandrita*,¹⁴ etc.

⁷ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *episcopus*.

⁸ Sobre els diversos matisos semàntics que pot adoptar aquest terme, cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *episcopus*.

⁹ Cf. Du Cange s. u. *episcopus*.

¹⁰ Vid. supra GLOSSARIS.

¹¹ L'única còpia conservada, però, data del segle XIII (ACU, *Liber dotaliorum ecclesiae Urgellensis*, f. 249r, doc. 856).

¹² Sobre l'evolució fonètica del terme a les llengües romàniques, uid. *DECat* I 809, 55b et ss.

¹³ Cf. s. u.

¹⁴ Cf. s. u.

ergastulum (subst.)

FORMES

ergastulum, -o, -is

ETIMOLOGIA

gr. ἐργαστήριον (subst. neut.), 'fàbrica', 'taller'; en general, designa el lloc on hom treballa. Deriva del substantiu ἐργαστήρ, 'obrer', que és el nom agent del verb ἐργάζομαι, 'treballar', dit del treball de la terra o de tot treball manual o artístic.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *ergàstul*; esp. *ergástula*; fr. *ergastule*; it. *ergastolo*; port. *ergástulo*; rom. *ergasterie*.

SIGNIFICAT

'presó'; 'càstig'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

987 CSCugat I 211, p. 177; *donació; scriptor Bonushomo leuita*: Quod si ego donatrice, aut alicuius hominis qui contra hanc donatione uenerit et consurrexerit ad inrumpendum, non hoc ualeat uendicare, sed cum Iuda Scariothis participationis numerum ducat et iram Domini incurrat et post istum seculum locum exustionis Baratri decrepantibus eterni flammis possideat inreuocabili ergastulo.

1086 Baraut, *DocUrgell* 1029 (Urgellia 7, pp. 148-150); *testament; scriptor Berengarius adolescens clericus*: Ego Guilelmus Gualtarii indignus quanuis Hostiarius alme Marie Sedis Urgelli, quandoquidem innumerabiliter peccaminum sorde pollutus in futuro iudicio timore iudicis perterritus, quia semper malis consensi meditationibus, euangelicis uero nunquam obtemperauit iussionibus, summa et ineffabili iusticia Dei in diutino infirmitatis ergastulo degens, testamentum hoc in ultima uoluntate gracia omnipotentis adhuc omni memoria plenus et asensu meo nequaquam alienus fieri iussi funditus ... si quisquam alio modo nisi ut hic supra inseritur permutauerit et ex his deminuerit auferatur nomen eius et deleatur ex libro uite et ex omni xpistianorum separetur collegio ... et cum Iuda Xpisti saluatoris nostri traditore in perpetuis ultricium penarum ergastulis dampnabiliter compatiatur infernalicia tormenta.

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. ἔργον.

1092 Baraut, *DocUrgell* 1081, Urgellia 7, p. 199 (Baraut, *CartAndorra* I 35, p. 144); *testament; scriptor Berengarius clericus*: Si quis hoc testamentum disrumpere uoluerit iram Dei incurrat et cum Iuda traditore in infernalibus ergastulis penas perpetuas passurus porcionem accipiat.

1099 Baraut, *DipTavèrnoles* 111, p. 185; *donació; scriptor Berengarius leuita*: Si forte, quod absit, nos donatores uel ulla potestas seu aliquis [homo uel] femina diabolico telo percussi [...] scripturam disrumpere uel inquietare uoluerint, nullo modo uindicare ualeant, sed auctoritate sacrorum canonum in quadruplum component ... et cum Iuda traditore inferorum infernalibus ultricium ergastulis in perpetu[um].

1050-1099 Junyent, *Oliba* Not. 17, p. 421:² Tunc interrogat, ut antea exposcerat, si illius patriae dominus, antequam migraret relinquens ergastulum corruptibilis naturae, causa uidendi eum in extremo colloquio sanctae memoriae ueniret, quo sibi daret utile consilium, ac pacis osculum.

GLOSSARIS

Riupullensis 74, f. 23r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 310): ergastulum – carcer uel locus ubi damnati marmora secant

Riupullensis 74, f. 36r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 357): ergastulus – est locus exilii custodie captiuorum atque reorum atque deputatus ubi non sunt tenebre set ibi deputati diuersis operibus affliguntur fodiendo scilicet metalla aut marmora secando erga enim opera ergia operatio dicitur stolon captius. Unde in psalmo ubi nos cantamus quam magnificata sunt opera tua domine³ grecus habet, ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σ[ο]υ, Κ[ύρι]ε

Riupullensis 59, f. 299r: ergasterium – locus operationis; erga opera, sterium statio⁴

Fonts

Riu. 74, f. 23r ex *GlossAnsil.* p. 207, 101: ergastulum – carcer uel locus ubi damnati marmora secant uel aliquid operantur; quod Latine metallum dicitur; *Gloss.* IV 64, 36; 508, 37; V 194, 19: ergastulum – carcer uel locus ubi damnati marmora secant uel aliquid operantur, quod latine metallum dicitur; IV 233, 7; V 290, 47: ergastulum – locus ubi damnati marmora secant: nam graecum est quod latine metallum appellatur; V 358, 52: ergastula – ubi damnati aut marmora secant aut aliquid operentur; V 598, 2: ergastulum – carcer uel locus ubi damnati marmora secant uel aliquid operantur quod latine metallum dicitur, sub priuata custodia, ubi non sunt tenebrae

² Passatge dels *Gesta uel obitus domni Petri, ducis Venetiae atque Dalmatiae*, text redactat per un anònim de Cuixà i referit a l'abat i bisbe Oliba.

³ Ps 103, 24.

⁴ Vid. etiam *Riupullensis* 59, f. 299r: *erga – opera*.

Riu. 74, f. 36r ex Laistner, *Scholica*, p. 435: *ergastulum* – est locus exilii custodiae captiuorum atque reorum deputatus, ubi non sunt tenebrae, sed ibi deputati diuersis operibus affliguntur metalla scilicet fodiendo aut marmora secando. Erga enim opera, ergia operatio dicitur, stolon captiuus, unde in psalmo ubi nos cantamus ‘quam magnificata sunt opera tua, Domine, Graec[um] habet, ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου, κύριε’

Riu. 59, f. 299r ex *Isid. Etym.* 15, 6, 1-2: *ergasterium* locus est ubi opus aliquod fit. Graeco enim sermone ἔργα opera, στήριον statio; id est operarii statio

Alia: GlossAnsil. p. 207, 100: *ergastulum* – carcer priuatus; *Gloss.* V 194, 18: *ergastulum* – carcer priuatus; II 578, 43: *ergastulum* – carcer, custodia; IV 508, 38: *ergastulum* – priuata custodia

COMENTARI

La llengua llatina ha pres la transcripció *ergasterium* amb el significat de ‘taller’⁵ però, d'altra banda, ha creat la forma *ergastulum*, adaptació del grec ἐργαστήριον amb desinència llatina (per influència de mots com *stabulum*, *uinculum*, etc.), amb el significat de ‘presó d'esclaus’.⁶ Aquest terme ja es troba testimoniats amb el seu sentit literal d'espai on els esclaus realitzen feines en autors clàssics com ara Ciceró, Cèsar, Livi, o postclàssics com Petroni, Apuleu o Suetoni. També l'empren autors cristians com Tertulià o Prudenci, i medievals com Venanci Fortunat o Gregori de Tours.⁷ Així doncs, s'observa que l'ús d'*ergastulum* estava força estès en llengua llatina. En plural pot designar el conjunt d'esclaus empresonats,⁸ alhora que també s'empren en sentit figurat, per exemple, per a referir-se al cos com a presó de l'ànima humana, o per a designar l'infern.⁹

Paral·lelament, en grec patristic, el terme ἐργαστήριον designa tot lloc on es realitza una feina, ja sigui en sentit literal o metafòric i, per extensió, fa referència a un ‘treball’ o ‘feina’ (accepcions d'ἔργον); en cap cas, però, no es recull el significat de ‘càstig’ o ‘presó’.¹⁰ El mateix succeeix en grec bizantí, on ἐργαστήριον significa senzillament ‘taller’.¹¹

A les gloses conservades apareix amb el significat de ‘presó’, però sense perdre la connotació d'espai on es treballa, on els condemnats realitzen algun tipus de feina.¹²

⁵ Cf. Gaffiot s. u. *ergasterium*.

⁶ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *ergastulum*.

⁷ Cf. ThLL V/2 757, 9-55.

⁸ Cf. Gaffiot et Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *ergastulum*.

⁹ Cf. ThLL V/2 757, 69 et ss.

¹⁰ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. ἐργαστήριον.

¹¹ Cf. Byzantinischen Gräzität s. u. ἐργαστήριον.

¹² Vid. supra GLOSSARIS.

Al nostre corpus n'hem documentat sis aparicions, quatre de les quals (docs. 987, 1086, 1092 i 1099) s'insereixen a les clàusules d'imprecació finals.¹³ El terme pren el significat de 'càstig' (*inreucabili ergastulo, in perpetuis ergastulis, feralibus ultricium ergastulis*), el qual té lloc a l'infern; en sentit figurat, també es relaciona amb la malaltia com a càstig durador (*diutino infirmitatis ergastulo*). D'altra banda, *ergastulum* adopta el significat de 'presó' per a referir-se a l'infern (*in infernalibus ergastulis*). Finalment, apareix a l'obra historiogràfica *Gesta uel obitus domni Petri, ducis Venetiae atque Dalmatiae*, en concret, al fragment final referit a l'abat i bisbe Oliba. En aquest cas, *ergastulum* fa referència al cos, a la vida humana com a presó (*relinquens ergastulum corruptibilis naturae*).

A banda d'aquest darrer text de caire més literari, *ergastulum* només és emprat a la documentació de tipus notarial per dos escrivans. En primer lloc, l'usa el jurista Bonsom de Barcelona,¹⁴ el qual mostra cert gust per la inserció de termes d'origen grec a les fórmules d'imprecació.¹⁵ En segon lloc, apareix a tres documents d'Urgell de finals del segle XI redactats per un escrivà de nom Berenguer, que signa com a *clericus i leuita*.

¹³ Sobre aquesta part del document, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

¹⁴ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.3.

¹⁵ Cf. s. uu. *barathrum, chelydrus et romphaea*.

eucharistia (subst.)

FORMES

eucharistia

ETIMOLOGIA

gr. εὐχαριστία (subst. fem.), 'reconeixement', 'acció de gràcies'. En grec patristic, s'especialitza per a designar el sagrament de l'Eucaristia.¹ Deriva de l'adjectiu εὐχάριστος que, en sentit passiu, significa 'agradable' i, en sentit actiu, 'benèvol'. Es tracta d'un compost de l'adverbi εὖ, 'bé', i del verb χαρίζομαι, 'plaure', 'complaure'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *eucaristia*; esp. *eucaristía*; fr. *eucharistie*; it. *eucaristia*; oc. *eucaristia*; port. *eucaristia*; rom. *euharistie*.

SIGNIFICAT

'Eucaristia'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1123 Bolòs, *Serrateix* 130, p. 216 (Ordeig, *Dotalies* 333, p. 86); *acta de consagració (Santa Maria de Serrateix)*; *scriptor Berengarius monachus et leuita*: Et ego Ollegarius, archiepiscopus, simul cum pontificibus qui mecum adsunt, ex parte Dei atque gloriose semper uirginis Marie ac beatorum apostolorum Petri et Pauli, quantum diuine clemencia nobis pastoribus indignis permittitur, hanc absolutionem manifestamus atque patefaciamus, ut quis statutam hic fraternitatem fideliter tenuerit, et in eo usque ad finem perseuerauerit in extremo exitus sui obitus ad effugandam potestatem facinorum suorum uenerabilior eucharistia dominici corporis et sanguinis a nostre facultatis amminiculo indilate celebrabitur, penitenti etiam cunctarum ebdomadaram tercius dies impositae penitencie dimittatur, dum operi eiusdem cenobii supramemorati de sua dapsilitate subuenire conatus fuerit.

GLOSSARIS

Riipullensis 59, f. 299r: eucharistia – bona gratia²

Parisiensis Lat. 609, f. 10r (Alturo, *Glosario en escritura visigòtica*, p. 198):
eucharistia – gratia

¹ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. εὐχαριστία.

² Vid. etiam *Riipullensis* 59, f. 299v: *karistia – gratia*.

Fonts

Riu. 59, f. 299r; *Par. Lat.* 609, f. 10r *ex GlossAnsil.* p. 213, 42: euc[h]aristia – gratia; 43: euc[h]aristia – gratulatio; *Gloss.* IV 65, 49; 233, 51: eucharistia – gratia; V 358, 30: eucharistias – gratiarum actiones

Alia: Isid. Etym. 6, 19, 38: Quod dum sit ex fructibus terrae, sanctificatur et fit sacramentum, operante inuisibiliter Spiritu Dei; cuius panis et calicis sacramentum Graeci Eucharistian dicunt, quod Latine bona gratia interpretatur.

COMENTARI

El terme *eucharistia* és un préstec del grec εὐχαριστία adoptat per la llengua de l'Església i no documentat al llatí anterior.³ Significa 'acció de gràcies' i s'empra per a designar el sagrament de l'Eucaristia, és a dir, el sagrament que commemora el sacrifici de Jesucrist i per mitjà del qual el pa i el vi es transsubstancien en el cos i la sang de Crist.⁴ A banda, *eucharistia* també fa referència a allò consagrat, i pot designar l'oli d'acció de gràcies, així com el pa i el vi eucarítics.⁵

Pel que respecta a la documentació analitzada, hem testimoniat la presència d'*eucharistia* en una única ocasió, en concret, a l'acta de consagració de l'església de Santa Maria de Serrateix del l'any 1123. En aquest cas, fa referència al sagrament de l'Eucaristia, és a dir, a la transsubstanciació del cos i la sang de Crist (*eucharistia dominici corporis et sanguinis*).

³ Cf. ThLL V/2 1003, 66 et ss.

⁴ Cf. Du Cange s. u. *eucharistia*.

⁵ Vid., per exemple, TERT. *Pudic.* 9, 16; 18, 18; *Orat.* 19; HIER. *Epist.* 71, 6; AUG. *Epist.* 54, 5, 7 (cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *eucharistia*, Niermeyer s. u. *eucharistia* 4, et *Sacralia Antiqua*, s. u. *eucaristia*).

eulogetos (adj.)

FORMES

eulogetos

ETIMOLOGIA

gr. εὐλογητός (adj.), 'beneït'. Deriva del verb εὐλογέω, 'parlar amb benevolència, amabilitat', d'on 'lloar', 'celebrar', 'honorar'; en grec bíblic s'especialitza amb el sentit de 'beneïr',¹ el qual es conserva en grec modern. Aquest verb està format a partir de l'adjectiu εὐλογος, literalment 'qui parla bé' –però també 'raonable', 'probable'–, compost de l'adverbi εὖ, 'bé', i del verb λέγω, 'parlar', 'dir'.²

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

SIGNIFICAT

'beneït'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1008 Junyent, *Oliba* Dip. 40, p. 49; *acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll*: Cum ab omnipotentis luciformi sanccone chosmus se diuerteret omnis sticeque subnexa ruine prorui in baratro se ipsam doleret humana mortalitas, cumque nec scita legalia tenens mundus oberraret inermis, et loetale uenenosi anguis distillaret uirus in omnes, cumque celsus Deus eulogetos in omnia manens orribilem a suis uoluisset diuellere cultum, tetrisque a damnis creaturam suam liberaret, ipse misertus uoluit ut seductor qui ante ceu doxasmenon uidebatur lautus a suis, demens demum uideretur fautorque probandus a bonis.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 56r (Casas, *Vocabulari*, p. 453): ΗΥΛΩΓΗΘΩC – benedictus

Riuipullensis 74, f. 57v (Martínez Gázquez, *Glosas*, p. 317): eulogetos – benedictus

Riuipullensis 59, f. 299r: eulogetus – benedictus

¹ Ex 18, 10: αὶ εἶπεν Ἰσθoρ Εὐλογητὸς κύριος; Lc 1, 68: Εὐλογητὸς κύριος ὁ θεὸς τοῦ Ἰσραήλ; Rm 1, 25: ὅς ἐστιν εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας.

² Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. λέγω.

Fonts

Riu. 74, f. 56r ex Laistner, Scholica, p. 447: εὐλογητός – benedictus

Riu. 74, f. 57v; Riu. 59, f. 299r ex GlossAnsil. p. 214, 177: eulogetos – benedictus Graece

COMENTARI

Es tracta d'un vocable no documentat en llengua llatina, mentre que sí que es documenten altres termes de la família com, per exemple, *eulogia*.³ Com ja hem indicat, el grec εὐλογητός s'especialitza com a llenguatge propi del cristianisme, i es manté en grec bizantí amb el mateix significat de 'beneït'.⁴

Pel que fa al nostre corpus, l'hem documentat en un únic cas a l'acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll,⁵ alhora que està testimoniada a diverses glosses amb el sentit de *benedictus*;⁶ per tant, l'ús d'*eulogetos* a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval correspon al significat de 'beneït', pres directament del grec bíblic εὐλογητός.

³ Mot que significa, entre d'altres, 'benedicció'; cf. s. u. *eulogia*.

⁴ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. εὐλογητός et Byzantinischen Gräzität s. u. εὐλογητής.

⁵ Sobre aquest document, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

⁶ Vid. supra GLOSSARIS.

eulogia¹ (subst.)

FORMES

eulogio, -is

ETIMOLOGIA

gr. εὐλογία (subst. fem.), 'bon llenguatge'. Pren el sentit de llenguatge benèvol, d'on passa a significar 'lloança' o 'elogi' i, a la llengua dels cristians, 'benedicció'.² Deriva de l'adjectiu εὐλογος, literalment 'qui parla bé' –però també 'raonable', 'probable'–, compost de l'adverbi εὖ, 'bé', i del verb λέγω, 'parlar', 'dir'.³

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *eulògia*; fr. *eulogie*; it. *eulogia*; rom. *eulogie*.

Designa el pa beneït que en les esglésies de ritus orientals és distribuït al final de la celebració eucarística o durant les vespres.⁴ En els orígens del cristianisme, pa eucarístic no consumit.⁵

DERIVATS

eulogetos (*adj.*).⁶

SIGNIFICAT

'pa beneït'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

923 DipGirona 189, p. 191 (Ordeig, *Dotalies* 118, p. 281); *acta de consagració (Sant Quirze d'Arbúcies)*; *scriptor Willisclus archipresbiter*: Redditum uero ecclesie eiusdem statuimus modios III, qu[arteradas] VI de annona et de ordeo qu[arteradas] VI, eulogiis sinodalibus denarios VIII.

1002 Ordeig, *Dotalies* 121, p. 2; *acta de consagració (Sant Pere de Besalú)*; *scriptor Giskafredus presbiter et monachus*: Hiis peractis contigit eundem pontificem nomine Mironem ex huius exilii calamitatibus migrare et ad beatæ patriæ nanciscendum brauium peruenire eodem quidem coenobio absque dedicationis remanente eulogio.

¹ Cf. s. u. *eulogetos*.

² Cf. Gn 49, 25; Is 65, 8; Ez 34, 26; Hbr 12, 17, et al.

³ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. λέγω.

⁴ Cf. DIEC2 s. u. *eulògia*.

⁵ Cf. Treccani s. u. *eulogia*.

⁶ Cf. s. u.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 57v (Martínez Gázquez, *Glosas*, p. 317): eulogia – benedictio

Riuipullensis 59, f. 299r: eulogia – benedictio

Riuipullensis 59, f. 299r: eulogium – prosapia uel bona fama

Fonts

Riu. 74, f. 57v; *Riu.* 59, f. 299r ex *GlossAnsil.* p. 214, 176: eulogia – benedictio Graece; *Gloss.* II praef. p. XIV: eulogia – benedictio (*uid. etiam Gloss.* V 308, 30: litteras eulogias – benedictiones litterarum)

Alia: *Gloss.* II 566, 37: V 413, 18: eulogias – salutationes

COMENTARI

El terme *eulogia* no està documentat en llatí clàssic; es tracta d'un préstec del grec εὐλογία adoptat per la llengua de l'Església; freqüent a la Bíblia grega, εὐλογία és traduït a la Vulgata per *benedictio*.⁷ En aquest sentit, *eulogia* designa el sagrament de l'Eucaristia.⁸

En general, *eulogia* és el nom que es dóna al pa beneït,⁹ en concret, al pa sobrant del que ha estat ofert i no consagrat, el qual es distribueix entre el poble com a caritat o s'ofereix a un malalt o a un penitent en senyal de benedicció.¹⁰ D'altra banda, també designa un objecte de benedicció, un present ofert en senyal d'amistat o d'honor; en particular, es tracta d'un regal ofert per un sacerdot al seu bisbe, o d'un regal més o menys obligatori ofert pels creients al bisbe o a l'arxidiaca en ocasió del sínode.¹¹

Pel que fa a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, apareix únicament a dues actes de consagració d'esglésies datades a principis del segle X i a principis del segle XI, respectivament. En tots dos casos significa 'pa beneït'; al primer document (doc. 923), es diu del pa beneït per a la celebració d'un sínode (*eulogiis sinodalibus*) i, al segon (doc. 1002), va referit al pa beneït sobrant de la celebració de la dedicació (*dedicationis remanente eulogio*). Aquest és precisament el significat que ha

⁷ 1 Cor 10, 16: τὸ ποτήριον τῆς εὐλογίας ὃ εὐλογοῦμεν és traduït *calicem benedictionis cui benedicimus*.

⁸ Cf. Du Cange s. u. *eulogia* 1 et Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *eulogia* 1.

⁹ Cf. ThLL V/2 1048, 34 et ss.

¹⁰ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *eulogia* 2; ja prenía aquest significat en grec patristic (cf. Lampe, *PGL*, s. u. εὐλογία E).

¹¹ Cf. Niermeyer s. u. *eulogia* 3, 4 i 5.

perviscut a les llengües romàniques.¹² Malgrat el repartiment de les eulògies de pa ha desaparegut gairebé totalment a l'Occident –es manté de manera aïllada en algunes esglésies franceses i catalanes–, en els ritus orientals encara es troba en ús en les festivitats solemnes i en les dominiques.¹³

Finalment, cal dir que el sentit de 'pa beneït' no apareix als glossaris contemporanis, els quals ofereixen la definició *benedictio* recollida més amunt. La darrera glossa de Ripoll, per la seva banda, sembla ser fruit d'una confusió amb *elogium*.¹⁴

¹² Vid. supra FORMES ROMÀNIQUES.

¹³ Cf. *Sacralia Antiqua*, s. u. *eulogia*.

¹⁴ Vid. supra GLOSSARIS.

euphonos (adj.)

VARIANTS

euf-

FORMES

eufona

ETIMOLOGIA

gr. εὐφωνος (adj.), 'qui té una bella o forta veu', 'harmonios'; compost de l'adverbi εὖ, 'bé', i del substantiu φωνή, 'veu'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *eufònic*; esp. *eufónico*; fr. *euphonique*; it. *eufonico*; oc. *eufonic*; port. *eufônico*.

Es documenta també el substantiu: cat. *eufonia*; esp. *eufonía*; fr. *euphonie*; it. *eufonia*; oc. *eufonia*; port. *eufonia*; rom. *eufonie*.

SIGNIFICAT

'harmonios', 'de bella veu' (referit a Clio, musa de la història i de la poesia èpica)

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1018-1046 Junyent, *Oliba* Tex. 7, p. 310; *composició poètica*:

Sede sedens diua comes, abbas, praesul Oliua,

Rimans cum studio quid musicet eufona Clio.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 18v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 342): eufoniam – bonam sonoritatem

Riipullensis 74, f. 23r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 310): eufonia – uocis sonus suavis

Riipullensis 74, f. 55v (Carracedo, *Glosario gramatical*, p. 125): euphonia – suauiditas bene sonandi

Riipullensis 74, f. 64r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 335): [eu]phone – bona uox

Riipullensis 59, f. 293v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 374): euphonie – dulci sonae

Riipullensis 59, f. 299r: eufonia – bona forma; euphonia – bonus sonus uel bene sonans oratio

Fonts

Riu. 74, f. 18v ex Gloss. II praef. p. XIV: euphonia – sonoritas, bonus sonus

Riu. 74, f. 23r ex Gloss. V 66, 2: euphonia – uocis sonus suavis

Riu. 74, f. 55v ex GlossAnsil. p. 213, 111: eufonia – suauitas bene sonans; Isid. Etym. 3, 20, 4: Euphonia est suauitas uocis

COMENTARI

El substantiu femení *euphonia* (*suauitas pronuntiationis, suauitas uocis*)¹ és, en el seu sentit literal, un concepte de retòrica recollit a diversos tractats de gramàtica.² En llatí cristià significa ‘melodia’³ i és emprat per Jeroni amb el sentit d’‘eufemisme’.⁴

Pel que fa al nostre corpus, l’hel·lenisme *euphonos* apareix en una composició en vers titulada *Prosopopeia*, continguda al foli 6r del manuscrit 42 de Ripoll.⁵ Aquest còdex, que conté tractats de música i retòrica, s’hauria redactat a Ripoll quan Oliba ja era bisbe de Vic. El text, de sis versos en total, commemora el treball dels tres monjos de Ripoll Oliba, Arnau i Gualter. Al marge esquerre, hi trobem les inicials P, VI, P (*Pater, Vios, Pneuma*), invocació a la Trinitat en grec; al marge dret, hi trobem els noms dels tres monjos amb les tres síl·labes del terme *Trinitas* intercalades. Atès que es tracta d’un text redactat a Ripoll amb contemporaneïtat a la confecció dels glossaris conservats procedents de la mateixa abadia, resulta clar que el redactor n’estava familiaritzat i que s’hauria inspirat en les glosses d’*euphonia* a l’hora de caracteritzar Clio, musa de la història i de la poesia èpica, amb l’adjectiu *euphonos*, ‘harmonios’, ‘de bella veu’.

¹ Cf. ThLL V/2 1074, 31 et ss.

² Vid., per exemple, QUINT. *Inst.* 1, 5, 4; PRISC. *Gramm.* II 9, 16; DON. *Gramm.* IV 379, 2.

³ Cf. Blaise, *Lexicon*, s. u. *euphonia*.

⁴ HIER. *Epist.* 106, 23, 1: *in Graeco repperisse uos dicitis ‘in medio uentris mei’* (Ps 39, 9: ἐν μέσῳ τῆς κοιλίας μου) ... *sed propter euphonomam apud Latinos ‘in corde’ translatum est.*

⁵ Barcelona, ACA, Ripoll, ms. 42.

exorcismus (subst.)

FORMES

exorcismum

ETIMOLOGIA

gr. ἐξορκισμός (subst. masc.), ‘acció de fer prestar jurament’; en terminologia eclesiàstica, significa ‘exorcisme’. Deriva del verb ἐξορκίζω, ‘fer jurar algú en nom de Déu’; en grec patristic, aquest verb s’especialitza amb el sentit de ‘conjurar’ o ‘exorcitzar’.¹ Ἐξορκίζω es compon de l’adverbi ἐκ, ‘fora’, i del verb ὀρκίζω, ‘fer jurar’.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *exorcisme*; esp. *exorcismo*; fr. *exorcisme*; it. *esorcismo*; oc. *exorcisme*; port. *exorcismo*; rom. *exorcism*.

DERIVATS

exorcista (subst.).²

SIGNIFICAT

‘exorcisme’, ‘benedicció’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1026 Junyent, *Oliba* Dip. 89, p. 140; *donació; scriptor Bernardus presbiter*: Et propter hoc sic de nostro iure in dominio et potestate contulimus et tradimus cenobium iamdictum Sancte Cecilie simul cum exiis et regresiis atque terminos et afrontaciones illorum, id est, omnes primicias, predia uel munificencia iamdicto cenobio, atque sicut iam dictum est alaudes ceterarum ecclesiarum uel omnes prenominatos, simul cum munus exorcismum aque et salis benedictae aspersionis, in eternum ibi maneat solidatum, in nomine ipsius qui uenturus est iudicare uiuos et mortuos et seculum per ignem.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 69r (Alturo, *Glossa VI*, p. 76): exorcismum – grece, latine coniuratio siue sermo increpationis est aduersus diabolum, ut discedat

Fonts

Riu. 74, f. 69r *ex Isid. Etym.* 6, 19, 55: Exorcismus Graece, Latine coniuratio, siue sermo increpationis est aduersus diabolum, ut discedat (*uid. etiam Gloss. V* 357, 12: exorcismum – sermo correctionis)

¹ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. ἐξορκίζω.

² Cf. s. u.

COMENTARI

En llatí, *exorcismus* és un préstec fet per la llengua de l'Església al grec ἐξορκισμός.³ Entre els pagans, significa 'conjur' o 'imprecació',⁴ i el seu sentit principal per al cristianisme és el d' 'exorcisme', és a dir, el ritus litúrgic destinat a expulsar els mals esperits, en particular, abans del baptisme.⁵ També s'empra referit als exorcismes menors usats en la benedicció de l'aigua i dels sants olis. En aquest sentit, significa 'benedicció'.⁶ Finalment, l'exorcisme major és el que s'exerceix sobre els posseïts pel dimoni, ritus que es practica amb «aspersions d'aigua beneïta, imposició de mans, senyaments nombrosos, moltes oracions i lectures i especialment amb conjuracions apremiants».⁷

Quant a la documentació estudiada, el terme *exorcismus* apareix en una única ocasió, en concret, a una donació que els comtes de Barcelona Ermessenda i el seu fill Berenguer Ramon I feren a Santa Cecília de Montserrat, document que va signat també per l'abat Oliba.⁸ En aquest cas fa referència al ritual consistent en l'aspersió d'aigua i sal (*exorcismum aque et salis benedictae aspersionis*). La barreja d'aigua i sal beneïdes s'empra en diversos actes del culte com ara les benediccions, les consagracions, les aspersiones litúrgiques, etc. Té un caràcter purificador i serveix per allunyar les influències dels esperits malignes de les persones i coses sobre les quals és aspergida.⁹

³ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *exorcismus*.

⁴ TERT. *Coron.* 11.

⁵ Cf. ISID. *Eccl. off.* 2, 21, 2.

⁶ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *exorcismus*, et ThLL V/2 1554, 77 et ss.

⁷ *Sacralia Antiqua*, s. u. *exorcismes*.

⁸ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

⁹ Cf. *Sacralia Antiqua*, s. u. *aigua exorcistada*.

exorcista¹ (subst.)

FORMES

exorcista, -e

ETIMOLOGIA

gr. ἐξορκιστής (subst. masc.), 'exorcista'. Es tracta d'un terme propi del vocabulari eclesiàstic i deriva del verb ἐξορκίζω, 'fer jurar algú en nom de Déu'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *exorcista*; esp. *exorcista*; fr. *exorciste*; it. *esorcista*; oc. *exorcista*; port. *exorcista*; rom. *exorcist*.

SIGNIFICAT

'exorcista', clergue que havia rebut la potestat d'expulsar un mal esperit del cos d'algú

TESTIMONIS DOCUMENTALS

893 DipOsona 27, p. 88 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 22, p. 21); *compravenda; scriptor Addanagildus presbiter*: Miro exorcista. Baldouigius exorcista. Elias presbiter SSS. Sign+ Bradila. Sign+ Nazarius. Quisalfredus SSS.

898 DipOsona 35, p. 94; *concessió; scriptor Addanagildus presbiter*: Aidgarius presbiter +. Breutarius leuita +. Yrasigus exorcista +. Aygmodus presbiter +.

1066 Baraut, *DocUrgell* 789 (Urgellia 6, p. 155); *compravenda*: Arnallus exorcista SSS. scripsi.

1092 DipMontalegre 66, p. 98; *compravenda*: Poncius exorciste qui hoc scripsit die et anno quo [supra].

1093 DACCB Barcelona 1583, p. 2455; *compravenda*: Poncii exorciste, qui hoc scripsit die et anno sss quo supra.

1094 CSCugat II 755, p. 415; *compravenda*: S+m Raymundus Geriberti; S+m Estefania; S+m Guilia; S+m Viuano Berengarii, nos qui ista karta uindicione fieri facimus et firmuimus et ad testes firmare rogauimus. Bernardus, exorciste S+m. Poncii, exorciste, qui hoc scripsit die et anno ss. quo supra.

¹ Cf. s. u. *exorcismus*. Sobre aquest terme, uid. etiam Prieto, *Lèxic dels oficis*, s. u. *exorcista*.

1104 DipAmer 28, p. 65 (Ordeig, *Dotalies* 295, p. 27); *acta de consagració (Sant Miquel d'Ordeig)*; *scriptor Petrus monachus*: +Raimundus clericus Sancti Petri. Bertrandus monachus, instancia cuius hoc constat esse factum. Petrus exorcista.

1168 Baraut, *DocUrgell* 1624 (Urgellia 10, p. 148); *contracte agrari*: Petrus exorcista hac scriptura scripsit et cum suo assueto signo quorroborauit die et anno quo supra.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 70v (Alturo, *Glossa VI*, p. 81): exorcistae – grece, latine adiuratio siue increpatio dicitur. Inuocant nomen Domini, increpant et coniurant spiritum inmundum ut egrediatur ab [h]omine

Fonts

Riu. 74, f. 70v ex *Isid. Etym.* 7, 12, 31: Exorcistae ex Graeco in Latino adiurantes siue increpantes uocantur. Inuocant enim super cathecumenos, uel super eos qui habent spiritum inmundum, nomen Domini Iesu, adiurantes per eum ut egrediatur ab eis (*uid. etiam Gloss. IV* 514, 9: exorcista – adiurans)

COMENTARI

El terme *exorcista*, no documentat en llatí clàssic, apareix per primera vegada al *Codex Iustinianus*² i significa 'exorcista', és a dir, el tercer dels ordes eclesiàstics menors.³ Es tracta d'un clergue que havia rebut l'exorcistat⁴ i tenia la potestat d'exorcitzar, d'expulsar un mal esperit del cos d'algú.⁵ Terme propi del llatí eclesiàstic, *exorcista* apareix en una ocasió a la Vulgata.⁶

Pel que respecta al corpus de documents llatins de la Catalunya altmedieval, *exorcista* apareix sempre a les subscripcions, acompanyant noms propis per tal d'indicar-ne el càrrec. El testimoni més antic data de l'any 893, tot i que precisament *exorcista* sembla ser una lectura dubtosa.⁷ A banda d'un altre document de finals del segle IX (doc. **898**) i de dos del segle XII (docs. **1104** i **1168**), *exorcista* sol localitzar-se a diplomes datats a la segona meitat del segle XI.

² COD. *Iust.* 1, 3, 6: *presbyteros, diaconos, subdiaconos atque exorcistas et lectores.*

³ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *exorcista*.

⁴ Per a més informació sobre aquesta ordenació, *uid. Sacralia Antiqua*, s. u. *exorcitat*.

⁵ Cf. ISID. *Eccl. off.* 2, 13; *Etym.* 7, 12, 31 (*uid. supra GLOSSARIS*).

⁶ Act 19, 13.

⁷ Vid. DipOsona 27, p. 88, notes 2 i 3.

gaza (subst.)

FORMES

gazis; -ibus

ETIMOLOGIA

gr. γάζα (subst. fem.), 'tesor del rei de Pèrsia', d'on pren el significat de 'tesor reial' ja sigui el lloc de dipòsit del tresor o el tresor mateix. Per extensió, designa una suma considerable de diners.

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

SIGNIFICAT

'donació'; 'béns', 'possessions'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

974 DipRosselló 485, p. 415 (Ordeig, *Dotalies* 91, p. 219; Abadal, *ECuixà*, ap. 99, p. 204); *acta de consagració (Sant Miquel de Cuixà), atribuïda a Miró Bonfill*: Proinde igitur princeps quondam Soniefredus, diuino afflatu spiramine, inter ceteros specialiter elegit quendam cenobiolum in honore Domini et inuocatione almi ac beatissimi archangeli Mikaelis in ualle Confluentana, in locum quem Coxanum dudum uoluit uocitare uetustas situm, et licet exili fabrica constructum, gazis tamen fecit illum non mediocrem, monachis quoque undecunque collectis abbatibus iusta morem regule ibidem constituit atque sublimauit, cuius morigeris monachi famularentur obsequiis.

1094 LFeud. II 694, p. 205; *testament; scriptor Bernardus leuita*: In nomine sancte et indiuidue Trinitatis, scilicet, Patris Natiue Sacri[que P]neumatis. Omnibus christicolis annuit diuina lex, ut de secularibus rebus acquisitis disponat annuatim, ne expers testium et quasi retrogradus amittat animam. Hi<i>s, uero, auditis, et diuine iussionis peritus, ego, Guillelmus Raimundi, gracia Dei comes, gracias Deo ualde uigens animo, et corpore toto territus timore mortis, nihil confidens uiribus et presenti huius precipitis eui gazibus, in Deo totis confirmans me nisibus, que hactenus acquirere et adquisiturus sum uisus, sicut insertum est hic, iubeo et postulo meis manumissoribus, scilicet, quos ego eligo ad erogandum.

1102 LFeud. II 695, p. 207; *testament; scriptor Raimundus leuita*: In nomine sancte et indiuidue Trinitatis, scilicet, Patris Natiue Sacrique Pneumatis. Omnibus christicolis annuit diuina lex ut de secularibus rebus adquisitis disponat annuatim, ne expers testium et quasi retrogradus amittat animam. His, uero, auditis, et diuine iussionis peritus, ego, Guillelmus Iordani, gracia Dei comes, gracias Deo ualde uigens animo, et corpore toto territus [timore] mortis, nihil confidens uiribus et presertim huius precipitis [eui] gazibus, in Deo totis confirmans me nisibus, que hactenus acquirere et adquisiturus sum uisus, Christo annuente, cupio pergere in Dominici Sepulcri peregrinacione, sicut hic insertum est. Iubeo et postulo meis manumissoribus.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 23v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 311): gaze – diuitie an opes

Riuipullensis 59, f. 292r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 367): gaza – diuitiae

Riuipullensis 59, f. 297v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 387): gaza – diuitiae

Fonts

Riu. 74, f. 23v ex *GlossAnsil.* p. 262, 159: gaza – opes, diuitiae; *Gloss.* IV 81, 22: gazae – opes, diuitiae

Riu. 59, f. 292r; *Riu.* 59, f. 297v ex *Gloss.* II 581, 11: gaza – diuitiae; IV 522, 23; 604, 20; V 297, 40; 60; 299, 26; 600, 44: gazae – diuitiae

Alia: *GlossAnsil.* p. 262, 158: gaza – diuitiae Persarum lingua; *Gloss.* IV 240, 52: gaza – diuitiae lingua persica; IV 521, 27; 523, 20: gazae – diuitiae lingua Persarum

GlossAnsil. p. 262, 165: gazae – diuitiae, thesaurus; *Gloss.* IV 603, 23: gazae – thesaurus, opes, diuitiae; IV IV 596, 2: gazas – opes uel diuitias, thesaurus lingua Persarum; *Isid. Etym.* 20, 9, 1: Gaza enim lingua Persarum thesaurum

GlossAnsil. p. 262, 156: gaza – multa <e>xenia; *Gloss.* IV 81, 26: gaza – xenia multa

COMENTARI

El llatí *gaza* s'empra a partir de Corneli Nepos i Ciceró amb el significat de 'tresor dels reis de Pèrsia',¹ o amb el sentit més general de 'tresors', 'riqueses'.² També es testimonia amb el significat de 'botí de guerra'.³ D'altra banda, el neutre *gazum* designa el tresor d'una església.⁴

¹ NEP. *Dat.* 5.

² CIC. *Off.* 2, 76. Amb aquest mateix significat apareix a la Vulgata: Est 3, 9; Ez 27, 24; Act 8, 27.

³ PRUD. *Psych. praef.* 24; cf. ThLL VI/2 1722, 60.

⁴ COMM. *Instr.* 2, 14, 12; cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *gazum*.

Pel que fa al nostre corpus documental, apareix per primera vegada a l'acta de consagració de l'església de Sant Miquel de Cuixà (doc. 974)⁵ amb el sentit de 'donació'. El comte Sunifred II de Cerdanya i Besalú ordenà la construcció de la nova església de Sant Miquel de Cuixà, i féu ric aquell indret amb les seves donacions (*gazis tamen fecit illum non mediocrem*). D'altra banda, es troba als preàmbuls dels testaments dels comtes Guillem Ramon (Guillem I de Cerdanya) i Guillem Jordà (Guillem II de Cerdanya), pels quals se segueix exactament la mateixa fórmula (docs. 1094 i 1102). En aquest cas, l'ablatiu *gazibus* pren el sentit de 'béns', 'possessions'.

Cal remarcar que les dues formes testimoniades són ablatius plurals, però presenten dues declinacions diferents. En primer lloc, *gazis* correspon ja sigui al femení de la primera declinació *gaza* o al neutre de la segona *gazum*, mentre que *gazibus* presenta una terminació pròpia de la tercera declinació.

⁵ Es tracta d'un dels documents atribuïts a Miró Bonfill; uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

genealogia¹ (subst.)

VARIANTS

geneal-, genol-

FORMES

genealogiam, -a; genologia, -e

ETIMOLOGIA

gr. γενεαλογία (subst. fem.), 'genealogia', derivat de γενεαλόγος, 'genealogista'. Aquest segon està format a partir del substantiu femení γενεά, que designa allò que és engendrat, 'família', 'raça', 'generació', 'naixement', i del verb λέγω, 'dir', 'parlar', 'anunciar'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *genealogia*; esp. *genealogía*; fr. *généalogie*; it. *genealogia*; oc. *genealogia*; port. *genealogia*; rom. *genealogie*.

SIGNIFICAT

1. 'llinatge', 'descendència'
2. 'herència'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1.

935 DipOsona 410, p. 342 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 171, p. 146); *contracte agrari; scriptor [Ato] sacer*: Et post obitum sui remaneat in potestate de sua sorore nomine Bellaria seu de suo genealogia, et quicquid tenuerit ipsum alodem per quisque anno reddere faciat solidatas V^{que} de cera.

947 DipPallars 154, p. 363; *donació; scriptor Quintus presbiter*: Domum Sancti Iohanis, qui est ecclesia fundata in Speluncha que est in pau de kastro Viuitano, cum hedificibus suis omnibus, terris, uineis, ortis, spelunchis, [siluis], paschuis et omnia quod ibi adquisitum est uel Deo propicio acquirere debet, tradimus ad monasticam seruitutem et concedimus hoc ad domum Sancte Mariae et Beati Petri apostoli in monasterio que uocabulum est Lauauis, qui est fundatus secus flumen Nocharia, et ad seruientes illius, ut in antea nullus sit ex genealogia hominis qui ausus sit nec presbiterum, nec

¹ Cf. GMLC s. u. *genealogia*.

mandatorem, nec seruientem, ibi mittere nisi sub regula Benedicti et quod placuerit ad seruientes de ipso monasterio iam dicto.

949 DipPallars 160, p. 366 (Ordeig, *Dotalies* 65, p. 155; Baraut, *ActUrgell* 32, Urgellia 1, p. 91); *acta de consagració (Sant Pere de Sellui)*: Ideo ego Atto abba dono ad ipsa ecclesia Sancti Petri ministerio ecclesiastico ... et ipsum alode quod ego comparaui de Anilone femina uel de sua filia Bellane uel quod michi aduenit propter illorum animas; et ipsum alium alode quod ego comparaui de genealogia Langobardi condam; et ipsum alium alode qui fuit de Adroario presbitero.

1004 (1006) Baraut, *DocUrgell* 293 (Urgellia 3, p. 125); *contracte agrari; scriptor [...]* *presbiter*: In tale uidelicet racione ut dum nos uixerimus potestatem abeamus et nos et posterita nostra uel genologia parentorum nostrorum in subdicione sancte Marie Sedis Vico, et seruiant per unumquemque annum zera I ualente argencios II et nullum alium seniore non prouocent nisi episcopum uel bassu suo, et est manifestum.

1013 DACCBBarcelona 204, p. 522; *donació; scriptor Iohannes leuita*: Et sic usque in finem seculi genealogia nostra licenciam habeat ita facere et non sit uobis licitum ipsa parrochia comutare nisi ad nos largitores aut ex prosapia de genealogia nobis decurrencia.

1058 DACCBBarcelona 973, p. 1546 (Ordeig, *Dotalies* 205, p. 183); *acta de consagració (catedral de Barcelona); scriptor Miro presbiter*: Set etiam Christus, misereri paratus, predictam urbem postea recuperauit fidelibus, expulsis pestiferis gentilibus, et per successionem hereditatis tradidit christianis comitibus. De quorum linea uel genealogia naturali uenit gloriosus comes ac marchio Reimundus Berengarii.

1093 CDipÀger I 152, p. 408; *contracte matrimonial; scriptor Martinus presbiter*: Hec lex in Adam et Eua et hec in reparacione mundi Noe et filiis suis, hoc in amico Dei Abraham, hoc in Patriarcharum genealogia, hoc eciam in Tobia et Sarra Raphaelis archangeli opitulacione constat esse dispositum.

1193 Sans Travé, *DipTBarberà* 172, p. 261; *testament; scriptor [...]* *per Martinus sacerdos*: Et dimitto Bernado de Cleriana ipsum dominium de Valledebreners et dominium et hominaticum quod Raimundus Poncii debet michi facere et fecit mee genologie.

2.

1075 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1371, p. 669; *empenyorament*; *scriptor Ysarnus*: Quantum pertinet uel pertinere debet ad nostrum directum per quemcumque modum sic impignoramus tibi omnes nostras uoces. Aduenit autem nobis per genitores nostros et per nostram genealogiam siue per quamcumque uocem.

1078 Baraut, *DocUrgell* 920 (*Urgellia* 7, p. 52); *donació*; *scriptor Berengarius urgellensis clericus*: Ego Guitardus Guilelmi nullius suadentis ingenio uel cogentis imperio sed mea propria uoluntate per hanc scripturam donacionis dono Sancte Marie Sedis Urgelli eiusque canonice alodium quem habeo in Montedanio uel habere debeo, qui mihi aduenit per parentorum genealogiam uel per qualescumque uoces siue quod fuit hereditas mei fratris Gauzperti.

1084 Baraut, *DocUrgell* 995 (*Urgellia* 7, p. 118); *donació*; *scriptor Berengarius*: Ego Bernardus Seniofredus reus maxime et peccator donando aliquid de meo alaude domino Deo atque cannonice eius sancte Dei genitricis Marie Sedis Urgellitane, qui mihi aduenit per genealogiam uel per qualescumque uoces.

s. XII Baraut, *DocUrgell* 43 (*Urgellia* 11, p. 105); *recordatori de drets i béns de la canònica de la Seu d'Urgell*: Iterum domine inquirete, si uobis placet, hoc quod Sancta Maria perdidit in terminio de Coscoll, cum genealogia Raimundi Poncii de Aresta, sicuti Dalmacius clericus scit.

GLOSSARIS

Riuipullensis 59, f. 299v: genealogia – linea generationis

Fonts

Riu. 59, f. 299v *ex GlossAnsil.* p. 264, 77: genealogia – linea generationis; *Gloss.* IV 241, 4; 587, 33: genealogia – linea generationis

Alia: *GlossAnsil.* p. 264, 76: genealogia – generationis ratio; *Gloss.* V 362, 44: genealogia – generatio; IV 596, 19; 603, 36; V 298, 25: genealogias – generationes

COMENTARI

No documentat en llatí clàssic,² el terme *genealogia* apareix en diverses ocasions a la Vulgata³ per influència de la Bíblia grega. Adopta el sentit de 'línia de descendència',

² Cf. Gaffiot s. u. *genealogia*.

'família', 'raça', 'llinatge'⁴ i és emprat per diversos autors cristians.⁵ D'altra banda, en llatí medieval també pot significar 'herència'.⁶

Quant a la documentació altmedieval catalana, *genealogia* presenta aquests dos significats. D'una banda, vol dir 'llinatge', 'descendència', o també 'raça', 'família'; de l'altra, també significa 'herència'. A tres dels testimonis que documenten aquest segon sentit (docs. 1075, 1078 i 1084) *genealogia* apareix coordinat amb el substantiu *uox*, 'dret',⁷ i, fins i tot, amb *hereditas* (*per nostram genealogiam siue per quamcumque uocem; per parentorum genealogiam uel per qualescumque uoces siue quod fuit hereditas mei fratris; per genealogiam uel per qualescumque uoces*).

³ 1 Esr 2, 62; 8, 4; 1 Tim 1, 4; Tit 3, 9; Hbr 7, 3.

⁴ Cf. ThLL VI/2 1769, 32 et ss.

⁵ Vid., per exemple, TERT. *Anim.* 18 p. 327, 23; RUFIN. *Hist.* 1, 7, 1; AUG. *C. Faust.* 2, 1; CASSIAN. *C. Nest.* 7, 15, et al.

⁶ Cf. Niermeyer s. u. *genealogia* 8, Du Cange s. u. *genealogia* 3, et Blaise, *Lexicon*, s. u. *genealogia* 2.

⁷ Vid. Rodón, *Lenguaje*, p. 258.

gymnasium¹ (subst.)

FORMES

gymnasium

ETIMOLOGIA

gr. γυμνάσιον (subst. neut.), ‘lloc públic per als exercicis del cos’, ‘gimnàs’. Per extensió, significa ‘exercici del cos’ o ‘exercici’ en general (per exemple, per la formació de l'ànima, per la pràctica de les virtuts, etc.). D'altra banda, ja a Plató i sobretot en grec hel·lenístic pot significar ‘escola’.² Deriva del verb γυμνάζω, que pròpiament vol dir ‘despullar-se pels exercicis del gimnàs’, d'on ‘exercitar-se al gimnàs’, o senzillament ‘exercitar-se’.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *gimnàs*; esp. *gimnasio*; fr. *gymnase*; oc. *gimnàs*; port. *ginásio*; rom. *sală de gimnastică*.³

SIGNIFICAT

‘temple’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

970 DipPallars 209, p. 394; *acta d'elecció abacial*; *scriptor [...]us presbiter*: Suppetit igitur nobis scripturarum copia Testamenti, scilicet ueteris nouique, quibus humana mens, uelud quodam speculo aut elatiore uertice scopuli, se debet indesinenter et sollicita cura tueri, et munitionis presidia perongil sumere, quibus fulsa perindeque tuta Samaritani nostri custodia, qui custodit Israel in aditis Dominicis gymnasium, manet inuicta.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 61v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 330): gimnasiis – scolis exercicis

Riuipullensis 74, f. 34v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 352): balneum – nomen est inclitum a lauazione meroris. Nam greci balaneon dixerunt quod anxietatem animi tollat hec et gymnasia dicuntur quia ibi athlete uncto corpore et perfricatum manibus exercebantur. Nam gymnasium grece latine exercitium dicitur. Gymnas uero nudus

¹ Cf. s. u. *palaestra*.

² Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. γυμνός.

³ L'italià ha mantingut *palestra* (cf. s. u. *palaestra*).

Riupullensis 74, f. 36v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 359): *gimnus* – dicitur nudus; *gimnasium* – locus exercitii ubi nudi luctabantur; *gimnophiste* (SIC) – dicuntur philosophi qui nudi philosophabantur tecta pudenda corporis⁴

Fonts

Riu. 74, f. 61v *cf.* *Gloss.* IV 522, 47: *gimnasium* – scola; IV 412, 18: *gimnasium* – exercitationis locus, ubi aliquid docetur; V 448, 52: *gimnasium* – locus ubi aliquid docetur; V 634, 57: *gennasium* – locum in balneis disputatorum est sed scholae

Riu. 74, f. 34v *ex* Laistner, *Scholica*, p. 431 = *Isid. Etym.* 15, 2, 40: Balneis uero nomen inditum a leuatione maeroris; nam Graeci βαλανείον dixerunt, quod anxietatem animi tollat. Haec et gymnasia dicuntur, quia ibi athletae uncto corpore et perfricato manibus exercitantur; nam γυμνάσιον Graece, Latine exercitium dicitur (*uid. etiam Isid. Etym.* 15, 2, 30: Nam γυμνάσιον Graece uocatur, quod Latine exercitium dicitur; *GlossAnsil.* p. 267, 24: *gimnasium* – exercitium Graece; *Gloss.* IV 522, 49; 588, 40: *gimnasia* – exercitatio; V 298, 21: *gimnasium* – graece ubi exercentur; V 298, 33: *gimnasium* – locus exercitationis); *cf.* *GlossAnsil.* p. 267, 23: *gimnasium* – balneum; *Gloss.* V 362, 48: *gimnassis* – balneis; V 363, 6: *gimnasia* – aedificia balnearum

Riu. 74, f. 36v *ex* Laistner, *Scholica*, p. 437: *gimnus* – dicitur nudus, *gimnasium* locus exercitii ubi nudi luctabantur. *Gymnosophistae*⁵ dicuntur philosophi qui nudi philosophabantur tecta pudenda corporis; *cf.* *Isid. Etym.* 15, 2, 30: *Gimnasium* generalis est exercitiorum locus

Alia: *GlossAnsil.* p. 267, 25: *gimnasium* – locus ubi athletae nudi exercitantur; *gimnos* enim nudus dicitur, *gimnasia*[a] exercitatio; *Gloss.* IV 82, 54; V 205, 21: *gimnasium* – locus ubi athletae nudi exercitantur: *gimnos* enim nudus dicitur, *gimnasia*[a] exercitatio; V 106, 13: *gimnasius* – locus ubi athletae nudi exercitantur

GlossAnsil. p. 267, 21: *gimnases* – habitacula ubi philosophi exercentur; *Gloss.* V 205, 20: *gimnases* – habitacula ubi philosophi exercentur

COMENTARI

El llatí *gimnasium* és un préstec antic del grec γυμνάσιον.⁶ En sentit propi, designa el lloc, l'edifici, ja sigui d'exercici del cos, 'gimnàs', o bé el lloc de discussió i ensenyança; en aquest segon cas pot referir-se a l'espai on discutien els filòsofs, o bé significar 'escola'. D'altra banda, en sentit figurat, pot fer referència a l'exercici de l'ànima o a una associació o grup de filòsofs. Ben documentat ja des d'època clàssica,⁷ el terme *gimnasium* està testimoniats a la Vulgata⁸ i és emprat també pels autors cristians i

⁴ Vid. etiam *Riupullensis* 74, ff. 20v i 24r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 345 i *Glosarios* 4, p. 312): *gimnus* – nudus; *Riupullensis* 59, f. 299v: *gimnus* – nudus dicitur.

⁵ ISID. *Etym.* 8, 6, 17: *Gymnosophistae nudi per opacas Indiae solitudines perhibentur philosophari, adhibentes tantum genitalibus tegmina. Gimnasium enim ex eo dictum est, quod iuuenes nudi exercebantur in campo, ubi pudenda sola tantum operiunt. Hi et a generando se cohibent.*

⁶ Ja documentat a PLAUT. *Amph.* 1011; *cf.* Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *gimnasium*.

⁷ Per exemple a CATULL. 63, 60; LIV. 29, 19, 12; CIC. *De orat.* 1, 56; QUINT. *Inst.* 12, 2, 8; PLIN. *Epist.* 1, 22, 6, et al.

⁸ 1 Mcc 1,15; 2 Mcc 4, 9; 12.

medievals.⁹ A més de mantenir els diversos sentits ja esmentats, atès que pot designar un espai on es realitza l'exercici espiritual, significa també 'monestir'.¹⁰

Pel que respecta al nostre corpus, l'hem documentat en una única ocasió al preàmbul de l'acta d'elecció d'Oriolf com a abat de Santa Maria d'Alaó. En aquest cas sembla adoptar el significat de 'temple', referit al temple de Jerusalem (*Israel in aditis Dominicis gymnasium*). Aquest sentit, però, no es testimonia a les glosses conservades.¹¹

⁹ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *gymnasium*.

¹⁰ Cf. Du Cange s. u. 2 *gymnasium*.

¹¹ Vid. supra GLOSSARIS.

gyrus¹ (subst.)

VARIANTS

gir-

FORMES

giri, -o

ETIMOLOGIA

gr. γῦρος (subst. masc.), 'cercle', 'rodona'. En particular, designa una fossa cavada en forma circular per a plantar-hi un arbre. Té el seu origen en l'adjectiu γυρός, 'arrodonit', 'corbat'.²

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *gir*; esp. *giro*; it. *giro*; oc. *gir*; port. *giro*; rom. *gǃur*.³

SIGNIFICAT

1. 'gir', 'cercle'; 'perímetre'
2. En les construccions *in gyrum*, *in gyro*, *per gyrum*, 'al voltant (de)'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1.

974 DipRosselló 485, p. 415 (Ordeig, *Dotalies* 91, p. 219; Abadal, *ECuixà*, ap. 99, p. 204); *acta de consagració (Sant Miquel de Cuixà), atribuïda a Miró Bonfill*: Prelibata igitur ecclesiola Sancti Mikaelis prius angusto fabricata fuerat machina giro, quod neque tunc poterat plebs ueneranda capi.

986 DipCardona 7, p. 65 (CPoblación I 9, p. 18); *carta de poblament i franqueses; scriptor Ranimirus presbiter*: Facta commemoratio, siue preceptum, uel confirmatio, siue indiguli agnitio, quem nullus interpolare audeat, uel mutilare, uel eum socordia conetur exturbare abhinc et deinceps, quod est in caput hunc preceptum in ordines porrectam, sicut scriptum est et constitutum in tempore hoc, mense aprilis, die VIII kalendas maii, luna X, c.) IIII P. C. T. VII a., ciclus giri solaris postquam ingressi sunt fiunt XV, et antequam agrediantur ad caput abemus A. XIII.

¹ Cf. GMLC s. u. *gyrus*.

² Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. γυρός.

³ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *gyros*.

1142 Ordeig, *Dotalies* 355, p. 117; *acta de consagració (Santa Maria de Costoja)*; *scriptor Petrus clericus*: Inmensitas omnipotentis, qui giro cuncta complectitur, cuius sapientia cuncta mundi superexcedit creata, non cohactus necessitatis sed exponte hoc elegit ut copule sue sanguinis per crucem dotaret «sibi Ecclesiam non habentem», iuxta Pauli uocem, «maculam aut rugam aut aliquid eiusmodi»,⁴ et in ipsa omnium fidelium mentes ita uoluit unire, ut et ipsi per ipsum «templum Dei uiui»⁵ possimus esse.

2.

888 ACondal 5, p. 109 (DipOsona ap. docs. falsos III, p. 1334; Ordeig, *Dotalies* 11 B, p. 42); *acta de consagració (Santa Maria de Ripoll)*; *scriptor Fastila presbiter*: Et in alio loco, in ipsa Marcha, iuxta ciuitatem Terragonam, locum quem uocant Centumcellas, cum miliarios IIII in giro (*Ordeig, Dotalies* quatuor in giro), cum decimis et primiciis et cum exiis et regressiis suis et cum omni libertate.

922 DCBarcelona I 11, p. 202; *compravenda*; *scriptor Audinus presbiter*: Per hanc scriptura uindicionis nostre uindimus uobis cassa et curte et pecia de terra culta, tantum quod XXXXX dextros includunt in giro, ad ortum faciendum.

972 DipRosselló 469, p. 404; *donació comtal*; *scriptor Stephanus presbiter*: Quantum infra istas quatuor affrontationes uel collaterationes atque subiunctiones per girum atque per circuitum earum pertinet uel pertinere debet, sic donamus nos iam suprascripti.

996 AComtalPerg I 30, p. 303; *permuta*; *scriptor Iohannes leuita*: Quantum istas afrontationes includunt, sic donamus tibi iam dicta uinea et iam dictos dextros coartantia ea in giro ab integre, in propter terram quod tu nobis dedisti.

997 CSCugat I 325, p. 274; *donació*; *scriptor Baio*: Propterea dono [Deo] et s. Cucuphati propem ipsas meas casas cum curtes, cum solos et illorum superpositos, et pariliata I de terra qui est iuxta in girum ipsos domos solidos III per cotidie annum ad diem festum s. Cucuphati ... et pro ipsa pareliata de terra culta et erma qui est in girum ipsos domos solidos III pro cotidie annum ad diem festum s. Cucuphati.

⁴ Eph 5, 27.

⁵ 2 Cor 6, 16.

1018 DACCBBarcelona 292, p. 649; *permuta; scriptor Geribertus presbiter*: Quantum istas afrontaciones includunt, sic comuto uobis: [predic]to orto et kasale cum solo (et superposito), parietes, guttas et stilicinius, et cum ipsas sepes qui in giro sunt, et cum omnia quiquid ibi pertinet, totam ab integre, simul cum exio uel regressio suo.

1025 Ordeig, *Dotalies* 145, p. 47; *acta de consagració (Sant Joan el Vell); scriptor Gaucelinus presbyter*: Ego uero iamdictus Berengarius, episcopus, concedo et firmo benedicta omnia infra terminos continentia cum decimis et oblationibus suis et cum cimiterio in girum ecclesiae ad corpora mortuorum sepelienda.

1031 AComtalPerg II 214, p. 549; *adveració testamentària; scriptor Poncius Bonifilius clericus et iudex*: In primis concessit ad mulierem suam ipsos suos domos ubi habitabat, cum ipsa terra quae est in giro, cum ipso columbario et ipso orto cum arboribus et cum puteo; et est ipsa terra subtus ipso rego.

1033 DipPortella 14, p. 225; *testament; scriptor Wifredus presbiter et monachus*: Et a Sanca, filia mea, ipso sacrario, cum media curte qui est ad aecclesiam, et de omni alode qui ibidem est, in ipsa Mora, ipsam quartam par[tem ab integ]rum, exceptus ipsos ortos qui in giro masione iam dicta sunt.

1038 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 276, p. 995; *permuta; scriptor Odgarius abba*: In Dei nomine. Ego Guadamir comutator sum domum Sancti Laurentii cenobii censum de terra qui est in giro Sancti Christophori per modiata I de uinea qui fuit de Guilara presbiter, et est ipse census denarios VIII.

1043-1046 Junyent, *Oliba Tex.* 28, p. 378; *carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà*: Sculpsit quoque in giro per quadrum, ita ut facie a faciem se uiderent, dolatili ligno imagines quatuor euangelistarum, subiitque eos infra status formae superioris et reclinationem arcus inferioris, sic ut aspectus eorum in quatuor mundi partes euangelii gratia concordaret, altiori uero gradu Agnum eorum aspicerent.

1045 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1044, p. 358; *compravenda; scriptor Oliba leuita*: Per hanc scriptura uindicionis nostre uindimus tibi casas cum solos et superpositos et cum ipso cygar uel cum ipsa cortel et ipso clauso qui est in giro siue cum arboribus, qui nobis aduenit per excomutatione uel comparatione uel per qualicumque uoce.

1047 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 340, p. 1093; *donació; scriptor Reiamballus presbiter*: *Dono namque uobis in ista carta donatione ipsa medietate de ipso alode qui fuit de Bonus Homo, que comparauit Adalbertus, cum kasa I et ipsa terra qui est in giro et ipsa nogera et ipso maliolo qui peruadit ultra ipso torrent.*

1058 CSCugat II 614, p. 281 (Ordeig, *Dotalies* 206, p. 187); *acta de consagració (Santa Maria d'Igualada); scriptor Benedictus diaconus et canonicus*: *Preterea, sicut sancti canones iubent, precipio ego prefatus Guillelmus, episcopus, ut intra triginta passus per girum ipsius ecclesie ab ipsa aeclesia nullus homo alium hominem masculum uel feminam, maliuole persequatur, uel assaliat, uel suas res tollat, uel feriat, uel plaget.*

1060 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1200, p. 508; *compravenda; scriptor Berengarius paraphonista*: *Quantum iste quatuor affrontationes includunt sic uendo tibi ipsam domum uel domos cum curte, totum ab integrum, cum solos et suprapositis, cum suis exiis et regressiis et pertinentiis et utilitatibus, et in circuitu predictarum domorum palmis quinque obtimis per girum et legitimis intra meam curtem ex omni parte pro precio IIII^{or} numos aureorum et Barchinone et trium solidorum denariorum monete grossioris Vici, et est manifestum.*

1060 CDipÀger I 46, p. 270; *donació; scriptor Berillus scolasticus*: *Castella et munitiones, ex quibus Agerense castrum insigne est atque preclarum, quod, medio nemoroso uallis principale caput attollens in altum, respicit ad se pertinentia cetera oppida per girum; intra quod propter eius pulchritudinem et principalitem edificauimus et fundauimus ecclesie nouitatem.*

1068 CDipÀger I 85, p. 321; *donació; scriptor Raimundus clerus*: *Possesiones, castella et munitiones, quas accepimus de potestate eorum. Ex quibus Agerense castrum insigne est atque preclarum, quod de medio nemorose uallis principale capud attollens in altum respicit ad se pertinentia cetera opera per girum.*

1070 Llorens, *DocSolsona* 159, p. 442; *donació; scriptor diaconus Ermengaudus*: *Quantum prescripte quatuor affrontaciones concludunt et undique per girum circumeunt, sic donamus prenominata omnia, sicut ea ibi habemus separatim in diuersis locis posita et*

habere debemus omnibus modis, domino Deo et Sancte Marie et eius canonice ab integre absque ulla obseruatione cum exiis et regressiis earum, et est satis liquidum.

1075 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1374, p. 671; *contracte agrari; scriptor Oliba sacerdos*: Verum est satis quia uos datis nostre canonice aliam uestram mansiunculam iuxta supradictam domum nostram cum clauso que est in giro et orto et cum kintanis et ingressionibus et regressionibus cunctis solide et libere abque ulla reseruatione cum XXⁱⁱ solidos denariorum.

1075 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1375, p. 672; *contracte agrari; scriptor [...sa]cerdos*: Per hanc nostre donacionis scripturam donamus sibi domum unam cum curte et cum clauso et orto qui est in giro simul cum kintanis et ingressionibus et egressionibus uniuersis.

1088 Sangés, *DocGuissona* 59, p. 272; *compravenda; scriptor Bonephilius sacer*: In Xpisti nomine. Ego Olleamar Mir uenditor sum tibi Guilelm Bernard et coniux tua Adalgards, filia mea. Per hanc scripturam uendicionis mee uendo uobis omnes alaudes que abeo in Turrealba in girum.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 61v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 330): giri – sunt in manibus circulis maximis

Riuipullensis 59, f. 298v: cidas – gyrus

Fonts

Riu. 74, f. 61v *ex GlossAnsil.* p. 118, 261: circulus – gyrus; *Gloss.* III 601, 30: gyrus – circulus; IV 34, 6; 495, 35; V 276, 53: circulus – gyrus (*uid. etiam Gloss.* III 513, 21: circuitus – γῦρος; IV 34, 4: circuitus – gyrus, circulus; IV 219, 17; 495, 33: circuitus – gyrus; IV 34, 10; 219, 22; 495, 37; V 276, 57: circus – gyrus)

COMENTARI

Gyrus és un préstec del grec γῦρος i significa ‘cercle’, ‘rodona’, ‘circuit’. S’empra com a terme tècnic de l’hípica⁶ per a fer referència tant al ‘cercle’ o ‘volta’ que es fa fer al cavall⁷ com a la ‘pista’ o ‘picador’ on s’ensinistren els cavalls;⁸ en aquest mateix sentit, Ciceró en fa un ús metafòric.⁹ *Gyrus* apareix a la Vulgata i als autors cristians amb

⁶ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *gyrus*; ThLL VI/2 2386, 44 et ss.

⁷ Trobem alguns exemples a VERG. *Georg.* 3, 115; LUCAN. 1, 425; TAC. *Germ.* 6, et al.

⁸ PROP. 3, 14, 11.

⁹ CIC. *De orat.* 3, 70; *Off.* 1, 90.

l'esmentat significat de 'cercle', 'rodona' o 'límit',¹⁰ alhora que també fa referència a la 'volta del cel' o al 'cercle de l'horitzó', a l'interior del qual reposa la terra.¹¹ En llatí medieval, per la seva banda, s'empren *gyrus* i la forma de la tercera declinació *gyro*, *-onis* amb el significat de 'muralla'.¹²

Quant al corpus de documents analitzat, el substantiu *gyrus* hi apareix o bé tot sol, o bé en locució amb les preposicions *in* i *per*. En primer lloc, l'hem documentat a l'acta de consagració de l'església de Sant Miquel de Cuixà (doc. 974)¹³ amb el significat de 'perímetre'.¹⁴ En aquest cas, l'hel·lenisme *gyrus* s'emptra per a referir-se a les dimensions insuficients de l'antiga església, de perímetre reduït (*angusto*).¹⁵ D'altra banda, llegim *gyrus* en dues ocasions més amb el significat de 'gir' o 'cercle' referit al gir del sol (doc. 986) i a la terra (doc. 1142).

En segon lloc, hem testimoniat els sintagmes *in gyrum*, *in gyro* i *per gyrum*¹⁶ funcionant en alguns casos com a locució adverbial ('al voltant')¹⁷ i, en d'altres, com a locució prepositiva ('al voltant de').¹⁸

¹⁰ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *gyrus*.

¹¹ Cf. ThLL VI/2 2387, 1-40. En grec bizantí, γῦρος significa 'òrbita' (cf. Byzantinischen Gräzität s. u.).

¹² Cf. Niermeyer s. u. *gyrus* et Blaise, *Lexicon*, s. u. II *gyro*.

¹³ Es tracta d'un dels documents atribuïts a Miró Bonfill; uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

¹⁴ Vid. Du Cange s. u. 2 *gyro*.

¹⁵ Sobre aquest passatge, cf. s. u. *machina*.

¹⁶ Ja trobem els sintagmes *in giro* i *per girum* a partir del llatí tardà amb el significat de 'en cercle'.

¹⁷ *in gyrum*: doc. 1088; *in gyro*: docs. 888, 922, 996, 1018, 1031, 1043-1046, 1045, 1047, 1075; *per gyrum*: docs. 1060, 1068, 1070.

¹⁸ *in gyrum*: docs. 997, 1025; *in gyro*: docs. 1033, 1038; *per gyrum*: docs. 972, 1058.

hebdomas (subst.)

VARIANTS

(h)ebdomad-, epdomad-

FORMES

(h)ebdomadam, -e, -a, -as, -arum, -is; epdomadam, -a

ETIMOLOGIA

gr. ἑβδομάς (subst. fem.), 'set'. Designa el nombre set o un grup de set, d'on pren el significat de 'setmana', alhora que també pot referir-se a un període de set anys. Deriva de l'adjectiu numeral ordinal ἑβδομος, 'setè', format a partir del numeral indeclinable ἑπτὰ, 'set'.¹ En grec patristic, s'especialitza per a referir-se a la setmana de la Creació i, en la litúrgia, designa, especialment, la Setmana Santa.²

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *hebdòmada*; esp. *hebdómada*; it. *ebdomada*, *edima* (ant.); port. *hebdômada*.³

També es documenta la forma adjectiva al cat. *hebdomadari*; esp. *hebdomadario*; fr. *hebdomadaire*; it. *ebdomadario*; oc. *ebdomadièr*; port. *hebdomadário*; rom. *hebdomadár*.

Es tracta d'un terme culte per a significar 'setmana'. El terme popular més estès, però, és el que procedeix del llatí tardà *septimana*: cat. *setmana*; esp. *semana*; fr. *semaine*; it. *settimana*; oc. *setmana*; port. *semana*; rom. *săptămână*.⁴

DERIVATS

hebdomadarius (*adj.*).

SIGNIFICAT

1. 'setmana'; també en les construccions *in hebdomada*; *in (omnibus) hebdomadis*; *per unamquemque hebdomadam*; *de unaquaque hebdomada*; *in unaquaque hebdomada*, 'setmanalment'
2. 'setmanari', tipus de cens setmanal

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. ἑπτὰ.

² Cf. Lampe, *PGL*, s. u. ἑβδομάς B.

³ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *hebdomas*.

⁴ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *septimana*.

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1.

1057 Baraut, *DocUrgell* 694 (Urgellia 6, p. 73); *convinença; scriptor Gebuinus presbiter*: Sub anno uidelicet XXVII regnante Haenrico rege, mense agusti, ebdomada III feria I.

1074 CDipÀger I 106, p. 360; *adveració testamentària; scriptor Martinus presbiter*: Et, postquam nobis ita ordinauit et ut ita fiere rogauit, iens Romam et ueniens inde, cum militibus aliis Hispaniam ingressus, a sarracenis fuit ibi interfectus in extrema ebdomada septembris mensis uidelicet die lune VIII kalendas octobris.

1079 Ordeig, *Dotalies* 241, p. 245 (Baraut, *ActUrgell* 70, Urgellia 1, p. 149); *acta de consagració (Sant Esteve d'Olius); scriptor lator legis ac iuris Ermengaudus*: In era millesima centesima septima decima, ab Incarnatione nostri Redemptoris crona millesima septuagesima nona, de Aduentu Domini ebdomada ultima, ante Natiuitatem Domini die quinta, per beatissimi apostoli Thome ueneranda solempnia.

1081 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1444, p. 734 (Ordeig, *Dotalies* 245, p. 254); *acta de consagració (Sant Martí de Viladrau); scriptor Guilielmus leuita*: Anno ab Incarnatione Domini nostri Iesu Christi millesimo octuagesimo secundo, indiccione quarta, feria secunda hebdomade secunde decembris mensis.

1094 Baraut, *DocUrgell* 1117 (Urgellia 8, p. 43); *adveració testamentària; scriptor Ermengaudus legis ac iuris lator*: Post spacia uero VII^{em} annorum, in anno XXX^oIII^o Filippi regis, ultima ebdomada marcii mensis, feria V^a.

1105 Rocafiguera, *Aiguafreda* 19, p. 59 (Ordeig, *Dotalies* 299, p. 33); *acta de consagració (Sant Martí d'Aiguafreda); scriptor Berengarius leuita*: Anno dominice Incarnationis millesimo centesimo quinto, indiccione tertia decima et concurrentes quintam, epacta tertia, hebdomada quarta mensis Ianuarii, die Dominica, anno quadragessimo sexto Philipi Regis.

Et al.

En les construccions in hebdomada; in (omnibus) hebdomadis:

986 DipCardona 7, p. 63 (CPoblación I 9, p. 16); *carta de poblament; scriptor Ranimirus presbiter*: Donare facimus ad domum Sancti Vincentii, sicut fecerunt parentes nostri ex toto, et in hebdomada duas somatas salis, et necessaria ligna.

[post 1106] Puig i Ferreté, *Gerri* II 96, p. 66; *acta fundacional*: Et iudicium ecclesiasticum intus accepit, si dati sint ei dies tres ieiuniorum in ebdomada, uel duo, uel unus.

1138 Baraut, *DocUrgell* 1463 (Urgellia 9, p. 269); *concessió; scriptor Baro sacerdos*: Emendo et redirigo siue dono Deo et beate Marie Sedis et domno Petro episcopo unum diem et unam noctem per totum annum in omnibus ebdomadis omni tempore de meis molendinis, quos habeo et habere debeo uel Deo annuente in antea habuero in ipsa ribera de Ponts.

1195 Constans, *DipBanyoles* 189, p. 216; *acta fundacional*: Solet quater in ebdomada celebrare, sicut alii beneficiati eiusdem ualoris.

1199 Sans Travé, *DipTBarberà* 204, p. 298; *compravenda; scriptor Raymundus leuyta*: Et retinemus aquam per unum diem ad regandum omnem insulam in ebdomada, que est subtus cequiam istius molendini.

En les construccions per unamquemque hebdomadam; de unaquaque hebdomada; in unaquaque hebdomada:

988 Bolòs, *Serrateix* 28, p. 104; *donació; scriptor Wiliemundus monachus*: Dono ad prelibatum cenobium Sancte Dei genitricis Marie omnibus annis, iam semper, per unamquemque ebdomadam duas somatas de sale et sit acceptum hunc salem de feria V^a usque ad uesperum sabbati.

1040 Baraut, *ActUrgell* 52, Urgellia 1, p. 130 (*Ordeig, Dotalies* 167, p. 112; DipCardona 33, p. 107); *acta de consagració (Sant Vicenç de Cardona); scriptor Borrellus scolasticus*: Laudo decimam partem salis et per unamquemque ebdomadam VI sextarios salis ... per unamquemque ebdomadam XII denarios ... et eminam salis per salar similiter per unamquamque ebdomadam.

1044 CSCugat II 572, p. 236; *adveració testamentària; scriptor Suniarius sacer*: Et filio suo Guidone faciat decantare ipsam ecclesiam s. Aziscli iugiter in secula per unam quemque ebdomada, feria II^a.

1112 CDipÀger I 218, p. 492; *testament; scriptor Martinus sacer*: Omni tempore cantet misam presbiter qui tenuerit ipsam ecclesiam per unamquemque ebdomadam feria II et sexta pro anima mea et pater meus et mater mea.

1169 DipPoblet 365, p. 277; *convinença; scriptor Stefanus*: Rursus dono uobis et laudo quod semper in perpetuum habeatis aquam ad rigandum uestrum alodium in unaquaque ebdomada, a sabbato sero usque ad dominicam ad noctem, id est, una nocte et una die, et hoc omni tempore.

1181 Bisson, *Fiscal accounts* II 150, p. 274; *concessió; scriptor Raimundus*: Et ista aqua habeant ad ceruicium (SIC) milicie Templi de ipso manso de Rourel, except[is] duabus diebus de unaquaque ebdomada die Iunis et die ueneris.

2.

839 (?)⁵ Baraut, *ActUrgell* 3, Urgellia 1, p. 54 (Baraut, *CartAndorra* I 6, p. 101); *capbreu dels censos i altres drets pertanyents a Santa Maria de la Seu d'Urgell enumerats en l'acta de consagració*: Et requisit eos de omnem censum seu de ipsas ebdomadas, qualiter uidetur abere eiusdem matris ecclesie de suum episcopium ... De Adral modios III de teres et quinal I de ui ... et ebdomada. De Assua quarteras VI de tercs et pernas II et ebdomada. De Ollafracta quarteras VI de tercs ... et ebdomada.⁶

1002 CSCugat II 377, p. 24; *testament; scriptor Baio*: Et faciatis carta ad s. Michaelis, qui est suo domo in domum s. Cucuphati, de ebdomada I de molino, et parilio I de boues cum illorum apero, et ad s. Cucuphati alia ebdomada de ipso molino.

⁵ Aquest document presenta problemes pel que fa a la seva datació. Ordeig (*Dotalies*, p. 9) creu que el text s'hauria redactat a mitjan segle XI i se n'hauria fet una nova redacció a la primera meitat del segle XIII.

⁶ Es repeteix en nombroses ocasions per cada localitat esmentada.

1012 AComtalPerg I 103, p. 386; *compravenda*: Sed ego amoniui eum postmodum exinde plures uices coram idoneis uiris ut ipsum debitum quod ei per suum pingnus depositum credidii et mihi reddidisset, insuper expectaui eum ultra placitum constitutum ebd[o]madas VI.

1078 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1406, p. 700; *convinença*; *scriptor Guilelmus diaconus*: Item predictus episcopus donat per feuum [iamdictis uiceco]miti et uicecomitisse ipsam ecclesiam de Sauassona et ipsam ecclesiam de Taber[nulis, excepto] censu et ebdomadis sedis Sancti Petri.

Et al.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 69r (Alturo, *Glossa VI*, p. 75): ebdomada – dicta a numero septem dierum. Ebta enim greci septem dicunt et nos septimanam uocamus, quasi septem luces. Nam mane lux est

Riuipullensis 59, f. 299r: ebdomada – a numero dierum. Ebda enim septem dicuntur

Fonts

Riu. 74, f. 69r; *Riu.* 59, f. 299r *ex Isid. Etym.* 5, 32, 1: Hebdomada dicta a numero septem dierum, quorum repetitione et menses et anni et saecula peraguntur; ἑπτὰ enim Graeci septem dicunt. Hanc nos septimanam uocamus, quasi septem luces. Nam mane lux est (*uid. etiam GlossAnsil.* p. 205, 17: [h]ebdomada – apud nos septem dies, apud Hebraeos septem anni)

COMENTARI

Hebdomas, ‘grup de set’, és un préstec culte del grec ἑβδομάς; el seu doblet popular *hebdomada*, format sobre l’acusatiu grec ἑβδομάδα,⁷ va imposar-se tant en llatí clàssic com en èpoques posteriors. Tot i aparèixer en autors com Ciceró o Aulus Gel·li,⁸ l’ús d’aquest terme es va estendre, sobretot, gràcies a la llengua de l’Església. En general, significa ‘setmana’, però també pot designar un període de set anys. En llatí cristià, a més a més, s’empra per a referir-se a la Setmana Santa.⁹ El terme *hebdomada* pot anar acompanyat de diversos adjectius o substantius en genitiu que el qualifiquen, com ara *hebdomada magna*, *hebdomada muta*, etc.¹⁰

⁷ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *hebdomada*.

⁸ CIC. *Fam.* 16, 9, 3; GELL. 3, 10, 1; 7; 14, 17.

⁹ Cf. Blaise, *Lexicon*, s. u. *hebdomada*.

¹⁰ Sobre aquests diversos tipus d’*hebdomada*, cf. Du Cange s. u. *hebdomada*.

Quant a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, el terme *hebdomada* (no es documenta *hebdomas*) presenta dues accepcions. En primer lloc, significa 'setmana', i sol aparèixer a les fórmules de datació. Aquest és precisament el significat que li atribueixen els glossaris contemporanis a la redacció dels diplomes.¹¹ Amb aquest sentit, *hebdomada* es troba en les construccions *in hebdomada*, *per unamquemque hebdomadam*, *de unaquaque hebdomada* i *in unaquaque hebdomada* amb el significat de 'cada setmana', 'setmanalment'. En segon lloc, designa un tipus de cens que s'havia de pagar amb una freqüència setmanal.

¹¹ Vid. supra GLOSSARIS.

historia (subst.)

VARIANTS

hist-, hyst-

FORMES

historiam; hystorie, -am

ETIMOLOGIA

gr. ἱστορία (subst. fem.). El seu significat principal és el de 'recerca', 'informació', el qual evoluciona a 'resultat d'una recerca', 'coneixement', o bé 'relació verbal o escrita d'allò que hom ha après', d'on procedeix el significat 'història' tal i com l'entendem avui dia. A banda de referir-se a la narració d'uns fets passats, siguin reals o ficticis, el mot ἱστορία també designa la Història com a gènere literari. Aquest terme deriva de ἵστωρ, 'qui sap', 'qui coneix', el qual s'especialitza com a 'jutge', és a dir, 'qui coneix la llei' i, posteriorment, com a 'historiador'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *història*; esp. *historia*; fr. *histoire*; it. *storia*; oc. *istòria*; port. *história*; rom. *istorie*.

DERIVATS

historicus (*adj.*).

SIGNIFICAT

'història'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1060 CDipÀger I 46, p. 270; *donació; scriptor Berillus scolasticus*: Notum satis est cunctis et diuulgate rei manifestum facit [causam] antiqua opinio per historiam renouata presentibus ad memoriam, quomodo gratia Dei nobiscum fecit misericordiam suam, quia dedit nobis triumphum super gentem paganam et in manus nostras tradidit terram.

1065 CDipÀger I 68, p. 295; *donació; scriptor Raimundus clericus*: [Notum] sit semper cunctis et diuulgatum, rem manifestam facit antiqua [opinio] per historiam renouata presentibus ad [mem]oriam, quomodo gratia Dei nobis [cum fecit misericordiam]

suam, quia dedit nobis triumphum super gentem paganam [et in manus] nostras tradidit terram.¹

1081 Ordeig, *Dotalies* 245, p. 254 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 1444, p. 734); *acta de consagració (Sant Martí de Viladrau)*; *scriptor Guilielmus leuita*: Si prist[in]orum uirorum prouidencia gesta, a sapientibus uiris conscripta, istis futurisque temporibus fecit esse cognito, quanto magis que in nostris etatibus sunt exarata, ut memoriam seruent succedentibus prouidendum est per secula, quapropter tradimus paginolis hystoriam consecrationis ecclesiae Sancti Martini Villae Lateris ac dotem donacionis ne in futuro per obliuionem deleatur a posteris.

1146 Alturo, *Sta. Anna* 258, p. 283; *donació*; *scriptor Poncius leuita*: Res ecclesiastice, sicut a Sanctis Patribus traditur et ueritas hystorie comendat, oblationes sunt fidelium, precia peccatorum, patrimonia pauperum.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 27v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 320): storia – est rerum preteritarum

Fonts

Riu. 74, f. 27v *ex Gloss.* V 208, 11: historia – est rerum praeteritarum praesentiumque narratio; IV 349, 23: historia – rei praeteritae [nar]ratio; IV 244, 43: historia – rei praeteritae memoriale (*uid. etiam Isid. Etym.* 1, 41, 1: Historia est narratio rei gestae, per quam ea, quae in praeterito facta sunt, dinoscuntur. Dicta autem Graece historia ἀπό τοῦ ἱστορεῖν, id est a uidere uel cognoscere)

Alia: GlossAnsil. p. 281, 243: historia – est relatio gestorum; 244: historia – compositio[nis] rei gestae

Gloss. IV 244, 34: historia – fabula

COMENTARI

El terme *historia* fou plenament assimilat per la llengua llatina i manté els mateixos significats que el grec ἱστορία.² Sovint emprat en plural, ja apareix a Plaute³ amb el sentit de ‘narració d’uns fet reals o inventats’,⁴ i Ciceró s’hi refereix com a ‘narració

¹ Aquest document i l’anterior segueixen la mateixa fórmula al preàmbul; es tracta de dues donacions d’Arnau Mir de Tost i la seva dona Arsenda al monestir de Sant Pere d’Àger.

² Cf. ThLL VI/3 2833, 56 et ss.

³ PLAUT. *Trin.* 381.

⁴ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *historia*.

d'esdeveniments històrics' en tant que gènere literari.⁵ Els autors cristians l'usen amb els mateixos significats, alhora que fa referència a la narració d'uns fets reals, per oposició a l'al·legoria o a la interpretació mística (*secundum historiam, iuxta historiam*).⁶ D'altra banda, el plural *historiae* designa les lliçons o lectures dels llibres històrics de l'Antic Testament que es feien als oficis.⁷

Quant al corpus estudiat, el mot *historia* apareix a tres documents de la segona meitat del segle XI més en un diploma del XII. En tots els casos s'insereix al preàmbul i significa 'història' en el sentit expressat a les glosses, és a dir, 'fets passats'.⁸ Es posa èmfasi en la importància de recordar els esdeveniments del passat per tal de mantenir-los en la memòria i evitar que caiguin en l'oblit (*antiqua opinio per historiam renouata presentibus ad memoriam; ne in futuro per obliuionem deletur a posteris*).

⁵ CIC. *De orat.* 2, 36; 51, etc.

⁶ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *historia* 2.

⁷ Cf. Du Cange s. u. *historiae* et Blaise, *Lexicon*, s. u. *historia* 1.

⁸ Vid. *supra* GLOSSARIS.

holocaustum (subst.)

FORMES

holocaustum

ETIMOLOGIA

gr. *όλόκαυτος* (adj.), dit del sacrifici en què es crema la víctima sencera.¹ Està format a partir de l'adjectiu *όλος*, 'sencer', i del verb *καίω*, 'cremar', 'fer consumir pel foc'. *Όλος* és el primer terme de nombrosos compostos hel·lenístics o tardans (els compostos antics es feien amb *παν-*).² D'altra banda, de *καίω* en deriven l'adjectiu verbal en **-to καυτός*, que devia ser la forma més antiga, i *καυστός*, emprat a partir d'Aristòtil. Està testimoniats sobretot en compostos, com és el cas d'*όλόκαυτος* i el seu verb derivat *όλοκαυτέω*, 'oferir un sacrifici per combustió', d'on vénen els substantius *όλοκαύτωμα*³ i *όλοκαύτωσις*.⁴ Tots aquests termes presenten doblats escrits en *-καυστ-*;⁵ per tant, les formes amb *-καυτ-* i *-καυστ-* conviuen en grec, essent la forma amb *-s-* la que ha donat el llatí *holocaustum*, procedent de la forma neutra substantivada.⁶

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *holocaust*; esp. *holocausto*; fr. *holocauste*; it. *olocausto*; oc. *olocaust*; port. *holocausto*; rom. *holocáust*.⁷

SIGNIFICAT

'sacrifici'

¹ Lv 6, 23: *καὶ πάντα τὰ περὶ τῆς ἁμαρτίας, ὧν ἐὰν εἰσενεχθῆ ἀπὸ τοῦ αἵματος αὐτῶν εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ μαρτυρίου ἐξιλιάσασθαι ἐν τῷ ἁγίῳ, οὐ βρωθήσεται· ἐν πυρὶ κατακαυθήσεται.*

² Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. *όλος*.

³ Hbr 10, 6: *όλοκαυτώματα καὶ περὶ ἁμαρτίας οὐκ εὐδόκησας.*

⁴ Ex 29, 25: *καὶ ἀνοίσεις ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον τῆς ὄλοκαυτώσεως εἰς ὁσμὴν εὐωδίας ἔναντι κυρίου;* Lv 4, 34: *καὶ λαβὼν ὁ ἱερεὺς ἀπὸ τοῦ αἵματος τοῦ τῆς ἁμαρτίας τῷ δακτύλῳ ἐπιθήσει ἐπὶ τὰ κέρατα τοῦ θυσιαστηρίου τῆς ὄλοκαυτώσεως· καὶ πᾶν αὐτοῦ τὸ αἶμα ἐκχεεῖ παρὰ τὴν βάση τοῦ θυσιαστηρίου τῆς ὄλοκαυτώσεως.*

⁵ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. *καίω*.

⁶ També es manté com a adjectiu en alguns casos, però el seu ús és molt limitat (cf. ThLL VI/2 2858, 13-25).

⁷ Per extensió, a les llengües modernes designa un sacrifici total, és a dir, la destrucció d'un grup ètnic o religiós, d'una població o ciutat (sinònim de 'massacre'), per exemple, l'holocaust dels armenis, l'holocaust nuclear d'Hiroshima, etc. Per antonomàsia, en el llenguatge corrent fa referència a l'extermini de jueus als camps de concentració nazis durant la segona Guerra Mundial.

TESTIMONIS DOCUMENTALS

972 DipOsona 1127, p. 817 (Ordeig, *Dotalies* 90, p. 213; DipManresa 92, p. 101); *acta de consagració (Sant Benet de Bages)*; *scriptor Sunierus sacer*: Abraham uero, qui interpretatur pater multarum gentium, Dei amicus, plantauit nemus et inuocauit ibi nomen Domini. Postea itaque a Deo temptatus habiit in uisionis terram, super unum montium hedificauit altare in quem obtulit holocaustum Domino pro filio.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 71v (Alturo, *Glossa VI*, p. 84): olocaustum – est ubi totum igne consumitur quod offertur. Olo enim grece totum dicitur, caus<t>is incensio, et olocaustum totum incensum

Riuipullensis 74, f. 25v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 316): olocausta – sacrificium

Fonts

Riu. 74, f. 71v *ex Isid. Etym.* 6, 19, 35: Holocaustum illud est, ubi totum igne consumitur quod offertur. Antiqui enim cum maxima sacrificia administrarent, solebant totas hostias in sacrorum consumere flamma, et ipsa erant holocaustomata. Ὀλον enim Graece totum dicitur, καῦσις incensio, et holocaustum totum incensum; *Gloss.* IV 244, 51: holocaustum – totum incensum

Riu. 74, f. 25v *ex Gloss.* IV 132, 9; 545, 60; V 126, 11; 208, 21: olocausta – sacrificia; V 208, 21-22; 316, 6; 585, 6: holocaustomata – sacrificia

Alia: Gloss. V 208, 23: holocaustum – totum combustum, hoc ideo, quia integra hostia igni tradita consumebatur; V 229, 8: holocaustum – totum incensum, graecum est, hoc ideo, quia integra hostia igni tradita consumebatur; V 364, 45: holocaustum – quod totum crematur

COMENTARI

No documentat en llatí clàssic, el vocable *holocaustum* és emprat pels autors cristians amb el significat de ‘sacrifici’ i, en concret, ‘sacrifici en què es crema la víctima sencera’;⁸ també s’especialitza per a designar la víctima oferta per al sacrifici,⁹ d’una banda, i el sacrifici de la missa,¹⁰ de l’altra. Per extensió, també pot fer referència a una donació pietosa.¹¹

Pel que fa a la nostra documentació, *holocaustum* apareix al preàmbul de l’acta de consagració de Sant Benet de Bages, un dels documents atribuïts a Miró Bonfill.¹² En

⁸ PRUD. *Apoth.* 357; TERT. *Orat.* 28, 7; HIER. *Epist.* 64, 9, etc.

⁹ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *holocaustum*.

¹⁰ Cf. ThLL VI/2 2859, 21 et ss.

¹¹ Cf. Niermeyer s. u. *holocaustum*.

¹² Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

aquest cas pren el significat de 'sacrifici', i el seu ús és d'inspiració bíblica.¹³ En efecte, el passatge del Gènesi en què Abraham és forçat a oferir el seu fill Isaac en sacrifici,¹⁴ tal i com es narra en el present preàmbul, conté el terme un total de sis vegades. La darrera d'aquestes aparicions sembla ésser l'origen de l'ús que en fa l'autor de l'acta de consagració de Sant Benet, ja que l'oració [*Abraham*] *obtulit holocaustum Domino pro filio* devia procedir del Gn 22, 13: *leuauit Abraham oculos uiditque post tergum arietem inter uepres herentem cornibus quem adsumens obtulit holocaustum pro filio*.

Donat el bon coneixement de les Sagrades Escripures que tenien les persones lletrades a l'Edat Mitjana i tenint en compte que el terme *holocaustum* apareix definit a diverses glosses i és descrit per Isidor,¹⁵ podem suposar certa familiaritat amb el terme. A més a més, si tenim en compte l'autoria de Miró Bonfill d'aquesta acta de consagració, observem una vegada més el seu gust per la literatura i el seu afany d'erudició. Cal dir, finalment, que aquest hel·lenisme no torna aparèixer al corpus estudiat, sinó que la majoria d'escrivans opten pel llatí *sacrificium*.¹⁶

¹³ El terme *holocaustum* apareix a la Vulgata fins a 256 vegades, referit tant al sacrifici com a la víctima.

¹⁴ Gn 22, 1-13.

¹⁵ Vid. supra GLOSSARIS.

¹⁶ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *sacrificium*.

holographus (adj.)

VARIANTS

olograf-

FORMES

olografa

ETIMOLOGIA

gr. ὀλόγραφος (adj.), 'escrit completament de la mà de l'autor'. Deriva del verb ὀλογραφέω, 'escriure enterament, en totes les lletres', el qual es compon de l'adjectiu ὅλος, 'que forma un tot', 'sencer', i del verb γράφω, 'escriure'. Al nom d'acció γραφή, 'disseny', 'pintura', 'escrit', 'catàleg', correspon el sufix -γραφος, que no existeix com a mot simple però que figura en un gran nombre de compostos (uns 250). Entre aquests compostos es distingeixen dos grups: paroxítons, amb sentit actiu de 'qui escriu', i proparoxítons, amb sentit passiu de 'el que és escrit'; a aquest segon grup pertany ὀλόγραφος.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *hològraf*; esp. *ológrafo*; fr. *holographe*; it. *olografo*; oc. *olograf*; port. *hológrafo*; rom. *olograf*.

SIGNIFICAT

'autògraf', 'hològraf', escrit enterament de la mà de l'autor

TESTIMONIS DOCUMENTALS

988 CSCugat I 230, p. 194; *contracte agrari*: S + m Petrus, presbiter, quia (*pro qui*) hac donatione feci scripsi et ss. propria manu olografa, et firmatoribus subtus roborati ad firmandum tradidi.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 25v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 316): olographa – omnem rem propriam

Riipullensis 74, f. 74r (Alturo, *Glossa* VI, p. 90): testamentum olographum – auctoris manu totum conscriptum atque subscriptum, unde et nomen accepit. Greci enim olo totum dicunt, graphin litteram

Riipullensis 59, f. 300r: olographum – totum scriptum²

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. γράφω. Vid. etiam supra s. u. *chirographum*.

² La glossa immediatament anterior diu: *olo – totum*.

Fonts

Riu. 74, f. 25v ex GlossAnsil. p. 410, 72: olographa – omnem rem propriam; Gloss. V 606, 35: olographa – omnem rem propriam

Riu. 74, f. 74r ex Isid. Etym. 5, 24, 7: Holographum testamentum est manu auctoris totum conscriptum atque subscriptum; unde et nomen accepit. Graeci enim ὅλον totum, γραφήν litteram dicunt; Gloss. V 301, 4: holographia – propria manu totum conscriptum testamentum

Riu. 59, f. 300r – Gloss. IV 264, 40: olographum – totum praescriptum; V 424, 33: olografia – totum scriptio

Alia: Gloss. V 316, 13: olographia manu – propria manu

COMENTARI

L'adjectiu *holographus*, no documentat al llatí literari, s'empra en general per a designar un escrit autògraf i s'especialitza en el cas dels testaments.³

Dins el nostre corpus l'hem localitzat en un únic document procedent del cartulari de Sant Cugat del Vallès. Apareix a la subscripció de l'atorgant, el prevere Pere, el qual sembla haver redactat i signat el document de manera autògrafa.⁴ Així doncs, en aquest context el mot *holographus* sembla indicar que ha estat el propi atorgant qui ha redactat la totalitat del document. Es tracta d'un cas excepcional, ja que sol cloure el diploma la signatura del redactor. En aquest cas, el document finalitza amb la signatura del jutge Bonsom (*Bonushomo, leuita, qui et iudex ss.*);⁵ nombrosos documents del cartulari de Sant Cugat han estat redactats per Bonsom, i en tots els casos s'especifica que ha estat així. Per tant, el fet que en el present document Bonsom no faci constar el seu paper com a redactor, sembla donar suport a la teoria que el document original hauria estat redactat de la mà de l'atorgant (*Petrus presbiter*), qui hauria volgut remarcar aquest fet amb la inclusió de l'hellenisme *holographus*, emprat segurament per influència isidoriana.

³ ThLL VI/2 2860, 21-28. Aquest sentit especialitzat encara es conserva avui dia a les llengües romàniques que han mantingut el terme (per exemple, cf. DRAE s. u. *ológrafo*).

⁴ Proposem afegir una coma entre els dos verbs, per tal de conferir més claredat al text: *feci, scripsi et ss. propria manu olografa*.

⁵ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.3.

hyacinthus (subst.)

VARIANTS

iacinct-

FORMES

iacincto

ETIMOLOGIA

gr. ὑάκινθος (subst. masc. i fem.), 'jacint'. Té dos significats principals: és el nom d'una planta, en concret, de la seva flor, i d'una pedra preciosa de color blau; per extensió, serveix també per a designar una tela de color blau.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *jacint*; esp. *jacinto*; fr. *hyacinthe*; it. *giacinto*; oc. *jacint*; port. *jacinto*; rom. *iacint* (rar).

SIGNIFICAT

'color blau-violeta'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

972 DipOsona 1127, p. 817 (Ordeig, *Dotalies* 90, p. 213; DipManresa 92, p. 101); *acta de consagració (Sant Benet de Bages)*; *scriptor Sunierus sacer: Moyses uidelicet, legislator, filius Amram, a Deo commonitus fecit utensilia ex auro et iacincto (DipManresa hyacintho)*¹ uariisque coloribus in opere Dei aerexitque tentorium in sublime, posuit altare, parauit mensam ibidemque archam constituit in testimonium Dei Israel ibique populus Domini adorauit Deum.

GLOSSARIS

Riupullensis 74, f. 62v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 332): iacintus – est lapis ceruleus mirabilis uarieque nature quam profunditatis uocabulo uult intelligi

Fonts

*Riu. 74, f. 62v cf. Isid. Etym. 16, 9, 3: Iacintus ex nominis sui flore uocatus. Hic in Aethiopia inuenitur, caeruleum colorem habens. Optimus, qui nec rarus est nec densitate obtusus, sed ex utroque temperamento lucet purpuraque refulgens; hic autem non rutilat aequaliter. Sereno enim perspicuus atque gratus est, nubilo coram oculis euanescit atque marcescit, in os missus frigidus est, in sculpturis durissimus, nec tamen inuictus. Nam adamante scribitur et signatur*²

¹ Hem comprovat la lectura al pergamí original (BC, Arxiu, perg. 91, reg. 1904) i es llegeix clarament *iacincto*.

² També dedica un passatge a la descripció de la planta a *Etym. 17, 9, 15: Hyacinthus herba est habens florem purpureum. Traxit autem nomen a puero quodam nobili qui in saltibus inter purpureos*

Alia: GlossAnsil. p. 286, 147: *iaquintus* – *nomen gemmae*

Gloss. IV 86, 16; 524, 15: *hyacinthus* – *flos purpureum*; IV 244, 8: *hiacintum* – *flos porporeae*; V 503, 37: *hyacinthus* – *flos quasi rubens lilium*; *Isid. Etym.* 17, 9, 15: *Hyacinthus herba est habens florem purpureum*

COMENTARI

El substantiu *hyacinthus* designa pròpiament una planta, en concret la seva flor, identificada generalment amb el *Hyacinthus orientalis* L., planta bulbosa de la família de les liliàcies. Això no obstant, sota aquest terme es recullen diferents espècies.³ El mateix nom serveix per a denominar diverses pedres precioses, segurament per la similitud amb el color de la planta, violeta o blau violaci.⁴ Finalment, *hyacinthus* designa un tint de color blau (*caeruleo*) i teles tenyides de *purpura uiolacea*.⁵ També pot referir-se senzillament al color, en concurrència amb l'adjectiu *hyacinthinus*.

Pel que respecta a la documentació analitzada, hem localitzat aquest terme a l'acta de consagració de Sant Benet de Bages.⁶ Al passatge en qüestió, sembla fer referència o bé a una pedra preciosa o bé al seu color; Moisès, aconsellat per Déu, féu *utensilia* d'or, de jacint i de diversos colors, i erigí un tabernacle amb un altar on el poble de Déu el pogués adorar. El sintagma *ex auro et iacincto* sembla extret de l'Èxode, on ambdós substantius apareixen coordinats diverses vegades en la descripció dels vestits sacerdotals.⁷ En aquests casos el terme fa referència a una tela tenyida de color blau-violeta.⁸ D'altra banda, en la descripció de la bossa pectoral,⁹ es llisten dotze pedres precioses: *sardius*, *topazius*, *zmaragdus*, *carbunculus*, *sapphyrus*, *iaspis*, *ligyrius*,

flores repertus est interfectus; deditque nomen herbae puerilis funeris casus. Est autem radice et flore bulbi similis, pueros a pubertate retinens.

³ Cf. J. André, *Les noms de plantes*, pp. 126-127.

⁴ És difícil establir amb exactitud el color d'aquesta flor i, per extensió, de la gemma o gemmes que porten el mateix nom. A la literatura clàssica trobem diversos qualificatius cromàtics (*rubens*, *caeruleus*, *niueus*, *ferrugineus*, *purpureus*), però és gairebé impossible determinar si es tracta en tots els casos de la mateixa espècie; uid. J. André, *Étude sur les termes de couleur*, pp. 197-198.

⁵ Cf. ThLL VI/2 3128, 15.

⁶ Es tracta d'un dels documents atribuïts a Miró Bonfill; uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

⁷ Ex 28, 5-6; 28, 8; 28, 15; 39, 2; 39, 8: *aurum et hyacinthum et purpuram coccumque bis tinctum et byssum*.

⁸ En grec bíblic s'especialitza per a referir-se a la cortina blava del tabernacle i, així, passa a designar una tela de color blau-violeta; cf. Lampe, *PGL*, s. u. *ύάκινθος*.

⁹ Ex 28, 15-30; 39, 8-21.

achates, amethystus, chrysolitus, onychinus i berillus. El *ligyrius* (en grec λιγύριον) s'identifica amb el jacint,¹⁰ fins al punt que a la Nova Vulgata ha estat substituït per la forma *hyacinthus*. Així doncs, observem que en diversos passatges de l'Èxode es fa referència tant al jacint pedra preciosa com a una tela tenyida de color blau-violeta.

A més a més, el terme *hyacinthus* adopta el significat de pedra preciosa en dues altres ocasions a la Vulgata, al Càntic dels Càntics,¹¹ on s'ha volgut identificar amb una mena de topazi¹² i a l'Apocalipsi,¹³ en la descripció de les dotze pedres precioses de la muralla de la Jerusalem celestial (Apc 21, 19-20). Aquestes dotze gemmes, tal i com apareixen a la Vulgata, són: *iaspis, sapphyrus, carcedonius, zmaragdus, sardonix, sardinus, chrysolitus, berillus, topazius, chrysoprassus, hyacinthus i amethystus*. Com podem observar, algunes coincideixen amb les gemmes de la bossa pectoral descrita a l'Èxode.¹⁴

En qualsevol cas, a l'acta de consagració de Sant Benet el terme *hyacinthus*, més enllà de perseguir un significat o un altre de manera intencionada, s'inspira en un passatge bíblic amb l'únic objectiu de validar l'acte i d'atorgar solemnitat al seu testimoni escrit.

¹⁰ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *ligurius*, et F. Nicolae, "Jewel terminology", pp. 143-144.

¹¹ Ct 5, 14: *manus illius tornatiles aureae plenae hyacinthis uenter eius eburneus distinctus sapphyris*.

¹² Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *hyacinthus*.

¹³ Apc 21, 20: *undecimus hyacinthus*.

¹⁴ Les pedres repetides són: *sardius* (= *sardinus*), *topazius, zmaragdus, sapphyrus, iaspis, amethystus, chrysolitus i berillus*.

hydropicus (adj.)

VARIANTS

idr-, ydr-

FORMES

idropicus; ydropico

ETIMOLOGIA

gr. ὑδρωπικός (adj.), 'hidròpic', que pateix hidropesia (ὑδρωψ). Derivat del substantiu ὕδωρ, 'aigua', el terme ὑδρωψ designa tant la hidropesia (acumulació de serositat al cos, en especial al ventre) com la persona afectada d'aquesta malaltia. Aquest mot presenta una final -ωψ, probablement procedent de termes relatius als ulls (ἄμβλωψ, μύλωψ, etc.), i usat per a les denominacions de malalties (αίμάλωψ, μώλωψ, etc.).¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *hidròpic*; esp. *hidròpico*; fr. *hydropique*; it. *idropico*; oc. *idropic*; port. *hidròpico*; rom. *hidropic*.²

SIGNIFICAT

'hidròpic'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1074 AComtalPerg III 867,p. 1423; *donació; scriptor Raimundus leuita*: Afffrontaciones namque de iam dictis alaudibus, sicut continent de ereditates uel de omnia quod mihi relinquit pater meus ubique inuenire potueritis meo directos, sic dono uel uindo uobis pro hoc quia eger sum et idropicus et puto ut ueniat mihi mors. Et pro hoc uendo et dono uobis iam dicto Geralli et uxori uestra quod me teneatis in mea uita et uisitatis in ista egritudine, et donetis manducare et bibere et ipso uestimento: kapa [et] ionnella et kalces et brages et kamisa. Et alium alaudium dono uobis et relinquo si ex hoc mortus sum.

1076 Baraut, *DocUrgell* 905 (Urgellia 7, p. 37); *adveració testamentària; scriptor lator iuris Ermengaudus*: Et quando hoc totum precepit erat in suo pleno sensu et memoria integra, et postea nos scientes uoluntatem suam non mutauit, sed inualescente graui

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. ὕδωρ.

² Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *hydropicus*.

langore a quo detinebatur ex ydropico morbo discessit ab hoc seculo in mense marcio, in anno Philippi regis XVI°, in die dominico.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 70r (Alturo, *Glossa VI*, p. 78): ydropis – ab occasu<m> (*pro* aquoso?) humore dictus

Riuipullensis 59, f. 299v: <h>icterion – ydropicus

Fonts

Riu. 59, f. 299v ex *GlossAnsil.* 279, 69: <h>icterici – [h]idropici

Alia: *Gloss.* III 600, 6: hydropticus – inflatus; edropicorum causae sunt III: ascitis, tympanitis, hyposarca

Gloss. IV 197, 19: hydropticus – aqua plenus; V 418, 14; 426, 56: hydropticus – aquaticus; V 628, 19: hydropticus – aqua madidus

COMENTARI

Emprat en època clàssica per Horaci o per Aule Corneli Cels,³ per exemple, l'adjectiu *hydropicus* és reprès a la Vulgata⁴ i testimoniat a alguns autors cristians.⁵ Tot i que la seva transmissió més notable es produeix per mitjà de la literatura mèdica.

El mot *hydropicus* fa referència a la hidropesia, la qual apareix en diverses descripcions mèdiques com una malaltia hepàtica que sol ser el resultat d'una afecció prèvia al fetge. Aquesta patologia pot presentar-se en diverses varietats, essent una d'elles la ascites (ἀσκίτης) o icterícia (ἰκτερος), acumulació de líquid que causa l'esgrogueïment del malalt. D'aquí l'explicació de glosses com <h>icterion – *ydropicus* o <h>icterici – [h]idropici. La hidropesia causa l'alteració de l'equilibri hídric del cos, i alguns dels seus símptomes són la set, la inflor dels membres i l'alteració del color de la pell.⁶

Hem testimoniat l'adjectiu *hydropicus* en dues ocasions al nostre corpus, al darrer terç del segle XI. El primer document (doc. 1074) és una donació en què l'atorgant

³ HOR. *Epist.* 1, 2, 34; CELS. 7, 15, 1.

⁴ Lc 14, 2: *Et ecce homo quidam hydropicus erat ante illum.*

⁵ AUG. *c. Pelag.* 2, 1, 1 p. 461, 5; GREG. TUR. *Glor. mart.* 2 p. 489, 1.

⁶ Per a més informació sobre aquesta malaltia a l'Antiguitat i a l'Edat Mitjana, uid. M. J. Pérez Ibáñez, "Hidropesía y diabetes", i "Apéndice: un caso concreto, la denominación de la hidropesía". Malgrat estar relacionades, en medicina actual no podem confondre l'ascites i la icterícia. L'ascites és l'acumulació de líquid sèric a la cavitat peritoneal, mentre que la icterícia és una malaltia deguda a l'augment de la bilirubina a la sang, caracteritzada per la grogor dels ulls, de la pell, dels orins, etc. (cf. DIEC2 s. uu.).

entrega una sèrie de possessions a Gerall i la seva esposa perquè està malalt i tem la mort. Els demana que, a canvi, el cuidin en la seva malaltia, el visitin, li donin menjar i beure i li proporcionin vestiment. El segon cas (doc. 1076) és el d'una adveració testamentària; el difunt, quan es trobava convalescent a causa de la hidropesia i temia la mort, va dictar testament. Segurament, l'única glossa catalana testimoniada devia procedir de la còpia d'algun glossari mèdic, gènere molt prolífic a l'Edat Mitjana.⁷

⁷ Sobre els glossaris mèdics llatins medievals, vegeu *Alphita*, pp. 8-21.

hydrus (subst.)

VARIANTS

idr-

FORMES

idrum

ETIMOLOGIA

gr. ὕδρος (subst. masc.) i ὕδρα (subst. fem.), ‘serp d’aigua’, ‘hidra’. Ambdós termes deriven del substantiu neutre ὕδωρ, ‘aigua’.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *hidra*; esp. *hidra*; fr. *hydre*; it. *idra*; oc. *idra*; port. *hidra*; rom. *hidră*.

DERIVATS

hydropicus (*adj.*).¹

SIGNIFICAT

‘serp’ (s’empra en sentit figurat per a referir-se al diable o a la temptació)

TESTIMONIS DOCUMENTALS

976 DipGirona 433, p. 382; *acta d’elecció de Dodó com a abat de Sant Pere de Camprodon, atribuïda a Miró Bonfill*: Proinde igitur nos licet exigua congregatiuncula tamen hoc scientes, quia equonomi gregi dominicis solerti conuenit cura insistere, et truculentum idrum a cordibus fidelium propulsare, quia quantum extremum diem nouit propinquare, tanto seuius caulas dominicas nititur incursare.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 20r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 345): ydrus – serpens aquaticus

Riipullensis 74, f. 44v: hedrus – serpens

Riipullensis 59, f. 293v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 374): hidra – serpens²

Fonts

Riu. 74, f. 20r ex *GlossAnsil.* p. 279, 77: hidri – serpentes aquatici; *Gloss.* IV 197, 18: hydrus – serpens aquaticus; IV 244, 3; V 207, 39: hylidrus seu hydri – serpentes aquatici (*uid. etiam* IV 298, 25; 403, 41; V 545, 66: hydrus – aquaticus); *Isid. Etym.* 12, 4, 22: Hydros aquatilis serpens

¹ Cf. s. u.

² Vid. etiam *Riipullensis* 74, f. 24r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 312): *hidor – aqua*; *Riipullensis* 74, f. 69v (Alturo, *Glossa* VI, p. 78): *idrofoba – grece, latine metus. Ydro greci aquam dicunt, fobis timorem* (cf. *Gloss.* IV 243, 16: *hydor – aqua*).

Alia: Gloss. V 26, 4; 74, 5; V 109, 34: hydra – draco fuit multorum capitum in Lerna palude prouinciaie Arcadiae (cf. *Isid. Etym.* 12, 4, 23); V 255, 21: ydra – multorum capitum serpens fuisse fertur, cuius absciso capite uno multa pro eodem nascebantur: sed hoc pagani fingunt

Isid. Etym. 11, 3, 35; 12, 4, 23: Nam hydra ab aqua dicta est

COMENTARI

El llatí *hydrus* designa una serp d'aigua descrita, per exemple, per Plini.³ Poetes com Virgili o Ovidi⁴ l'empren per a referir-se a un ésser mitològic, en concret al drac cadmeu les dents del qual Jasó va sembrar, o a les serps del cap de les Fúries o de la Gorgona Medusa.⁵ Els autors cristians, per la seva banda, l'empren per a designar el diable, la serp temptadora.⁶

Pel que fa al corpus documental de la Catalunya altmedieval, *hydrus* apareix únicament a l'acta d'elecció de Dodó com a abat de Sant Pere de Camprodon, text atribuït a Miró Bonfill.⁷ En el present passatge es pot interpretar el substantiu *hydrus* amb el sentit de 'temptació', representada a la Bíblia per la figura de la serp; l'adjectiu que l'acompanya (*truculentum idrum*) reforça la idea de la temptació com a quelcom terrible i perillós, com una amenaça per a la comunitat cristiana que cal allunyar del cor dels fidels (*a cordibus fidelium propulsare*).

L'ús de la serp en sentit figurat com a encarnació del mal ja l'hem documentat en altres termes com *chelydrus* i *draco*.⁸

³ PLIN. *Nat.* 29, 72, etc.

⁴ Per exemple, VERG. *Georg.* 3, 545; 4, 458; *Aen.* 7, 753; *OV. Met.* 13, 804; *Fast.* 2, 257.

⁵ Cf. ThLL VI/3 3138, 69 et ss.

⁶ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *hydrus*. Ja adopta aquest significat en grec patristic (cf. Lampe, *PGL*, s. u. ὕδρα).

⁷ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

⁸ Cf. s. uu.

hymnus (subst.)

VARIANTS

hymn-, hymn-

FORMES

hymnis; hymno, -is

ETIMOLOGIA

gr. ὕμνος (subst. masc.), 'cant'. En particular, designa un 'cant', 'himne' o 'poema' en honor d'un déu o heroi. Per extensió, també pot significar 'cant nupcial' o 'cant de dol'. En grec patristic, s'especialitza com a 'cant de lloança a Déu'.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *himne*; esp. *himno*; fr. *hymne*; it. *inno*; oc. *imna*; port. *hino*; rom. *imn*.

DERIVATS

hymnarius, hymner (*subst.*), hymniphonus (*adj. compost*).

SIGNIFICAT

'himne', 'cant religiós'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

[869] DipRosselló 61, p. 124; *epístola*: Illos nobis suscipientibus sepeliuimus cum canticis et hymnis spiritualibus, in quo loco magna modo mirabilia et gloria esse ab omnibus cernitur: ibi daemones fugantur, confracti et claudi ac caeci ad salutem reuertuntur.

977 DipOsona 1242, p. 894 (Ordeig, *Dotalies* 96, p. 227); *acta de consagració (Santa Maria de Ripoll)*, atribuïda a Miró Bonfill: Cum his uero ingenti tripudio ex longinquis partibus uenientium terrena domus Christi est habitatio consecrata, hymnis demum et confessionibus exornata.

1008 Junyent, *Oliba* Dip. 40, p. 51; *acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll*: Quem, quanto pre aliis bonorum operum fulgoribus uidemus effulgere, tanto ipsi hymno per ipsum Deo curamus, uolumus omnimodis obedire.

1027 Junyent, *Oliba* Dip. 92, p. 145 (Gonzalvo, *Pau i treva* 1, p. 5); *sínode*:² Et si, quod Deus auertat, in hac perfidia obierint, corpora illorum cum psalmis et hymnis, uel

¹ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. ὕμνος.

spiritualibus canticis, non ducantur ad sepulturam, nec inter fideles mortuos eorum nomina ad sacrum altare recitentur.

1017-1018 Junyent, *Oliba* Tex. 1, p. 303; *Epicedion, obra de l'abat i bisbe Oliba*:

Ymnum ferte Deo dulciter almo,

Qui pro patre dedit pignus in aruis.

Huic parete, uiri, corde fideli

Iussis uosque piaie subditae matris.

1043-1046 Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 382; *carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà*: Celebrem in anniuersaria templi portemus omnes festiuitatem, et distincte choros, reboeantibus hymnis lampadibusque accensis, in laudem sanctorum pulcram uocem leuemus et mentem ad eum qui cum Patre et Spiritu Sancto trinus et unus Deus uiuit et regnat in aeuum et in omnia secula seculorum.

1123 Bolòs, *Serrateix* 130, p. 216 (Ordeig, *Dotalies* 333, p. 86); *acta de consagració (Santa Maria de Serrateix)*; *scriptor Berengarius monachus et leuita*: Ergo qui altario seruiunt, cum altario participant, scimus namque quod grex monachilis fidelium fratrum indesinenter pernoctad atque cunctos ad caritatem sponte concurrentes in psalmis, in himnis, canticis spiritualibus, missis libenter excipiunt, ac tam mortuos quam uiuos deuotis mentibus Deo comendent.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 36v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 360): hymnus – laus Dei inde
imnologus laudis Dei narrator siue de laudibus Dei sermonem faciens

Riipullensis 74, f. 70r (Alturo, *Glossa* VI, p. 79): [h]ymni – proprie sunt
continentes laudem Dei

Parisiensis Lat. 609, f. 10r (Alturo, *Glosario en escritura visigòtica*, p. 198):
ymnus – carmen in laudem Dei

Fonts

Riu. 74, f. 36v ex Laistner, *Scholica*, p. 438: hymnus – laus Dei, inde hymnologus laudis Dei
narrator siue de laudibus Dei sermonem faciens

² Acta del sínode de Toluges, convocat pel bisbe Oliba, en representació del bisbe d'Elna, confirmant la pau i treva.

Riu. 74, f. 70r ex Isid. Etym. 6, 19, 17: Hymnus est canticum laudantium, quod de Graeco in Latinum laus interpretatur, pro eo quod sit carmen laetitiae et laudis. Proprie autem hymni sunt continentes laudem Dei

Par. Lat. 609, f. 10r ex Gloss. IV 243, 51: hymnum – carmen in laude dei; V 74, 7: hymnus – carmen in laude domini

Alia: Isid. Etym. 1, 39, 17: Hymni autem ex Graeco in Latinum laudes interpretantur

COMENTARI

Terme d'ús no estès en llatí clàssic,³ *hymnus* és freqüent al llatí eclesiàstic, especialment a la llengua de la litúrgia, i significa 'himne', 'cant religiós'. En general, va referit a diversos himnes concrets (*hymni feriales, hymnus angelicus, hymnus Sanctae Mariae*, etc.),⁴ i s'especialitza amb el sentit de 'cant de lloança a Déu', és a dir, 'psalm'.⁵ D'altra banda, significa 'himne mètric'.⁶

Quant al corpus de documents analitzat, el terme *hymnus* no apareix amb gaire freqüència. Significa 'himne', 'cant religiós en lloança a Déu'. N'hem testimoniat una primera aparició al segle IX, en una carta de l'abat Hilperic d'Arles adreçada al rei franc Carles II (el Calb) per a demanar empara i protecció per al seu monestir (doc. [869]). D'altra banda, apareix a documents solemnes relacionats amb Ripoll (doc. 977, atribuït a Miró Bonfill) i amb l'abat i bisbe Oliba (docs. 1008, 1027, 1018-1017 i 1043-1046)⁷ i, finalment, a l'acta de consagració de l'església de Santa Maria de Serrateix (doc. 1123). La majoria dels testimonis es concentren a la primera meitat del segle XI.

Pel que respecta als derivats, hem testimoniat el substantiu *hymnarius*, amb la forma ja catalanitzada *hymner* (var. *himn-, imn-, ymn-*). El seu significat és el d' 'himnari', és a dir, 'llibre que conté un recull d'himnes'. En alguns casos, s'empra directament *hymnus* en referència a l'himnari però, al tractar-se d'un títol de llibre, aquests testimonis no s'han inclòs.⁸

Finalment, destaca el cas de l'adjectiu *hymniphonus* en el sintagma *hymniphonis laudibus*, present a l'acta de consagració de l'església de Santa Maria de Ripoll de l'any

³ Cf. ThLL VI/3 3143, 55 et ss.

⁴ Cf. Blaise, *Lexicon*, s. u. *hymnus*.

⁵ AUG. *In Psalm. 72, 1: hymni sunt laudes Dei cum cantico*; cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *hymnus*.

⁶ Cf. Niermeyer s. u. *hymnus 2*.

⁷ Sobre Ripoll, Miró Bonfill i l'abat i bisbe Oliba, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

⁸ Recordem que, segons els criteris de selecció establerts, no incloem en aquest estudi els títols de llibres; uid. capítol 1, subcapítol 1.3.

977, la qual també conté el terme *hymnus*.⁹ Recordem que aquest document ha estat atribuït al comte-bisbe Miró Bonfill, el qual destaca per l'ús de neologismes i cultismes. En aquest cas, la forma *hymniphonis* sembla ésser un creuament entre els termes *hymnus* i *antiphona*. Aquest darrer procedeix de l'adjectiu grec ἀντίφωνος, 'qui ressona en resposta', i es refereix al text que es canta al principi, al final o intercalat dins un psalm;¹⁰ es compon de la preposició ἀντί, 'al davant de', 'contra', i del substantiu femení φωνή, 'veu'. Així doncs, Miró Bonfill ha creat un neologisme amb la voluntat de sobresortir, de jugar amb les paraules per a denotar una cultura superior. D'aquesta manera, l'autor posa èmfasi, amb certa redundància, en el fet de lloar Déu per mitjà de lloances *hymniphonis*, a saber, 'que sonen com cants de lloança o amb una veu de cants de lloança'.

⁹ Vid. supra doc. 977.

¹⁰ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *antiphona*.

hyperephaniose (adv.)

VARIANTS

yperyph-

FORMES

yperyphaniose

ETIMOLOGIA

gr. ὑπερήφανος (adj.). Generalment significa 'arrogant', 'presumptuós', 'orgullós', tot i que en algunes ocasions pot emprar-se amb sentit positiu, 'magnífic', 'esplèndid'. Es compon de l'adverbi ὑπέρο, 'a sobre', 'molt', 'massa', i de l'adjectiu φανός, 'lluminós', 'brillant'. En deriven el substantiu femení ὑπερηφάνια, 'arrogància', 'orgull', 'menyspreu', i el verb denominatiu atestat amb posterioritat (grec hel·lenístic i tardà) ὑπερηφανέω. Aquest pot adoptar un ús intransitiu amb el sentit de 'ser orgullós', 'comportar-se de manera arrogant', o bé transitiu amb el significat de 'tractar amb menyspreu', 'vantar-se amb jactància'. L'adverbi ὑπερηφάνως significa 'amb orgull o arrogància', però també en trobem un ús positiu amb el sentit de 'amb magnificència'.¹

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

SIGNIFICAT

'de manera arrogant o indeguda', 'amb menyspreu'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

[1042] DACCBBarcelona 635, p. 1087; *epístola del bisbe Guislabert de Barcelona a l'arquebisbe de Narbona*: Quocirca mee uoluntatis atque iniurie meis examen aequè precamen litterulis tibi limpidissima antistitum gemma atque mee mentis pupilla uenialiter allego ueluti Umbertum Odonis qui uiolenter ac yperyphaniose quatuor aecclesias, quas sancte Sedis Barchinone Canonice contuli, aufert et iniuria possidet absque ullo auctore et iure, quibus ullum nequit declamare ad stipulatorem nisi Nebrot cum suis ministris [et] pontificum princeps et omnes isti antistites, tua propalatione atque precatu detesteris et anatematizes et ab omni sancte Dei Aecclesie contubernio sequestres, utpote diremptus habetur a me et ab omnibus meis suffraganeis, ni resipuerit et totum ab integro mihi restituerit quoadusque Omnium Sanctorum festiuitatem.

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. ὑπερήφανος.

GLOSSARIS

Riuipullensis 59, f. 299v: iperefania – superbia; iperefanus – superbus

Fonts

Riu. 59, f. 299v *ex GlossAnsil.* p. 289, 6: liperefamiam (hyperephania) – superbia; p. 307, 1228: iperefania – superbia; 318, 2: iperefania – superbia; 602, 12: [h]yperephania – superbia Graece

Alia: Gloss. II 464, 17: ὑπερηφανία – superuia, fasticia, hoc fastidium, hic fastus, asrogantia; 18: ὑπερήφανος – superuus, fastidiosus, adrogans; 19: ὑπερηφάνω – fastidio, superuio; IV 197, 20: [h]yperiphanos graece, latine superbus

COMENTARI

El terme ὑπερηφανία, que va mantenir-se en grec, no fou adoptat per la llengua llatina. Està documentat en una única ocasió al *Polypticum* del bisbe Ató de Vercelli (s. IX-X).² A banda d'aquest exemple aïllat, no és present a la llengua de l'Església ni apareix a la Bíblia.³ Així doncs, podem afirmar amb gairebé tota seguretat que aquest mot s'ha transmès per mitjà dels glossaris.

Pel que fa a la forma adverbial *yperyphaniose* testimoniada a la nostra documentació, aquesta sembla ser una construcció del propi redactor a partir del substantiu o de l'adjectiu que hauria pogut trobar als glossaris.⁴ El bisbe de Barcelona Guislabert escriu a l'arquebisbe de Narbona Guifré de Cerdanya per a demanar el seu recolzament en la querella contra Umbert Odó, que retenia de manera indeguda i sense cap mena de dret les quatre esglésies pròpies de la canònica de Barcelona, les quals havia pres per mitjà de la violència i amb arrogància (*uiolenter ac yperyphaniose*).

² Migne, *PL*, 871 11C: *prouinciaie unt quibus praesidet unus princeps, summo tenus et laeserit si quos, hyperiphania turgescunt rumina si quiddem, uerendum et adeunt protinus diademate trino, incitant auferre, impar quibus potitur dux.*

³ El terme grec ὑπερηφανία, present a la versió dels Setanta, és traduït a la Vulgata pel llatí *superbia*.

⁴ En el mateix document trobem altres exemples de formació d'adverbis, com és el cas de la forma *theoretice*.

hypodiaconus¹ (subst.)

VARIANTS

ipo-, ippo-, ypo-; -diac(h)o-²

FORMES

-us, -i

ETIMOLOGIA

gr. ὑποδιάκονος (subst. masc.), ‘servidor de categoria inferior’, ‘auxiliar’. Està format a partir del preverbi ὑπὸ, ‘sota’, i l’adjectiu διάκονος, ‘qui es troba al servei d’algú o d’alguna cosa’; aquest s’empra substantivat amb el significat de ‘servent’ i, en grec eclesiàstic, pren l’accepció de ‘diaca’.³ Entre els autors patristics grecs, ὑποδιάκονος significa ‘sotsdiaca’, és a dir, membre de l’orde inferior als diaques.⁴

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

SIGNIFICAT

‘sotsdiaca’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

969 Ordeig, *Dotalies* 119, p. 283; *acta de consagració (Santa Eulàlia de Vallcanera)*: Arnallus ipodiachonus. Arnallus dignum curavit ponere sig+num. Gaucefredus leuita +.

1000 DipRosselló 642, p. 505; *donació*: Petrus ypodiaconus scripsit.

1010 Baraut, *DocUrgell* 315 (Urgellia 4, p. 31); *acta de consagració (Santa Maria de la Seu d’Urgell)*: Petrus ΥΠΟΔΗΧΟΝΟC scripsit, quamuis inculto greco sermone, inseruitque presenti scedula decem superscriptiunculas.

1015 Junyent-Ordeig, *DipVic* 754, p. 101; *donació; scriptor Argemirus sacer*: Albertus ypodiaconus SSS. Otto subdiaconus SSS. Hichilane sacerdos SSS.

1016 DACCBBarcelona 261, p. 613; *permuta; scriptor Argemirus presbiter*: S+ Bernardus ypodiaconus ss. S+ Ermemirus, leuita et sacriscrini.

¹ Sobre aquest terme, uid. Prieto, *Lèxic dels oficis*, s. u. *hypodiaconus*.

² En una ocasió el terme apareix escrit directament en caràcters grecs.

³ Cf. s. u. *diaconus*.

⁴ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. ὑποδιάκονος.

1038 Junyent-Ordeig, *DipVic* 966, p. 290; *adveració testamentària*: Isarnus ypodiaconus, qui hoc sacramentale conditionis scripsi et sub SSS. in prefato die uel anno.

1038 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 272, p. 990; *adveració testamentària*: SSS. Borello ipodiachono qui isto iudicio scripsit SS. et die et anno quod supra SS. SSS.

1039 Junyent-Ordeig, *DipVic* 985, p. 309; *procés judicial; scriptor Benedictus subdiaconus*: Geraldus ypodiaconus atque iudex sub SSS ... Bernardus ypodiachonus SSS. Gerbertus subdiaconus SSS. Ansulfus sacer SSS.

1073 AComtalPerg III 855, p. 1410; *donació*: Iaucefredus Atoni ipodiachoni, qui ista carta donacione scripsit prefato die et anno.

1075 CSCugat II 682, p. 344; *donació; scriptor Reimundus leuita*: S+m Oliuarii Mironis; Wifredus, sacer; Guilielmi Ippodiaconi, ss.; S+m Seniofredi.

1084 Marquès, *CartCarlemany* 154, p. 286; *adveració testamentària; scriptor Raimundus Guilielmi clericus*: Girbertus ipodiaconus. +Guilielmus sacerdos. Bernardus capud scole et iudex+.

1116 Baraut, *DocUrgell* 1285 (Urgellia 9, p. 115); *donació*: Petrus ipodiachonus qui hanc scripturam fecit et hoc signum impressit atque nomen pueri primi in VII linea dampnauit uel sic isti apposuit Petrum.

1117 Baraut, *DocUrgell* 1299 (Urgellia 9, p. 129); *empenyorament*: Petrus ypodiachonus, qui hanc scripturam cum duabus literis in secunda linea dampnatis scripsit et hoc signum propria manu impressit.

1123 Marquès, *CartCarlemany* 232, p. 376; *renúncia*: Bernardus ippodiachonus, qui hoc rogatus scripsi die et anno quo supra.

Et al.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 70r (Alturo, *Glossa VI*, p. 81): ypodiacones – grece, quod nos subdiac<h>ones dicimus, quia subiacent preceptis et officiis leuitarum

Fonts

Riu. 74, f. 70r *ex Isid. Etym.* 7, 12, 23: Hypodiacones Graece, quos nos subdiaconos dicimus, qui ideo sic appellantur, quia subiacent praeceptis et officiis leuitarum (*uid. etiam Gloss. IV* 197, 26: [h]ypodiaconus – graece, latine subdiaconus, idem hebraice natinnei)

COMENTARI

Terme no documentat en llatí clàssic, *hypodiaconus* apareix per primera vegada al *Codex Theodosianus*⁵ i significa ‘sotsdiaca’.⁶ L’empren alguns autors cristians,⁷ tot i que el seu ús no es troba gaire estès.⁸

Quant a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, *hypodiaconus* sol aparèixer a les signatures, acompanyant un nom propi per tal d’indicar-ne el càrrec de sotsdiaca.⁹ Es testimonia, sobretot, en documents del segle XI. Es tracta d’un substitut culte de *subdiaconus*,¹⁰ molt més freqüent al corpus. Aquest es compon de la preposició *sub*, ‘sota’, i del substantiu *diaconus*, ‘diaca’.¹¹ La inclusió d’*hypodiaconus* al nostre corpus s’explica, sens dubte, per la seva presència als glossaris, que ofereixen una alternativa considerada més exòtica a un terme habitual, ja que el llatí *sub* ha estat substituït pel seu equivalent grec. En aquest sentit, destaca especialment l’acta de consagració de Santa Maria de la Seu d’Urgell (doc. 1010), en què el redactor indica el seu càrrec de sotsdiaca en caràcters grecs.¹² Amb tot, l’ús d’*hypodiaconus* es troba notablement estès al corpus analitzat.

⁵ COD. *Theod.* 16, 2, 7.

⁶ Cf. Gaffiot s. u. *hypodiaconus*.

⁷ Vid., per exemple, CYPR. *Epist.* 20, 3; 34, 4; HIER. *Epist.* 102, 1.

⁸ Cf. ThLL VI/3 3156, 55 et ss.

⁹ Cf. *Sacralia Antiqua*, s. u. *sotsdiaconat*.

¹⁰ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *subdiaconus*.

¹¹ Cf. s. u.

¹² Sobre aquesta qüestió, *uid.* capítol 2, subcapítol 2.1.

idiota¹ (adj.)

FORMES

idiotam

ETIMOLOGIA

gr. ἰδιώτης (subst. masc.). Designa un simple particular per oposició a l'Estat, o un home privat per oposició a un rei o a un home públic (home d'Estat, magistrat, etc.) i, per extensió, tot home de condició modesta o aliè a una professió determinada. D'aquí passa a significar 'ignorant' o 'nou' en alguna cosa i, finalment, 'home sense educació'. També s'empra com a adjectiu amb el significat de 'propi de particular', 'propi d'home privat' i, per extensió, 'simple', 'ignorant', 'vulgar'. Deriva de l'adjectiu ἰδιος, que vol dir 'propi', 'particular', 'privat'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *idiota*; esp. *idiota*; fr. *idiot*; it. *idiota*; oc. *idiòt*; port. *idiota*; rom. *idiot*.

A les llengües romàniques es documenta amb el significat de 'ximple', 'estúpid', però també com a terme tècnic mèdic per a designar una persona que pateix d'idiòcia.² D'altra banda, en castellà, tot i estar en desús, es conserva l'accepció d' 'ignorant', 'persona no instruïda'.³

SIGNIFICAT

'ignorant', 'no instruït en la fe cristiana'; 'converts'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1173 Gonzalvo, *Pau i treva* 13, p. 63; *concili*: Nullusque episcoporum idiotam, malemorigeratum, infamen, concubinatus, uel sagionem, uel nutritorem filiorum potentum, uel seruum alterius ad clericatus officium promouere presumat.

GLOSSARIS

Riupullensis 74, f. 24r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 312): ydiotas – sine litteris

Fonts

Riu. 74, f. 24r cf. *Gloss.* IV 246, 8: idiota – imperitus litterarum

Alia: *Isid. Etym.* 10, 144: Idiota, inperitus, Graecum est. Inperitus, sine peritia; *GlossAnsil.* p. 288, 55: idiota – inperitus; Graecum est; *Gloss.* IV 350, 28: idiota – imperitus, ignarus, nescius; V 110,

¹ Cf. s. u. *neophytus*.

² Cf. DIEC2 s. u. *idiòcia*: «Estat de dèficit d'intel·ligència en què l'individu posseeix una edat mental que no sobrepassa els tres anys, i no pot comunicar-se per la paraula ni comprendre les expressions dels altres».

³ Cf. DRAE s. u. *idiota* 5.

42: idiota – imperitus graece; IV 88, 57: idiota – ignarus, ignorans; IV 88, 60: idiota – rusticus uel indoctus; V 420, 33: idioate – stulti

Gloss. III 275, 4: idiota – ἰδιώτης, priuatus, sine dignitate

COMENTARI

El llatí *idiota* ja és emprat en època clàssica amb el significat de ‘qui no és coneixedor’, ‘profà’, ‘ignorant’.⁴ L’usen sobretot els autors que escriuen sobre arts i oficis,⁵ i acaba passant, d’una banda, a la llengua comuna i, de l’altra i especialment, a la llengua de l’Església.⁶ Entre els cristians, a més de mantenir el sentit de ‘simple’, ‘ignorant’ o ‘illetrat’,⁷ també s’especialitza, en sentit pejoratiu, per a designar algú no instruït en la doctrina cristiana.⁸ Finalment, pot significar ‘nou convers’, ‘neòfit’, que no ha rebut cap orde eclesiàstic.⁹

Al corpus estudiat, hem documentat el terme *idiota* en una única ocasió, en concret al concili celebrat a Lleida l’any 1173. Aquest mot es troba en una enumeració d’adjectius de significat negatiu o pejoratiu (*malemorigeratum, infamen, concubinatus*, etc.) i, a l’inserir-se dins un context religiós i eclesiàstic, ha de significar ‘ignorant’, ‘no instruït en la religió cristiana’, ‘convers’. Aquest sentit, però, no apareix recollit a l’única glossa conservada, que defineix *idiota* com ‘illetrat’.¹⁰

⁴ El trobem, per exemple, a LUCIL. 649; CIC. *Verr.* 4, 4; *Pis.* 62, et al.

⁵ Cf. ThLL VII/1 221, 49 et ss.

⁶ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *idiota*.

⁷ Cf. Act 4, 13: *uidentes autem Petri constantiam et Iohannis conperto quod homines essent sine litteris et idiotae admirabantur.*

⁸ Cf. ThLL VII/1 221, 60 et ss.

⁹ 1 Cor 14, 16: *ceterum si benedixeris spiritu qui supplet locum idiotae quomodo dicet amen super tuam benedictionem quoniam quid dicas nescit.*

¹⁰ Vid. supra GLOSSARIS.

idolum (subst.)

VARIANTS

(h)idol-

FORMES

hidolorum; idolo, -orum, -is

ETIMOLOGIA

gr. εἶδωλον (subst. neut.), 'imatge'. En particular, significa 'simulacre', 'fantasma' i, amb un matís d'irrealitat, 'reflex', 'imatge reflectida' (a l'aigua, en un mirall); en aquest sentit es relaciona amb ψεῦδος, 'mentida', 'falsedat'.¹ En grec patristic, εἶδωλον adopta un sentit negatiu per a designar la imatge d'una divinitat, és a dir, un 'fals déu' o 'ídol', dit sobretot dels déus pagans.² Deriva del substantiu neutre εἶδος, 'aspecte', 'forma'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *ídol*; esp. *ídolo*; fr. *idole*; it. *idolo*; oc. *idòla*; port. *ídolo*; rom. *idol*.

DERIVATS

idolicola (*adj.*), idoloticus (*adj.*).

SIGNIFICAT

'ídol', 'falsa divinitat'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

850 DipGirona ap. docs. falsos I, p. 533 (Ordeig, *Dotalies* 6 fals., p. 24); *acta de consagració (Santa Maria de Ridaura)*: Post corpoream Domini nostri Iesu Christi uenerabilem adscensionem et post salutiferam apostolorum suorumque sequacium praedicationem, purgato iam mundo ab idolorum turpissima seruitute, non paruae gentilium turbae praebentes colla suavissimo Saluatoris iugo.

959 CSCugat I 61, p. 53; *donació; scriptor Leo presbiter*: Quicumque autem contra ista donacione uenerit pro inrumpendum, in primis ira Dei omnipotentis incurrat, et ad liminibus sancta Dei Ecclesia extraneus fiat, et ad corpus et sanguinem Domini nostri Iesuchristi non fiat dignum accipere, et cum Iuda traditore participationem accipiat die noctuque uel ora, et sic fiat maledictus sicut fuit Datan et Abiron, qui terram absorbit, et sic fiat sicut Zaroen et Arfaxat cultores idolo, qui in carbone conuersi fuerunt in

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. εἶδος.

² Cf. Lampe, *PGL*, s. u. εἶδωλον A.

passione apostolorum Simonis et Iude, et submergat illum Deus, sicut submersit Sodomam et Gomorram, et sicut submersit Simon magus propter orationem apostolorum Petri et Pauli, et sic fiat maledictus et consumptus, sicut fuit Galerius cum suis idolis.

977 DipOsona 1242, p. 893 (Ordeig, *Dotalies* 96, p. 227); *acta de consagració (Santa Maria de Ripoll), atribuïda a Miró Bonfill*: Post corpoream Iesu Christi, Domini nostri, uenerabilem Ascensionem, salutis antidoto protoplaustri iam purgato liuore pioque apostolorum quae a bono magistro in obscuro didicerant in tectis categorizante collegio, haud prauae gentilium falanges, hidolorum sublato errore.

1006 DipAmer 17, p. 49; *acta d'elecció abacial*: Ipsi uero conati sunt toto nisu a Zabuli laqueis eos euellere et lauacris salutaribus abluere, ut purificati a sordibus idolorum mundi pergere possent in regione uiuorum.

1017 DipAmer 18, p. 50; *acta d'elecció abacial*: Ipsi uero toto nisu conati sunt a Zabulorum eos euellere supplicia et lauacris salutaris abluere ut purificati ab idolorum spurcicia atque operante Christi iusticia permanere possint in ciue eterea eos inde accensi.

1019 Baraut, *DipTavèrnoles* 44, p. 113 (Riu, *Sant Llorenç de Morunys* 6, p. 205); *donació; scriptor Wifredus leuita et monachus*: Ipsi uero toto nisu conata sunt a zabulorum eos euellere supplicia et lauacris salutaris abluere, ut purificati ab hidolorum spurcicia atque operante Xpisti iusticia possent permanere in ciues etherea.

1040 Baraut, *ActUrgell* 48, Urgellia 1, p. 116 (Baraut, *CartAndorra* II 9, p. 35; Baraut, *DipTavèrnoles* 59, p. 128);³ *acta de consagració (Sant Sadurní de Tavèrnoles); scriptor Stephanus diaconus*: Ipsi uero toto nisu conati sunt a zabulorum eos euellere suplicia et lauacris salutaris abluere ut, purificati ab hidolorum spurcicia atque operante Christi iusticia, possent permanere in acie eterna.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 24r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 312): idolum – ex dolum nomen accepit

³ Ordeig (*Dotalies*, p. 87) el considera fals.

Parisiensis Lat. 609, f. 10v (Alturo, *Glosario en escritura visigòtica*, p. 198):
idola – simulacrum est

Riipullensis 74, f. 27v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 320): simulacra – idola

Fonts

Riu. 74, f. 24r ex *Gloss.* IV 89, 6: idolum – ex dolo nomen accepit, quod diabolus creaturae cultum diuini honoris inuexit; IV 246, 11: idolum – ex dolo nomen accepit, id est dolo diaboli adinuentum (*uid. etiam. Isid. Etym.* 8, 11, 14: Latini ignorantes Graece inperite dicunt idolum ex dolo sumpsisse nomen, quod diabolus creaturae cultum diuini nominis inuexit)

Par. Lat. 609, f. 10v; *Riu.* 74, f. 27v cf. *Isid. Etym.* 8, 11, 13: Idolum autem est simulacrum quod humana effigie factum et consecratum est, iuxta uocabuli interpretationem

COMENTARI

El substantiu *idolum*, ‘imatge’, ‘figura’, és un préstec del grec εἶδωλον emprat en llatí clàssic en parlar de la filosofia d’Epicur i Demòcrit.⁴ També significa ‘espectre’, ‘ombra’,⁵ tot i que el seu ús més estès és el que li donà la llengua de l’Església amb el sentit d’‘estàtua’ o ‘imatge’ d’un fals déu, ‘ídol’. Apareix amb freqüència a la Vulgata⁶ i als textos dels autors cristians,⁷ i es manté en llatí medieval amb el mateix significat.⁸

Quant a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, *idolum* significa ‘ídol’, ‘falsa divinitat’. La seva presència es documenta per primera vegada l’any 850, en concret a l’acta de consagració de Santa Maria de Ridaura. Es tracta, però, d’un diploma considerat fals; un dels arguments que defensen aquesta hipòtesi rau en el fet que el llarg preàmbul del text es pogué inspirar o bé en el de l’acta de consagració de Santa Maria de Ripoll de l’any 977, o bé en el model del formulari de Ripoll que la reproduïx.⁹ Per tant, la redacció del document de Ridaura seria posterior a aquesta data,¹⁰ i el primer testimoni d’*idolum* dataria d’una donació del 959 en què apareix, en dues ocasions, a la fórmula d’imprecació final.¹¹

En la resta de casos, *idolum* es troba sempre al preàmbul de documents revestits de solemnitat. En primer lloc, el llegim a l’acta de consagració de Santa Maria de Ripoll

⁴ Cf. ThLL VII/1 226, 11-22.

⁵ PLIN. *Epist.* 7, 27, 5.

⁶ Gn 31, 19, etc.; Lv 18, 21, etc.; Nm 23, 21, etc., et al.

⁷ Alguns exemples a LACT. *Mort. pers.* 2, 6; TERT. *Pudic.* 5, AUG. *Doctr. christ.* 4, 7, 17; *In psalm.* 78, 3; PRUD. *c. Symm.* 2, 48, et al. Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *idolum*.

⁸ Cf. Du Cange et Niermeyer s. u. *idolum*.

⁹ Sobre el formulari de Ripoll, *uid.* capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

¹⁰ Cf. Ordeig, *Dotalies*, p. 22.

¹¹ Sobre aquesta part del document, *uid.* capítol 2, subcapítol 2.2.

de l'any 977¹² i, a principis del segle XI, a dues actes d'elecció abacial del monestir de Santa Maria d'Amer (docs. 1006 i 1017). La fórmula emprada en aquests dos documents és copiada posteriorment per dos diplomes de Sant Sadurní de Tavèrnoles: la donació, per part de la comtessa Ermessenda de Barcelona i el seu fill Berenguer Ramon I, al monestir de Tavèrnoles del cenobi de Sant Llorenç de Morunys (doc. 1019) i l'acta de consagració de Sant Sadurní de Tavèrnoles de l'any 1040.

És interessant remarcar el cas de l'acta de de consagració de les esglésies de Santa Maria, Sant Sadurní i Sant Hilari de la Quar de l'any 899.¹³ Al pergamí original,¹⁴ podem llegir la frase formulària *ad ecclesias illorum consecrandas*; a través de Villanueva, sabem que va existir una còpia d'aquest document, avui perduda, a l'arxiu de l'abadia de la Portella. A la seva transcripció, Villanueva llegeix *ad ecclesias idolorum consecrandas*,¹⁵ lectura que ha causat diverses teories sobre la pervivència del paganisme al Berguedà a finals del segle IX.¹⁶

¹² Es tracta d'un dels document atribuïts a Miró Bonfill; uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

¹³ 899 DipPortella 1, pp. 205-209 (Ordeig, *Dotalies* 18, pp. 62-66; Baraut, *ActUrgell* 9, Urgellia 1, pp. 64-65).

¹⁴ ACU, Consagracions d'esglésies, n. 6.

¹⁵ VViage VIII, ap. 21, p. 255.

¹⁶ Cf. Ordeig, *Dotalies*, p. 62.

iota (subst.)

FORMES

iota

ETIMOLOGIA

gr. ἰῶτα (subst. neut. indecl.), ‘iota’, novena lletra de l’alfabet grec. En sentit figurat, designa una quantitat molt petita d’alguna cosa. En grec patristic, la iota simbolitza el nom de Jesús.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *iota*; esp. *iota*; fr. *iota*; it. *iota*; oc. *iotà*; port. *iota*; rom. *iot*.²

SIGNIFICAT

‘cosa de poc valor’, ‘detall’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1010 Baraut, *DocUrgell* 315 (Urgellia 4, p. 29); *dotació*; *scriptor Petrus ΥΠΙΟΔΗΧΟΝΟC*:

Et quoniam he uera esse non dubito, non solum quia a prophetis dicta sunt uerum aetiam quia hec eadem uera et sine ullo mendatio esse et quandoque perfici dominus Ihesus Xpristus testatus est dicens, amen dico uobis non preteribit iota unum aut unus apex de lege et prophetis donec fiant, et iterum, celum et terra transibunt uerba autem mea non transient, predictam uitam kanonicam in meo episcopio in exordio mei episcopatus et instituere et firmare quanta potuero stabilitate conabor, ut premium uite et proprie mee carnis uerissimam resurrectionem et faciei Domini desideratissimam uisionem et huius rei et omnium benefactorum meorum largissimam retributionem et cum sanctis omnibus aeternam comunionem ab ipso adsequi merear Domino.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 24v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 313): iota – una nota super littera

Riuipullensis 74, f. 19r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 343): iotacismi – iota greca littera

¹ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. ἰῶτα.

² En espanyol i en portuguès es documenta el mot *jota* amb el significat de ‘poca cosa’ o ‘res’, especialment en les expressions *ni jota* o *una jota* (cf. DRAE s. u. *jota*).

Fonts

No documentades. Vid. Isid. Etym. 1, 32, 7: Iotacismus est, quotiens in iota littera duplicatur sonus, ut "Troia" "Maia"; ubi earum litterarum adeo exilis erit pronuntiatio, ut unum iota, non duo sonare uideantur

COMENTARI

Es tracta d'un terme escassament emprat en llatí clàssic; només se'n documenta una única aparició a Ciceró, en referència a la novena lletra de l'alfabet grec.³ Apareix en alguns autors tardans i cristians, tot i que el seu ús no es troba gaire estès.⁴ A banda de 'iota', aquest terme pot referir-se a una cosa de poc valor, alhora que designa la primera lletra del nom de Jesucrist.⁵

Pel que respecta al corpus analitzat, n'hem documentat una única aparició a l'acta d'institució i dotació de la canònica de Santa Maria de la Seu d'Urgell de l'any 1010. Aquest document presenta algunes peculiaritats, com ara un llarg preàmbul, diverses cites i l'ús de caràcters grecs a la signatura del redactor.⁶ En concret, el terme *iota* apareix en una citació del Nou Testament de l'Evangeli segons Mateu (Mt 5, 18): *amen quippe dico uobis donec transeat caelum et terra iota unum aut unus apex non praeteribit a lege donec omnia fiant*. Significa que, mentre durin el cel i la terra, no es deixarà de banda ni el més mínim detall de la llei. En aquest context, per tant, *iota* significa 'cosa de poc valor', 'detall'. Aquest sentit del terme, però, no coincideix amb la definició oferta pels glossaris, que identifiquen *iota* amb la lletra grega.⁷

³ CIC. *De orat.* 3, 46.

⁴ Cf. ThLL VII/2 291, 48 et ss.

⁵ Vid. supra ETIMOLOGIA.

⁶ Sobre aquesta qüestió, uid. capítol 2, subcapítol 2.1.

⁷ Vid. supra GLOSSARIS.

laicus (adj. i subst.)

VARIANTS

laic(h)-, layc(h)-

FORMES

-us, -um, -i, -o, -os, -orum, -is, -a

ETIMOLOGIA

gr. λαϊκός (adj.), 'relatiu al poble'. En grec cristià significa 'laic', per oposició a κληρικός.¹ Deriva del substantiu masculí λαός, 'poble'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *laic*; esp. *laico*; fr. *laïque*; it. *laico*; oc. *laïc*; port. *laico*; rom. *laic*.²

DERIVATS

laicalis (*adj.*).

SIGNIFICAT

'laic'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

881 Marquès, *CartCarlemany* 9, p. 71; *procés judicial*: Salomon, Leo, Elanno, Paschale, Reuello, et Segobrando uel ceterorum presbiterorum clericorum multitudo laicorum plurium bonorum hominum qui ibidem aderant.

[**888**] DipGirona 66, p. 105; *acta d'elecció episcopal*: Cum archipresbiteris necnon et archidiachonis seu omnium ruralium sacerdotum siue clericorum maioresque nobilium laycorum tam comites ibidem commanentes quam etiam omnis plebs.

890 Baraut, *ActUrgell* 8 (Urgellia 1, p. 62); *acta de consagració (Sant Andreu de Valltarga)*: Unde omnes predicti milites et laici omnes pariter submittimus et tradimus predictam ecclesiam ad consecrandum in potestate domni predicti episcopi et Urgellensis sedis, sicut sancti patres olim constituerunt et in canonibus sanxitum est, ut in futuro seculo anime nostre indulgentiam delictorum inueniant. Deinde omnes nos prefati parrochiani et milites et laici damus per secula cuncta uestre iam dicte de Beltarga

¹ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. λαϊκός.

² Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *laicus*.

ecclesie in dotaria cimiterium a parte orientis triginta passos, a meridie triginta passos, ab aquilo triginta, ab occidente triginta.

913 ACondal 35, p. 154; *reconeixement*; *scriptor Gentiles presbiter*: In iudicio plancar, in presencia de iudices, qui iussi sunt causas audire, dirimere uel iudicare, id est, Plancario, Leopardo, Tulicane, iudicum, Teuderigo, cui alium nomen uocant Bonhomen, saione, et in presencia Nantulfo, Wisando, Ariane, Dagingo, sacerdotes et laicorum scilicet Annone, Bellone, Fruilane, Sentario, Astoaldo, Ratefredo, Reinuardo, Bonaldo, Wimarane, Bertone, Asenario, Gudis clo, Francholinus, Salamon et aliorum plurimorum bonorum hominum.

947 Ordeig, *Dotalies* 60, p. 145; *acta de consagració (Santa Maria de Finestres)*; *scriptor Egika presbiter et monachus*: Quorum nos exempla sequentes, Gothmarus religiosus laichus et Miro leuita deprecati sumus proprium episcopum sedis sanctae Gerundensis, Gothmarem, ut ueniret et consecraret ecclesiam in honore sanctae Dei genetricis Mariae cum suis tabulis, unum in honore dominicae Resurrectionis et alterum in commemoratione et ueneratione Omnium Sanctorum ... Daydalani, Ebriarii, Sperandei, Adalberti et Audesindi uel caeterorum circummanentium laychorum.

986 DipCardona 7, p. 65; *concessió*; *scriptor Ranimirus presbiter*: Sig+num Ermemirus, gratia Dei, uicescomes, qui hunc preceptum uicem nostram et omni regni nostri principium, seu pontifices, seu clericorum, abbatum, monachorum et omnem gradum ecclesie (SIC), siue laicos, uicescomites et seniores, uel uiliores personas regimini nostro parentium, simul confirmamus.

998 DipGirona 602, p. 513; *donació*; *scriptor Ariouadus monachus*: Suniarii presbiteri, Temari clerici, Sperandei laici, Orioli laici, Giscafredi laici, Suniofredi laici, Raimundi laici, Franci laici, Adalberti laici.

1000 DipOsona 1864, p. 1323; *sentència judicial*; *scriptor Eruigius Marcho presbiter et iudex*: Et adlati sunt presbiteri duo, id est Badeleuus et Durandus, et laicum unum, nomine Gualdramir, qui testificauerunt hoc per seriem conditionis.

1003 Junyent-Ordeig, *DipVic* 672, p. 21; *adveració testamentària*; *scriptor Hichilane sacer*: Testificant testes prolati atque helemosinarii, id est, Igilane sacer, Amalricus laicus,

Maiolus et Guisla femina qui sumus helemosinarii de condam Bernardi uicecomiti ad comprobendam suam helemosinam in facie de iamdicto sacerdote uel iudices.

1007 AComtalPerg I 91, p. 370; *compravenda; scriptor Bonushomo leuita*: S+ Bonefilius laycus, filium Aurucio iudice. S+ Arnallus laycus, filium Eroygius leuita. S+ Bonefilius laycus, filium condam Atoni iudice.

1011 DACCBBarcelona 161, p. 468; *adveració testamentària*: S+n Sesnandus, s+n Ermemirus, s+n Gondemarus, s+n Bellus, nos, prefatos sacerdotes, ministros atque laycos, has conditiones corroborari et iurari uidimus et ad presens fuimus.

1020 AComtalPerg I 150, p. 448; *adveració testamentària; scriptor Wifredus leuita*: [Condit]iones sacramentorum atque ex ordinacione Sonifredi iudici, in presencia Wilielmo archileuita, Sendredo, Petro, Amelio, Mirone, Wifredo, Giskafredo, Adalberto, presbiterorum, Sonifredo, Wifredo, Argemir, Adalberto, leuitas, laicorum presencia Ellemar, Bernordus, Miro, Richulfus, Bardina, Wilielmo, Reimundo, Bernardo de Kalabuio, Oliba Ellemar [et ali]orum multorum bonorum ominum qui ibidem aderant.

1021 Junyent-Ordeig, *DipVic* 812, p. 148; *donació; scriptor Seniofredus sacer*: Et post obitum suum remaneat ad Unifredus sacer, sacriscrini sedis Vico, in diebus uite sue sine blandimentum de ullumque ominem tam episcopus quam clericos uel laicos quam persona ominum.

1031 Junyent-Ordeig, *DipVic* 895, p. 219 (Junyent, *Oliba Dip.* 108, p. 178); *testament; scriptor Gaucefredus sacer*: Et ipsum kastrum de Midiona cum suos termines concedo a filio meo laicho, et abeat mater sua cum illo in tale captione ut illa non liceat uindere nec donare nec comutare a nullum hominem nec ad nullam feminam.

1023 DACCBBarcelona 364, p. 743; *donació; scriptor Poncius Bonifilii clericus et iudex*: Et ut hec nostre atributa collatio impensione robore obtineat sempiternum, nostris subscriptionibus ea munientes, sub duro anathemate eam constringimus personam, ut eterne ultione perculsa penam excommunicationis non effugiat, que ausa fuerit abincebs supra dictam ecclesiam Sancti Cucuphatis alicui laico dare aut aliquid decerpere supra dictarum rerum aut ibi futuro tempore acquirendarum de uire prescripte ecclesie.

1035 Baraut, *DocUrgell* 473 (Urgellia 4, p. 172); *donació; scriptor Ermemir presbiter*: In Dei nomine, ego Gundbertus sacer et Seniofredo leuita et Auriolo leuita et Tauderedo et Seniofredo laichos qui sumus manimessores et auocati helemosinari de Petrone presbitero, qui est condam.

1045 Ordeig, *Dotalies* 177, p. 128; *acta de consagració (Santa Eulàlia d'Ultramort); scriptor Arnallus leuita*: Propterea quia presbiter nomine Petrus obtulit nobis prephatam scripturam continentem alodium ad diem dedicationis Sancte Eulalie prephate donatum a prephatis donatoribus et iniuste possessum a laycis secundum textum nobis exhibite scripture.

1046 Ordeig, *Dotalies* 178, p. 129; *acta de consagració (Sant Martí de Queixàs)*: Omifre presbiter, Miro presbiter, Ellefre presbiter et aliorum clericorum et sunt layci Guillelmus Durandus, Guillelmus Audger, Rodbal, Durano, Dolau, Goltre, [Nonra?], Ennego, Asulf et aliorum bonorum seu femineis.

1058 DACCBarcelona 973, p. 1547; *acta de consagració (catedral de Barcelona); scriptor Miro presbiter*: Et congregatus est infinitus diuerse etatis ac sexus populus, permixtis clericorum et laicorum ordinibus, ut magni gaudii et festiuitatis esset celebris conuentus et anniuersaria memoria diei huius in futuris non cessaret temporibus, publicata etiam per seriem dotis huius factam et confirmatam ab ipsis archiepiscopis atque pontificibus et ab ipso comite et comitissa aliisque principibus, clericis uidelicet ac laicis, uidentibus, que modo uerbis sic incipit talibus.

1058 Baraut, *DocUrgell* 710 (Urgellia 6, p. 85); *adveració testamentària; scriptor Guillelmus leuita*: Testificant testes prolati quos proferunt homines, id sunt Giscafred sacerdoti et Sanla laico et Chintol uxori defuncti ad comprobanda elemosina et uoluntatem de homine nomine Guitard qui est condam.

1061 CDipÀger I 48, p. 274; *restitució; scriptor Amatus leuita*: Et dum secure illud tenebam et iuste illum abere putabam, uenit soror eius, nomine Persona, ante domnum Arnallum in Ager intus in camera et, presente Guilielmo iudice et Eriballo atque Berengario uicario, asistentibus clericis et laicis, dixit et afirmauit quod iniuste et sine

ulla rectitudine tenebam predictum linare pro eo quod supradicta uenditrix nichil ibi habebat.

1083 Marquès, *Elins* 53, p. 91; *renúncia*; *scriptor Raimundus sacer*: Petrus, sacricustodis et Guilelmo, caput scole, et Guadaldus proles Guilaberti et aliorum clericorum, quorum nomina longum est scribere, de laicis uero, id est, Petrus proles Mironis uicecomitis et Arnallus uicarius Rochemore.

1097 Baraut, *DocUrgell* 1149 (Urgellia 8, p. 78): *testament*; *scriptor Gilius sacer*: Ipsum alodium de Adral remanet ad Sancta Maria qui ibi est et teneat omni tempore clericos qui eam cantauerint sine blandimento de nullum hominem laicum.

1109 Baraut, *DocUrgell* 482 (Urgellia 4, p. 182); *concessió*; *scriptor Petrus*: Si ego Ermengaudus siue anseores mei siue canonicis siue clericis siue laicis ista carta non obseruat, in primis iram Dei inueniat et cum belial in infernum abet casal et cum Datan et Abiron et cum Iuda Scarioth porcionem accipiat.

1129 CPoblación I 51, p. 88; *donació*: Retinemus uero ad portionem nostram et dominicaturam nostram omnes ecclesias et ecclesiastica iura et ecclesiasticas personas et familias nostras et clericorum siue monachorum et omnes qui ecclesiastica praedia incoluerint et omnes qui in domibus uel possessionibus ecclesiasticis habitauerint; ita ut in his omnibus nullus princeps uel inferior persona layca praesumat aliquid iudicare exigere uel distingere seu disponere ullo umquam in tempore absque nostro iussu.

1143 DipAlguaire 4, p. 85; *donació*; *scriptor Poncius clericus*: Si qua autem laica secularisue persona presentem donacionis scripturam in aliquo uel in toto dimouere temptauerit, et iram Omnipotentis incurrat et tamdiu excomunicacionis uinculo innodetur donec digne de tanti reatus excessu satisfaciat.

Et al.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 68v (Alturo, *Glossa VI*, p. 74): laicus – popularis dicitur.
La<h>os grece populus dicitur

Parisiensis Lat. 609, f. 9v (Alturo, *Glosario en escritura visigótica*, p. 198): laicus – popularis

Fonts

Riu. 74, f. 68v; *Par. Lat.* 609, f. 9v *ex Isid. Etym.* 7, 14, 9: Laicus popularis. Λαός enim Graece populus dicitur; *Gloss.* IV 253, 54: laicus – popularis; IV 414, 28: laicus – popularis plebeiusque

COMENTARI

El llatí *laicus* és un préstec del grec λαϊκός adoptat per la llengua de l'Església.³ No documentat en llatí clàssic, significa 'popular', 'comú', 'ordinari'.⁴ Tot i ser, en origen, un adjectiu, s'empra sobretot com a substantiu masculí amb el significat de 'laic',⁵ és a dir, algú que no és clergue, alhora que també es testimonia en femení, tot i que de manera aïllada.⁶

Pel que fa al corpus de documents llatins de la Catalunya altmedieval, *laicus* apareix amb freqüència entre finals del segle IX i mitjan segle XII. Significa 'laic', és a dir, cristià que no és ni clergue ni religiós, però que actua com a membre actiu de la comunitat eclesial. Apareix ja sigui oposat a *clericus*, ja sigui acompanyant noms propis per a indicar-ne la seva condició de laics.

³ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *laicus*.

⁴ Dit a la Vulgata del pa no consagrat; cf. 1 Sm 21, 4: *non habeo panes laicos ad manum sed tantum panem sanctum*.

⁵ Cf. ThLL VII/2 896, 52 et ss.

⁶ Cf. ThLL VII/2 896, 80-81.

latomus (subst.)

FORMES

latomis

ETIMOLOGIA

gr. λατόμος (subst. masc.), ‘portador o tallador de pedres’; està compost a partir del substantiu λίθος, ‘pedra’, i del verb τέμνω, ‘tallar’. En deriven λατομία, λατόμιον, λατομέω, λατομεύω, al costat de formes temàtiques tardanes amb λαο-. El llatí va apropiat-se alhora *latomiae* i, especialment, *lautomiae* o *lautumiae*, ‘canteres de pedra’, préstec llatinitzat (ja en Plaute)¹ del gr. λατομίαι (λαο-).²

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

SIGNIFICAT

‘tallador de pedres’, ‘picapedrer’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1171 CPoblación I 141, p. 202 (DipPoblet 415, p. 313); *carta de franqueses; scriptor Martinus presbiter*: Ego Hugo, uice comes et Pontius, frater meus et Raimundus de Ceruaria uxorque eius, Pontia et Raimundus de Turre Rubea uxorque eius, Gaya, nos omnes in simul per nos et per omnes nostros, facimus hanc cartam libertatis omnibus hominibus qui habitare uoluerint in uilla de Spelunca, cuiuscumque negotii sint aut negotiationis, latomis, carpentoris, pellipariis, sotulatoribus siue mercimoniariis, mercatoribus, textoribus, conducticiis siue ceterorum generum omnibus officiorum.

GLOSSARIS

Riupullensis 59, f. 299v: latomi – lapidum cesores

Fonts

Riu. 59, f. 299v ex *GlossAnsil*. p. 332, 473: latomi – lapidum caesores;³ *Gloss*. IV 254, 6: latomus – lapidum caesor; V 369, 13: latomi – lapidum caesores

¹ PLAUT. *Capt.* 723; *Poen.* 827.

² Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *lautumiae*.

³ Cf. EUCH. *Instr.* 147, 12-13.

COMENTARI

Malgrat no estar documentat ni en llatí arcaic ni clàssic,⁴ trobem el terme *latomus* a la Vulgata⁵ i és emprat per Jeroni,⁶ a més d'estar tímidament recollit a les glosses amb el sentit de 'tallador de pedres' (*lapidum caesor*), això és, 'picapedrer'.⁷

Latomus apareix una única vegada a la documentació altmedieval catalana, en concret, a la carta de franqueses concedida als habitants de l'Espluga de Francolí, en què el vescomte Hug de Cervera i altres personatges de la noblesa concedeixen llibertat personal, exempció de cens –excepte delmes i primícies– i la facultat de disposar lliurement dels béns propis. Els atorgants fan extensiu aquest privilegi a tots els homes que vulguin habitar la vila d'Espluga, sigui quina sigui la seva professió (*cuiuscumque negotii sint aut negotiationis; siue ceterorum generum omnibus officiorum*). Tot seguit, s'enumeren un seguit d'oficis, entre els quals es troba *latomus*.⁸ Malgrat el mot llatí per a referir-se al picapedrer és *lapicida* (*lapis, caedo*), testimoniats en autors com Varró o Livi,⁹ aquest tampoc no apareix a la documentació altmedieval catalana. En un document escrit tres anys abans, però, trobem el sinònim *pedreriis* com a sobrenom d'un dels signants.¹⁰ Així doncs, observem que de les dues úniques aparicions d'aquest concepte, és a dir, de la professió de picapedrer, l'una pren el préstec grec i l'altra es forma a partir del mot ja català *pedra*.

⁴ Sí que ho està, en canvi, *latomiae*, que designa unes canteres de pedra de Siracusa que servien de presó; cf. ThLL VII/2 1010, 3 et ss.

⁵ 1 Esr 3, 7: *dederunt autem pecunias latomis et cementariis cibumque quoque et potum et oleum*; 1 Par 22, 2: *et praecepit ut congregarentur omnes proselyti de terra Israhel et constituit ex eis latomos ad caedendos lapides et poliendos ut aedificaretur domus Dei*; 3 Reg 5, 15: *fuerunt itaque Salomoni septuaginta milia eorum qui onera portabant et octoginta milia latomorum in monte*.

⁶ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *latomus*.

⁷ Vid. supra GLOSSARIS.

⁸ Per a més informació sobre aquest document i els diversos oficis llistats, veu. C. Prieto, "Términos del léxico de los oficios".

⁹ VARR. *Ling.* 8, 62; LIV. 1, 59, 9.

¹⁰ 1168 Marquès, *Dipl. Sant Daniel de Girona* 57, p. 118: *Sig+num Guilielmi Pedrerii*.

lelex (subst.)

FORMES

lelex

ETIMOLOGIA

gr. Λέλεξ (subst. masc.), Lèlex, primer rei de Lacònia. Segons la tradició se li atribueixen diverses filiacions.¹

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

SIGNIFICAT

'jutge'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1090 Baraut, *DocUrgell* 1063 (*Urgellia* 7, p. 183); *adveració testamentària; scriptor Isarnus diachonus*: Lator legis ac iuris Ermengaudus epyfati lelex fui precepti et in epylogo solito signo propria manu confirmaui.

1096 Baraut, *DocUrgell* 1141 (*Urgellia* 8, p. 68); *adveració testamentària*: Ego Ermengaudus iuris ac legis lator sanctequ Urgellensis ecclesie clauicularius et ianitor huius precepti fui lelex et scriptor et meo usitato signo confirmaui ut censor in die et anno superius notato.

1096 Baraut, *DocUrgell* 1142 (*Urgellia* 8, p. 70); *adveració testamentària; scriptor Miro diachonus*: Ego Ermengaudus iuris ac legis lator sancte Urgellensis ecclesie clauicularius et ianitor huius precepti lelex fui proprioque meo atque usitato signo confirmor.

GLOSSARIS

Riupullensis 74, f. 45r: lelex – thessalus

Fonts

No l'hem documentat a cap de les fonts habituals. Podria ser còpia d'algun glossari produït a la Septimània o a l'Imperi carolingi que no s'hagi conservat fins avui dia. Hem localitzat una glossa similar al manuscrit *Laudunensis* 444. (Vid. COMENTARI)

¹ Per a més detalls sobre aquest personatge, uid. Grimal, *Dictionnaire mythologie*, s. u. *Lélex*.

COMENTARI

El terme *lex*² apareix en tres documents relacionats amb el jutge Ermengol Bernat d'Urgell.³ Es tracta de tres adveracions testamentàries ordenades per ell mateix i redactades a finals del segle XI. Dues d'elles són adveracions de particulars en les quals Ermengol inclou la seva subscripció abans de la signatura del redactor; la restant és l'adveració del testament del bisbe de la Seu d'Urgell Guillem, redactada pel propi Ermengol (doc. 1096 Baraut, *DocUrgell* 1141). Així doncs, observem que en tots tres documents, hagin estat redactats o no per ell mateix, Ermengol empra l'hel·lenisme *lex* a la seva signatura, remarcant el fet que ha participat en les esmentades adveracions en qualitat de jutge i, en el cas de l'adveració del bisbe Guillem, també com a redactor (*fui lex et scriptor*). Així doncs, es fa una distinció entre la fórmula típicament emprada per Ermengol *iuris ac legis lator* i les seves variants –apel·latiu usat en la seva subscripció als documents actiu o no com a jurista– i la forma *lex*, usada per a ressaltar el seu paper actiu com a jutge en els tres documents en qüestió. L'ús d'aquest vocable denota, a més a més, una clara voluntat per part d'Ermengol d'imprimir la seva marca particular, tot i fent gala de la seva extraordinària cultura.

L'única glossa d'origen català conservada és poc explícita, i no ens proporciona massa informació sobre el significat de *lex* a la documentació. Una glossa similar, però, la trobem al manuscrit de Laon 444, el qual conté majoritàriament glossaris greco-llatins. Així, al foli 279v llegim el següent: ΛΕΛΕΞ – *dicax, loquax .i. Thesalus*.⁴ A més a més, *lex* torna a aparèixer en una glossa que diu senzillament: ΛΕΛΕΞ .i. *loquax*.⁵

En grec, Λέλεξ és un nom propi que designa un rei d'Esparta i un personatge mitològic. Tal i com podem observar al llibre vuitè de les *Metamorfosis* d'Ovidi,⁶ Lèlex és un personatge canós (*raris iam sparsus tempora canis*), prudent per l'edat i l'experiència (*animo maturus et aevo*), fet que l'identifica fàcilment amb la figura d'un savi. Però, d'altra banda, al marge de la darrera glossa a la qual ens hem referit, s'ha afegit la següent explicació: *Lex, le legis .i. loquax, uel qui leges compo[nit]; Moyses enim*

² Es tracta d'un mot no testimoniats a la literatura llatina.

³ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.2.

⁴ *Laud.* 444, f. 279v (Miller, *Glossaire*, p. 136).

⁵ *Laud.* 444, f. 286r (Miller, *Glossaire*, p. 167).

⁶ *Ov. Met.* 8, 568 i 617.

fuit lelex. Moisès apareix als textos bíblics com a autoritat religiosa, legislador i profeta. Per tant, aquesta anotació marginal equipara *lelex* a *legislator*.⁷

La redacció del manuscrit *Laudunensis* 444, que data de finals del segle IX, s'atribueix a *Martinus Hiberniensis*, conegut com a Martí de Laon, un monjo irlandès que exercia com a docent a la catedral de Laon. Sabem que va redactar un altre glossari, també greco-llatí, una còpia del qual es troba entre els glossaris de Ripoll. Així doncs, la presència de *lelex* en aquests glossaris ha de relacionar-se amb la figura d'aquest monjo irlandès.⁸

D'altra banda, es llegeix aquest terme en dues ocasions a les *Institutiones grammaticae* de Priscia: en primer lloc, per explicar la formació del genitiu dels termes acabats en *-x*⁹ i, més endavant, per a exemplificar el fenomen de la reduplicació.¹⁰ El terme fou de nou recollit a les anomenades *Excerptiones de Prisciano*, extrets del text del gramàtic bizantí per part del monjo anglosaxó Aelfric entre els anys 992 i 1002.¹¹ El seu objectiu era escriure un manual de gramàtica llatina per als alumnes de la seva escola. Sembla ser, però, que la gramàtica d'Aelfric no procediria directament del text de Priscia, sinó que constitueix una versió bilingüe (llatí-anglès) d'un text ja existent, escrit únicament en llatí. El compilador original, que probablement treballava a Anglaterra a mitjan segle X, s'inspira en les obres més importants de Priscia, a més d'afegir components de Donat, Isidor de Sevilla i altres gramàtics llatins. De les *Excerptiones* se'n conserven tres manuscrits, dos de sencers i un de molt fragmentari. Els dos manuscrits sencers daten de mitjan segle X, tenen un origen insular i se suposa que estan relacionats entre si.¹²

El passatge que ens interessa reproduïx les explicacions de Priscia sobre la formació dels genitius dels termes grecs i llatins acabats en *-ex*, en què s'ofereix l'exemple de *lelex*: *In -ex correpta Greca et Latina masculina et feminina uel communia trium*

⁷ Al nostre corpus també se'l qualifica de *legislator*, per exemple, a 972 DipOsona 1127, p. 817, s. XII Marquès, *Elins* 93, p. 132, et al.

⁸ Sobre la figura de Martí de Laon i el manuscrit *Laudunensis* 444, uid. capítol 3, subcapítol 3.4, apartat 3.4.3.

⁹ PRISC. *Gramm.* 6, 93: Λέλεξ Λέλεγος.

¹⁰ PRISC. *Gramm.* 17, 3: *Leleges*.

¹¹ Per a més informació sobre aquesta obra i el seu autor, uid. Porter, *Excerptiones*, pp. 1-39.

¹² París, BnF, NAL 586; Anvers, Plantin-Moretus Museum 16.2 et Londres, British Library Additional 32246; uid. Porter, *Excerptiones*, pp. 2-9.

*generum, ut 'hic lelex, huius legis', 'hic grex, huius gregis'.*¹³ El manuscrit de París, a més, conté una glossa explicativa de *lelex* que diu el següent: *lelex – legisperitus, legem obseruans.*¹⁴

Si ens fixem tant en aquest manuscrit com en el *Laudunensis 444*, observem que ambdós tenen un origen o un redactor d'origen insular. Així doncs, la identificació de *lelex* com a jurista, que apareix en ambdós casos en glosses marginals, podria procedir de les Illes Britàniques. D'altra banda, el fet d'atribuir al terme *lelex* el significat de 'jutge' pot respondre a una falsa etimologia que considera la primera síl·laba com una reduplicació de *lex*, és a dir, 'lleí', cosa que feia aquest nom especialment adient per a designar un jutge.

¹³ Porter, *Excerptiones*, p. 130.

¹⁴ Porter, *Excerptiones*, p. 370.

litania (subst.)

VARIANTS

let-, lit-

FORMES

letania, -arum, -is; litania

ETIMOLOGIA

gr. λιτανεία (subst. fem.), 'pregària', 'súplica'. Deriva del verb λιτανεύω, 'invocar amb pregàries', 'suplicar', el qual es forma a partir de l'adjectiu λίτανος, 'suplicant'; aquest, al seu torn, deriva del substantiu femení λιτή, 'pregària', 'súplica'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *lletania*; esp. *letanía*; fr. *litanie*; it. *litania*; oc. *litania*; port. *ladainha*; rom. *litanie*.¹

SIGNIFICAT

'pregària', 'súplica'²

TESTIMONIS DOCUMENTALS

957 DipOsona 789, p. 602 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 303, p. 256); *inventari*: Et alios libros III, Breuiario I, quaternos cum letania et duos de dedicatione, quantos parilio I, scrinio iuorio I.

[**971**] DipOsona 1106, p. 803 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 413, p. 346); *inventari*: Vitas Patrum I, Textum I, psalterios IIII, et unum quem abet Ferreolus, et alium quem abet Patricius, quaternos I cum litania, et quaternos de dedicatione, candelabros III de stagno.

1033 Junyent-Ordeig, *DipVic* 919, p. 246 (Junyent, *Oliba* Dip. 110, p. 185; Gonzalvo, *Pau i treva* 3, p. 11; CDipÀger II ap. 3, p. 1017); *constitució de pau i treva*: Prohibuerunt autem predicti episcopi ut et intransibus his pactis, id est treguis, a tempore Aduentus Domini et XL et letaniarum Ascensionis Dominice, aliquis castrum aut munimen edificare non presumat, nisi XV dies ante incoatas predictas treguas hoc fecerit.

¹ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *litania*.

² No significa 'pregària' o 'súplica' en sentit general, sinó en contextos molt concrets (uid. infra COMENTARI).

[1153] DipTortosa 33, p. 82; *constitució de la canònica de Santa Maria de Tortosa*: Nec moueat alique quod in predicto ordinario continentur quedam ad singularem loci illius proprietatem pertinentia ut sunt processiones Auennione (?) ciuitatis in letaniis et si qua sunt similia.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 70r (Alturo, *Glossa VI*, p. 81): letanie – greco nomine, latine dicuntur rogaciones

Fonts

Riu. 74, f. 70r *ex Gloss.* V 413, 59: litania – rogatio, postulatio; *Isid. Etym.* 6, 19, 80: Litaniae autem Graeco nomine appellantur, quae Latine dicuntur rogaciones

COMENTARI

El terme *litania* no està documentat en llatí clàssic, ja que es tracta d'un préstec del grec λιτανεία fet per la llengua de l'Església.³ El seu significat principal és el de 'pregària', 'súplica', alhora que designa una 'processó solemne acompanyada de cants'.⁴ En aquest sentit, podem distingir entre *litania maior*, processó del dia de Sant Marc, el 25 d'abril, i *litania minor* o *litaniae* en plural, que fa referència a les *Rogationes*,⁵ és a dir, les pregàries fetes els tres dies que precedeixen l'Ascensió.⁶

Pel que respecta al corpus de documents de la Catalunya altmedieval, l'ús de *litania* no es troba gaire estès. En primer lloc, apareix als inventaris dels béns mobles de l'església de la seu de Vic fets els anys 957 i 971. Observem que es llisten diversos llibres, entre els quals es troba un quadern amb pregàries (*quaternos [I] cum litania*).⁷ En segon lloc, va referit a les *litaniae* que acabem de mencionar, és a dir, les rogacions dels tres dies previs a l'Ascensió de Crist (doc. 1033).

Finalment, apareix a la constitució de la canònica de Santa Maria de Tortosa (doc. [1153]) referit als cants pronunciats a les processons solemnes.

³ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *litania*.

⁴ Sentit també testimoniats en grec patristic; cf. Lampe, *PGL*, s. u. λιτανεία.

⁵ Cf. Du Cange s. u. *rogationes* et Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *rogatio* 2.

⁶ Cf. Niermeyer s. u. *litania* 3 et Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *litania* 3.

⁷ En aquest cas, sí que hem inclòs els testimonis perquè no es considera pròpiament títol de llibre, sinó que el terme *litania* n'especifica el contingut; sobre els criteris de selecció del corpus d'hel·lenismes, uid. capítol 1, subcapítol 1.3.

lymp^ha (subst.)

VARIANTS

limf-, limph-, linf-

FORMES

limfam, -arum; limphis; linfarum

ETIMOLOGIA

gr. νύμφη (subst. fem.), 'aquella que està recoberta'. D'una banda, designa una noia jove en edat de casar-se i, en mitologia, fa referència a les Nimfes, deesses de rang inferior que habiten a prop de les fonts a les muntanyes, boscos i prats. D'altra banda, significa 'nimfa' (d'un insecte) o, en concret, 'larva d'abella'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *limfa*; esp. *linfa*; fr. *lymphe*; it. *linfa*; oc. *limfa*; port. *linfa*; rom. *limfă*.

Actualment es tracta d'un terme tècnic emprat en medicina i zoologia general.¹

DERIVATS

lymphaticus (*adj.*).²

SIGNIFICAT

'aigua'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1008 Junyent, *Oliba*, Tex. 8, p. 315; *encíclica mortuòria de Seniofred, abat de Ripoll*:

Resposta del monestir de Sant Esteve de Banyoles (1009 Constans, DipBanyoles 53, p. 295): Cum foebus iam radios suos oceanis mergeret in limphis, et fratribus a uespertinalis hora egressis, uenit pellifer citato calle uester ad limina protomartyris Stephani Balneolas.

1012 CSCugat II 449, p. 94 (CPoblación I 11, p. 21); *carta de poblament; scriptor Bonushomo, leuita*: Quorum limitum suorum incoantur a uilla Domegno et deducitur usque ad profunda gurgita maris magnum [per continet] infra undis limfarum stagna ad piscandum apta.

¹ Cf. DIEC2 s. u. *limfa*: «Líquid coagulable, gairebé incolor, dèbilment alcalí, exsudat pels vasos capil·lars, que és transportat a les grans venes prop del cor pels vasos limfàtics».

² Cf. s. u.

1012 DACCBBarcelona 179, p. 488; *compravenda*; *scriptor Bonushomo leuita*: Per hac scriptura uenditionis nostre uindimus tibi alaudem nostrum nostreque munificentie Ecclesie, id sunt, terras, uineas, domibus et domatos constructos ... hortos cum arboribus diuersis usibus, abtis uel neutri generis, tamen humor aquarum animatis, fontibus, riuuolis, limfarum diriuationibus, procul deductis uel locellis prope collectis.

1012 DACCBBarcelona 185, p. 497; *permuta*; *scriptor Galindus leuita*: Id sunt, terras, uineas, casas, curtes cum solos et superpositos, ortos et ferragenales subreganeos cum arboribus omnigenis, fontibus aquarum, exordiis cum regos et diriuationes limfarum, molinum ipsas duas partes cum suum capud regum et suum aqui diuergium suaque omnia utensilia seu cum uascula uinearum.

1093 CDipÀger I 152, p. 409; *dot*; *scriptor Martinus presbiter*: Ad destruendam igitur ereticorum falsitatem qui dicebant nupcias non esse bonas nec a Deo concessas, ipse Dei filius in Kana Galileae nupcias per se ipsum uoluit santificare in incium signorum suorum, limfam in uinum optimum mutando uoluit demonstrare: quia ergo bona esset cum fructu trigesimo copula coniugalis bene Deo placens, cum fructu sexagesimo continencia uidualis, perfecta cum fructu centesimo perseuerancia uirginalis.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 19v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 344): limpha – aqua

Riuipullensis 74, f. 62v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 332): limpha – aqua³

Fonts

Riu. 74, f. 19v; *Riu.* 74, f. 62v *ex Gloss.* IV 362, 37: lympha – aqua, liquor; IV 110, 16: lymphis – aquis; IV 451, 11: lymphas – aquas; *Isid. Etym.* 20, 3, 6: lympha enim aqua est

Alia: Gloss. IV 362, 20: lumpae – aquae uel undae; IV 534, 51: lymphae – aquae siue undae; V 307, 36: lympha – aqua uel undae

³ Vid. etiam *Riuipullensis* 74, f. 58r (Martínez Gázquez, *Glosas*, p. 317): *nimpha* – *aquarum dea*; *Riuipullensis* 74, f. 71v (Alturo, *Glossa* VI, p. 84): *nimphas* – *deas aquarum putant, dictas a nubibus. De nubibus diriuatur nimphas. Nimphas deas aquarum, quasi nomina limpharum* (cf. *ISID. Etym.* 8, 11, 96: *Nymphas deas aquarum putant, dictas a nubibus. Nam ex nubibus aquae, unde deriuatum est. Nymphas deas aquarum, quasi numina lympharum*).

COMENTARI

En llatí clàssic, *lympa* és un sinònim poètic d'*aqua* usat per autors com Catul, Horaci, Tibul o Lucreci, entre d'altres.⁴ Tot i no ser massa usat pels autors cristians i medievals, sí que està ben documentat per la tradició glossarística.⁵

Pel que fa al nostre corpus, apareix ja sigui amb un ús poètic, ja sigui amb un ús concret. En primer lloc, s'insereix en un context més o menys literari a l'encíclica mortuòria de l'abat de Ripoll Seniofred,⁶ en concret, a la resposta del monestir de Sant Esteve de Banyoles (doc. **1008**). El text ens diu que l'emissari portador de l'encíclica va arribar al monestir després de la posta de sol, i ho expressa de la següent manera: "quan el sol va submergir el seus rajos a les aigües (*in limphis*) de l'oceà".⁷ D'altra banda, al preàmbul d'una institució de dot procedent d'Àger (doc. **1093**) es fa referència al passatge bíblic de la conversió de l'aigua en vi durant les noces de Canà, primer miracle de Jesús.⁸ En aquesta ocasió s'empra l'expressió *limfam in uinum optimum mutando*. Així doncs, observem com en ambdós casos s'opta per un sinònim, procedent segurament dels glossaris, per a substituir un terme tan comú com *aqua*.

En segon lloc, l'hem documentat amb un ús concret en tres diplomes de Barcelona datats l'any 1012. Apareix en la descripció del contingut d'un territori, sempre al voltant d'altres denominacions de l'aigua o d'elements relacionats amb l'aigua (*stagna, aquarum, fontibus, regos, molinum*, etc.). Destaca la presència del jutge Bonsom de Barcelona⁹ a dos dels documents, mentre que al darrer (doc. **1012** DACCBarcelona 185), redactat pel levita *Galindus*, sembla copiar-se el mateix sintagma (*limfarum diriuationibus; diriuationes limfarum*)

⁴ Cf. ThLL VII/2 1942, 21 et ss.

⁵ Vid. supra GLOSSARIS.

⁶ Sobre aquesta i altres encícliques mortuòries, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

⁷ Sobre aquesta fórmula, cf. s. uu. *oceanus* et *phoebus*.

⁸ Io 2, 1-12. Aquest preàmbul conté altres referències bíbliques: *Hec lex in Adam et Eua et hec in reparacione mundi Noe et filiis suis, hoc in amico Dei Abraham, hoc in Patriarcharum genealogia, hoc eciam in Tobia et Sarra Raphaelis archangeli opitulacione constat esse dispositum*.

⁹ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.3.

lymphaticus (adj.)

VARIANTS

limph-, linph-

FORMES

limphatici, -o; linphaticum

ETIMOLOGIA

gr. νυμφόληπτος (adj.), 'posseït per les Nimfes', és a dir, transportat de deliri. Es compon del substantiu femení νυμφή, 'nimfa',¹ i de ληπτός, adjectiu verbal de λαμβάνω, que significa 'prendre', 'agafar', 'posseir'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *limfàtic*; esp. *linfático*; fr. *lymphatique*; it. *linfatico*; oc. *limfatic*; port. *linfático*; rom. *limfatic*.²

SIGNIFICAT

1. 'embogit', 'corromput pel vici'
2. 'rebaixat amb aigua', 'aigualit' (referit al vi)

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1.

1048 Bolòs, *Serrateix* 93, p. 172; *donació; scriptor Ramundus clericus*: Igitur ego Bernardus Guifredi, superna protegente clemencia comes, hunc suplicium formido et tacite in corde meo uoluo quod hii qui pro Domino luxu perituri seculi hac lenocinia uite mortalis mentis despectu calcauerit suaque omnia ob amorem eius dederit ab illo ditari meruerit hoc cernens et illud cordis limphatico ruminans quod per quedam prudentem audiui: quod elemosina mentem a uiciis purgat et animam a morte liberat et qui eam bono animo facit premium magnum sibi acquirit.

2.

1086 Baraut, *DocUrgell* 1032 (Urgellia 7, p. 154); *adveració testamentària; Miro diachonus*: Alodia autem que abebat in Podio Equino in ipsis planis Sancte Marie seu in ipso collo

¹ Sobre els diversos significats d'aquest terme, cf. s. u. *lympa*.

² Relatiu o pertanyent a la limfa; cf. s. u. *lympa*.

Gualterii iuxta ipsas fexas Sancte Marie que emit ex plantatoribus unde census dari constituebatur gallinam unam, simulque cum ipso alodio quod emit ex Bela femina uel filiis filiabusque suis, seu ipsum de Casellis unde exiit census cannadam unam meri lymphatici, omnia hec alodia in seruicio alme Marie cessit Gadallo Guilaberti in uita sua habenda.

1096 Baraut, *DocUrgell* 1142 (Urgellia 8, p. 69); *adveració testamentària; scriptor Miro diachonus*: Ad suos prouenarios tantum inter sigalem et ordeum et uinum lymphaticum unde uiuere possent usque ad festiuitatem Sancti Ihoannis Babbiste donare mandauit, et insuper pannos dos de lecto eis addidit.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 25r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 314): lymphaticus – dicitur qui uicium ex aquam trait

Riuipullensis 74, f. 45v: lymphaticus – error insanus epilepticus mentis capitisque ex cerebratio et quasi aqua stulticie perfusus³

Riuipullensis 74, f. 62v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 332): lymphaticus – qui uicium ex aquam trait

Fonts

Riu. 74, f. 25r; *Riu.* 74, f. 62v *ex Isid. Etym.* 10, 161: Lymphaticus, quod aquam timeat, quem Graeci ὑδροφόβην dicunt.⁴ Lymphaticus proprie dicitur qui uitium ex aqua contrahit, cuius uitium est huc atque illuc cursare, aut a fluore aquae sumpto uitio

Riu. 74, f. 45v *cf. Gloss.* IV 110, 14: lymphaticus – insanus; V 218, 24: lymphaticus – demens, amens, insanus; IV 110, 4: lymphata – perfusa; V 506, 25: lymphatus – perfusus

Alia: Gloss. IV 109, 9: lymphaticus – quasi fanaticus qui ex aqua diuinat; IV 255, 23: lymphaticus – fantasticus, qui quasi ex aqua diuinat; IV 534, 50; V 218, 23: lymphaticus – quasi fanaticus, qui ex aqua quasi diuinat; V 113, 12: lymphaticus – quasi fa[n]aticus, qui ex aqua quasi diuinat; V 308, 8: lymphaticus – quasi fanaticus, ex aqua; V 370, 36: lymphaticus – quasi fanaticus ex aqua

Gloss. IV 109, 17; 362, 38; 534, 15; V 307, 64; 544, 26: lymphatus – furiosus; V 218, 25: lymphaticus – furiosus

Gloss. IV 109, 8; 534, 49: lymphatica – aqua; V 218, 20; 307, 56: lymphatica – aquatica; V 544, 25: lymphata – aquosa

³ Vid. etiam *Riuipullensis* 74, f. 45r: *limphor – insanio* (*ex Gloss.* V 620, 43: *limphor – est insanio*); *cf. Gloss.* V 30, 26; 81, 6; 113, 22: *lymphari – est bacchari et furia quadam aut daemonibus impletum rotari huc atque illuc et discurrere sicut lymphata id est aqua huc atque illuc diriuata aut fusa discurret. Sunt quidam qui dicunt lymphaticos spiritu quodam aquarum perturbatos agitari.*

⁴ *Cf. Gloss.* II 462, 21: *lymphata – ὑδροφόβος*; V 603, 8: *lymphaticus – quod aquam timeat, quem Graeci ὑδροφόβον dicunt.*

COMENTARI

L'adjectiu llatí *lymphaticus* és una adaptació del grec *νυμφόληπτος* i significa 'boig', 'que delira'.⁵ Entre els autors cristians, a més de 'boig',⁶ també significa 'hidròfob',⁷ és a dir, que pateix una aversió morbosa a l'aigua.⁸ D'altra banda, als diplomes medievals de diverses zones europees apareix amb el significat neutre de 'd'aigua', 'com l'aigua', 'aquàtic'.⁹

Pel que respecta a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, *lymphaticus* presenta dues accepcions: la de 'boig', 'corromput' i la de 'rebaixat amb aigua', 'aigualit' (referit al vi).

En primer lloc, l'hem localitzat en una donació del comte de Cerdanya Bernat Guifré al monestir de Santa Maria de Serrateix. L'atorgant, en explicar els motius que el condueixen a fer la donació, medita al seu cor corromput pel vici (*cordis lymphatico*)¹⁰ sobre allò que va sentir dir a una persona prudent, això és, que l'almoïna purifica la ment dels vicis i allibera l'ànima de la mort.¹¹ Per tant, en aquest cas *lymphaticus* vol dir 'malalt', 'embogit per culpa del vici'.

En segon lloc, en dues adveracions testamentàries procedents del comtat d'Urgell, datades a les darreries del segle XI i redactades pel diaca Miró, apareix l'adjectiu *lymphaticus* referit al vi (*meri lymphatici, uinum lymphaticum*).¹² Els dos testaments originaris a partir dels quals es feren les adveracions contenen, respectivament, els sintagmes *uini moderati* i *uino ateserato*.¹³ Així doncs, l'adjectiu *lymphaticus* referit al vi significa 'suau', 'lleuger', és a dir, 'rebaixat amb aigua'.¹⁴

⁵ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *lympa*.

⁶ TERT. *Anim.* 50; OROS. *Hist.* 3, 2, 9, per exemple.

⁷ HIER. *Epist.* 69, 6; cf. ThLL VII/2 1944, 62.

⁸ Vid. nota 4.

⁹ Cf. Du Cange et Niermeyer s. u. *lymphaticus*.

¹⁰ Atès que el pergami original està perdut i només ens resta una còpia del segle XVIII feta per Jaume Pasqual (Pasqual, *SACat* IV, ff. 35v-36r), ens sembla que *cordis* podria ser una errada i, pel sentit del text, seria més coherent llegir l'ablatiu *corde*.

¹¹ Motiu recurrent a les donacions; cf. M. Zimmermann, *Écrire et lire*, pp. 354-355 (uid. etiam s. u. *elemosina*).

¹² Es tracta de l'única aparició de *merum* al nostre corpus; significa 'vi pur', però un complement com *lymphaticus* fa que signifiqui simplement 'vi' (uid. Terol, *Lèxic de l'alimentació*, s. u. *merum*).

¹³ 1086 Baraut, *DocUrgell* 1029 (Urgellia 7, p. 149); 1095 Baraut, *DocUrgell* 1135 (Urgellia 8, p. 60). Vid. Terol, *Lèxic de l'alimentació*, s. u. *uinum*.

¹⁴ És possible que aquesta associació s'inspiri en ISID. *Etym.* 20, 3, 6: *Limpidum uinum, id est perspicuum, ab aquae specie dictum, quasi lymphidum; lymph enim aqua est.*

machina (subst.)

FORMES

machina, -am

ETIMOLOGIA

gr. μηχανή (subst. fem.), 'màquina'. S'empra sobretot en sentit material, especialment referit a una màquina de guerra o a la maquinària del teatre, però també designa tot tipus de mitjà, maquinació o invenció, de vegades en sentit negatiu i coincidint, en algunes ocasions, amb el camp semàntic de δόλος, 'engany'.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *màquina*; esp. *máquina*; fr. *machine*; it. *macchina*; oc. *maquina*; port. *máquina*; rom. *mașină*.²

DERIVATS

machinari (*v.*),³ machinatio (*subst.*), machinatura (*subst.*).

SIGNIFICAT

1. 'construcció', 'edifici'
2. 'món', 'univers'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1.

974 DipRosselló 485, p. 415 (Ordeig, *Dotalies* 91, p. 219; Abadal, *ECuixà*, ap. 99, p. 204); *acta de consagració (Sant Miquel de Cuixà), atribuïda a Miró Bonfill*: Prelibata igitur ecclesiola Sancti Mikaelis prius angusto fabricata fuerat machina giro,⁴ quod neque tunc poterat plebs ueneranda capi.

2.

990 DCBarcelona I 205, p. 418 (CPoblación I 10, p. 19); *carta de poblament i franqueses*: In nomine Domini Dei eterni miseratoris et pii, qui omnia mundi machina, summa cum

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. μηχανή.

² Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *machina*.

³ Cf. s. u.

⁴ FORT. *Carm.* 1, 10, 9: *angusto fabricata est machina giro*. Vid. P. J. Quetglas, "Las cualidades poéticas de Miró Bonfill", p. 423.

Trinitatis potentia regit ante secula unus. Viuas, gracia Dei Barchinone chodrus, una cum archidiachonem nostrum Seniofredum ceterisque chanonicis subtus roboraturis matris ecclesie conexis.

1052 Junyent, *Oliba* Not. 12, p. 410; *acta d'elecció abacial*; *scriptor Petrus monachus et presbiter*: Tocius creaturae conditor atque omnium seculorum auctor omnipotens Deus, cum in primordio seculi uniuersam conderet machinam mundi, hominem fecit cui cuncta creata subegit atque ut ille homo factus ad similitudinem Dei imaginis non tumeret fastu aelationis, alios decreuit proficere aliis, quos preuidit proficere suis obtemperando preceptis.

1100 DACCBBarcelona 1669, p. 2586; *donació*: [In Dei omnipotentis nomine, Patris et filii et Spiritus Sancti. Nos homines barchinonenses ciues et suburbani, diuina ammonitione commoti, recognoscentes Deum omnipotente tocius mundi creatorem esse et rectorem et de eiusdem tocius orbis machina, ad laudem et gloriam nominis sui, decimam partem de omnibus possessionibus ... offerimus Domino] Deo et Sancte Cruci Sancteque Eul[alie] et tibi domno [Berengario, pontifici barchinonensi.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 25r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 314): machina – fabrica

Ibid. (Llauró, *Glosarios* 4, p. 315): machinis – argumentum; machinis – argumentis

Fonts

Riu. 74, f. 25r *ex GlossAnsil.* p . 351, 56: machinis – fabricis; *Gloss.* V 114, 37; 114, 42: machina – fabrica // *GlossAnsil.* p . 351, 55: machinis – argumentis; *Gloss.* IV 114, 32; 535, 47: machinis – argumentis

COMENTARI

El llatí *machina* és un préstec del grec dòric μαχανά. En grec, el sentit moral del mot pren molta importància ('mitjà enginyós usat per a obtenir un resultat', 'invenció', 'engany enginyós'), mentre que el llatí se centra sobretot en el seu sentit material ('màquina').⁵ Testimoniat ja a Enni,⁶ es tracta d'un terme d'ús estès en llatí clàssic i postclàssic; per exemple, l'empren autors com Sal·lusti, Virgili, Tàcit o Plini, entre

⁵ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *machina*.

⁶ ENN. *Ann.* 621.

d'altres.⁷ Amb el mateix significat de 'màquina' és usat també pel llatí cristià,⁸ i apareix en diverses ocasions a la Vulgata.⁹ D'altra banda, també està testimoniats en alguns autors amb el significat de 'construcció' o 'edifici'¹⁰ i, així mateix, en època medieval, designa una 'pedra de molí'.¹¹

Quant al corpus de documents analitzat, el terme *machina* presenta dues accepcions. En primer lloc, a l'acta de consagració de l'església de Sant Miquel de Cuixà,¹² apareix amb el significat de 'construcció' o 'edifici', el qual acabem de veure documentat en llatí cristià. Als glossaris, *machina* apareix definit com *fabrica*,¹³ i una de les accepcions del terme *fabrica* és precisament la de 'construcció' o 'edifici'.¹⁴ En aquest cas es fa referència a l'antiga església de Sant Miquel, edifici massa petit per donar cabuda a tots els fidels que havia d'acollir. Les dimensions insuficients de l'antiga església s'expressen per mitjà de l'hel·lenisme *gyrus* que, en aquest context, pren el significat de 'perímetre',¹⁵ el qual era reduït (*angusto*).

En segon lloc, es documenta *machina* en el sintagma *machina mundi* o *machina orbis* per a fer referència a la totalitat del món o univers, regit per Déu omnipotent.

⁷ SALL. *Iug.* 21, 3; VERG. *Aen.* 2, 46; TAC. *Hist.* 2, 34; PLIN. *Nat.* 36, 118, et al. Cf. ThLL VIII 11, 71 et ss.

⁸ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *machina*.

⁹ Dt 20, 20; 2 Par 26, 15; Est 16, 13; 1 Mcc 5, 30; 6, 20, etc.; 2 Mcc 12, 15; 12, 27.

¹⁰ Vid., per exemple, FORT. *Carm.* 2, 10, 1: *Si Salomoniaci memoretur machina templi, / arte licet par sit, pulchrior ista fide.*

¹¹ Cf. Niermeyer et Blaise, *Lexicon*, s. u. *machina*.

¹² Document atribuït a Miró Bonfill; uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

¹³ Vid. supra GLOSSARIS.

¹⁴ Cf. Gaffiot s. u. *fabrica* et Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *fabrica*. Per exemple, Agustí l'empra amb aquest significat a *Conf.* 6, 9, 15: *cum enim duceretur, uel ad custodiam uel ad supplicium, fit eis obuiam quidam architectus, cuius maxima erat cura publicarum fabricarum.*

¹⁵ Cf. s. u. *gyrus*.

machinari¹ (v.)

FORMES

infinitiu machinare, *futur imperfet* machinabimur, *present de subjuntiu* machinetur

ETIMOLOGIA

gr. μηχανάω (v.), 'imaginar amb art'; en particular, en sentit negatiu significa 'maquinar', 'tramar'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *maquinar*; esp. *maquinar*; fr. *machiner*; it. *macchinare*; oc. *maquinar*; port. *maquinar*.²

SIGNIFICAT

'maquinar', 'tramar en contra d'algú o d'alguna cosa'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

[1027-1029] DACCBBarcelona 441, p. 841; *donació*: Et nos et omnes homines, tam laici quam et religiosi uel episcopi, qui hoc facere uel disrumpere presumpserunt uel palam aut absconse hoc machinare temptauerint aut temptauerit, et cum Iuda proditore Domini et sociis eius igne perpetuo simus et sint concremandi perpetua dampnatione.

1173 CSCCreus 164, p. 167 (Papell, *DipSantesCreus* 163, p. 258); *donació*; *scriptor Petrus de Terrachona*: Nouissime autem nos abbates, Pontius Grandis Silue, abbas, et Petrus, monasterii de Sanctis Crucibus abbas, et Vitalis, abbas Fontis Frigidi, pro iam dicta donatione uestre munifice largitatis, Deo et uobis gratias referentes, promittimus uobis firmiter quod nichil uobis contra predictam constitutionem machinabimur sed integre et cum fidelitate uobis et successoribus uestris predictam duodecimam fructuum partem tam de pane quam de uino et oliuis prestabimus nos et successores nostri.

1184 LFeud. II 900, p. 365; *convinença*; *scriptor Bermundus notarius*: Ad hec nos, supradicti Ildefonsus, rex, et Raimundus, comes, eandem concordiam et finem, nunc sacramento corporaliter prestito, innouamus et confirmamus uicissim, compromittentes quod, bona fide et sine dolo, fraude et calliditate explosa, deinceps ueri et amici simus et de corpore, uita, membris et omnibus honoribus et facultatibus nostris inuicem existamus, ita quod nullus nostrum facto uel uerbo, sine consensu

¹ Cf. s. u. *machina*.

² Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *machinare*.

alterius, mortem siue corpus sui siue dominacionis sue uel quarumcumque rerum suarum seu facultatum iacturam uel detrimentum seu diminucionem operetur, struat aut aliquo modo machinetur.

GLOSSARIS

Riupullensis 74, f. 25r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 314): machinatur – parat, instruet

Ibid. (Llauró, *Glosarios* 4, p. 315): machinatur – diu cogitatur

Fonts

Riu. 74, f. 25r ex *GlossAnsil.* p. 351, 46: machinatur – parat, instruit; *Gloss.* IV 112, 26; V 114, 43: machinatur – parat, instruit // *GlossAnsil.* p. 351, 45: machinatur – cogitat; *Gloss.* IV 114, 25: machinatur – cogitat; IV 536, 37: machinatur – cogitat[ur]; IV 113, 8: machinari – cogitare; IV 362, 44: machinatur – mala cogitat

COMENTARI

Es tracta d'un verb assimilat per la llengua llatina i testimoniat ja des de Plaute.³ Significa 'imaginar', 'inventar', 'enginyar'⁴ i, en sentit figurat i amb una connotació negativa, 'maquinar', 'tramar'.⁵ Es tracta d'un verb deponent, tot i que en alguns casos s'empra amb sentit passiu.⁶ El llegim a la Vulgata amb el sentit negatiu de 'maquinar',⁷ mentre que els autors cristians l'usen amb el significat d''organitzar' en parlar de Déu creador.⁸ En llatí medieval, solem trobar-lo en veu activa i, a banda dels sentits ja esmentats, també vol dir 'moldre'.⁹

Pel que fa a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, hem documentat aquest verb en tres ocasions; en una presenta una forma activa (doc. [1027-1029]: *machinare*) i, en dues, passiva (docs. 1173 i 1184: *machinabimur*, *machinetur*). En tots tres casos significa 'maquinar', 'tramar en contra', i el seu ús és més aviat tardà, amb una aparició al primer terç del segle XI i dues a finals del segle XII.

³ PLAUT. *Capt.* 531; *Bacch.* 232.

⁴ LUCR. 3, 944; CIC. *De orat.* 3, 174, etc.

⁵ CIC. *Verr. pr.* 15; *Nat. deor.* 3, 66; SALL. *Catil.* 48, 7, et al.

⁶ Cf. ThLL VIII 17, 66 et ss.; 18, 6 et ss.

⁷ Gn 42, 11; Est 16, 18; Prv 6, 14; 6, 18.

⁸ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *machinor*. Recordem que el substantiu *machina* també pot fer referència a la totalitat del món o univers (cf. s. u.).

⁹ Cf. Niermeyer s. u. *machinare* et Blaise, *Lexicon*, s. u. *machino*.

martyr (subst.)

VARIANTS

martir-, martyr-

FORMES

-ir/-yr, -rem, -ris, -ri, -re, -res, -ra, -rum

ETIMOLOGIA

gr. μαρτύς (subst. masc., fem. i neut.), ‘testimoni’, ‘persona que ha vist’. Pot emprar-se en un sentit jurídic (sobretot en grec jònic i àtic), o bé referit a una divinitat que hom pren com a testimoni.¹ En grec cristià, s’especialitza amb el significat de ‘màrtir’, és a dir, qui testimonia la veritat a través del seu sacrifici.²

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *màrtir*; esp. *mártir*; fr. *martyr* (masc.), *-e* (fem.); it. *martire*; oc. *martir*; port. *mártir*; rom. *martir*.³

DERIVATS

martyrialis (*adj.*), martyrrium (*subst.*), martyrologium (*subst.*).

SIGNIFICAT

‘màrtir’, ‘sant’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

817 DipGirona 7, p. 70; *procés judicial; scriptor Riculfus*: Et sic reuestiuit Walarico episcopo de ipsa uilla suprascripta cum terminos uel omnes fines suos a parte Sancti Felicis beatissimi martiris Christi sedis Gerundensis.

851 Marquès, *CartCarlemany* 8, p. 70 (**850** DipGirona 30, p. 84); *renúncia*: Veneratissimus Karolus rex pissimus ob amorem Dei eas contulit Sancto Felici martyri Christi per iustissimum suum preceptum cui ego memorauit, et sic sum professus.

[869] DipRosselló 61, p. 124; *epístola*: Ieiunia nobis celebrantibus et uigilias facientibus, atque Christo Domino deprecantibus, reuelatum est ab eodem Domino uni de fratribus nostris, eo quod ibi corpora sanctorum requiescerent, qui et uocantur beatus Quintinus martyr, Hilarius episcopus, Tiburtius leuita. Eorum aduentum gratulanter

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. μαρτύς.

² Sobre les diverses accepcions del terme en grec patristic, cf. Lampe, *PGL*, s. u. μάρτυς.

³ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *martyr*.

expectantibus, subito obiit abbas noster ... qui et unus uocatur Abundus martyr et sanctus Grisantus.

879 Constans, *DipBanyoles* 13, p. 180; *procés judicial*; *scriptor Guildefredus presbiter*: In eorum presentia ueniens Ansemundus Abba qui est de cenouio Sancti Stephani, Martiris Christi cuius monasterius fundatus est in territorio Bisuldunense in locum que uocant Balneolas.

904 CSCugat I 2, p. 5; *convinença*; *scriptor Taurellus presbiter*: Ego supra memoratus Guifredus, comes et marchio, dono Domino Deo et s. Cucuphato supra scripto martire omnem alodem qui infra suprascriptos terminos est ... Et insuper eciam concedo Domino Deo et eius martiri, cuncta que quorumlibet fidelium dono, iuste uel potencialiter, predicta ecclesia Octauianensis cenobii s. Cucuphati usque in finem seculi adquisierit in comitatu Barch. ... Et ego Teudericus, Dei misericordia Barch. ecclesie episcopus, dono Domino Deo et s. Cucuphato martire cenobii Octauianensis, et suprascripto abbati, et eius fratribus, ipsam ecclesiam superius scriptam ... ita obtineant hec omnia superius scripta sicut ceteris alodibus uel munificenciis s. Cucufati martiris Christi, ut quodcumque exinde facere uoluerint liberam, in Dei nomine, habeant potestatem, ut exinde Deus omnipotens et eius martir sit glorificatus.

904 DipRosselló 174, p. 205; *donació*; *scriptor Truigius presbiter*: Donamus ad predictam ecclesiam Sancte Eulalie, uirginis et martira Christi, et ad Riculfo, misericordia Dei sedis Elenense episcopo, successoresque eius ibidem Domino misericordiam deprecantes.

908 DipGirona 127, p. 147; *acta d'elecció episcopal*; *scriptor Trasemirus presbiter*: Conuentus clericorum atque plebegium factus est citra portam Gerunde ciuitatis in aecclesiam Sanctissimi Felicis, Christi martyris.

910 ACondal 30, p. 147; *compravenda*; *scriptor Gildus presbiter*: Afrontat de parte orientis in terra de Eldegodo et de meridie in terra de Godo et de occidentis in terra de Daudado et de circi in domo sancti Crisoli, martyris Christi, et, in alio loco infra eius termines.

920 DCBarcelona I 10, p. 201; *scriptor Magnarius leuita*: Ego Galindo gallicense donator domum Sancte Crucis et Sancte Eulalie martyris qui ibidem quiescit, infra muros ciuitatis Barchinona.

931 DipRosselló 224, p. 244; *donació*; *scriptor Adalangeicus presbiter*: Ego Wadaldus, gratia Dei sedis Elenensis episcopus, et Gauthbertus comes, nos simul in unum, donatores sumus ad domum Sancte Eulalie, uirginis et martyra Christi, matrem omnium ecclesiarum Russulionensium siue Confluentium, successoresque meos ibidem Domino missericordiam deprecantes.

932 ACondal 102, p. 250; *acta de consagració (Sant Sadurní de la Roca del Vallès)*; *scriptor Malanaicus presbiter*: Hec omnia superius nominata nos omnes supradicti donamus uel oferimus sancti Saturnini pontificis uel Cristi martiris pro amore celestis Patrie uel timore oribili geenne ut sacerdotes uel ministri ipsius ecclesie Deo ibidem seruientes una cum consensu proprii episcopi suis uiris retineat secundum quod canonica iubet auctoritas ... obediant preceptis uel successoribus meis et per singulos annos tam ex decimis quam ex donaria dotis domum sante Crucis uel sancte Eulalie, martiris.

960 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 20, p. 667; *donació*; *scriptor Erouigius presbiter*: Ego Cunsemirus et uxori mee Matrona donatores sumus tibi Sancti Laurenti martir Christi.

973 Baraut, *DipTavèrnoles* 24, p. 97; *donació*; *scriptor [Bonifilius] presbiter*: Et de ipsis perprisonibus que iam ibidem factas habent uel future facturi sunt seu de acquisitionibus eorum ipsas decimas que inde exierint concedimus et donamus ea omnia ad preciosum martirem Saturninum et de nostro iure in eius contraimus possessione, simul cum exiis et regressiis eorum.

980 DCBarcelona I 127, p. 327; *donació*; *scriptor Elias presbiter*: Ego Quixilo femina donator sum ad domum Sancte Eulalie martira Domini nostri Ihesu Christi, qui est intus Barquilona, in domum Sancte Crucis.

986 Junyent-Ordeig, *DipVic* 524, p. 445; *adveració testamentària*; *scriptor Oliba presbiter*: Iuramus in primis per Deum patrem omnipotentem siue et super altare Sancti Christofori martyris Christi in cuius honore ecclesia sita est in comitatu Gerundense.

1002 CSCugat II 365, p. 12; *donació; scriptor Bonushomo leuita*: Ego Geriberto, donator sum tibi domnum s. Cucuphati martir Christi cenobiique tuo, qui est situs in comitato Barch., in locum Octauiano.

1006 Pons, *Canònica agustiniana* 1, p. 22; *acta d'elecció abacial*: Necne etiam aut partemia olim Christo litata cum uelerentur undecumque illo pignora martirum que actenus ita patent alte pateris quo nil ibi moribus de ecclesiasticis absque de esse persona quicquam uideatur pontificis.

1007 AComtalPerg. I 86, p. 363; *empenyorament; scriptor Galindus leuita*: Et teneamus per tuum beneficium, et in die quod erit festiuitas Sancti Cucufati martir ista proxima ueniente.

1013 Baraut, *DocUrgell* 328 (Urgellia 4, p. 43); *adveració testamentària; scriptor Scluua presbiter*: In primis per deum Patrem omnipotentem et per Ihesum Xpistum filium eius Sanctumque Spiritum qui est in Trinitate unus et uerus [Deus et per hun]c locum uenerationis sancti Saturnini martiris.

1016 DACCBBarcelona 250, p. 598; *empenyorament; scriptor Mascharello sacer*: Quantum infra istas affrontaciones includunt, sic inpignoro tibi: ipsa terra ab integrum et iure tuo trado et tenea per tuum benficiu in tale conuentum: ut in die quod erit festa Sancti Felicis, martiri Domini, gerundensis.

1035 Baraut, *DipTavèrnoles* 54, p. 124; *donació; scriptor Seniofredus leuita*: Ego Oliba donator sum domino Deo et Sancto Saturnino martyre Xpisti, qui est situs prope amne Valeria, una pecia de terra propter remedium anime mee et propter premium eterne uite.

1040 Ordeig, *Dotalies* 166, p. 108; *acta de consagració (Sant Climent de la Torre de Foix); scriptor Ioannes praesbyter uel monachus*: Consecrata est ecclesia Sancti Clementis martyris in monte Valcebre ... Fuerunt ibi inuente reliquiae sanctae Dei genitricis Mariae et de uestimenta sancti Clementis et de sancti Vincentii et de sancti Martialis, martyris, simul consecratas in uno altare.

1043-1046 Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 375; *carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà*: Sunt reliquiae sancti Apulei, qui relicto Simone mago, doctrinae apostoli Petri se tradidit, et Aureliano consulari uiro, martyrii coronam Romae compleuit.

1018-1046 Junyent, *Oliba* Tex. 25, p. 357; *sermó de la festa de Sant Narcís de Girona*: Quoniam repleta ciuitas tuis praedicationibus et munita tuis sanctissimis orationibus, hactenus sacerdotes a te constitutos et martyres ostendit.

1082 Puig i Ferreté, *Gerri* II 26, p. 17; *donació; scriptor Miro monachus*: Ego Artallus comes et karissimus frater meus Odo materque nostra Lucia, donamus et concedimus ipsas ecclesias de Beluecinio prenominatas domum Sanctorum Iohannem Vincenciumque martirem ... et in laus sanctum Felicem martirem.

1095 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1634, p. 919; *acta de consagració (Sant Tomàs de Riudeperes); scriptor Amatus diaconus*: A boreali parte in memoria beati Pauli, in quibus collocauit reliquias sanctorum martirum Cesaraugustanorum qui uocantur Masse.

1099 Ordeig, *Dotalies* 270 p. 300; *acta de consagració (altar de Santa Maria dins Sant Cugat del Vallès)*: Et sepeliuit in eodem altare reliquias sanctorum martyrum Cucuphatis et Seueri et uirginum Iuste ac Simproniane sanctique Cesarii et sancti Gelgardi.

1109 CSCugat III 803, p. 5; *contracte agrari; scriptor Guillelmus sacerdos et monachus*: Ipsum campum de Solero, quod pater meus et ego tenuimus per feuum eiusdem martiris et eius seruiantibus ... Hoc totum superius dictum, quod dono predicto martiri, teneant et habeant et possideant in perpetuum seruiantes.

1110 Baraut, *DocUrgell* 1257 (Urgellia 9, p. 88); *restitució*: Ego Bernardus Raimundi donator atque redditor sum Deo et domum Sancti Petri apostoli et Sancti Andree apostoli et Sancti Stephani leuite Xpisti et martiris, qui sunt siti in locum que uocitatur Maleto.

1135 Marquès, *Elins* 64, p. 102; *donació; scriptor Guilelmus clericus*: Ego Ermengaudus comes et marchio, placet in animo meo ut ad domum Sancti Saturnini martiris Xpisti, qui est fundatus in comitatu Urgello.

Et al.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 58r (Martínez Gázquez, *Glosas*, p. 317): martir – testis

Riipullensis 74, f. 71r (Alturo, *Glossa VI*, p. 82): martires – grece, latine testes dicuntur, quia greci testimonia martiria dicuntur

Parisiensis Lat. 609, f. 9r (Alturo, *Glosario en escritura visigótica*, p. 197): martires – testes⁴

Fonts

Riu. 74, f. 58r; *Par.* Lat. 609, f. 9r ex *GlossAnsil.* p. 359, 831: martis – testis Graece; 832: martyres – testes pluraliter Graece; *Gloss.* III 339, 17; 465, 33: testis – μάρτυρ; III 277, 2: testes – μάρτυρες; V 372, 7: martyr – testis; V 115, 31: martyres – testes graece

Riu. 74, f. 71r ex *Isid. Etym.* 7, 11, 1: Martyres Graeca lingua, Latine testes dicuntur, unde et testimonia Graece martyria nuncupantur

COMENTARI

Préstec fet per la llengua de l'Església al grec μάρτυς,⁵ *martyr* no es documenta en llatí clàssic. Tot i només aparèixer en una ocasió a la Vulgata,⁶ el seu ús es troba molt estès entre els autors cristians.⁷ Significa 'testimoni', en general, i 'màrtir', en particular; també s'empra amb el sentit de 'confessor de Crist', és a dir, aquell qui testimonia el martiri a la presó, sense arribar a patir la pena capital.⁸ En llatí medieval, per la seva banda, significa fonamentalment 'màrtir', és a dir, aquell qui pateix turments i, fins i tot, la mort per no renegar la seva fe en Jesucrist.⁹

Quant al nostre corpus textual, se'n documenten nombrosos testimonis entre els segles IX i XII. Apareix sobretot en el sintagma *martyr Christi* (o *Domini*), així com acompanyant noms de sants. Significa, per tant, 'màrtir', i el trobem tant en masculí com en femení.

⁴ Vid. etiam *Riipullensis* 74, f. 56r (Casas, *Vocabulari*, p. 453): ΜΑΡΘΙΡΙΩΝ – *testimonium* (cf. Laistner, *Scholica*, p. 446: μαρτύριον – *testimonium*).

⁵ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *martyr*.

⁶ Apc 17, 6: *et de sanguine martyrum Iesu*.

⁷ Cf. ThLL VIII 416, 25 et ss.

⁸ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. uu. *confessor* et *martyr*. Aquest significat ja es testimonia en grec patristic (cf. Lampe, *PGL*, s. u. μάρτυς III).

⁹ Cf. Du Cange et Niermeyer s. u. *martyr*.

melodia (subst.)

FORMES

melodia

ETIMOLOGIA

gr. μελωδία (subst. fem.), ‘cant’. Pot designar el cant humà –en particular, el cant d’una mare per adormir el nadó–, el cant d’un ocell, o qualsevol tipus de cant amb acompanyament musical. Està format a partir del substantiu neutre μέλος, ‘cant amb acompanyament musical’, i del verb ᾄδω, ‘cantar’. El plural τὰ μέλη s’especialitza amb el sentit de ‘poesia lírica’, i d’aquí que μελωδία també pugui designar la ‘poesia lírica’.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *melodia*; esp. *melodía*; fr. *mélodie*; it. *melodia*; oc. *melodia*; port. *melodia*; rom. *melodie*.

SIGNIFICAT

‘cant’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1008 Junyent, *Oliba* Dip. 40, p. 50; *acta d’elecció d’Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll*: Sicut ipse quoque in iam transacto tempore ait per diuinorum eloquiorum Daudis ore melodia: narrabo, inquiens, nomen tuum fratribus meis in medio aeclesie.

GLOSSARIS

Riipullensis 59, f. 297v (Llauró, *Glossarios* 3, p. 387): melodia – suauitas¹

Riipullensis 59, f. 300r: melodia – suauitas

Barchinonensis sine sign. (Alturo, *Fragments*, p. 18): melodia – suauitas cantilenae, a suauitate et melle dicta²

Fonts

Riu. 59, f. 297v; *Riu.* 59, f. 300r ex *GlossAnsil.* p. 363, 195: melodia – suauitas

Barch. sine sign. ex *Isid. Etym.* 3, 20, 4: Euphonia est suauitas uocis. Haec et melos a suauitate et melle dicta

Alia: *GlossAnsil.* p. 363, 196: melodiae – dulcedinis; *Gloss.* IV 537, 14: melodia – dulcedo uocis

Gloss. V 415, 26; 425, 3: melodia – modulatio³

¹ Al mateix foli llegim: *melo – cantus; melos – suaue uel dulcis modulatio*.

² Vid. etiam *Riipullensis* 74, f. 19v (Llauró, *Glossarios* 3, p. 344): *melodema – dulcia cantica; melos – cantica dulcia; Riipullensis* 74, f. 25r (Llauró, *Glossarios* 4, p. 314): *melos – dulcis sonus*.

³ Cf. *ISID. Eccl. off.* 2, 12, 2.

COMENTARI

L'hel·lenisme *melodia* penetra al llatí en època tardana, i és adoptat per les llengües romàniques per influència de la llengua de l'Església. El seu sentit literal de modulació contínua de sons⁴ dóna lloc al significat de 'cant', testimoniats en època tardana en autors com Ireneu de Lió, Agustí o Marcià Capel·la,⁵ entre d'altres. Els autors patristics grecs empren el terme *μελωδία* en referència als Psalms o a escrits profètics,⁶ ús que podem observar igualment a la Vulgata,⁷ i que és recollit per alguns escriptors cristians.⁸ En sentit figurat, també significa 'harmonia'.⁹

Pel que respecta als textos analitzats, n'hem documentat una única aparició a l'acta d'elecció d'Oliba com a abat del monestir de Santa Maria de Ripoll;¹⁰ el passatge forma part d'un preàmbul molt més extens en què no falten altres termes exòtics i construccions més sofisticades.

⁴ Per exemple, a RUFIN. *Orig. in num.* 18, 3, o MACR. *Somn.* 2, 4, 13.

⁵ IREN. 2, 25, 2; AUG. *Conf.* 10, 6, 8; MART. CAP. 9, 905.

⁶ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. *μελωδία* 1.

⁷ Sir 40, 21: *Tibiae et psalterium suauem faciunt melodiam et super utraque lingua suauis*; 1 Par 15, 22: *princeps Leuitarum prophetiae praeerat, ad praecinendam melodiam*.

⁸ Cf., per exemple, ISID. *Eccl. off.* 2, 12, 2: *psalmistae uox habens sonum et melodiam*, o CASSIAN. *Inst.* 2, 2, 1: *psalmos ... antiphonarum protelatos melodiis*.

⁹ IREN. 2, 28, 3; MART. CAP. 1, 27; AUG. *In psalm.* 132, 2, etc.

¹⁰ Sobre aquest document i sobre la figura d'Oliba, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

metaphora¹ (subst.)

FORMES

metaphoram

ETIMOLOGIA

gr. μεταφορά (subst. fem.). Literalment vol dir 'transport', d'on pren el significat de 'canvi de la lluna'; en sentit figurat, significa 'transport del sentit propi al sentit figurat', és a dir, 'metàfora'. Deriva del verb μεταφέρω, 'transportar', especialitzat en retòrica com a 'usar metafòricament'. Aquest està compost de l'adverbi μετά, 'fora', 'més enllà', i del verb φέρω, 'portar' o 'transportar'.²

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *metàfora*; esp. *metáfora*; fr. *métaphore*; it. *metafora*; oc. *metafòra*; port. *metáfora*; rom. *metaforă*.

SIGNIFICAT

'metàfora', 'al·legoria'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

972 DipOsona 1127, p. 817 (Ordeig, *Dotalies* 90, p. 213; DipManresa 92, p. 101); *acta de consagració (Sant Benet de Bages)*; *scriptor Sunierus sacer: Iob uero, qui cognominatur dolens, ad metaphoram patrum allegoriter fecit.*

GLOSSARIS

Barchinonensis sine sign. (Alturo, *Fragments*, p. 18): *metafora* – *transformatio*, id est uerbi alicuius usurpata translatio, sicut cum dicimus «*fluctuare segetes*», «*gemmare uites*», dum in his rebus fluctus et gemmas non inueniamus, in quibus hec uerba abunde transferuntur. Sed haec atque alie tropice locutiones ad ea que intellegenda sunt, propterea figuratis amictibus obteguntur ut sensum degentis exercent

Fonts

Barch. sine sign. *ex Isid. Etym.* 1, 37, 2: *Metaphora* est uerbi alicuius usurpata translatio, sicut cum dicimus «*fluctuare segetes*», «*gemmare uites*», dum in his rebus fluctus et gemmas non inuenimus, in quibus haec uerba aliunde transferuntur. Sed hae atque aliae tropicae locutiones ad ea, quae intellegenda sunt, propterea figuratis amictibus obteguntur, ut sensus legentis exercent, et ne nuda atque in promptu uilescent (*uid. etiam Gloss.* IV 416, 2: *metaphora* – translatio; V 371, 57: *metaphora* – translatio rerum uel uerborum; V 372, 40: *meta[phora]* – dictio translata a propria significatione)

¹ Cf. s. u. *allegoriter*.

² Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. φέρω.

COMENTARI

El llatí *metaphora* s'especialitza com a terme tècnic de la retòrica³ i serveix per a designar una figura consistent a traslladar el significat literal d'un terme a un altre de figurat que presenta una certa semblança amb el primer. D'altra banda, s'empra per a explicar els exemples dels poetes i dels llibres sagrats.⁴ Els autors cristians li donen els sentits de 'metàfora' i 'al·legoria',⁵ tot i que el seu ús no es troba gaire estès i no apareix a la Vulgata.

Pel que respecta al corpus textual analitzat, hem documentat el substantiu *metaphora* en una única ocasió, en concret, al preàmbul de l'acta de consagració de l'església de Sant Benet de Bages de l'any 972, atribuïda a Miró Bonfill.⁶ Com ja s'ha dit, en aquest text el redactor ofereix diversos exemples bíblics de construcció de temples i altars per a honorar Déu, per tal de justificar l'erecció de la nova església. L'enumeració de models bíblics inclou també la figura de Job, el qual no va edificar cap temple ni va erigir cap altar, sinó que, contràriament, es caracteritza per la seva passivitat i paciència davant les diverses proves imposades per Déu. La seva perseverança en la fe a Déu malgrat totes les adversitats a què es veu exposat el converteix en un exemple més; i és que la seva manera d'honorar Déu, això és, al·legòricament (*allegoriter*), com una metàfora dels altres personatges (*ad metaphoram patrum*), pren tanta força com la construcció física de temples i altars.

³ Cf. QUINT. *Inst.* 8, 6, 4 et ss.

⁴ Cf. ThLL VIII 875, 84 et ss.

⁵ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *metaphora*.

⁶ Sobre aquest document i sobre la figura de Miró Bonfill, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

monachus¹ (subst.)

VARIANTS

monac(h)-, monache-, monag-, monic-²

FORMES

monac(h)us, -um, -i, -o, -os, -orum, -is; monachei, -o, -os, -is; monago; monicis

ETIMOLOGIA

gr. μοναχός (adj.), 'sol', 'únic', 'simple'; 'qui viu sol', 'solitari'. En grec patristic i bizantí, significa 'monjo'.³ Deriva de l'adjectiu μόνος, 'sol'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *monjo*; esp. *monje*; fr. *moine*; it. *monaco*; oc. *monge*; port. *monge*; rom. *monah*.⁴

DERIVATS

monacha (*subst. fem.*), monachalis (*adj.*), monachatus (*subst. masc.*).

SIGNIFICAT

'monjo', 'membre d'una comunitat religiosa'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

805 Baraut, *DipTavèrnoles*, p. 72; *donació; scriptor Amaricus sacerdos*: Eldesendo presbitero atque Exsuperio monacho, Gontefredo, Sidonio necnon et Ermenegildo ... cum Sidonio monacho.

852 DipPallars 46, p. 308; *compravenda; scriptor Micolaus presbiter*: Ego Fredemirus uobis emtores meos Centullum abbati uel monicis tuis uel qui ibidem uenturi sunt, uel ad domun Sancte Marie.

877 DipPallars 79, p. 327; *donació; scriptor Blandericus presbiter*: Ego Domaredus monacus, certum quidem et manifestum est enim, nullius quoquegentis imperio nec suadentis ingenio set propria et expontanea michi hoc elegit uoluntas.

913 CSCugat I 6, p. 6; *donació; scriptor Sulmus presbiter*: De ipsa medietatem ego tradidi cum filio meo Eudegario, monago, sicut in hac donacionem uel tradicionem resonat.

¹ Sobre aquest terme, uid. Prieto, *Lèxic dels oficis*, s. u. *monachus*.

² monache- docs. **978, 1098**; monag- doc. **913**; monic- doc. **852**.

³ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. μοναχός.

⁴ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *monachus*.

945 CSCugat I 24, p. 24; *donació; scriptor Widisclus*: <H>abates coque et monaci ibidem Deo seruientes suis iuris remanent, laborent, exfructificent, sicut alios suos alodes et munificentis.

974 DipManresa 100, p. 111; *donació; scriptor Suniaerus sacer*: Abbates enim et monachi seruientes Sancti Benedicti, tam presentes, quam futuri, ita obtineat sicut ceterum alodibus.

978 CSCugat I 131, p. 106; *permuta; scriptor Auriolus presbiter*: In nomine Domini Ego Ioannes, aba, simul fratres meos monachos s. Cucuphati, comutatores sumus tibi Suniefredus, monacheo.

987 DipGirona 512, p. 459; *procés judicial; scriptor Eroigius Marco presbiter et iudex*: Dodo, abba coenobii Sancti Petri Campo Rotundo, et Durando monaco, qui et mandatarium abbatis Seniofredi monasterii Sancti Laurentii de Bagazano.

[991] Baraut, *DocUrgell* 224 (Urgellia 3, p. 56); *decret d'excomunió*: Cum kanonicorum et sacerdotum nostrorum necnon et abbatibus uel monachorum suffragia accensi flamma Spiritus Sancti excommunicamus atque alligamus.

1001 CSCugat II 356, p. 4; *compravenda; scriptor Gelmirus presbiter*: Ego Gelmiro et uxor mea Gondesalua, et Eguuara et Seniomiro, nos simul in unum uinditores sumus uobis domno Odone, pontifice et nutu Dei abba et fratres uestros monacos, emptoires.

1003 Bolòs, *Serrateix* 46, p. 123; *donació; scriptor Dur[andus] sacer*: In tali uidelicet conuentu: ut ad me Wifredum non ueniet nullum damnum per ipsa rocca iam supra nominata neque per nullum abbatem, neque per nullum monachum, nec per nullum illorum ingenium.

1007 AComtalPerg 87, p. 364; *donació*: Ab hodierno die et tempus teneant monachi Sancti Saturnini seruientes secure et libere et sine blandimento alicuius non seruientes ... Agericus leuita et monachus, qui ista karta donacionis uel elemosinaria rogitus scripsi die et anno quod supra.

1026 DipCardona 19, pp. 83 i 85; *testament*: In sanctis Dei ecclesiis et in oblationes sacerdotum, monachorum et clericorum et elemosinas pauperum et uiduarum et

aliorum hominum ... Bonifilius, presbiter et monachus, qui istum testamentum rogatus scripsit.

1045 DACCBBarcelona 677, p. 1154; *permuta*; *scriptor Wifredus presbiter*: Oto monachus ss. Remundus monachus ss. Guilelmus monachus s. Sendredus monachus. Ermengaudus monachus. Viuas monachus. Selua monachus ss. Miro monachus ss. Iohannes monachus ss. Gerbertus monachus ss. Wifredus monachus ss. Stephanus monachus sss.

1057 LFeud. I 490, pp. 521 i 522; *testament*: Et cenobio Sancti Saluatoris de Aniana dimitto mancosos centum, et precor et supplico domnum abbatem et eiusdem monacos ut rogent Deum pro me ... Suniarius, monachus, et presbyter, qui istum testamentum scripsit.

1074 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1359, p. 656; *testament*; *scriptor Petrus subdia[cho]nus*: Excepto alodio quod cenobio Sancte Marie de Riuopullo, unde me monacum fieri promisi, per scripturam dedi et tradidi, totum aliud quod habebam tibi dedi.

1075-1092 Baraut, *DocUrgell* 1096 (Urgellia 7, p. 216); *renúncia*; *scriptor Guilelmus clericus*: Et episcopus sit etiam ei adiutor et suo potestate et abas nec monachus nec clericus, qui in ipso monasterio sunt uel qui adueniendi sunt, non respondeant nisi ad episcopo uel ad successores suos.

1098 CSCCugat II 772, p. 430; *donació*; *scriptor Arnaldus presbiter*: Et si contigeri, quod absit, ut abates s. Cucufatis uel eius monachei per incuriam (SIC) aut suam negligenciam deserant, uel relinquunt prefatum locum s. Marie sine monacheis, amoneat predictos abbates aut monacheos s. Cucuphatis episcopus Barchinonensis, semel, bis, aut tercio in presencia parentum meorum.

1123 DipCardona 148, p. 226; *permuta*; *scriptor Bernardus presbiter*: Hec est alterna commutatio inter channonicos Sancti Uincentii et monachos Sancti Petri Castrisserris de alodio que communiter habere solebant in manso de Palazol.

1163 CSCCreus 107, p. 109 (Papell, *DipSantesCreus* 103, p. 183); *donació*; *scriptor Petrus de Corron*: Dono et offero Deo et Sancte Marie Vallis Lauree et Petro abbati eiusdem loci et monachis suis, presentibus et futuris, ac ut melius dici uel intelligi potest, ad utilitatem

Sancte Marie et monachorum suorum trado in ius et dominium suum ad suum proprium.

1197 DipAmer 54, p. 99; *donació; scriptor Petrus de Suse*: Raimundus gratia Dei Ameriensis abbas. Sig+num Arberti monacho et sig+num Bernardi monacho. Sig+num Arnalli de Turno.

Et al.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 70v (Alturo, *Glossa VI*, p. 81): monachus – greca ethimologia uocatus, eo quod sit singul[ar]is. Monas enim grece singulariter dicitur

Parisiensis Lat. 609, f. 9v (Alturo, *Glosario en escritura visigótica*, p. 197): monachus – solitarius

Fonts

Riu. 74, f. 70v *ex Isid. Etym.* 7, 13, 1: Monachus Graeca etymologia uocatus, eo quod sit singularis. Μονάχς enim Graece singularitas dicitur; *Gloss.* IV 416, 22: monachus – singularis; V 413, 67: monachus – graece singularis latine (*uid. etiam GlossAnsil.* p. 375, 309: monos – solus Graece; bene ergo monachus singularis)

Par. Lat. 609, f. 9v *ex Gloss.* IV 259, 8; 539, 7: monachus – solitarius

COMENTARI

El substantiu masculí *monachus* és un préstec del grec μοναχός fet per la llengua de l'Església, i no documentat en llatí clàssic.⁵ Designa algú que, per motius religiosos, es reclou, ja sigui en solitari, és a dir, 'eremita', 'anacoreta', ja sigui com a membre d'una comunitat religiosa, 'cenobita', 'monjo'.⁶

Pel que fa al corpus de documents de la Catalunya altmedieval, el substantiu *monachus* apareix amb molta freqüència amb el significat de 'monjo', és a dir, 'religiós d'una orde monàstica que habita en un monestir amb els altres frares que hi pertanyen'. Sol acompanyar un nom propi per tal d'individualitzar-lo. *Monachus*, juntament amb el seu sinònim *coenobita*, són els termes més emprats per a designar el

⁵ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *monachus*.

⁶ Cf. ThLL VIII 1397, 46 et ss.

monjo en sentit general. Les glosses contemporànies, però, no busquen oferir aquest significat d'ús comú, sinó que cerquen l'etimologia grega del terme.⁷

⁷ Vid. supra GLOSSARIS.

monarchia (subst.)

FORMES

monarchiam, -a

ETIMOLOGIA

gr. μοναρχία (subst. fem.), pròpiament significa 'comandament d'un sol', d'on 'poder monàrquic' i també 'comandament en cap d'una armada'. De manera més general, vol dir senzillament 'domini' o 'poder'. Està format a partir de l'adjectiu μόνος, 'sol', 'únic', i del verb ἄρχω, 'governar', 'comandar'. Donat que ἀρχή significa 'principi', el seu sentit original és el d'avançar el primer, 'prendre la iniciativa', 'començar'.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *monarquia*; esp. *monarquía*; fr. *monarchie*; it. *monarchia*; oc. *monarquia*; port. *monarquia*; rom. *monarhie*.

SIGNIFICAT

'monarquia'; 'domini', 'poder'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

972 DipOsona 1127, p. 817 (Ordeig, *Dotalies* 90, p. 213; DipManresa 92, p. 102); *acta de consagració (Sant Benet de Bages)*; *scriptor Sunierus sacer: Apostoli uidelicet eius disseminati sunt per orbem, regni monarchiam deuinentes, sceptrum mundi regentes per omnia in nomine Christi.*

1017 Baraut, *DocUrgell* 350 (Urgellia 4, p. 62); *acta d'elecció episcopal*; *scriptor Witardus sacer: Auctor et dominus cum Patre et Spiritu Sancto omnium creaturarum quibusque sub illius gracia conmanentes omne monarchia disponuntur regimina.*

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 25r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 314): monarchia – unius principatus

Riuipullensis 59, f. 300r: monarchia – unius principatus

Barchinonensis sine sign. (Alturo, *Fragments*, p. 19): monarchia – unius principatus, nam monos Grece, Latine unus dicitur, archos princeps²

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. ἄρχω.

² Vid. etiam *Riuipullensis* 74, f. 71r (Alturo, *Glossa VI*, pp. 82-83): *monarc[ha]e – sunt qui singulare[m] possident principatum. Monos gr[a]eci singularitas dicunt, arci principatus est* (cf. ISID. *Etym.* 9, 3, 23: *Monarchae sunt, qui singularem possident principatum, qualis fuit Alexander apud*

Fonts

Riu. 74, f. 25r; *Riu.* 59, f. 300r; *Barch.* sine sign. ex *GlossAnsil.* p. 375, 242: mona[r]chia – unius principatus; *Gloss.* V 84, 26; 118, 3; 119, 10: monarchia – unius principatus

Alia: *Gloss.* IV 259, 18: monarchia – principatus singularis; IV 538, 45: monarchia – pugna singularis aut singularis principatus; V 311, 17: monarchia – pugna singularis uel unius principatus

Gloss. IV 259, 11; V 311, 16: monarchus – singularis rex; IV 538, 44: monarchus – rex singularis

COMENTARI

El llatí *monarchia*, no documentat en època clàssica, significa ‘monarquia’, ‘govern d’un de sol’, i s’aplica també al poder o domini de Déu.³ En llatí cristià, aquest terme fou utilitzat pels patripassianistes⁴ per expressar la seva concepció d’una unitat més forta que la Trinitat.⁵ Cal dir, d’altra banda, que el significat etimològic del terme (‘supremacia’, ‘principat d’un de sol’) és recollit als glossaris altmedievals.⁶

Quant a la documentació analitzada, *monarchia* apareix a dos diplomes de caràcter solemne datats entre el darrer terç del segle X i principis del segle XI. D’una banda, el llegim a l’acta de consagració de Sant Benet de Bages (doc. 972), atribuïda al comte-bisbe Miró Bonfill.⁷ En aquest text s’explica com els enviats de Déu són escampats per tota la terra per tal de regnar en nom seu, idea que s’expressa per mitjà de dos sintagmes de sentit molt similar (*regni monarchiam*; *sceptrum mundi*), els quals serveixen per a reforçar la idea d’universalitat del missatge evangèlic.⁸

D’altra banda, hem testimoniat la presència del terme *monarchia* a l’acta d’elecció de Borrell com a bisbe de Sant Vicenç de Roda (doc. 1017) amb el mateix significat de ‘domini’ o ‘poder’.

Graecos, et Iulius apud Romanos. Hinc et monarchia dicitur. Movàç quippe singularitas Graeco nomine, ἀρχὴ principatus est).

³ Vid., per exemple, HIER. *Vir. ill.* 23: *monarchia Dei*. Aquest sentit ja és adoptat pel grec patristic (cf. Lampe, *PGL*, s. u. μοναρχία).

⁴ El patripassianisme, també anomenat monarquianisme o modalisme, és una doctrina cristiana segons la qual Déu és una sola i única persona, anomenada Pare, Fill o Esperit Sant només en relació amb la seva triple manifestació envers el món.

⁵ TERT. *Adv. Prax.* 3, p. 230: *monarchiam nihil aliud significare scio quam singulare et unicum imperium ... euersio enim monarchiae illa est tibi intellegenda, cum alia dominatio ... aemula superducitur, cum alius deus infertur aduersus creatorem*; cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *monarchia*.

⁶ Vid. supra GLOSSARIS.

⁷ Sobre aquest document i sobre la figura de Miró Bonfill, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

⁸ Cf. s. u. *sceptrum*.

nectareus (adj.)

VARIANTS

nectaher-, nectar-

FORMES

nectahereo; nectareis

ETIMOLOGIA

gr. νεκτάρεος (adj.), 'de nèctar' i, en conseqüència, 'diví', 'preciós'. Deriva del substantiu neutre νέκταρ, 'nèctar', 'beguda dels déus'. Per analogia, també va referit al vi o a la mel.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *nectari*; esp. *nectáreo*; it. *nettareo*; oc. *nectari*; port. *nectáreo*.

També es documenta el substantiu: cat. *nèctar*; esp. *néctar*; fr. *nectar*; it. *nettare*; oc. *nectar*; port. *néctar*; rom. *nectar*.

SIGNIFICAT

'odorífer', 'dolç com el nèctar'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

[970?] DipOsona 1080, p. 785 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 404, p. 335); *epístola de Cesari, arquebisbe de Tarragona, al papa Joan XIII*: Sydereo fulgore ueluti clara poli luminaria uirtutum meritis radiantem, florenti ut palmi oppionem (SIC), alma candentem ut liliu pudicicie, cyngulo rubentem uel rosa, prolix exercitacionem aecclesiasticae ut apparet gaudium ieiuniorum uigiliarumque hac obediencie colla submittendum, fraganti respersione odorifera unitate, dissociabili pacis, amoris hac benignitatis et suauitatis uinculis connexum, quorum oracio in alto ethereoque trono penetrat sicut incensum nectahereo nictore (*pro nectare?*) et humilitas uolacio resplendet colore et laus aeminus uel prope resonare cernitur, domno meo Iohannes, papa Romensis, ego Cesarius, indignus gratia Dei arquipresul prouincia Terrachona, qui est fundata in Spania.

970 DipPallars 209, p. 394; *acta d'elecció abacial; scriptor [...]us presbiter*: Denique ualebit comperire ibidem bernancia itidemque absque defeccione florigera prata, quibus auido palato uesci oporteat, et eorundem non solum nectareis haustibus ariditatis sue sitim

extinguendo sese reforcilare, uerum etiam calligines hebitudinis et sordes atque cuncta squalloris informia, quibus se inrediri fuscarique incauta neglexerat, quibit se reparando complere, et complendo temporali continuatione presente ope etherea cultu corum decusare.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 25v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 315): nectareus – hodorifer

També està documentat nectar:

Riipullensis 74, f. 25v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 315): nectar – odor mellis uel cere

Riipullensis 74, f. 46r: nectar – proprie est potus deorum accipitur et pro uino et pro melle propter suauiissimum liquorem

Fonts

Riu. 74, f. 25v ex *GlossAnsil.* p. 387, 143: nectar – odorifer; *Gloss.* IV 123, 11; 260, 43; V 313, 26; 467, 43: nectarius – odorifer; V 507, 50: nectarius – nectorius, odorifer; V 119, 44: nectareum – odoriferum; IV 540, 34: nectarius – odorifer, dulce suauitatis (*uid. etiam Gloss.* IV 123, 10: nectar – genus odoris; V 313, 25: nectar – genus odoris boni)

Alia: Gloss. V 120, 2; 225, 27: nectareas – mellifluas; V 225, 28: nectare dulci – mellifluo sapore uel odore¹

COMENTARI

Nectareus és un adjectiu poètic emprat ja des d'època clàssica que significa 'de nèctar'² o 'dolç com el nèctar'.³ Entre els cristians, a més a més, el neutre *nectareum* és convertit en adverbi i significa 'd'una manera suau'.⁴

Pel que respecta al nostre corpus, hem localitzat dos testimonis de l'adjectiu *nectareus* al darrer terç del segle X. El primer diploma és una carta de l'arquebisbe de Tarragona adreçada al papa Joan XIII (doc. [970?]) en què *nectareus* pren el sentit adoptat als glossaris, és a dir, 'olorós', 'odorífer' ("l'oració penetra a l'alt i eteri tron com l'encens amb el seu nèctar odorífer"). En el segon cas, l'acta d'elecció d'Oriolf com a abat de Santa Maria d'Alaó (doc. 970), *nectareus* significa 'dolç com el nèctar' i fa referència a begudes dolces com el nèctar (*nectareis haustibus*).

¹ Cf. VERG. *Aen.* 1, 433.

² OV. *Met.* 7, 707.

³ MART. CAP. 13, 108.

⁴ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *nectareus*.

Cal dir que al primer d'aquests dos testimonis es documenta la forma *nictore*, que podria ser una mala lectura de *nectare*. Tanmateix, atès que l'única còpia conservada d'aquest diploma data del segle XVIII⁵ i la lectura és dubtosa, hem decidit no incloure l'entrada *nectar* al present treball.

⁵ Madrid, RAH, Col. Traggia, V, f. 5.

neophytus¹ (adj.)

VARIANTS

neof-, neoph-; -i-, -y-

FORMES

neofitus; neophyti

ETIMOLOGIA

gr. νεόφυτος (adj.), 'recentment plantat', 'plantat d'arbres joves'. En sentit figurat significa 'nou convers', 'neòfit'. Està compost a partir de l'adjectiu νέος, 'nou', 'jove', i de l'adjectiu verbal φυτός, del verb φύω, que significa 'fer néixer', 'fer créixer', ja sigui referit a plantes o al cos d'humans i animals.² No documentat en grec clàssic, νεόφυτος és un terme freqüent en grec bíblic³ i patristic, i s'empra també substantivat.⁴

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *neòfit*; esp. *neófito*; fr. *néophyte*; it. *neofito*; oc. *neofit*; port. *neófito*; rom. *neofit*.

DERIVATS

neofiter (*adv.*).

SIGNIFICAT

'neòfit', 'nou convers'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

944 DipOsona 543, p. 434; *dotació; scriptor Ato sacer*: Eo uidelicet ut isti neophyti quibus ita res a Domino fuit reuelata et neofiter rehedificata, sic incomuulsi et absque terrore et sine infestatione malignorum ibidem maneant et sub regimine monastico Domino deseruiant, ut nullus eos terreri nec infestari nec terreri seruitio implicari audeat.

1096 Bach, *ACSolsona* 357, p. 228; *compravenda; scriptor Petrus subdiachonus*: Sig+num Berenger neofitus. Sig+num Iohan Ramon. Sig+num Guilelm Dalmad. Sig+num Ramon Mir.

¹ Cf. s. u. *idiota*.

² Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. φύομαι, φύω.

³ Per exemple, als Septuaginta i al Nou Testament: Iob 14, 9; Ps 143, 13; 1 Tim 3, 6, et al.

⁴ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. νεόφυτος.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 37r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 362): neofitus – nouiter ad fidem ueniens

Riipullensis 74, f. 68v (Alturo, *Glossa VI*, p. 74): neopitus – grece, latine nouellus et rudi[s] fidelis, uel nuper renatus interpretari potest

Parisiensis Lat. 609, f. 9v (Alturo, *Glosario en escritura visigótica*, p. 198): neofitus – nouella plantatio

Fonts

Riu. 74, f. 37r ex Laistner, *Scholica*, p. 440: neophytus – nouiter ad fidem ueniens; *GlossAnsil.* p. 388, 296: neofitus – nuper ad fidem ueniens (*uid. etiam Gloss.* V 374, 15: neophytus – nuper baptizatus)

Riu. 74, f. 68v ex *Isid. Etym.* 7, 14, 6: Neophytus Graece, Latine nouellus et rudis fidelis, uel nuper renatus interpretari potest; *GlossAnsil.* p. 388, 295: neofitus – rudis, nouellus; *Gloss.* IV 123, 30: neophytus – rudis; V 313, 14: neophytus – nouellis; IV 368, 9: neophytus – nouellus, rudis

Par. Lat. 609, f. 9v ex *Gloss.* IV 261, 6; V 120, 17: neophytus – nouella plantatio

Alia: *GlossAnsil.* p. 388, 297: neofitus – nihil sciens

COMENTARI

L'adjectiu *neophytus* penetra al llatí per influència de la llengua de l'Església. A més de mantenir el significat de 'novament plantat',⁵ s'especialitza amb el sentit de 'neòfit', 'recentment convertit'.⁶ Aquest mateix significat és el que apareix recollit als glossaris.⁷ Cal dir, però, que a la Vulgata només es manté la forma grega quan pren el significat de 'recentment convertit',⁸ mentre que en els casos en què a la versió dels Septuaginta apareix νεόφυτος amb el sentit de 'recentment plantat', la versió llatina tradueix *primum plantatum*.⁹

Pel que fa a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, aquest terme apareix amb el significat de 'neòfit', 'recentment convertit', ja sigui com a adjectiu ja sigui substantiu. Amb referència als derivats, a la dotació de Santa Cecília de Montserrat (doc. 944), destaca la formació de l'adverbi *neofiter* en referència a la fe cristiana recentment revelada i reedificada (*res a Domino fuit reuelata et neofiter*

⁵ Per exemple, a HIL. *In Psalm.* 127, 10: *neophytam oliuam*.

⁶ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *neophytus*.

⁷ Vid. supra GLOSSARIS.

⁸ 1 Tim 3, 6: *non neophytum ne in superbia elatus*.

⁹ Per exemple, a Iob 14, 9: *ad odorem aquae germinabit et faciet comam quasi cum primum plantatum est*.

rehedificata). Aquesta creació podria procedir d'una glossa com *neofitus – nouiter ad fidem ueniens*.¹⁰

¹⁰ Vid. supra GLOSSARIS.

nomisma (subst.)

VARIANTS

numism-

FORMES

numismatis

ETIMOLOGIA

gr. νόμισμα (subst. neut.), 'moneda', 'mesura'. Deriva del verb denominatiu νομίζω, 'usar habitualment', 'reconèixer com', 'admetre', 'creure', d'on procedeix el sentit general de νόμισμα com a 'tot allò que és establert per l'ús', 'costum', 'regla' i, per tant, 'moneda establerta o en curs'.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Esp. *numisma*; it. *nomisma*; rom. *numismă*.

SIGNIFICAT

'moneda'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1099 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1653, p. 936; *testament; scriptor Ermengaudus Guilelmi: Et Sancte Marie de Artesso unum tapetum cum duabus almozeliis et unum turibulum argentum dimito. Percussura quoque [Vicensis u]ille numismatis quam actenus habui dimito canonice Sancti Petri, sicut resonat in suo priuilegio et in carta. Castra autem et alodia et baiulias et mobile et omnia que superius dimitto [Sancto Petr]o sedis Vici.*

GLOSSARIS

Riipullensis 59, f. 300r: numisma – moneta, percussura, forma

Fonts

Riu. 59, f. 300r ex *GlossAnsil.* p. 394, 113: nomisma – moneta; 114: nomisma – numerum percussura; 115: nomisma – forma ad nummos; *Gloss.* IV 127, 15: numisma – nummi percussura uel moneta; V 121, 35: nomisma – moneta uel forma

Alia: Gloss. IV 542, 50; V 314, 29: numisma – nummi percussora; V 375, 11: nomisma – nummi percussora; IV 262, 43: numisma – nummi percussura, id est denarius

GlossAnsil. p. 394, 116: nomismata – solidos uel pecunia[m]; *Gloss.* V 226, 27: nomismata – solidos uel pecunia; V 416, 46: nummismum – solidum; *Isid. Etym.* 16, 27, 3: N Latinum significat nomisma Graecum, id est solidum

Gloss. V 469, 2: numisma – figura quae in nummo fit

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. νέμω.

COMENTARI

Terme no documentat en llatí clàssic, apareix a la Vulgata amb el significat de 'moneda'² i a Prudenci com a 'empremta'.³ Als glossaris altmedievals conservats, *nomisma* o *numisma* s'identifica, d'una banda, amb la moneda (*moneta, solidos, pecunia*) i, de l'altra, amb l'acció d'encunyar-la (*nummi percussura*).⁴ En llatí medieval, designa també la imatge gravada en una moneda, l'empremta (*figura quae in nummo fit*).⁵

Quant al corpus de documents analitzat, només hem localitzat aquest mot en un testament de finals del segle XI. El testador, l'arquebisbe de Tarragona Berenguer, llega a la canònica de Sant Pere de Vic el dret d'encunyar la moneda de la vila de Vic, dret que fins aleshores havia tingut ell mateix.

² 1 Mcc 15, 6: *et permitto tibi facere percussuram proprii nomismatis in regione tua*; Mt 22, 19: *ostendite mihi nomisma census at illi obtulerunt ei denarium*.

³ PRUD. *Perist.* 2, 96: *nomisma nummis inditum*.

⁴ Vid. supra GLOSSARIS.

⁵ Cf. Niermeyer s. u. *nomisma*.

oceanus (subst.)

FORMES

oceanis

ETIMOLOGIA

gr. Ὠκεανός (subst. masc.), 'l'Oceà'. Fill d'Úranos i Gaia, i espòs de la seva germana Tetis, és el pare dels rius i les nimfes Oceànides. Se'l representa com un riu que gira al voltant de la terra, concebuda com un disc pla.¹ Posteriorment, designa la mar exterior per oposició als mars interiors; en particular, fa referència a l'Oceà Atlàntic.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *oceà*; esp. *océano*; fr. *océan*; it. *oceano*; oc. *ocean*; port. *oceano*; rom. *ocean*.

DERIVATS

oceanada (*adj.*).

SIGNIFICAT

'oceà'; 'mar'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1008 Junyent, *Oliba* Tex. 8, p. 315; *encíclica mortuòria de Seniofred, abat de Ripoll*:

Resposta de Sant Esteve de Banyoles (1009 Constans, DipBanyoles 53, p. 295): Cum foebus iam radios suos oceanis (*pro oceani?*) mergeret in limphis, et fratribus a uespertinalis hora egressis, uenit pellifer citato calle uester ad limina protomartyris Stephani Balneolas, ubi egregius pater Wadamirus prodesse magis quam preesse uidetur, reciprocato dolore, nobis defferens de funus patris almi Seniofredi, de quo nos tricenarium, ut moris est, iam obtuleramus sacrificium.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 15r (Nicolau d'Olwer, *Glossaires Ripoll*, p. 148): oceanum – dicitur quod in suo circuitu terras infundat

Riipullensis 74, f. 18v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 342): usque oceanum – mare quod girat mundum

Fonts

Riu. 74, f. 15r; *Riu*. 74, f. 18v *ex GlossAnsil*. p. 407, 23: oceanum – mare exterius quod terram cingat; 26: oceanus autem undique circumfluens orbem in circulo ambit; *Gloss.V* 471, 12:

¹ Vid. Grimal, *Dictionnaire mythologie*, s. u. *Océan*.

oceanum – quod circuit omnem terram; *Isid. Etym.* 13, 15, 1: Oceanum Graeci et Latini ideo nominant eo quod in circuli modum ambiat orbem

Alia: Gloss. IV 131, 23: oceanum – mare

COMENTARI

Oceanus designa, com en grec, l'Oceà com a personatge mitològic² i l'oceà o mar en general.³ Els autors cristians l'empren amb el mateix significat, tot i que el seu ús no és gaire freqüent.

Pel que fa a la documentació estudiada, apareix en una única ocasió a l'encíclica mortuòria de l'abat Seniofred de Ripoll,⁴ en concret, a la resposta del monestir de Sant Esteve de Banyoles. *Oceanus* s'insereix dins d'una fórmula poètica, més o menys fixada, per a situar l'acció en el temps.⁵ L'emissari portador de l'encíclica, ens diu el text, va arribar al monestir de Banyoles *cum foebus iam radios suos oceanis mergeret in limphis*, és a dir, després de la posta del sol.

Quant als derivats, hem documentat el sintagma *ab oceantada parte* amb el significat de 'per la part occidental o de l'oest' en una donació del darrer terç del segle XI:

Abet namque affrontaciones prescriptum mansum a parte orientis in termino de castello Clerani, ab australi namque clima in termino de castro Bordelli, ab oceantada namque parte in termino de kastro de Alcamora, a septentrionali parte in fluuio que dicitur Autes.⁶

El comte Ermengol IV d'Urgell i la seva dona fan donació d'un mas a Santa Maria de Solsona; en la descripció de les afrontacions del territori, el redactor empra l'adjectiu *oceantada* per a referir-se a la part occidental o oest, per on es pon el sol. L'ús de sinònims procedents de glossaris no és estrany quan s'especifiquen les delimitacions territorials.⁷ De totes maneres, pot ser que es tracti d'un error de còpia o d'una confusió amb els termes *occidens* o *occidentalis*.

² Cf. ThLL IX/2 409, 83 et ss.

³ Per exemple, a CIC. *Rep.* 6, 21; CAES. *Gall.* 3, 7, 2; TAC. *Germ.* 17, 1, et al.

⁴ Sobre aquesta encíclica mortuòria, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

⁵ Cf. s. u. *phoebus*.

⁶ 1073 Bach, *ACSolsona* 196, p. 70.

⁷ Cf. s. u. *eous*.

Olympus (subst.)

VARIANTS

olymph-

FORMES

olimphi

ETIMOLOGIA

gr. Ὀλυμπος (subst. masc.), 'Olimp'. Es refereix al mont Olimp, a la frontera de Tessàlia i Macedònia; segons la mitologia grega, és on habiten els déus olímpics.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *Olimp*; esp. *Olimpo*; fr. *Olympe*; it. *Olimpo*; oc. *Olimp*; port. *Olimpo*; rom. *Olimp*.¹

SIGNIFICAT

'cel'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1011 Ordeig, *Dotalies* 129, p. 15; *acta de consagració (Sant Miquel de Montoriol d'Amunt)*; *scriptor Enneco monachus et sacerdos*: Cunctigenus auctor atque tocius olimphi moderator nempe hac nostri redemptor, uisibilis factus in nostra, non linquens sua, qui est Deus in secula, non necessitatis effectum, sed nostro intercedente reatu, qui erat impassibilis, factus est pro nobis passibilis, ut sua nos morte saluificaret.

1017-1018 Junyent, *Oliba* Tex. 1, p. 303; *Epicedion, obra de l'abat i bisbe Oliba*:

O quae christicolis urbs sat olimphi

Terragona piis clara stetisti,

Te prisco statui ferre parabat,

Hinc ornare tuam presule plebem.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 46v: Olympus – pro celo ponitur, re uera mons est Macedonie ubi conuersatio putabatur deorum

Riipullensis 59, f. 300r: Olympus – caelum, mare, mons, sol

¹ Es tracta d'un mot emprat a la llengua poètica i literària.

Fonts

Riu. 74, f. 46v *ex Gloss.* IV 132, 17: Olympus – mons in Macedo[nia]; V 316, 8: Olympus – mons est in Macedonia (*uid. etiam Isid. Etym.* 14, 8, 9: Olympus mons Macedoniae nimium praecelsus, ita ut sub illo nubes esse dicantur)

Riu. 59, f. 300r *ex GlossAnsil.* p. 410, 47: olimpo – caelo; 49: olimpum – caelum; 51: olimpum – caelum siue solem aut montem; *Gloss.* IV 132, 18; 545, 51; V 316, 7: Olympum – caelum uel mare; IV 371, 47: Olympum – caelum; IV 264, 38: Olympum – caelum et nomen montis; V 126, 5: Olympum – nunc caelum, nunc montem. Olympus tamen mons est excelsus in prouincia Macedonia, ubi nullus aer neque pluua uadit

COMENTARI

En el món grec existien nombroses muntanyes anomenades Ὀλυμπος i situades, per exemple, a Mísia, a Cilícia, a l'Èlide, a Arcàdia, etc. La més cèlebre es troba als confins de la Macedònia i Tessàlia. Des dels poemes homèrics, l'Olimp és considerat la residència dels déus i, en particular, de Zeus.² Els romans adoptaren el terme *Olympus* amb aquest mateix significat,³ i també com a sinònim de 'cel'.⁴ Posteriorment, l'empren alguns autors cristians per a referir-se al cel, tot i que es tracta d'un ús poètic no gaire estès.⁵

Pel que respecta al corpus de documents analitzat, hem localitzat la presència del terme *Olympus* en dues ocasions al primer terç del segle XI. En concret apareix, d'una banda, a l'acta de consagració de l'església de Sant Miquel de Montoriol d'Amunt (doc. **1011**) i, de l'altra, al poema en lloança del comte de Barcelona Ramon Borrell I després de la seva mort (doc. **1017-1018**), obra de l'abat Oliba.⁶ En tots dos casos significa 'cel', i el seu ús procedeix, sens dubte, de la consulta de glossaris contemporanis a la redacció dels documents, on *Olympus* és descrit, sobretot, com a 'cel'.⁷

² Vid. Grimal, *Dictionnaire mythologie*, s. u. *Olympe*.

³ Vid., per exemple, VARRO *Ling.* 7, 20; VERG. *Georg.* 1, 282.

⁴ VERG. *Aen.* 9, 106: *totum nutu tremefecit Olympum*.

⁵ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *Olympus*.

⁶ Sobre l'abat i bisbe Oliba i els seus textos, *uid.* capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

⁷ Vid. *supra* GLOSSARIS.

onager (subst.)

VARIANTS

honagr-

FORMES

honagrorum

ETIMOLOGIA

gr. ὄναγρος (subst. masc.), ‘ase salvatge’, mamífer semblant a l’ase. Està compost del substantiu ὄνος,¹ ‘ase’, i de l’adjectiu ἄγριος, ‘salvatge’.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *onagre*; esp. *onagro*; fr. *onagre*; it. *onagro*; oc. *onagre*; port. *onagro*; rom. *onágru*.²

SIGNIFICAT

‘ase salvatge’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1012 CSCugat II 449, p. 94 (CPoblación 11, p. 21); *carta de poblament; scriptor Bonushomo leuita*: Et ob hanc causam fuit eidem locus plusquam [trecentorum numerum] an[norum] h[eremus], non ad aliter utilis nisi ad pascua honagrorum atque ceruorum ceterumque pecudum a[nimal]ium.

GLOSSARIS

Riipullensis 59, f. 296v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 384): onagros – asinos saluaticos

Riipullensis 59, f. 300r: onager – asinus ferius

Fonts

Riu. 59, f. 296v *ex GlossAnsil*. p. 411, 3: onager – asinus siluaticus; *Gloss*. IV 132, 36: onager – asinus siluester; V 229, 12: onager – asinus siluaticus

Riu. 59, f. 300r *ex Isid. Etym*. 12, 1, 39: Onager interpretatur asinus ferus. ὄνον quippe Graeci asinum uocant: ἄγριον ferum

¹ ὄνος forma diversos compostos que designen noms d’animals o plantes. La importància d’aquest mot i dels deus derivats reflecteix el rol jugat per aquest animal; cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. ὄνος.

² En tots els casos, excepte en castellà (cf. DRAE s. u. *onagro*), les denominacions actuals es refereixen a l’espècie *Equus hemionus ssp. onager*, mamífer de l’ordre dels perissodàctils, subespècie de l’hemió, de la família dels èquids, que no supera el metre d’alçada i és de color gris rogenc amb una ratlla negra al llarg del dors. Habita, en petits ramats guiats per un mascle adult, a Àsia, des del Pròxim Orient fins a Sibèria i Mongòlia.

Alia: GlossAnsil. p. 411, 1: onos – asinus Graece; *Gloss.* IV 132, 40: onos – graece asinus dicitur

COMENTARI

L'ús del mot *onager* està força estès en llatí amb el significat d'ase salvatge; ja documentat a Plaute,³ l'empren autors com Varró, Celsi, Virgili o Plini, entre d'altres,⁴ alhora que apareix en autors cristians i medievals com Venanci Fortunat o Prudenci.⁵ El terme tampoc no és aliè ni a la Vulgata ni als comentaris de les Escriptures.⁶ En un altre sentit, ja en llatí tardà, *onager* designa un giny de guerra, en concret, una màquina per a llençar pedres.⁷ Aquest significat ha perviscut en la documentació llatina medieval⁸ i ha estat traspassat a les llengües modernes que conserven el mot.

Pel que fa al nostre corpus, l'hem documentat a la carta de poblament de l'església i terres de Santa Oliva, redactada pel jutge Bonsom de Barcelona.⁹ A causa de la invasió sarraïna,¹⁰ aquell territori havia restat erm i desolat durant més de 300 anys,¹¹ no essent útil per a res més que no fos la pastura d'ases salvatges, cérvols i altres animals amb peülles.

³ PLAUT. *Asin.* 10; cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *onager*.

⁴ Alguns exemples a VARRO *Rust.* 2, 6, 3; CELS. 2, 18, 2; VERG. *Georg.* 3, 409; PLIN. *Nat.* 8, 174, et al.

⁵ VEN. FORT. *Carm.* 7, 4, 22; PRUD. *C. Symm.* 2, 813.

⁶ Apareix, per exemple, a Ps 103, 11: *potabunt omnes bestiae agri expectabunt onagri in siti sua*, i a CASSIOD. *In psalm.* 103, 11 l. 269: *onager ... silvester est asinus*.

⁷ Cf. ThLL IX/2 628, 36 et ss.

⁸ Cf., per exemple, Du Cange et Niermeyer s. u. *onager*.

⁹ Sobre Bonsom de Barcelona i aquest document, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.3.

¹⁰ Així ho relata el preàmbul: *Notum facimus omnibus hominibus fidei catholice famulantibus qualiter inuentum est nobis et successoribus nostris olim decedentibus prediolum antiquitate [item]porum solitudinis reuersum quem domnus Ludouicus rex, filius quondam Karoli imperatoris, quando liberauit Barchinona ciuitate ad nefanda sarracenorum contubernia [prelegauit] atque precepit in suum preceptum ad cenobium prelibatum; postea remansit incultum absque habitatore et sine cultore uel absque cuiusque uocis humane, eo quod propredictus [grauiter] fuit de incursione praue gentis atque seuissima hismaelitica [multitudo] cum eorum sphalangis [tum] occursio] assidua quem absque intermissione pugna atque prelia exercuerant aduersus munitiones uel castella christianorum que sunt condirectas in marchias prefate Barchinone [inde intrabant], prout supra retulimus, et inde tenebant.*

¹¹ G. Feliu argumenta que la presa de Barcelona per Almansor no hauria destruït totalment la ciutat ni els seus efectes haurien estat tan devastadors com la historiografia ha volgut fer creure (cf. G. Feliu, "La presa de Barcelona per Almansor").

onoma (subst.)

VARIANTS

(h)onom-

FORMES

honomata; onomata

ETIMOLOGIA

gr. ὄνομα (subst. neut.), 'nom'.

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

El trobem en alguns compostos de tipus culte, ja sigui com a primer o segon terme (per exemple, cat. *homònim*, *onomàstica*, etc.).

SIGNIFICAT

'nom'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1008 Junyent, *Oliba* Tex. 8, p. 315; *encíclica mortuòria de Seniofred, abat de Ripoll*:

Resposta de Sant Esteve de Banyoles (1009 Constans, DipBanyoles 53, p. 295): Pro Sesmundo, pro Goltredo, pro Bellone, pro Aetio. Aliorum quoque defunctorum nostrorum honomata, quorum illi sunt nota qui regit cuncta omnia.

Resposta de Sant Pere de Besalú: Onomata autem fratrum nostrorum uolumus pretitulare.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 55v (Carracedo, *Glosario gramatical*, p. 125): onoma – nomen

Riipullensis 74, f. 57r (Casas, *Vocabulari*, p. 456): ΩΝΩΜΑ – nomen

Fonts

Riu. 74, f. 55v; *Riu.* 74, f. 57r *ex Gloss.* II 384, 18; III 5, 69; 24, 48; 78, 36; 328, 22; 342, 69; 375, 72; 412, 53; 457, 59: nomen – ὄνομα; Laistner, *Scholica*, p. 449: ὄνομα – nomen

Alia: Gloss. II 487, 2; III 199, 19; 412, 43; 425, 12; 426, 43: nomina – ὀνόματα; Laistner, *Scholica*, p. 449: ὀνόματα – nomina

COMENTARI

Es tracta d'un mot rarament testimoniats en llengua llatina, generalment en plural com a terme tècnic en tractats de gramàtica.¹

Quant al corpus de diplomes llatins de la Catalunya altmedieval, hem documentat l'ús d'*onoma* a l'encíclica mortuòria de l'abat Seniofred de Santa Maria de Ripoll.² En concret, apareix a les respostes de dos monestirs catalans, el de Sant Esteve de Banyoles i el de Sant Pere de Besalú (en tots dos casos en plural). Tenint en compte la seva presència als glossaris, sembla clar que és emprat com a substitut exòtic del llatí *nomen* el qual, al seu torn, procedeix del grec ὄνομα.³

¹ Cf. DON. *Gramm.* 4, 398, 17: *onomaton, id est multitudo nominum coniunctorum diuersis uerbis unam rem significantium*; ISID. *Etym.* 1, 36, 13: *schesis onomaton multitudo nominum coniunctorum quodam ambitu copulata*. La definició de Donat és represa per CASSIOD. *In psalm.* 105, 6, l. 151: *onomaton, id est multitudo nominum coniunctorum diuersis uerbis unam rem significantium*.

² Sobre aquesta encíclica mortuòria, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

³ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *nomen*.

opilio (subst.)

FORMES

opilio, -ionis, -iones

ETIMOLOGIA

gr. οιοπόλος (adj.), 'qui fa la pastura de les ovelles'. Està format a partir del substantiu οἷς, 'moltó', 'ovella', i del verb πέλομαι, 'moure's'. D'entre les formes nominals més importants derivades d'aquest verb, es troben els compostos amb -πολος, els quals expressen una activitat de caràcter pastoral, agrícola o religiós.¹

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

SIGNIFICAT

'bisbe'; 'pastor'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

952 Baraut, *ActUrgell* 33, Urgellia 1, p. 92 (Baraut, *CartAndorra* I 12, p. 107; Baraut, *DipTavèrnoles* 17, p. 90; Ordeig, *Dotalies* 68, p. 168); *acta de consagració (Sant Feliu de Castellciutat)*: Veniens reuerentissimus Guisaddus, sancte Urgellensis sedis opilio, in predicto comitatu, in locum nuncupatum Ciuitate, per preces domni Borrelli, incliti marchionis, ad consecrandas ecclesias in honore sancti Felicis martiris et sancti Martini confessoris.

970 DipPallars 209, p. 395; *acta d'elecció abacial; scriptor [...]us presbiter*: [Chom]itis atque opilionis Aimericho manibus et omnium monachorum katerua ibi degentium hac ceterorum quorum adstantium.

973 DipPallars 219, p. 402; *acta d'elecció abacial*: Et comitis atque opilionis abbatis quoque Igilani manibus et omnium monachorum caterua ibidem degentium et ceterorum quidam adstantium.²

974 DipRosselló 485, p. 415 (Ordeig, *Dotalies* 91, p. 219; Abadal, *ECuixà*, ap. 99, p. 204); *acta de consagració (Sant Miquel de Cuixà), atribuïda a Miró Bonfill*: Nam hec sunt nomina horum episcoporum: Suniarius, utpote sancte sedis Elenensis ecclesie uenerandus, in

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. πέλομαι.

² Aquest document i l'anterior empen la mateixa fórmula.

cuius dioecesi prelibata ecclesia constructa esse uidetur; Miro, sancte sedis Ierundensis ecclesie perhumilis episcopus, ad cuius dictione unacum fratri suo, domni Olibani comitis, ipse pertinet locus; Fruia, sancte sedis Ausonensis ecclesie egregius pontifex; Wisadus, sancte sedis Urgilensis ecclesie eximius antistis; Isolus, sancte sedis Tolosanensis ecclesie reuerentissimus presul; Bernardus, sancte sedis Choseranensis ecclesie egregius opilio; Franco, sancte sedis Carcasensis ecclesie eximius pastor.

977 Bolòs, *Serrateix* 23, p. 97; *acta d'elecció abacial; scriptor Arnulfus presbiter*:³ Una cum consensu comitis domni Olibani et domni Mironi episcopi fratris eiusdem domni Olibani, nec non et domni Wisadi ierarche sedis Urgellitane et opilionis eiudem prouinciae in qua hoc cenobium situm est.

977 DipOsona 1242, p. 894 (Ordeig, *Dotalies* 96, p. 228); *acta de consagració (Santa Maria de Ripoll), atribuïda a Miró Bonfill*: Primo uidelicet Domini nostri Saluatoris, quem speciali deuotione, ubi orationibus eius perpetuo haberetur memoria Suniarius sibi disposuit comes, secundo uero sancti Michaelis archangeli, quos dedicauit domnus Miro Girundensis opilio, tertio uero sancti Poncii, quem et construxit Miro comes ob animae tutamentum ... Fruia Dei insignis uenerando numine praesul, Miro in Dei nomine Girundensis humilis antistes, Fruia pontifex Ausonensis, Guisaldus Urgellitanensis aegregius praesul, Suniarius Helnensis opilio, Viuens Barchinonensis eximius pastor, domnus Oliba, domnus Borrellus, domnus Guirzfredus, excellentissimi comites.

1006 Pons, *Canònica agustiniana* 1, p. 22; *acta d'elecció abacial; scriptor Senofredus leuita*: Quod primum primus una cum eodem pontifice exercui, atque eidem loco abbatem Adalbertum opere et moribus probum, et ab infinitatibus eui sui summis auspiciis bene apicibus fartum, competenterque ac strenue educatum elegi et adclamaui, et eiusdem iussu pontificis priuo pontifici adclamandum et intronitzandum cum populo ipsiusdem pariter regionis reliqui ut opilionis domestici cancello innixus mactuoso in posterum mactu maneat mactus; cuius laudabili amplectens uite quondam Sancte

³ Es tracta de l'elecció de Froilà com a abat de Santa Maria de Serrateix, document que, tot i anar signat per un redactor, s'ha atribuït a Miró Bonfill (uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1).

Ecclesie Adalbertus abbas uitam finiens ecclesiam sue gubernationis alteri quem Dominus elegerit gubernandam relinqueret.

1187 CDipÀger II 577, p. 922 (Gonzalvo, *Pau i treva* 16, p. 86); *constitució de pau i treva*: Nulli quoque hominum liceat neque bubulcos neque rusticos, neque homines inhermes ad bubulchos siue ad arata confugentes, neque etiam opiliones uel pastores armentorum et gregum inuadere uel capere seu in aliquo molestare.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 31r: opilio – ouium pastor quasi ouilio

Riuipullensis 74, f. 46v: opilio – custos ouium Virgilius uenit et opilio⁴

Riuipullensis 74, f. 58r (Martínez Gázquez, *Glosas*, p. 317): opilio – pastor

Fonts

Riu. 74, f. 31r *ex Isid. Etym.* 10, 200: opilio [custos ouium] [ouium pastor quasi ouilio]; *Gloss.* V 316, 54: opilio – pastor ouium⁵

Riu. 74, f. 58r *ex GlossAnsil.* p. 413, 124: opilio – pastor; 125: opiliones – pastores; 130: opilio – pastor pecorum; *Gloss.* IV 133, 15; 545, 14: opiliones – pastores

Alia: Gloss. IV 265, 14: opilio – maior pastorum, pecorarius; V 316, 53: opiliones – magistri pecorarium

COMENTARI

Emprat en llatí clàssic, *opilio* (o *upilio*) significa ‘pastor d’ovelles’.⁶ Malgrat considerar-lo un mot d’origen és incert, Ernout i Meillet creuen que procedeix del grec οἰπόλος.⁷ Ja present a Plaute i Cató⁸ l’empren Virgili, Columela o Apuleu.⁹ *Opilio* apareix a la Vulgata en una sola ocasió,¹⁰ i es documenta en llatí medieval amb el significat de ‘bisbe’.¹¹

Quant a la documentació estudiada, hi hem testimoniat la presència d’*opilio* amb el significat de ‘pastor’, gairebé sempre en sentit figurat per a referir-se al bisbe.

⁴ Vid. etiam *Riuipullensis* 74, f. 46v: *obstetrix – que obsequitur parienti cuius masculinum obstitor est opilio custos ouium Virgilius uenit et opilio.*

⁵ Cf. SERV. *in Ecl.* 10, 19.

⁶ Cf. ThLL IX/2 707, 37.

⁷ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *opilio*.

⁸ PLAUT. *Asin.* 540; CATO *Agr.* 10, 1.

⁹ VERG. *Ecl.* 10, 19; COLUM. 3, 10, 17; APUL. *Met.* 5, 25, 5; 8, 19, 1.

¹⁰ Gn 38, 12: *ipse et Hiras opilio gregis Odollamita in Thamnas.*

¹¹ Cf. Du Cange s. u. *opilio* (*episcopus, pastor uel custos gregis Christi*) et Blaise, *Lexicon*, s. u. *opilio*.

Apareix en documents de tipus solemne com actes de consagració d'esglésies i d'elecció d'abats, entre mitjan segle X i principis del segle XI.

En dues ocasions (docs. 974 i 977 DipOsona), es llisten diversos sinònims (*episcopus, pontifex, antistes, praesul, opilio, pastor*) quan es fa l'enumeració dels bisbes presents a l'acte. D'altra banda, en tres dels diplomes testimoniats (docs. 952, 973 i 977 Bolòs, *Serrateix*), *opilio* va referit al bisbe d'Urgell Guisad. Especialment interessant és el cas de l'acta d'elecció d'Oriolf com a abat del monestir de Santa Maria d'Alaó (doc. 970), en què *opilio* fa referència a l'arquebisbe de Narbona Eimeric; uns anys abans, precisament a les actes d'un concili celebrat a Narbona, llegim el compost *archiopilio* en relació amb el mateix personatge.¹²

A més a més, aquest hel·lenisme apareix en un únic document de finals del segle XII (doc. 1187), en concret una constitució de pau i treva, amb el sentit literal de 'pastor'. Observem, per tant, que el significat més estès del terme *opilio* a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval és el de 'bisbe' i, només en un diploma datat pràcticament dos segles després de la darrera aparició, el tornem a trobar amb el seu sentit literal.

Atès que el terme *pastor* s'utilitza en llatí cristià per a designar el cap d'una comunitat cristiana (un bisbe, un abat),¹³ no és estrany trobar als nostres diplomes l'ús del seu equivalent grec *opilio*, present als glossaris i a Isidor, i considerat més culte o original.¹⁴ Com ja hem vist més amunt, el nostre corpus també presenta el terme *archimandrita* amb el mateix significat.¹⁵

¹² 947 DipRosselló 297, p. 292: *Aimiricum memoratae urbis archiopilionem*. Al nostre estudi, no s'inclou el terme *archiopilio* com a derivat perquè apareix en un document no pertanyent als territoris del domini lingüístic del català.

¹³ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *pastor*.

¹⁴ Vid. supra GLOSSARIS.

¹⁵ Cf. s. u.

orthodoxus¹ (adj.)

VARIANTS

ort(h)od-

FORMES

-i, -um, -orum, -a, -e

ETIMOLOGIA

gr. ὀρθόδοξος (adj.), 'ortodox', 'qui segueix la creença correcta'. Es tracta d'un terme no emprat en grec clàssic² que fou estès pel llenguatge del cristianisme. S'usa referit a la interpretació de les Escriptures, a la fe de l'Església –per oposició a l'heretgia–, al culte, a les decisions o opinions, o a les persones (bisbes, laics, emperadors, etc.). També apareix substantivat amb el significat de 'seguidor de la fe ortodoxa'.³ Es compon de l'adjectiu ὀρθός, 'dret', 'recte', i del substantiu femení δόξα, 'fama', 'opinió'.⁴

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *ortodox*; esp. *ortodoxo*; fr. *orthodoxe*; it. *ortodosso*; oc. *ortodòx*; port. *ortodoxo*; rom. *ortodox*.

SIGNIFICAT

'ortodox'; 'catòlic' (que professa la fe vertadera)

TESTIMONIS DOCUMENTALS

906 DipOsona 71, p. 117 (Ordeig, *Dotalies* 33, p. 91); *acta de consagració (Santa Maria de Manlleu)*: In nomine summi [et] omnipotentis Dei et sancte trinitatis fide amabilis sanctorumque meritis beatificando et orthodoxorum precedentium coequando domno Idalcherus gratia Dei sedis Ausonensis episcopo, Dei preueniente gratia pontificali agmine decorato, ego Fedancius uicarius atque restaurator ecclesie in loco uocitato Mauseolo ideo rogauit atque postulauit clemenciam domno prefato episcopo ut consecraret ecclesiam quam ego reedificaui in honore suprascripte sancte Marie.

914 DipOsona 136, p. 171 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 62, p. 60); *acta d'elecció episcopal*: Quocirca nouerit orth[odoxa plebs] [...] [i]am diuina uocatio Ausonensis pastoris,

¹ Cf. s. u. *catholicus*.

² Sí que s'empra, per exemple, el verb ὀρθοδοκέω, 'pensar de manera justa, sana' (ARIST. *Eth. N.* 7, 8, 4).

³ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. ὀρθόδοξος.

⁴ Per als diversos significats d'aquest terme, cf. Bailly s. u. δόξα.

domni uidelicet Hidelherii, spiritum pausare, ut credimus [...] [sta]tim uniuersa eiusdem diocesis accessit cleri, plebis et hordinis multitudo ante domnum Teodri[cum, episcopum Barchinonensem].

935 DipGirona 234, p. 224 (Ordeig, *Dotalies* 51, p. 126); *acta de consagració (Sant Quirze de Colera)*; *scriptor Leufredus presbiter*: Cum profutura Domino annuente sanctis diuulgata est sublimitas, in apostolorum firmatione orthodoxorum caterua uniuersorum prolata est gloria, dilatata est sophia, confirmata est ecclesia, ut hii qui in eisdem consistunt regimine multiplicentur honore. Conspicientibus his qui catholice firmantur uiscera ut in futuro cum agminibus sanctis propter intencionem obsequii helectorum uite adipiscat premia.

953 DipRosselló 340, p. 320 (Ordeig, *Dotalies* 70, p. 171); *acta de consagració (Sant Miquel de Cuixà)*; *scriptor Daniel presbiter*: Ob hoc igitur sanctorum orthodoxorum patrum instituta ueniens uir inlustrissimus in iuuenili etate institutus Sanctoque spiramine Spiritu compunctus, non infimus sed nobili genere ortus Seniofredus, diuina suffragante clementia comis, in ualle uocitante Confluente, in locum cenobii qui est fundatus in honore Sancti Mikaelis archangeli et precipuique Sancti Germani confessoris, cuius uocabulum est Coxano.

957 Constans, *DipBanyoles* 37, p. 245 i 37 bis, p. 251 (DipGirona 325, p. 294; Ordeig, *Dotalies* 73, p. 177); *acta de consagració (Sant Esteve de Banyoles)*; *scriptor Ebriarius presbiter*: Hoc quoque sanctorum orthodoxorum patrum sequi uoluit uestigia Hacfredus exiguus cenobi sancti Stephani sit ut Balneolas abas poblitibus curuis humili prece exposcit domnum aec uenerabilem Arnulfum sancte ecclesie gerundensis presulem ut non dedignetur peruenire ad consecrandam ecclesiam cenobium sancti Stephani.

957 DipGirona 326, p. 296 (Ordeig, *Dotalies* 74, p. 180); *acta de consagració (Sant Pere d'Albanyà)*; *scriptor Aebriarius presbyter*: Quorum immitantes uestigia omnes orthodoxi sinu matris Ecclesie educati, eorum documentis imbuti, opitulationem superni iuuaminis fulti, firmiter sancteque, prout potuere, tenuerunt eum.

967 DipOsona 1023, p. 749 (DipManresa 74, p. 87); *acta de consagració (Sant Benet de Bages)*: Hanc conscriptionem die consecrationis ipsius basilicae in presencia

orthodoxorum episcoporum ceterorumque catholicorum hominum, comitum, ducum, diuitum, mediocrum, qui eo die ibidem confluxisse probant, conscribi et abbatem ordinari et monachos quotquot potui qui locum cundem regulariter excolerent, subrogari.

974 DipRosselló 485, p. 414 (Ordeig, *Dotalies* 91, p. 219; Abadal, *ECuixà*, ap. 99, p. 204); *acta de consagració (Sant Miquel de Cuixà), atribuïda a Miró Bonfill*: Quorum uestigia imitantes omnes orthodoxi sino matris Ecclesie edocati, eorumque documentis imbuta, opitulatione superni iuuaminis fulti, firmiter sancteque prout potuere tenuerunt.

987 CSCugat I 211, p. 177; *donació; scriptor Bonushomo leuita*: Quod si ego donatrice, aut alicuius hominis qui contra hanc donatione uenerit et consurrexerit ad inrumpendum, non hoc ualeat uendicare, sed cum Iuda Scariothis participationis numerum ducat et iram Domini incurrat et post istum seculum locum exustionis Baratri decrepitanibus eterni flammis possideat inreuocabili ergastulo, et pro temporali compendio hec omnia conlata, componat in quadruplo ad domum iam dictum, prout s. orthodoxi sancxerunt, et in antea ista donacio suam obtineat firmitatem in eterno tempore.

988 CSCugat I 217, p. 181; *donació; scriptor Bonushomo leuita*: Spiritu Sancto instigante orthodoxorumque patrum oraculo cathégorizante didicimus qualiter unusquisque antropo sacra unda ab lucernis uidelicet expiato ex rebus caducis et breuiter sibimet comissis, preuideri potest salutari comertio et perpetue felicitatis emptio celestisque lucra secura adeptio.

[991] Baraut, *DocUrgell* 224 (Urgellia 3, p. 56); *decret d'excomunió*: Orthodoxorum catholicorum patrum diuinitusque inspiratorum kanonum promulgauit auctoritas per uniuersas prouincias per ingruentibus ecclesiasticis fluctuacionibus, ut nullus episcopus, sacerdos aut aliquis fidelis ordo ecclesiasticus se presumat uindictam exercere in armis carnalibus nisi tantum in oratione et uirtute Spiritus Sancti, et kanonica damnatione feriatur.

1002 Ordeig, *Dotalies* 121, p. 2; *acta de consagració (Sant Pere de Besalú); scriptor Giskafredus presbiter*: Etsi, quod absit, aliqua persona abominanda et a dominico grege segreganda atque ab orthodoxa Ecclesia extirpanda, innata a diabolo presumpserit in

qualicumque loco iuri praefatae basilicae pertinenti uim inflingere uel temere inuadere ac serie scripturae hostensa ... condemnatus et abominatus atque anathematizatus nullam inter christicolos habeat portionem, sed cum diabolo et sociis eius ad eternam reseruetur ultionem.

1017 Baraut, *DocUrgell* 351 (Urgellia 4, p. 64); *acta d'elecció episcopal*; *scriptor Witardus sacer*: Ab ipsis utpote cunabulis et fidei rudimentis scimus eum clericum ac studiis litteralibus (SIC) eruditum, nobilem, orthodoxum, humilem, modestum, ospitalem, karitatum, castum, misericordem et iuxta apostolum armis diuinis decentissime ac pleniter adornatum.

1023 Junyent, *Oliba* Tex. 16, p. 327; *epístola d'Oliba al rei Sanç de Navarra*: Orthodoxe fidei cultori magnifico domno Santio regi gloriosissimo uniuersis laudibus preferendo, Oliba sancte Ausonensis ecclesie presul, et abbas licet indignus, secumque commanens diuini ordinis cetus, felices triumphaliter hic possidere successus, et non finendos in caelestibus eternaliter fructus.

[**1029**] DACCBBarcelona 436, p. 832; *acta d'elecció episcopal*; *scriptor Pontius Bonfilius clericus et iudex*: In his autem atque aliis orthodoxe fidei regulis probatus, humilis, hospitalis, aeloquio clarus et dulcis, mansuetus inuentus expetitur atque eligitur a nobis uestra electione.

1055 Junyent, *Oliba* Dip. 163, p. 276; *concili*; *scriptor Berillus grammaticus*: Uniuersis orthodoxis, et cultoribus cristiane religionis, quos una et intemerata fides per gratiam regenerationis fecit filios adoptionis [...] Nos ecclesiarum Dei pontifices optamus munus salutis et benedictionis.

1080 Marquès, *Elins* 49, p. 82; *donació*; *scriptor lator legis ac iuris Ermengaudus*: Opere precium est normaue orthodoxe fidei hoc egixit quatinus usque reducat in memoriam cunctorum fidelium, tam presentium quam posterorum, tam uirorum quam mulierum, quia tempore ex illo ex quo primitiua ecclesia apud Anthiocenam ciuitatem in primo pastore, scilicet beatissimo Petro apostolorum principe sortita est, omnes fideles quibuscunque instinctu diuino libitum fuit hedificare domum orationis Domino.

1104 Ordeig, *Dotalies* 291 fals., p. 21; *acta de consagració (Sant Joan del Prat)*; *scriptor Bernardus clericus*: Quamuis orthodoxa et catholica Ecclesia sit in orbe terrarum longe lateque diffusa, tamen una indubitanter intelligitur Dei amica et sponsa, sicut ipse in [epit]alamii loquitur pagina: «Una est columba mea, una est perfecta mea».⁵

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 31r: orthodoxus – recte glorie

Riuipullensis 74, f. 68v (Alturo, *Glossa VI*, p. 74): orthodoxus – est recte credens et, ut cre<di>dit, uiuens. Orto enim grece recte dicitur, doxo (SIC) glorie, hoc est uir recte glorie

Fonts

Riu. 74, f. 31r *ex GlossAnsil.* p. 415, 318: orthodoxus – rectae gloriae; Graecum est; *Gloss.* IV 265, 56; V 127, 31: orthodoxus – rectae gloriae; *Isid. Etym.* 10, 195: Orthodoxus, rectae gloriae

Riu. 74, f. 68v *ex Isid. Etym.* 7, 14, 5: Orthodoxus est recte credens, et ut credit [recte] uiuens. Ὁρθῶς enim Graece recte dicitur, δόξα gloria est: hoc est uir rectae gloriae

COMENTARI

Igual que el terme grec originari, el llatí *orthodoxus* fou emprat per la llengua de l'Església⁶ i significa 'qui professa la fe vertadera', és a dir, 'ortodox', 'catòlic', sovint per oposició als heretges.⁷

Pel que respecta a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, entre l'inici del segle X i principis del segle XII, l'adjectiu *orthodoxus* és emprat amb el significat de 'catòlic', 'ortodox', és a dir, 'que professa la fe vertadera', 'conforme a la doctrina oficial del cristianisme'. Observem que pot anar referit als Pares de l'Església (906: *orthodoxorum precedentium*; 953, 957: *sanctorum orthodoxorum patrum*; 988: *orthodoxorum patrum*; [991]: *orthodoxorum catholicum patrum*), als apòstols i sants (935: *apostolorum orthodoxorum*; 987: *sancti orthodoxi*), a la comunitat cristiana (914: *orthodoxa plebs*; 957, 974: *omnes orthodoxi sinu matris Ecclesie educati*; 1002: *orthodoxa Ecclesia*; 1055: *uniuersis orthodoxis et cultoribus cristiane religionis*; 1104: *orthodoxa et catholica Ecclesia*), als bisbes (967: *orthodoxorum episcoporum*; 1017: *orthodoxum* referit al bisbe electe), o a la fe (1023, [1029], 1080: *orthodoxe fidei*).

⁵ Ct 6, 8.

⁶ Cf. Du Cange s. u. *orthodoxus* et Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *orthodoxus*.

⁷ Cf. ThLL IX/2 1058, 67 et ss.

palaestra¹ (subst.)

VARIANTS

palestr-

FORMES

palestre

ETIMOLOGIA

gr. *παλαίστρα* (subst. fem.), ‘palestra’, lloc on hom s’exercita per a la lluita. Per extensió, significa ‘lloc on hom s’exercita’ en general i, en particular, ‘escola’. Deriva del verb *παλαίω*, ‘lluitar’.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *palestra*; esp. *palestra*; fr. *palestre*; it. *palestra*; port. *palestra*; rom. *palestră*.

SIGNIFICAT

‘escola’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1006 Pons, *Canònica agustiniana* 1, p. 22; *acta d’elecció abacial*; *scriptor Senofredus leuita*: Quorum gloriosissimus princeps, annuens uotis una cum consensu suorum primatum, necne sanctissimi episcopo Odoni qui adfuerunt unanimiter ac gratifice delegere atque adclamare quem petierant consensit, idest illustrem uirum nomine Adalbertum diachoni officio redimitum, in laribus eque diuine palestre aut segniter educatum, bonis etiam moribus insignitum, humane etiam atque diuine sapientie sale conditum.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 64r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 335): *palestra* – id est rustica luctacione

Riipullensis 59, f. 293r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 372): *palestra* – atletica congressio

Riipullensis 59, f. 300r: *palestra* – lucta; *palestras* – luctatores²

¹ Cf. s. u. *gymnasium*.

² Vid. etiam *Riipullensis* 74, f. 64r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 335): *palestricum* – a potu palin id est a rustica luctacione.

Fonts

Riu. 74, f. 64r; Riu. 74, f. 64r ex Isid. Etym. 18, 24: Locus autem luctationis palaestra dicitur. Palaestram autem uel ἀπὸ τῆς πάλης, id est a luctatione, uel ἀπὸ τοῦ πάλλειν (uid. etiam Gloss. V 422, 65: palaestris – luctatio)

Riu. 59, f. 293r ex Gloss. IV 156, 43: palaestra – athletica congressio

Riu. 59, f. 300r ex GlossAnsil. p. 421, 156: palestra – lucta; 158: palestras – luctatores Graece; Gloss. IV 547, 56; V 317, 35: palaestra – lucta; V 128, 24: palaestras – luctatores graece

Alia: GlossAnsil. p. 421, 157: palestra – ubi adl<a>etae exercentur; Gloss. IV 266, 27: palaestra – exercitatio, ubi athletae se exercebant; IV 548, 4: palaestra – luctator uel ubi athletae exercent

COMENTARI

Es tracta d'un préstec força usual a la llengua llatina i emprat ja des de Plaute.³ Designa el lloc on hom practica la lluita (palestra, gimnàs) i, en general, tots els exercicis del cos; en sentit figurat, també fa referència a l'escola i als exercicis verbals, és a dir, a la retòrica.⁴ Per extensió, pot voler dir 'habilitat o elegància de paraula'⁵ i, en particular, 'habilitat política'.⁶ Entre els cristians també al·ludeix a l'exercici espiritual.⁷ La majoria dels derivats són grecs, excepte els verbs tardans *palaestro* i *palaestrizo*.⁸

Pel que fa al nostre corpus, hem documentat l'ús de *palaestra*, 'escola', en una acta d'elecció abacial, en concret, a l'enumeració de les virtuts d'Adalbert, l'home escollit com a abat de Sant Genís de Besalú. En aquest cas, pren un sentit figurat quan se'ns diu que Adalbert fou rectament educat a l'escola divina (*in laribus eque diuine palestre aut segniter educatum*).

Aquest terme també apareix a la *Vita Gauzlini*, text del segle XI redactat pel monjo André de Fleury, de l'abadia de Fleury (Saint Benoît-sur-Loire).⁹ En el passatge concret on es llegeix *palaestra*, es fa referència al monjo Joan del monestir de Santa

³ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *palaestra*.

⁴ Aquesta segona accepció ha evolucionat en algunes llengües romàniques fins a adoptar el significat de 'conversa', 'discussió', sovint pública, o 'conferència'; per exemple, cf. DIEC2 s. u. *palestra*.

⁵ CIC. *Leg.* 1, 6; *Orat.* 186.

⁶ CIC. *Att.* 5, 13, 1.

⁷ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *palaestra*.

⁸ Cf. Gaffiot s. uu.

⁹ Sobre l'obra i el seu autor, uid. R. H. Bautier, G. Labory (eds.), *Vie de Gauzlin, abbé de Fleury*, Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique (Sources d'Histoire Médiévale, 2), 1969, pp. 7-23.

Maria de Ripoll, el qual havia marxat a Fleury per tal d'exercitar-se espiritualment sota el mandat de l'abat Gauzli.¹⁰

¹⁰ *Vita Gauzlini 54 a-b: Cuius bonae conuersionis titulis usquequaque refusus, peperere magnam Dei uiro Gauzolino famam in tantum ut multi nobilium, mundialis uitae nugis abdicatis, in palestra huius loci se sub proposito sanctae traderent religionis. Nec minus etiam ab extimis Hispaniae secessibus ... duo germani a Barcinona urbe profecti, presentiam decreuerunt expetere tanti diffamati principis; quorum unus nomine Iohannes, in monasterio sanctae Dei genitricis cognomento Riuiipollentis.*

parabola (subst.)

FORMES

parabolam, -as, -is

ETIMOLOGIA

gr. παραβολή (subst. fem.). Entre les diverses accepcions d'aquest terme es compten les de 'comparació' o 'analogia', i 'reunió' o 'xoc', alhora que designa l'acció d'allunyar-se del camí recte i la projecció dels rajos del sol. D'altra banda, παραβολή és un terme tècnic emprat en astronomia ('conjunció d'astres'), en geometria ('paràbola' o 'secció cònica') i, finalment, en aritmètica ('divisió'). Deriva del verb παραβάλλω, que significa 'llençar alguna cosa' i, en concret, 'llençar pastura als animals'. Un altre sentit d'aquest verb és el de 'remetre' o 'confiar alguna cosa a algú', alhora que pot voler dir 'exposar', 'comprometre', 'posar en perill'. Finalment, pren el sentit de 'comparar' i, en matemàtiques, 'construir un paral·lelogram sobre una línia donada'. Està compost de la preposició παρά, 'al costat', i del verb βάλλω, 'llençar', 'disparar'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *paraula*; esp. *palabra*; fr. *parole*; it. *parola*; oc. *paraula*; port. *palavra*; rom. *palabră*, *palavră*.¹

El llatí *parabola* va ser traspasat a les llengües romàniques amb el sentit, primer de 'frase', i després de 'paraula', 'mot'. Des del llatí vulgar s'havia consolidat la forma *paraula* en la llengua oral i popular, forma que es documenta també en llatí medieval amb el sentit de 'paraula', 'discurs'.² Segons Coromines, el canvi de significat fou obra del llatí cristià, a causa de l'ús que en feren els predicadors populars a l'època del Baix Imperi, passant constantment de la idea de 'frase figurada', 'símil' a 'manera de dir o expressar-se'.³ Paral·lelament, *parabola* va mantenir-se sense modificació fonètica com a doblat culte: cat. *paràbola*; esp. *parábola*; fr. *parabole*; it. *parabola*; oc. *parabòla*; port. *parábola*; rom. *parabolă*. A banda de designar la narració d'un relat que il·lustra una realitat de tipus teològic o moral, el terme s'especialitza en matemàtiques amb el significat de «corba plana que resulta de tallar una superfície d'un con de revolució per un pla paral·lel a una de les generatrius, els punts de la qual corba posseeixen tots la propietat d'equidistar d'una recta i d'un punt fixos».⁴

¹ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *parabola*.

² Cf. Du Cange s. u. *paraula*.

³ Cf. *DECat* VI, 273, 19-24b. Sobre aquesta evolució semàntica, uid. etiam J. Bastardas, *Diàlegs*, pp. 80-81.

⁴ Cf. *DIEC2* s. u. *parabola*.

DERIVATS

parolatium (*participi de perfet*).⁵

SIGNIFICAT

1. 'paraula'; 'acord'
2. 'proverbi'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1.

981-1010 Baraut, *DocUrgell* 483, Urgellia 4, p. 182 (Baraut, *CartAndorra* I 14, p. 113); *jurament de fidelitat*: De ista hora in antea adiutor ero ego Guillelmus suprascriptus ad Sallane episcopo suprascripto hec omnia suprascripta ad tenere et ad habere sine deceptione contra omnes homines qui ad eum tollere uoluerint aut uoluerit, tulerint aut tulerit ad Sallane episcopo suprascripto, unde ille me comouerit per nomine aut in nomine de istum sacramentum per se aut per suos missos uel missum consilium uel parabolas.

1010-1033 Baraut, *DocUrgell* 479 (Urgellia 4, p. 180); *restitució; scriptor Fedacho iudex*: Et comes nec Miro non potuerunt defendere per parabolam neque per ullas uoces et ibi concordant placitum ipsi comite et Miro iudex et Guillelme Fedach et faciunt ad ipso episcopo carta exuacuacionis de ipsum monasterium que uocitant Sancta Deo Grata.

1059 CDipÀger I 41, p. 260; *conuinença; scriptor Vitalis sacerdos*: Et iterum ei conuenit quod de ista ora in antea, si aliquis dixerit parabolas de supradicto Arnallo, non credat eas nec faciat ad dampnum supradicti Arnalli.

1059 CDipÀger I 42, p. 262; *jurament de fidelitat; scriptor Vitalis sacerdos*: Et iterum conuenit iam dictus Arnallus quod de ista ora in antea non credat parabolas ad dampnum de illo comite, si ei aliquis eas dixerit ex sua parte.

[**ca. 1062**] AComtalPerg II 598, p. 1078 (LFeud. I 289, p. 315); *jurament de fidelitat*: Et non dixerero ipsas parabolas quas dixeris mihi et mandaueris ad me ut celem eas si tu non absolueris me tuo gradienti animo.

⁵ Vid. Rodón, *Lenguaje*, pp. 186-187.

[ca. 1062] AComtalPerg II 598bis, p. 1080 (LFeud. I 290, p. 316); *jurament de fidelitat*: Et non dixero ipsas parabolat quod dixeris mihi et mandaueris ad me ut celem eas si tu non absolueris me tuo gradienti animo.

1067 AComtalPerg III 698, p. 1229 (LFeud. I 232, p. 245); *convinença*: Et predicti comes et comitissa comendant iam dictum castrum et donant predicta omnia ad feuum predicto Guillelmo et uxori eius, sub tali conuentu ut predictus Guillelmus et uxor eius faciant et adimpleant et bene atendant ad iam dictos comitem et comitissam totas ipsas conuenientias et promissiones et parabolat quas abent ad eis dictas et conuentatas et fidatas scriptas aut uerbis.

[1052-1071] AComtalPerg III 774, p. 1324; *jurament de fidelitat*: Et non dixero illas parabolat quas dixeritis ad me et mandaueritis mihi ut celem eas nulli homini uel femine, me sciente, exceptis illis parabolis quas uos absolueritis me uestro grato animo, sine forcia.

[1052-1071] AComtalPerg III 775, p. 1325; *jurament de fidelitat*: Et non dixero illas parabolat quas mihi dixeritis et mandaueritis mihi ut celem eas ulli homini uel femine uel alicui rei unde possint sciri si uos ambo, aut unus ex uobis, non absolueritis me gradienti animo et sana mente.

[1052-1071] AComtalPerg III 780, p. 1329; *jurament de fidelitat*: Et non dixero illas parabolat quas ambo, ex unus ex uobis, mihi dixeritis et mihi ut celam eas mandaueritis ulli homini uel femine uel alicui rei unde possint sciri si uos ambo, aut unus ex uobis, non absolueritis me uestro gradienti animo et sana mente coram duobus aut tribus de uestris bonis hominibus.⁶

1160 CSCugat III 1033, p. 203; *adveració testamentària*; *scriptor Arnaldus presbiter*: Et recognouit ipsas parabolat quas habebat locutas cum episcopo Barchinone et Bernardo Marcucii de ipso Bedorc quem dimisit seniori suo comiti et ille qui habuerit Bedorc donet fratri suo Poncio sol.

⁶ Et al. a AComtalPerg III 781, 782, 789, 790, 795, 798, 800, 803, 805, 808, 831, 898, 905. Tots aquests juraments de fidelitat presenten la mateixa fórmula.

1160 Baraut, *DocUrgell* 1548 (Urgellia 10, p. 68); *convinença*; *scriptor Raimundus*: Hec prefata omnia tali pacto tibi dono ut sis homo solidus Sancte Marie Sedis et mei meorumque sucesorum contra cunctos homines uel feminas et facias mihi host et caualchadas et corts et pleids et seguis et seruies mihi fideliter ... et non requiras aliquam prolongationem dierum uel temporis, si uolueris tibi asegurare ipsum escombre per meam parabolam.

1192 Baraut, *DocUrgell* 1857 (Urgellia 11, p. 22); *convinença*; *scriptor Guilelmus presbiter*: Volumus autem quod si fuerit de uoluntate nostra et posse reedificare castrum de Somont quod modo dirutum est, uos reedificetis ipsum cum auxilio nostro, et per quantascumque uices a nobis uel a successoribus nostris, per nos uel per nuncios nostros uel etiam per nuncium nostrum requisiti fueritis, sine aliqua prolongacione diei et temporis donetis nobis potestatem de supradicto kastro de Somont, si tamen uoluerimus uobis assecurare ipsum escombre per nostram parabolam.

1197 Baraut, *DocUrgell* 1888 (Urgellia 11, p. 54); *jurament de fidelitat*; *scriptor B. de Ger*: Per quantascumque uices requisitus fuero per uos uel per nuncios uel per nuncium uestrum sine prolongacione diei et temporis, dummodo uelitis mihi assecurare ipsum escombre per uestram parabolam et pro ipsis potestatibus dandis, non celabo me neque celari faciam.

1199 *DocUrgell* 1894 (Urgellia 11, p. 61); *convinença*; *scriptor P. de Palerols*: Iuro etiam quod quandocumque requisitus fuero a dominis Sedis uel a domino domum caritatis tenentem uel ab eorum nunciis uel nuncio, non absentabo me neque subterfugiam, sed iratus et paccatus dabo potestatem de predictis castris sine prolongacione diei et temporis, asecurato mihi meo escombre per planam parabolam.

1199 *DocUrgell* 1899 (Urgellia 11, p. 65); *reconeixement*: dabimus uobis potestates, irati et paccati, quancumque uolueritis, de omnibus fortitudinibus, que modo sunt et unquam erunt in predicta ualle et infra terminos eius, sine prolongacione diei et temporis, asecurato nobis nostro escombre per uestram planam parabolam.

1199 *DocUrgell* 1900 (Urgellia 11, p. 66); *convinença*; *scriptor Raimundus de Rubione*: De Terracza uero dixerunt, quod A. de Castrobono et omnes successores eius irati et

paccati per quantascumque uices requisiti fuerint, per se uel nuncium uel nuncios, donent potestatem de illo castro episcopo et canonicis, si episcopus abesset, sine prolongacione diei et temporis, asecurato ipso escombe per planam parabolam ipsius episcopi uel canonicorum, nec se abscondant uel subterfugiant pro danda potestate.

2.

1050 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1076, p. 392 (Ordeig, *Dotalies* 188 A, p. 152); *acta de consagració (Sant Julià de Vilatorça)*; *scriptor Bonifilius sacer*: Dono ei unum missale et leccionarium expositum et epistolas Pauli cum aliquibus libris Prophetarum et librum Genesis cum libro Regum et parabolas Salomonis cum libris Machabeorum et passiones sanctorum.

GLOSSARIS

Riuipullensis 59, f. 300r: parabole – prouerbia

Parisiensis Lat. 609, f. 10v (Alturo, *Glosario en escritura visigòtica*, p. 198): parabola – similitudo

Riuipullensis 74, f. 26v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 317): problema – parabola

Fonts

Riu. 59, f. 300r *ex GlossAnsil.* p. 471, 3144: prouerbium – parabola

Par. Lat. 609, f. 10v *ex GlossAnsil.* p. 423, 363: parabolam – id est similitudinem; *Gloss.* IV 267, 11; 547, 12; V 129, 8; 317, 30: parabola – similitudo (*uid. etiam GlossAnsil.* p. 423, 362: parabola – distinctio per admirationem et conparationem ex dissimilibus rebus)

Riu. 74, f. 26v *ex GlossAnsil.* p. 462, 1525: problema – parabola; *Gloss.* IV 149, 28; 555, 26; V 137, 8: problema – parabola

Alia: Isid. Etym. 1, 37, 33: Parabola comparatio ex dissimilibus rebus; 6, 8, 13: Parabolae et problemata nominibus suis indicant altius se perscrutari oportere. Parabola quippe alicuius rei similitudinem prae se gerit. Quod licet sit uocabulum Graecum, iam tamen pro Latino usurpatur. Et notum est quod in parabolis quae dicuntur rerum similitudines rebus, de quibus agitur, comparant

COMENTARI

El terme llatí *parabola* és un préstec del grec παραβολή d'ús força estès,⁷ pres per la llengua de la retòrica amb el sentit de 'comparació' o 'similitud'.⁸ En llatí cristià, a

⁷ Cf. ThLL X/1 286, 40 et ss.

⁸ QUINT. *Inst.* 8, 3, 77; SEN. *Epist.* 59, 6.

banda de 'metàfora' o 'comparació',⁹ significa, d'una banda, 'proverbi', 'màxima'¹⁰ i, de l'altra, 'discurs inspirat', 'paraula'.¹¹ És freqüent entre els autors cristians i apareix molt sovint a la Vulgata amb els tres significats.¹² Pel que fa al llatí medieval, *parabola* manté aquests tres sentits que acabem de mencionar. En addició, emprat a les fórmules dels juraments de fidelitat, designa una informació i, finalment, també pot voler dir 'consentiment' o 'autorització'.¹³

Quant a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, *parabola* s'empra durant els segles XI i XII. Apareix sobretot a juraments de fidelitat i convíncences amb el significat de 'paraula', 'cosa dita, tractada o convinguda', 'acord'. Observem que aquest significat, no documentat als glossaris contemporanis a la redacció dels documents, és precisament el que ha perviscut a les llengües romàniques.¹⁴

En un sentit divers, llegim la forma *parabolas* a l'acta de consagració de Sant Julià de Vilatorrada (doc. 1050) amb referència a la història del rei Salomó. En aquest document, es fa donació de diversos llibres, entre els quals figuren alguns llibres de la Bíblia (*epistolas Pauli cum aliquibus libris Prophetarum et librum Genesis cum libro Regum et parabolas Salomonis cum libris Machabeorum*). Així doncs, en aquest cas, *parabola* adopta el significat de 'proverbi', el qual sí que està testimoniats als glossaris.¹⁵

⁹ TERT. *Pudic.* 7; 11; TERT. *Mart.* 3, 5; HIER. *Epist.* 48, 13; AUG. *Serm.* 93, 1, et al.

¹⁰ Ps 48, 5; 77, 2; 2 Rg 4, 32, et al.

¹¹ Nm 23, 7: *assumptaque parabola sua*; Iob 27, 1: *assumens parabolam suam*.

¹² Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *parabola*.

¹³ Cf. Niermeyer s. u. *parabola* 4 i 5.

¹⁴ Vid. supra FORMES ROMÀNIQUES.

¹⁵ Vid. supra GLOSSARIS.

paradisus (subst.)

VARIANTS

paradis(s)-

FORMES

paradisso; paradisus, -um, -i, -o, -is, -e

ETIMOLOGIA

gr. *παράδεισος* (subst. masc.), 'parc clos on es troben animals salvatges'. Es tracta d'un terme oriental emprat per primera vegada per Xenofont, sempre referit als parcs dels reis i nobles perses.¹ En grec hel·lenístic pren el significat de 'jardí' i, en grec cristià, designa l'Edèn, és a dir, el 'paradís', jardí dels benaventurats.² Aquest mot és un préstec irànic; l'avèstic *pairidaēza-* significa 'clos', i el persa **pardēz*, 'jardí'.³

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *paradís*; esp. *paraíso*; fr. *paradis*; it. *paradiso*; oc. *paradís*; port. *paraíso*; rom. *paradis*.⁴

DERIVATS

paradisiacus (*adj.*).

SIGNIFICAT

'paradís'; 'cel'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

858 Baraut, *DocUrgell* 18 (*Urgellia* 2, p. 33); *donació; scriptor Gidiliodonnos*: In nomine Dei omnipotentis et saluatoris nostri Ihesu Christi. Ego Liuanus presbiter timens penas inferni et cupio peruenire ad gaudia paradisi, uobis domno Guisado episcopo.

[898-917] ACondal 9, p. 117; *contracte matrimonial*: Cum Deus Pater principium per uerbum principium, a cedro paradisi usque ad ysopum maceriae et a sumo caelorum archangelo usque ad perexigum telluris, uermiculum ineffabili [...] omnium creaturarum ad imaginem suam et similitudinem condidisset.

¹ XEN. *An.* 1, 2, 7; *Ib.* 2, 4, 14; *Cyr.* 1, 3, 14; *Hell.* 4, 1, 15.

² Cf. Lampe, *PGL*, s. u. *παράδεισος*.

³ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. *παράδεισος*.

⁴ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *paradisus*.

917 Baraut, *DocUrgell* 76 (*Urgellia* 2, p. 59); *contracte agrari; scriptor Iohanes presbiter*: Ego Aldemares leuita, timens et pauens penas inferni et cupio peruenire ad gaudia et premia paradisi, Deo propicio.

924 DipTavèrnoles 13, p. 87; *donació; scriptor Daud presbiter*: Ego Daut presbiter timeo et pauescho penas inferni et cupio uenire ad gaudium paradisi.

[942]? DipPallars 151, p. 361; *donació*: Quod si filii mei a[ut] fratres mei aut aliquis homo qui istum alodem inqi[e]tare aut extradere uoluerit fiat illi Deus reus et de sancta Ecclesia extraneus eficiat et de parte paradisi degiectus sit et uadant illas animas in perdicione et cum Iuda qui Dominum tradidit in perpetuum crucietur, amen.

943 DipRosselló 273, p. 278; *donació; scriptor Sicardus presbiter*: Ego igitur Sidila, in Dei nomine, considerauimus in animis meis quantum sit faciendum pro peccatis redemendis uel paradisi patria posidendi; idcirco reminiscimur Dei bonitatem, dicente propheta: «Date elemosina, et ecce omnia munda sunt uobis».⁵

949 DipTavèrnoles 16, p. 89; *donació; scriptor Fedancius presbiter*: Ego Abicelles, timeo penas inferni et cupio peruenire ad gaudia paradisi, facio karta ad domum Sancti Saturnini cenobii de I uinea in apendicio de uilla Andorra.

953 DipOsona 700, p. 540 (*Junyent-Ordeig, DipVic* 277, p. 232); *donació*: Certum quidem manifestum est enim, dum sanus sum in corpore, adhuc plena memoria, sic cogitauit de ultimum diem iudicii, et sic pauit penas inferni et sum cupidus peruenire ad aulam ianuam paradisi, et propter omnia peccata mea, in nomine Domini, sic placuit in animo meo et placet.

957 DipGirona 326, p. 296 (*Ordeig, Dotalies* 74, p. 180); *acta de consagració (Sant Pere d'Albanyà); scriptor Aebriarius presbyter*: Dum pridem culpa exigente ab amoenitate paradisi expulsus est primus humani generis parens ... et a prescripta ignorantia redintegrata amenitate paradisi et a morte perpetua omnes in se credentes ipse moriens sua morte redemit.

961 DipRosselló 418, p. 370; *donació; scriptor Wifredus leuita*: Et qui contra hanc donationem seu largionis mercedis causam mouere tentauerit aut inrumpi uoluerit,

⁵ Lc 11, 41.

peccatis meis anime illius sit obligatum, et quod peccerit euanescat, et a limitibus sancte Dei Ecclesie extraneus efficiatur, et in paradysum quod promisit Deus diligentibus se portionem nunquam accipiat.

966 DCBarcelona I 89, p. 287; *donació*: Omnia donamus atque tradimus predictum domum Sancte Crucis et Sancte Eulalie, sicut nobis precepit uel iniunxit ipsius <deus> conditoris, propter Deum et remedium anime eius uel suos parentes, ut sicut per lignum preuaricationis primum parentem nostrum de paradisi felicitate decidimus, sic per lignum Sancte Crucis ad gaudia eterna uenire illi ualeant.

979 DipGirona ap. docs. falsos VII, p. 539; *carta de confirmació*; *scriptor Oriolus presbiter*: Ob tanti igitur patroni amorem, pro remediis animarum meorum parentum meaeque, et super omnia pro remedio animae domni Soniefredi, comitis hac fratris mei, qui mihi copiosa bona, dum uixit, contulit, quem Deus omnipotens ad illud perducatur regnum, quod primus homo perdidit gustando proibito pomo; possit et ad lignum uitae perducere gustum, ut ualeat eternos semper karpere fructus, ex quibus aeternum ducat sine mensibus annum, et sine sole diem, lucem sine nocte perhennem in patria, paradise, tua quam rite beatus dilexit hic comes, uita dum fuit in ista.

986 CPoblación I 9, p. 18 (DipCardona 7, p. 65); *carta de poblament*; *scriptor Ranimirus presbiter*: Qui hoc factum nostrum et pactum conuellere temptauerit uel infringere, hoc commendamus et per indeseabilem Trinitatem commonimus, ut quisquis ille fuerit, qui ipsius terre uel prouincie principatum obtinuerit, aut pontifex ordinatus extiterit, uel iudex fuerit, et zelum Dei abuerit, et paradisi gaudia frui desiderauerit, statim surgat et sententiam istam quomodo nos confirmamus adfirma contempnat et in perpetuum stare discernat.

[987-996] DipPallars 315 A, p. 450; *donació*; *scriptor Guifredus presbiter*: Quod si ego Oliba aut Chenno uel aliquis homo qui istam cartam inquietauerit exceptus sit de paradiso et cum Iudas Scarioth portionem accipiat, et in antea ista carta firmis permaneat, et non dirumpatur.

988 Bolòs, *Serrateix* 27, p. 103; *donació*; *scriptor Wilemundus leuita*: Qui domum Dei edificat infernum despicit, angelos inuitat, demones effuget, tenebras expellis, peccata

atque damnora delet, amenitatem paradisi accipiet et semen illorum in aeternum manebit.

990 DCBarcelona I 203, p. 414; *donació; scriptor Eroigius Marcho presbiter et iudex*: In nomine Domini Dei aeterni miseratoris et pii, qui omnia regit, gubernat, condiditque summa cum potentia, simul formans hominem ut digne preesset omnia atque inmortalem uitam degeret et amena paradisi perenniter frueret.

994 Udina, *La successió testada* 43, p. 190 (Baraut, *DocUrgell* 238, Urgellia 3, p. 70); *testament; scriptor Oliba sacer*: Igitur ego Wilelmus, uicescomes, in Dei nomine, cogitans dies anticos et annos eternos in mente habens et cupiens ad gaudia paradisi uel ad consortium omnium sanctorum peruenire, iussi hunc testamentum facere, plena memoria et sana mente, ut si de me aliquid contigerit siue in uia siue in domo siue in hoste uel in aliquocumque loco mors mihi aduenerit, licentiam habeant isti mei manumissores.

995 Baraut, *DocUrgell* 241 (Urgellia 3, p. 73); *contracte agrari; scriptor Morefadus presbiter*: Ego Ansifredo presbitero paueo ne repentina mihi mors preueniat et timeo penas inferni et cupio peruenire ad gaudio paradisi.

996 Baraut, *DocUrgell* 248 (Urgellia 3, p. 81); *contracte agrari; scriptor Sancio presbiter*: Quod si ego Isarnus aut fratres aut sorores aut ullusque homo qui contra ista carta helemosinaria uenerit ad inrumpendum non hoc ualeat uindicare, sed ira Dei ueniat super eum et ad paradiso extraneus efficiatur, et ista scribtura helemosinaria firmis permaneat omnique tempore.

1017 DipAmer 18, p. 51; *acta d'elecció abacial*: Ergo namque a fidelibus uiris monasterium Sancte Marie dudum in ualle Ameriensi constructum in regulis artis ibidem degentibus lex constituta est quorum inibi nouimus extitisse et eundem cenobium rexisse domino Raimundo abbate, quem ab hac luce fideliter subtractum et inter agmina paradisi collocatum.

1018 Udina, *La successió testada* 111, p. 279; *testament; scriptor Dacho sacer, notarius*: Ego Seniofredus timeo ne subitanea morte michi ueniat, sum mea memoria plenus et mea

loquela integrus, et facio meum testamentum, et spero in misericordia Dei et cupio peruenire ad aulam ianuamque paradisi.

1031 DACCBBarcelona 472, p. 879; *contracte agrari*: Cum constet nobis in legitimo coniugio persistere et iuste uiuere, oportet nobis de animas nostras benigniter tractare et domibus ecclesiarum de rebus nostris honorare, ut post istum seculum in paradisi gloria mereamur felicissima cum angelorum chorus solatia.

1036 Baraut, *DocUrgell* 494 (Urgellia 5, p. 34); *testament; scriptor Miro presbiter*: Ego Richer et iaceo in lectulo meo in egritudine quale mihi Deus dederit, et timeo et pauescho penas inferni et cupio peruenire ad gaudia et premia paradisi.

1039 AComtalPerg II 274, p. 623; *contracte matrimonial; scriptor Ermengaudus sacer*: Plasmator omnium Deus, qui solus cuncta fecit ex nichilo, post omni creacione sexta die potencialiter hominem fabricare dignatus est ad imagine similitudinaemque suae, unde protinus, locutus est dicens: non est bonum esse solum, condidit ei adiutorium sexu femineo, quem construit dormienti uiro ex costa. Qui decipiente zabulo per illorum reatu egecti a sede uitali in mundo terreno, exules facti a paradiso.

1043-1046 Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 380; *carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà*: Quod a Deo probatur, quoniam insignia pulchritudinis arboribus et paradisis undique ornata nemoribus cernitur, ut angeli ciues in ea degentes, beatorum spiritus periculum antecedentis mali tollentes credantur.

1044 Baraut, *DocUrgell* 574 (Urgellia 5, p. 103); *testament; scriptor Isarnus sacer*: Ego Seniofredus sacer ... fidens in Domini misericordia timeo penas inferni et cupio peruenire ad gaudia paradisi.

1045 CSCCugat II 582, p. 247; *testament*: Ego Remundus, leuita, recognosco me nimis fragilem et peccatorem et propter nefaria scelera que comisi, timeo penas eterni iudicii et tamen, non difisus de misericordia Christi, cupio peruenire ad gaudia paradisi.

1048 CDipÀger I 26, p. 235; *donació; scriptor Erцерidus⁶ sacer*: Ego, Ioan, seruus sancti Saluatori, qui uolo pergere ad domum Sancti Iacobi Galiciensis, gracia Deo sum in mea memoria et in omne firmitate, et timeo penas inferni et cupio peruenire ad gaudia

⁶ L'editor la considera lectura dubtosa.

paradisi, et facio carta donacionis de omnem meum alodem siue de mobile que abeo infra terminibus de Aier ubique Deus mihi dederit.

1052 Baraut, *DocUrgell* 654 (Urgellia 6, p. 39); *testament; scriptor Isarnus sacer*: Ego Arnolf sum sanus et memoria plenus et timeo penas inferni et chupio peruenire ad gaudia paradisi, amen.

1053 Baraut, *DocUrgell* 658 (Urgellia 6, p. 43); *testament; scriptor Ugo sacer*: Ego Oriol timeo penas inferni et cupio peruenire ad gaudia eterna et premia paradisi et facio hunc testamentum de ipsum meum auere mobile.

[1056-1063] Ordeig, *Dotalies* 216, p. 202; *acta de consagració (Sant Feliu i Sant Joan d'Aïnsa)*: Audiens autem Centul Letr quia merces est dare ad Deum donauit ad ecclesiam iamnominatam terram unam cum afrontationes, que est in campo de Turms, pro amore Dei et anime sue paradisso.

1061 DipPoblet 16, p. 33; *testament; scriptor Geralus sacer*: Ego Petro Mironi hanc si indignus et nimium peccator timeo et pauero penas inferni et cupio peruenire ad aulam paradisi et ad claritatem et ad uitam eternam.

1065 CDipÀger I 71, p. 302; *testament; scriptor Martinus presbiter*: Ego, Bonafilia, qui iaceo in egritudine, timeo et paruesco penas inferni et cupio peruenire ad gaudia paradisi; et ideo hunc testamentum de rebus meis fieri decreui.

1066-1067 Constans, *DipBanyoles* 86, p. 48; *donació; scriptor Bernardus sacerdos*: Hec omnia prenominata toto nostro directo ab integre propter Dominum et remedium anime [...] Seniofredi leuite ut pius Dominus dimittat nobis peccatis nostris preteritis, presentibus et futuris qui publicanum auscultauit et mulierem peccatricem perdonauit [et latroni] paradisum promisit.

1067 CDipÀger I 80, p. 314; *donació; scriptor Bernardus sacer*: Hoc donum totum suprascriptum facimus pro redempcione animarum nostrarum et filiorum [nostrorum] ac parentum nostrarum, ut in paradiso hereditentur cum omnibus sanctis et gaudeant in eternam requiem sine fine comitantibus angelis.

1071 Bach, *ACSolsona* 176, p. 54; *testament; scriptor Bonefilius sacer*: Ego Em timeo et paueo penas inferni et cupio peruenire ad gaudia paradisi, ut si mors mihi aduenerit ante quam alium testamentum faciam, intestata numquam fuissem in hoc seculo.

1073 Sangés, *DocGuissona* 36, p. 253; *testament; scriptor Bernardus sacer*: Sub sacro nomine et indiuidue Trinitatis. Ego Berengarius, proli Guifredi, quamuis sanus et incolumes, timeo ne subitanea mors occurrat mihi et uehementer expauesco penas inferni et, disponente diuina clemencia, cupio peruenire ad gaudia paradisi eterna.

1079 Ordeig, *Dotalies* 239 B, p. 243; *acta de consagració (Sant Joan de Lloret); scriptor Bernardus sacerdos*: Quem uero predicta donatio de nostro iure tradimus et concedimus prefate ecclesie, ut omnipotens et misericors Dominus, qui est pius et misericors, dimittat nobis peccata nostra in presenti seculo et in futuro, ipse qui publicanum iustificauit et mulierem peccatricem iustificatam surgere fecit et latroni in cruce pendenti paradisum promisit.

1084 CDipÀger I 131, p. 385; *contracte agrari; scriptor Martinus presbiter*: Et ipsum sanctum Paetrum, cui dedit Domnus potestatem ligandi atque soluendi, mihi soluat super terram et eruat me ab omni malo, et, post obitum meum, in paradiso perducatur anima mea.

1084 DipCardona 68, p. 141; *donació; scriptor Guilelmus diachonus*: Ego Fulcho, archidiachonus sancte sedis Urgellensis et frater domini Raimundi, uicecomitis Cardonensis, quia propter amore Dei, ut cum celesti milicia possidere merear gaudia paradisi.

1093 Baraut, *DocUrgell* 1107 (Urgellia 8, p. 31); *testament; scriptor Ermengaudus iuris ac legis lator sancteque Urgellensis ecclesie hostiarius et ianitor*: Sub cuius horridis nexibus diu permansit nexa inennarrabilibusque poenis uexata, ac inde solui nullo modo quiuit donec filius Dei dominus noster Ihesus Xpistus in hunc mundum de celo descendit et formam nostre humanitatis ex intemerata Virgo assumpsit quamque in ara crucis nostro pretio optulit, sicque nos potenter de ditone illius eripuit paradisoque unde cecideramus restituit.

1101 Baraut, *DocUrgell* 1191 (*Urgellia* 9, p. 20); *testament; scriptor Oliua sacer*: Ego Arnallus indignus et peccator uolo iter arripere ad sepulcrum domini nostri Ihesu Xpisti, et timeo morte mea et penas inferni iuuante Deo sum cupidus peruenire ad gaudia paradisi, et de omne meum auere hunc testamentum fieri.

1101 Puig i Gerreté, *Gerri* II 81, p. 57; *donació; scriptor Petrus diaconus atque monachus*: Ego Petrus Uualardi, timens penas inferni et desiderans gloriam Paradisi, dum irem Ierusalem rogavi Suniarium, filium Raimundi comitis, aunculum meum, ut faceret ad domum Sanctae Mariae Gerrensis cenobii cartam de uno homine nomine Raimundus Bernardi.

1106 Baraut, *DocUrgell* 1229 (*Urgellia* 9, p. 58); *renúncia; scriptor Petrus subdiachonus*: Ego Raimundus Mironis de Uliana, cognoscens qualiter euenit homini qui est fraudator res ecclesie, cognoscho quia habet iram Dei et meruit tormenta inferni et est extraneus a paradiso.

1109 Baraut, *CartAndorra* I 40, p. 150; *testament*: Igitur ego Wilihelmus Witardi, in Dei nomine, cupiens ad gaudia paradisi uel ad consortium omnium sanctorum peruenire iussi hunc testamentum facere in mea sanitate et memoria plenus, ut si mors mihi euenerit ante quam alium faciam testamentum isti manumissores mei.

1121 DipPortella 49, p. 272: *testament; scriptor Guilelmus sacer*: Ego Raimundus infirmusque egroto timeo penas inferno et cupio peruenire ad paradi[si] gaudio. In omni memoria mea et loquela plena testamentum mearum rerum facere dispono, quibus orton ut sint manumissores mei si causalis mors mihi adcesserit in hoc egritudo.

1129 Puig i Ferreté, *Lavaix* 51, p. 98; *renúncia; scriptor Petrus sacerdos*: His ergo preceptis informata ego Leggard per iussionem senioem uel maritum meum Mironi Guerreta timeo penas inferni desidero peruenire ad gaudia paradisi.

1133 Ordeig, *Dotalies* 347, p. 105; *acta de consagració (Santa Maria de l'Estany); scriptor Petrus diachonus*: De cuius elegancia et pulcritudine ipse in epythalamio ait: «Pulcra es, amica mea, suauis et decora sicut Ierussalem»;⁷ et item: «Tota pulcra es, amica mea, et

⁷ Ct 6, 3.

macula non est in te»;⁸ et rursus: «Ortus conclusus, soror mea, sponsa, ortus conclusus, fons signatus emissiones tue paradisi».⁹

1137 Constans, *DipBanyoles* 142, p. 140; *testament; scriptor Petrus presbiter*: Quia nullus in carne positus mortem euadere potest, ideo ego Guilelmus presbiter iaceo in egritudine, timeo penas inferni, cupio peruenire ad gaudia paradisi, in mea plena memoria hac loquela facio meum testamentum et eligo manumissores meos.

1152 Sans Travé, *DipTBarberà* 41, p. 119; *testament; scriptor Petrus sacer*: Auxiliante Domino nostro Ihesu Christo, ego Ferrer de Figeroles timeo penas inferni et cupio peruenire ad gaudia paradisi. Et dono corpus meum a la Meso del Temple et partescho honore per filios meos et relinquo filios meos.

1164-1165 DipAlguaire 13, p. 100; *testament; scriptor Bernardus leuita*: Ego Petrus Adalbert iaceo in egritudine et timeo penas inferni et cupio peruenire ad gaudia paradisi et in mea sana memoria facio meum testamentum et accipio quartam partem de auer mobile omnes debitos persolutos.

1172 CSCreus 158, p. 159 (Papell, *DipSantesCreus* 156, p. 248); *testament; scriptor Sancius presbiter*: Quum nullus euadere potest casu mortis propter peccatum primi parentis nostri Adam. Idcirco in Dei nomine ego Petrus de Anguera iaceo in graui egritudine et spero misericordiam Dei timensque penas inferni et cupiens peruenire ad gaudia Paradisi, ideo facio meum testamentum.

1183 Bolòs, *Serrateix* 147, p. 234; *testament; scriptor Arnaldus presbiter*: Ego Solextendi iaceo in egritudine, timeo penas inferni et cupio perueniri ad gaudia paradisi ut sit Deus propitius amen.

1185 Baraut, *DocUrgell* 1794, Urgellia 10, p. 301 (Baraut, *CartAndorra* I 81, p. 230); *donació; scriptor Guilelmus*: Et hec omnia sunt in apendicione Sancti Romani de Seuiz, et hoc donum facio pro remedio anime mee et parentam meorum ut Deus recipiat me in paradiso.

Et al.

⁸ Ct 4, 7.

⁹ Ct 4, 12-13.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 26r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 316): paradisum – uiridiarum

Riuipullensis 74, f. 72r (Alturo, *Glossa VI*, p. 85): paradisus – grece, latine [h]ortus dicitur. Paradisus hebraice Eden dicitur, latino sermone delitie uel epule interpretatur

Fonts

Riu. 74, f. 26r ex *GlossAnsil.* p. 424, 381: paradisum – uiridiarum; *Gloss.* IV 373, 40: paradisus – uiridiarum; V 129, 6: paradisum – uiridiarum

Riu. 74, f. 72r ex *Isid. Etym.* 14, 3, 2: Paradisus est locus in orientis partibus constitutus, cuius uocabulum ex Graeco in Latinum uertitur hortus: porro Hebraice Eden dicitur, quod in nostra lingua deliciae interpretatur; *GlossAnsil.* p. 283, 147: hortus – paradisus; p. 417, 325: ortus – paradisus

COMENTARI

Terme no emprat pel llatí clàssic,¹⁰ *paradisus* significa ‘parc’, ‘enclòs’, ‘jardí’.¹¹ S’usa per a designar el paradís, ja sigui terrenal,¹² ja sigui celestial,¹³ per oposició a l’infern. Al Nou Testament també apareix per a referir-se a ‘una de les més altes esferes del cel’.¹⁴ En llatí medieval, a banda de ‘paradís’, també serveix per a designar un vestibul o atri voltat de pòrtics situat davant d’una església,¹⁵ alhora que pot emprar-se amb el significat de ‘cementiri’.¹⁶

Quant al corpus analitzat, *paradisus* s’hi usa amb el significat de ‘paradís celestial’, ‘residència dels benaventurats’. Es documenta des de mitjan segle IX fins a les darreries del segle XII; el trobem amb freqüència a donacions, actes de consagració d’esglésies o contractes agraris i, especialment als segles XI i XII, als testaments. Apareix sovint als preàmbuls i a les imprecacions finals;¹⁷ la fórmula utilitzada amb més freqüència és *cupio peruenire ad gaudia paradisi*, però també es documenten altres sintagmes com *premia paradisi*, *ianua* (o *portas*) *paradisi*, o *agmina paradisi*. En aquest sentit, es justifica l’acte judicial per la voluntat de l’atorgant d’expiar els seus pecats i

¹⁰ Cf. ThLL X/1 297, 52 et ss.

¹¹ Ct 4, 13; AUG. *Serm.* 34, 3. Observi’s com les glosses li atribueixen, precisament, el significat d’‘hort’ (uid. supra GLOSSARIS).

¹² Gn 2, 8; HIER. *Epist.* 52, 5; 69, 6; TERT. *Paen.* 2.

¹³ TERT. *Apol.* 47.

¹⁴ 2 Cor 12, 4; Apc 2, 7.

¹⁵ Cf. Du Cange s. u. 1 *paradisus*.

¹⁶ Cf. Niermeyer s. u. *paradisus* 4 et Blaise, *Lexicon*, s. u. *paradisus* 2.

¹⁷ Es tracta de parts del document que solen oferir certa llibertat al redactor; uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

fer-se un lloc al regne celestial. A més a més, a les fórmules d'imprecació és repeteix la idea de l'expulsió del paradís (*extraneus a paradiso; exceptus sit de paradiso; hereditatem atque amenitatem paradisi perdat*).

paragraphus (subst.)

FORMES

paragraphum

ETIMOLOGIA

gr. παράγραφος (adj.). Designa, a la tragèdia i comèdia antigues, el signe que servia per marcar les diverses parts del cor o de la paràbasi que es corresponen.¹ Deriva del verb παραγράφω, 'escriure al llarg de o al costat de', format a partir de l'adverbi παρά, 'al costat', i del verb γράφω, 'traçar, dibuixar, escriure'. De la mateixa família és el substantiu femení παραγραφή, literalment 'allò que hom escriu al costat', d'on adopta el significat d'"anotació marginal', o de 'signe gràfic que anuncia el final d'un desenvolupament o la rèplica en un diàleg teatral'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *paràgraf*; esp. *párrafo*; fr. *paragraphe*; it. *paragrafo*; oc. *paragraf*; port. *parágrafo*; rom. *paragraf*.²

SIGNIFICAT

'signatura', 'subscripció'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1122 Baraut, *DocUrgell* 1335 (Urgellia 9, p. 164); *compravenda*: Sig+num Raimunde de Fiterio, qui hoc scribssi die et anno prephixo et hunc paragraphum supposuit.

GLOSSARIS

Riuipullensis 59, f. 296r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 381): paragraphus – similis scriptio

Fonts

No documentades.

COMENTARI

El llatí *paragraphus* és un préstec culte del grec παράγραφος³ i designa un signe o una marca escrita que serveix per a separar les diverses parts d'un discurs, els termes d'una enumeració, etc.⁴ En origen, era un signe d'interpunció que es troba als papirs grecs

¹ Cf. Bailly s. u. παράγραφος.

² Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *paragraphus*.

³ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *paragraphus*.

⁴ Cf. Gaffiot, Niermeyer et Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *paragraphus*.

d'època hel·lenística, consistent en una línia marginal situada entre dues línies d'escriptura que servia per a senyalar una divisió al text o una pausa, com ara el canvi de persona en un diàleg, o les responsions del cor o la paràbasi a la tragèdia i comèdia antigues.⁵ Als còdexs medievals, es tracta d'un signe gràfic convencional (ϙ) –sovint en un color diferent al de la resta del text– que servia per a posar en evidència els títols, rúbriques, etc., o per a indicar una divisió al text.⁶

Pel que fa al corpus de textos analitzat, *paragraphus* apareix en una única ocasió en un contracte de compravenda que data del primer terç del segle XII. El llegim, en concret, a la signatura de l'escrivà i s'empra com a sinònim de *signum*.

⁵ Vid. supra ETIMOLOGIA.

⁶ Cf. ISID. *Etym.* 1, 21, 8: ϙ *Paragraphus ponitur ad separandas res a rebus, quae in conexu concurrunt, quemadmodum in Catalogo loca a locis et [regiones a] regionibus, in Agone praemia a praemiis, certamina a diuersis certaminibus separantur.*

paroecia (subst.)

VARIANTS

par(r)oc(h)i-, par(r)oec(h)i-, par(r)oqui-, parroki-, paruiqui-¹

FORMES

-a, -ae/-e, -am, -as, -arum, -is

ETIMOLOGIA

gr. παροικία (subst. fem.), ‘estada o establiment en un país estranger’. Deriva de l’adjectiu πάροικος, ‘veí’ (ús clàssic), ‘estranger’ (ús patristic). Aquest es compon de l’adverbi παρὰ, ‘a prop’, ‘al costat’, i del substantiu masculí οἶκος, ‘casa’, ‘habitació’. Entre els cristians, παροικία pot designar una comunitat organitzada com una unitat geogràfica i, en aquest sentit, pot significar tant ‘diòcesi’ com ‘parròquia’.²

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *parròquia*; esp. *parroquia*; fr. *paroisse*; it. *parrocchia*; oc. *parròquia*; port. *paróquia*; rom. *parohie*.³

DERIVATS

paroecialis (*adj.*), paroecianus (*adj.*), paroecitanus (*adj.*).

SIGNIFICAT

‘parròquia’, ‘església parroquial’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

891 Ordeig, *Dotalies* 15, p. 55; *acta de consagració (Sant Andreu de Baltarga)*: Idcirco ego Ingobertus, episcopus, cum consacro predictam ecclesiam Sancti Andree, trado et concedo illi et omni sue parrochie [adempramenta et sua iura] infra hos terminos.

903 DipOsona 54, p. 106; *compravenda; scriptor [Agera]ndus*: Qui sunt ipsas terras ubi uindimus [...] in territorio Ausona, in parrochia Sancti Martini, in fines de uilare que uocant de Argila.

922 ACondal 73, p. 209; *acta de consagració (Sant Joan de Montdarn); scriptor Atilus presbiter atque monachus*: Et peruenit ad fines de parrochiam de Castro Serras, deinde per

¹ paruiqui- doc. **1011**.

² Cf. Lampe, *PGL*, s. u. παροικία D.

³ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *parochia*.

fines de parrochiam de ipsa Sponiola ... hi concludunt isti termini de parrochia sancti Ihoannis.

942 DipOsona 497, p. 400; *compravenda*; *scriptor Quiricus*: Vinea qui mihi aduenit per genitore uel de genetrice mea condam qui fuit, qui est in comitatum Osona, in terminio de ipsas Pennas, in paroquia Sancta Margarita.

951 DipGirona 296, p. 276; *donació*; *scriptor Wadamirus presbiter*: Omnia et in omnibus cum exiis uel regressis earum, et ecclesia Sancti Andree cum decimis et primicis et oblationes fidelium eiusdem parrochie.

1002 CSCugat II 376, p. 23; *donació*; *scriptor Guadamirus presbiter et monachus*: Et est ipsa terra in commitato Barch., in terminio uel in parrochia s. Iohannis, ad locum que dicunt s. Felicis.

1010 Baraut, *DocUrgell* 315 (*Urgellia* 4, p. 30); *acta de consagració (Santa Maria de la Seu d'Urgell)*: Et cum decimis et primiciis et uniuerso censu que de prefatis parrochiis redditur qui ad iam dictas pertinet aeclesias.

1011 Junyent-Ordeig, *DipVic* 730, p. 78 (*Udina, La successió testada* 89, p. 247); *testament*; *scriptor Undisculus clericus*: Et ipsa paruiquia quod habeo in Brucharía cum suis terminis remaneat iamdicta matre mea et post obitum suum remaneat Adalberto.

1012 CSCugat II 446, p. 91; *permuta*; *scriptor Gelmirus presbiter*: Vinea quod abbemus in comitatum Barch., infra terminos de parrochia s. Baudilii, in locum quod ab antiquis est uochatum Alchalei.

1018 CSCugat II 472, p. 121; *donació*; *scriptor Poncius Bonusfilius clericus et iudex*: Concessit namque ipse predictae domui ipsas uineas que fuerunt Galindi Ferrarii, et sunt in parrochia s. Vincencii de Serriano.

1020 Junyent, *Oliba Dip.* 63, p. 94; *carta de restauració*; *scriptor Pontius Bonusfilius clericus et iudex*: Et terminos parrochia Sanctae Mariae praefatae pleniter agnoscebant.

1040 Baraut, *ActUrgell* 48, *Urgellia* 1, p. 117 (Baraut, *CartAndorra* II 9, p. 37; Baraut, *DipTavèrnoles* 59, p. 129);⁴ *acta de consagració (Sant Sadurní de Tavèrnoles)*; *scriptor*

⁴ Ordeig (*Dotalies*, p. 87) el considera fals.

Stephanus diaconus: Deinde ipsam parroquiam de sancto Vincentio siue de sancti Martini dels Torrents cum uillulis ad eum pertinentibus.

1063 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1232, p. 542; *compravenda*; *scriptor Guitardus sacer*: Est hec omnia in comitatu Ausona, in parocia Sancti Petri de Sauasona, in ipsa Sera.

1066 DipAmer 22, p. 57; *testament*; *scriptor Petrus Bligerii presbiter*: Concedo ad sororem meam Adalgardem ipsum alodium quod abeo in Canedel, qui est infra terminos paroechiarum Sancti Martini de Felines et Sancti Vincencii de Villa Asinis uel in terminio de Rared.

1072 Rocafiguera, *Aiguafreda* 13, p. 49; *compravenda*; *scriptor Ermengaudus sacerdos*: Terra nostra propria qui est in comitatu Ausona, in parrochia Sancti Martini Aquafrigida, intus in Villa Petrosa.

1087 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 471, p. 1281; *contracte agrari*; *scriptor Arnallus monachus*: Est autem predicta omnia in comitatu Barcinona in ipsa parrochia de Sancti Laurencii de Lacera in ipsa Orta Subirana.

1089 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1556, p. 842; *compravenda*; *scriptor Guilelmus sacer*: Per hanc scripturam uindicionis namque uobis omnem ereditatem quod abemus intra parrokiam Sancti Genesii Tarradelli et Sancti Christofori de Vispela et in eius termines.

1093 CSCreus 23, p. 28 (Papell, *DipSantesCreus* 25, p. 95); *compravenda*; *scriptor Pontius subdiachonus*: Quod abemus in territorio barchinonensis, in terminio de collo Remanedo, in parrochia Sancti Andree de Palumbarii.

1102 Baraut, *DocUrgell* 1201 (Urgellia 9, p. 32); *contracte agrari*; *scriptor Oliua sacer*: Ipsa alodia que sunt in Boxedera et in Nocolo et in Nouas et ipsa parrochia de Traguel et de Garamos et Beren et de ipsos Torrens et cuncta que pertinent ad supradictum Calbizianum. Et simili modo consenserunt atque dederunt ei illum honorem quem tenebat per archidiachonum Berengarium Raimundi, id est parrochiam de Nabiners et parrochiam de Calleges et Oonzes et terciam partem de parrochiam de Ordinao ut teneat et possideat in omni uita sua.

1170 CSCugat III 1073, p. 235; *concordia; scriptor Petrus sacerdos*: Sunt autem predicta alaudia in comitatu Barchinone, et in parroecia sancti Cipriani de Aqualonga.

1192 Baraut, *DocUrgell* 1857 (Urgellia 11, p. 21); *convinença; scriptor Guilelmus*: In primis concedimus uobis parrochia de Caluiziano et de Lesirt et de Feners cum omnibus earum pertinentiis integre et sine aliqua diminucione ... damus et in presenti tradimus uobis decimam parrochie de Serra et de Nabiners ... in parrochiis de Caluiziano et de Lesirt et de Feners nichil prorsusus retinemus nobis preter dominium quod in uobis habemus ... et elencos illarum parrochiarum pertinent que nobis omnino retinemus.

Et al.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 37r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 362): paroecia – interpretatur adiacens domus par siquidem dicunt greci, adiacens oecos domus quod nomen quidam latinorum non recte pronunciant diidentes ‘oe’ diptongo et addentes unum ‘r’ superflue sicut enim proelium per ‘oe’ quidem scribitur set per ‘e’ solum pronunciat, similiter per ‘e’ et per unum ‘r’ pronunciat. Nam sicut paterfamilias illorum qui domui sue adiacent curam habet ita episcopus curam debet habere omnium ecclesiarum quod ad matrem ecclesie sue ciuitatis pertinent

Parisiensis Lat. 609, f. 9v (Alturo, *Glosario en escritura visigótica*, p. 197): parrochia – adiacens domus, id est, Dei

Fonts

Riu. 74, f. 37r ex Laistner, *Scholica*, p. 440: paroec<h>ia – interpretatur adiacens domus. Par[a] siquidem dicunt Graeci adiacens, oec<h>os domus, quod nomen quidam Latinorum non recte pronunciant diidentes ‘oe’ dip[h]t[h]ongon et addentes unum ‘r’ superflue; sicut enim proelium per ‘oe’ quidem scribitur sed per ‘e’ pronunciat, similiter et par[o]ec<h>ia per ‘e’ et per unum ‘r’ pronunciat. Nam sicut paterfamilias illorum quae (*pro* qui) domui sue adiacent curam habet, ita episcopus curam debet habere omnium ecclesiarum quod ad matrem ecclesiam pertinent suae ciuitatis

Par. Lat. 609, f. 9v ex *GlossAnsil.* p. 425, 538: paro[e]cia – adiacens domus aut dio[e]cesis; *Gloss.* IV 267, 28: parrochia – adiacens, id est Dei domus; V 379, 33: parrochia – loca adiacentia ecclesiae

COMENTARI

El substantiu *paroecia* és un terme propi de la llengua eclesiàstica no documentat en llatí clàssic. Designa una congregació de cristians, així com la regió que ocupen i el territori que els pertany.⁵ Pot referir-se a una ‘diòcesi’ o ‘província eclesiàstica’, sota la

⁵ Cf. ThLL X/1 434, 9 et ss.

jurisdicció del bisbe, o bé a una 'parròquia'.⁶ Per metonímia, també significa, en concret, 'església parroquial'.⁷

Quant a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, *paroecia* apareix amb molta freqüència i presenta nombroses variants ortogràfiques, algunes de les quals denoten de manera clara la influència de la llengua romànica parlada. Vegi's, per exemple, el cas de la variant més estesa amb reduplicació de la -r- *parrochi-*, o la variant *parroqui-*, molt propera al català *parròquia*.⁸

Paroecia s'empra al corpus analitzat amb el significat de 'parròquia' o 'església parroquial'. A banda de designar l'edifici en sí, aquest terme també va referit al territori o domini d'aquesta parròquia, així com als seus habitants.⁹

Els glossaris contemporanis a la redacció dels documents recullen, sota la definició de *paroecia*, totes les esglésies que depenen d'una diòcesi, de les quals s'ha de fer càrrec el bisbe (*episcopus curam debet habere omnium ecclesiarum quod ad matrem ecclesie sue ciuitatis pertinent*). A més a més, encara a propòsit dels glossaris, cal destacar l'extensa glossa conservada al manuscrit 74 de Ripoll. Sens dubte, el significat d'un terme com *paroecia* era prou conegut i no requeria explicació, però aquesta glossa conté disquisicions etimològiques i fonètiques que podien servir, fins i tot, com a exercici escolar.¹⁰

⁶ Cf. Du Cange s. u. *parochia*.

⁷ Sobre els diversos usos específics d'aquest terme, cf. Niermeyer et Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *parochia*.

⁸ Vid. supra VARIANTS i FORMES ROMÀNIQUES.

⁹ Sobre aquest sentit, uid. etiam s. u. *dioecesis*.

¹⁰ Vid. supra GLOSSARIS.

paropsis (subst.)

VARIANTS

parab-, parap-

FORMES

parabsides; parapsides

ETIMOLOGIA

gr. παροψίς (subst. fem.), 'plat'. Designava un plat o safata per a servir-hi menjar, generalment dolços, però també entremesos o viandes lleugeres. Està format a partir de l'adverbi παρὰ, 'a prop', 'al costat', i del substantiu neutre ὄψον, que designa 'tot aliment preparat al foc' i, per extensió, 'tot allò que es menja amb pa'.¹

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

SIGNIFICAT

'plat', 'plàtera'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

post 1068 CDipÀger I 89, p. 334; *inventari*: Et uestimento I de almochanrac, et alio de margmed; et speculo I Indium coperto argent; et parapsides sal II de fust oltramari; et sauanas II de seda

1072 Baraut, *DocUrgell* 845 (Urgellia 6, pp. 202 i 203); *testament; scriptor Oliua sacer*:² Iterum relinquo ad prephate canonice ... I cabfog et I loza et parabsides XII et ferramentos VIII ad ipsa opera Sancte Marie ... Ad Bernard Arnall [...]uro et bragas et co[...] et parabsides II.

1100 Baraut, *DocUrgell* 1181 (Urgellia 8, p. 107); *testament; scriptor Oliua sacer*: Ad Raimundo Sallani I tonna qui est minore et mea archa minore et parapsides VII.

1101 Baraut, *DocUrgell* 1193 (Urgellia 9, p. 24); *testament; scriptor Petrus subdiachonus*: Et dimitto ad Sancti Petri uno quato et I^a guadenga et uno lenzol et una concedra et uno plomaz et duos superlitos, unum de palii et alio de castania, et unas manus tergeas et

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. ὄψον et Bailly s. u. παροψίς.

² La mateixa persona, Arnau Bernat, torna a fer testament l'any 1082 (Baraut, *DocUrgell* 966, Urgellia 7, p. 94) en un document que reproduïx exactament el testament anterior.

una cannada et duos coltellos et quindecim parapsides et inter exadas et exadons V et uno ferrol et uno porcho et inter ochas et anads VII^{em} et decem gallinas.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 47v: parapsis – uas quadrilaterum dictum a paribus absidibus et est aptum calidis frigidisque cibis

Riuipullensis 59, f. 300r: parapsidis – gabata, patena, catinum

Parisiensis Lat. 609, f. 12r (Alturo, *Glosario en escritura visigótica*, p. 199): parapsis – acetabulum maius aliquid et catinum ita appellari putant

Fonts

Riu. 74, f. 47v *ex Laistner, Scholica*, p. 442: parapsis – uas quadrilaterum dictum a paribus absidibus et est aptum calidis frigidisque cibis; *Isid. Etym.* 20, 4, 10: Parapsis quadriangulum et quadrilaterum uas, id est paribus absidis

Riu. 59, f. 300r *ex GlossAnsil.* p. 424, 396: parapsis – gabata uel patena; 397: parapsis – gabata uel catinus; *Gloss.* IV 136, 30: parapsis – gabata uel catinum; V 231, 9: parapsis – gabata uel patena

Par. Lat. 609, f. 12r *ex Gloss.* V 129, 1: parapsis – acetabulum maius; aliqui et catinum appellari putant

COMENTARI

El llatí *paropsis* és un préstec del grec *παροψίς*. Designava un recipient en el qual s'hi servia menjar, és a dir, una 'plàtera' o 'font', que podia ser feta de diferents materials, com la ceràmica o l'argent.³ L'empren autors com Petroni, Suetoni o Juvenal,⁴ i apareix en una ocasió a la Vulgata.⁵ Entre els cristians, a més de significar 'plat' o 'plàtera', serveix per a designar la 'patena' emprada en la litúrgia, és a dir, el plat destinat a rebre el pa eucarístic.⁶

Al corpus de documents estudiat, només s'hi testimonia la variant *paropsis* (també, *parabsis*), la qual va desenvolupar-se en llatí vulgar.⁷ Hem localitzat la presència d'aquest mot en un inventari i en tres testaments datats entre finals del segle XI i principis del segle XII. Com indica A. Terol, al nostre corpus les *parapsides* s'inclouen entre els estris de cuina, fet que revela que el mot mantingué l'accepció de

³ Cf. ThLL X/1 437, 33-55.

⁴ PETRON. 34, 2; 50, 6; SUET. *Galba* 12, 3; IUV. 3, 142.

⁵ Mt 23, 25: *Pharisaeae caece munda prius quod intus est calicis et parapsidis ut fiat et id quod de foris est mundum.*

⁶ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *patena* et Du Cange s. uu. *paropsis* et *patena*.

⁷ Cf. ThLL X/1 437, 3 et ss.

‘plat’ o ‘plàtera’ que ja tenia en llatí clàssic; aquest és precisament el significat que li atribueixen les glosses altmedievals conservades.⁸

D'altra banda, «el fet que se citin unes *parapsides* de fusta al costat d'un mirall d'argent i uns llençols de seda (doc. **post 1068**) o set *parapsides* juntament amb una tona i una arca petita (doc. **1100**) pot fer pensar que aquest estri servia igualment com a recipient genèric, o fins i tot com a adorn, atès que l'adjectiu *ultramari*, complement de *fust* (doc. **post 1068**), el converteix en un objecte singular o exòtic –juntament amb el mirall indi d'argent i els llençols de seda–, tant si s'entén com a ‘blau ultramarí’ o com a ‘procedent d'ultramar’».⁹

⁸ Vid. supra GLOSSARIS.

⁹ Terol, *Lèxic de l'alimentació*, s. u. *paropsis*.

patriarcha (subst.)

VARIANTS

patriarc(h)-

FORMES

patriarce, -is; patriarcha, -e, -as, -arum

ETIMOLOGIA

gr. πατριάρχης (subst. masc.), ‘cap d’una família’, ‘patriarca’. Està format a partir del substantiu femení πατριά, ‘descendència’, ‘raça’, ‘família’, i del verb ἄρχω, ‘guiar’, ‘comandar’. En grec patristic, πατριάρχης s’especialitza amb el sentit de ‘cap’ d’una família jueva i, dins la jerarquia eclesiàstica, va referit als bisbes en cap de les diòcesis imperials.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *patriarca*; esp. *patriarca*; fr. *patriarche*; it. *patriarca*; oc. *patriarca*; port. *patriarca*; rom. *patriarh*.

SIGNIFICAT

‘patriarca’, ‘cap de família’, sovint referit al bisbe de Jerusalem

TESTIMONIS DOCUMENTALS

[898-917] ACondal 9, p. 118; *contracte matrimonial*: Haec lex in Adam et Eua haec in reparatore mundi Noe et filiis suis earumque uxoribus; haec in amico Dei Abraham et Sarra; haec in Isahac et Rebecha; haec in Iacob et uniuersa patriarcha [...] archangeli opitulacione constat esse disposita.

972 DipOsona 1127, pp. 816 i 819 (Ordeig, *Dotalies* 90, p. 213 i 216; DipManresa 92, p. 101); *acta de consagració (Sant Benet de Bages)*; *scriptor Sunierus sacer*: Denique patriarche Noe, qui interpretatur requies, de hac operatione qua diximus primus hedificauit altare Domino ... Iacob patriarcha filio Ioseph ait: «Dabo tibi hereditatem super fratres tuos, predium quod tuli de manu amorrei in gladio et archu meo».²

987 DipPallars 271, p. 429; *acta de consagració (Sant Pere de Molins)*: Maledictus sit de patriarchas et de prophetas et de III^{or} euangelistas et de XII^{im} apostolis et de Maria uirgine cum coro uirginum.

¹ Lampe, *PGL*, s. u. πατριάρχης.

² Gn 48, 22.

[991] Baraut, *DocUrgell* 224 (Urgellia 3), p. 57; *decret d'excomunió*: Hos tales presumptores et ecclesiis sancte Marie raptores uel suarum facultatum alienatores ... excommunicamus eos ad Patrem et Filium et Spiritum Sanctum et per omnes ordines angelorum et arcangelorum et omnes uirtutes celorum siue per omnes patriarchas et prophetas et per omnes apostolos et martires uel confessores.

1019 Alturo, *Sta. Anna* 21, p. 27; *contracte agrari; scriptor Gerardus scriba*: Quod si nos donatores ad ullusque homo qui contra ista carta donacione uenerit pro inrumpendum ... in primis ira Dei incurrat et cum Iuda traditore particeps efficiat et de nouem ordines angelorum et de XII apostolorum et de alium omnium sanctorum et de Teophilus, patriarce ciuitatem sancta Iherusalem, et de Sanctum Sepulcro ex[...] fiant et ante Deum anatema permaneat.

1039 AComtalPerg II 274, p. 623; *donació; scriptor Ermengaudus sacer*: Denique in patriarce et prophetis propagato coniugio qui nec per diluuii nec per prephati originali peccati non est abluta sententia.

1092 Baraut, *DocUrgell* 1094 (Urgellia 7), p. 214; *dot; scriptor Trasuer presbiter*: Ab inicio mundi ordinatum est a Domino quod uir abeat uxorem, quia ex ossibus uiri femina figurauit et ad primum Adam dedit adiutorium Euam, et in posteris ordo successit istud sicque patriarcharum duxerunt uxores.

1093 CDipÀger I 152, p. 408; *contracte matrimonial; scriptor Martinus presbiter*: Hec lex in Adam et Eua et hec in reparacione mundi Noe et filiis suis, hoc in amico Dei Abraham, hoc in Patriarcharum genealogia, hoc eciam in Tobia et Sarra Raphaelis archangeli opitulacione constat esse dispositum.

1122 Alturo, *Sta. Anna* 191, p. 212; *concessió*: In omni terra quam hodie habeo uel in futurum acquirere potero, tam in terra Christianorum quam in terra Sarracenorum, supradicta omnia Sancto Sepulcro de Iherusalem et patriarce et canonicis eiusdem loci dono et concedo in secula seculorum et omnibus eorum ministris.

1126 Alturo, *Sta. Anna* 197, p. 218; *donació; scriptor Ermengaudus sacer*: Notum sit omnium deuocioni fidelium quod ego Raymundus, Dei gracia Ausonensis episcopus, pro redemptione peccatorum meorum et pro salute anime mee et parentum meorum

dono et laudo Domino Deo et Sancto Sepulcro de Iherosalem et patriarche Warmundo ob priori Girardo et clericis eiusdem loci et eorumque successoribus ecclesiam Sancte Marie de Pratis et ecclesiam Sancti Andree de Kastro Menresane.

1146 Alturo, *Sta. Anna* 251, p. 276; *donació; scriptor Paschalis diaconus*: Notum sit omnium deuocioni fidelium quod ego Raimundus Umberti cum coniuge mea domina Agnetis et filios de Raimundo Umberti quod sunt Bereger et Raimundo cum Guillam et Bernard pro redemptione peccatorum nostrorum et pro salutem animarum nostrarum donamus et laudamus Domino Deo et Sancto Sepulcro et de Iherusalem et patriarche Gillelmus et priori Petrus et clericis eiusdem loci et eorumque successoribus, donamus nos suprascriptis illa saluacione de ipso Guad cum suo allaudio et cum suis pertinenciis.

1140 LFeud. I 12, p. 18; *donació; scriptor Poncius*: Ea de causa, Raimundus, Ospitalis predicti uenerandus magister, consilio ac precepto domini patriarche Iherosolimitani totiusque conuentus suprascripti Ospitalis, ad partes Ispanie uenit.

1149 Alturo, *Sta. Anna* 268, p. 294; *donació; scriptor Poncius*: Ego Raimundus Berengarii, comes Barchinonensium, princeps Aragonensium, uotiue et potencialiter ob remissionem peccatorum meorum dono et trado Omnipotenti Deo et domui Sancti Sepulcri Iherosolimitani ac patriarce et cannonicis ibidem degentibus Deo seruientibus iure perpetuo tam presentibus quam futuris usque in perpetuum assensu.

1163 Alturo, *Sta. Anna* 360, p. 378; *donació; scriptor Bernardus leuita*: Notum sit cunctis quoniam ego Bernardus de Aqua Uiua bono animo et deuota uoluntate dono, trado, ofero Domino Deo et eiusdem Gloriosissimo Sepulcro et patriarche et channonicis inibi Deo seruientibus omne meum directum, scilicet, terciam partem illum alaudium quem habeo et teneo in chomitatu Gerundensi, in terminio et in parroechia Sancti Iohannis de Aqua Uiua.

1165 Alturo, *Sta. Anna* 377, p. 397; *definició; scriptor Petrus de Corron*: Notum sit omnibus hominibus quod ego Ugo filius qui fui Poncii de Munt Tornes diffinio et euacuo et pacifico Deo et Sepulcro Domini Nostri Ihesu Christi et patriarche et canonicis suis illam aquam cum rego et capud rego et cum glebeariis et adempriuis que transit per

ipsum honorem meum ad ipsum molendinum quod domus Sepulcri habet in comitatu Barchinone.

1169 Alturo, *Sta. Anna* 405, p. 420; *oblació*; *scriptor Petrus de Corron*: Ego Arnallus Uitalis ob remedium anime mee et parentum meorum dono et offero Domino Deo et Gloriosissimo Sepulcro Domini Nostri Ieshu Christi meum corpus in uita et in morte. Et dono predicto Sepulcro et domino patriarche et canonicis suis illas domos meas cum ferragenali et cum earum pertinenciis quas habeo et teneo in burgo Barchinone.

1174 Alturo, *Sta. Anna* 447, p. 460; *definició*; *scriptor Petrus de Corron*: Notum sit cunctis quod ego Raimundus de Castro Uetulo et uxor mea Berengaria libenti animo et bona uoluntate diffinimus et euacuamus et pacificamus Deo et Gloriosissimo Sepulcro Domini Nostri Ihesu Christi et patriarche et canonicis suis presentibus et futuris omne directum et hereditatem quod Gillelmus frater Geralli Uuoltor habebat et habere debebat.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 26r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 316): patriarcha – patrum princeps

Riuipullensis 74, f. 72r (Alturo, *Glossa* VI, p. 86): patriarcha – greca lingua sumus patrum interpretatur

Fonts

Riu. 74, f. 26r *ex Gloss.* IV 138, 4; 374, 28; V 129, 48: patriarcha – patrum princeps; IV 547, 3; V 317, 27: patriarcha – princeps patrum; *Isid. Etym.* 7, 7, 1: Patriarchae interpretantur patrum principes

Riu. 74, f. 72r *ex Isid. Etym.* 7, 12, 5: Patriarcha Graeca lingua summus patrum interpretatur

COMENTARI

Terme no present en llatí clàssic, *patriarcha* apareix sovint a la Vulgata³ i és extensament emprat pels autors cristians i el llatí eclesiàstic amb el significat de ‘patriarca’, ‘cap de tribu’.⁴ També pot referir-se, tot adoptant un sentit figurat,⁵ a un bisbe prominent o,

³ 1 Par 8, 28; Tb 6, 20; Act 2, 29; 7; 8-9; Hbr 7, 4.

⁴ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *patriarcha*.

⁵ TERT. *Nat.* 2, 12, 16: *patriarcha deorum*; TERT. *Anim.* 3, 1: *patriarchae haereticorum*.

fins i tot, al papa.⁶ Finalment, com en grec patristic,⁷ va referit als bisbes en cap de les diòcesis imperials (Roma, Constantinoble, Antioquia, Alexandria i Jerusalem).

A la nostra documentació significa 'patriarca'. D'una banda, per influència bíblica, fa referència als caps de família anteriors a Moisès a documents redactats entre els segles X i XI. En aquest cas, destaca la seva presència a l'acta de consagració de Sant Benet de Bages, atribuïda a Miró Bonfill (doc. 972).⁸ D'altra banda, majoritàriament a documents del segle XII, va referit al bisbe o patriarca de Jerusalem. Exceptuant un document del *Liber feudorum maior* (doc. 1140), la resta de testimonis pertanyen a la col·lecció diplomàtica de l'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona (docs. 1019, 1122, 1126, 1146, 1149, 1163, 1165, 1169 i 1174).

⁶ Cf. Niermeyer et Blaise, *Lexicon*, s. u. *patriarcha*.

⁷ Vid. supra ETIMOLOGIA.

⁸ Sobre aquest document i la figura de Miró Bonfill, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

pelagus (subst.)

FORMES

pelagum, -i, -o, -os, -is

ETIMOLOGIA

gr. πέλαγος (subst. neut.). Significa 'plena mar', 'alta mar' i, en particular, designa una mar en concret, per oposició a θάλασσα, referit a la mar en general.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *pèlag*; esp. *piélago*; fr. *pelagos*; it. *pelago*; port. *pélago*; rom. *pelag*.¹

SIGNIFICAT

1. 'petit llac', 'estany'
2. 'mar'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1.

978 CSCugat I 130, pp. 104 i 105; *donació*; *scriptor Sendredus presbiter*: Et propter hoc concedimus siue tradimus a Domino Deo celeste siue a domum s. Cucufati martiri cenobio ... et ipsis nostris pelagis propter pischacionem ... Qui affrontat ipsa turre ... de aquilonis incoat super ipsum guadum de s. Margarita, et includit ipsum rium et omnes pelagos, qui ibidem sunt.

979 CSCugat I 134, p. 109; *donació*; *scriptor Sendredus presbiter*: Ego Suniefredo, leuita, donator sum tibi, Ermegodo, femina ... Dono namque tibi ... et ipsis meis pratis, siue pascuis, et ipsos meos pelagos, propter piscationem ... Que afrontat ipsa turre ... de aquilonis incoat super ipsum guadum de s. Margarita, et includit ipsum rium et omnes pelagos, qui ibidem sunt.²

985 DipOsona 1484, p. 1062; *donació*; *scriptor Bartolomeus sacer*: Ego Trasuer atque uxor mea Adaltrud donatores sumus uobis Godmaro et uxori tue Belluca, filia nostra. Per hanc donacionis nostre cartam donamus uobis medietatem de I mansso de Tudiscles atque alodio de Escortegads et de Orioles cum ipso mulnar de Vergens qui sedet in

¹ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *pelagus*.

² Aquest document i l'anterior fan referència al mateix territori.

pelago cum sua usibilia, aquis et fontibus, cum rego et resclosa et cum speluncis et omnia que ad molendinum pertinent.

1058 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1163, p. 472; *adveració testamentària; scriptor Ermemirus sacerdos*: Bonifilio, fratri suo, uineam cum malleolo et cum unam petiam terre que est secus pelagum dimisit.

2.

1127 Oleguer 75, p. 435: Conueniunt namque S. ianuensis episcopus et consules ac populis predicto comiti et uxori sue Dulcie comitisse ac filio eorum Raimundus quod de unaquaque nauī Ispaniam eunte donet illis aut hominibus Barchinone per eos censum scilicet X mohabatinos in Barchinona uel in Sancto Felice de Gixals de illis uidelicet nauibus que ceperint terram Anicia usque caput Tortuose et sint secure in potestate comitis. Que uero tenuerint profunda pelagi. Si non dederint X mohabatinos in constitutis locis non sint in hac securitate.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 47r: pelagus – profunditas maris

Riuipullensis 59, f. 300r: pelagus – mare

Fonts

Riu. 59, f. 300r *ex GlossAnsil.* p. 431, 160: pelagi – maris; 164: pelago – mari; *Gloss.* IV 139, 28: pelagus – mare

Alia: Isid. Etym. 13, 16, 10: Pelagus autem est latitudo maris sine litore et portu

COMENTARI

El llatí *pelagus*, préstec del grec πέλαγος, està testimoniats a partir de Pacuvi.³ Conserva el gènere neutre i és tractat com un tema en *o/e*, tot i que Lucreci encara manté el plural grec *pelage*.⁴ Emprat en poesia clàssica i en prosa imperial, significa ‘alta mar’, ‘plena mar’.⁵ També pren el sentit figurat de ‘profusió’, ‘desbordament’,⁶ ja sigui d’entitats

³ PACUV. *Trag.* 416.

⁴ LUCR. 6, 619 (cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *pelagus*).

⁵ Vid., per exemple, LUCR. 4, 432; CATULL. 63, 16; VERG. *Aen.* 1, 154; 5, 870; 6, 8; LUCAN. 9, 1003; APUL. *Met.* 5, 21, 3, et al.

⁶ Cf. ThLL X/1 992, 69 et ss.

físiques,⁷ o incorporades.⁸ En llatí cristià manté els significats clàssics,⁹ mentre que en llatí medieval s'especialitza com a 'aigua d'un riu o d'un llac'.¹⁰

Quant al corpus de diplomes llatins de la Catalunya altmedieval, *pelagus* apareix en documentació de caire privat d'entre el darrer terç del segle X i mitjan segle XI amb el significat de 'petit llac' o 'estany'. Així doncs, presenta el sentit que adopta el terme als textos medievals en general, i no pas l'atribuït per les glosses conservades.¹¹ D'altra banda, a principis del segle XII (doc. 1127), *pelagus* apareix a la resolució d'una discòrdia entre els mercaders genovesos i el comte de Barcelona Ramon Berenguer III amb el significat de 'mar'.¹²

⁷ LUCR. 2, 550; APUL. *Socr.* 10, p. 142.

⁸ VARRO *Ling.* 9, 33.

⁹ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *pelagus*.

¹⁰ Cf. Du Cange, Niermeyer et Blaise, *Lexicon*, s. u. *pelagus*.

¹¹ Vid. supra GLOSSARIS.

¹² Aquest document s'ha inclòs perquè fou expedit per la cancelleria del comte de Barcelona; sobre els criteris d'establiment del corpus documental, uid. capítol 1, subcapítol 1.3.

phalanx (subst.)

VARIANTS

falang-, phalang-, sphalang-

FORMES

falanges; phalanges; sphalangis

ETIMOLOGIA

gr. φάλαγξ (subst. fem.), ‘rang o ordre de batalla’, ‘línia de batalla’ i, per extensió, ‘armada’. En plural, serveix per a designar els rangs d’una armada alineada, les tropes d’hoplites en línia i, especialment, una falange macedònia.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *falange*; esp. *falange*; fr. *phalange*; it. *falange*; oc. *falanja*; port. *falange*; rom. *falangă*.²

SIGNIFICAT

‘tropa’; ‘multitud’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

970 DipPallars 209, p. 394; *acta d’elecció abacial; scriptor [...]us presbiter: Ad sequentium itaque profectum, et heruditionem prioribus seculorum labsibus inter tot falanges.*

977 DipOsona 1242, p. 893 (Ordeig, *Dotalies* 96, p. 227); *acta de consagració (Santa Maria de Ripoll), atribuïda a Miró Bonfill: Post corpoream Iesu Christi, Domini nostri, uenerabilem Ascensionem, salutis antidoto protoplaustri iam purgato lioure pioque apostolorum quae a bono magistro in obscuro didicerant in tectis categorizante collegio, haud prauae gentilium falanges, hidolorum sublato errore, suauiissimo saluatoris iugo praebuere ceruices.*

1012 CSCugat II 449, p. 94 (CPoblación I 11, p. 21); *carta de poblament; scriptor Bonushomo, leuita: De incursione prauae gentis atque seuissima hismaelitica [multitudo] cum eorum sphalangis [tum occursio] assidua.*

1043 Junyent, *Oliba* Tex. 26, p. 361; *sermó de la festa de Sant Pau de Narbona: Quem ita spirituali ense cinxisti ut tuae prefectus miliciae pallentem ydolatrums uesaniam*

¹ Per a altres significats del terme no rellevants en aquest cas, cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. φάλαγξ.

² Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *phalanx*.

redderet statim inermem. Regna quaeque perlustrans intrepidus peragrabat, et tibi factori omnium non paruas gentilium falanges per lauachrum regenerationis, remoto daemonum ritu, puro pectore subiugabat.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 19v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 344): falanga – multitudo

Riuipullensis 74, f. 23v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 311): falangas – multitudines

Riuipullensis 74, f. 44r: falanx – Macedonica lingua legio dicitur³

Fonts

Riu. 74, f. 19v; *Riu.* 74, f. 23v *ex GlossAnsil.* p. 232, 234: falanges – multitudines; *Gloss.* IV 136, 18: phalanx – legio, multitudines; IV 73, 44; 74, 31; 77, 22; 340, 54; 516, 26: phalanges – multitudines; V 455, 48; 500, 8: falangatis – multitudinibus

Riu. 74, f. 44r *ex GlossAnsil.* p. 232, 236: falanx – legio lingua Macedonum; *Gloss.* IV 74, 30; 77, 21; 236, 41; V 295, 33: phalanx – legio lingua Macedonum; V 230, 3: phalanx – lingua Macedonum quod nos legionem appellamus

Alia: *GlossAnsil.* p. 232, 235: falanx – exercitus; *Gloss.* II 579, 47; IV 73, 18; 77, 18: phalanx – exercitus; IV 516, 27; V 293, 19: phalanx – multitudo militum, id est exercitus

GlossAnsil. p. 232, 237 = *Gloss.* V 197, 33: phalanx – id est exercitus, alias legio, alibi militum multitudo, alibi ordo militum

COMENTARI

El mot *phalanx* designa una formació de combat de la infanteria grega en la qual la tropa s'organitza en files compactes alhora que, per extensió, serveix per al·ludir a la tropa o a l'armada sencera.⁴ En llatí clàssic, també s'empra per a fer referència a la formació de combat dels gals i dels germànics,⁵ mentre que es testimonia l'ús d'aquest mot en autors cristians amb el sentit figurat de 'multitud', 'gran nombre'.⁶ Tal i com podem observar més amunt, aquest significat també està testimoniats als glossaris altmedievals.⁷

Quant al nostre corpus d'estudi, n'hem localitzat quatre aparicions, on semblen barrejar-se els sentits de 'tropa' –amb connotació militar– i el de 'multitud'. Destaca el

³ Vid. etiam *Riuipullensis* 74, f. 70v (Alturo, *Glossa* VI, p. 81): *legio – a sex milia armatorum dicta, quasi lecti, id est armis electi. Et est propria lingua[e] Macedonum; falanx dicitur lingua gallorum, latine caterua* (cf. ISID. *Etym.* 9, 3, 46: *Legio sex milium armatorum est, a electo uocata, quasi lecti, id est armis electi. Proprie autem Macedonum phalanx, Gallorum caterua, nostra legio dicitur*).

⁴ Cf. Gaffiot s. u. *phalanx*.

⁵ CAES. *Gall.* 1, 24, 5; 1, 52, 4-5.

⁶ Per exemple, a SEDUL. *Carm. Pasch.* 3, 83; PRUD. *Psych.* 816; cf. ThLL X 1997, 63 et ss.

⁷ Vid. supra GLOSSARIS.

sintagma *haud prauae gentilium falanges*, que llegim a l'acta de consagració de Santa Maria de Ripoll de l'any 977, el qual fou imitat pel seu nebot, l'abat i bisbe Oliba, en un sermó de l'any 1043 (*non paruas gentilium falanges*).⁸

⁸ Sobre l'acta de consagració de Santa Maria de Ripoll, atribuïda a Miró Bonfill, i sobre els escrits de l'abat i bisbe Oliba, vid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

Phlegethon¹ (subst.)

VARIANTS

Flegeton-

FORMES

Flegetontis

ETIMOLOGIA

gr. Φλεγέθων (subst. masc.), 'Flegetont', riu infernal. Procedeix del verb φλεγέθω, 'encendre', 'cremar', 'consumir' o, en sentit intransitiu, 'estar inflammat', 'cremar', 'ser ardent'.² Aquest verb, d'ús únicament poètic,³ és la forma d'on deriven alguns compostos com ara el substantiu masculí Πυριφλεγέθων, una altra denominació del mateix riu infernal, o l'adjectiu neutre πυριφλεγέθον, 'brillant com el foc'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *Flegetont*; esp. *Flegetonte*; fr. *Phlégéthon*; it. *Flegetonte*; port. *Flegetonte*; rom. *Plegethon*.⁴

SIGNIFICAT

'Flegetont' (riu infernal)

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1019 Junyent, *Oliba* 59, p. 88 (DipCardona 14, p. 77); *dotació; scriptor Guibertus grammaticus*: Quod si quis haec que nos episcopi superius inferiusque descripti, cum abbatibus et diuersi ordinis clericis, comitibus quoque, egregioque horum donatore uicecomite Bremundo, totiusque dignitatis uiris non solum approbauimus, uerum etiam roborauimus, non obseruauerit, et quicquam horum minuerit, aut temptauerit, uel consensor tam nefarie presumptionis extiterit, sed adiutor in uerbo uel facto fuerit, primo iram Dei omnipotentis incurrat, et christiane societatis licentiam perdat, quia uelut infidelis ausus est Christi uiolare ecclesiam. Deinde omnium sanctorum perdat patrocina, e nullius peccati per eorum intercessionem unquam habeat ueniam, quia Sancti Vincentii corrumpendo eius ecclesiam consortis eorum disperdere in terris temptauit memoriam. Post haec diabolus dux eius sit semper in uita sua, et supra picem

¹ Cf. s. uu. *Cocytus* et *Styx*.

² El mateix sentit el té el verb φλέγω.

³ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. φλέγω.

⁴ Totes aquestes formes pertanyen a la llengua literària.

et carbones eius denigratam infelicem animam a corpore egressam in Flegetontis ardentis fluuii profundam immergat undam: et ultrices cum traditore Domini, et his qui fidem abiecerunt Christi, eterni incendii sentiat flammam, nisi cito resipuerit, et quod commissit uel temptauit, oblata Deo prius poenitentia digna, predicte ecclesie ad iudicium pontificum et abbatis predicti rectum emendauerit.

GLOSSARIS

Riuipullensis 59, f. 304r: Flegeton – flumen apud inferos

Fonts

Riu. 59, f. 304r *ex GlossAnsil.* p. 248, 175: Fleget[h]on – flumen apud inferos; et hoc poetae aiunt; *Gloss.* IV 343, 37; 518, 9: Phlegethon – flumen apud inferos; V 39, 6; 93, 3; 133, 34: Phlegetontas – flumina apud inferos igne flammantia (*uid. etiam Gloss.* V 619, 42: Flegetonta – est motio flammae)

Alia: GlossAnsil. p. 248, 176: Fleget[h]ontis piri – fluuii ardentis; *Gloss.* III 237, 44: Phlegethon – Πυρϕλεγεθων; V 422, 59: Pyriphlegethonta – ignis ebulliens

COMENTARI

El Flegetont és un riu infernal que s'uneix amb el Còcit per formar l'Aqueront.⁵ Es diu que, a la confluència dels dos rius, hi havia una gran cascada. Se li atorga també el nom de Pyriflegetont, la qual cosa suggereix que les seves aigües estaven inflamades; és, per tant, un riu d'ones de foc. Com succeeix amb la resta de denominacions de rius de la geografia subterrània, el trobem documentat per primera vegada a l'*Odissea*,⁶ alhora que és reprès per Virgili.⁷ Trobem l'adjectiu *Phlegethonteus* a les darreries del segle IV,⁸ però el mot *Phlegethon* no fou adoptat per la llengua dels cristians ni pels autors medievals.⁹

A propòsit dels textos analitzats en el present treball, hem documentat el terme *Phlegethon* en una única ocasió a l'acta de restauració i dotació de la canònica de Sant Vicenç de Cardona. En concret, el llegim a la fórmula d'imprecació en què s'enumeren els diversos càstigs que patiran aquells que gosin incomplir les clàusules estipulades.¹⁰ Entre les penes descrites, s'especifica el desig que el diable sigui sempre a la vida de

⁵ Cf. Grimal, *Dictionnaire mythologie*, s. u. *Phlégéthon*.

⁶ *Od.* 10, 513 et ss.

⁷ VERG. *Aen.* 6, 265.

⁸ CLAUD. *Rapt. Pros.* 1, 88.

⁹ En trobem un únic exemple al segle XI; cf. Blaise, *Lexicon*, s. u. *Phlegeton*.

¹⁰ Sobre les fórmules d'imprecació, *uid.* capítol 2, subcapítol 2.2.

l'infractor i, un cop mort, enfonsi la seva ànima infeliç a l'ona profunda de l'ardent riu Flegetont (*Post haec diabolus dux eius sit semper in uita sua, et supra picem et carbones eius denigratam infelicem animam a corpore egressam in Flegetontis ardentis fluii profundam immergat undam*). Creiem poder afirmar amb gairebé tota seguretat que aquest hel·lenisme ha penetrat a la documentació catalana per mitjà de les glosses, i que s'insereix a aquesta acta per voluntat d'erudició del redactor. Aquest és precisament el gramàtic Guibert, el qual exercia a l'escola catedralícia de Vic i gaudia d'una extraordinària cultura.¹¹

¹¹ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.4.

phoebus (subst.)

VARIANTS

foeb-, phoeb-

FORMES

foebus; phoebus

ETIMOLOGIA

gr. φοῖβος (adj.), 'pur', 'clar', 'brillant', dit de l'aigua o de la llum, o també referit a una flama. Com a nom propi existeix Φοῖβος, 'Febus', el brillant, sobrenom d'Apol·lo. Apol·lo és el déu purificador, d'on sembla versemblant la denominació de φοιβός, 'pur'; d'altra banda, però, com que també és el déu oracular, bona part dels seus compostos i derivats es relacionen amb aquest sentit.¹

FORMES ROMÀNIQUES

El nom de la divinitat es manté en la llengua literària i poètica a les diverses llengües romàniques, alhora que se'n testimonien també alguns derivats cultes com l'adjectiu esp. *febeo*.

SIGNIFICAT

'Sol'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1008 Junyent, *Oliba* Tex. 8, p. 315; *encíclica mortuòria de Seniofred, abat de Ripoll*:

Resposta de Sant Esteve de Banyoles (1009 Constans, DipBanyoles 53, p. 295): Cum foebus iam radios suos oceanis mergeret in limphis, et fratribus a uespertinalis hora egressis, uenit pellifer citato calle uester ad limina protomartyris Stephani Balneolas, ubi egregius pater Wadamirus prodesse magis quam preesse uidetur, reciprato dolore, nobis defferens de funus patris almi Seniofredi, de quo nos tricenarium, ut moris est, iam obtuleramus sacrificium.

1051 Junyent, *Oliba* Not. 11, pp. 405 i 406; *encíclica mortuòria de Guifré II, comte de Cerdanya*:

Resposta de Sant Pere de Casserres: Cum phoebus hora iam petebat suprema martis diei, uester negigerulus, XIII chalendarum aprelii, adiit ad clauigeris summi limina Kastri Serrae cenobii sub quo domnus abba Bonifilius preesse uidetur.

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. φοῖβος.

Resposta de Sant Miquel del Fai: Tercio kalendarum aprilium, cum foebus late fusis habenis suorum radiorum poli teneret medium, uestri contigit famulum uenisse atque gerulum manu ferentem tomulum, nuncium mestitudinum uestrorum nempe cordium decessu patris plurimum.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 23v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 311): febus – sol aut magna claritas

Riuipullensis 74, f. 64v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 336): phoebo – sole²

Riuipullensis 59, f. 292r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 369): phoebes – sol

Riuipullensis 59, f. 304r: Foebus – sol, Appolon³

Fonts

Riu. 74, f. 23v cf. *GlossAnsil.* p. 237, 23: febus – dies, aer, lumen

Riu. 74, f. 64v; *Riu.* 59, f. 292r ex *GlossAnsil.* p. 237, 11: febo – soli; 22: febus – sol; *Gloss.* IV 76, 6; 76, 9; 239, 34; 343, 54; 549, 17; V 104, 14; 201, 8; 320, 63: phoebus – sol

Riu. 59, f. 304r ex *GlossAnsil.* p. 237, 1: Febe – aliquotiens Apollo; nam Foebus sol dicitur; 19: Febus – Apollo; *Gloss.* IV 344, 1: Phoebus – Apollon uel sol; IV 419, 28: Phoebus – frater Dianae, id est Apollon

COMENTARI

En grec, és més freqüent que l'adjectiu φοῖβος s'empri com a epítet d'Apol·lo, mentre que en llatí aquest déu sol anomenar-se directament *Phoebus*.⁴ Febus o Apol·lo s'identifica amb el Sol, fet que explica l'ús poètic del terme per a referir-se a l'astre solar. Aquest és precisament el significat transmès per les glosses i adoptat a la nostra documentació.

En concret, el terme *phoebus* apareix a les respostes de dues encícliques mortuòries expedides per l'abadia de Ripoll: la de l'abat Seniofred i la del comte Guifré II de Cerdanya.⁵ En el primer cas, la resposta procedeix del monestir de Sant Esteve de Banyoles; en el segon, *phoebus* apareix a dues respostes procedents dels monestirs de Sant Pere de Casserres i de Sant Miquel del Fai. En tots tres casos sembla tractar-se

² Al mateix foli, una mica més endavant, llegim: *phoebus in terra, sol in celo*.

³ Vid. etiam *Riuipullensis* 59, f. 296r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 383): *feton – sol; Foeton – filius apollinis*.

⁴ Vid. Grimal, *Dictionnaire mythologie*, s. u. *Phoebos*.

⁵ Sobre aquestes dues encícliques mortuòries, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

d'una fórmula poètica més o menys fixada per a situar l'acció en el temps, la qual descriu el moment de l'arribada del portador de l'encíclica al monestir en qüestió.

phos (subst.)

VARIANTS

f-

FORMES

fos

ETIMOLOGIA

gr. φῶς (subst. neut.),¹ 'llum'. En particular, 'llum del sol' o 'llum dels estels i la lluna', i també 'llum del foc' o 'llum de les torxes'. En grec patristic, s'empra tant en un sentit físic com en un sentit espiritual.²

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

Sí que existeix com a prefix en nombrosos compostos, com ara el cat. *fotofòbia*, *fotografia*, *fotosíntesi*, etc.

SIGNIFICAT

'llum'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1006 DipAmer 17, p. 49; *acta d'elecció abacial*: Unde nonnulli fos Spiritus Sancti accensi, uirtutum fidei roborati, linquentes cosmum ipsamque uitam quam theologi nostri duxere communem, alternatim in tuguriis auspicia habentes, soli hero placere studentes, adepti sunt cum celicolis regna appetere in terris degentes.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 56v (Casas, *Vocabulari*, p. 455): ΦOC – lux

Riuipullensis 74, f. 57v (Martínez Gázquez, *Glosas*, p. 317): fos – lumen

També hem documentat glosses d'altres termes, on s'explica el significat de phos:

Riuipullensis 74, f. 33v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 350): anaphus – uas uinariū quod rustici appellant anappum ... Greci enim dicunt illud anapos et inhophoros. Ana enim sursum, phos lux dicitur³

Riuipullensis 59, f. 299r: fabilla – dicta quod per ignem effecta sit. Nam fos ignis est⁴

¹ No confondre amb φῶς, 'home', 'ésser humà'.

² Cf. Lampe, *PGL*, s. u. φῶς.

³ Cf. Laistner, *Scholica*, p. 430.

Riipullensis 59, f. 299r: fossarus – lucifer. Fos enim Grece lux

Riipullensis 59, f. 299r: fenestra – dicta eo quod lucem feneret. Lux enim fos dicitur

Fonts

Riu. 74, f. 56v ex Laistner, *Scholica*, p. 448: φῶς – lux; *GlossAnsil.* p. 234, 447: phos – lux Graece; p. 252, 309: fos – lux Graece; *Gloss.* II 125, 36; 474, 25; 499, 20; 507, 44; 523, 16; 540, 73; 545, 51; III 69, 49; 637, 1; 347, 26; 376, 51; 393, 27; 455, 15; 470, 64: lux – φῶς; III 409, 70: lux – phoos; *Isid. Etym.* 15, 2, 37; 20, 10, 10: φῶς lux est

COMENTARI

Terme d'ús no estès a la llengua llatina, només el testimonien Isidor de Sevilla i algunes glosses amb els significats de 'llum' i 'foc'.⁵

Pel que fa al nostre corpus, *phoebus* apareix en una ocasió al preàmbul de l'acta d'elecció de Ramon com a abat de Santa Maria d'Amer, referit a l'Esperit Sant (*nonnulli fos Spiritus Sancti accensi*).⁶ Sembla clar que aquest mot fou extret directament dels glossaris contemporanis a la redacció dels diplomes analitzats, ja que no apareix en altres fonts ni documentals ni literàries.

⁴ Cf. ISID. *Etym.* 16, 1, 2 (uid. etiam *Etym.* 17, 10, 18; 19, 6, 6; 19, 10, 1).

⁵ Cf. ThLL X/1 2052, 20 et ss.

⁶ Ja es testimonia aquest ús en grec patristic; cf. Lampe, *PGL*, s. u. φῶς C.

placenta¹ (subst.)

FORMES

placentam, -as, -arum

ETIMOLOGIA

gr. πλακοῦς (adj.), contracció de πλακόεις, 'pla', 'en forma de safata'; també existeix com a substantiu masculí amb el significat de 'pastís pla o aplanat'. Deriva del substantiu femení πλάξ, 'plana', que designa qualsevol superfície o objecte pla i ample.²

FORMES ROMÀNIQUES

Rom. *plăcintă*.³ Es tracta d'un preparat de pastisseria fet d'una espècie de pasta de full farcida de formatge, carn, fruita, etc., semblant a una empanada.

Cat. *placenta*; esp. *placenta*; fr. *placenta*; it. *placenta*; oc. *placentà*; port. *placenta*. Testimoniat amb el significat mèdic d'òrgan intermediari durant la gestació entre la mare i el fetus, que s'adhereix a la superfície interior de l'úter i del qual neix el cordó umbilical. També té usos tècnics en zoologia i botànica.⁴

SIGNIFICAT

'tipus de coca', 'fogassa'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1139 Marquès, *Dipl. Sant Daniel de Girona* 40, p. 101; *contracte agrari; scriptor Iohannis prior*: Tascham nobis fideliter dones et annuale censum, uidelicet agnam unam in mense madio et II paria gallinarum et I placentarum par et III migeras de ciuada.

[**1162**] Bisson, *Fiscal Accounts* II 14, p. 64; *capbreu*: Petrus Bernardi media quart[er]a cibarie et parilium de gallinis et placentas dua, scilicet fogaces ... Berengarius de Arundineto terciariam I cibarie et placentam I et denarios II per carnem et medium quarter de uino et mediam gallinam.

1180 Papell, *DipSantesCreus* 228, p. 336 (CSCreus 229, p. 226); *contracte agrari; scriptor Raimundus monachus*: Et donamus uobis predictis illam placentam, quam Willelmi de

¹ Sobre aquest terme, uid. Terol, *Lèxic de l'alimentació*, s. u. *placenta*.

² Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. πλάξ.

³ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *placenta*.

⁴ Cf. DIEC2 s. u. *placenta*.

Castro Vetulo dedit nobis in ipsis nostris domibus, quam omnibus diebus martis ibi accipiat si ibi flecaretur.

1193 Sans Travé, *DipTBarberà* 170, p. 258; *contracte agrari; scriptor Guillelmus presbiter*: Et modo in presenti donamus eisdem fratribus per tenedonem par unum gallinarum et I placentarum par in manso Petri de Salent.

1197 Marquès, *Dipl. Sant Daniel de Girona* 90, p. 154; *contracte agrari; scriptor [Erme]ngaudus presbiter*: Cui dabitur inde annuatim pro censu I eiminam blati ad mensuram de Monellis et II paria gallinarum et I par placentarum et I agnam.

1201 Pons, *Sta. Maria de Roca Rossa* 15, p. 66; *contracte agrari; scriptor Petrus presbiter*: Faciatis uero censum annuatim quod sibi uestrisque soletis facere mediam quarteriam cibarie ad mensuram supradictam, et quatuor denarios et I gallinam et I par placentarum.

1201 Pons, *Sta. Maria de Roca Rossa* 16, p. 67; *contracte agrari; scriptor Guillelmus presbiter*: Annuatim censum illum ... uidelicet unam pernam octo denariorum et I par gallinarum, et quatuor placentas, et I quarteriam cibarie de foro ad mensuram Sancti Celedonii, et censum illum preterea sicut nobis soletis facere annuatim, scilicet I gallinam et II placentas et I puneriam cibarie de foro ad mensuram Sancti Celedonii et III denarios per pernam.

1211 Pons, *Sta. Maria de Roca Rossa* 20, p. 73; *donació; scriptor Guillelmus presbiter*: Dono et offero ... unum par gallinarum et aliud placentarum optimum, et mediam quarteriam blati ad mensuram Sancti Celedonii.

1211 Pons, *Sta. Maria de Roca Rossa* 21, p. 74; *donació; scriptor Petrus presbiter*: Dono et offero ... unum par gallinarum et alium placentarum cuminals et mediam quarteriam blati ad mensuram Sancti Celedonii imperpetuum.

1213 Pons, *Sta. Maria de Roca Rossa* 23, p. 76; *donació; scriptor Guillelmus presbiter*: Dono et offero ... VIII placentas, et totum illum honorem quem Raimundus de Nogerio per me tenet, et censum illum totum quem ist[e] michi annuatim facit, scilicet I schilatam blati et I quarteriam uilanam et II solidos denariorum et III paria gallinarum et III placentas et II ollas uini.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 46v: placenta – genus edulii uel panis qui uulgo dicitur fladus

Fonts

No documentades.

Vid. Isid. Etym. 20, 2, 17: Placentae sunt quae fiunt de farre. Quae alii liba dicunt, eo quod libeant et placeant; *Gloss.* V 523, 28; 554, 8; 571, 42: liba – placentas sunt de farre et melle et oleo, sacris aptae

COMENTARI

La forma llatina *placenta* és un préstec del grec πλακοῦς. Es construeix sobre l'acusatiu grec, amb alteració fonètica per un apropament amb el verb *placēre*.⁵ Aquest terme denominava una mena de coca dolça o pastís, i està testimoniada ja en Cató, el qual n'ofereix una recepta detallada.⁶ Es tracta d'una coca feta de diferents fulls de pasta untats amb oli i farcits amb un compost de mel i formatge fresc de cabra. D'altra banda, se'n testimonia l'ús com a 'pastís sagrat' emprat en les ofrenes a les divinitats,⁷ sentit que també trobem a la Vulgata.⁸ En època medieval, la *placenta* fa referència a un altre tipus de menjar, semblant a la *focacia*, és a dir, una coca rodona feta de farina i aigua, cuita al forn o a la brasa.⁹

Pel que respecta a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, només se'n documenten testimonis a partir del segle XII, i s'empra com a equivalent de *focacia*,¹⁰ terme d'ús molt més estès al corpus estudiat. Les *placentae* apareixen en censos i donacions, sovint aparellades (*placentarum par*; *placentas dua*; *II placentas*) i acompanyades de carn i algun tipus de cereal.

⁵ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *placenta*.

⁶ CATO Agr. 76.

⁷ MART. 5, 39, 3; 9, 90, 18; cf. ThLL X/1 2256, 16 et ss.

⁸ Ier 7, 18: *ut faciant placentas Reginae caeli et libent diis alienis*.

⁹ Cf. Du Cange s. u. *focacia*.

¹⁰ Sobre l'ús d'aquest terme al nostre corpus, uid. Terol, *Lèxic de l'alimentació*, s. u. *focacia*.

pragma (subst.)

FORMES

pragmarum

ETIMOLOGIA

gr. *πρᾶγμα* (subst. neut.). És un terme molt emprat en grec clàssic i pren els significats principals d'‘afer’ (molt sovint en plural referit als afers ja sigui públics ja sigui privats), ‘acció’, ‘esdeveniment’ i ‘cosa’, amb les seves diverses subaccions. Deriva del verb *πράσσω*, que significa ‘executar’, ‘acomplir’, ‘fer’, o també ‘treballar en quelcom’, ‘practicar’.

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

Sí que se'n conserven derivats, com per exemple el cat. *pragmàtic*, *pragmatisme*, etc.

SIGNIFICAT

‘acció’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

972 DipOsona 1127, p. 816 (Ordeig, *Dotalies* 90, p. 213; DipManresa 92, p. 101); *acta de consagració (Sant Benet de Bages); scriptor Sunierus sacer: In nomine sancte et indiuidue Trinitatis, simplici Deo. Operatio pragmarum priorum patrum crebro cotidieque renouantur ab Aecclesia Christi cruore redempta, hoc uero ab exordio huius aeonis iniiit et ad finem usque pertingit, quoniam instinctu nutuque Dei ante aeternis seculis in consilio Trinitatis alme est gloriosissime adinuentum atque aeuidetissime confirmatum.*

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 47v: *pragna (sic) – causa unde pragmatica negotia dicuntur auctor quoque causarum et negotiorum pragmaticus uocatur*

Riipullensis 74, f. 71v (Alturo, *Glossa VI*, p. 84): *pragma – grecum est, quod latine dicitur causa, unde et pragmaticum negotia dicuntur*

Riipullensis 59, f. 300v: *pragma – causa. Unde et bragmatica negotia dicuntur. Auctor causarum pragmaticus dicitur*

Fonts

Riu. 74, f. 47v ex Laistner, *Scholica*, p. 442 = *Isid. Etym.* 5, 22: *Πρᾶγμα* Graecum est, quod Latine dicitur causa, unde et pragmatica negotia dicuntur, et actor causarum et negotiorum pragmaticus nuncupatur

Riu. 74, f. 71v; Riu. 59, f. 300v ex Isid. Etym. 5, 22; Gloss. V 381, 49: pragma – causa

COMENTARI

Es tracta d'un terme poc emprat per la llengua llatina.¹ Quintilià l'equipara a *res*² i, com acabem de veure, Isidor el defineix com a *causa*.³ En aquest segon cas, pren el sentit de 'causa judicial', ja que el bisbe de Sevilla en parla al llibre cinquè de les seves *Etymologiae*, dedicat a les lleis (*De legibus et temporibus*).⁴ Ja en grec patristic es documenta aquesta accepció, fent referència a una 'denúncia'.⁵ D'altra banda, els autors cristians llatins semblen no fer ús d'aquest mot, el qual en època medieval també significa 'acció'.⁶

Pel que fa al nostre corpus, hem documentat el mot *pragma* amb aquest mateix sentit a l'acta de consagració de Sant Benet de Bages, atribuïda a Miró Bonfill.⁷ En aquest cas, *pragma* fa referència a les accions dels primers pares –entesos com els avantpassats–, les quals són freqüentment repetides per l'Església; així, de la mateixa manera que els personatges bíblics que es mencionaran a continuació en el document erigiren temples i altars, l'Església segueix edificant temples dedicats a honorar Déu. La construcció del monestir de Sant Benet de Bages, per tant, respon a una llarga tradició i queda perfectament avalada per aquelles accions dels avantpassats que l'Església tot sovint s'encarrega de reprendre.

¹ Cf. ThLL X/2 1119, 56 et ss.

² QUINT. *Inst.* 3, 6, 8.

³ Aquest és precisament el significat recollit per les gloses; uid. supra GLOSSARIS.

⁴ Tot i això, el llatí *causa* també pot prendre el significat de 'qüestió', 'assumpta', 'afer' (cf. Gaffiot s. u. *causa*).

⁵ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. *πράγμα* 5.

⁶ Cf. Du Cange s. u. 2 *pragma*.

⁷ Sobre aquest document i la figura de Miró Bonfill, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

presbyter¹ (subst.)

VARIANTS

praesbit-, praesbyt-, prebier,² prebit-, prebyt-, presbit-, presbyt-, presuit-

FORMES

-er, -erem, -eris, -ero, -erum; -us, -um, -i, -o, -os, -orum, -is

ETIMOLOGIA

gr. *πρεσβύτερος*, adjectiu comparatiu de *πρέσβυς*, 'vell', 'ancià'. També significa 'experimentat' i, per extensió, 'digne de respecte', 'venerable'. Es documenta, a més, com a substantiu masculí amb el significat de 'diputat', 'enviat', 'ambaixador'. *Πρεσβύτερος* s'empra també substantivat per a referir-se a una persona venerable (un soldat veterà, un professor, una persona gran en una comunitat, etc.). En grec cristià, designa una autoritat eclesiàstica que, sovint, es confon amb el bisbe.³

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *prevere*; esp. *presbítero*; fr. *prêtre*; it. *prete*; oc. *prèire*; port. *presbítero*; rom. *prezbiter*.⁴

DERIVATS

archipresbyter (*subst.*), presbyteraticus (*subst. o adj. substantivat*), presbyteratus (*subst.*), presbyterium (*subst.*).

SIGNIFICAT

'prevere'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

805 Baraut, *DipTavèrnoles* 1, p. 73; *donació*; *scriptor Amaricus sacerdos*: Florencius presbiter SSS. Felicius presbiter SSS. Monachus sacer SSS Gonlefredus presbiter SSS. Wintoaldo leuita SSS. Emani presbiter SSS. Exsuperio presbitero SSS.

876 *DipRosselló* 103, p. 153; *donació*: Et habebat in datarii anno primo imperante Karulo rege; et scripsit eam Comparatus prebyter.

¹ Sobre aquest terme, uid. Prieto, *Lèxic dels oficis*, s. u. *presbyter*.

² prebier doc. 959.

³ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. *πρεσβύτερος* B. El valor semàntic d'aquest terme és variable cronològicament i semàntica; per a un estudi més detallat, cf. M. Guerra, *Episcopos y presbyteros*, esp. pp. 27-118.

⁴ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *presbyter*.

901 DipRosselló 164, p. 196; *procés judicial*: Suniefredo et Fulgentio, Nazario saione, Gontefredo prebytero, et aliorum bonorum hominum qui in ipso iudicio residebant.

929 DipOsona 352, p. 302 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 143, p. 123); *compravenda*: Ikliuus presbiterus, qui hanc uendicionis scrixi et SSS. die et anno quod supra.

942 DipGirona 259, p. 241; *donació*; *scriptor Gregorius leuita*: Sig+num Iohannes presbyteri. SSS. Daniel presbyteri. SSS. Suniarius presbyter.

953 Junyent-Ordeig, *DipVic* 277, p. 232; *donació*: In ea uidelicet ratione ut dum iste prebiter Speraindeo, que uocant Bellarone, uixerit, teneat eum in sua potestate sine blandimentum de ullumque hominem.

959 Baraut, *DocUrgell* 136 (*Urgellia* 2, p. 98); *donació*; *scriptor Adroarius presbiter siue monachus*: Bellus presbiter SSS. Guifredus prebier SSS. Albarus leuita SSS. Seniofredus comes.

975 DipPallars 236, p. 410; *donació*; *scriptor Ennecho presbiter*: Soniarius presbiterus, Fortunio presbiterus, Guimara presbiterus, Ennecho presbiter, Adifonsus presbiter, Maiolus presbiterus, Gotisclus presbiterus, Eldericus presbiterus, Bonusomo presbiterus.

987 MEBarcelona 3, p. 33; *donació*: S+Erdigius, prebyter, cognomento marco quod qui est iudex qui hoc scripsit et die et anno quo supra.

1025 DACBarcelona 383, p. 769; *testament*; *scriptor Poncius Bonifilii clericus et iudex*: Et unam portionem concedo Sancto Petro predicto cenobio, alterum canonicis Sancte Crucis sedis Barchinone, terciam aliis clericis et presbiteris ut exorent pro me Dominum, quartam autem concedo pauperibus.

1035 Junyent-Ordeig, *DipVic* 931, p. 259; *contracte agrari*; *scriptor Richulfus sacer*: Donemus ipsam tascham ad iamdictam ecclesiam Sancte Marie et ad presbiterem eius nos et successores nostri in perpetuum per singulos annos.

1040 Baraut, *ActUrgell* 48, *Urgellia* 1, p. 116 (Baraut, *CartAndorra* II 9, p. 36; Baraut, *DipTavèrnoles* 59, p. 129);⁵ *acta de consagració (Sant Sadurní de Tavèrnoles)*; *scriptor*

⁵ Ordeig (*Dotalies*, p. 87) el considera fals.

Stephanus diaconus: Non modica multitudine et religiosorum abbatuum atque praesbyterorum et totius ordinis clericorum, laycorum uel nobilium uirorum.

1065 DACCBBarcelona 1079, p. 1698; *adveració testamentària*; *scriptor Arluuinus sacer*: Et iussit ut fuisset uenditum ipsum suum uinum et donassent ipsum precium ad presbiteris, exceptis duobus mancosos quas concessit ad Sancti Petri Romam.

1076 Ordeig, *Dotalies* 233, p. 234; *acta de consagració (Sant Genís de Taradell)*: Sig+num Berengarius, Gerundensis episcopus, ut habeant ipsos praesbiteros qui ipsam ecclesiam teneant omnique tempore.

1099 Baraut, *CartAndorra* II 12, p. 45; *convinença*: Ipse autem Petrus abbas et eiusque successoribus habeant in palatio Ciuitatis Ermengaudi comitis praesbiterum unum cum subdiacono.

[1100] Ordeig, *Dotalies* 274, p. 306; *acta de consagració (Sant Antoni de Collfred)*: Sanctae Mariae Riodadri, sufraganeam huiusdem ecclesiae, in qua decreuit idem episcopus non haberi presbyterum uel clericum nisi per manum prioris praedictae Sanctae Mariae.

1103 Ordeig, *Dotalies* 286, p. 15; *acta de consagració (Santa Maria Magdalena d'Esplugues)*; *scriptor Berengarius subdiaconus atque canonicus*: Sig+num Petri, praesbyteri et praemissarii. Sig+num Petri, [diaconi] et sacristani. Sig+num Bertrandi leuite. Sig+num Ardentius leuite.

1112 DipMontalegre 88, p. 121; *acta de consagració (Santa Maria de Badalona)*: Et canonicorum conuentus inferius annotatus cum non paruo praesbiterorum concursu solempniter conuenerunt.

1150 CDipÀger II 301, p. 615; *testament*; *scriptor Raimundus leuita*: Faciatis eos tenere uno presuitero, qui cantet missas usque ad quinque annos completos in ecclesia sancti Petri.

1192 MEBBarcelona 39, p. 72; *contracte agrari*; *scriptor Petrus de Corron*: S+Petri de Sancto Iohanne. S+Raimundi, prebyteri. S+Arnaldi de Bagnariis.

Et al.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 72r (Alturo, *Glossa VI*, p. 86): presbiter – grece, latine senior dicitur

Fonts

Riu. 74, f. 72r ex Isid. Etym. 7, 12, 20: Presbyter Graece, Latine senior interpretatur, non pro aetate, uel decrepita senectute; sed propter honorem et dignitatem

Alia: Gloss. V 136, 5: presbyter – ueteranus graece

COMENTARI

El substantiu llatí *presbyter* és un préstec de l'adjectiu en grau comparatiu *πρεσβύτερος* (del grec *πρέσβυς*) fet per la llengua de l'Església i no documentat en llatí clàssic.⁶ Significa 'vell', 'ancià' i, en llatí eclesiàstic, pren el sentit de 'prevere', és a dir, 'clergue ordenat pel bisbe per al presbiterat⁷ i que pot presidir la celebració de l'eucaristia'.⁸ Pot anar acompanyat de diversos adjectius que el qualifiquen i n'especifiquen el significat, com ara *presbyter assistens*, *presbyter mercenarius*, etc.⁹

Quant al corpus de documents llatins de la Catalunya altmedieval, *presbyter* es documenta amb molta freqüència des d'inicis del segle IX fins a finals del segle XII. Designa el càrrec eclesiàstic de prevere, i sol acompanyar noms propis, tot i que no exclusivament. Cal dir que l'única glossa contemporània conservada, defineix *presbyter* com a 'vell' o 'ancià', tot cercant l'origen etimològic del terme.¹⁰

Pel que fa a les variants, destaca el canvi de paradigma *presbiterus*, documentat per primera vegada en una compravenda de l'any 929. D'aquí que trobem formes tant de la tercera com de la segona declinació emprades indistintament.

Respecte als derivats, destaca l'acusatiu plural *presbiteraticos* amb el significat de 'privilegis i tributs corresponents a una parròquia'.¹¹

⁶ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *presbyter*.

⁷ Sobre aquest orde, uid. *Sacralia Antiqua*, s. u. *presbiterat*.

⁸ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *presbyter*.

⁹ Cf. Du Cange s. u. *presbyter*.

¹⁰ Vid. supra GLOSSARIS.

¹¹ 1076 DACCB Barcelona 1305, p. 2029.

protoplastus (subst. i adj.)

VARIANTS

protoplaust-, protoplaustr-

FORMES

protoplausti; protoplaustri

ETIMOLOGIA

gr. πρωτόπλαστος (adj.), 'modelat o creat el primer'. Està format a partir de l'adjectiu πρῶτος, 'primer', i del verb πλάσσω, 'modelar'. Es tracta d'un terme no clàssic emprat en grec patristic per a referir-se al primer home, a Adam.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *protoplast*; esp. *protoplasto*; fr. *protoplaste*; it. *protoplasto*; port. *protoplasto*; rom. *protoplast*.

Es tracta d'un terme tècnic emprat en biologia per a designar una cèl·lula bacteriana o vegetal a la qual s'ha extret, de manera parcial o completa, la paret cel·lular fent servir sistemes mecànics o enzimàtics.²

SIGNIFICAT

'primer home', 'Adam'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

977 DipOsona 1242, p. 893 (Ordeig, *Dotalies* 96, p. 227); *acta de consagració (Santa Maria de Ripoll), atribuïda a Miró Bonfill*: Post corpoream Iesu Christi, Domini nostri, uenerabilem Ascensionem, salutis antidoto protoplaustri iam purgato liuore pioque apostolorum quae a bono magistro in obscuro didicerant in tectis categorizante collegio.

1170 DipTortosa 207, p. 265; *testament; scriptor Bernardus sacerdos*: Propter peccatum protoplausti Ade nullus mortem euadere potest.

1192 Papell, *DipSantesCreus* 355, p. 518 (CSCreus 361, p. 360); *testament; scriptor Arnaldus de Barchinona subdiachonus*: Quoniam nemo positus in carne periculum mortis potest euadere, propter excessum protoplausti Ade.

¹ Lampe, *PGL*, s. u. πρωτόπλαστος.

² Cf. Treccani s. u. *protoplasto*.

GLOSSARIS

Riupullensis 74, f. 26r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 317): pro[to]plausti – prima plasmacio

Riupullensis 59, f. 300v: *protoplastus* – homo qui ex limo primo est conditus

Fonts

Riu. 74, f. 26r *ex Gloss.* IV 276, 3: *protoplastum* – *primum plasmatum*; IV 557, 33: *protoplasto* – *primo plasmato*; V 416, 40: *protoplastrum* – *prima pla[s]matio*

Riu. 59, f. 300v *ex Isid. Etym.* 19, 15, 1: *protoplastus* est dictus homo qui ex limo primus est conditus

Alia: GlossAnsil. p. 471, 3093: *protopla<u>stum* – *prima formatio*; *Grecum est*; *Gloss.* V 323, 47: *protoplastus* – *primitus figuratus*; V 321, 47: *proto<to>plaustus* – *primo genitus*

COMENTARI

Testimoniat com a adjectiu i com a substantiu masculí, el terme *protoplastus* és un préstec del grec πρωτόπλαστος fet per la llengua de l'Església. Literalment, significa 'primer creat', 'primer format' i, en particular, fa referència al primer home que fou creat, és a dir, Adam.³ L'empren autors cristians com Tertulià, Jeroni o Ambrosi, entre d'altres,⁴ però no apareix a la Vulgata. En llatí medieval, *protoplastus* manté el mateix significat.⁵

Pel que respecta al nostre corpus documental, *protoplastus* es testimonia per primera vegada a l'acta de consagració de Santa Maria de Ripoll de l'any 977 atribuïda a Miró Bonfill.⁶ En el present passatge, s'expressa la idea que la salvació ha estat el remei (*salutis antidoto*)⁷ que ha permès eradicar la maldat (*purgato liuore*) del primer home (*protoplaustri*), és a dir, Adam. En aquest cas, *protoplastus* apareix emprat com a substantiu.

D'altra banda, hem documentat l'ús d'aquest terme al preàmbul de dos testaments de les darreries del segle XII. Ambdós preàmbuls expressen la idea de la impossibilitat dels éssers humans d'escapar de la mort per culpa del pecat original; en tots dos casos es veu clarament com *protoplaustus* –ara, emprat com a adjectiu– va referit a Adam, el primer home, la imprudència del qual l'expulsà del paradís i

³ Cf. Niermeyer et Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *protoplastus*.

⁴ Alguns exemples a TERT. *Iud.* 13, 11; HIER. *in Matth.* 3, 20, 13; AMBR. *Serm.* 27, 5.

⁵ Cf. Du Cange s. u. *protoplastus*.

⁶ Sobre Miró Bonfill i l'acta de consagració de Santa Maria de Ripoll, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

⁷ Cf. s. u. *antidotum*.

condemnà la raça humana a la mortalitat.⁸ En aquest sentit, observem com *protoplastus* apareix sempre en genitiu i acompanyant un substantiu que es refereix al pecat original (*protoplausti excessum, peccatum protoplausti*).

Finalment, pel que fa a les variants ortogràfiques, cal dir que ja es testimonien als glossaris les formes *protoplaustus* i *protoplaustrus*.⁹ No s'han de considerar, per tant, innovacions de la documentació estudiada.

⁸ Gn 3.

⁹ Vid. supra GLOSSARIS.

purpura (subst.)

FORMES

purpura

ETIMOLOGIA

gr. πορφύρα (subst. fem.), 'porpra'. Fa referència al múrex,¹ mol·lusc gastròpode marí del qual els antics extreien una matèria colorant d'un vermell fosc, tirant a morat. En conseqüència, designa el color porpra i, per extensió, emprat generalment en plural, tota tela, vestit o tapís tenyit d'aquest color. El verb πορφύρω, que s'usa en referència a la mar que s'infla i s'agita, també significa 'esdevenir vermell' per confusió secundària amb πορφύρα.²

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *porpra*; esp. *púrpura*; fr. *pourpre*; it. *porpora*; oc. *porpra*; port. *púrpura*; rom. *purpură*.³

DERIVATS

purpureus (*adj.*).

SIGNIFICAT

'porpra'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

957 DipOsona 789, p. 602 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 303, p. 256); *inventari*: Stola una cum argento et suo phanone, capas grezeschas V, curcibaldos grezeschos IIII, et unum de purpura, et alium de cendato, et de pallio VII, et gonna I.

1066 Junyent, *Oliba* Not. 14, p. 415; *inventari*: Casulas purpureas IIII, duas ex ipsis cum auro, alia de fres; de pallis III; de castanea II; alias casulas feriales, II de castaneo, lineas IIII; casulas quadragesimales X, et alia alba nova; stolas fresades VIII, cum suis zones; et alias stolas de palio X, et alia de castanea et alia linea; stolas cotidianas VIII; manipols V; stolas quadragesimales VI cum suis manipulis; colobium; dalmaticas fresades LXXII, purpureas III; ex palio alias III, alia orton, et unam de oued ornatam de purpura.

¹ Es tracta del corn comú (*murex trunculus*).

² Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. πορφύρω.

³ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *purpura*.

[post V 1068] CDipÀger I 89, p. 334; *inventari*: Et kapa I reblia coperta de beraga et manegas armelinas et grissas et de guai mantre et de gola qui se tenebant in alia pellicia; et brisal I purpura feminine; et capa de oztori tota facta cum auro et chapud ligamine de auro.

1082 CSCugat II 708, p. 371; *adveració testamentària*; *scriptor Iohannes presbiter*: Et ad Geraldus ebdomedarii, brissallo I de purpura, et ad Isarnus de s. Petri ipsum suum superpellicium de osturino.

1095 Bach, ACSolsona 350, p. 221; *reconeixement*; *scriptor Raimundus lector et canonicus*: Et dederunt mihi unum mulum et unam obtimam tunicam ex lana de presseto rubro paratam ex omnibus partibus purpura.

1163 CSCreus 109, p. 111 (Papell, *DipSantesCreus* 105, p. 186); *compravenda*; *scriptor Petrus de Corron*: Accipimus a te pro hac uenditione pelles unas uaires nouas, coopertas de purpura et II cislatones bonos et II pelliceas rubeas bonas.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 47v: purpura – quasi porphira dicta ab altitudine coloris sui quia eo altius eleuata fuerit eo amplius natiuum colorem exprimit si uera fuerit. Aliter: Sunt pisciculi parui in mari concas nomine quia ex omni parte collo inesi (*sic*) emittunt guttas sanguinis⁴ purpurei de quo tingitur lana ultra marita et inde conficitur purpura

Riuipullensis 74, f. 46r: murex – piscis marinus qui et concas dicitur ex cuius sanguine tingitur purpura

Riuipullensis 74, f. 46v: ostrum – purpura

Riuipullensis 74, f. 59r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 325): coco –purpura

Fonts

Riu. 74, f. 46r ex Laistner, *Scholica*, p. 442: purpura – quasi porphira dicta ab altitudine coloris sui, quia quo altius eleuata fuerit, eo amplius natiuum colorem exprimit, si uera fuerit (*uid. etiam Isid. Etym.* 12, 6, 50: Murex cochlea est maris, dicta ab acumine et asperitate, quae alio nomine conchilium nominatur, propter quod circumcisa ferro lacrimas purpurei coloris emittat, ex quibus purpura tingitur: et inde ostrum appellatum quod haec tinctura ex testae humore elicitur)

Riu. 74, f. 46r cf. *Gloss.* IV 120, 34; 259, 40; 366, 48; V 312, 20; 371, 44: murex – regalis purpura; IV 120, 33; 539, 51: murice – genus purpurae; IV 460, 26: purpura – murice; *Isid. Etym.* 12, 6, 50

⁴ -nis cancel·lat amb tinta vermella.

Riu. 74, f. 46v ex GlossAnsil. p. 405, 605: ostrum – purpura regalis; p. 418, 104: ostro – purpura; 109: ostrum – purpura (uid. etiam Isid. Etym. 19, 28, 3-4:⁵ Ostrum, quod pro colore purpurae temperatur. Conchylia autem sunt maris, quae circumcisa ferro lacrimas purpurei coloris emittunt: his collectis color purpureus temperatur)

Riu. 74, f. 59r cf. Isid. Etym. 19, 28, 1: κόκκον Graeci, nos rubrum seu uermiculum dicimus; est enim uermiculus ex siluestribus frondibus

Alia: Isid. Etym. 19, 28, 5: Purpura apud Latinos a puritate lucis uocata. Apud Graecos autem πύρφυρα dicitur cum adspiratione, apud nos purpura sine adspiratione

COMENTARI

Com en grec, el llatí *purpura* designa tant el múrex com la tinta que se n'extreu, i la tela o vestit tenyit d'aquest color.⁶ El seu ús està molt estès⁷ i ja l'empren autors com Virgili, Plini, Ciceró o Sèneca, entre d'altres.⁸ D'altra banda, també fa referència a un ornament de porpra, insígnia de les altes magistratures o de la reialesa;⁹ en aquest sentit, és un símbol de poder. Entre els cristians també designa, en sentit figurat, el color porpra de la sang de Crist i dels màrtirs,¹⁰ així com un ornament de porpra sobre la roba,¹¹ sentit que es manté en llatí medieval.¹² Referit al color porpra, apareix molt sovint a la Vulgata,¹³ especialment a l'Èxode.¹⁴

A l'àmbit dels diplomes catalans, es documenta l'ús de *purpura* des de mitjan segle X fins a finals del segle XI, amb un darrer testimoni de l'any 1163. Al corpus analitzat, *purpura* va sempre referit a peces de vestir, i es combinen tant la forma substantiva com l'adjectiva (*purpureus, -a, -um*).¹⁵ Així doncs, trobem un *curcibaldum de purpura* (doc. 957), una *dalmatica de oued ornatam de purpura* (doc. 1066), un *brisal de purpura feminine* (i un *brissallo de purpura*; docs. [post V 1068] i 1082), una *tunica ex lana de presseto rubro paratam ex omnibus partibus purpura* (doc. 1095) i, finalment, unes *pelles*

⁵ El capítol 28 es titula *De coloribus uestitum*.

⁶ Sobre les diverses tonalitats a les quals es pot referir, cf. J. André, *Étude sur les termes de couleur*, pp. 90-102.

⁷ Cf. ThLL X/2 2700, 55 et ss.

⁸ En trobem alguns exemples a VERG. *Georg.* 4, 275; PLIN. *Nat.* 9, 125; CIC. *Sest.* 19; SEN. *Phaedr.* 387, et al.

⁹ Vid., per exemple, CIC. *Sest.* 57: *rex Ptolomaeus sedens cum purpura et sceptro*; VERG. *Georg.* 2, 495: *purpura regum*; OV. *Pont.* 4, 4, 25: *purpura Pompeium summi uelabit honoris*.

¹⁰ Cf. ThLL X/2 2705, 1 et ss.

¹¹ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *purpura*.

¹² Cf. Niermeyer et Du Cange s. u. *purpura*.

¹³ 2 Par 2, 7; Ier 10, 9; 1 Mcc 4, 23, et al.

¹⁴ Ex 25, 4; 26, 1; 27, 16, etc.

¹⁵ Vid. supra DERIVATS.

coopertas de purpura (doc. 1163). Serveix, per tant, per a designar el color de la peça, i acompanya tant la indumentària civil (*brisa*, *tunica*) com la litúrgica (*curcibaldum*, *dalmatica*).¹⁶ Només en una ocasió (doc. 1095) va referit a un ornament de porpra sobre la roba (*unam optimam tunicam ex lana de presseto rubro paratam ex omnibus partibus purpura*).¹⁷

Als glossaris contemporanis, es documenta la presència de *purpura* a la definició dels vocables *murex*, *ostrum* i *coco*,¹⁸ fet que indica que *purpura* era un terme prou conegut.

¹⁶ Sobre aquests tipus de vestits, uid. Trias, *Terminologia tèxtil*, pp. 188-190 (*brisa*), 194-195 (*tunica*), 325-327 (*curcibaldo*) i 327-335 (*dalmatica*).

¹⁷ Per a més informació sobre l'ús de *purpura* a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, uid. Trias, *Terminologia tèxtil*, pp. 452-455.

¹⁸ Vid. supra GLOSSARIS.

romphaea (subst.)

VARIANTS

romphe-

FORMES

romphea

ETIMOLOGIA

gr. ῥομφαία (subst. fem.), 'llarga espasa de doble fil d'origen traci',¹ d'on passa a significar, en general, 'llança' o 'espasa'. Atestat a la versió grega dels Septuaginta,² en grec patristic adopta també un sentit figurat.³

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

SIGNIFICAT

'espasa' (sentit figurat)

TESTIMONIS DOCUMENTALS

979 Baraut, *DocUrgell* 12 (Urgellia 8, p. 127); *donació; scriptor Sala Mir presbiter*: Et si quis ullus homo quisque malicia ductus aut superbia inflatus aut regio imperio aut principum potestas aut alicuiuslibet homo ista carta ecclesiastica inrumpere conaberit aut infringere uoluerit aut ad seruiantes Sancte Marie Sedi Vico Orgilitense subiectione subtraere uoluerit hoc comunimus et adiuramus per indesecabilem (*sic*) Trinitatem, ut non hoc ualeam uindicare sed in primis romphea ira Dei omnipotentis percussus intereat et in iudicio uenturo ereditatem celestem caruisse se agnoscat.

988 CSCugat I 223, p. 189; *donació; scriptor Bonushomo leuita*: Quod si nos donatores, aut ullus prepotens, seu alicuius homo, qui contra hanc donacione a nobis ad supra prefato cenobio facta et concessa, uenerit et consurrexerit ad inrumpendum, sit illis primum iram Dei omnipotentis collata, et urguat super eis celestis romphea ad perdendum et ad dissipandum, et a congregacione christianorum semper efficiantur exules.

¹ Cf. PLUT. *Aemil.* 18.

² Cf. Lampe, *PGL*, s. u. ῥομφαία.

³ En un altre sentit, aquest terme designa també el 'ratpenat'; cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. ῥομφαία, et Byzantinischen Gräzität s. u. ῥομφαία.

GLOSSARIS

Riuipullensis 59, f. 300v: ropriea – graduius (SIC)

Parisiensis Lat. 609, f. 11v (Alturo, *Glosario en escritura visigòtica*, p. 199): romfea – gladium in Latinum sonat etam (SIC) ubi in Genesi dicitur gladius, flameus adque uersatilis, in Greco romfea ponitur⁴

Fonts

Riu. 59, f. 300v *ex Gloss.* IV 164, 41: romphaea (uel romfea) – gladius; IV 462, 31: romphaea (uel romfea) – gladius; IV 280, 50: rumphea – gladius; V 545, 31: rumphea – gladium; IV 564, 1: rumfeum – gladium

Par. Lat. 609, f. 11v *ex Gloss.* V 144, 46: romphaea (uel romfea) – gladium in latino sonat: nam ubi in Genesi dicitur gladius flammeus atque uersatilis, in Graeco romfea ponitur

Alia: Isid. Etym. 18, 6, 3: Framea uero gladius ex utraque parte acutus, quam uulgo spatam uocant. Ipsa est et romphea. Framea autem dicta quia ferrea est: nam sicut ferramentum, sic framea dicitur; ac proinde omnis gladius framea; *GlossAnsil.* p. 253, 42: framea – romp[hae]a, gladius; p. 500, 116: romphea – ipsa est framea; *Gloss.* IV 564, 2: rumphea – spata; V 578, 8: rumpiae – hastae

COMENTARI

El grec ῥομφαία ha donat lloc a dos préstecs en llatí; tots dos són substantius femenins i tenen el mateix significat. D'una banda, el llatí *rumpia* és un préstec antic fet per via oral, ja testimoniats a Enni⁵ i definit per Aulus Gel·li.⁶ D'altra banda, *romphaea*, és un préstec tardà atestat, per exemple, a Claudià⁷ i a la Vulgata,⁸ a més d'aparèixer a diverses glosses i a Isidor,⁹ així com a altres autors cristians.¹⁰

Pel que respecta al nostre corpus, el mot *romphaea* apareix en dues donacions de finals del segle X, en tots dos casos inserit a la fórmula d'imprecació.¹¹ S'empra en sentit figurat per a designar l'espasa celeste (*celestis romphea*), la ira divina (*romphea ira Dei*) que recaurà sobre els infractors.

⁴ Cf. Gn 3, 24: *flammeum gladium, atque uersatilem*; la versió grega diu: τὴν φλογίνην ῥομφαίαν τὴν στρεφομένην.

⁵ ENN. *Ann.* 390; cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *rumpia*.

⁶ GELL. 10, 25, 4: *Item rumpia genus teli est Thraeciae nationis, positumque hoc uocabulum in Quinti Enni annalium XIV.*

⁷ CLAUD. *Carm. min.* 50, 9.

⁸ Apc 2, 12: *et angelo Pergami ecclesiae scribe haec dicit qui habet rompheam utraque parte acutam.*

⁹ Vid. supra GLOSSARIS.

¹⁰ Per exemple, AUG. *Epist.* 149, 12; PRUD. *Perist.* 5, 189; HIER. *Epist.* 60, 3.

¹¹ Sobre aquesta part del document, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

Finalment, cal dir que una de les dues aparicions de *romphaea* es deu a Bonsom de Barcelona,¹² el qual insereix hel·lenismes a les fórmules d'imprecació en diverses ocasions.¹³

¹² Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.3.

¹³ Cf. s. uu. *barathrum*, *chelydrus* et *ergastulum*.

sarcophagus (subst.)

FORMES

sarcophago

ETIMOLOGIA

gr. σαρκοφάγος (adj.), ‘carnívor’, ‘que menja carn’. En sentit figurat també designa qualsevol cosa que consumeixi la carn i, en particular, una pedra calcària que consumeix la carn (σαρκοφάγος λίθος), la qual cosa explica l’evolució semàntica del terme fins a adoptar el sentit de ‘tomba’, ‘sarcòfag’. Es forma a partir del substantiu σάξ, ‘carn’, i del verb φάγομαι, ‘menjar’, ‘devorar’.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *sarcòfag*; esp. *sarcófago*; fr. *sarcophage*;¹ it. *sarcofago*; oc. *sarcofag*; port. *sarcófago*; rom. *sarcofag*.

SIGNIFICAT

‘sarcòfag’, ‘sepultura’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

972 DipOsona 1127, p. 817 (Ordeig, *Dotalies* 90, p. 214; DipManresa 92, p. 103); *acta de consagració (Sant Benet de Bages)*; *scriptor Sunierus sacer*: Ipse uero Salla, post aliquantos dies febre a Deo [corre]ptus, congregatis cunctis liberis eius, docuit eos fidem habere in Deo et principi terre et [christianitati] cuncte, si fieri [posset, pacem habere. Et post hec omnia signata cum] confessione Dei, aerectis in caelum oculis, [et sic animam] Deo reddidit, quam donauit, et sic in senec[tute bona appositus est] ad populum suum. Filii quoque eius et filie [...] planxerunt eum [inconfuse cum omni fami]liatumulaueruntque corpus eius cum antistite nepote Wisado, qui ibidem confluxerat cum [presbiteris et clericis quos enumerat ipsa] beata memoria, in sarcophago ex la[pillo pro]cauaco iuxta [aedem] atrii iam suprataxati.

GLOSSARIS

Riuipullensis 59, f. 300v: sarcophagus – eo quod corpora ibi ponantur. Sartia enim Grece caro. Fagus comedere dicitur²

¹ Vid. etiam *sarcueil, cercueil*, ‘taüt’ (cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *sarcophagus*).

² Vid. etiam *Riuipullensis* 74, f. 37v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 363): *phagos – cibus unde est illud “phagos emerinos artos kei tyros keinon” hoc est dicere cibus cotidianus panis et caseum et uinum*, et *Riuipullensis* 74, f. 67v (Alturo, *Glossa* VI, p. 71): *carnem – greci sarcian uocant*.

Fonts

Riu. 59, f. 300v *ex Isid. Etym.* 15, 11, 2: Tumulus dictus quasi tumens tellus. Sarcophagus Graecum est nomen, eo quod ibi corpora absumantur; σάρξ enim Graece caro, φαγεῖν comedere dicitur

Alia: Isid. Etym. 16, 4, 15: Sarcophagus lapis dictus eo quod corpora defunctorum condita in eo infra quadraginta dies absumuntur; σορός enim Graece arca dicitur, φαγεῖν comedere. Nascitur autem in Troade, fissilique uena scinditur. Sunt et eiusdem generis in oriente saxa, quae etiam uiuentibus alligata erodunt corpora

Gloss. II, p. XII: sarcophagus – sepulchrum graece ita appellatum, quod significat carnes manducans. Graece enim caro sarcos, fagin dicitur manducare; *Gloss.* IV 389, 11: sarcophagum – arca corporalis; *Isid. Etym.* 8, 11, 85: arca, in qua mortuus ponitur, quam sarcophagum uocant

COMENTARI

Pel que fa al seu pas a la llengua llatina, *sarcophagus* es manté, d'una banda, com a adjectiu, 'que consumeix les carns',³ juntament amb *sarcophagus lapis*, 'pedra sarcòfaga' (que serveix de tomba i consumeix les carns)⁴ i, de l'altra, com a substantiu masculí, ja amb el sentit de 'tomba', 'sarcòfag'.⁵ Així doncs, el substantiu *sarcophagus* designa l'arca, originàriament de pedra, destinada a contenir el cos d'un difunt.⁶ Es tracta d'un terme que fou utilitzat per autors cristians com Agustí o Prudenci,⁷ i que és explicat per Isidor en més d'una ocasió.⁸ Al llarg de la història, els sarcòfags han estat utilitzats per diverses civilitzacions per a sepultar els seus morts, però a l'Alta Edat Mitjana es convertiren progressivament en quelcom rar que s'usava únicament en les tombes més singulars. Més freqüent, en canvi, era excavar les sepultures sota el paviment, del qual sobresortia un fals sarcòfag, sovint ornamental, amb escultures de baix relleu i inscripcions.⁹

Pel que fa al corpus analitzat, hem documentat el mot *sarcophagus* una única vegada a l'acta de consagració de l'església de Sant Benet de Bages.¹⁰ Aquest document, atribuït al comte-bisbe Miró Bonfill, s'inicia amb un llarg i elaborat preàmbul que conté nombroses referències a passatges bíblics; destaquen especialment els exemples bíblics

³ PLIN. *Nat.* 28, 140.

⁴ PLIN. *Nat.* 2, 211; 36, 131.

⁵ IUV. 10, 172; DIG. 11, 7, 37.

⁶ Paral·lelament el terme s'especialitza amb el significat de 'reliquiari'; cf. Du Cange, Niermeyer et Blaise, *Lexicon*, s. u. *sarcophagus*.

⁷ AUG. *Serm.* 102, 2: *et positi sunt in pretiosis sarcophagis*; PRUD. *Cath.* 3, 201-203: *spes eadem mea membra manet, / quae redolentia funereo / iussa quiescere sarcophago*.

⁸ Vid. supra GLOSSARIS.

⁹ Cf. *Sacralia Antiqua*, s. u. *sarcòfag*.

¹⁰ Sobre aquest document, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

de construcció de temples i altars en honor a Déu que serveixen per a justificar la necessitat de la creació d'un nou temple, alhora que confereixen gran solemnitat al document. A continuació, l'acta es trasllada al terreny de la realitat i narra la història de la fundació del monestir per part de Sal·la i la seva esposa Ricarda. Sal·la fou veguer dels comtes Sunyer I de Barcelona (911-947) i el seu fill i successor Borrell II. Des de l'any 925 actua al Bages i a l'Anoia, i el 950 decidí fundar el monestir de Sant Benet de Bages; va comprar el territori on s'edificaria el monestir i anà a Roma a demanar l'aprovació i protecció papal. Féu diverses donacions alodials al monestir, tasca que continuaria el seu fill Isarn, però morí abans de la seva consagració l'any 972. Tant Sal·la com la seva esposa foren enterrats al monestir bagenc. Així doncs, l'acta ens explica que Sal·la, *diuinitus inspiratus*, volgué edificar un temple consagrat al Senyor; trobà el lloc adequat i hi féu bastir el temple amb els seus altars;¹¹ la seva pietosa muller Ricarda en fou també protectora i li proporcionà or i argent, hàbits per als monjos i sacerdots, terres, i tot allò que el monestir pogués necessitar.¹² Sal·la, quan es veié malalt i a punt de morir, just abans d'entregar la seva ànima a Déu, féu reunir els seus fills i els ensenyà a tenir fe en Déu. Aquests el planyeren i, juntament amb els seus familiars, li donaren sepultura. L'hel·lenisme *sarcophagus*, per tant, és utilitzat en el present document per a designar la sepultura de Sal·la, el qual fou enterrat al costat del monestir.

¹¹ *Inuenit locum in proprio prediolo agnouitque locum aptum et a Deo helectum ibique fundamenta posuit, aedes diligenter instruxit atque altaria digno opere mirifice aerexit.*

¹² *Ricardis eius uxor a seculo emicuit, uere matrona religiosa inter omnes coniugatas, sanctimoniis et obsecrationibus seruiens sacerdotibus clericisque atque pauperibus propter amorem Dei peruigilans aecclesiam Dei nocte hac die relinquensque uiro propter amorem Dei, eo quod esset nimium timorata Deo, omnia quod habere potuerat in auro et argento uestesque ac predia uel possessiones ad utilitatem ipsius templi.*

satrapes (subst.)

VARIANTS

satrapi-, satrap-

FORMES

satrapiis; satrapum

ETIMOLOGIA

gr. σατραπης (subst. masc.), 'sàtrapa' (governador de província a l'Imperi Persa);¹ en sentit figurat, fa referència a un 'home molt ric'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *sàtrapa*; esp. *sátrapa*; fr. *satrape*; it. *satrapo*; port. *sátrapa*; rom. *satrap*.²

SIGNIFICAT

'noble', 'pròcer'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1002 Junyent-Ordeig, *DipVic* 669, p. 18; *restitució*; *scriptor Fruia monachus et sacer*: Domnus Ermengaudus comes, qui ibi aderat presidens equaleque regimen pollens, siue etiam satrapum multitudo ac religiosorum episcoporum coadunatio.

1083 Baraut, *DocUrgell* 984, Urgellia 7, p. 109 (Baraut, *CartAndorra* I 31, p. 138); *donació*; *scriptor Reimundus sacer rogitus*: Quem uero hec omnia sicut superius scriptum est sic donamus uel concedimus domine nostre Dei genitrici Marie eiusque kannonice totum ab integrum sine ulla reseruacione, quia nec nos supra scripti nec filii nec filie nostre nec ullus comes uel comiti, qui post nos futuri erunt, nec ulla posterita nostra, nec ullus pontifex qui in presenti modo est uel postea futuri erunt, nec ullus proconsul uel iudex, nec ulli nobili uel ignobili homines uel satrapiis, nec ullus assesor uel saio, nec ulla persona clericorum, archidiaconorum uel aliorum nobilium hec donacio quem nos facimus uel concedimus non possimus uel possint annullari uel retro conuerti.

¹ De fet, es tracta d'un préstec a l'iranià **xšaθra-pā-*, que significa 'protegent el país'; cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. σατραπης.

² En general, es manté com a terme culte o literari, tot i que en castellà, per exemple, també pot tenir una accepció col·loquial (cf. DRAE s. u. *sátrapa* 2).

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 27r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 319): satrape – prefecti reges persarum

Fonts

Riu. 74, f. 27r ex *GlossAnsil.* p. 509, 559: satrapae – perfecti Persarum; 560: satrapae – reges Persarum; *Gloss.* IV 282, 7; V 146, 37; 242, 32: satrapae – praefecti Persarum; V 330, 31: satrapae – praefecti Persarum sunt; IV 167, 9: satrapae – praefecti Persarum aut Filistinorum; IV 564, 33: satrapae – praepositi Persarum uel praefecti

Alia: *Gloss.* IV 389, 8: satrapes – iudices, honorati; *GlossAnsil.* p. 509, 558: satrapes – sapientes; *Gloss.* V 146, 32: satrapes – sapientes; *GlossAnsil.* p. 509, 561: satrapae – seniore

Gloss. IV 422, 46: satrapa – praefectus, qui est pecuniae praeses

COMENTARI

Terme poc usual en llengua llatina, el substantiu *satrapes* (també *satrapa* o *satraps*)³ està documentat en repetides ocasions a la Vulgata.⁴ El seu sentit originari de governador persa s'ha mantingut notablement a les glosses, tot i que a l'Edat Mitjana s'especialitza per a designar els personatges nobles, sobretot en plural.⁵

Quant a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, hem documentat l'ús d'aquest mot en dues ocasions. D'una banda, a la restitució de l'alou del castell de Sacama al monestir de Santa Maria de Ripoll (doc. **1002**), es llisten els personatges presents a l'acte, entre els quals es citen el comte Ermengol d'Urgell, diversos pròcers o nobles (*satrapum multitudo*) i un seguit de bisbes (*episcoporum coadunatio*) que s'enumeren a continuació. Així doncs, es reuneixen els representants del poder civil i eclesiàstic. D'altra banda, el segon document (doc. **1083**) és una donació que fa el comte Ermengol IV d'Urgell a la canònica de Santa Maria de la Seu d'Urgell. A la fórmula d'imprecació, on s'especifica que ningú no ha d'incomplir allò estipulat al contracte,⁶ es llisten diverses categories de persones, a saber, comtes, bisbes, jutges, clergues, etc.; entre els elements de l'enumeració s'hi troben els nobles, els homes de baixa naixença i els pròcers (*nec ulli nobili uel ignobili homines uel satrapiis*). Així doncs, al corpus estudiat

³ Cf. Gaffiot s. uu. S'empra, com en grec, per a designar un governador de província entre els perses.

⁴ *Idc* 3, 3; 16, 8; 1 *Reg* 5, 8; 6, 5; 29, 2, etc.; 4 *Reg* 18, 24; 2 *Par* 9, 14; 1 *Esr* 8, 36; *Est* 3, 12; *Dn* 3, 2; 6, 1; 6, 4, etc.

⁵ Cf. Du Cange s. u. *satrapa*; Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *satrapes* 2; Blaise, *Lexicon*, s. u. *satrapa*.

⁶ Sobre les fórmules d'imprecació, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

el substantiu *satrapes* pren el significat de 'noble', 'pròcer', és a dir, persona pertanyent a un estament elevat de la societat catalana del moment.

scenopegia (subst.)

VARIANTS

scenoph-

FORMES

scenophegie¹

ETIMOLOGIA

gr. σκηνοπηγία (subst. fem.), ‘acció de vestir una tenda’ o ‘construcció d’un niu’. Deriva del verb σκηνοπηγέω, ‘plantar una tenda’, en particular parlant de la festa dels Tabernacles entre els jueus. Ambdós termes estan formats a partir del substantiu σκηνή, ‘barraca’, ‘tenda’, i del verb πηγνυμι, literalment ‘fixar’, ‘enfonsar’, i més específicament, ‘construir’. A banda d’aparèixer a les Sagrades Escripures,² σκηνοπηγία és emprat pels autors patristics grecs per a referir-se a la festa jueva dels Tabernacles.³

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

Sí que es documenta, en canvi, el primer terme σκηνή: cat. *escena*; esp. *escena*; fr. *scène*; it. *scena*; oc. *scèna*; port. *cena*; rom. *scenă*.

SIGNIFICAT

‘consagració o dedicació d’un temple o església’⁴

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1079 Ordeig, *Dotalies* 241, p. 245 (Baraut, *ActUrgell* 70, Urgellia 1, p. 149); *acta de consagració (Sant Esteve d’Olius); scriptor lator legis ac iuris Ermengaudus: Et rite peractis, ut mos et ordo exigit, cunctis presentis scenophegie mysteriis et sanctificatis ac delibutis aris efusione untioneque chrismatis, et intra sancta altaria pignoribus sanctorum sanctique reliquiis reconditis et proprio sigillo signatis ac super aris impositis coopertisque indutis et, ut ordo catholicorum sanctorumque patrum docet et mos ac norma exigit, cunctis negotiis eiusdem rei competentibus digne ac laudabiliter*

¹ No confondre amb les formes *cenofia* i *cenofhegie*, emprades en lloc del substantiu *coenobium*, ‘monestir’, a dos documents del Cartulari de Sant Cugat del Vallès (944 CSCugat I 23, p. 23: *hoc helegi mihi bona uolumptas ut tibi domum s. Cucufati cenofia donacionem facere deberem*; 976 CSCugat I 114, p. 113: *donatores sumus domum s. Cucufati martir cenofhegie, uel eius seruientes*).

² Dt 16, 16; 31, 10; Mcc 1, 9; σκηνοπηγίας; Io 7, 2; σκηνοπηγία, etc.

³ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. σκηνοπηγία 2.

⁴ El mateix significat té *encaenia*; cf. s. u.

et pleniter celebratis et consumatis, idem pontifex iam suprafatus cecinit missam supra memorato altare sanctissimi martiris Christi Stephani et ad eandem missam post lectum euangelium fecit isdem presul uerbum in ecclesie ad populum.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 68r (Alturo, *Glossa VI*, p. 72): cenofegia – tabernaculorum dedicatio interpretatur. Cena enim grece tabernaculum dicitur

Riipullensis 59, f. 293r (Llauró, *Glosarios 3*, p. 372): scenophegia – fabricatio uel constructio templi

Parisiensis Lat. 609, f. 9r (Alturo, *Glosario en escritura visigótica*, p. 197): scenofegia – cum tabernacula a Iudeis fingantur ob memoriam tauernaculorum. Scene enim tabernaculum dicitur. Hec Iudeorum hec Iudeorum (*sic*) sollemnitas septembrio mense celebratur⁵

Fonts

Riu. 74, f. 68r; *Par.* Lat. 609, f. 9r *ex Isid. Etym.* 6, 18, 9: Scenopegia solemnitas Hebraeorum, de Graeco in Latinum tabernaculorum dedicatio interpretatur; quae celebrabatur a Iudaeis in memoriam expeditionis, cum ab Aegypto promoti in tabernaculis agebant, et ex eo scenopegia. Σκηνη enim Graece tabernaculum dicitur. Quae sollemnitas apud Hebraeos Septembri mense celebrabatur; 18, 43: apud Hebraeos tabernaculorum dedicatio a similitudine domiciliorum σκηνοπηγία appellabantur

Riu. 59, f. 293r *ex Gloss.* IV 283, 32: scenopegia – templi fabricatio et cum tabernacula figuntur mense Septembrio; *Gloss.* IV 566, 34: scenopegia – casa aut tabernaculorum uel templi fabricatio; V 330, 58: scenopegia – tabernaculorum fictio uel casa

Alia: GlossAnsil p. 511, 109: scenop[h]egia – dies festi quibus Iudaei casas faciunt; *Gloss.* V 243, 13: scenopegia – dies festi quibus Iudaei casas faciunt

GlossAnsil p. 511, 110: scenop[h]egia – casa uel tabernacula; *Gloss.* IV 168, 7: scenopegia – casa uel tabernacula

Gloss. II 558, 44: tabernaculorum dedicatio – σκηνοπηγία; V 388, 52: scenopegia – sollemnitas tabernaculorum

COMENTARI

L'hel·lenisme *scenopegia* designa la festa jueva dels Tabernacles, un ritus hebreu que commemora l'expedició del poble jueu pel desert quan, després de la sortida d'Egipte, habitaven en tabernacles. El terme penetra a la llengua llatina a través de la traducció

⁵ Vid. etiam *Riipullensis* 74, f. 57r (Casas, *Vocabulari*, p. 455): CKHMΩNA – tabernaculum (ex Laistner, *Scholica*, p. 448); *Riipullensis* 74, f. 57r (Casas, *Vocabulari*, p. 456): CKHNOMAΘA – tabernacula (ex Laistner, *Scholica*, p. 449); *Riipullensis* 59, f. 300v: scena – enim grece tabernaculum sonat.

de la Bíblia grega i dels autors patrístics grecs. Així doncs, el trobem a la Vulgata⁶ alhora que és emprat per alguns autors cristians.⁷

Pel que respecta al corpus analitzat, hem documentat l'ús d'*scenopegia* a l'acta de consagració de l'església de Sant Esteve d'Olius, redactada per Ermengol Bernat d'Urgell.⁸ Aquest hel·lenisme havia estat descrit per Isidor de Sevilla, el qual el tradueix com *tabernaculorum dedicatio*; observem que diverses glosses recullen la definició isidoriana, alhora que trobem descripcions del tipus *fabricatio uel constructio templi*.⁹ En la present acta de consagració, per tant, sembla que el terme *scenopegia* s'utilitzi per a designar els ritus de consagració de l'església.

⁶ 1 Mcc 10, 21: *et induit se Ionathas stolam sanctam septimo mense anno centesimo sexagesimo in die sollemni scenophegiae.*

⁷ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *scaenopegia*.

⁸ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.2.

⁹ Vid. *supra* GLOSSARIS.

sceptrum (subst.)

FORMES

sceptrum

ETIMOLOGIA

gr. σκήπτρον (subst. neut.), 'bastó'; deriva del verb σκήπτομαι, que significa 'recolzar-se', en sentit propi o figurat. Per tant, σκήπτρον significa primàriament 'bastó sobre el qual hom es recolza', però també pren el sentit de 'bastó de comandament', això és, 'cepre', insígnia del poder reial o judicial. Aquest mot és emprat sobretot en poesia, mentre que el seu equivalent en prosa és βακτηρία.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *cepre*; esp. *etro*; fr. *sceptre*; it. *scettro*; oc. *scèpre*; port. *etro*; rom. *sceptru*.

DERIVATS

sceptriger (*adj.*).

SIGNIFICAT

'cepre'; 'poder', 'autoritat'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

953 DipRosselló 340, p. 320 (Ordeig, *Dotalies* 70, p. 171); *acta de consagració (Sant Germà de Cuixà)*; *scriptor Daniel presbiter*: Cunctipotenti regi gubernanti siue presidenti in arche poli, qui principio ex nichilo Verboque creans omnia seduleque gubernans, sceptrum regimen perpetim affatimque ineffabiliter possidens.

972 DipOsona 1127, p. 817 (Ordeig, *Dotalies* 90, p. 213; DipManresa 92, p. 102); *acta de consagració (Sant Benet de Bages)*; *scriptor Sunierus sacer*: Apostoli uidelicet eius disseminati sunt per orbem, regni monarchiam deuinentes, sceptrum mundi regentes per omnia in nomine Christi.

1017 Pons, *Canònica agustiniana* 3, p. 29; *acta fundacional*; *scriptor Wielmus sacer*: Quatenus pro nostrorum labe criminum ibidem Domino digne militantes semper exorare delectet atque per eorum assiduis precibus et bonorum operum exhibitionibus qui ibi assidue Domino militaturi sunt pateat regna superna pio institutori domino

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. σκήπτομαι; cf. s. u. *baculus*.

pape B[enedicto] sceptrum mundi bene regenti et una cum pastore nobis ab ipso concesso promereatur scribi in celesti libro.

1058 Baraut, *ActUrgell* 66, Urgellia 1, p. 143 (Ordeig, *Dotalies* 204, p. 181); *acta de consagració (església de Sant Pere del castell de Camarasa)*: Instinctu pariter atque iussu domni Reimundi piiss[imi] principis Barchinonensis et marchionis prepotentis necnon imperatu domne Almodis predicabilissime eius coniugis, principale sceptrum sub memorato principe strenue tenentis, acta est aput castrum cui Camarasa uocabulum dudum inditum est.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 19v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 343): sceptrum – uirga regalis

Riuipullensis 74, f. 20r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 344): scepra – uirga regia

Fonts

Riu. 74, f. 19v *ex GlossAnsil.* p. 511, 115: sceptrum – uirga regalis; 116: sceptron – sceptrum, id est regnum uel uirga regalis, Graece; *Gloss.* IV 167, 18; 283, 29; 463, 20; 566, 41; 571, 41; V 331, 5; 420, 25; 429, 8: sceptrum – uirga regalis; V 147, 14: sceptrum – σκῆπτρον, id est regnum uel uirga regalis; IV 389, 31: sceptrum – regalis uirga aurea; V 213, 26: isceptra – uirga regalis; III 170, 40: uirga regalis – σκῆπτρον

Alia: Gloss. IV 566, 42: scepra – regiam potestatem

COMENTARI

El llatí *sceptrum* és un un préstec del grec σκῆπτρον,² ja emprat en llatí clàssic amb el significat de ‘cepre’,³ i amb el sentit figurat de ‘tron’, ‘reialme’, ‘reialesa’;⁴ per extensió, s’empra com a sinònim de ‘supremacia’, ‘poder’.⁵ Posteriorment, apareix en diverses ocasions a la Vulgata,⁶ però el seu ús no està gaire estès entre els autors cristians. En llatí medieval, s’especialitza per a designar el bastó del pelegrí que va a Jerusalem.⁷ Observem que apareix amb certa freqüència als glossaris, essent la definició més estesa la de ‘bastó reial’.⁸

² Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *sceptrum*.

³ Especialment en prosa, com ara a CIC. *Sest.* 57 o QUINT. *Inst.* 9, 3, 57.

⁴ Més aviat en poesia, per exemple a VERG. *Aen.* 1, 78; 253 o OV. *Met.* 15, 585.

⁵ Per exemple, LUCR. 3, 1038.

⁶ Alguns exemples a Gn 49, 10; Nm 18, 2; Est 14, 11; Ez 19, 11; 20, 37, et al.

⁷ Cf. Blaise, *Lexicon*, s. u. *sceptrum* et Du Cange s. u. *sceptrum* 3.

⁸ Vid. supra GLOSSARIS.

Pel que fa a la nostra documentació, *sceptrum* apareix a les actes de consagració de Sant Germà de Cuixà, de Sant Benet de Bages⁹ i de l'església de Sant Pere del castell de Camarasa, i a l'acta fundacional del bisbat de Besalú. A tots els testimonis s'usa com a símbol de supremacia o poder, referit ja sigui al poder diví (docs. 953, 972 i 1017) ja sigui al poder reial o comtal (doc. 1058).

A propòsit dels derivats, als epitafis dels comtes enterrats a Ripoll, obra de l'abat i bisbe Oliba, llegim el següent:

Hinc comes egregia, princeps, hac conditur urna.

Nomen AVE referens, prolis honore uigens.

Stemmate sceptrigero potiatum munere diuo:

Eruta supplicii, polleat aucta bonis.¹⁰

L'adjectiu compost *sceptriger* (o *sceptrifer*) significa 'que porta el ceptre', 'portador de ceptre', i està format a partir del substantiu *sceptrum* i del verb *fero* o *gero*, 'portar'.¹¹ Ja el trobem documentat en època clàssica¹² i és emprat per Agustí per a referir-se a un personatge del mite maniqueu.¹³ No n'hem trobat cap testimoni als glossaris d'origen català, però donat que es troba recollit al *Glossarium Ansileubi*, no podem descartar la possibilitat que formés part d'un glossari avui dia no conservat.

⁹ Aquest document s'atribueix a Miró Bonfill; uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

¹⁰ **ante 1008** Junyent, *Oliba* Tex. 2, p. 305. Sobre Oliba i les seves composicions poètiques que inclouen hel·lenismes, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

¹¹ Cf. *GlossAnsil.* p. 511, 113: *sceptri[ger] – sceptrum regens* (pro *gerens?*), *id est portans*.

¹² OV. *Fast.* 6, 480: *sceptriferas*; SEN. *Med.* 59: *sceptriferis*; SIL. 16, 244: *sceptrifero*.

¹³ AUG. C. *Faust.* 15, 5: *sceptrigerum*.

scheda (subst.)

VARIANTS

sced-

FORMES

sceda

ETIMOLOGIA

gr. σχίδη (subst. fem.), ‘tros de tela o teixit’, ‘esquinçall’. Deriva del verb σχίζω, que significa ‘esquinçar’, ‘dividir’, ‘separar’.¹

FORMES ROMÀNIQUES

It. *scheda*.

Ha tingut més difusió en les llengües romàniques el llatí *schedula*:² cat. *cèdula*; esp. *cédula*; fr. *cédule*; it. *cedola*; port. *cédula*.³

DERIVATS

schedula (subst. dim.).

SIGNIFICAT

‘carta’, ‘diploma’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

962 DipGirona 351, p. 318; *acta d’elecció abacial; scriptor Wadamirus presbiter*: Exarata est autem haec sceda III kalendas iulii, imperante Lotario rege, anno VIII principatus eiusdem.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 49r: *schede – dicitur que nec dum redacte sunt in libris set habentur et emendatur in cartis*

Riipullensis 59, f. 302r: *sceda – carta scripta et proiecta*

Fonts

Riu. 74, f. 49r *ex Gloss.* V 586, 1; 657, 23; Laistner, *Scholica*, p. 444: *scedae – dicuntur quae necdum redactae sunt in libris, sed habentur et emendantur in cartis (uid. etiam Isid. Etym. 6, 14, 8: Scheda est quod adhuc emendatur, et necdum in libris redactum est; et est nomen Graecum, sicut et tomus)*

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. σχίζω.

² Vid. infra COMENTARI.

³ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *schedula*.

Riu. 59, f. 302r *ex Gloss.* IV 422, 52: *scheda* – carta scripta et proiecta; V 482, 57: *scheda* – charta scripta

Alia: GlossAnsil. p. 511, 63; *Gloss.* V 243, 10: *sceda* – carta scripta, per sola[m]

COMENTARI

El llatí *scheda* (o *schida*) significa ‘full de paper’ o, directament, ‘full’, ‘pàgina’.⁴ També es documenta la forma sense aspiració *scida* a Ciceró o a Quintilià.⁵ Es tracta d’un préstec del grec σχίδη, que significa ‘tros de tela o teixit’, ‘esquinçall’. L’evolució semàntica del terme en llengua llatina podria explicar-se pel procés de creació dels fulls de paper, fets a partir de tires tretes de la tija de la planta del paper (*Cyperus papyrus*). Així, *scheda* pren el significat de ‘full de paper’, el qual acaba simplificant-se a ‘full’ o ‘pàgina’.

Els autors cristians no van adoptar l’ús d’aquest terme, però sí que empraren el diminutiu *schedula* amb el mateix significat de ‘full’ o ‘pàgina’.⁶ D’altra banda, en llatí medieval, *scheda* va especialitzar-se amb el significat de ‘carta’ o ‘diploma’.⁷

Pel que fa a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, el substantiu *scheda* apareix en una única ocasió. En concret, el podem llegir a l’acta d’elecció de Toderic com a abat de Sant Pere de Camprodon. S’empra, com en altres textos medievals, amb el significat de ‘carta’, ‘document’, ‘diploma’. *Scheda* es troba al final del document, a la frase formular que ens diu en quina data ha estat redactat el diploma. Al llarg dels segles que abasta el nostre corpus, se solen emprar ja sigui el substantiu *c(h)arta* en l’expressió *facta est c(h)arta, scripta est c(h)arta*, ja sigui la fórmula *actum est hoc*. El fet que, en aquest cas, s’hagi recorregut a l’ús d’un sinònim com *scheda* –extret, sens dubte, d’un glossari contemporani⁸– denota la voluntat d’originalitat del redactor *Wadamirus*.

⁴ PLIN. *Nat.* 13, 77.

⁵ CIC. *Fam.* 15, 16, 1; *Att.* 1, 20, 7; QUINT. *Inst.* 1, 8, 19 (cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *scida*).

⁶ Vid., per exemple, HIER. *adv. Rufin.* 3, 2, 5; *Epist.* 124, 1; 118, 7, etc.; RUFIN. *Apol.* 2, 44 (cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *schedula*).

⁷ Cf. Niermeyer s. u. *scheda* et Blaise, *Lexicon*, s. u. *scheda* 2.

⁸ Vid. supra GLOSSARIS.

schema (subst.)

VARIANTS

scem-

FORMES

scemate

ETIMOLOGIA

gr. σχῆμα (subst. neut.). En general, significa 'forma', 'figura', 'exterior', 'aspecte' o 'actitud'; també pot referir-se a la vestimenta o a la postura o posició d'un atleta, ballarí, etc. Sol fer referència a l'aparença exterior per oposició a l'interior. Deriva, en última instància, del verb ἔχω, 'tenir', en concret, del tema amb vocalisme zero que dóna l'aorist ἔσχον.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *esquema*; esp. *esquema*; fr. *schéma*; it. *schema*; oc. *esquèma*; port. *esquema*; rom. *schemă*.²

SIGNIFICAT

1. 'model', 'semblança'
2. 'figura', 'planta', 'esquema'
3. 'edificació', 'construcció', 'estructura'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1.

972 DipOsona 1127, p. 817 (Ordeig, *Dotalies* 90, p. 213; DipManresa 92, p. 102); *acta de consagració (Sant Benet de Bages)*; *scriptor Sunierus sacer*: Coephas quoque, qui interpretatur Petrus, apostoli Antiochiam caput, ibique quatuor quaternionum annorum numerum Aecclesiam rexit. Hinc quippe urbs fortitudinis gentium dominam amplectitur Romam ibique beatus Petrus apostolus altaria aerexit in honorem sancte Trinitatis et ex hoc in omnem terram exiuit sonus. Et ascemate (*corr.* a scemate) eius cuncti apostoli fecerunt altaria.

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. ἔχω.

² Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *schema*.

2.

1043-1046 Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 372; *carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà*: Prima quoque aedes sancti sanctorum, quae et presbyterium dicitur, et ipsa planities grato opere facta; supra quam magni principis Michaelis altare in quatuor pulcherrimis columnis exagono scemate factis honore condigno statuit.

3.

1069 (1079?) Bach, *Sta. Maria de Gualter* 2, p. 218; *dotació; scriptor Iohannes sacerdos*: Predictus autem locus antiquitus ab incolis mater ecclesia honoris gratia uocitatus est, sed nunc uetustate nimia quadam parte consumptus extat. Hunc ergo locum ego prefatus Ermengaudus, comes, reedificare et nouo scemate exaltare, honorare, uel opibus ditare cupiens, in primis ad construendum locum atque ad seruitium Dei et beate Marie.

1083 Bach, *Sta. Maria de Gualter* 5, p. 222; *carta de confirmació; scriptor Bernardus Villamagne*:³ Qui locus, ut aiunt antico honore primum mater ecclesia dictus ac uocitatus, multa iam uetustate consumptus est. Hunc locum ego prefatus Ermengaudus comes reedificare et nouo scemate exaltare, honore uel opibus ditare cupiens, in primis ad construendum locum paruum ac subtilissimam census mei partem et prediorum confero.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 15r (Nicolau d'Olwer, *Glossaires Ripoll*, p. 152): cema – dicitur figura

Riipullensis 74, f. 18r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 340): scema – dicitur figura

Riipullensis 59, f. 301r: scemata lexeos – Grece figurae uerborum uel dictionum Latine. Lexos Grece, dictio Latine

Riipullensis 59, f. 301r: scema – est figura dictionis in ordine uerborum cum decore composita⁴

³ Aquest document i l'anterior fan referència al mateix, a la nova edificació de l'església de Santa Maria de Gualter (uid. infra COMENTARI).

⁴ I continua: *Figura est sicut nomine ipso datur intellegi quedam conformatio dictionis a communionem remota que interioribus oculis uelut aliquid uultuosum semper offert quam traditionem maiorum ostentationem habitumue possumus nuncupare.*

Fonts

Riu. 74, f. 15r; *Riu.* 74, f. 18r *ex Gloss.* V 98, 2: sc[h]ema – figura graece; V 147, 15; 330, 59; 422, 68: sc[h]ema – figura (*uid. etiam* II 450, 7; 496, 63; 522, 42; 545, 33; III 174, 37; 328, 35; 352, 34: figura – σχῆμα; II 72, 6: figurae – σχήματα)

Riu. 59, f. 301r *cf. Isid. Etym.* 1, 36, 1: schemata ex Graeco in Latinum eloquium figurae interpretantur, quae fiunt in uerbis uel sentiis per uarias dictionum formas propter eloquii ornamentum

Alia: Gloss. IV 283, 25: sc[h]ema – imago; IV 566, 39: sc[h]ema – figura aut imago

COMENTARI

El llatí *schema* (substantiu femení i, més tard, neutre) és un préstec del grec σχῆμα (els termes llatins corresponents són *habitus* i *figura*)⁵ que, al penetrar a la llengua llatina, passa a la primera declinació i es col·loca a la categoria dels femenins; més tard fou refet per la llengua escrita sota el model grec més freqüent σχῆμα.⁶

A més de significar ‘figura’ o ‘aspecte’, fa referència a una figura de geometria⁷ o de retòrica.⁸ En llatí cristià i medieval, a banda de designar l’aspecte o la forma exterior, fa referència a la vestimenta, sobretot a l’hàbit religiós.⁹

A la nostra documentació, *schema* adopta diversos significats. En primer lloc, a l’acta de consagració de Sant Benet de Bages¹⁰ pren el sentit figurat de ‘model’, ‘semblança’; l’apòstol Pere erigí altars en honor de la Santíssima Trinitat i els altres apòstols, seguint el seu exemple, el seu model, també construïren altars. És important destacar que no totes les edicions del text proporcionen la mateixa lectura d’aquest passatge; així, al diplomatarí de Manresa, que segueix la interpretació de Petrus de Marca,¹¹ llegim *ad similitudinem* en lloc de *a scemate*, la qual cosa reforça la nostra interpretació del text.

En segon lloc, hem documentat l’ús d’aquest mot a la carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà. D’aquest document només se’n conserven dues còpies del segle XVII,¹² i fou editat íntegrament per Petrus de Marca.¹³ Tant les còpies com l’edició

⁵ Cf. Gaffiot s. uu.

⁶ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *schema*.

⁷ VITR. 8, 6, 3.

⁸ QUINT. *Inst.* 4, 5, 4.

⁹ Cf. Niermeyer et Blaise, *Lexicon*, s. u. *schema*.

¹⁰ Document atribuït al comte-bisbe Miró Bonfill; uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

¹¹ Marca, ap. 112, col. 896-900.

¹² París, BnF, Lat. 2608, ff. 87-95 (antiga col·lecció Baluze 117), i Lat. 3955, ff. 393-399 (antiga col·lecció Baluze 107).

llegeixen *ex agonoscemate*, sintagma de difícil interpretació. Junyent, a la seva edició del 1992, proposa corregir aquesta lectura per *exagono scemate*, correcció ja proposada pel professor J. Bastardas.¹⁴ Així doncs, en aquest passatge *schema* pren l'accepció de 'figura geomètrica', de manera que el sintagma *exagono scemate* significa 'de figura o planta hexagonal', referit a l'altar de Sant Miquel.

Finalment, *schema* apareix a l'acta fundacional i dotació del monestir de Santa Maria de Gualter promoguda pel comte Ermengol IV d'Urgell. A l'emplaçament escollit hi havia una església molt derruïda pel pas del temps, la qual ja s'anomenava "església mare" (*mater ecclesia*); el comte Ermengol volgué reconstruir-la i exalçar-la amb un nou edifici (*nouo scemate*). Uns anys més tard, no havent-se erigit encara el monestir, el comte ratifica la seva voluntat i fa una donació de mil monedes d'or per a començar l'obra. En aquests dos documents, *schema* fa referència al nou edifici, a la nova construcció o estructura de l'església.

¹³ Marca, ap. 222, col. 1074.

¹⁴ J. Bastardas, "Mots fantasmés", pp. 3-4. Les seves explicacions foren recollides al GMLC s. u. *agonoscema*.

scopulus (subst.)

VARIANTS

scopo-, scopu-, ? sopo-

FORMES

scopolis; scopuli, -is; sopolos

ETIMOLOGIA

gr. σκόπελος (subst. masc.), pròpiament 'lloc des d'on hom observa', d'on 'roca elevada', 'cim d'una roca' i, per extensió, 'roca'; designa també un 'promontori rocós', o 'escull a la mar'.¹ Deriva del verb σκέπτομαι, 'mirar amb atenció', 'considerar', 'observar' que, en sentit figurat, significa 'examinar', 'meditar', 'reflexionar'. En grec tardà, el substantiu neutre σκόπελον designa un 'cim' o 'turó'. Tots els mots d'aquesta família expressen la idea de 'veure' de manera activa i intencionada, 'aguaitar'.²

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *escull*; esp. *escollo*; fr. *écueil*; it. *scoglio*; oc. *escuèlh*; port. *escolho*.³

SIGNIFICAT

'roca'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

970 DipPallars 209, p. 394; *acta d'elecció abacial; scriptor [...]us presbiter: Suppetit igitur nobis scripturarum copia Testamenti, scilicet ueteris nouique, quibus humana mens, uelud quodam speculo aut elatiore uertice scopuli, se debet indesinenter et sollicita cura tueri, et munitionis presidia perongil sumere, quibus fulsa perindeque tuta Samaritani nostri custodia, qui custodit Israel in aditis Dominicis gymnasium, manet inuicta.*

988 CSCugat I 217, p. 182; *donació; scriptor Bonushomo leuita: Quantum istas affrontaciones includunt et hos terminos ambiunt, terras et uineas, pratis, pascuis, aquis, aqualibus, scopolis, ac calculis, arduum et decliuum, cultum et incultum, omnia*

¹ Cf. lat. *specula*, 'lloc elevat d'observació', 'alçada'; en llenguatge poètic, 'lloc elevat', 'muntanya'.

² Especialment interessant és el cas de ἐπίσκοπος, que ha acabat designant el bisbe; cf. s. u. *episcopus*.

³ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *scopulus*.

et in omnibus, sic dono et concedo hec omnia ab integre ad iam tibi, supralibato martire cenobii que tuo.

992 CSCugat I 277, p. 233; *donació; scriptor Bonushomo leuita*: Donamus namque eis, id est, ad domum s. Cucufati et ad domum s. Petri suprataxatis equaliter atque communiter seu et pariliter alaudem uel uillam que dicunt Villam de Lupos, cum eorum terminis uel eorum adiacenciis, cum terris et uineis, cum domibus et curtibus, cum ipsa ecclesia que infra est et altaria uenerata, uel et cum uniuersis edificiis atque plantariis, siluis, garricis, montibus, uallibus atque collibus, pontibus cum eorum discursibus, aquis, pratis, pascuis, scopulis, ligna quoque diuersi generis.

1012 DACCBBarcelona 185, p. 497; *permuta; scriptor Galindus leuita*: Id sunt, casas, curtes, solos et superpositos, terras, uineas, arboribus diuersi generis, puteos, aquarum discursibus, pratis, pascuis atque garricis seu scopulis magnis uel minimis.

[s. XI] DACCBBarcelona 1678, p. 2599; *donació*: Et damus iam dicte Canonice omne nostrum alodium, quod habemus et habere debemus in Villa Piscina, in terris et uineis et domibus, sicut nos ibi melius habemus et habere debemus. Iterum eidem Canonice damus in Vallense, in parrochia Sancti Stephani de Villanoua, in Congustello, molendinum unum cum alodio quod est in circuitu, sicut terminatur ab oriente in alodio de Antiqua et in uia, a meridie in alueo de Mugent, ab occiduo in alodio similiter de antiqua et sic eundo rectilinea usque ad sopolos (SIC) prominentes de ipsis rupibus, et ultra uersus circium usque in uia que uadit per Congustel.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 65v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 339): scopulum – montem

Fonts

Riu. 74, f. 65v ex *GlossAnsil.* p. 513, 274: scopulum – rupem, montem (*uid. etiam* p. 513, 267: scopoli – saxosi montes)

Alia: Gloss. IV 463, 24: scopulum – petram; V 417, 40: scopul<os>us – petra

Gloss. IV 288, 42: scopulum – saxum prominens; IV 389, 43: scopulum – saxa eminentia; IV 167, 36; 569, 12: scopuli – saxa grandia; V 330, 62: scopuli – saxa ingentia uel petra in mare (*uid. etiam* II 592, 22; IV 168, 41: scopulus – petra in mari); *Isid. Etym.* 16, 3, 2: Scopulus a saxo eminenti, quasi ab speculando dictus; siue a tegimento nauium, ἀπὸ τοῦ σκέπειν.

COMENTARI

El llatí *scopulus*, ‘roca’ o ‘escull’, és un préstec antic fet per via oral que s’usa tant en sentit propi com figurat.⁴ El trobem en autors com Cèsar, Virgili, Horaci o Ciceró, entre d’altres.⁵ Pel que fa als escriptors cristians, aquests l’empren sobretot en plural amb el sentit figurat de ‘dificultats’.⁶

Quant al corpus estudiat, aquest terme significa ‘roca’, i apareix per primera vegada en una acta d’elecció abacial datada al darrer terç del segle X i procedent del Pallars (doc. 970); en aquest cas, s’usa de manera literària en una comparació. D’altra banda, entre finals del segle X i principis de l’XI, n’hem documentat quatre aparicions més; en aquests casos, trobem el terme *scopulus* en la descripció del contingut o de les afrontacions del territori afectat per la transacció. Tots quatre documents procedeixen de la zona de Barcelona; dos d’ells pertanyen a Sant Cugat i foren redactats per Bonsom de Barcelona (docs. 988 i 992).⁷

A les glosses de Ripoll, per la seva banda, *scopulus* apareix identificat amb *mons*, ‘muntanya’, probablement especialitzat per a referir-se al cim d’una muntanya o a una superfície rocosa situada en aquest.⁸ En sentit hiperbòlic, *mons* també pot significar ‘roca’, ‘pedra grossa’ o ‘còdol’.

⁴ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *scopulus*.

⁵ Per exemple, a CAES. *Gall.* 3, 13; VERG. *Georg.* 3, 253; *Aen.* 4, 445; 8, 192; HOR. *Carm.* 3, 7, 21; CIC. *De orat.* 2, 154, et al.

⁶ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *scopulus*. En llegim alguns exemples a AUG. *Ord.* 1, 1, 1: *scopuli uitae*, o HIER. *Epist.* 14, 10: *quaestionum scopulis transuadatis*.

⁷ Sobre Bonsom de Barcelona, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.3.

⁸ Vid. supra GLOSSARIS.

scyphus¹ (subst.)

VARIANTS

cif-, ciph-, ciphf-, scif-, sciph-, scyf-²

FORMES

-um, -o, -os, -is

ETIMOLOGIA

gr. σκύφος (subst. masc.), 'copa', 'vas'. També testimoniats en gènere neutre,³ és un terme emprat des de temps d'Homer.⁴ Designa un vas per a beure, alt i sense peu, emprat especialment pels pagesos pobres.⁵

FORMES ROMÀNIQUES

It. *scifo*.

També es documenta com a prefix (*scifo-*) en termes compostos del vocabulari científic per a indicar una estructura còncava, en forma de vas.⁶

SIGNIFICAT

'vas per a beure', 'copa'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1039 DipCardona 30, p. 98; *testament; scriptor Enricus leuita et monachus*: Et ipsos meos II sciphos argenteos ad faciendum crucem Sancti Petri.

1045 Baraut, *DocUrgell* 588, Urgellia 5, p. 117 (DACCBarcelona 687, p. 1167; CSCugat II 582, p. 247); *testament*: Et ipsas scutulas et cannadas et gadales et candelabros et ciphos (DACCBarcelona; CSCugat scifos) et mapas et toualles et cum ipsos ferramentos.

[**1047-1060**] Junyent-Ordeig, *DipVic* 1202, p. 511; *testament; scriptor Bernardus diaconus*: Et domno Guilelmo, pontifice, siniore meo, dimitto mulum meum meliorem et anulum meum aureum et sciphos meos argenteos.

¹ Sobre aquest terme, uid. Terol, *Lèxic de l'alimentació*, s. u. *scyphus*.

² cif- docs. **post 1068, 1085, 1072, 1082, 1162, 1192, 1193, 1196**; ciph- docs. **1045, 1062, post 1068, 1078, 1082, 1094, 1128, 1167, 1168, 1187**; scif- docs. **1045, 1051, 1053, 1054, 1094**; sciph- docs. **1039, [1047-1060], 1049, 1057, 1058, 1059, 1076, 1080, 1084, 1119, 1145**; scyf- doc. **1164**.

³ Cf. Bailly s. u. σκύφος.

⁴ *Od.* 14, 112.

⁵ Cf. L.-S. s. u. σκύφος.

⁶ Cf. Treccani s. u. *scifo-*.

1049 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1071, p. 384; *testament; scriptor Henricus leuita, monachus et iudex*: Ad dompnum Guilelmum, episcopum Ausonensem, relinco [II sci]phos argenteos.

1051 Baraut, *DocUrgell* 644 (*Urgellia* 6, p. 30); *testament; scriptor Seniofredus presbiter ac monachus*: Et ad ipsa tabula Sancte Marie remaneat ipsa copa simul cum ipso meo scifo argenteo.

1053 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1122, p. 431; *adveració testamentària; scriptor Benedictus diaconus*: Et ipsos suos scifos argenteos dimisit domno Guilelmo, episcopo, cum ipso suo psalterio, ut semper intercessor eius fuisset ante Deum.

1054 Baraut, *DocUrgell* 28 (*Urgellia* 8, p. 146); *testament; scriptor Bernardus sacer*: Et ad ipsa canonica escudelles X et scifos II obtimos et ipsos meos fers maiors.

1057 LFeud. I 430, p. 450 (*AComtalPerg* II 495, p. 914); *empenyorament; scriptor Benedictus diaconus*: Mitto tibi in pignore septem sciphos argenteos ... cum prelibatis sciphis argenteis.

1058 LFeud. I 491, p. 523 (*AComtalPerg* II 518, p. 944); *adveració testamentària; scriptor Guilelmus Gerundensis clericus*: Et dimissit domino pape suos sciphos ligneos ornatos auro ... et dimissit suos sciphos argenteos, quos aput se habebat, et ipsos quos habebat in Vico unde eam portaremus Ierundam.

1059 *DipCervià* 12, p. 207; *adveració testamentària; scriptor Iohannes presbiter et monachus*: In primis dimitto ad ecclesiam prescripte Sancte Marie Ciruian, corpus meum ad sepulturam et omnes meos sciphos argenteos simul cum copas argenti et medietatem de omnem meum mobilem tam maiore quam minore sine ulla reseruatione ad operam ecclesiam.

1062 *DACCBarcelona* 1038, p. 1638; *adveració testamentària; scriptor Poncius subdiaconus*: Et item concessit ad calicem Sancte Crucis Sancteque Eulalie uncias XL auri puri et ad tabula iam dicte Sedis uncias X Et concessit ad Canonicam Sancte Crucis suos ciphos meliores argenteos.

post 1068 CDipÀger I 89, p. 333; *inventari*: Et ciphfo (*sic*) I salamoneo (*pro* salamonenc); et molto I argenteo ... et cifo I aureo; et candelers XVIII de ferro coberts de argent.

1072 Baraut, *DocUrgell* 845 (Urgellia 6, p. 203); *testament*; *scriptor Oliua sacer*: Et ad tabula canonicis meo piper et fiat in potesta Arnallo Maioli et I anaper cum sex cifos.

1076 DACCBBarcelona 1305, p. 2027; *adveració testamentària*; *scriptor Bernardus monachus*: Item dimisit ad picturam eiusdem ecclesie sciphum unum argenteum super hoc ut, si uult eum habere prefatus Petrus, donet C aureos.

1078 CSCugat II 694, p. 356; *testament*; *scriptor Poncius leuita*: Concedo s. Marie Riupullentis ciphum I argent et ad archam s. Eulalie concedo ciphum I argent.

1080 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1430, p. 721; *adveració testamentària*; *scriptor Bernardus sacerdos*: Precepit autem ut predictus Guilelmus supradicta omnia dedisset hec suo scipho argenteo et ex suis mobilibus rebus exceptis eis que iamdudum dederat illi per scripturam donacionis cum domibus et alodiis.

1082 CSCugat II 708, p. 371; *adveració testamentària*; *scriptor Iohannes presbiter*: Et dimisit ad ipsa archa s. Eulalie cifum unum argenteum, et alium cifum iussit dare per drapos ad suum corpus.

1082 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1455, p. 747; *adveració testamentària*; *scriptor Artallus subdiaconus*: Et suam copam argenteam quam etiam sibi retinebat, cum alio ciphio argenteo kanonice Sancti Petri de Vico dimisit ... et alium cifum argenteum minorem abbati Sancte Marie Riupollentis dimisit.

1084 DACCBBarcelona 1438, p. 2231; *donació*; *scriptor Petrus Girberti ipodiachonus*: Concedo prefato hospitali ... duas canadas, et scutellas VI, et sciphos II, et mapas unas, et duos lectos.

1085 Álvarez, *Òdena* 25, p. 63; *testament*; *scriptor Bernardus sacer*: Et alios meos cifos ex argento dimitto Gerberga, coniuge mea.

1094 LFeud. II 694, p. 206; *testament*; *scriptor Bernardus leuita*: Iterum, dimitto ad <re>retabulum Sancti Michaelis restaurandum meam concam et ad tabulam Sancti Martini meas copas et [s]cifos.

1094 Puig i Ferreté, *Lavaix* 37, p. 87; *donació comtal*: Et propter hanc diffinicionem uel euacuationem recepimus de te iamdicto Raimundo priori una mula cum suo ensellamento ualente L uncias auri Valentie et unum ciphum argenteum ualente XX uncias.

1119 Baraut, *DocUrgell* 1313 (Urgellia 9, p. 141); *adveració testamentària*; *scriptor Petrus sacerdos*: Vascula alia minore, scilicet ferramenta, callarias uel ollas siue sartagines, escutelas, sciphos et alia usibilia ad Raimundo nepote meo totum dimitto.

1128 LFeud. II 523, p. 36; *concordia*: Et, quando predictus comes Poncius exierit de capcione, donet comiti tres cauallos nominatos et tres ciphos argenti nominatos et quinque milia solidos in cauallos.

1145 CSCugat III 961, p. 142; *adveració testamentària*; *scriptor Petrus presbiter*: Concessit matri sue sciphum I argenti.

1162 Baraut, *DocUrgell* 1565 (Urgellia 10, p. 90); *testament*; *scriptor Raimundis subdiachonus*: Concessit et relinquit thesauro beate Marie Sedis capellam suam et omnia episcopalia indumenta que ipse nouiter fecerat et copam suam argenteam ac cifum similiter necnon et choclearia.

1164 DipMontalegre 129, p. 168; *testament*; *scriptor Arnaldus presbiter*: Dimitto Sancte Marie Montis Serrati meum scyfum argenteum et Sancte Marie de Stagno unum scyfum argentum.

1167 CSCreus 130, p. 132 (Papell, *DipSantesCreus* 126, p. 212: sciphis); *contracte agrari*; *scriptor Arnaldus de Vico*: Et inueniamus uos preparatos de omnibus utensilibus que necessaria erunt, tam de scutellis quam de ciphis et de mapis et lectis sternis.

1168 DipTortosa 190, p. 247 (Bisson, *Fiscal accounts* II 145, p. 267); *adveració testamentària*; *scriptor Arnallus presbiter*: Dimisit suum ciphum maiorem pro I calice ad altare Sancti Crucis et II aureos et alium suum ciphum minorem episcopo ut oraret per eo.

1187 Baraut, *DocUrgell* 1824 (Urgellia 10, p. 329); *testament*; *scriptor B. de Ger scriptoris*: Volo ut Raimundus nepos meus accipiat meum ciphum argenteum et cum pecunia ipsius pignoris, quod ego per Raimundum de Falgera teneo, emat quantumcumque

honoris inde habere poterit, salua tamen quarta de ciphō et de peccunia illus pignoris domino episcopo.

1192 CSCugat III 1186, p. 322; *adveració testamentària; scriptor Petrus de Corron scriptor*: Et dimisit dompno Guillelmo eiusdem loci abbati unam copam argenti et unum cifum argentum ut eum honorifice sepeliret et prepararet suum sepulcrum et faceret suum aniuersarium et in missarum sollempnis eum in memoria haberet.

1193 DipTortosa 493, p. 610; *adveració testamentària; scriptor Petrus de Terrachona notarius*: De C morabetinis statuatur perpetuo lampas una ante altare Beati Iohannis et ad faciendam lampadam dimitto unum cifum argenti ... dimitto filie Raimundi de Molnels fratri mei L mazmutinas et Raimundo de Rocabertino minorem cifum meum argenti. Preposito Sancti Iohannis unum cifum argenti.

1196 Bisson, *Fiscal accounts* II 162, pp. 293 i 294; *adveració testamentària; scriptor Petrus de Corron scriptor*: Dimisit Arnallo Umballi unum ex suis cifis et Petro de Deo anulum I arguncium granatum uidelicet ... Illos etiam C solidos ... haberet mater sua ad suam uoluntatem cum cifo.

GLOSSARIS

Riuipullensis 59, f. 302r: scifus – fiala, calix, uas, po[culum]

Fonts

Riu. 59, f. 302r *ex Gloss.* IV 390, 8: scyphi – fialae; IV 167, 19: scyphi – calices uel fialae; IV 568, 6: scyphi – fialae uel calices; V 331, 6: scyphi – fiolae uel calices; *Gloss.* IV 167, 23; 568, 7: scyfum – calicem regium; V 147, 28: scyfum – calicem regium quod et pateram uocant; *GlossAnsil.* p. 449, 8: poculum – scif<f>us uel omne uas in quo bibendi est consuetudo; p. 511, 156: scifum – regium poculum

Alia: Gloss. V 579, 29: scyphus – in quo manus lauamus (*cf. Isid. Etym.* 20, 6, 5)

Gloss. V 624, 10: scypho – nis, uasculum aptum ad colandum uinum

COMENTARI

El llatí *scyphus* és un préstec del grec σκύφος i es testimonia per primera vegada a Ciceró.⁷ Com en grec, significa ‘copa’ o ‘vas per a beure’. A la llengua dels cristians,⁸

⁷ Cic. *Verr.* 4, 32 (*cf. Ernout-Meillet, Dictionnaire*, s. u. *scyphus*).

⁸ Ja apareix a la Vulgata en diverses ocasions: Gn 44, 2, etc.; Ex 25, 31, etc.; 1 Reg 26, 11, etc., et al.

també designa un objecte litúrgic equiparat al calze de missa.⁹ Es tracta del vas en el qual es vessava, d'un calze major, el vi que s'oferia al sacrifici de la missa.¹⁰

Pel que fa al corpus de documents llatins de la Catalunya altmedieval, *scyphus* està testimoniats des de l'any 1039, i s'empra sobretot durant la segona meitat del segle XI i al llarg de tot el segle XII. Podem distingir-ne un ús domèstic com a 'vas o copa per a beure' i un ús litúrgic en el sentit que acabem d'esmentar, és a dir, com a «calze gran que en els primers temps del cristianisme servia per a recollir el vi de les oblacions i per distribuir, als fidels i sacerdots que combregaven, la sang preciosa».¹¹

Quant al material, en els casos en què s'especifica, s'esmenten generalment *scyphi* de metall, especialment d'argent (docs. 1039, 1057, 1062, 1078, 1085, 1128, 1164, 1193, etc.) i també d'or (doc. **post 1068**). En una ocasió es fa referència a *sciphos ligneos ornatos auro* (doc. 1058) i, en una altra, trobem un *ciphfo salamonenc* (doc. **post 1068**),¹² que faria referència a un material preciós i exòtic.

Finalment, se'n testimonien diverses variants ortogràfiques. Sovint es posa de manifest la palatalització de la síl·laba inicial en la forma *ciphus* (o *cifus*), que substitueix la forma originària amb *s-* inicial. En aquest sentit, és interessant remarcar que en alguns testaments s'escriu amb una grafia i a les seves respectives adveracions testamentàries, amb una altra.

⁹ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *scyphus*.

¹⁰ Cf. Du Cange s. u. *scyphus*.

¹¹ Cf. *Sacralia Antiqua*, s. u. *scyphus*.

¹² Aquest adjectiu apareix dues vegades més en el mateix document d'Àger: *naues II salamonenches, gradal uno salomonenc*.

sophia (subst.)

FORMES

sophia, -e

ETIMOLOGIA

gr. σοφία (subst. fem.). El seu significat principal és el de 'perícia' o 'habilitat manual'; en segon lloc, vol dir 'saber', 'ciència' i, finalment, 'saviesa'. Deriva de l'adjectiu σοφός, 'hàbil'. Aquest, d'una banda, designa 'qui domina un art o una tècnica' i, de l'altra, va referit a la intel·ligència (qualitat innata) o a la saviesa (coneixement natural o adquirit), i significa 'prudent', 'savi' o 'instruït', emprat en particular per a parlar de filòsofs.

FORMES ROMÀNIQUES

It. *sofia*.¹

També existeix la forma sufixada *-sofia*, 'saviesa', alhora que s'ha conservat *Sofia* com a nom propi femení.

DERIVATS

sophisticus (*adj.*).

SIGNIFICAT

'saviesa', 'coneixement'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

908 DipGirona 127, p. 147; *acta d'elecció episcopal; scriptor Trasemirus presbiter*: Cum itaque omnis cetus infra septa prescripse extaret aeclesie, obtulit omnium obtutibus prelibatus archipresul uirum spectabilem et tam Deo quam hominibus affabillimum nomine Wigonem, asserens eum a regia aula prolatum et eius iussione atque sanctorum episcoporum Gotie electum et tam ab ipso archiepiscopo quam a ceteris ad episcopalem infulam in Gerundana aeclesia consecratum, indicans eum nobillima natiuitate honestatum, et sanctis moribus comptum, magne quoque sophie redimitum, regioque palatio enutritum, et omni perspicatia decoratum.

935 DipGirona 234, p. 224 (Ordeig, *Dotalies* 51, p. 126); *acta de consagració (Sant Quirze de Colera); scriptor Leufredus presbiter*: Cum profutura Domino annuente sanctis diuulgata est sublimitas, in apostolorum firmatione orthodoxorum caterua uniuersorum prolata

¹ Es conserva aïlladament a la llengua literària amb el significat de 'ciència', 'saviesa'; cf. Treccani s. u. *sofia*.

est gloria, dilatata est sophia, confirmata est ecclesia, ut hii qui in eisdem consistunt regimine multiplicentur honore. Conspicientibus his qui catholice firmantur uiscera ut in futuro cum agminibus sanctis propter intencionem obsequii helectorum uite adipiscat premia.

970 DipPallars 209, p. 394; *acta d'elecció abacial; scriptor [...]us presbiter*: Ad sequentium itaque profectum, et heruditionem prioribus seculorum labsibus inter tot falanges tante claritudinis et uiros sophie singulariter [...] cuncta tonante diligere conlibuit.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 27r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 319): sophia – sapiencia

Riuipullensis 74, f. 65v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 338): sophian – sapienciam

Fonts

Riu. 74, f. 27r; *Riu.* 74, f. 65v *ex GlossAnsil.* p. 531, 250: sophia – sapientia Graece; *Gloss.* IV 173, 4; V 151, 1; 333, 20: sophia – sapientia; *cf. Isid. Etym.* 2, 24, 3: [Philosophia] autem nomen Latine interpretatum amorem sapientiae profitetur. Nam Graeci φιλο- amorem, σοφίαν sapientiam dicunt

Alia: Gloss. IV 568, 40: sophia – prophetia uel sapientia

COMENTARI

Sophia és un préstec del grec σοφία ja atestat a Enni² i emprat en llatí clàssic amb el significat de 'saviesa',³ el qual es manté en llatí medieval.⁴ En llatí cristià, s'especialitza per a designar la 'saviesa divina',⁵ és a dir, la saviesa de Crist, per oposició a la filosofia.⁶

Quant als diplomes llatins analitzats, *sophia* només apareix en tres ocasions en actes de caràcter solemne amb el significat de 'saviesa' o 'coneixement'.⁷ Tots tres diplomes daten del segle X. En primer lloc, a l'entronització de Guigó al bisbat de Girona (doc. 908), la saviesa es compta entre les virtuts del bisbe electe que apareixen enumerades, ja siguin naturals o adquirides (*nobillima natiuitate honestatum, et sanctis moribus comptum, magne quoque sophie redimitum, regioque palatio enutritum, et omni*

² ENN. *Ann.* 218.

³ Cf. Gaffiot s. u. 1 *sophia*.

⁴ Cf. Du Cange s. u. *sophia*.

⁵ Cf. PRUD. *Cath.* 11, 20; CYPR. *Epist.* 60, 3.

⁶ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *sophia*.

⁷ Vid. supra GLOSSARIS.

perspicatia decoratum). En segon lloc, llegim el terme *sophia* a l'acta de consagració de l'església de Sant Quirze de Colera (doc. 935). En aquest cas, fa referència a la labor de difusió del cristianisme feta pels apòstols,⁸ gràcies a la qual es dona a conèixer la glòria divina (*prolata est gloria*), s'amplia el coneixement (*dilatata est sophia*) i es confirma l'Església (*confirmata est ecclesia*). Finalment, al preàmbul de l'acta d'elecció d'Oriolf com a abat de Santa Maria d'Alaó (doc. 970), tornem a trobar *sophia* entesa com a saviesa humana.

⁸ Cf. s. u. *apostolus*.

stemma (subst.)

FORMES

stemma

ETIMOLOGIA

gr. *στέμμα* (subst. neut.), ‘banda’, ‘tira’ i, sobretot en plural, ‘corona’. Deriva del verb *στέφω*, que significa ‘envoltar’, ‘cenyir’ i ‘coronar’. A les inscripcions gregues tardanes, vol dir ‘associació’.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Esp. *estema*; it. *stemma*; port. *estema*; rom. *stemă*.

Significa ‘arbre genealògic’, ‘emblema’ i ‘corona’. En castellà, existeix únicament com a terme tècnic emprat en crítica textual per a referir-se a l’esquema de filiació i transmissió de manuscrits o versions procedents de l’original d’una obra.²

SIGNIFICAT

‘llinatge’, ‘família’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

ante 1018 Junyent, *Oliba* Tex. 2, p. 305; *epitafis dels comtes enterrats a Ripoll, obra de l’abat i bisbe Oliba*:

Hinc comes egregia, princeps, hac conditur urna.

Nomen AVE referens, prolis honore uigens.

Stemma sceptrigero potiatum munere diuo:

Eruta supplicis, polleat aucta bonis.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 18r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 340): stema – ornamentum

Riipullensis 74, f. 27r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 319): stema – generis nobilitas

Fonts

Riu. 74, f. 18r *ex GlossAnsil.* p. 537, 106: stemma – ornamenta regalia uel signa; *Gloss.* V 388, 39: stema – ornamentum regalia; IV 393, 20; V 483, 53: stemma – ornamenta regalia

Riu. 74, f. 27r *ex GlossAnsil.* p. 537, 104: stema – generis nobilitas; *Gloss.* IV 175, 39; 566, 61; V 483, 54: stema – generis nobilitas

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. *στέφω*.

² Cf. DRAE s. u. *estema*.

Alia: GlossAnsil. p. 537, 103: stemma – corona; 105: stemmata – coronae Graece; *Gloss.* II 593, 65: stemma – corona

Gloss. IV 286, 23: stemma, stemmata – genealogia; V 654, 34: stemmata – familiae descriptio quae et genealogia dicitur (*uid. etiam Isid. Etym.* 9, 6, 28: Stemmata dicuntur ramusculi, quos aduocati faciunt in genere, cum gradus cognationum partiuntur, ut puta ille filius, ille pater, ille auus, ille agnatus, et ceteri)

Gloss. V 557, 35: stemmata – ornamenta regalia atque nobilitas genealogiae uel coronae seu imagines rotundae in modum coronae

COMENTARI

En llatí, *stemma* significa, en general, ‘garlanda’.³ En concret, és l’ornament o garlanda que relligava les imatges dels ancestres, d’on ve el significat de ‘taula genealògica’ o ‘arbre genealògic’.⁴ Entre els autors cristians, manté el significat de ‘garlanda’, i també pot voler dir ‘insígnia’, ‘estendard’.⁵ En segon lloc, significa ‘genealogia’ o ‘llinatge’;⁶ en sentit figurat, emprat en referència als màrtirs, vol dir ‘glòria’ o ‘noblesa’. A partir del significat ‘glòria’, per metonímia, pren l’accepció de ‘figura’ o ‘símbol’ de glòria, com a representació simbòlica dels apòstols.⁷

Pel que respecta al nostre corpus, *stemma* es documenta en una única ocasió als epitafis dels comtes enterrats a Santa Maria de Ripoll, obra de l’abat i bisbe Oliba,⁸ amb el significat de ‘llinatge’ o ‘família’. Concebut en un primer moment com a inscripcions que havien de figurar als sepulcres, al no poder ésser gravats, probablement van ser escrits tots junts en un pergamí col·locat a l’entrada de l’església.⁹ En concret, podem llegir la forma *stemmata* a l’epitafi d’Ava, comtessa de Cerdanya i Besalú, esposa de Miró II de Cerdanya i Besalú, mare de Seniofred II de Cerdanya-Besalú, de Guifré II de Besalú, de Miró III de Besalú (Miró Bonfill) i d’Oliba I de Cerdanya-Besalú (Oliba Cabreta) i, per tant, àvia de l’abat i bisbe Oliba. Des de la mort del seu marit l’any 927, governà els comtats com a tutora dels seus fills fins l’any 941. Com ens diu el seu epitafi, Ava regna sobre el llinatge portador de ceptre (*stemmate sceptrigero*),¹⁰ és a dir, la família comtal de Cerdanya i Besalú.

³ Cf. Gaffiot. s. u. *stemma*.

⁴ Per exemple, a SEN. *Epist.* 44, 1; SUET. *Nero* 37; *Galba* 2; PERS. 3, 28; IUV. 8, 1, et al.

⁵ Cf. PRUD. *c. Symm.* 1, 485.

⁶ Cf. PRUD. *Perist.* 10, 127; *Apoth.* 985; CASSIOD. *Var.* 1, 42, 2.

⁷ Cf. PRUD. *Cath.* 12, 180.

⁸ Sobre aquest personatge, *uid.* capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

⁹ Junyent, *Oliba*, p. 306.

¹⁰ Cf. s. u. *sceptrum*.

stigma (subst.)

FORMES

stigmatē

ETIMOLOGIA

gr. στίγμα (subst. neut.), 'picada', 'punxada'. També existeix el substantiu femení στίγμή que, a banda de 'picada' o 'punxada', significa 'signe de puntuació'. Ambdós deriven del verb στίζω, 'punxar', el qual, per extensió, pren el significat d'imprimir una marca amb un instrument punxegut o cremant', d'on 'tatuar', 'marcar al foc rogent' i, finalment, 'puntuar'.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *estigma*; esp. *estigma*; fr. *stigmatē*; it. *stigma*; oc. *estigmata*; port. *estigma*; rom. *stigmat*.

SIGNIFICAT

'signatura', 'firma'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1085 Ordeig, *Dotalies* 249, p. 263; *acta de consagració (Santa Maria de Manlleu)*: Guillelmus diaconus, qui hoc iussu prelibati episcopi et suorum canonicorum scripsi +, presulis et procerum dos stigmatē firma nouorum, res tenet ecclesie iustas anathemate iuste + die et anno quo supra.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 27r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 319): stigmata – ornamenta regalia²

Fonts

No documentades.

Alia: *GlossAnsil*. p. 537, 158: stigmata – signa uel cicatrices aut pu[n]cta; *Gloss*. IV 175, 44: stigmata – signa uel cicatrices aut puncta; IV 567, 2: stigmata – signa uel cicatricis signum aut puncta

Gloss. V 152, 27: stigmata – signa, cicatrices uel characteres; V 333, 57; 393, 47: stigmata – character

Gloss. V 389, 12: stigma – punctus

Gloss. IV 286, 17: stigma – poena; IV 286, 19: stigmata – poenae

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. στίζω.

² Vid. etiam *Riipullensis* 74, f. 50r: *ypostigma* – *subdistinctio*.

COMENTARI

El terme *stigma* constitueix una llatinització directa del grec *στίγμα* i designa una marca feta al foc rogent o una incisió sobre la pell feta com a càstig o marca d'infàmia.³ Els autors cristians mantenen el mateix significat, alhora que, entre els hebreus, designa unes incisions fetes sobre la pell en senyal de dol.⁴ A més a més, fa referència a les llagues de Crist⁵ o a les marques dels màrtirs.⁶ D'altra banda, en llatí medieval també significa 'signe', 'caràcter' o 'nota'.⁷

Quant als textos estudiats, l'hem documentat en una única ocasió, en concret, a l'acta de consagració de l'església de Santa Maria de Manlleu. El text és un afegit posterior a la dotació feta pel bisbe d'Osona Idalguer a aquesta església el 8 de novembre de l'any 906.⁸ En concret, va afegir-se a una còpia de reparació feta el 26 de març de 1072 per Borrell Guibert, escolàstic de la seu de Vic.⁹ En aquest text addicional Berenguer, bisbe d'Osona, consagra l'església de Santa Maria de Manlleu i confirma la dotació duta a terme pel bisbe Idalguer. El terme *stigma* apareix a la signatura del redactor, el diaca Guillem amb el significat de 'firma', 'signatura'.

En aquest cas, la definició present als glossaris de Ripoll no coincideix amb el significat adoptat pel terme a la documentació.¹⁰ Això no obstant, la glossa *ypostigma* – *subdistinctio*¹¹ s'hi apropiaria més, ja que una de les darreres accepcions del llatí *distinctio* és precisament la de 'puntuació'.¹² Tenint en compte que en les signatures no autògrafes els subscriptors, per tal de validar la seva firma, imprimien quatre punts a la creu que acompanyava el seu nom, podria explicar-se d'aquesta manera el sentit que pren *stigma* al nostre corpus.

³ És emprat, per exemple, a SEN. *Benef.* 4, 37, 4; QUINT. *Inst.* 7, 4, 14; SUET. *Cal.* 27, et al.

⁴ Lv 19, 28: *neque figuras aliquas aut stigmata facietis.*

⁵ Gal 6, 17: *stigmata Domini Iesu in corpore meo porto.* Ja pren aquest significat en grec patristic (cf. Lampe, *PGL*, s. u. *στίγμα*.)

⁶ Cf. Blaise, *Lexicon*, s. u. *stigma*.

⁷ Cf. Du Cange s. u. 2 *stigma*.

⁸ Ordeig, *Dotalies* 33, pp. 90-93.

⁹ *Berillus escolasticus sedis Ausonensis reparavit scripturam antique dotis, sicut hic scriptum est ... anno ab Incarnatione Domini millesimo septuagesimo secundo et Philippi regis francorum X^o II°, aprilis VII° kalendas* (Barcelona, ACA, Monacals, perg. Sant Marçal, n. 321). Sobre aquest personatge, vid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.4.

¹⁰ Vid. supra GLOSSARIS.

¹¹ Vid. nota 2.

¹² Cf. Gaffiot s. u. *distinctio*.

Styx¹ (subst.)

VARIANTS

stic-, styg-

FORMES

stice; stygii

ETIMOLOGIA

gr. Στύξ (subst. fem.), 'Estígia', riu infernal. Literalment, el substantiu στύξ significa 'fred glacial' o 'esgarrifança' i, per extensió, designa allò que produeix esgarrifança; d'aquí que també signifiqui 'monstre', 'objecte terrible'. Paral·lelament existeix el verb στύγω, 'sentir horror', 'sentir repulsió' en un sentit més aviat físic.²

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *Estix*, *Estígia*; esp. *Estigia*; fr. *Styx*; it. *Stige*; port. *Estige*; rom. *Styx*.³

SIGNIFICAT

'Estígia', llacuna infernal

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1008 Junyent, *Oliba* Dip. 40, p. 49; *acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll*: Cum ab omnipotentis luciformi sancione chosmus se diuerteret omnis sticeque subnexa ruine prorui in baratro se ipsam doleret humana mortalitas.

1090 Baraut, *ActUrgell* 74, Urgellia 1, p. 162 (Ordeig, *Dotalies* 258, p. 283); *acta de consagració (Santa Maria d'Organyà)*; *scriptor lator legis ac iuris Ermengaudus*: Si quis sane, quod absit et quod non optamus, ausu temerario, instinctu diabolico quocunque commento huius rei uiolator aut temerator extiterit, aut quocunque ingenio conuellere aut inuadere aut depopulare aut deteriorare ea molitus fuerit, in primis iram Dei uiui incurrat et cum proditore Iuda, qui prius uir apostolicus postea uilis apostata factus, luat penas in infernum dampnatus, ibique in profundum stygii stagni demersus perpetualiter rotet eum per sonantia stagna uortex sulphureus; et insuper sit anathema et sacrilegus donec ad satisfactionem ueniat, et res ecclesie in quadruplum sibi reddat et secundum sanctorum instituta canonum peniteat.

¹ Cf. s. uu. *Cocytus* et *Phlegethon*.

² Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. στύγω.

³ Totes aquestes formes pertanyen a la llengua literària.

GLOSSARIS

Riupullensis 74, f. 20r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 345): Stix – paludis inferni

Riupullensis 59, f. 292r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 367): Styx – appellata quod illico potata interficit

Riupullensis 59, f. 292v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 369): Styx – nomen paludis inferni

Riupullensis 59, f. 296r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 383): Styx – fluuius inferni

Fonts

Riu. 74, f. 20r; *Riu.* 59, f. 292v *ex GlossAnsil.* p. 537, 152: Stigio regi<s> – diti quem poetae in Stigio regnasse credebant. Stix enim palus est in inferis; p. 538, 243: Styx – pa<u>lus est in inferis; 245: Styx – paludem inferni dixit; *Gloss.* IV 286, 33: Styx – palus apud inferos

Riu. 59, f. 292r *ex Isid. Etym.* 13, 13, 7: In Achaia aqua profluit e saxis Styx appellata, quae illico potata interficit

Alia: GlossAnsil. p. 538, 244: Styx – uorago apud inferos; *Gloss.* IV 175, 49; 176, 24; 568, 28: Styx – uorago; *Gloss.* IV 286, 18: Stygia – infernalìa; V 488, 4: [S]tygius – inferorum inferorus

COMENTARI

Στύξ designa una Oceànide que personifica el riu o llacuna infernal i terrible del jurament, pel qual fins i tot els déus olímpics temen jurar en fals.⁴ També rebia aquest nom una font situada a l'Arcàdia, la qual brotava d'una roca molt elevada fins a perdre's sota terra i desembocar a les aigües del riu infernal. L'aigua d'aquesta font era verinosa tant per als homes com per als animals, i doblegava qualsevol metall que hi tingués contacte. Autors llatins clàssics com Virgili o Ovidi ja utilitzen la forma llatinitzada *Styx* per a referir-se a aquest riu infernal i, per extensió, per a designar l'infern.⁵ La literatura llatina cristiana, d'altra banda, també utilitza aquest terme per a referir-se a l'infern,⁶ la qual cosa denota una certa continuïtat en l'ús del mot. Isidor li atribueix una falsa etimologia i considera que es denomina d'aquesta manera perquè

⁴ Cf. Grimal, *Dictionnaire mythologie*, s. u. *Styx*.

⁵ Vid., per exemple, VERG. *Georg.* 1, 243: *sub pedibus Styx atra uidet Manesque profundi*, o OV. *Met.* 10, 13: *ad Styga Taenaria est ausus descendere porta*. Ambdós poetes també empen l'adjectiu *Stygius*, 'de l'Styx', 'dels inferns' (VERG. *Aen.* 6, 323; OV. *Met.* 1, 139), o amb el significat de 'fatal', 'perniciós', 'funest' (VERG. *Aen.* 5, 855).

⁶ Vid., per exemple, PRUD. *Cath.* 5, 125-126: *sunt et spiritibus saepe nocentibus / poenarum celebres sub Styge feriae*, o PRUD. *Symm.* 1, 356-357: *Eumenidum domina Stygio caput exerit antro / rapta ad tartarei thalamum Proserpina regis*.

produceix tristesa.⁷ Ens trobem, per tant, davant d'un terme l'ús del qual havia perviscut en la llengua literària des de l'època clàssica. D'altra banda, *Styx* també apareix repetidament als diversos glossaris altmedievals conservats amb el significat de riu o llacuna infernal.⁸

Pel que fa a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, hem documentat l'ús d'*Styx* a l'acta de consagració de Santa Maria d'Organyà (doc. 1090) la qual, a més d'incloure la *Vita Adalbertini*, presenta un to marcadament literari en la totalitat del document.⁹ A més a més, tal i com ja ha estat assenyalat per P. J. Quetglas,¹⁰ en aquest mateix passatge s'hi poden reconèixer versos procedents de la poesia lírica, en concret el vers 95 de la *Psychomachia* de Prudenci (*Sulphureus rotet per stagna sonantia uertex*), i el vers 138 del *Carmen Paschale* de Seduli (*Tunc uir apostolicus, nunc uilis apostata factus*).¹¹ D'altra banda, llegim la forma deformada *stice* a l'acta d'elecció d'Oliba com a abat de Ripoll (doc. 1008), un altre diploma revestit de solemnitat.¹²

⁷ ISID. *Etym.* 14, 9, 6: *Erebus inferorum profunditas atque recessus. Styx àπὸ τοῦ στυγερός, id est a tristitia, dicta, eo quod tristes faciat uel quod tristitiam gignat.* L'adjectiu *στυγερός*, però, significa 'horrible, terrible, espantós', és a dir, que la llacuna Estígia produceix temor més que no pas tristesa.

⁸ Vid. supra GLOSSARIS.

⁹ Aquest diploma fou redactat per Ermengol Bernat d'Urgell; uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.2.

¹⁰ P. J. Quetglas, "Nota sobre la cultura dels escrivans", pp. 316-317, i "La tradició clàssica a l'edat mitjana", p. 21.

¹¹ Compari's amb el text d'Ermengol: *cum proditore Iuda, qui prius uir apostolicus postea uilis apostata factus, luat penas in infernum dampnatus, ibique in profundum stygii stagni demersus perpetualiter rotet eum per sonantia stagna uortex sulphureus.*

¹² Sobre aquesta acta, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

symbolum (subst.)

VARIANTS

simb-

FORMES

symbolorum

ETIMOLOGIA

gr. σύμβολον (subst. neut.), 'signe', 'senyal', 'indici'. El seu sentit etimològic és el de 'signe de reconeixement' (cadascuna de les dues meitats d'un objecte partit, usades com a instrument d'identificació). En plural, també significa 'convenció'. El masculí de l'adjectiu σύμβολος, 'qui es retroba amb', també s'empra substantivat amb el sentit de 'presagi' o 'retrobament fortuït'. Ambdós deriven del verb συμβάλλω, 'reunir', 'apropar', 'intercanviar'; aquest també significa 'enfrontar', 'comparar' i, finalment, 'conjecturar', d'on 'interpretar', 'explicar'. Es compon de la preposició σύν, 'amb', i del verb βάλλω, 'llençar', 'disparar'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *símbol*; esp. *símbolo*; fr. *symbole*; it. *simbolo*; oc. *simbòl*; port. *símbolo*; rom. *simbol*.

DERIVATS

symbolicus (*adj.*).

SIGNIFICAT

'símbol de la fe'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1008 Junyent, *Oliba* Dip. 40, p. 50; *acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll*:

Aio a tempore Ade protogibri cunctorum uiuencium parenti usque ad uirorum uidentium tempora Deum extiterit sancita promulgacio patrum exindeque usque ad Saluatorem Christum paracior supercreuerit haec fides, ab inde usque nunc in diuinorum nos introducens traditiones symbolorum.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 73r (Alturo, *Glossa VI*, p. 90): symbolum – greci signum uel conlatio dicunt. Post discessum apostoli<s> signum posuerunt, indicium ad predicationis et confirmacionis fide[m]

Parisiensis Lat. 609, f. 10r (Alturo, *Glosario en escritura visigòtica*, p. 198): sinbolus – conlatio aut pactum uel conplicitum quod sit homini cum Deo

Fonts

Riu. 74, f. 73r cf. *Isid. Etym.* 6, 19, 57: Symbolum per linguam Graecam signum uel cognitio interpretatur. Discessuri enim Apostoli ad euangelizandum in gentibus hoc sibi praedicationis signum uel indicium posuerunt (*uid. etiam Gloss.* IV 424, 29: symbulum – signum; V 412, 5: symbulum – graece, latine signum uel cognitio; IV 567, 31: symbulus – optima conlatio; *GlossAnsil.* p. 524, 256: symbolum – conlatio plurimorum patrum siue indicium)

Alia: GlossAnsil. p. 524, 255: symbolum – confessio

COMENTARI

En llengua llatina es documenten tant el neutre *symbolum* com el masculí *symbolus*. Aquest darrer, ja atestat a Plaute,¹ s'empra amb el significat de 'signe de reconeixement'.² El neutre, per la seva banda, s'especialitza a la llengua de l'Església per a designar el 'símbol de la fe' o 'símbol dels apòstols',³ és a dir, el credo, la part de la missa en què s'expressa la professió de fe de les principals creences del cristianisme.⁴ D'altra banda, en plural, significa 'símbols', ja sigui parlant dels misteris pagans i del seu simbolisme, ja sigui referit a un 'símbol cristià', 'signe al·legòric' o 'figura'.⁵

Pel que respecta al corpus textual analitzat, hem documentat el substantiu *symbolus* en una única ocasió, a l'acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll.⁶ Emprat en plural sota la forma *simbolorum*, fa referència al 'símbol de la fe'.

¹ PLAUT. *Bacch.* 263; *Pseud.* 55; 648; 717.

² Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *symbolus*.

³ Vid., per exemple, AUG. *Serm.* 56, 1; *Epist.* 214, 2; PRUD. *Perist.* 2, 438, et al.

⁴ Cf. Niermeyer s. u. *symbolum*. Ja en grec patristic s'empra el terme σύμβολον en referència al culte (cf. Lampe, *PGL*, s. u.).

⁵ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *symbolum* 3.

⁶ Sobre aquest document, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

synodus (subst.)

VARIANTS

sinad-, sinod-, synod-

FORMES

-us, -um, -i, -o, -os, -is

ETIMOLOGIA

gr. σύνοδος (subst. fem.), 'reunió'. Designa una reunió de persones i, en particular, significa 'assemblea' o 'consell'. Posteriorment, en grec cristià, s'especialitza com a 'assemblea religiosa', 'reunió de cristians' i, d'aquí, 'sínode' o 'concili'.¹ El terme està compost de l'adverbi σύν, 'amb', i del substantiu femení óδος, 'camí', 'ruta', 'viatge'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *sínode*; esp. *sínodo*; fr. *synode*; it. *sinodo*; oc. *sinòde*; port. *sínodo*; rom. *sinod*.

DERIVATS

synodalis (*adj.*).

SIGNIFICAT

1. 'reunió'; 'sínode', 'concili'
2. 'cens' o 'tribut' que es cobrava en ocasió d'un sínode episcopal

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1.

1015 CPoblación I 12, p. 24; *carta de poblament*; *scriptor Argemirus sacer*: Quantum istas afrontationes includunt et prefatos terminos circundant sic donamus tibi et potestati tue contradimus equo animo patule et manifeste, in medio nostro generali sinodo ante altare Sancti Petri prelibato.

1043 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1023, p. 343 (Ordeig, *Dotalies* 174, p. 124; Junyent, *Oliba Dip.* 150, p. 255); *acta de consagració (església de Sant Miquel del castell de la Roqueta)*; *scriptor Salomon monachus*: Ego predictus Alemannus concessi atque constitui ut omnibus annis per unamquamque synodum una libra cere ad sedem Sancti Petri pro censo iamdicte aecclesie Sancti Michaelis deferatur et persoluatur, et prefate aecclesie presbiter ibi in omnibus synodis presentetur.

¹ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. σύνοδος.

1064 Baraut, *DocUrgell* 763 (Urgellia 6, p. 134); *donació; scriptor Petrus sacer*: Quod si nos donatores aut ullusque homo inferior nobilisque persona qui aduersus huius scribture donacionis uenerit ... sicut sancta sinodus continet de rebus ecclesie, a liminibus sancte Dei ecclesie seclusus excommunicatus persistat.

1079 DACCBBarcelona 1355, p. 2107; *donació; scriptor Poncius leuita*: Si uero ego donator ... disrumpere aut infringere temptauero ... sicut sinodus sancta constituit, uel ut necatores pauperum, quousque reddant, ab ecclesiis excludantur.

1105 DipMontalegre 81, p. 113; *acta de consagració (Santa Maria de Martorelles); scriptor Arnallus subdiachonus*: Constituerunt quoque ut ipsa ecclesia a Barchinonensi sede crisma acciperet eidemque sedi annualiter per censum inter duos sinodos solidos III denariorum minus duos denarios monete curribile persoluere.

[1176] DipCardona 224, p. 305; *epístola de l'abat de Sant Vicenç de Cardona al papa Alexandre III*: Usque ad tempora ista clerici prefaturum ecclesiarum ad synodum Urgellensem ierunt ... cum me ad synodum Urgellensem oporteat ire.

1197 Constans, *DipBanyoles* 195, p. 225; *fundació de la canònica agustiniana de Santa Maria d'Oliues*: In ecclesia autem Sanctae Mariae de Oliuis Gerundensis ecclesia preter reuerentiam et obedientiam et sinodi uisitationem nichil exigat.

Et al.

2.

839 (?)² Baraut, *ActUrgell* 3 (Urgellia 1, pp. 55 i 57); *capbreu dels censos i altres drets pertanyents a Santa Maria de la Seu d'Urgell enumerats en l'acta de consagració*: De Salagosa sancti Iacobi ebdomada. Ad ipsa cort de sancta Maria, ad sinado ... De Castello libra I de piper medietatem I^o sinodo et medietatem alio.

936 DipGirona 240, p. 229 (CDipSGirona 71, p. 118); *permuta; scriptor Gimarane presbiter*: +Wuigo sancte Gerundensis aecclesie humilis episcopus hanc comutationem feci et

² Aquest document presenta problemes pel que fa a la seva datació. Ordeig (*Dotalies*, p. 9) creu que el text s'hauria redactat a mitjan segle XI i se n'hauria fet una nova redacció a la primera meitat del segle XIII.

firmare rogavi, eo tenore ut XII denarios ad domum sancte Marie det per singulos annos, crisma et sinodo custodiat.

946 DipGirona 271, p. 250; *acta de consagració (Sant Martí de Peralada)*: Prelibatus presul cum decimas et oblationes et primitias fidelium ad ecclesia supranominata trado omnia ut nulli in posterum hoc nostrum decretum dotis uiolare liceat. Reddono eidem ecclesie appono synodum et chrisma accemptionis de uno monacho instituimus.

947 DipGirona 272, p. 251 (Ordeig, *Dotalies* 59, p. 144); *acta de consagració (Sant Julià de Ribelles)*; *scriptor Ebriarius*: Constituens atque episcopale censura ut per singulos annos ad domum Sante Marie sedis Gerunda solidadas duas de cera et sinodum custodiendum accipiat.

949 DipGirona 279, p. 259; *acta de consagració (Santa Coloma de Fitor)*; *scriptor Ebrarius presbiter*: Reditum uero Sancte Marie sedis Gerundensis ecclesie statim per singulos annos modios II de uino, et sinodum et crisma acciacionis.

951 DipRosselló 328, p. 309; *contracte agrari*; *scriptor Malangeicus presbiter*: Duas partes de ipsos sinados per unumquemque annum et pro ipso alode de ipsas ecclesias ... et duas partes de ipsas sinados quicquid facere uoluerim.

983 Bolòs-Pagès, *St. Llorenç prop Bagà* 41, p. 196; *acta de consagració (Sant Llorenç prop Bagà)*; *scriptor Aribertus abba*: Bis in anno abas qui huius sanctissime ecclesie regerit aud unus de suis obedientibus monachis persoluat sinodos domino Deo et Sancte Marie sedis Uriellensis et inde accipiat chrismam et sit obediens episcopo qui preesse uidetur absque ullo dubio.

1018 Ordeig, *Dotalies* 135, p 25; *acta de consagració (Sant Martí de Vallmala)*; *scriptor Iohannes presbiter et monachus*: Constituimus namque Sancte Marie sedis Gerunda omni tempore sinodum custodiendum et chrisma acceptionis.

1031 Ordeig, *Dotalies* 150, p. 55; *acta de consagració (Santa Eulalia de Fullà)*; *scriptor Pons homo laycus*: Censuimus ita censum de ipsa ecclesia Sancta Eulalia per singulos annos ad sinodum estiuale partitas tres et altres duodecim de sarzil parad, et ad alium sinodum que est in retro tempore similiter partitas tres et duodecim altrás de sarzil parad.

1051 Baraut, *ActUrgell* 59, Urgellia 1, p. 137 (**1047** Ordeig, *Dotalies* 182, p. 138); *acta de consagració (Sant Joan de Castelló)*; scriptor *Bonefilius sacer*: In tali uidelicet modo ut ipse melior clericus iam dictam ecclesiam sancti Iohannis tenuerit, duobus uicibus in anno omni tempore pergat ad sinadum sancte Marie Sedis iam dicte, unam ad capud ieiunium et alia ad sanctam Pentecosten, et persoluat ibi libram unam piperi.

1081 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1444, p. 734 (Ordeig, *Dotalies* 245, p. 255); *acta de consagració (Sant Martí de Viladrau)*; scriptor *Guilielmus leuita*: Constituit etiam ut hebdomadam unoquoque anno presbiter illius loci ecclesiae sedis Vici faceret ac sinodum paradamque, ut constitutum est, redderent scilicet octo denarios sinodi.

1114 Baraut, *DocUrgell* 1283 (Urgellia 9, p. 112); *testament*; scriptor *Petrus ipodiachonus*: Et dimitto domno episcopo XL^a uncias unde teneo in pignore penas sinodi et XL^a solidos numorum, quos mihi debet in sua fide.

1123 Bolòs, *Serrateix* 130, p. 216; *acta de consagració (Santa Maria de Serrateix)*; scriptor *Berengarius monachus et leuita*: Et ego Petrus Berengarii, diuine pietate Urgellensis sedis antistes, ex parte Dei unacum canonicis nostre ecclesie sedis dono huic cenobio libertatem ut semel in anno abbas uel unum ex confratribus huius cenobii faciat Urgellensi ecclesie sinnodum et inde accipiat chrisma et nihil amplius ab eo in hoc cenobio uel in eius honore requiratur.

Et al.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 27v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 320): *synodus* – *multitudo*

Fonts

Riuipullensis 74, f. 27v cf. *GlossAnsil.* p. 526, 463: *synodus* – *conuentus* Graece; *Gloss.* V 139, 11: *synodus* – *conuentus*; IV 285, 23; 565, 61; V 331, 39: *synodus* – *congregatio* (*uid. etiam Isid. Etym.* 6, 16, 11: *Synodum* autem ex Graeco interpretari comitatum uel coetum; *GlossAnsil.* p. 526, 464: *synodus* – *comitatus* uel *collectio*)

COMENTARI

El llatí *synodus* és un préstec tardà del grec σύνοδος, l'ús del qual es va estendre per influència de la llengua de l'Església.³ Significa 'concili' o 'sínode', i apareix sovint als

³ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *synodus*.

textos dels autors cristians.⁴ A banda, sobretot a la documentació medieval, *synodus* també pot designar un impost o cens que es cobrava dos cops l'any en connexió amb un sínode episcopal.⁵

Pel que respecta a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, el terme *synodus* és emprat amb aquests dos sentits principals. En primer lloc, significa 'sínode' o 'concili', és a dir, reunió convocada per a tractar d'assumptes eclesiàstics. En segon lloc, designa un impost o cens que es pagava en ocasió d'un sínode episcopal. Els clergues estaven obligats a assistir als sínodes diocesans, els quals s'havien de celebrar dues vegades l'any, tal i com especifiquen alguns dels testimonis recollits (docs. 839, 983, 1031 i 1051). Així doncs, en ocasió dels dos sínodes anuals s'havia de pagar un cens que, de vegades, apareix a la documentació juntament amb el *chrisma* (uid. docs. 936, 946, 949, 977, 983, 1018, 1071, 1104, 1123), el qual es cobrava amb una periodicitat anual per la missa del Dijous Sant.⁶ Igual que el crisma, el sínode solia consistir en diners, cera, pernils, relles, conills i pebre.⁷ Aquest impost també podia rebre la denominació de *tributum synodale* o *redditus synodalis*.

Finalment, cal dir que els glossaris contemporanis a la redacció dels documents, en definir *synodus*, cerquen recollir el significat etimològic de 'reunió'.⁸

⁴ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *synodus*.

⁵ Cf. Du Cange s. u. *synodus*; Niermeyer s. u. *synodus* 2; et Blaise, *Lexicon*, s. u. *synodus* 1.

⁶ Cf. s. u. *chrisma*.

⁷ Sobre el pagament del sínode, uid. R. Ordeig, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya*, vol. IV, p. 224.

⁸ Vid. supra GLOSSARIS.

Tartareus¹ (adj.)

FORMES

tartareo, -orum, -is

ETIMOLOGIA

gr. Ταρτάρειος (adj.), 'del Tàrtar'.

FORMES ROMÀNIQUES

Esp. *tartáreo*; fr. *tartaréen*; it. *tartareo*; port. *tartáreo*; rom. *tartaric*.

SIGNIFICAT

'infernal', 'de l'infern'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

815 Baraut, *DipTavèrnoles* 4, p. 77; *donació*; *scriptor Galindus presbiter*: Quod si ego donator aut ullusque homines, comes, uice comes, uicarius, tiuphadus, potestas maior uel minor, qui contra hanc karta donacionis uenerit pro inrumpendum et in supra dicta donacione aliquod uim infere temptauerit, in primis iram Dei omnipotentis incurrat et si ausu temerario, quod fieri non credimus, aliquam iniussione in eandem cellula Sancti Stephani et Sancti Ylarii supra dicti neque in suis pertinenciis fecerit, cum Datan et Abiron, quos uiuos terra obsorbuit, hereditatem possideat atque cum Iuda traditore domini nostri Ihesu Xpisti incendio contremetur (*sic*) et in uoragine tartareoque caos dimersos cum diabolo et eius atrocissimis pompis cum impiis deiciat.

1038 AComtalPerg II 265, p. 613 (Ordeig, *Dotalies* 159 A, p. 79; Junyent, *Oliba* Dip. 133, p. 225; Junyent-Ordeig, *DipVic* 974, p. 300); *acta de consagració (catedral de Vic)*; *scriptor Ermemirus sacerdos*: Statuimus autem sub diuini iudicii obtestatione et anathematis interdictione, ut si quislibet homo cuiuscunque potestatis aut ordinis hanc dirumpere uel uiolare nisus fuerit, aut disrumperit aut uiolauerit, hic de parte Dei Omnipotentis et beati Petri apostoli omniumque sanctorum et nostra excommunicatus permaneat, et a conuentu sanctae ecclesiae et omnium christianorum alienus existat, tartareisque uinculis innodatus inferorum poenas aeternaliter sentiat.

¹ Cf. s. u. *Tartarus*.

1058 DACCBBarcelona 973, p. 1549 (Ordeig, *Dotalies* 205, p. 185); *acta de consagració (catedral de Barcelona)*; *scriptor Miro presbiter*: Statuimus autem sub diuini iudicii ob<s>testatione et anatematis interdictione ut, si quislibet homo cuiuscumque potestatis aut ordinis hanc disrumpere uel uiolare nisus fuerit aut disrumperit aut uiolauerit, hic de parte Dei omnipotentis et beati Petri apostoli omniumque sanctorum et nostra excommunicatus permaneat, et a conuentu sancte ecclesie et omnium christianorum alienus existat, tartareisque uinculis innodutus inferorum poenas aternaliter senciatur.

1155 DipPortella 53, p. 279; *donació*; *scriptor [...]s sacer*: Si quis autem in aliquibus frangere temptauerit sciat se nisi resipuerit auctoritate Dei omnipotentis et sancti principis apostolorum Petri et Pauli et omnibus sanctis Dei atque nostra qui eius fungimur incarnationem anathematis uinculis indissolubilis esse inno dandum [...] a regno Dei alienandum et cum diabolo et eius atrocissimis pompis atque cum Iude, traditoris domini nostri Ihesu Christi, aeterno incendio concremandum et in uoraginem tartareorumque (*pro tartareo?*) chaos dimersus, cum impiis deficiat et componat hec omnia superius [scri]pta in quadruplum, cum omni sua inmelioracione et hec donacio firma permaneat modo et omnique tempore.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 66r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 340): tartareos – infernalía

Fonts

No documentades. Cf. *Gloss.* IV 466, 9: tartareum custodem – canem tricerberum;² IV 181, 41; V 580, 36: tartareum – canem tricerberum, id est tricipitem; V 612, 1: tartarium – horribile

COMENTARI

L'adjectiu *Tartareus* està documentat ja en autors com Ciceró o Virgili amb el significat d' 'infernàl',³ entès de vegades com a sinònim d' 'espantós', 'horrible'.⁴ Entre els autors cristians, *Tartareus* segueix referint-se a l' 'infern',⁵ alhora que pot prendre el significat de 'mortal'.⁶ L'empren escriptors com Agustí o Prudenci, entre d'altres.⁷

² Cf. VERG. *Aen.* 6, 395.

³ Cf. Gaffiot s. u. *Tartarus*.

⁴ Cf. VERG. *Aen.* 7, 514.

⁵ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *Tartareus*.

⁶ Cf. SEDUL. *Carm. Pasch.* 1, 53: *tartareo cibo*.

Pel que respecta als diplomes analitzats, *Tartareus* apareix en quatre ocasions, sempre inserit dins les clàusules d'imprecació finals.⁸ D'una banda, apareix a la mateixa fórmula que hem analitzat en parlar de *chaos*, la qual tindria el seu origen en diverses butlles papals conservades al territori del domini lingüístic del català.⁹ Es tracta de dos documents molt allunyats cronològicament, en concret, dues donacions (docs. 815 i 1155). D'altra banda, es repeteix la mateixa fórmula d'imprecació a dos documents barcelonins de mitjan segle XI (docs. 1038 i 1058); l'infractor, entre altres penes, serà expulsat de l'església (*a conuentu sancte ecclesie et omnium christianorum alienus existat*) i, lligat amb les cadenes infernals (*tartareis uinculis inmodutus*), patirà càstigs durant tota l'eternitat (*inferorum poenas aternaliter senciat*). Observem, per tant, que en tots els casos *Tartareus* significa 'infern', 'de l'infern'.

⁷ Cf. AUG. *Epist.* 219; *Serm.* 47, 8, 10; PRUD. *c. Symm.* 1, 370, et al.

⁸ Sobre aquesta part del document, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

⁹ Cf. s. u. *chaos*.

Tartarus (subst.)

FORMES

tartarus, -um, -orum, -is, -a

ETIMOLOGIA

gr. Τάρταρος (subst. masc.), 'Tàrtar'. Als poemes homèrics i a la teogonia d'Hesíode, designa la part més profunda del món situada per sota de l'Hades.¹ Es troba a la mateixa distància de l'Hades que el cel de la terra. Posteriorment, el Tàrtar es va anar confonent amb l'infern pròpiament dit, amb la idea del "món subterrani", lloc on eren turmentats els criminals.² En grec patristic, també s'empra per a designar l'infern cristià.³

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *tàrtar*; esp. *tártaro*; fr. *tartare*; it. *tartaro*; port. *tártaro*; rom. *tartar*.⁴

DERIVATS

Tartareus (*adj.*).⁵

SIGNIFICAT

'infern'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

961 DCBarcelona I 60, p. 256; *donació; scriptor Iohannes presbiter*: Et quando anima eius exiit de corpore non habeat ibi nullum angelum benignum, nisi tartarus qui perducant illa ad tormenta incendia.

979 Marquès, *CartCarlemany* 58, p. 146 (DipGirona 456, p. 418); *donació; scriptor Trasericus subdiachonus*: Ob id nos in Christi nomine Oliba archileuita atque Sonifredus fratres dominici, desiderantes regni additum, necnon nostrorum peccaminum mole grauati perpetuum trementes tartarum, omnipotenti Deo cuius misericordia creati pro cuius in hac lucis uita uenimus, cuius tuitione protecti, cuius etiam dono ditati, ipsi donare aliquid de alaude nostro satagimus qui nobis et quicquid sumus dedit, et quantum habemus tradidit.

¹ Cf. HES. *Th.* 119 et ss.; 722 et ss.; 820 et ss.; HOM. *Il.* 8, 13 et ss.; 478 et ss.

² Cf. Grimal, *Dictionnaire mythologie*, s. u. *Tartare*.

³ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. *τάρταρος*.

⁴ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *tartarum*.

⁵ Cf. s. u.

1086 Baraut, *DocUrgell* 1029 (Urgellia 7, p. 150); *testament; scriptor Berengarius clericus*: Quod autem euidens preceptum meum in omnibus et per omnia iubet si quisquam alio modo nisi ut hic supra inseritur permutauerit et ex his deminuerit auferatur nomen eius et deleatur ex libro uite et ex omni xpistianorum separetur collegio et cum anathematibus et sceleratis, atque cum Arrio et Sabellio sacre fidei extractoribus et cum Iuda Xpisti saluatoris nostri traditore in perpetuis ultricium penarum ergastulis dampnabiliter compatiatur infernalicia tormenta, nunquam recuperaturus ad eterna gaudia paradisi sed semper in ta[r]tara tartarorum dimersurus, insuperque hoc euidens testamentum sicut supra est insertum me condictante et confirmante propria mea manu illud ita semper maneat inuiolatum.

1101 DipADSolsona 10, p. 44; *testament; scriptor Guilelmus presbiter et cannonicus*: Omnibus hominibus patet qualiter mors importuna ante oculos hominum se die noctuque infert, ut dum ineptos atque minus sibi sollicitos repererit subito ad tartara rapit.

1111 DipADSolsona 96, p. 151; *donació; scriptor Petrus Guilelmus presbiter*: Quod si nos donatores uel aliquis homo aut femina aut inrumpendum uenerit contra ista carta, non ualeat uindicare, sed componat in duplum, et cum Iuda traditore Domini et magistri sui sustineat penam cum omnibus suis consentientibus dampnatus in tartaris.

GLOSSARIS

Riupullensis 74, f. 66r (Llauró, *Glosarios* 4, p. 340): tartarum – inferiores partes

Riupullensis 59, f. 292v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 370): tartarus – nomen inferni

Fonts

Riu. 74, f. 66r ex *GlossAnsil.* p. 312, 1686: in tartara – ad inferiora

Riu. 59, f. 292v ex *GlossAnsil.* p. 553, 254: tartarum – infernum; *Gloss.* IV 290, 20; 396, 10: tartarum – infernum (*uid. etiam Gloss.* IV 181, 32: tartarus – locus inferni gelidissimus; IV 181, 36; V 156, 10: tartarus – locus apud inferos tenebris confusus, ubi impiorum animae detruduntur)

Alia: Gloss. III 465, 21: tartarus – βάραθρον⁶

⁶ Cf. s. u. *barathrum*.

COMENTARI

En llatí clàssic, es testimonien les formes masculines *Tartarus* i *Tartaros*, i la neutra *Tartara*; l'empren autors com Lucreci o Virgili per a designar el 'Tàrtar', és a dir, 'els inferns'.⁷ Posteriorment, fou adoptat per la llengua de l'Església per a designar l'infern cristià⁸ alhora que, per metonímia, també pot anar referit al mal en si.⁹

Quant a la documentació estudiada, hem testimoniat la presència del terme *Tartarus* entre mitjan segle X i inicis del segle XII. Apareix ja sigui al preàmbul (docs. 979 i 1101) ja sigui a les fórmules d'imprecació finals¹⁰ (docs. 961, 1086 i 1111) amb el significat d'"infern'. Es tracta d'un terme que segueix la segona declinació i presenta tant formes masculines (*tartarus*, *-um*, *-orum*, *-is*) com la forma plural neutra (*tartara*). Destaca especialment l'ús del sintagma *in ta[r]tara tartarorum* (doc. 1086), sens dubte per influència de la locució *in saecula saeculorum*, emprada en la litúrgia.

⁷ Cf. LUCR. 3, 42; 1012; VERG. *Aen.* 4, 243; 6, 577.

⁸ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *tartarus*. A més, apareix en una ocasió a la Vulgata (2 Pt 2, 4).

⁹ Cf. Blaise, *Lexicon*, s. u. *tartarus* 2.

¹⁰ Sobre aquesta part del document, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

tessares (adj.)

VARIANTS

tesser-

FORMES

tessere

ETIMOLOGIA

gr. τέσσαρες (adj.), 'quatre'. Es desenvolupa en diverses formes per a la creació de compostos, essent la més usual τετρα-, de la qual parteixen tots els derivats.

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

El que sí trobem és el prefix *tetra-* (per exemple, cat. *tètrada*, *tetracord*, *tetradàctil*, etc.).

SIGNIFICAT

'quatre'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1094 Baraut, *DocUrgell* 1113 (Urgellia 8, p. 39); *compravenda; scriptor Miro presbiter*: Quantum prephate tessere afrontaciones ambiunt uel includunt sic uindimus tibi prescriptam uineam cum ipsam terra in quo est fundata.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 49r: thesseres – IIII unde est illud tres tesseres ke (= και) decades ter XIII¹

Riuipullensis 74, f. 56r (Casas, *Vocabulari*, p. 453): ΘHCCHPA – quattuor

Fonts

Riu. 74, f. 49r ex Laistner, *Scholica*, p. 444: thesseres – quattuor, unde est illud 'tres, tesseres κε (και) decades', id est ter XIII generationes; *Gloss.* V 586, 5: thesseres – quattuor unde est illud tres thesseres kedecades idest ter XIII generationes; *GlossAnsil.* p. 559, 569: tesseres decatitae; cf. *Isid. Etym.* 8, 5, 61: Tessarescaedecatitae dicti, quia XIV luna pascha cum Iudaeis obseruandum contendunt. Nam τέσσαρες quattuor significat, et δέκα decem²

Riu. 74, f. 56r ex Laistner, *Scholica*, p. 446: τέσσερα – quattuor

Alia: Isid. Etym. 18, 63: Tesserae uocatae quia quadrae sunt ex omnibus partibus. Has alii lepusculos uocant, eo quod exiliendo discurrant. Olim autem tesserae iacula appellabantur, a iaciendo

¹ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *tessarrescedecas*, 'grup de 14'.

² Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *tessarescaedecatitae*. Significa 'catorze' (τέσσαρες και δέκα), i es refereix als que celebraven la festa de Pasqua, com els jueus, el catorzè dia de la lluna de març.

COMENTARI

El numeral *tessares* no fou assimilat per la llengua llatina.³ La seva presència a la nostra documentació s'explica, sens dubte, per la consulta de glossaris. L'hem testimoniats en un únic diploma, un contracte de compravenda, on apareix usat en lloc de *quattuor* en referència a les quatre delimitacions de la peça de vinya en venda, les quals s'acaben d'especificar al passatge immediatament anterior:

Habet autem afrontaciones ipsa pecia de uinea cum ipsa terra in quo est fundata et cum ipsas arboribus utriusque generis qui ibi sunt in circuitu plantati et cum ipsam terciam partem de ipsa ruira, a clima eoa in uinea de Adaled, ab australi autem parte in uineas Guifret Eid, a clima uero occiduo in estrada publica et in uinea de Ponz Arnall, a plaga ergo septentrionis in uinea de Guifret Adouer, et ipso trull et ipsa cultia cum suis IIII afrontacionibus.

Observem, d'altra banda, que per a les denominacions de les quatre delimitacions (nord, sud, est, oest), el redactor fa ús de sinònims i d'un lèxic poc habitual per a conferir varietat a la descripció (*clima eoa; australi parte; clima occiduo; plaga septentrionis*).⁴ Per tant, l'ús de l'hel·lenisme *tessere* no constitueix l'únic element original d'aquest document.

³ Sí que es manté, però, el prefix *tetra-* en nombrosos compostos.

⁴ Vid. etiam s. uu. *clima* et *eous*.

thalamus (subst.)

VARIANTS

t(h)al-

FORMES

talamum; thalamo

ETIMOLOGIA

gr. θάλαμος (subst. masc.). Designa una cambra o habitació situada a l'interior d'una casa, d'on pren el significat de 'cambra nupcial'. També pot fer referència a la cambra de la mestressa de la casa o la cambra on es guarden les provisions i els objectes preciosos. En grec tardà, adopta l'ús particular de 'capella interior', 'santuari'.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *tàlem*; esp. *tálam*o; it. *talamo*; port. *tálam*o; rom. *talam*.²

DERIVATS

epithalamion (*subst.*).

SIGNIFICAT

'tàlem', 'cambra nupcial'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1043-1046 Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 382; *carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà*: Hodie quoque celsius quando Rex regum ad filii sui nuptias inuitavit nos: «Nuptiae paratae sunt,³ inquit, et altitia nostra immolata», sponsus cum claritate et magnificentia in thalamo residet, et cum gaudio intrantes recipit priusquam ianuae claudantur.

1068 Ordeig, *Dotalies* 225, p. 219; *acta de consagració (Sant Salvador de Breda)*; *scriptor E[r]mengaudus sacerdos et monachus*: Anno ^Msexagesimo octauo a tempore illo quo Dominus ac saluator mundi ex uirginis utero⁴ temporaliter nasci dignatus est pro redimendis mortalibus, qui sine tempore ante omnia secula de Deo Patre ineffabiliter genitus est, dies ille uenerandus illuxit in quo apud Bredensem locum in eidem saluatoris [nomine constructum] nobilem templum, quasi talamum ad celebrandas

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. θάλαμος.

² Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *thalamus*.

³ Mt 22, 8: *Tunc ait seruis suis: Nuptiae quidem paratae sunt, sed qui inuitati erant, non fuerunt digni.*

⁴ Cf. AUG. *Serm.* 192, 3 (uid. nota 11).

Christi et ecclesie nuptias, consecraturi pii pontifices conuenere, [domnus uidelicet Berengarius, diuinali fretus auxilio presul ecclesie Gerundensis, et alius domnus Berengarius, diuo suffragante numine Barchinonensis sedis episcopus].

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 27v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 320): thalamus – cubiculus sponsi et sponse

Riuipullensis 59, f. 292v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 370): hymeneo – thalamo⁵

Fonts

Riu. 74, f. 27v *ex Gloss.* IV 181, 14; 572, 6; 397, 6: thalamus – cubiculus sponsae et sponsi; *GlossAnsil.* p. 551, 90: t[h]alamus – lectus uel cubiculus sponsi et sponsae (*uid. etiam GlossAnsil.* p. 551, 88: t[h]alami – cubacula maritorum; *Gloss.* IV 181, 30: thalami – cubacula maritalia)

Alia: Gloss. IV 181, 37: thalamus – lectus nuptialis; IV 397, 5: talamum – domum uel lectum nuptiale

COMENTARI

El llatí *thalamus* és un préstec culte que va penetrar a la llengua parlada per influència dels poetes i, especialment, de Virgili, el qual hom aprenia a l'escola.⁶ Es tracta d'un terme força present a l'*Eneida* i a les *Metamorfosis* i pot significar tant 'cambra' o 'dormitori',⁷ com 'llit nupcial'⁸ o, fins i tot, per sinècdoque, 'matrimoni'.⁹ Usat per la llengua de l'Església¹⁰ amb el significat de 'cambra nupcial', sovint s'interpreta de manera simbòlica referit al pit de la Verge, on Crist va esposar la humanitat.¹¹ Finalment, també pot significar 'matrimoni', en parlar de l'Església com a esposa de Crist.¹²

Pel que fa al nostre corpus, hem documentat *thalamus* en dues ocasions, fent referència a la cambra o llit nupcial i sempre en un context religiós. En primer lloc, llegim *thalamus* la carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà dirigida a l'abat Oliba (doc.

⁵ Vid. etiam *Riuipullensis* 59, f. 300r: *pastoforia – cella sacraria uel talami*.

⁶ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *thalamus*.

⁷ VERG. *Aen.* 6, 280; OV. *Met.* 10, 456, etc.

⁸ VERG. *Aen.* 6, 623; PROP. 2, 15, etc.

⁹ VERG. *Aen.* 4, 550; OV. *Met.* 1, 658, etc.

¹⁰ Apareix sovint a la Vulgata (Dt 33, 12; Ps 18, 6; 44, 16; Ez 40, 12, etc.).

¹¹ Cf. AUG. *Serm.* 192, 3: *sicut sponsis processit de thalamo suo, id est de utero uirginali, ubi Verbum Dei creaturae humanae quodam ineffabili coniugio copulatum est*.

¹² Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *thalamus*.

1043-1046);¹³ en aquest passatge, se cita la paràbola de banquet de noces continguda al Nou Testament (Mt 22, 8). En segon lloc, aquest hel·lenisme apareix a l'acta de consagració de l'església de Sant Salvador de Breda (doc. 1068) per a justificar la construcció del temple com a *talamum ad celebrandas Christi et ecclesie nuptias*.

¹³ Sobre aquest text, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

theatrum (subst.)

VARIANTS

teatr-

FORMES

teatri

ETIMOLOGIA

gr. θέατρον (subst. neut.), 'teatre', 'localitat al teatre', 'amfiteatre'; en sentit col·lectiu, designa 'els espectadors' o pot voler dir directament 'espectacle'. D'altra banda, també es refereix al 'lloc per a una assemblea'. Deriva del substantiu θέα, 'vista', 'espectacle', 'contemplació', d'aquí el significat propi del terme θέατρον com a 'lloc on es troben els espectadors'. Paral·lelament existeix el verb θεάομαι, 'contemplar', amb els dos matisos possibles d'admiració i d'espectacle que és ofert.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *teatre*; esp. *teatro*; fr. *théâtre*; it. *teatro*; oc. *teatre*; port. *teatro*; rom. *teatru*.

SIGNIFICAT

'teatre', 'espectacle'; 'espectacle infernal'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1120 DipCardona 146, p. 225; *oblació; scriptor Bernardus presbiter*: Ego Raimundus Bernardi iam diu in huius seculi penne usque ad crepitam etatem moratus uoragine, nunc uero depressus langore et pauens infernalis teatri penas, renunciare cuppiens huius seculi pompis. Dimitto me ipsum in uita et in morte domino Deo et ecclesie Sancti Uincentii Cardonensis.

GLOSSARIS

Riuipullensis 59, f. 302r: theatrum – spectaculorum cauea; theatrum – locus iocandi²

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. θέα.

² Vid. etiam *Riuipullensis* 74, f. 33r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 349): *amphiteatrum – locus spectaculo ubi pugnant gladiatores et inde ludum gladiatorium dictorium in eo iuuenes usu armorum diuerso motu condensant et modo contra se gladiis aut pugnis certantes modo contra bestias incedentes ubi non odio set premio inlectum subeunt ferale certamen et amphiteatrum dictum quod ex duobus teatris sit factum. Nam amphit rotundum est. Teatrum autem ex medio amphiteatro et semicirculi figuram habens (ex Laistner, *Scholica*, p. 429 et ISID. *Etym.* 18, 52, 1-2), et *Riuipullensis* 59, f. 297v: *amphiteatrum – ex duobus theatris*.*

Fonts

Riu. 59, f. 302r ex *GlossAnsil*. p. 103,1049: caue[a] – theatri uel spectaculi; *Gloss*. IV 183, 45: theatra – expectacula; *Isid. Etym*. 15, 2, 34; 18, 42, 1: Theatrum autem ab spectaculo nominatum, ἀπὸ τῆς θεωρίας, quod in eo populus stans desuper atque spectans ludos scenicos contemplaretur

COMENTARI

El terme *theatrum* fou assimilat plenament per la llengua llatina, i manté els mateixos significats que en grec. Està ben testimoniats en època clàssica, especialment a Ciceró,³ però no tingué massa continuïtat ni en llatí cristià ni en llatí medieval.

En el cas de la documentació altmedieval catalana, apareix una única vegada a l'oblació d'un particular a l'església de Sant Vicenç de Cardona, document datat al segle XII. L'atorgant Ramon Bernat especifica els motius pels quals s'entrega en vida i en mort a l'església de Sant Vicenç: afectat per la malaltia (*depressus langore*), tem els càstigs de l'espectacle infernal (*pauens infernalis teatri penas*) i vol renunciar a les ostentacions de la vida mundana (*renunciare cuppiens huius seculi pompis*). La vinculació del terme *theatrum* amb l'infern i els càstigs infernals no està testimoniada ni a la literatura ni a les glosses, tot i que la patristica grega sí que associa el teatre amb el mal o amb el diable.⁴ Sense descartar la possibilitat que aquesta equivalència estigués present en algun glossari avui dia no conservat, podem imaginar que el redactor del document, el prevere Bernat, hauria volgut atorgar una dimensió poètica al diploma, tot associant el terme *theatrum*, 'espectacle', amb l'adjectiu *infernalis*.

³ Cf. Gaffiot s. u. *theatrum*.

⁴ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. θέατρον A.2.

theologia¹ (subst.)

FORMES

theologie

ETIMOLOGIA

gr. θεολογία (subst. fem.), 'teologia', 'recerca sobre la divinitat o les coses divines'.
Deriva de l'adjectiu θεολόγος.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *teologia*; esp. *teología*; fr. *théologie*; it. *teologia*; oc. *teologia*; port. *teologia*; rom. *teologie*.

SIGNIFICAT

'doctrina teològica'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1133 Ordeig, *Dotalies* 347, p. 105; *acta de consagració (Santa Maria de l'Estany)*; scriptor *Petrus diachonus*: Hanc etiam quidam de paraninphis eius sponsam Dei gloriosam non habentem maculam aut rugam Deique uiui columnam ac firmamentum appellant. Quin ymmo constat ex theologie archiuis eandem inter Deum et peccatores templum esse reconciliacionis, domum Dei ac domum oracionis.

GLOSSARIS

Riupullensis 59, f. 300v: *teologia* – de diuinitate sermo uel ratio

Fonts

Riu. 59, f. 300v *ex GlossAnsil.* p. 557, 391: *teologia* – uerbo Graeco significatur de diuinitate rationem siue sermonem

Alia: Gloss. V 395, 8: *teologia* – Dei gene[a]logia

COMENTARI

No testimoniats en llatí clàssic, el substantiu *theologia*² és emprat pels autors cristians per a referir-se a l'estudi o ciència dels déus, la ciència divina.³

Dins el corpus analitzat, l'ús del substantiu *theologia* es documenta en una única ocasió, a l'acta de consagració de l'església de Santa Maria de l'Estany del segle XII. En particular, apareix al preàmbul amb el significat de 'doctrina teològica', per a justificar

¹ Cf. s. u. *theologus*.

² Amb acusatiu *theologian* a AUG. *Ciu.* 6, 5.

³ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *theologia*.

la dedicació de l'església, que és el lloc on es produeix la reconciliació entre Déu i els pecadors (*inter Deum et peccatores templum esse reconciliacionis, domum Dei ac domum oracionis*).

theologus (subst.)

FORMES

theologi, -orum

ETIMOLOGIA

gr. θεολόγος (adj.). Primàriament, significa 'qui tracta de Déu, de la natura divina'; per extensió, serveix per a designar 'qui transmet la paraula de la divinitat', parlant d'endevins i profetes i, posteriorment, referit a Moisès.¹ Entre els escriptors eclesiàstics, significa, de manera general, 'qui predica o ensenya sobre Déu'.² Es compon dels substantius θεός, 'déu', i λόγος, 'paraula' o 'raó'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *teòleg*; esp. *teólogo*; fr. *théologien*; it. *teologo*; oc. *teologian*; port. *teólogo*; rom. *teolog*.

DERIVATS

theologia (subst.).³

SIGNIFICAT

'qui predica o ensenya sobre Déu'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

970 DipPallars 209, p. 394; *acta d'elecció abacial*; *scriptor [...]us presbiter*: Quibus interim premisis, unum quimus proferre, uidelicet theologorum legislatorem, qui continuis ieiuniorum parsimoniis adherendo familiariter Domino ex eius inefabili ore accipere meruit legem, et Israeli fideliter propinare, quo misciorem usque a Deo nanciscatur.

972 DipRosselló 469, p. 404; *donació*; *scriptor Stephanus presbiter*: Post obitum uero meum peruenire faciat ipsos alodes sicut superius est reiteratum ad domum Sancte Eulalie martiris pro timore Dei et pro redemptione anime mee uel pro redemptione anime domni Soniarii, gratia Dei sedis Elenensis theologi, ut post huius uite labentis cursum reddere ei faciat Deus omnipotens premium eternum cum corona glorie in resurrectione iustorum ubi semper fulgent sancti ante conspectum Dei.

1006 DipAmer 17, p. 49; *acta d'elecció abacial*: Unde nonnulli fos Spiritus Sancti accensi, uirtutum fidei roborati, linquentes cosmum ipsamque uitam quam theologi nostri

¹ Philo 2, 416.

² Cf. Lampe, *PGL*, s. u. θεολόγος.

³ Cf. s. u.

duxere communem, alternatim in tuguriis auspicia habentes, soli hero placere studentes, adepti sunt cum celicolis regna appetere in terris degentes.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 20v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 345): theologus – diuinus sermocinator

Riuipullensis 74, f. 49r: theologus – diuinus sermocinator⁴

Riuipullensis 59, f. 301r: theologos – Dei disputator

Fonts

Riu. 74, f. 20v; *Riu.* 74, f. 49r; *Riu.* 59, f. 301r cf. *GlossAnsil.* p. 557, 394: theologus – Dei disputator; theos enim dicitur Deus, logos ratio uel sermo⁵

COMENTARI

El llatí *theologus*, inicialment adjectiu i posteriorment convertit en substantiu, és emprat tant per autors clàssics com cristians, i significa 'teòleg', és a dir, 'qui escriu sobre els déus',⁶ o 'qui discuteix sobre la divinitat'.⁷ Amb aquest mateix sentit, els cristians crearen l'adjectiu *deiloquus*, 'portaveu de Déu', 'teòleg inspirat'.⁸ D'altra banda, *theologus* fa referència al 'sacerdot encarregat d'explicar les Santes Escriptures',⁹ significat proper al recollit als glossaris altmedievals.¹⁰

Quant als diplomes llatins analitzats, *theologus* està testimoniats amb el significat de 'qui predica o ensenya sobre Déu'. Apareix a dues actes d'elecció abacial referit a profetes (docs. 970 i 1006), alhora que s'empra en relació amb el bisbe d'Elna Sunyer (doc. 972).

⁴ Vid. etiam *Riuipullensis* 74, f. 20r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 344): *teologica – diuina sermocinatio*.

⁵ Vid. etiam *GlossAnsil.* p. 557, 391: *theologia – uerbo Graeco significatur de diuinitate rationem siue sermonem*.

⁶ CIC. *Nat.* 3, 53; ARN. 3, 11; LACT. *Ira* 11, 8; AUG. *Ciu.* 18, 14.

⁷ CASSIOD. *Var.* 1, 45, 4.

⁸ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *deiloquus*.

⁹ Cf. Du Cange et Blaise, *Lexicon*, s. u. *theologus*.

¹⁰ Vid. supra GLOSSARIS.

thronus (subst.)

VARIANTS

t(h)ron-

FORMES

thronum, -i; tronus, -i, -um, -o

ETIMOLOGIA

gr. θρόνος (subst. masc.), 'seient elevat'. Després d'Homer, s'empra per a designar el tron d'un rei o dels déus, així com el seient de la Pítia o del déu que respon els oracles;¹ també fa referència al seient del jutge o al seient del mestre (en una escola). En grec cristià, designa el seient del patriarca o d'un bisbe, és a dir, el 'tron episcopal'.²

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *tron*; esp. *trono*; fr. *trône*; it. *trono*; oc. *tron*; port. *trono*; rom. *tron*.³

DERIVATS

intronizare (v.), intronizatio (subst.).

SIGNIFICAT

'tron'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

[970?] DipOsona 1080, p. 785 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 404, p. 335); *epístola de Cesari, arquebisbe de Tarragona, al papa Joan XIII*: Sydereo fulgore ueluti clara poli luminaria uirtutum meritis radiantem, florenti ut palmi oppionem (SIC), alma candentem ut liliu pudicie, cyngulo rubentem uel rosa, prolix exercitacionem aecclesiasticae ut apparet gaudium ieiuniorum uigiliarumque hac obediencie colla submittendum, fraganti respersione odorifera unitate, dissociabili pacis, amoris hac benignitatis et suauitatis uinculis connexum, quorum oracio in alto ethereoque trono penetrat sicut incensum nectahereo nictore et humilitas uolacio resplendet colore et laus aeminus uel prope resonare cernitur, domno meo Iohannes, papa Romensis, ego Cesarius, indignus gratia Dei arquipresul prouincia Terrachona, qui est fundata in Spania.

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. θρόνος.

² Cf. Lampe, *PGL*, s. u. θρόνος.

³ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *thronus*.

[991] Baraut, *DocUrgell* 224 (Urgellia 3, p. 56); *decret d'excomunió*: Quod autem sedes episcoporum et tronus speculationum et potestatem iudicandi et soluendi atque ligandi a Domino est illis datam atque concessam sicut ipse Saluator in euangelio ait: Quodcumque ligaueritis super terram erunt ligata et in celo, et quodcumque solueritis super terram erunt soluta et in celo.

1043-1046 Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 379; *carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà*: Ergo ut altitonanti decentia in uerae fidei confessione domus possideret maternum partus, et in suo ordine quasi ad officium uirginis sanctorum decus loco inferiori praetulit, et ad instar regalis throni, non usque a summum templi pinnaculum, sed iuxta mensuram spatii, fecit caenaculum maximi et mirandi operis, qui diuideret oraculum a priore parte templi, et ibi beatae et indiuiduae Trinitatis clarum altare coram multis testibus piis manibus dedicauit, ut uice mater et filius omnibus diebus praedicarentur ac continua mortalium laudatione adorarentur.

1047 Ordeig, *Dotalies* 183, p. 139; *acta de consagració (Sant Cebrià d'Aiguallonga)*; *scriptor Guielmus subdiaconus*: Cum omnipotens Dominus et Redemptor generis humani condoleret nostre fragilitatis, missit filium suum Dominum ac Saluatorem nostrum in uterum beate et incomparabilis Dei genetricis Mariae, ut uerus homo de uera homine natus noua porrigeret naufraganti mundo precepta, eaque duodenis irradiata fulgoribus seculo firmaret futuro, quibus per diuersa climata cosmi coruscantibus actum, diuino fore decernitur nutu ut ad Christi Dei alti troni mixtum, basilice per uniuersum fabricarentur telluris orbem, et in isdem regenerati aqua sacrosancti ac salutaris lauacri anime fidelium per eundem Dominum ac Saluatorem nostrum Iesum Christum adipisci mererentur regna celorum.

1048 Ordeig, *Dotalies* 186, p. 145; *acta de consagració (Sant Pere de Reixac)*; *scriptor Remundus leuita et iudex*: Cum omnipotens Dominus et Redemptor generis humani condoleret nostrae fragilitati, missit filium suum ac saluatorem nostrum in uterum beatae et incomparabilis Dei genetricis Mariae, ut uerus homo de uero homine natus noua porrigeret naufraganti mundo praecepta eaque duodenis irradiata fulgoribus seculo firmaret futuro, quibus per diuersa climata [cosmi] coruscantibus actum, diuino fore nutu decernitur ut ad Christi Dei alti troni nusum basilicae per uniuersam

fabricarentur telluris orbem et in eisdem regenerati aqua sacrosancti et salutaris lauacri animae fidelium per eundem Dominum ac Saluatorem nostrum Iesum Christum edipisi mererentur regna coelorum.

1050 Ordeig, *Dotalies* 191, p. 156; *acta de consagració (Sant Quirze del Vallès)*; *scriptor Raymundus leuita*: Cum omnipotens Dominus et Redemptor generis humani condoleret nostrae fragilitati missit filium suum, Dominum ac Saluatorem nostrum, in uterum beatae et incomparabilis Dei genitricis Mariae, uerus homo de uero homine natu nobis porrigeret, non fragili mundo praecepta eaque duodenis irrediatia fulgoribus seculo firmaret futuro quibus pro diuersa climata kosmi currusantibus actu diuino fore nutum discernitur, ut ad Christi Dei alti troni nutum basilice per uniuersum fabricarentur telluris orbem et in eisdem regenerare aquam sacrosanctis ac saluatoris lauacris animae fidelium per eundem Dominum ac Saluatorem nostrum Iesum Christum adipisci mererentur regis celorum.⁴

1051 Junyent, *Oliba* Not. 11, p. 407; *encíclica mortuòria de Guifré II, comte de Cerdanya*:

Resposta de Sant Miquel del Fai: Que mox lecta comperimus, sacram hedem intrauimus. Christo preces effudimus, et precandum decreuimus Mikahelis ut precibus dimitta cuncta crimina Wifredo ac peccamina, concedatque polorum se conscendere thronum.

1055 Junyent, *Oliba* Dip. 163, p. 276 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 1138, p. 447); *concili*; *scriptor Berillus grammaticus*: Concilium Deo inspirante in Galliarum partibus, in Narbonensi urbe, eiusdem urbis reuerendo metropolitano [Guifredo] in pontificali trono presidente, stipante prefulgida sacerdotum Dei corona undique.

1058 Ordeig, *Dotalies* 205, p. 183 (DACCBarcelona 973, p. 1546); *acta de consagració (catedral de Barcelona)*; *scriptor Miro presbiter*: Unde in principali trono sui honoris, intra moenia Barchinonensis ciuitatis, cum uidisset aulam episcopalis sedis iam deficere uetustate operis et ex parte destructam a barbaris, indoluit causa diuini amoris et eam renouari et restaurari fecit et annuit a fundamentis ad honorem Christi et nomen sancte Crucis sancteque Eulalie, indigene martiris et uirginis, et in renouatione et

⁴ Els documents **1047**, **1048** i **1050** segueixen el mateix model de preàmbul.

restauratione predicte sedis habuit consortem cooperatorem et factorem pium atque benignum Guilabertum, prefate presulem urbis.

1083 Puig i Ferreté, *Gerri II* 29, p. 20; *compravenda i donació; scriptor Galindus leuita*: In Dei nomine et indiuidue Trinitatis que continet celorum tronum et intuetur abissos. Ego Artallus diuina Dei clementia comes, magnum michi uidetur domum Dei edificare ubique et de meis rebus honorare atque concedere.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 69v (Alturo, *Glossa VI*, p. 78): t[h]roni – sunt agmina angelorum, quia illis conditor pr[a]esidet, et per eos iudicia sua disponit

Parisiensis, Lat. 609, f. 9r (Alturo, *Glosario en escritura visigótica*, p. 197): troni – sedes aut solium

Fonts

Riu. 74, f. 69v *ex Isid. Etym.* 7, 5, 21: Throni sunt agmina angelorum, qui Latino eloquio sedes dicuntur; et uocati Throni quia illis conditor praesidet, et per eos iudicia sua disponit

Parisiensis, Lat. 609, f. 9r *ex GlossAnsil.* p. 530, 179: solium – thronum; 456: thronus – sedis uel solium; *Gloss. IV* 292, 45: thronus – sedis; IV 186, 46; 575, 31: thronus – excelsa sedes; IV 397, 11: thronus – sedis excelsa (*uid. etiam Isid. Etym.* 20, 11, 9: Sedis singulari numero proprie regni est, qui Graece θρόνος dicitur. Item thronum Graeci dicunt; nos solium)

COMENTARI

El llatí *thronus*, 'tron',⁵ és un préstec del grec θρόνος que, en la llengua imperial, es va substituir per *solium*.⁶ Apareix sovint a la Vulgata amb el significat de 'tron reial',⁷ de 'seient de magistrat'⁸ i, per metonímia, de 'regne', 'dominació'.⁹ En llatí cristià, el plural *Throni* designa 'els Trons',¹⁰ un dels nou ordres d'àngels. Partint d'unes categories que apareixen a sant Pau, Pseudo-Dionís va establir, al segle VI, una jerarquia angèlica dividida en tres cors. El tercer cor el formen serafins, querubins i trons. Els trons són uns esperits benaventurats que poden conèixer immediatament en Déu les raons de les

⁵ PLIN. *Nat.* 35, 63; SUET. *Aug.* 70.

⁶ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *thronus*.

⁷ 3 Rg 2, 12; 1 Par 28, 5; Ier 52, 32, et al.

⁸ Ps 9, 8.

⁹ Prv. 20, 28; 25, 5.

¹⁰ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *thronus* 3.

obres divines o del sistema de les coses.¹¹ Quant al llatí medieval, *thronus* sol designar el 'tron episcopal'.¹²

Pel que fa a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, el terme *thronus* hi apareix amb els significats de 'tron episcopal' (docs. [991], 1055 i 1058), 'tron diví' (docs. [970?], 1047, 1048, 1050 i 1083) i 'tron reial' (doc. 1043-1046). Es tracta sobretot de documents revestits de solemnitat (actes de consagració, una epístola adreçada al papa, una encíclica mortuòria, etc.).

¹¹ Cf. DRAE s. u. *trono* 5.

¹² Cf. Du Cange s. u. *thronus*.

Titan (subst.)

VARIANTS

titan-, titani-

FORMES

titane; titanii

ETIMOLOGIA

gr. Τῑτᾶν (subst. masc.). Emprat sobretot en plural (οἱ Τῑτᾶνες), designa els fills d'Urà i Gaia.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *tità*; esp. *titán*; fr. *titan*; it. *titano*; oc. *titan*; port. *titã*; rom. *titan*.¹

SIGNIFICAT

‘Sol’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1008 Junyent, *Oliba* Dip. 40, p. 50; *acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll*:

Dumque turbulentos malignorum pneumatuum dignatus est diruere fluctus, egit per multimodas precelse graciae formas, doctores praeligendi misertus a quibus possit suos amonitus errores cognoscere mundus, disparciens eos per quadrifida climata eui quasi titanii croceo fulgentes lumine celi, ne sub modio posita lucerna celum tenebresceret undique totum, sed candelabro leuata precelso cunctis luciducum atque lucentem possit reddere lumen.

1046 Junyent, *Oliba* Tex. 24, p. 351; *encíclica mortuòria d'Oliba, abat de Ripoll i bisbe de Vic*:

Resposta de la catedral de Vic ([1047] Junyent-Ordeig, *DipVic* 1056, p. 368): Cum feria quinta nuper elapsa iam ferme per medium orbis axem titane alipedes agitante, XII kalendarum iuniarum die, gerulus uester communis mestitiae uestrae, scilicet, nostraeque, ad nos per litteras monimenta detulisset, pro commendando spiritu dilectissimi patris uestri, nostri uero pontificis, Redemptori omnium preces impensius post paululum offerre non distulimus, sicut facere pridem curauimus.

¹ Convertit en nom comú, es refereix a una persona de gran potència física o intel·lectual, alhora que serveix per a designar una grua destinada a alçar grans pesos; cf. DIEC2 s. u. *tità*.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 19v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 343): Titania – uia unde solem currit in anno

Riuipullensis 74, f. 27v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 320): Titan – sol

Riuipullensis 59, f. 292v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 370): Titali – orientales

Riuipullensis 59, f. 293r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 371): Titanum – hominem orientalem

Fonts

Riu. 74, f. 19v; *Riu.* 74, f. 27v ex *GlossAnsil.* p. 564, 214: T<h>itan – sol Graece; *Gloss.* IV 184, 23; 292, 13; V 397, 42; 546, 31: Titan – Sol; IV 397, 19: Titan – Sol uel Phoebus uel gigas; IV 574, 46: Titan – Sol uel Phoebus; IV 184, 31: Titan – Sol, lux splendida (*uid. etiam Isid. Etym.* 17, 9, 77: Graeci solem τῑτᾶνα uocant)

Alia: *Gloss.* IV 184, 25; 574, 47: Titanes – filii terrae uel principes ; IV 397, 20: Titanes – filii terrae, hoc est terrigenae; IV 184, 33; 292, 15: Titanes – principes

COMENTARI

Titanes és el nom genèric de sis dels fills mascles d'Urà i Gaia. Pertanyen a la generació divina primitiva, i el més jove d'ells és Cronos, d'on sortirà la generació dels Olímpics. Tenien sis germanes, les Titànides, amb les quals s'uniren per engendrar tota una sèrie de divinitats secundàries.² En la literatura llatina, els Titans són mencionats per autors com Plaute, Ciceró o Horaci.³ D'altra banda, ja en època clàssica, el singular *Titan* és dit d'Hiperió, identificat amb el Sol.⁴

El seu ús no es troba gens estès entre els autors cristians i medievals,⁵ però sí que està documentat a diverses glosses. En concret, els glossaris de Ripoll descriuen *Titan* com a 'Sol' i, per metonímia, també significa 'oriental'.⁶ D'altra banda, se'n testimonia una única aparició a la Vulgata.⁷

Quant al corpus documental analitzat, el terme *Titan* apareix en dues ocasions en documents procedents del monestir de Santa Maria de Ripoll; en tots dos casos sembla associar-se amb el sol de manera més o menys poètica. En primer lloc, llegim el plural

² Cf. Grimal, *Dictionnaire mythologie*, s. u. *Titans*.

³ Cf. PLAUT. *Persa* 26; CIC. *Leg.* 3, 5; *Nat. deor.* 2, 70; HOR. *Carm.* 3, 4, 43.

⁴ Cf. VERG. *Aen.* 4, 119; TIB. 4, 1, 50.

⁵ Cf. Du Cange s. uu. *titan* et *titane*.

⁶ Vid. supra GLOSSARIS.

⁷ Idt 16, 8: *non enim cecidit potens eorum a iuuenibus nec filii Titan percusserunt eum nec excelsi gigantes inposuerunt se illi sed Iudith filia Merari in specie faciei suae dissoluit eum.*

titanii a l'acta d'elecció abacial d'Oliba (doc. 1008),⁸ que parla dels "titans refulgents amb la llum groga del cel" (*titanii croceo fulgentes lumine celi*). D'altra banda, apareix a l'encíclica mortuòria del mateix Oliba (doc. 1046),⁹ en concret, a la resposta de la catedral de Sant Pere de Vic. En aquest cas, s'insereix dins una fórmula que expressa el moment del dia en què el portador de l'encíclica arribà a la seu vigatana (*cum feria quinta nuper elapsa iam ferme per medium orbis axem titane alipedes agitante*).¹⁰

⁸ Sobre aquest text, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

⁹ Sobre aquesta encíclica mortuòria, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

¹⁰ Ja hem testimoniat una fórmula similar en una altra ocasió (cf. s. u. *phoebus*).

tomus (subst.)

VARIANTS

thom-

FORMES

thomi

ETIMOLOGIA

gr. τόμος (subst. masc.), 'tros tallat', 'part', 'porció'. En particular, 'tros de papir o de pergami', d'on passa a significar 'tom' o 'volum'. Deriva del verb τέμνω, 'tallar'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *tom*; esp. *tomo*; fr. *tome*; it. *tomo*; oc. *tòm*; port. *tomo*; rom. *tom*.¹

DERIVATS

thomifer (*subst.*), tomulum (*subst. dim.*).

SIGNIFICAT

'rotlle' (referit al rotlle que contenia les encíclics mortuòries)

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1046 Junyent, *Oliba* Tex. 24, p. 353; *encíclica mortuòria d'Oliba, abat de Ripoll i bisbe de Vic*:

Resposta de Sant Pere de Camprodon: Dilectissimis patribus caenobio almae Dei Genitricis commanentibus, eiusdem ordinis humillima concio apostolorum principis Campirotundi degens loco, ac Christo persoluens uota Domino, omne bonum in ipso. Dum huius thomi later adiit nos pro decessu pii patris, mestificatos iterum, meror ad memoriam reductus dolorem pristinum innouauit uehementiusque calamitosos reddidit.

1051 Junyent, *Oliba* Not. 11, p.404; *encíclica mortuòria de Guifré II, comte de Cerdanya*:

Resposta de Sant Pere de Rodes: Quod nos corde retinentes, adimplere cupientes, congregacio cuncta Sancti Petri, coenobio Rodensis, in quo loco domnus abba Petrus preesse uidetur, sub tramite diui patris Benedicti, cui beneficia, sicut Lucifer inter astra, fulget eius dulcimoda uitae. Interea portitor huius thomi deuenit ad nos, et cum dulcedine karitatis excepimus illum.

¹ Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *tomus*.

GLOSSARIS

Riuipullensis 59, f. 295r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 379): tomum – incisio

Fonts

Riu. 59, f. 295r *ex GlossAnsil.* p. 565, 59: tomum – incisio Graece; *Gloss.* V 102, 5: thomum – incisio graece

Alia: Isid. Etym. 6, 8, 2: Tomi, quos nos libros uel uolumina nuncupamus ... tomi uero, id est libri; *Gloss.* V 395, 44: thomum – librum

Gloss. V 517, 1: tomus – carta

COMENTARI

Ja testimoniat a Marcial amb el significat de ‘tros’, ‘peça’,² el llatí *tomus* és emprat pels autors cristians per a designar un ‘rotllo de paper’, un ‘llibre’, ‘volum’ o ‘fascicle’, o una ‘carta’,³ accepcions que ja presentava el grec patristic τόμος.⁴ També pot significar ‘divisió’ dins una sentència conciliar,⁵ fet que explica les glosses del tipus *tomum – incisio*. Derivat del verb *incido*, ‘fer una incisió’, ‘tallar’, el substantiu femení *incisio* s’empra en retòrica per a designar una ‘frase curta’, un ‘incís’.⁶

Pel que respecta als nostres textos, aquest mot apareix en dues ocasions. En primer lloc, hem documentat l’ús de *tomus* a la resposta del monestir de Sant Pere de Camprodon a l’encíclica anunciadora de la mort de l’abat i bisbe Oliba (doc. 1046); en segon lloc, a la resposta del monestir de Sant Pere de Rodes a l’encíclica anunciadora de la mort del comte Guifré II de Cerdanya (doc. 1051).⁷ En ambdós casos s’empra per a designar l’encíclica en si, la qual era expedida en format de rotlle. En addició, va referit al portador de l’encíclica (*thomi lator; portitor thomi*), el qual es dirigia als diversos monestirs i catedrals anunciant la mort del personatge en qüestió i recollint les seves respectives respostes.

Podem observar com aquest sintagma que es refereix al portador del rotlle mortuori, ha donat lloc a la creació del substantiu *thomifer* (del tipus *sceptrifer*).⁸ Format a partir del substantiu *tomus* i del verb *fero*, ‘portar’, pren el significat de ‘portador de

² MART. 1, 66, 3.

³ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *tomus*. Vid. supra GLOSSARIS.

⁴ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. τόμος.

⁵ Cf. Blaise, *Lexicon*, s. u. *tomus*.

⁶ Cf. CIC. *Orat.* 206; 216.

⁷ Sobre aquestes encíclics mortuòries, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

⁸ Cf. s. u. *sceptrum*.

l'encíclica'. Aquest mot apareix, d'una banda, a la resposta de la catedral de Girona a la mort d'Oliba:

Peruenit ad nos, amantissimi fratres, thomifer uester uestrum
nostrumque ferens merorem, cuius rememoratur magis existens
quam nuncius, ob huiusmodi rememorationem lacrimosam, magna
mentem perculit mestisia nostram. Illacrimaueruntque oculi,
fueruntque nimium quassata nostra uiscera fletu.⁹

I, de l'altra, a la resposta de la catedral de Vic a la mort de Guifré:

Thomiferum uestrum numeratis sole kalendis
Vidimus aprilis tribus denisque diebus,
Et legimus teretem Guifredi funera fantem.¹⁰

Encara a propòsit dels derivats, a la resposta de Sant Miquel del Fai a la mort del comte Guifré, en lloc de *tomus*, llegim la forma *tomulum* (amb el sufix de diminutiu), també de nova creació. Podem observar que, en aquest cas, es torna a fer referència al portador de l'encíclica (*gerulum manu ferentem tomulum*):

Tercio kalendarum aprilium, cum foebus late fuis habenis suorum
radiatorum poli teneret medium, uestri contigit famulum uenisse atque
gerulum manu ferentem tomulum, nuncium mestitudinum
uestrorum nempe cordium decessu patris plurimum.¹¹

Finalment, pel que fa a la variant ortogràfica *thom-*, cal dir que la grafia amb l'aspirada *-h-* ja es troba testimoniada a les glosses¹² i als textos medievals.¹³

⁹ 1046 Junyent, *Oliba* Tex. 24, p. 352 ([1051] Junyent-Ordeig, *DipVic* 1083, p. 397).

¹⁰ 1051 Junyent, *Oliba* Not. 11, p. 406.

¹¹ 1051 Junyent, *Oliba* Not. 11, p. 406.

¹² Vid. supra GLOSSARIS.

¹³ Cf. Du Cange s. u. *thomus*.

toparcha (subst.)

VARIANTS

thoparc-

FORMES

thoparcas

ETIMOLOGIA

gr. *τοπάρχης* (subst. masc.), 'governant d'un territori, d'una província o d'un país'. Està format a partir del substantiu masculí *τόπος*, 'lloc', i del verb *ἄρχω*, 'governar', 'regir'. En concret, a Egipte designa el 'cap d'un districte'.¹ En deriven *τοπαρχέω*, *τοπαρχία*, *τοπαρχεῖον*, etc.

FORMES ROMÀNIQUES

Esp. *toparca*; fr. *toparque*; it. *toparca*; port. *toparca*; rom. *țopârcă*.²

SIGNIFICAT

'governant', 'sobirà'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1080 Baraut, *ActUrgell 71*, Urgellia 1, p. 151 (Ordeig, *Dotalies 242*, p. 248; Marquès, *Elins 50*, p. 85); *acta de consagració (Santa Cecília d'Elins)*; *scriptor lator legis ac iuris Ermengaudus*: Adfuit probitate clarus, dignitate reuerentissimus consul et marchio Urgellitanus, domnus scilicet Ermengaudus, princeps per omnia laudabilis ac prestantissimus, in monasterio beatissime uirginis et martiris Xpisti Cecilie, quod est situm in Orgellitana tellure in Ellisitana ualle, citra fluuium quod ab incolis uocatur Cauo. Intraueruntque cum eo nonnulli nobiles uiri, religiosi seu laici, thoparcas totius telluris seu primates sui palatii, gardingi seu thiuphadi. Adfuitque in eodem monasterio domna uenerabilis Lucia et admodum religiosa comitissa, que erat procuratrix ac gubernatrix illius loci benignissima, cuius solerti industria nuper ibi plantata erat Xpisti uinea, propagine puellarum nouella, que sub regulari uita felicissima florebant studia.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 49v: thoparca – princeps unius loci

¹ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. *τοπάρχης* et Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. *τόπος*.

² Es tracta més aviat d'un cultisme.

Fonts

Riu. 74, f. 49v ex Laistner, *Scholica*, p. 445: toparcha – princeps unius loci; *Gloss.* V 395, 34; 418, 16; 426, 58: toparcha – loci princeps

Alia: *Gloss.* V 395, 9; 418, 17; 426, 59: topos – locus

COMENTARI

El substantiu agent *toparcha* no es documenta en llatí fins al segle IV, a la *Historia Augusta*,³ i és emprat el segle següent per Rufí d'Aquileia.⁴ D'altra banda, trobem el substantiu femení *toparchia* ('govern d'una regió' i, per extensió, 'regió') a Plini⁵ i, en una ocasió, a la Vulgata.⁶

Pel que fa a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, *toparcha* presenta una única aparició a l'acta de consagració de l'església de Santa Cecília d'Elins, diploma redactat per Ermengol Bernat d'Urgell⁷ que conté altres hel·lenismes i termes cultes. En el mateix text, unes línies més avall, el redactor s'encarrega d'oferir l'explicació d'aquest mot per mitjà de l'ús de sinònims (*magnates terre, principes terre*).⁸ Així doncs, fa referència als sobirans o governants del país.

Pel que fa a la grafia *thop-*, s'ha produït una metàtesi per la qual l'aspiració ha variat la seva posició original; ja trobem aquesta grafia als glossaris de Ripoll, però no al seu model.⁹

³ SPART. *Hadr.* 13, 8; cf. Gaffiot s. uu. *toparcha* et *toparchia*.

⁴ RUFIN. *Hist.* 1, 13, 5.

⁵ PLIN. *Nat.* 5, 70.

⁶ 1 Mcc 11, 28: *Tres toparchias, et Samariam, et confines*.

⁷ Sobre aquest personatge, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.2.

⁸ *Et obnixae orauerunt eum hii et omnes magnates terre omnesque archidiacones et kanonici sancte Urgellensis ecclesie ... prelibati consulis et comitisse ac abbatisse ceterorumque principum terre et kanonicorum sancte Marie uictus*.

⁹ Vid. supra GLOSSARIS.

triumphalis (adj. i subst.)

FORMES

triumphalem, -lis, -li, -les

ETIMOLOGIA

Cf. s. u. *triumphus*.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *triomfal*; esp. *triunfal*; fr. *trionphal*; it. *trionfale*; oc. *triomfal*; port. *triunfal*; rom. *triumfal*.

SIGNIFICAT

1. 'triomfal'
2. 'governant' (*subst.*)

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1.

949 DipAmer 10, p. 39 (DipGirona 287, p. 266); *acta d'elecció abacial; scriptor Ataulfus presbiter*: Cum Dominus omnipotens [Iesus Christus in mundo] ueniens uisceribus dignatus est ingredi uirgineis, post natiuitatem suam, pationem [et mortem], admirabilem resurrectionem et triumphalem ascentionem et post inflammationem [Spiritus Sancti apostolis] meritis constituit qui suam ecclesiam prefulgerent, sicut uaticinauit [propheta dicens: «Ornatus] a dextris in uestitu deaurato circumdata uarietate in decore suo».

1043 Junyent, *Oliba* Tex. 26, p. 361; *sermó de la festa de Sant Pau de Narbona*: Gloriosissimorum uirorum ueneranda certamina, cunctisque simplici deuotione adprime recolenda, etsi humana exiguitas minime reperitur in eorum preconiiis posse sufficere, iuxta modulum tamen suae fragilitatis anelanti festinet celebrare dilectione. Haec est nempe illa triumphalis caterua, quae armis fidei circumquaque munita, uirtutum nitentibus radiis perlustrata, superni redemptoris misterium publicis est professa responsis.

2.

1090 Puig i Ferreté, *Lavaix* 33, p. 84; *donació; scriptor Ramon Gifre scolasticus*: Quod si ego Artallus comes aut uxor mea Eslonza comitissa aut filiis meis aut de filiabus meis aut de fratribus meis aut aliquis homo uel femina de mea posteritate aut de alio genere uel dux aut tyrannus uel triumphales qui contra placitum istum uenerit ad dirumpendum non ausus sit uindicare, sed ira Dei maneat super illum et in quadruplum uobis componat et insuper III libras auri uobis consulat et pactum istum uel iudicium firmis et stabilis permaneat omnique tempore et non dirumpatur.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 27v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 320): triumphales dies – gaudii dies

Fonts

Riu. 74, f. 27v *ex GlossAnsil.* p. 572, 413: triumphales dies – gaudii dies; *Gloss.* IV 186, 25: triumphalis dies – gaudii dies; IV 574, 41; V 581, 52; 529, 44: triumphalis – gaudii dies¹

Alia: *Gloss.* V 487, 18: triumphalis dies – gaudium uel uictoriae

Gloss. IV 398, 22: triumphalis dies – bellicos

COMENTARI

L'adjectiu *triumphalis*, 'triomfal', 'de triomf', és emprat en llatí per autors com Ciceró, Plini o Suetoni,² alhora que es documenta també en la llengua dels cristians.³

Al corpus documental estudiat s'empra, en primer lloc, com a adjectiu que acompanya substantius per a crear sintagmes de significat positiu (doc. **949**: *triumphalem ascensionem*; doc. **1043**: *triumphalis caterua*). En segon lloc, la forma *triumphales* es documenta plenament substantivada en una ocasió (doc. **1090**). Es tracta d'una fórmula d'imprecació en què s'especifiquen les possibles categories socials dels potencials incomplidors de l'acte, entre les quals consten *dux aut tyrannus uel triumphales*.⁴ Per explicar el significat que adopta en aquest cas, cal recórrer als glossaris; al *Glossarium Ansileubi* o *Liber glossarum*⁵ llegim el següent: *triumphans* –

¹ Cf. PS. AUG. *Serm.* 223, 1.

² Per exemple, a CIC. *Pis.* 55; PLIN. *Nat.* 22, 6; SUET. *Aug.* 38.

³ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *triumphalis*.

⁴ Sobre les fórmules d'imprecació, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

⁵ Sobre el *Liber glossarum*, uid. capítol 3, subcapítol 3.4, apartat 3.4.2.

imperator.⁶ Així doncs, podem deduir que el redactor hauria llegit una glossa d'aquest tipus en territori català –avui no conservada– i caldria entendre la forma *triumphales* (pro *triumphantes*?) com a *imperatores*, en concordança semàntica amb *dux* i *tirannus*.⁷

⁶ *GlossAnsil*. p. 572, 414.

⁷ Vid. etiam s. u. *tyrannus*.

triumphus (subst.)

FORMES

triumphus, -i, -um, -o, -os

ETIMOLOGIA

gr. θρίαμβος (subst. masc.), 'himne cantat a les festes de Bacus'; en grec hel·lenístic i tardà s'emptra com a traducció del llatí *triumphus*, 'cerimònia del triomf' entre els romans, amb els derivats θριαμβικός (= lat. *triumphalis*) i θριαμβεύειν (= lat. *triumphare*).¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *triomf*; esp. *triunfo*; fr. *triomphe*; it. *trionfo*; oc. *triomf*; port. *triunfo*; rom. *triumf*.²

DERIVATS

triumphalis (adj.),³ *triumpha(bi)liter* (adv.), *triumphator* (subst.).

SIGNIFICAT

'triomf'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

974 DipRosselló 485, p. 414 (Ordeig, *Dotalies* 91, p. 218; Abadal, *ECuixà*, ap. 99, p. 203); *acta de consagració (Sant Miquel de Cuixà), atribuïda a Miró Bonfill*: Postquam Saluator erpigena omnium, ineffabiliter calcata morte resurgens, et exubias atri raptas de fauce profundi, euehit excelsum quicquid suscepit ab imis, et secum quod sumpsit ad dexteram genitoris considens, abensque noua pompa triumphi, bissenos primum selectos diuino et consubstantiali irradiatos spiritu uiros, quadrifido destinauit in clismate, ut terrigenis fidem premonstrarent sidereo recto calle scandere ad regna.

1018-1046 Junyent, *Oliba* Tex. 25, p. 357; *sermó de la festa de Sant Narcís de Girona*: Tibi enim Africa fidei calore repletum, Deo disponente, Felicem direxit sanctissimum; qui Barchinonam docendo a Christi fidem atque culturam direxit, et praedicando Impurias ab errore demonum liberauit, uiamque ueritatis ignorantibus demostrauit; atque te euangelizans cum triumpho martirii in te gloriosa morte quieuit.

¹ Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. θρίαμβος.

² Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *triumphare*.

³ Cf. s. u.

1032 Junyent, *Oliba* Tex. 27, p. 366; *sermó de les relíquies en la festa de dedicació de Santa Maria de Ripoll*: Raymballus primas Arelatensis ecclesiae misit reliquias prefato domino Oliue uenerando presuli [scilicet] de corporibus beatorum apostolorum Petri et Pauli, atque ex corpore sancti Andreae apostoli fratris eiusdem beati apostolorum principis Petri, qui Domini nostri Iesu Christi uocatione suscepta, se uocante, sequutus est Dominum, pro cuius nominis amore suspendio crucis tollerauit iniuriam adeptus cum fratre gloriam, cum quo non dissimili triumpho tropheum promerit passionis.

1058 DACCBBarcelona 973, pp. 1546 i 1548 (Ordeig, *Dotalies* 205, p. 183 i 185); *acta de consagració (catedral de Barcelona)*; *scriptor Miro presbiter*: De quorum linea uel genealogia naturali uenit gloriosus comes ac marchio Reimundus Berengarii, factus est propugnator et murus christiani populi et per eius uictoriam cum auuitorio Christi facti sunt ei tributarii pagani christianorum aduersarii, quos, plusquam omnes antecessores sui comprimens et faciens profugios, multos uictorie fecit triumphos et christianorum amplificauit terminos ... Set et propter honorem Christi et sancte Crucis gloriam, ut sicut regi Costantino sic nobis de barbaris per crucis triumphum det uictoriam, constituimus huius diei aniuersariam de securitate et tranhillitate gaudere memoriam.

1060 CDipÀger I 46, p. 270; *donació*; *scriptor Berillus scolasticus*: Notum satis est cunctis et diuulgate rei manifestum facit [causam] antiqua opinio per historiam renouata presentibus ad memoriam, quomodo gratia Dei nobiscum fecit misericordiam suam, quia dedit nobis triumphum super gentem paganam et in manus nostras tradidit terram; cui agimus laudes et inmensas rependimus gratiarum actiones.

1065 CDipÀger I 68, p. 295; *donació*; *scriptor Raimundus clericus*: In nomine sancte et indiuidu[e] Trinitatis]. Ego, Arnallus Mironis, et coniux m[ea, Arsendis], recognoscentes larga beneficia diuinae miseracio[nis, pro meritis] eterne retribucionis, facimus hanc scripturam nostrae don[acionis. Notum] sit semper cunctis et diuulgatum, rem manifestam facit antiqua [opinio] per historiam renouata presentibus ad [mem]oriam, quomodo gratia Dei nobis [cum fecit misericordiam] suam, quia dedit nobis triumphum super gentem paganam [et in manus] nostras tradidit terram.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 49v: triumphus – uero captabatur de comprehenso hoste

Riuipullensis 59, f. 295r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 379): de triumpho – de gloriacione

Riuipullensis 59, f. 295v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 380): triambus – triumphus

Riuipullensis 59, f. 301r: triambus – triumphus⁴

Fonts

Riu. 59, f. 295r *cf.* *Isid. Etym.* 10, 138: Ingloriosus, quod sit sine gloria, id est sine triumphis

Riu. 59, f. 295v; *Riu.* 59, f. 301r *ex GlossAnsil.* p. 570, 247: triambus – triumphus Graece; *Gloss.* II 202, 14; 329, 21; III 144, 69; 209, 28; 338, 38; 465, 58: triumphus – θριάμβος; *cf.* *Isid. Etym.* 18, 2, 3: triumphum, qui dictus est ἀπὸ τῆς θριάμβης, id est ab exultatione

Alia: *Gloss.* V 517, 30: triumphus – est occidere inimicos, tropaeum est fugare inimicos

Gloss. IV 292, 23: triumphum – uictoria; IV 574, 42: triumphum – solemne[m] uictoriae

Gloss. IV 186, 24; 574, 40: triumphum – gaudium; IV 467, 33: triumphat – gaudio exultat

COMENTARI

El llatí *triumphus* sembla ser un préstec grec per mitjà de l'etrusc.⁵ El terme grec originari designava un himne cantat a les festes de Bacus i, entre els romans, *triumphus* passa a significar l'entrada solemne a Roma d'un general victoriós mentre els soldats que l'acompanyen exclamen *io triumphe!* i entonen cants d'elogi o satírics.⁶ Per extensió, *triumphus* pot voler dir senzillament 'triomf' o 'victòria'. Entre els cristians, també fa referència a un triomf moral o espiritual,⁷ alhora que s'identifica amb el triomf de Crist sobre la creu o dels màrtirs sobre el seu martiri.⁸ En llatí medieval, a més de mantenir els significats ja esmentats, pot voler dir 'alegria' o 'goig'.⁹

Pel que fa a la documentació altmedieval analitzada, *triumphus* apareix en diverses ocasions des de les darreries del segle X fins a passat mitjan segle XI. En tots els casos s'empra en un context religiós per a referir-se al triomf cristià, ja sigui el triomf de Crist sobre la creu, el triomf sobre els pagans o el triomf sobre els martiris.

⁴ Vid. etiam *Riuipullensis* 74, f. 18r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 341): triumpho – uictor glorior; *Riuipullensis* 74, f. 19v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 344): triumphat – uincit.

⁵ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. triumphus.

⁶ Cf. Gaffiot s. u. triumphus.

⁷ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. triumphus.

⁸ Cf. Blaise, *Lexicon*, s. u. triumphus.

⁹ Cf. Du Cange s. u. 3 triumphus.

tyrannus (subst.)

VARIANTS

tir-

FORMES

tirannus

ETIMOLOGIA

gr. τύραννος (subst. masc.), 'mestre absolut', referit tant als déus com als homes. També serveix per a designar aquell que usurpa el poder absolut en un estat lliure, d'on 'tirà', 'dèspota'. D'altra banda, pot emprar-se com a adjectiu amb el significat de 'qui exerceix un poder absolut o despòtic', o bé 'de tirà', 'de sobirà'.

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *tirà*; esp. *tirano*; fr. *tyran*; it. *tiranno*; oc. *tiran*; port. *tirano*; rom. *tiran*.

DERIVATS

tyrannicus (*adj.*).

SIGNIFICAT

'senyor', 'governant'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

986 Puig i Ferreté, *Lavaix* fals. I, p. 53 (Junyent, *DocUrgell* 208, *Urgellia* 3, p. 40); *donació*; *scriptor Dacho presbiter*: quomodo superius scribtum est sic dono ab integrum per fidem sine enganno, nullus homo de mea posterita, nec baiulus, nec tyrannus non habeat licencia mea donacio et mea karta qui ego habeo facta adrumpere sed salua et firma et stabilis permaneat.

1090 Puig i Ferreté, *Lavaix* 33, p. 84; *donació*; *scriptor Ramon Gifre scolasticus*: Quod si ego Artallus comes aut uxor mea Eslonza comitissa aut filiis meis aut de filiabus meis aut de fratribus meis aut aliquis homo uel femina de mea posteritate aut de alio genere uel dux aut tyrannus uel triumphales qui contra placitum istum uenerit ad disrumpendum non ausus sit uindicare.

1099 Bach, *ACSolsona* 389, p. 264; *donació*; *scriptor Petrus leuita et cannonicus*: Et omnia hec alodia sunt francha atque nitida ex omnibus seruiciis, ita ut neque senior maior aut

minor, baiulus aut tyrannus nec non et senior ullus districtum habebat ullum aut mandamentum, sed franchum atque liberum siue quietum.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 49v: tyrannus – dicitur qui nullis consentientibus inuadebat imperium aut principatum set antiquitus etiam tyrannus absque crimine rex dicebatur

Riipullensis 74, f. 73r (Alturo, *Glossa VI*, p. 88): tyrannos – dicimus pessimos reges luxuriose uiuentes et crudelissimam dominationem in populis exercentes

Fonts

Riu. 74, f. 49v *cf.* *Isid. Etym.* 9, 3, 19: Tyranni Graece dicuntur. Idem Latine et reges. Nam apud ueteres inter regem et tyrannum nulla discretio erat

Riu. 74, f. 73r *ex Isid. Etym.* 9, 3, 20: Iam postea in usum accidit tyrannos uocari pessimos atque improbos reges, luxuriosae dominationis cupiditatem et crudelissimam dominationem in populis exercentes; *cf.* *Gloss.* IV 468, 14: tyrannus – rex crudelis

Alia: *Gloss.* IV 185, 2; V 158, 6: tyrannus – indebitum usurpans imperium; IV 574, 35: tyrannus – indebitum usurpans uel malus

Gloss. IV 184, 34; 399, 6; V 540, 17: tyrannus – malus rex qui sine legibus uiuit

COMENTARI

El llatí *tyrannus* pot significar 'tirà', 'dèspota', 'usurpador', però el seu sentit principal és el de 'rei', 'sobirà', 'monarca', sense cap mena de connotació despectiva.¹ D'altra banda, entre els cristians, pot usar-se en parlar de l'anticrist o del diable.² En el llatí medieval de la documentació significa senzillament 'senyor', i no té cap matís pejoratiu.³

Quant al nostre corpus d'estudi, l'hem documentat concretament a tres fórmules d'imprecació finals.⁴ En tots els casos s'especifiquen les diverses categories socials dels possibles incomplidors, entre les quals consta la de *tyrannus*. Acompanyat de termes com *baiulus*, *dux* o *senior*, sembla clar que en aquest context *tyrannus* significa senzillament 'senyor' o 'governant'.

¹ Cf. Gaffiot s. u. *tyrannus*.

² Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *tyrannus*. Ja pren aquest significat en grec patristic (cf. Lampe, *PGL*, s. u. τύραννος).

³ Cf. Niermeyer et Du Cange s. u. *tyrannus*.

⁴ Sobre les fórmules d'imprecació, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

xenodochium (subst.)

FORMES

xenodochia, -um, -o

ETIMOLOGIA

gr. ξενοδοχεῖον (subst. neut.), ‘alberg’, ‘hostal’, derivat de l’adjectiu ξενόδοχος, ‘qui acull els estrangers’, ‘hospitalari’. Ambdós mots procedeixen del verb ξενοδοκέω, ‘acollir els estrangers’, format a partir del substantiu ξένος, ‘hoste’, i del verb δέχομαι, ‘rebre’, ‘acollir’.

FORMES ROMÀNIQUES

No documentades.

Sí que es manté el prefix *xeno-* en diversos compostos, com ara el cat. *xenòfil*, *xenofòbia*, *xenogàmia*, *xenoglòssia*, etc.

SIGNIFICAT

‘asil’, ‘hospici’; ‘hospital’

TESTIMONIS DOCUMENTALS

995 DipGirona 556, p. 489 (Marquès I 68, p. 158); *donació; scriptor Bonushomo leuita*: Quantum istas affrontationes totidem includunt cum solos et superpositos, cum guttis et stilliciniis, cum curtibus et diuersis officiniis atque hedificiis, sic dono ea omnia ad tibi supralibata uirgine sancta Dei genitrice Maria ab omni integritate, simul cum exiis et regressis earum, exceptus ipsa xenodochia que ad pauperum ac peregrinorum hospitia supralibato auunculo meo Lobaton iussit construere, et est manifestum.

1101 Baraut, *ActUrgell* 76, Urgellia 1, p. 165 (Ordeig, *Dotalies* 281, p. 8; CDipÀger I 187, p. 454); *acta de consagració (Sant Nicolau d’Àger); scriptor Raimundus presbiter*: Anno dominice incarnationis C^o I^o post millessimum, uenit domnus Berengarius Barchinonensis episcopus in castrum, quod dicitur Ager, rogatu Petri abbatis eiusdem loci et Bernardi Berengarii senioris castri et matris eius Bellisendis, et constipatus multitudine diuersi ordinis clerichorum, militum et rustichorum, dedicauit ecclesiam in honore beatissimi confessoris Nicholai iuxta idem castrum in loco, quem uocant ad Asperum, ubi est xenodochium ad pauperes recreandos constructum, et reconditis ibi reliquiis sancte Fidis uirginis et martiris et sancti Gregorii confessoris, designauit ibi cimiterium per circuitum XXX passuum.

1188 Alturo, *DipAlguaire* 61, p. 155; *procés judicial*:¹ Hac itaque indicante scriptura ad cunctorum perueniat noticiam quod multe contentiones et placita fuerunt inter uenerabiles Berengarium, Ylerdensem episcopum, et Garsiam de Liesa, magistrum Emposte, et Hospitale Ylerdensis ciuitatis et fratres suos de decimis, primitiis et defunctionibus morientium, quasquidem idem magister nitebatur sibi uendicare obtentu priuilegiorum que a Romanis pontificibus eidem xenodochio Iherosolimitano fuerant indulta.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 20r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 345): xenodochia – ubi colligunt pauperes

Riuipullensis 74, f. 50r: xenodochium – locus ubi colliguntur pauperes ibique pascuntur²

Riuipullensis 59, f. 299r: exenedocium – peregrinorum susceptio

Fonts

Riu. 74, f. 50r *ex Laistner, Scholica*, p. 445: locus ubi colliguntur pauperes ibique pascuntur

Riu. 59, f. 299r *ex Gloss.* III 505, 20; V 424, 20: xenodochium – susceptio peregrinorum; IV 197, 8: xenodochium – hospitium, locus uenerabilis in quo peregrini suscipiuntur; IV 298, 21: xenodochium – locum uenerabilem in quo peregrini suscipiuntur; *Isid. Etym.* 15, 3, 13: xenodochia, quibus aduentum susciperet pauperum et peregrinorum; unde et uocabulum sumpsit. Nam ex Graeco in Latinum ξενοδοχεῖον peregrinorum susceptio nuncupatur

Alia: Gloss. V 359, 49: xenodochium – receptatio peregrinorum

COMENTARI

No present al llatí clàssic i documentat per primera vegada en llengua llatina al *Codex Iustinianus*,³ l'hellenisme *xenodochium* és emprat pels autors cristians⁴ amb el significat d' 'hospital' o 'hospici', és a dir, casa d'acollida pels estrangers, peregrins, pobres o malalts.⁵ Es tracta d'un vocable pres del grec patristic ξενοδοχεῖον, el qual coincideix en significat amb el terme llatí.⁶

¹ Entre el bisbe de Lleida Berenguer, d'una banda, i el mestre d'Amposta Garcia de Lisa i l'Hospital de Lleida, de l'altra.

² Vid. etiam *Riuipullensis* 74, f. 50r: *xenodoxus – receptor pauperum*.

³ COD. *Iust.* 1, 2, 19: *uel in sanctam ecclesiam uel in xenodochium uel in nosocomium uel in orphanotrophium uel in ptochotrophium uel in ipsos pauperes uel in quamcumque ciuitatem*.

⁴ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *xenodochium*.

⁵ El *xenodochium* té l'estatut d'un establiment religiós que resta sota la supervisió del bisbe; cf. Niermeyer s. u. *xenodochium*.

⁶ Cf. Lampe, *PGL*, s. u. ξενοδοχεῖον.

Aquest mot designa una institució de tipus assistencial-caritatiu creada per acollir peregrins i pobres, amb l'objectiu de promoure l'hospitalitat en un àmbit separat del monestir. Trobem el seu origen a partir del segle IV a Síria i Egipte, i es van estendre a l'Occident a partir dels segles V-VI, primer a Itàlia i després a la resta de l'Europa cristiana. Inicialment estaven dedicats a l'assistència de pobres i peregrins i, més tard, van destinar-se a acollir també els malalts. L'altra institució activa a Occident per acollir els pobres –i només en un segon moment oberta també als malalts– era l'*hospitium*.⁷

Pel que fa a la nostra documentació, hem testimoniat l'ús d'aquest terme en tres ocasions. En els dos primers casos (docs. 995 i 1101), es tracta d'un espai per oferir asil i ajut als pobres i peregrins que ho puguin necessitar (*ad pauperum ac peregrinorum hospitia; ad pauperes recreandos*). Al darrer cas, per la seva banda (doc. 1188), s'empra el substantiu *xenodochium* com a substitut d'*Hospitale* (*xenodochio Iherosolimitano*). Al mateix document, unes línies més avall, llegim *Hospitali Iherosolimitano*, que és el sintagma usual en el conjunt del diplomatarí d'Alguaire per a referir-se a l'Hospital de Lleida, de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem.

⁷ Per a més informació, vegeu C. Morini, "*Xenodochium* nelle glosse anglosassoni", pp. 350-351 i 353.

zelus (subst.)

FORMES

zelus, -um, -o

ETIMOLOGIA

gr. ζήλος (subst. masc.; neut. en alguns exemples de grec tardà). Significa 'emulació', 'rivalitat', d'on pren el sentit d'ambició i, en conseqüència, de 'fervor', 'zel'. Finalment, vol dir 'enveja', 'gelosia'. A diferència de φθόνος, 'malícia', 'enveja', ζήλος és entès en sentit positiu.¹

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *zel*; esp. *celo*; fr. *zèle*; it. *zelo*; oc. *zèl*; port. *zelo*; rom. *zel*.²

DERIVATS

zelatus (*participi de perfet*).

SIGNIFICAT

'zel', 'amor'; 'enveja'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

976 DipGirona 433, p. 382; *acta d'elecció de Dodó com a abat de Sant Pere de Camprodon, atribuïda a Miró Bonfill*: Et ideo clementiam praescripti episcopi sui que fratri domni Olibani, comitis, humetenus deposcimus ut pro amore diuino nobis consulere studeamini et abbatem Deo dignum nobis praeuidere dignemini, scientes pro hoc mercedem bonam a Domino recompensari, si illud caste et zelo Dei fecerint, sicut e contra peccatum, si neglexerint.

986 CPoblación I 9, p. 18 (DipCardona 7, p. 65); *carta de poblament; scriptor Ranimirus presbiter*: Si quis uero quamlibet potestas, aut regis imperio uel principium, seu omo cupidus, uel malitia ductus, pro aliqua occasione uel longo tempore prolonganda post nos, qui hoc factum nostrum et pactum conuelleret temptauerit uel infringere, hoc commendamus et per indesecabilem Trinitatem commonimus, ut quisquis ille fuerit, qui ipsius terre uel prouincie principatum obtinuerit, aut pontifex ordinatus extiterit, uel iudex fuerit, et zelum Dei abuerit, et paradisi gaudia frui desiderauerit, statim

¹ Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. ζήλος.

² Cf. Meyer-Lübke, *REW*, s. u. *zelus*.

surgat et sententiam istam quomodo nos confirmamus adfirma contempnat et in perpetuum stare discernat.

991 Junyent, *Oliba* Dip. 14, p. 21 (Baraut, *DocUrgell* 225, *Urgellia* 3, p. 58); *decret d'excomunió*: Si quis uero superbus aut contumax huic nostrae definitioni adsentire noluerit, uel hanc excommunicationem obseruare neglexerit, hunc diuino zelo accensi cum Iuda Domini proditore aeterna punitione sub anathematis uinculo, nisi resipuerit, in inferno damnatum contradimus.

1017-1018 Junyent, *Oliba* Tex. 1, p. 303; *Epicedion, obra de l'abat i bisbe Oliba*:

Zelo nunc fidei poscite cuncti:

Lucis summae pater, cede quietem

Raimundo propriae prolis amore,

Quae tecum Deus et flammine regnat.

1043-1046 Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 378; *carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà*: Doctorumque caterua, qui constantia fortitudinis uel zelo rectitudinis in basibus sustentant plebem iunctam summo capiti in unitate fidei.

[1064-1073] Ordeig, *Dotalies* 229, p. 229; *acta de consagració (Santa Maria del Riquer)*; *scriptor Arnallus Mironi*: Sed eiusdem parrochie ecclesie scilicet Sancti Andree clerici zelo inuidie ac malitie sueducti persuaserunt Petro Ysarn, qui predictam ecclesiam Sancti Andree tenebat ad feuum, dicentes et hanc Sancte Marie similiter cum omnibus que acquirere potuisset suam esse debere.

1081 Baraut, *DocUrgell* 947 (*Urgellia* 7, p. 76); *reconeixement*; *scriptor Arnallus leuita*: Et iudicauit predictus iudex ad predicta femina ut se expurgasset per iudicium Dei ad examine callarie. Illa ut hoc audiuit metu perterrita respondit: O domine mi, est peccatum meum quod ego facere non possum, quia recognoscho hunc zelus fecissem, sed rogo misericordiam Dei et alme uirginis Marie et uestram mercedem ut indulgeatis super me et ego in antea faciam quod requiritis.

1090 Baraut, *DocUrgell* 1064 (*Urgellia* 7, p. 183); *renúncia*: Prelibatus namque comes ilico ut hoc audiuit prefatum Guilelmum zelatus zelo Dei accersire iussit, quo accersito illi terribiliter imperauit quatinus diem aptum statuisset et quando ante nos uenisset

suasque uoces nobis hostendisset et secundum quod recte iudicatum foret Sancte Marie eiusque canonice satisfactionem faceret.

1090 Baraut, *DocUrgell* 1072 (Urgellia 7, p. 188); *donació; scriptor lator legis ac iuris Ermengaudus*: Ego Isarnus Guitardi natus, quia audiui et sepe relatum fuit a probis hominibus mihi quod fideles cuncti quicumque hucusque edificare et propagare curauerint domum Dei non solummodo infernalium claustra destruxerint uerum insuper celestia regna proculdubio adquisierint, ideoque ductus zelo uellem particeps illorum fieri et si non ex toto saltem in aliquid boni.

1158 DipTortosa 90, p. 142; *fraternitat; scriptor Bernardus presbiter et canonicus*: Una est Columba mea totius ecclesie Dei et, si domus una eam capere non possit unitatem attendentes multarum quoque ecclesiarum, quanto ex affinitatis uicissitudine per maiorem societatis et dilectionis gratiam ad se inuicem familiarius accedunt, tanto firmiorem et indissolubiliorem cuiusdam altrinsece confederationis coniunctionem fieri intelligentes huius ecclesiastice confirmatis zelo diuini amoris intuitu accensi ad honorem Dei lucrum quoque spirituale salutem.

GLOSSARIS

Riipullensis 74, f. 20v (Llauró, *Glosarios* 3, p. 345): zelus – amor dei et in alico loco ponitur pro inuidia

Riipullensis 74, f. 50r: zelus – amor Dei ponitur pro inuidia et liuore

Fonts

Riu. 74, f. 20v; *Riu.* 74, f. 50r ex *GlossAnsil.* p. 603, 17: zelus – inuidia; *Gloss.* IV 403, 48: zelus – aemulatio, inuidia, liuor; IV 197, 30: zelus – aemulatio, inuidia, feruor, indignatio, ira

Alia: *Gloss.* IV 197, 29: zelus – est siue coniugis adulterio turbatus animus contabescit siue cum seruandae pudicitiae coniugalis diligens custodia adhibetur

COMENTARI

Zelus és un préstec tardà del grec ζήλος, sobretot freqüent a la llengua de l'Església i testimonia sovint a la Vulgata.³ En general, significa 'gelosia', 'enveja',⁴ també referit a la còlera divina⁵ o a un zel fanàtic o venjador.⁶ Amb una connotació més aviat positiva,

³ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *zelus*.

⁴ Cf. Blaise, *Dictionnaire*, s. u. *zelus*.

⁵ Ja té aquest significat en grec patristic (cf. Lampe, *PGL*, s. u. ζήλος 3).

⁶ HIER. *Epist.* 108, 18; Nm 25, 11.

vol dir 'zel', 'fervor', 'amor'.⁷ Els glossaris conservats recullen el sentit positiu del terme (*amor Dei*), així com el negatiu (*invidia, liuore*).⁸

Pel que respecta a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, *zelus* s'empra entre el darrer terç del segle X i durant el segle XI, amb un cas aïllat a mitjan segle XII. Tal i com succeeix a les glosses, al corpus analitzat *zelus* pot prendre un sentit positiu o negatiu. D'una banda, significa 'zel o amor a Déu' (docs. 976, 986, 1017-1018, 1090 i 1158) i, també en clau positiva, 'zel', 'ardor' (doc. 1090: *ductus zelo*) i 'amor a la rectitud' (doc. 1043-1046: *zelo rectitudinis*). D'altra banda, designa la 'còlera divina' (doc. 991: *diuino zelo*), així com l'"enveja" o 'malícia' (docs. [1064-1073] i 1081). En una ocasió (doc. 1090), s'usa el sintagma redundant *zelatus zelo*, amb el participi del verb *zelare*, 'tenir zel d'alguna cosa', 'deixar-se emportar pel zel'.

⁷ Ps 68, 10; 1 Mcc 2, 27; CYPR. *Epist.* 73, 10; AMBR. *Off.* 2, 154; PRUD. *Ham.* 183, et al.

⁸ Vid. supra GLOSSARIS.

zizania (subst.)

FORMES

zizanium

ETIMOLOGIA

gr. ζιζάνιον (subst. neut.), 'jull',¹ mala herba, semblant al blat. Aquest terme ha penetrat al grec bíblic per la mediació dels jueus i dels cristians.² El trobem, per exemple, al Nou Testament en la forma plural ζιζάνια.³

FORMES ROMÀNIQUES

Cat. *zitzània*; esp. *cizaña*; fr. *zizanie*; it. *zizzania*; oc. *zizania*; port. *cizânia*.⁴

SIGNIFICAT

'discòrdia', 'mala influència'

TESTIMONIS DOCUMENTALS

1195 Baraut, *DocUrgell* 1876 (Urgellia 11, p. 43); *carta de confirmació; scriptor Petrus presbiter de Bescharan*: Quoniam transaccio est rey dubie et litis incerte decisio, que de iure non procedit nisi aliquo dato uel retento uel haberi per misso, ideo ego Bernardus de Vilamur, abbas Sancti Michaelis, cum consilio et expressa uoluntate Bernardi, urgellensi ecclesie electi, et tocius eiusdem conuentus, ne umquam amplius, inimico homine super seminante zizanium, inter abbatem Sancti Machaelis (SIC) et capellanum eiusdem super rebus ipsius capellanie et statu capellani aliqua possit de cetero questio suboriri, compositionem uel transaccionem inter me et predictum capellanum proborum hominum consilio habitam et prelibati electi et conuentus expressa

¹ Es tracta del *Lolium temulentum* L., planta de la família de les gramínies que es fa en els camps de cereals i les llavors de la qual són metzinoses. Cf. J. André, *Les noms de plantes*, p. 279: el llatí *zizanium* (neut.) o *zizania* (fem.) constitueix un préstec al grec tardà ζιζάνιον (cf. sumeri *zizân*, 'espelta'), i substitueix *lolium* entre els autors cristians (AUG. *Serm.* 134, 2; 3; PRUD. *Apoth. praef.* 56; HIER. *Epist.* 130, 7; AMBR. *Luc.* 8, 49, et al.).

² Cf. Chantraine, *Dictionnaire*, s. u. ζιζάνιον.

³ Mt 13, 25: ἐν δὲ τῷ καθεύδειν τοὺς ἀνθρώπους ἦλθεν αὐτοῦ ὁ ἐχθρὸς καὶ ἐπέσπειρεν ζιζάνια ἀνὰ μέσον τοῦ σίτου καὶ ἀπῆλθεν. Forma part del passatge on es narra la paràbola del blat i el jull (Mt 13, 24-30).

⁴ Podem observar certa diversitat semàntica. Així, per exemple, el català *zitzània* o el castellà *cizaña* es refereixen a la planta, alhora que també prenen un sentit figurat per designar un vici o discòrdia que es barreja entre bones accions o es posa entre gent que viu en harmonia; d'altra banda, el francès distingeix entre *ivraie* ('jull') i *zizanie* ('gelosia', 'discòrdia').

uoluntate confirmatam et corroboratam stili officio ad posteriorum memoriam terras mittere dispono.

GLOSSARIS

Riuipullensis 74, f. 28v (Llauró, *Glosarios* 4, p. 322): zizania – lolium

Parisiensis Lat. 609, f. 7r (Alturo, *Glosario en escritura visigótica*, p. 195): zezania – lolium

Fonts

Riu. 74, f. 28v; *Par.* Lat. 609, f. 7r *ex Gloss.* IV 198, 6; 298, 32: zizania – lolium; IV 427, 13: zizanium – lolium; *Isid. Etym.* 17, 9, 106: Zizania, quam poetae semper infelix lolium dicunt, quod sit inutile et infecundum

COMENTARI

El llatí clàssic empra el substantiu neutre *lolium* per a designar el jull, les males herbes,⁵ terme testimoniats en autors com Plini, Virgili o Ovidi.⁶ *Lolium* també adopta un sentit figurat als autors eclesiàstics,⁷ però entre els autors cristians és substituït per *zizania* o *zizanium*, segurament per influència de la Bíblia,⁸ ja que és la transliteració directa de la traducció grega dels Septuaginta. Així, el terme passa a adoptar el sentit figurat de ‘mala influència’, ‘discòrdia’, ‘gelosia’.⁹

Dins el nostre corpus, hem localitzat el mot *zizania* en una única ocasió. Es tracta, en concret, d’una carta de confirmació feta per l’abat de Sant Miquel de la Seu d’Urgell a les darreries del segle XII. El redactor sembla inspirar-se en una carta del papa Celestí III adreçada a la canònica de la Seu d’Urgell només tres mesos abans i que diu el següent:

Quod si forte quod absit super seminante inimico homine zizania concors et canonica electio inter uos non putuerit celebrari, noueritis nos uenerabilibus fratribus nostris terrachonensi archiepiscopo et episcopo hylerdensi precipiendo mandare, ut ambo uel alter eorum,

⁵ Cf. J. André, *Les noms de plantes*, p. 147.

⁶ PLIN. *Nat.* 18, 153; 22, 160; VERG. *Georg.* 1, 154; OV. *Met.* 5, 485.

⁷ Cf. ThLL VII/2 1614, 29 et ss.

⁸ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. u. *zizania*.

⁹ Els autors patristics grecs el relacionen amb l’acció diabòlica, l’element material o carnal que es troba en l’home per influència del diable, i l’heretgia; cf. Lampe, *PGL*, s. u. ζιζάνιον.

nullius contradiccionē uel appellationē obstante, uobis proficiant
aliquam personam ydoneam.¹⁰

En particular, ha copiat el sintagma *super seminante inimico homine zizania*. Aquesta mateixa expressió la trobem a la Vulgata (*superseminauit zizania*)¹¹ i és emprada també per Jeroni.¹² Així doncs, el sintagma documentat als nostres textos procedeix, a través d'una carta papal, del passatge del Nou Testament que narra la paràbola del blat i el jull,¹³ on es repeteix el terme diverses vegades juntament amb *inimicus eius*, *inimicus homo*. En aquest context, per tant, *zizania* adopta el sentit figurat de 'gelosia', 'discòrdia', 'mala influència'.

¹⁰ 1195 Baraut, *DocUrgell* 1873 (Urgellia 11, p. 39).

¹¹ Mt 13, 25: *cum autem dormirent homines uenit inimicus eius et superseminauit zizania in medio tritici*. Vid. supra nota 3.

¹² HIER. C. *Lucif.* 22: *zizaniam superseminare*; *Epist.* 130, 7: *zizania superseminare*.

¹³ Mt 13, 24-30.

5. Conclusions

La present tesi doctoral proporciona un corpus complet dels hel·lenismes emprats a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval i testimoniats als glossaris conservats. S'ha realitzat un estudi lingüístic d'un total de 166 veus, per a cadascuna de les quals s'ha determinat la font concreta dins els glossaris. D'aquestes veus, la majoria són substantius i adjectius, alhora que hem testimoniats dos verbs (*categorizare* i *machinari*) i dos adverbis de nova creació (*allegoriter* i *hyperephaniose*). La nostra recerca ens ha permès extreure un seguit de conclusions que s'exposen a continuació.

5.1. Els hel·lenismes presents al corpus i la seva relació amb els glossaris

Com afirmava Zimmermann,¹ la presència d'hel·lenismes al corpus estudiat no s'explica per un coneixement real de la llengua grega sinó, en bona part, per la consulta de glossaris. Ja hem vist com, a banda dels hel·lenismes analitzats, el nostre corpus presenta altres elements de procedència grega (antropònims, caràcters grecs, etc.) sense que això impliqui, en cap cas, el coneixement del grec, llengua que no formava part del currículum escolar a l'Alta Edat Mitjana.² Així doncs, el coneixement del grec no era necessari per a incloure aquest tipus de lèxic als textos, i els glossaris es converteixen en la principal font d'entrada d'hel·lenismes al nostre corpus.

Cal tenir present que aquesta tesi doctoral s'ha centrat en l'anàlisi lingüística dels hel·lenismes que apareixen tant al corpus documental establert com als glossaris conservats contemporanis a la redacció dels diplomes. Partint d'aquesta base, el nostre estudi ens ha permès establir diferències entre els diversos termes testimoniats, tant pel que fa a la seva presència als glossaris com a l'ús concret que presenten al corpus examinat.

En primer lloc, des del punt de vista del contingut de l'explicació, els glossaris catalans conservats inclouen dos tipus de glosses de termes d'origen hel·lè. D'una banda, trobem un seguit de glosses que recullen el significat del mot, ja sigui per mitjà

¹ Sobre les teories de Zimmermann que han servit com a punt de partida del nostre estudi, veu el capítol 1, especialment subcapítol 1.2.

² Vid. capítol 2, subcapítol 2.1.

d'una breu definició o de l'equivalent llatí. En diverses ocasions, s'indica el significat etimològic del mot,³ el qual sol procedir de les *Etymologiae* d'Isidor de Sevilla. En aquest sentit, també hem documentat alguns casos en què es proporciona la denominació en grec, en hebreu i en llatí del mateix concepte, fent-se palès l'origen cristià del terme. És el cas d'*angelus*, *apostolus* i *paradisus*:

angeli – grece, hebraice mala[ch]oth dicunt, latine nuncii interpretantur⁴

apostolus – grece; lis – ebraice; latine – missus dicitur⁵

paradisus – grece, latine [h]ortus dicitur. Paradisus hebraice Eden dicitur, latino sermone delitie uel epule interpretatur⁶

D'altra banda, algunes glosses semblen ser fruit d'un exercici escolar i, a més de l'explicació semàntica, s'hi desenvolupen qüestions etimològiques, fonètiques o gramaticals. Així, per exemple, trobem informació sobre el gènere del mot en qüestió:

aethera – generis feminini, est locus in quo sidera sunt, unde et eterea dicimus. Ceterum ether generis [masculini] super celos ignee inuisibilisque nature, quem quidam magnum deum uel eius regnum dicunt⁷

chahos – Graece neutri generis chahos Latine masculini dicitur confusio elementorum⁸

Disquisicions fonètiques i comparacions:

elenchos siue elencus – dicitur titulus librorum a sole qui grece helios appellatur sicuti a titane titulus. Sicut enim sol illuminat suo

³ Cf. s. uu. *athleta*, *biothanatus*, *catholicus*, *Cocytus*, *diabolus*, *dioecesis*, *ecclesia*, *encaenia*, *episcopus*, *ergastulum*, *eucharistia*, *euphonos*, *hebdomas*, *holographus*, *idolum*, *laicus*, *latomus*, *martyr*, *monarchia*, *neophytus*, *oceanus*, *orthodoxus*, *paradisus*, *patriarcha*, *presbyter*, *protoplastus*, *sarcophagus*, *theologus* et *toparcha*.

⁴ *Riipullensis* 74, f. 67r (Alturo, *Glossa VI*, p. 70). Cf. s. u. *angelus*.

⁵ *Riipullensis* 74, f. 20v (Llauró, *Glosarios 4*, p. 306). Cf. s. u. *apostolus*.

⁶ *Riipullensis* 74, f. 72r (Alturo, *Glossa VI*, p. 85). Cf. s. u. *paradisus*.

⁷ *Riipullensis* 74, f. 39v (Alturo, *Corpus*, p. 154). Cf. s. u. *aether*.

⁸ *Riipullensis* 74, f. 42r. Cf. s. u. *chaos*.

iubare mundum ita capitula uel tituli illustrent sequentia librorum⁹

paroechia – interpretatur adiacens domus par siquidem dicunt greci, adiacens oecos domus quod nomen quidam latinorum non recte pronunciant diuidentes ‘oe’ diptongo et addentes unum ‘r’ superflue sicut enim proelium per ‘oe’ quidem scribitur set per ‘e’ solum pronunciat, similiter per ‘e’ et per unum ‘r’ pronunciat. Nam sicut paterfamilias illorum qui domui sue adiacent curam habet ita episcopus curam debet habere omnium ecclesiarum quod ad matrem ecclesie sue ciuitatis pertinent¹⁰

Explicacions ortogràfiques i etimològiques:

aelemosina – dicitur Dei mei donum. Et est potius dicendum per ‘e’ elemosina a greco ἔλεος quam elimosina per ‘i’. Nam eleos greco uocabulo dicitur Deus¹¹

cimiterium – locus dormitionis mothron ergo dicunt greci dormire¹²

olocaustum – est ubi totum igne consumitur quod offertur. Olo enim grece totum dicitur, caus<t>is incensio, et olocaustum totum incensum¹³

monachus – greca ethimologia uocatus, eo quod sit singul[ar]is. Monas enim grece singulariter dicitur¹⁴

I destaca, finalment, el cas de *dogma*, terme explicat a partir de les sentències dels filòsofs:

dogma – a putando phylosophy nominauerunt, id est, ‘hoc puto esse bonum’, ‘hoc puto esse uerum’¹⁵

⁹ *Riuipullensis* 74, f. 36r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 357). Cf. s. u. *elenchus*.

¹⁰ *Riuipullensis* 74, f. 37r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 362). Cf. s. u. *paroechia*.

¹¹ *Riuipullensis* 74, f. 36r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 357). Cf. s. u. *elemosina*.

¹² *Riuipullensis* 74, f. 35r (Llauró, *Glosarios* 3, p. 354). Cf. s. u. *coemeterium*.

¹³ *Riuipullensis* 74, f. 71v (Alturo, *Glossa* VI, p. 84). Cf. s. u. *holocaustum*.

¹⁴ *Riuipullensis* 74, f. 70v (Alturo, *Glossa* VI, p. 81). Cf. s. u. *monachus*.

Encara en referència amb el contingut de la glossa, també hem documentat alguns casos en què el significat proporcionat pels glossaris no coincideix amb el significat que presenta el mateix terme a la documentació analitzada.¹⁶ Destaquen, per exemple, els mots *archimandrita* i *opilio*, emprats al nostre corpus documental amb el significat de 'bisbe', però descrits a les glosses com a *princeps ouium* i *ouium pastor*, respectivament. Atès que el terme *pastor* s'utilitza en llatí cristià per a designar el cap d'una comunitat cristiana, no és d'estranyar aquesta extrapolació.¹⁷ O el cas de *choraules*, 'cabiscol', al qual les glosses atorguen el sentit de *princeps chori ludorum*; observem com, en aquesta ocasió, la manera de denominar artistes de caràcter profà s'acaba emprant per a designar una dignitat eclesiàstica.¹⁸ En un altre sentit, també podem mencionar els vocables *paragraphus* i *stigma*, ambdues emprades amb el significat de 'signatura' al corpus documental. Cap de les glosses testimoniades, però, recull aquest significat.¹⁹ Una altra veu destacable és *lelex*, substantiu que apareix en una glossa definit com a *thessalus*, però que significa, en realitat, 'jutge'.²⁰ O també crida l'atenció el cas de *crater*, descrit com un recipient als glossaris, però emprat amb el significat de 'graella' al corpus.²¹

En segon lloc, pel que fa al tipus de termes inclosos als glossaris i documentats al nostre corpus textual, hem constatat que s'hi testimonien, d'una banda, mots poc coneguts o rars. Així doncs, llegim termes com *doxasmenon* o *eulogetos*, els quals disposen d'equivalent llatí (*gloriosus* i *benedictus*, respectivament), però són inserits igualment a l'acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll.²² També destaca el cas d'*hyperephaniose* ja que, a partir de glosses com *iperefaniania* – *superbia* i *iperefanus* – *superbus*, s'ha produït la creació d'un nou adverbi.²³

¹⁵ *Riuipullensis* 74, f. 68v (Alturo, *Glossa VI*, p. 74). Cf. s. u. *dogma*.

¹⁶ Cf. s. uu. *absida*, *archimandrita*, *baculus*, *barbarus*, *bibliotheca*, *chorus*, *choraules*, *cleronomia*, *crater*, *gymnasium*, *idiota*, *iota*, *lelex*, *melodia*, *opilio*, *palaestra*, *paragraphus*, *pragma*, *stigma* et *tomus*.

¹⁷ Cf. s. uu. *archimandrita* et *opilio*.

¹⁸ Cf. s. u. *choraules*.

¹⁹ Cf. s. uu. *paragraphus* et *stigma*.

²⁰ Cf. s. u. *lelex*.

²¹ Cf. s. u. *crater*.

²² Cf. s. uu. *doxasmenon* et *eulogetos*.

²³ Cf. s. u. *hyperephaniose*.

D'altra banda, també s'hi documenten termes propis del llenguatge tècnic o especialitzat. En aquest sentit, destaquen mots propis de la retòrica, com *metaphora*, vocables emprats en terminologia mèdica o científica, com per exemple *balsamum*, *hyacinthus* o *hydropicus*, termes propis de l'arquitectura, com *absida* o *schema*, lèxic dels còdexs, com *paragraphus* o *tomus*, o veus pertanyents al llenguatge jurídic, com és el cas de l'adjectiu *holographus*, dit d'un testament redactat de la mà del testador.

Finalment, podem trobar-hi lèxic comú, especialment cristianismes del tipus *angelus*, *catholicus*, *dioecesis*, *ecclesia*, *martyr*, etc. En aquest sentit, podem destacar el cas de *chrisma* i *synodus* que, a més de presentar el sentit general que adopten entre els cristians, amplien el seu significat per a designar un tipus d'impost.²⁴ Dins el lèxic comú també trobem recipients com *paropsis* o *scyphus*, monedes com *drachma* o *nomisma*, o aliments com *placenta*.

En tercer lloc, els hel·lenismes analitzats també poden diferenciar-se pel seu nivell d'assimilació a la llengua llatina. En aquest sentit, podem distingir entre dos tipus de termes:

- termes grecs que no van adaptar-se en llatí, els quals apareixen als glossaris ja sigui en caràcters grecs ja sigui per mitjà de simples transliteracions;
- termes plenament assimilats per la llengua llatina.

En el primer cas, els glossaris solen presentar senzillament el seu equivalent llatí. Així, per exemple, trobem glosses del tipus *cronos* – *tempus*, *eulogia* – *benedictio*, ΦOC – *lux*, ΘHCCHPA – *quattuor*, etc.²⁵

En el segon cas, podem distingir entre dos tipus de vocables: d'una banda, els termes assimilats per la llengua llatina ja en època clàssica o, fins i tot, des de Plaute i, de l'altra, els mots transmesos fonamentalment a través de la llengua dels cristians. Per tant, als glossaris conviuen veus com *absida*, *aether*, *baculus*, *barbarus*, *calamus*, *corymbus*, *dactylus*, *epilogus*, *historia*, *lymphra*, *machina*, *onager*, *phalanx*, *purpura*, *scopulus*, *symbolum*, *thalamus*, *theatrum*, etc., amb lèxic cristià i eclesiàstic com *acoluthus*, *apostolus*, *diabolus*, *diaconus*, *ecclesia*, *eucharistia*, *laicus*, *presbyter*, etc. Dins els cristianismes cal distingir els

²⁴ Cf. s. uu. *chrisma* et *synodus*.

²⁵ Cf. s. uu. *chronos*, *eulogia*, *phos* et *tessares*.

termes d'origen grec no testimoniats a la llatinitat anterior, i els termes ja adaptats en època clàssica que foren posteriorment difosos pel cristianisme amb una modificació o especialització semàntica, com *canon* o *cathedra*.

En quart lloc, pel que respecta a l'ús que presenten a la nostra documentació els hel·lenismes analitzats al present estudi, també hem detectat diferències entre les diverses veus. En aquest sentit trobem, primerament, termes cultes, exòtics o rars emprats per voluntat d'erudició; es tracta de mots no assimilats per la llengua llatina, com *basileus*, *Cyllenios*, *doxasmenon*, *eulogetos*, *onoma*, *phos*, *tessares*, etc., i descrits a les glosses a través del seu equivalent llatí. La inclusió d'aquest tipus de termes al nostre corpus documental denota un procés a la inversa a l'hora de consultar els glossaris. En efecte, alguns escriptors van dedicar-se a cercar, a la definició, el mot llatí que coneixien, per tal de trobar-ne un substitut grec que pogués conferir més solemnitat i exotisme al text. En segon lloc, els glossaris inclouen mots d'origen grec adaptats i assimilats per la llengua llatina que s'empren amb finalitats estilístiques per a substituir un altre terme llatí d'ús més comú. És el cas, per exemple, d'*aetherius*, *antidotum*, *asceterium*, *brabium*, *cataclysmos*, *dactylus*, *eous*, *holocaustum*, *lymphā*, *onager*, *pelagus*, *phalanx*, *sarcophagus* o *scheda*. En tercer lloc, hem testimoniats vocables d'ús comú en llengua llatina que ja no són necessàriament percebuts com a hel·lenismes, com ara *aenigma*, *baculus*, *ballista*, *balsamum*, *calamus*, *clima*, *crater*, *crystallus*, *draco*, *historia*, *machina*, *pragma*, *purpura*, *scopulus*, *thalamus*, *theatrum*, *thronus*, *triumphus*, *tyrannus*, etc. Entre aquests mots plenament llatinitzats cal comptar-hi també els cristianismes.

Finalment, el cinquè i darrer factor que ens permet establir diferències entre els diversos hel·lenismes documentats tant al corpus documental com als glossaris és la seva freqüència d'ús. D'una banda, destaquen les veus que s'insereixen una única vegada al corpus i que es troben recollides a la taula que oferim a continuació:

VEU	TIPUS DE DOCUMENT ²⁶	REDACTOR	DATA
<i>adelphus</i>	Convinença	Ermengol Bernat d'Urgell	1093
<i>aenigma</i>	Acta de consagració de Sant Cebrià de Tiana	<i>Arnallus subdiaconus</i>	1104
<i>aeon</i>	Acta de consagració de Sant Benet de Bages	<i>Sunierus sacer</i> (atribuït a Miró Bonfill)	972
<i>aether</i>	Acta de consagració de Sant Feliu de Castellciutat		952
<i>allegoriter</i>	Acta de consagració de Sant Benet de Bages	<i>Sunierus sacer</i> (atribuït a Miró Bonfill)	972
<i>anachoreticus</i>	Encíclica mortuòria de Seniofred, abat de Ripoll	Abat i bisbe Oliba	1008
<i>antidotum</i>	Acta de consagració de Santa Maria de Ripoll	Atribuït a Miró Bonfill	977
<i>azymus</i>	Empenyorament	<i>Benedictus diaconus</i>	1057
<i>basileus</i>	Acta de consagració de Santa Maria de Ripoll	Atribuït a Miró Bonfill	977
<i>cataclysmos</i>	Concili	<i>Berillus grammaticus</i> (Borrell Guibert)	1055
<i>cenodoxia</i>	donació	<i>Wilielmundus abba</i>	1013

²⁶ Les referències a les edicions d'aquests documents poden trobar-se a les fitxes lexicogràfiques de cada terme.

<i>chalybs</i>	Invençió i trasllat del cos de Sant Hilari		978
<i>chelydrus</i>	Testament	Ermengol Bernat d'Urgell	1093
<i>Cyllenios</i>	Acta de consagració de Santa Maria d'Organyà	Ermengol Bernat d'Urgell	1090
<i>cliothedrum</i>	Concili	<i>Berillus grammaticus</i> (Borrell Guibert)	1055
<i>Cocytus</i>	Acta de consagració de Sant Benet de Bages		967
<i>corymbus</i>	Compravenda	<i>Bonushomo leuita</i>	1012
<i>doxasmenon</i>	Acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll		1008
<i>drachma</i>	Testament	<i>Bernardus sacer</i>	1090
<i>encaenia</i>	Acta de consagració de Santa Cecília d'Elins	Ermengol Bernat d'Urgell	1080
<i>eucharistia</i>	Acta de consagració de Santa Maria de Serrateix	<i>Berengarius monachus et leuita</i>	1123
<i>eulogetos</i>	Acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll		1008
<i>euphonos</i>	Composició poètica		1018-1046
<i>exorcismus</i>	Donació	<i>Bernardus presbiter</i>	1026
<i>gymnasium</i>	Acta d'elecció abacial	<i>[...]us presbiter</i>	970

<i>holocaustum</i>	Acta de consagració de Sant Benet de Bages	<i>Sunierus sacer</i> (atribuït a Miró Bonfill)	972
<i>holographus</i>	Contracte agrari	<i>Petrus presbiter</i>	988
<i>hyacinthus</i>	Acta de consagració de Sant Benet de Bages	<i>Sunierus sacer</i> (atribuït a Miró Bonfill)	972
<i>hydrus</i>	Acta d'elecció de Dodó com a abat de Sant Pere de Camprodon	Atribuït a Miró Bonfill	976
<i>hyperephaniose</i>	Epístola a l'arquebisbe de Narbona	Guislabert, bisbe de Barcelona	[1042]
<i>idiota</i>	Concili		1173
<i>iota</i>	Dotació	<i>Petrus</i> <i>ΥΠΟΔΗΧΟΝΟC</i>	1010
<i>latomus</i>	Carta de franqueses	<i>Martinus presbiter</i>	1171
<i>melodia</i>	Acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll		1008
<i>metaphora</i>	Acta de consagració de Sant Benet de Bages	<i>Sunierus sacer</i> (atribuït a Miró Bonfill)	972
<i>nomisma</i>	Testament	<i>Ermengaudus</i> <i>Guilelmi</i>	1099
<i>oceanus</i>	Resposta de Sant Esteve de Banyoles a l'encíclica mortuòria de Seniofred, abat de Ripoll		1008
<i>onager</i>	Carta de poblament	<i>Bonushomo leuita</i>	1012

<i>palaestra</i>	Acta d'elecció abacial	<i>Senofredus leuita</i>	1006
<i>paragraphus</i>	Compravenda	<i>Raimundus de Fiterio</i>	1122
<i>Phlegethon</i>	Dotació	<i>Guibertus grammaticus</i>	1019
<i>phos</i>	Acta d'elecció abacial		1006
<i>pragma</i>	Acta de consagració de Sant Benet de Bages	<i>Sunierus sacer</i> (atribuït a Miró Bonfill)	972
<i>sarcophagus</i>	Acta de consagració de Sant Benet de Bages	<i>Sunierus sacer</i> (atribuït a Miró Bonfill)	972
<i>scenopegia</i>	Acta de consagració de Sant Esteve d'Olius	Ermengol Bernat d'Urgell	1079
<i>stemma</i>	Epitafis dels comtes enterrats a Ripoll	Abat i bisbe Oliba	ante 1018
<i>stigma</i>	Acta de consagració de Santa Maria de Manlleu	<i>Guillermus diaconus</i>	1085
<i>symbolum</i>	Acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll		1008
<i>tessares</i>	Compravenda	<i>Miro presbiter</i>	1094
<i>theatrum</i>	Oblació	<i>Bernardus presbiter</i>	1120
<i>theologia</i>	Acta de consagració de Santa Maria de l'Estany	<i>Petrus diachonus</i>	1133
<i>toparcha</i>	Acta de consagració de Santa Cecília d'Elins	Ermengol Bernat d'Urgell	1080

<i>zizania</i>	Carta de confirmació	<i>Petrus presbiter de Bescharan</i>	1195
----------------	----------------------	--	------

Observem que quatre documents recullen més d'una aparició única. Es tracta en tots els casos de diplomes de caràcter solemne relacionats amb personatges que mostren una clara voluntat d'erudició. En concret, són els següents:

- L'acta de consagració de Sant Benet de Bages, atribuïda a Miró Bonfill, que conté set aparicions úniques: *allegoriter, aeon, holocaustum, hyacinthus, metaphora, sarcophagus* i *pragma*;
- L'acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll, amb quatre aparicions úniques: *doxasmenon, eulogetos, symbolum* i *melodia*;
- L'acta del concili de Narbona de l'any 1055 redactada per Borrell Guibert, que en recull dues: *cataclysmos* i *cliothedrum*;
- L'acta de consagració de l'església de Santa Cecília d'Elins redactada per Ermengol Bernat d'Urgell, també amb dues aparicions úniques: *encaenia* i *toparcha*.

D'altra banda, es testimonien mots que apareixen amb certa freqüència, i poden oscil·lar entre els dos i els trenta testimonis, aproximadament. Entre les veus que es documenten en reduïdes ocasions podem destacar les que són emprades, en general, per un únic redactor, com ara *chronos, cleronomia, epilogus* o *lex*; o les que, pel camp semàntic al qual pertanyen, no són habituals a la documentació jurídica, com és el cas d'*absida, catalogus, chalybs, crater, historia, hydropticus, purpura, schema, sophia, thalamus*, etc. Altres termes com *aetherius, asceterium, barathrum, barbarus, coemeterium, cosmos, orthodoxus, parabola, patriarcha* o *scyphus*, en canvi, gaudiren d'una major difusió.

Finalment, un seguit de lemes s'empren de manera habitual al corpus, fins al punt que no ens ha estat possible recollir-ne tots els testimonis atès el seu elevat nombre. És el cas dels mots *angelus, apostolus, canon, cathedra, catholicus, chorus, chrisma, clima, diabolus, diaconus, dioecesis, ecclesia, elemosina, episcopus, hebdomas, hypodiaconus, laicus, martyr, monachus, paradus, paroecia* i *presbyter*. Amb l'excepció de *clima*, es tracta de vocables que foren adoptats i difosos per la llengua dels cristians. Certament,

aquests termes no són percebuts com a hel·lenismes, sinó que es troben perfectament integrats a la llengua dels diplomes i s'empren amb molta freqüència entre els segles IX i XII. Atès que el nostre objectiu, a l'hora d'establir els glossaris com a punt de partida, va ser el de localitzar aquells termes més o menys cultes que podien servir als escrivans per embellir els seus documents de manera voluntària, els mots que acabem d'enumerar no poden comptar-se entre els hel·lenismes emprats amb aquesta finalitat.

Tenint en compte tots els aspectes als quals ens acabem de referir, podem concloure que no tots els hel·lenismes documentats al glossaris i reproduïts al nostre corpus d'estudi presenten les mateixes característiques ni el seu ús respon a la mateixa voluntat o intenció per part dels redactors que els empren. El punt de partida de la present tesi doctoral era el de recollir tots els hel·lenismes que servien als escrivans per a mostrar la seva cultura i les seves habilitats literàries. És per aquest motiu que vàrem seleccionar per al nostre estudi els hel·lenismes recollits als glossaris, creient que, en tractar-se de mots cultes o estranys que requerien explicació, es podria elaborar un corpus complet d'hel·lenismes emprats per voluntat d'erudició. Un cop realitzada l'anàlisi lexicogràfica dels vocables seleccionats, però, hem pogut observar que no tots responen a aquesta idea. Certament, al costat de veus que indiquen una clara voluntat per part del redactor, en conviuen d'altres d'ús tan comú que no representen cap marca d'erudició.

Els 22 termes que, per la seva freqüència d'ús, no ens han permès recollir-ne tots els testimonis han estat exclosos de les conclusions que es presenten a continuació, ja que hem considerat que no són rellevants a l'hora d'analitzar els mots d'origen grec emprats per erudició. Excepcionalment, hem tingut en compte la segona accepció de la veu *clima*.²⁷

5.2. Parts i tipus de documents²⁸

Un dels nostres propòsits a l'hora d'elaborar el present treball era el d'establir si la inserció de vocables procedents del grec queda restringida als preàmbuls i escatocols, tal i com afirmava Zimmermann, o si s'estén a altres parts del diploma. Gràcies a

²⁷ Cf. s. u.

²⁸ Sobre aquesta qüestió, uid. capítol 2, subcapítol 2.2.

L'anàlisi de les veus estudiades, hem pogut determinar que, efectivament, els preàmbuls i els escatocols, així com les fórmules d'imprecació incloses al final de molts diplomes recullen bona part dels hel·lenismes testimoniats. Ara bé, la presència d'hel·lenismes no queda limitada a aquestes parts del diploma, sinó que el seu ús es troba molt més estès del que es podia pensar inicialment.

Pel que respecta als preàmbuls, aquests compleixen la finalitat bàsica de justificar l'acte, ja sigui per mitjà de l'apel·lació a l'autoritat –judicial o moral–, ja sigui recordant els fets històrics que han propiciat una situació determinada. A més a més, constitueixen un element que no es troba tan sotmès a la rigidesa formular que caracteritza la documentació notarial, fet que proporciona als redactors certa llibertat per a mostrar la seva cultura i habilitat literària. Donades les seves característiques particulars, els preàmbuls es troben amb freqüència als documents de caràcter més solemne i, en aquests casos, solen ésser més llargs i elaborats. En algunes ocasions, s'aprofita aquest espai per a introduir-hi un lèxic culte o erudit, en què destaquen, a banda dels termes d'origen grec, els arcaïsmes, els cultismes o els neologismes. Aquest lèxic elevat es combina amb diversos recursos estilístics, així com amb cites bíbliques, jurídiques i literàries. Mentre alguns preàmbuls constitueixen vertaders catàlegs d'hel·lenismes, com és el cas d'alguns documents atribuïts a Miró Bonfill i dels quals ens ocuparem una mica més endavant, d'altres contenen termes grecs de manera més moderada. En tractar-se d'un espai obert al canvi i a la innovació, el preàmbul pot acollir veus que no apareixen a altres parts del diploma, com és el cas d'*aenigma*, *chelydrus*, *doxasmenon*, *elenchus*, *eulogetos*, *gymnasium*, *historia*, *idolum*, *iota*, *melodia*, *phos*, *protoplastus* o *theologia*. Observem, per tant, que s'hi combinen termes grecs transliterats i mots ja assimilats per la llengua llatina.

Quant a les fórmules d'imprecació, s'ha demostrat que aquestes contenen una quantitat no modesta d'hel·lenismes. La imprecació és un espai que, malgrat mostrar un ús formular, ofereix al redactor certa llibertat per embellir la fórmula, amb un resultat que, de vegades, resulta ben original. En aquest context, no és estranya la presència d'hel·lenismes, alguns dels quals només apareixen en aquesta part del document. Així doncs, a les clàusules d'imprecació hi trobem mots procedents de la mitologia que serveixen per a descriure la geografia infernal, com *chaos*, *Cocytus*,

Phlegethon, *Styx*, *Tartareus* o *Tartarus*, els substantius *barathrum*, en referència a l'infern, i *ergastulum*, amb el significat de 'càstig' o 'presó', l'adjectiu *biothanatus*, que sol maleir l'infractor, o la veu *romphaea*, 'espasa', emprada en sentit figurat per a designar l'espasa celeste o la ira divina.²⁹ Aquests termes d'origen grec apareixen sempre a les clàusules imprecatòries que profereixen càstigs divins i eterns contra els infractors, les quals solen precedir un càstig material de compliment obligatori.

Pel que fa a les subscripcions, hem pogut observar que també recullen hel·lenismes emprats per voluntat d'erudició. D'una banda, alguns personatges veieren en la seva pròpia signatura un espai de llibertat que els permetia desplegar els seus coneixements. D'aquesta manera, inserits a les subscripcions, trobem mots com *cleronomia*, *epilogus* o *lelex*, que són fruit de l'originalitat dels signants més que no pas del redactor del diploma. Tant *epilogus* com *lelex* són emprats per Ermengol Bernat d'Urgell, com veurem més endavant, i s'insereixen tant a documents redactats per ell mateix com a actes en què participa com a jutge. Pel que fa a la veu *cleronomia*, aquesta és emprada exclusivament per un personatge de nom Bremon per tal d'indicar que és canonge del capítol de la catedral de Vic.³⁰ D'altra banda, el propi escrivà també aprofita la seva signatura per a introduir-hi mots d'origen grec; és el cas, per exemple, de *paragraphus* o *stigma*, testimoniats ambdós en una única ocasió amb el significat de 'signatura'.³¹ En aquest cas, es tracta de termes que presenten un significat completament diferent a les glosses i al nostre corpus, com hem vist una mica més amunt. Un cas similar el constitueix *holographus*, testimoniats a la signatura de l'atorgant per indicar que ell mateix ha estat l'encarregat de posar el diploma per escrit.³²

Una altra part on hem testimoniats la presència d'hel·lenismes és la fórmula de datació. És el cas de *chronos*, mot que apareix gairebé sempre a la fórmula de datació amb el significat d''any', de l'adjectiu *Cyllenios*, emprat en una única ocasió per a indicar el dia de celebració de l'acta de consagració de l'església de Santa Maria d'Organyà, o del substantiu *scheda*, que apareix a la fórmula de datació de l'acta d'elecció de Toderic com a abat del monestir de Sant Pere de Camprodon. En tots els

²⁹ Cf. s. uu.

³⁰ Cf. s. u. *cleronomia*.

³¹ Cf. s. uu. *paragraphus* et *stigma*.

³² Cf. s. u. *holographus*.

casos, es tracta de termes cultes que poden ser substituïts per un mot llatí d'ús més comú. Així, *chronos* s'usa com a sinònim d'*annum* i *scheda* substitueix *carta*; podem observar com l'ús d'aquests termes pretén ser una marca d'originalitat i erudició, en tant que s'intercanvien de manera voluntària un mot habitual a la documentació notarial, com *annum* i *carta*, per un altre d'original i culte, proporcionat, sens dubte, pels glossaris.³³ Pel que fa a *Cyllenios*, es tracta d'un cas més particular; emprat per Ermengol Bernat d'Urgell³⁴ com a substitut de *Mercurius*, s'usa en el sintagma *die Cillenia* per a designar el dimecres. Es tracta d'una fórmula, la d'indicar el dia de la setmana per mitjà del nom de la divinitat, que per si sola ja és original i estranya a la documentació de tipus notarial; el fet de substituir *Mercurius* per *Cyllenios*, per tant, encara confereix més exotisme a la fórmula de datació i indica no només l'alt nivell cultural del redactor, sinó també la seva voluntat de destacar per damunt dels seus contemporanis.³⁵

A més a més, la delimitació de les afrontacions d'un territori tampoc no escapa a la inserció de vocables d'origen grec amb finalitats cultes, i és per aquest motiu que podem trobar-hi mots com *eous* o *tessares*.³⁶ L'adjectiu *eous* significa 'oriental' i designa la part que delimita amb l'orient, sovint denominada *pars orientalis*. *Tessares*, per la seva banda, apareix en una única ocasió en lloc de l'habitual *quattuor*, en referència a les quatre afrontacions que delimiten l'abast d'un territori. Al marge de la inserció d'hel·lenismes, aquesta part del diploma també presenta altres recursos estilístics, especialment la *uariatio*. En aquest sentit, destaca l'ús de sinònims que descriuen els quatre punts cardinals de l'horitzó: *eous* i *orientalis* referits a l'est, *australis* i *meridies* al sud, *occidens* en lloc de *pars occidentalis* a l'oest, i *septentrio* en substitució de *pars septentrionalis* al nord,³⁷ alhora que s'intercanvien els substantius *pars*, *plaga* i *clima*.³⁸

Finalment, hem documentat hel·lenismes que es troben inserits indistintament a diverses parts del diploma. En aquests casos, es tracta tant de transliteracions de

³³ Cf. s. uu. *chronos* et *scheda*.

³⁴ Aquest escrivà serà tractat en profunditat més endavant en aquestes conclusions; uid. subcapítol 5.3.

³⁵ Cf. s. u. *Cyllenios*.

³⁶ Cf. s. uu.

³⁷ Cf. s. u. *eous*.

³⁸ Cf. s. u. *clima*.

termes grecs com de mots plenament assimilats per la llengua llatina que s'empren en substitució d'un altre vocable llatí d'ús molt més freqüent als diplomes de tipus notarial. En aquest sentit hem testimoniats, per exemple, *basileus* en lloc de *rex*, *lympha* per *aqua*, *onager* per *asinus*, *onoma* per *nomen*, *opilio* per *episcopus*, o *scopulus* per *petra*.³⁹

Estretament vinculada al que acabem d'exposar es troba la qüestió de la tipologia documental. Precisament per la seva solemnitat, destaquen especialment les actes de consagració d'esglésies i les actes d'elecció de bisbes i abats. Val a dir que la majoria d'hel·lenismes presents en aquests tipus de documents es concentren al preàmbul, tot i que també els podem trobar inserits en altres parts del text. Algunes d'aquestes actes es converteixen en vertaders catàlegs d'hel·lenismes per l'elevat nombre de termes d'origen grec que contenen. En aquest sentit, destaquen les actes de consagració de Sant Benet de Bages, de Sant Miquel de Cuixà i de Santa Maria de Ripoll, totes tres atribuïdes a Miró Bonfill, així com l'acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll.⁴⁰

La presència d'hel·lenismes a documents de caràcter més sumptuós i transcendent mostra la voluntat de certs redactors de cercar una terminologia específica que els pugui conferir més solemnitat. Tot aprofitant la llibertat proporcionada per les pròpies característiques d'aquest tipus d'actes, és a dir, el to solemne i la necessitat d'un preàmbul, alguns escrivans es dirigeixen als glossaris per tal de cercar aquells termes d'erudició que puguin distingir els seus documents.

Pel que fa al cas de les encíclics mortuòries o rotlles mortuoris, hem pogut comprovar que els hel·lenismes es poden trobar tant a l'encíclica mateixa com a les respostes dels diversos monestirs. El següent quadre reproduïx les veus que apareixen a cadascuna de les quatre encíclics mortuòries a les quals ens hem referit als capítols introductoris d'aquest estudi:

³⁹ Cf. s. uu. *basileus*, *lympha*, *onager*, *onoma*, *opilio* et *scopulus*.

⁴⁰ Dels hel·lenismes presents a aquestes actes ens n'ocuparem una mica més avall, al subcapítol 5.3.

Encíclica mortuòria de l'abat de Ripoll *anachoreticus; cosmos; lymphæ; oceanus;*
Seniofred *onoma; phoebus.*

Encíclica mortuòria de Bernat Tallaferro, *calamus.*
comte de Besalú

Encíclica mortuòria de l'abat i bisbe *aetherius; calamus; dogma; Titan; tomus.*
Oliba

Encíclica mortuòria de Guifré II, comte *baculus; phoebus; thronus; tomus.*
de Cerdanya

Es tracta, en general, de vocables considerats cultes i emprats amb certa voluntat literària. Malgrat que existien unes convencions per a la redacció d'aquest tipus de documents, tant els emissors de les encíclics com els que en redactaven les respostes, van aprofitar la llibertat que els conferia un text més proper a les obres literàries que a la documentació jurídica. En aquest sentit, podem destacar la inserció de *calamus* a la descripció poètica del dolor que senten els emissors de l'encíclica,⁴¹ o l'ús de *baculus* en sentit figurat com a suport de la vellesa.⁴² D'altra banda, a les respostes hem testimoniat unes fórmules poètiques que situen l'acció en el temps i descriuen el moment de l'arribada del portador de l'encíclica al monestir en qüestió; no ens ha d'estranyar, per tant, la inserció de vocables com *lymphæ*, *oceanus*, *phoebus* o *Titan* en aquestes fórmules.⁴³

L'ús d'hel·lenismes, però, no es limita als documents revestits de solemnitat, sinó que podem trobar mots d'origen grec a diplomes de tipus diversos. Malgrat el seu caràcter pragmàtic, entre els testimonis recollits abunden les donacions, els contractes agraris, els contractes de compravenda, els empenyoraments, les permutes, etc. Per exemple, termes com *absida*, *anthropus*, *catalogus*, *hydropicus*, *pelagus*, *satrapes* o *tyrannus* es troben en donacions, *placenta* i *holographus* apareixen a contractes agraris, *corymbus*, *paragraphus* o *tessares* a compravendes, *azymus* es testimonia en un empenyorament, *scopulus* es llegeix a donacions i permutes, etc. Vocables com *chronos*, *lymphæ*, *machina*, *onager* o *phalanx* es recullen a cartes de poblament, i *parabola* s'empra, sobretot, a

⁴¹ Cf. s. u. *calamus*.

⁴² Cf. s. u. *baculus*.

⁴³ Cf. s. uu.

juraments de fidelitat i convinences, tipologia que també recull un mot com *adelphus*. També són especialment nombrosos els testaments i les adveracions testamentàries. De fet, solem trobar en aquest tipus de documents, així com als inventaris, hel·lenismes que designen objectes; és el cas de *baculus*, *ballista*, *crystallus*, *paropsis* o *scyphus*. Als testaments també s'hi testimonien, per exemple, les monedes *drachma* i *nomisma*, així com l'ús de *gaza* amb el significat de 'possessions'. Especialment interessant és el cas de l'adjectiu *lymphaticus*, emprat a dues adveracions testamentàries en substitució de *moderatus* i *ateseratus* per a designar el vi lleuger o rebaixat amb aigua.⁴⁴

D'acord amb el que hem exposat fins ara en connexió amb les parts del document i les tipologies documentals on hem testimoniat hel·lenismes, podem establir que el seu ús es troba molt més estès del que crèiem al nostre plantejament inicial. Quant a les parts del document destaquen especialment els preàmbuls, les clàusules d'imprecació finals, les subscripcions, les fórmules de datació i les delimitacions del territori. Pel que fa als tipus de diplomes que presenten termes d'origen grec, a banda dels documents de caràcter més solemne, com les actes de consagració d'esglésies i les actes d'elecció abacials i episcopals, o de natura més aviat literària com les encícliques mortuòries, la presència d'hel·lenismes es fa extensiva a diverses tipologies documentals de caire molt més pragmàtic.

5.3. Escrivans amb voluntat d'erudició

En elaborar el present estudi, també hem volgut determinar si l'ús de termes d'origen grec respon a una voluntat artística o literària per part del redactor. En aquest sentit, ens hem plantejat quines figures destaquen per l'ús que fan dels hel·lenismes als diplomes que redacten i quina era la seva vinculació amb els centres culturals i intel·lectuals més importants a l'Alta Edat Mitjana catalana.

Com ja apuntàvem a la introducció, alguns personatges mostren un gust especial per l'erudició. Al llarg de l'anàlisi lingüística dels diversos hel·lenismes documentats al nostre corpus, hem pogut confirmar que aquests personatges inclouen termes d'origen grec als seus diplomes. En general, aquest fenomen respon a un ús conscient per part

⁴⁴ Cf. s. u. *lymphaticus*.

d'alguns redactors que gaudien d'una excel·lent formació i tenien accés a un vast material librari.

En primer lloc, destaca el comte-bisbe Miró Bonfill, estretament vinculat a Santa Maria de Ripoll.⁴⁵ Aquest personatge, caracteritzat pel seu estil preciosista i barroc, introdueix un lèxic culte i exòtic als documents que se li han atribuït (recordem que no en signa cap com a redactor). Dins la terminologia específica que emprà (cultismes, neologismes, arcaïsmes, etc.), destaquen els hel·lenismes que, com hem indicat, apareixen, en concret, a cinc documents: l'acta de consagració de l'església de Sant Benet de Bages, l'acta de consagració de l'església de Sant Miquel de Cuixà, l'acta d'elecció de Dodó com a abat de Sant Pere de Camprodon, l'acta d'elecció de Froilà com a abat de Santa Maria de Serrateix i l'acta de consagració de l'església de Santa Maria de Ripoll. A la següent taula poden observar-se quins són els hel·lenismes emprats per Miró Bonfill a cadascun d'aquests diplomes:

Acta de consagració de l'església de Sant Benet de Bages	<i>aeon; aetherius; allegoriter; asceterium; barbarus; brabium; elenchus; holocaustum; hyacinthus; metaphora; monarchia; patriarcha; pragma; sarcophagus; sceptrum; schema.</i>
Acta de consagració de l'església de Sant Miquel de Cuixà	<i>cosmos; gaza; gyrus; machina; opilio; orthodoxus.</i>
Acta d'elecció de Dodó com a abat de Sant Pere de Camprodon	<i>hydrus; zelus.</i>
Acta d'elecció de Froilà com a abat de Santa Maria de Serrateix	<i>elenchus; opilio.</i>
Acta de consagració de l'església de Santa Maria de Ripoll	<i>antidotum; basileus; categorizare; cosmos; opilio; phalanx; protoplastus.</i>

És evident que aquests cinc textos, en especial les actes de consagració, contenen hel·lenismes emprats amb una clara voluntat d'erudició. L'ús que en fa Miró Bonfill,

⁴⁵ Sobre Miró Bonfill i els documents que se li han atribuït, *uid.* capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

lluny d'ésser casual o arbitrari, respon a una cerca conscient de termes considerats cultes o exòtics, els quals es combinen amb altres recursos estilístics i converteixen aquests diplomes en composicions del tot originals, més properes a una obra literària que a un text diplomàtic i de caràcter formular. En alguns casos, especialment a l'acta de consagració de Sant Benet de Bages, l'ús que el comte-bisbe Miró Bonfill fa dels termes d'origen grec resulta excessiu, fet que acaba convertint els documents en vertaders catàlegs d'hel·lenismes. Es tracta, sens dubte, d'un recurs que permet a Miró Bonfill distingir-se dels seus contemporanis i fer gala dels seus coneixements lingüístics i literaris. Cal destacar, a més, que és l'autor de deu aparicions úniques: *aeon*, *allegoriter*, *antidotum*, *basileus*, *holocaustum*, *hyacinthus*, *hydrus*, *metaphora*, *pragma* i *sarcophagus*.

En segon lloc, l'abat de Ripoll, i Cuixà, i bisbe de Vic Oliba⁴⁶ emprà hel·lenismes a tres sermons, pronunciats amb motiu de la festa de Sant Narcís de Girona, de Sant Pau de Narbona i de la dedicació de la basílica del monestir de Ripoll de l'any 1032, així com a tres composicions poètiques, això és, el poema fúnebre en lloança del comte de Barcelona Ramon Borrell I, els epitafis dels comtes enterrats a Ripoll i un poema en lloança del monestir i dels abats de Ripoll. Els termes d'origen grec testimoniats en aquests tres textos es recullen a la següent taula:

<i>Epicedion</i>	<i>hymnus; Olympus; zelus.</i>
Epitafis dels comtes enterrats a Ripoll	<i>aetherius; stemma.</i>
Poema en lloança del monestir i dels abats de Ripoll	<i>aetherius; dogma.</i>
Sermó de la festa de Sant Narcís de Girona	<i>draco; triumphus.</i>
Sermó de les relíquies en la festa de dedicació de Santa Maria de Ripoll	<i>athleta; charisma; triumphus.</i>

⁴⁶ Sobre l'abat i bisbe Oliba i els documents que s'hi relacionen, vegeu capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.1.

Sermó de la festa de Sant Pau de Narbona	<i>aetherius; athleta; brabium; phalanx; triumphalis.</i>
---	---

D'altra banda, pel que fa als textos relacionats amb Oliba que destaquen per la presència d'hel·lenismes, es compten l'acta d'elecció d'Oliba com a abat del monestir de Santa Maria de Ripoll i la carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà la qual, en alguns passatges, s'inspira en els sermons d'Oliba. Aquests dos textos concentren un elevat nombre d'hel·lenismes, fet que indica una clara voluntat d'erudició en la seva redacció. Els mots d'origen grec testimoniats en aquests dos documents es recullen a continuació:

Acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll	<i>asylum; barathrum; charisma; cosmos; Styx; doxasmenon; eulogetos; hymnus; melodia; symbolus; Titan.</i>
---	--

Carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà	<i>ancora; baptismus; charisma; hymnus; crater; draco; gyrus; schema; thalamus; thronus; zelus.</i>
---	---

Cal remarcar, a més a més, que alguns d'aquests vocables –com *doxasmenon* o *eulogetos*– no existien en llengua llatina, però es testimonien als glossaris escrits en caràcters grecs al costat del seu equivalent llatí. La seva presència al corpus analitzat denota clarament l'exercici de consulta de glossaris amb la finalitat de trobar un mot d'erudició, exòtic i desconegut.

Tant els textos obra del propi Oliba com els altres dos documents on hem detectat la presència d'hel·lenismes són prova de l'alt nivell cultural que havien assolit els escriptors de Ripoll i Cuixà, els quals van desenvolupar-se especialment durant el seu abadiat. Oliba i els monjos d'ambdós monestirs tenien accés tant als glossaris com al conjunt de riques biblioteques i, per tant, no ens ha d'estranyar la composició d'aquests textos als quals van incloure, com a element exòtic i amb finalitats clarament estètiques, mots d'origen hel·lè.

En tercer lloc, un altre personatge que sobresurt per la seva elevada cultura i els seus interessos literaris és Ermengol Bernat d'Urgell, estretament vinculat a les cases comtal i episcopal d'Urgell a finals del segle XI.⁴⁷ Els documents que redacta presenten un llatí cuidat, així com recursos propis de la literatura i l'ús d'un lèxic original; en aquest sentit, destaca la presència de termes d'origen grec. Ermengol es mostra innovador en l'ús d'alguns vocables que només hem enregistrat o bé en documents redactats o dictats per ell mateix, o bé en d'altres en què ha participat en qualitat de jutge. Alguns dels hel·lenismes documentats al corpus són emprats únicament per ell; és el cas dels vocables *adelphus*, *chelydrus*, *Cyllenios*, *encaenia*, *scenopegia* i *toparcha*, que apareixen en una única ocasió a la totalitat del corpus analitzat. D'altra banda, crida l'atenció l'ús que fa Ermengol dels termes *lelex* i *epilogus*, els quals apareixen a la seva signatura tant en documents redactats per ell mateix com en documents que ha dictat o en els quals actua com a jutge. El cas de *lelex*, 'jutge', és especialment destacable, ja que Ermengol l'empra per a remarcar el seu paper actiu com a jurista als documents en qüestió, independentment de si ha actuat també com a redactor o no.⁴⁸ També destaca l'ús de *chronos* amb el significat d''any' ja que, tot i no ser un tret exclusiu d'Ermengol, ell mateix és l'autor de la majoria dels textos que testimonien aquest mot a la nostra documentació.⁴⁹

D'entre els textos que redacta i que presenten hel·lenismes originals i erudits, destaquen per la seva solemnitat les actes de consagració de Sant Esteve d'Olius, de Santa Cecília d'Elins i de Santa Maria d'Organyà. Recordem que el preàmbul d'aquest darrer document conté la *Vita Adalbertini*, considerada una vertadera obra literària. A banda d'aquestes tres actes de consagració d'esglésies, també és digne de menció, per la seva solemnitat i per la presència d'hel·lenismes amb finalitats estilístiques, el testament del bisbe electe d'Urgell, Guillem Arnau, l'any 1093. Els hel·lenismes continguts en aquests quatre documents es detallen a la següent taula:

⁴⁷ Sobre la figura d'Ermengol Bernat d'Urgell i els seus diplomes, vegeu capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.2.

⁴⁸ Cf. s. u. *lelex*.

⁴⁹ Cf. s. u. *chronos*.

Acta de consagració de Sant Esteve *asylum; chronos; scenopegia.*

d'Olius

Acta de consagració de Santa Cecília *encaenia; toparcha.*

d'Elins

Acta de consagració de Santa Maria *Cyllenios; epilogus; Styx.*

d'Organyà

Testament de Guillem Arnau, bisbe *chelydrus; epilogus.*

electe d'Urgell

Tal i com es desprèn de l'anàlisi dels testimonis recollits al nostre estudi, Ermengol Bernat d'Urgell fou un personatge curós en la redacció dels documents i certament interessat a fer ús de les seves particulars habilitats literàries. Així com Miró Bonfill tendeix a concentrar una gran quantitat d'hel·lenismes en un mateix document amb un estil recarregat i barroc, Ermengol integra els termes d'origen grec als documents que redacta d'una manera més natural i menys forçada. A banda d'inserir hel·lenismes als diplomes revestits de solemnitat, també n'inclou a documents de caire molt més pragmàtic, com ara donacions (*brabium, chronos, eous, gyrus, zelus*), convinences (*adelphus, chronos, epilogus*) o adveracions testamentàries (*epilogus, hydropticus, lelex*). Cal destacar el cas de *clima*, inserit precisament en una adveració testamentària amb el significat de 'part d'un escrit o document'. Aquest hel·lenisme, plenament assimilat per la llengua llatina i emprat amb molta freqüència a la documentació analitzada amb el seu significat habitual de 'punt cardinal', és utilitzat per Ermengol en l'expressió *a superiori clima usque in epylogum* per a fer referència a la totalitat del testament, el qual el testador es fa llegir i confirma de principi a fi com a vàlid.⁵⁰ Per tant, ens trobem davant l'ús clarament volgut i amb finalitats expressives d'un sinònim del terme més comú *pars*.

Així doncs, sembla clar que Ermengol Bernat d'Urgell se serveix de la seva feina de redactor de diplomes per a fer mostra de la seva extraordinària cultura i aprofita no només la llibertat que li confereixen les actes més solemnes, sinó també altres

⁵⁰ Cf. s. u. *clima*.

documents on inclou termes d'origen grec amb equilibri i originalitat. D'altra banda, així com Miró Bonfill no signa –com a redactor– cap dels documents que se li han atribuït, Ermengol no només els signa, sinó que també se serveix de la seva subscripció per a incloure certs termes grecs (*epilogus* i *lelex*) en alguns documents que no havien estat redactats per ell mateix. A aquesta voluntat d'erudició, cal sumar-hi certa consciència d'autor; en efecte, a més d'exhibir un alt nivell cultural i uns clars interessos literaris, Ermengol Bernat d'Urgell mostra una clara voluntat de ratificar la seva autoria, tot indicant en alguns diplomes que, malgrat no haver-los redactat de la seva mà, els ha dictat i, per tant, qualsevol marca d'erudició és la seva responsabilitat.

En quart lloc, a la introducció d'aquest estudi ens fixàvem en l'escola jurídica de Barcelona, i destacàvem diversos personatges pel seu elevat nivell de formació cultural i, especialment, jurídica.⁵¹

La primera figura que sobresurt és la del levita i jurista Bonsom de Barcelona, el qual actua sobretot a Barcelona i a Sant Cugat del Vallès. Un dels trets característics de la llengua de Bonsom en relació amb l'ús d'hel·lenismes en aquest període és el gust que manifesta per inserir aquest tipus de termes a les imprecacions finals d'alguns documents. Així, inclou mots com *barathrum*, *romphaea* o *ergastulum*, alhora que empra el compost *pseudoapostolus* per a referir-se al traïdor Judes.⁵² Especialment interessant és el cas de l'adjectiu *celidrodo*, segurament de creació pròpia, usat en la caracterització de l'infern amb el significat de 'poblat de serps'.⁵³

D'altra banda, els diplomes més destacables per la concentració d'hel·lenismes que contenen són dos. En primer lloc, una donació feta pel comte de Barcelona Borrell II al monestir de Sant Cugat del Vallès l'any 988. El seu llarg i elaborat preàmbul ja aglutina, en la primera frase, els termes *anthropus*, *categorizare* i *orthodoxus*, alhora que apareixen altres termes d'origen grec al llarg del text. En segon lloc, també és digne de menció la carta de poblament de Santa Oliva de l'any 1012, que consta d'un llarg preàmbul on es narra com les invasions sarraïnes havien convertit el territori en qüestió en un lloc deshabitat i erm. Dins aquesta narració dels fets històrics que pretén

⁵¹ Sobre l'escola jurídica de Barcelona, uid. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.3.

⁵² Cf. s. u. *apostolus*.

⁵³ Cf. s. u. *chelydrus*.

justificar la necessitat de repoblar Santa Oliva, s'insereixen vocables com *phalanx* o *barbarus* en referència als sarraïns, o una denominació del tot original al corpus estudiat com *onager* amb el significat d' 'ase salvatge'. Observem, per tant, que es tracta de dos diplomes de caràcter més aviat solemne, per la categoria social de l'atorgant, el primer, i per la importància conferida al preàmbul, el segon. Els diversos hel·lenismes que presenten aquests dos documents poden observar-se a la següent taula:

Donació de Borrell II a Sant Cugat del Vallès	<i>anthropus; asceterium; barathrum; categorizare; dactylus; orthodoxus; scopulus.</i>
Carta de poblament de Santa Oliva	<i>barbarus; lymphæ; onager; phalanx.</i>

Finalment, Bonsom de Barcelona destaca per la innovació lèxica, fruit segurament de la seva elevada cultura i de la seva familiaritat amb els glossaris. En referir-nos al seu gust per la inserció de termes d'origen grec a les clàusules d'imprecació finals, hem fet menció de l'adjectiu *celidrado*, creat pel propi Bonsom a partir del substantiu *chelydrus* (recordem que aquest mot es documenta en una única ocasió al corpus de la mà de d'Ermengol Bernat d'Urgell). A banda d'aquest original adjectiu, hem documentat dues creacions més en un contracte de compravenda redactat a Barcelona l'any 1012. Es tracta, en concret, de dos adjectius que s'empren substantivats: *kalipsea*, creat a partir de *chalybs*, i *dactilea*, format en base a *dactylus*.⁵⁴

En resum, podem afirmar que Bonsom de Barcelona tampoc no va desaprovechar l'oportunitat d'inserir hel·lenismes als documents que redactava. Així, va imprimir la seva marca d'originalitat a les fórmules d'imprecació, va gosar crear nous derivats i va servir-se dels documents més solemnes, especialment del preàmbul, per a desplegar la seva erudició per mitjà de l'ús de termes d'origen grec els quals considerava, sens dubte, originals i exòtics.

Pel que fa als altres dos personatges de l'escola jurídica de Barcelona que hem destacat per la seva importància cultural, jurídica i, fins i tot, política, Ervigi Marc i Ponç Bofill Marc, hem pogut observar que no destaquen especialment per l'ús de

⁵⁴ Cf. s. uu. *chalybs* et *dactylus*.

termes d'origen grec en comparació amb els altres escriptors mencionats fins ara. L'únic hel·lenisme remarcable per la seva originalitat és la forma *quigamas*, emprada per Ervigi Marc a l'acta de consagració de l'església de Sant Miquel i Sant Pere del castell d'Olèrdola per part del bisbe Vives de Barcelona.⁵⁵ Aquest document, a més a més, presenta altres marques d'erudició, com ara l'ús de *codrus* amb el significat de 'bisbe', fet que denota certa voluntat, per part d'Ervigi Marc, de fer palès el seu alt nivell cultural per mitjà de la introducció d'elements originals a la redacció dels diplomes. Per la seva banda, Ponç Bofill Marc no sobresurt per inserir vocables d'origen hel·lè, si bé podem mencionar l'ús d'*asceterium* en substitució dels termes més habituals *monasterium* o *coenobium*.

En cinquè lloc, els altres escriptors als quals ens hem referit a la introducció són Guibert i el seu fill i successor Borrell Guibert, ambdós gramàtics de l'escola de la catedral de Vic i homes d'extraordinària cultura.⁵⁶ D'una banda, per la seva originalitat i pel fet d'aparèixer en una única ocasió al corpus estudiat, és remarcable l'ús de la veu *Phlegethon*. Guibert introdueix aquest vocable a la fórmula d'imprecació de l'acta de restauració i dotació de la canònica de Sant Vicenç de Cardona de l'any 1019 per a caracteritzar l'infern cristià.⁵⁷

D'altra banda, Borrell Guibert és l'autor del concili celebrat a Narbona l'any 1055, en què els bisbes reunits obliguen Guillem Bernat de Gurb a restituir a la seu de Vic la possessió de les esglésies de Gurb, les quals retenia contra el que havia estat establert pel bisbe Oliba. Com ja hem avançat a la introducció, en la redacció del preàmbul d'aquest diploma destaquen els interessos literaris del redactor, que el porten a utilitzar una sèrie de recursos estilístics poc comuns a la documentació notarial. En efecte, el text conté diverses metàfores de llarga tradició eclesiàstica, cites bíbliques, certa tendència a l'al·literació, sinònims, etc. En aquest context, destaca especialment la presència dels següents hel·lenismes, l'ús dels quals procedeix de la consulta de glossaris: *ancora*, *cataclysmos*, *cliothedrum* i *orthodoxus*. A banda d'aquests mots, el

⁵⁵ Cf. s. u. *chirographum*.

⁵⁶ Sobre aquests dos personatges i els documents que redacten, veu. capítol 2, subcapítol 2.3, apartat 2.3.4.

⁵⁷ Cf. s. u. *Phlegethon*.

mateix document conté els adjectius *sophisticus* i *pseudographus*. D'acord amb els criteris establerts a la introducció,⁵⁸ aquests termes no s'han inclòs al present estudi pel fet de no tenir entrada pròpia als glossaris, però és molt probable que també n'existissin glosses no conservades actualment.

Encara en connexió amb els termes d'origen grec emprats per Borrell Guibert, cal fer atenció a l'acta de consagració de Santa Maria de la Seu d'Urgell de l'any 1040, diploma en què introdueix una glossa explicativa de l'etimologia de l'hel·lenisme *canon*, inserida dins la definició del terme *canonica*: *Qui locus recte appellatur canonica, quia ibi ecclesiastica atque diuina obseruatur regula, canon enim grece, regula dicitur latine.*⁵⁹ Certament, es tracta d'un terme plenament assimilat per la llengua llatina i estesament difós pel cristianisme. Ara bé, l'originalitat no rau en la inclusió de *canon* a l'acta en qüestió, sinó en la inserció de dues glosses explicatives, la de *canon* i la de *canonica*, en un clar exercici d'erudició.

Hem observat com diversos personatges que es caracteritzen per la seva cultura i formació fan ús, entre altres elements d'erudició, d'un lèxic d'origen grec per tal d'eleva el to dels documents que redacten o per a mostrar el seu alt nivell cultural i els recursos literaris de què disposen. Destaca, per tant, la inserció voluntària i conscient de termes de tipus culte percebuts com a marques d'originalitat i exotisme a fi d'imprimir la seva marca particular.

A banda d'aquests personatges més coneguts i estudiats per altres investigadors amb anterioritat a la realització d'aquesta tesi doctoral,⁶⁰ gràcies a l'estudi lingüístic dels hel·lenismes seleccionats, hem detectat la presència d'altres figures que també sobresurten, en major o menor grau, per l'ús que fan dels mots d'origen grec.

Així doncs, hem testimoniat la presència d'un *Berengarius adolescens clericus* a documents d'Urgell datats a les darreries del segle XI. En concret, aquest escrivà empra l'hel·lenisme *ergastulum* al testament de l'ostiari de la Seu d'Urgell datat l'any 1086. De ben segur aquest Berenguer estava en contacte amb Ermengol Bernat d'Urgell. En efecte, un dels testimonis de la veu *epilogus* el constitueix una adveració testamentària

⁵⁸ Vid. capítol 1, subcapítol 1.3.

⁵⁹ Cf. s. u. *canon*.

⁶⁰ Vid. capítol 1, subcapítol 1.2.

ordenada pel propi Ermengol l'any 1086 i dictada per ell mateix; el testament del qual parteix l'adveració fou redactat dos mesos abans i és precisament el mateix document redactat pel clergue Berenguer en què apareix *ergastulum*. Uns anys més tard, el 1092, tornem a llegir *ergastulum* a un testament redactat per un personatge que signa com a *Berengarius clericus*; es tracta, segurament, del mateix escrivà que, passats uns anys, elimina la qualificació d'*adolescens* de la seva signatura.

Un altre escrivà relacionat amb Ermengol és un diaca de nom Miró (*Miro diachonus*), al qual el propi Ermengol va dictar diversos documents. Destaquen, per exemple, l'adveració testamentària de l'any 1086 a la qual acabem de referir-nos i que conté el mot *epilogus*, i una altra adveració de l'any 1096 a la qual s'insereixen *lelex* i *epilogus*. Durant el mateix període, en concret l'any 1094, hem testimoniat l'hel·lenisme *tessares* en un document de compravenda de la zona d'Urgell; aquest diploma va signat per l'escrivà *Miro presbiter*, i és possible que es tracti del mateix personatge.

Tot plegat podria ser indicatiu de l'existència, a finals del segle XI, d'un cercle d'intel·lectuals al voltant de la catedral de la Seu d'Urgell i sota la influència d'Ermengol, els quals tenien accés a glossaris i altres manuals d'estudi, i gaudien d'una formació privilegiada. Tanmateix, caldria realitzar un estudi exhaustiu dels escrivans que actuaven a Urgell en aquella època per tal de confirmar i ampliar aquesta teoria.

A la zona de Vic, d'altra banda, crida l'atenció el jutge Bremon que, com hem observat, és l'únic a emprar el mot *cleronomia* a la seva signatura. A més a més, també hem remarcat com escrivans de diverses zones empren caràcters grecs a les subscripcions, fet que mostra, si més no, certa voluntat de destacar i d'introduir al diploma un ingredient d'originalitat.

Tenint en compte tots aquests elements, podem afirmar que l'ús d'hel·lenismes no es restringeix a uns pocs escrivans privilegiats i dels quals disposem de més dades, sinó que van apareixent altres figures que, en major o menor grau i amb més o menys perícia, també empren termes d'origen grec als documents que redacten.

5.4. Cronologia

Amb la realització de la nostra recerca, també ens havíem proposat comprovar si la inclusió d'hel·lenismes se circumscriu a una determinada època o si es tracta d'un

fenomen més estès cronològicament. Zimmermann proposava dues franges cronològiques molt reduïdes entre els anys 970-975 i 1015-1030, aproximadament, i considerava que, a partir de mitjan segle XI, ja no apareixien hel·lenismes a excepció d'algun cas aïllat. A través del nostre estudi, hem pogut ampliar notablement aquesta cronologia i hem documentat la presència d'hel·lenismes als diplomes des d'inicis del segle IX fins ben entrat el segle XII. Tot i així, el període de màxima esplendor pel que fa a l'ús de lèxic hel·lè el constitueixen els segles X i XI, època que coincideix amb un moment de notable desenvolupament dels centres culturals i intel·lectuals més influents a la Catalunya altmedieval.

Pel que respecta als primers testimonis, cal mencionar el cas de les veus *chaos* i *Tartareus*, documentades per primera vegada en una donació de l'any 815 i per última en una altra donació del 1155. Mentre que *chaos* no torna a aparèixer al corpus analitzat, hem testimoniat l'adjectiu *Tartareus* a dues actes de consagració del segle XI.⁶¹

Amb tot, els primers hel·lenismes inserits al corpus amb una clara voluntat d'erudició apareixen al segle X; n'hi ha 22 documentats únicament en aquest període, dels quals deu són aparicions úniques fruit de Miró Bonfill, com hem vist una mica més amunt. El segle que destaca per una major abundància d'hel·lenismes, però, és l'XI, amb un total de 55 termes que només es testimonien en aquesta franja. A més a més, cal sumar a aquest període de màxima esplendor pel que fa a l'ús de termes d'origen grec, 25 hel·lenismes documentats entre els segles X i XI. Es tracta, així doncs, d'un total de 102 veus recollides a la següent taula:

Hel·lenismes emprats al segle X	Hel·lenismes emprats al segle XI	Hel·lenismes emprats entre els segles X i XI
<i>aeon; aether; allegoriter;</i>	<i>absida; adelphus;</i>	<i>anthropus; archimandrita;</i>
<i>antidotum; basileus;</i>	<i>anachoreticus; ancora; asylum;</i>	<i>asceterium; balsamum;</i>
<i>categorizare; chalybs;</i>	<i>athleta; azymus; baculus;</i>	<i>barathrum; barbarus;</i>
<i>Cocytus; dactylus;</i>	<i>calamus; cataclysmos;</i>	<i>biothanatus; brabium;</i>
<i>elenchus; gymnasium;</i>	<i>cenodoxia; charisma;</i>	<i>chronos; cosmos; dogma;</i>
<i>holocaustum;</i>	<i>chelydrus; Cyllenios;</i>	<i>ergastulum; eulogia;</i>
<i>holographus;</i>	<i>cleronomia; cliothedrum;</i>	<i>idolum; monarchia;</i>
<i>hyacinthus; hydrus;</i>	<i>corymbus; crater; crystallus;</i>	<i>neophytus; phalanx;</i>

⁶¹ Cf. s. uu. *chaos* et *Tartareus*.

<i>metaphora; nectareus;</i>	<i>doxasmenon; drachma; draco;</i>	<i>sceptrum; schema;</i>
<i>pragma; romphaea;</i>	<i>encaenia; eous; epilogus;</i>	<i>scopulus; theologus;</i>
<i>sarcophagus; scheda;</i>	<i>eulogetos; euphonos;</i>	<i>thronus; triumphalis;</i>
<i>sophia.</i>	<i>exorcismus; hydropicus;</i>	<i>triumphus; tyrannus.</i>
	<i>hyperephaniose; iota; lelex;</i>	
	<i>lymphā; lymphaticus; melodia;</i>	
	<i>nomisma; oceanus; Olympus;</i>	
	<i>onager; onoma; palaestra;</i>	
	<i>Phlegethon; phoebus; phos;</i>	
	<i>satrapes; scenopegia; stemma;</i>	
	<i>stigma; Styx; symbolum;</i>	
	<i>tessares; thalamus; Titan;</i>	
	<i>tomus; toparcha.</i>	

D'altra banda, hem documentat la presència d'hel·lenismes al segle XII, dada que ens permet ampliar encara més la franja cronològica proposada per Zimmermann. Podem observar com termes que es comencen a utilitzar al segle X o al segle XI perviuen fins al segle següent. Alguns dels mots emprats durant aquest període es documenten per primera vegada al segle X i no es tornen a testimoniar fins al segle XII. Així, per exemple, *protoplastus* apareix per primera vegada a l'acta de consagració de Santa Maria de Ripoll de l'any 977, atribuïda a Miró Bonfill; aquest mot, però, no torna documentar-se fins a finals del segle XII.⁶² Un cas similar és el de la veu *xenodochium*, que hem testimoniat per primer cop en una donació redactada per Bonsom de Barcelona l'any 995 i que no hem tornat a trobar fins l'any 1101 a l'acta de consagració de Sant Nicolau d'Àger.⁶³

Finalment, a banda dels hel·lenismes testimoniats al llarg dels segles X, XI i XII, hem documentat un grup de veus emprades exclusivament al segle XII, vuit de les quals són aparicions úniques (*aenigma, eucharistia, idiota, latomus, paragraphus, theatrum, theologia* i *zizania*). Pel que fa als darrers testimonis destaca, a més, el cas de *placenta*, mot que tingué continuïtat en anys posteriors.⁶⁴

⁶² Cf. s. u. *protoplastus*.

⁶³ Cf. s. u. *xenodochium*.

⁶⁴ Cf. s. u. *placenta*.

A partir de l'exposat en referència amb la cronologia, podem afirmar que la presència d'hel·lenismes a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval es troba considerablement més estesa del que es creia en un inici, fet que ens permet estendre els períodes concrets proposats per Zimmermann.

5.5. Epíleg

L'objectiu fonamental de la present tesi doctoral era el d'estudiar els hel·lenismes presents al corpus de documents llatins de la Catalunya altmedieval i documentats als glossaris contemporanis a la redacció dels diplomes. Hem observat que es tracta d'un fenomen heterogeni i divers i, si bé les teories que proposava Zimmermann eren encertades, ha quedat demostrat que el panorama és molt més ampli i complex. Certament, la presència de la majoria dels hel·lenismes documentats al corpus analitzat s'explica per la consulta de glossaris contemporanis a la redacció dels diplomes. Aquests glossaris constitueixen la font principal en la qual s'inspiraren aquells escrivans interessats a desplegar la seva erudició i fer mostra de la seva cultura. S'ha pogut comprovar, però, que no tots els termes seleccionats responen a les mateixes característiques. Així doncs, els hem pogut diferenciar en funció del tipus de definició que n'ofereixen les gloses, de les característiques pròpies del terme, del seu nivell d'assimilació a la llengua llatina, de les diferències que presenten a l'hora d'ésser emprats al corpus d'estudi, i de la seva freqüència d'ús.

L'estudi que aquí es presenta ens ha permès, per tant, establir que no tots els termes presents tant als glossaris com a la nostra documentació responen a unes característiques comunes. Efectivament, al costat d'un lèxic específic emprat de manera conscient amb finalitats literàries i estilístiques, conviuen altres hel·lenismes que ja formaven part del llenguatge habitual i que no es percebien ni com a termes exòtics ni com a elements d'erudició, tal i com succeeix amb els cristianismes. Aquests termes d'ús comú i de significat àmpliament conegut són, tanmateix, inclosos als glossaris. En aquest cas, no es busca proporcionar una definició o equivalència, sinó que es tracta de gloses que expliquen l'etimologia del terme, així com altres aspectes lingüístics. Per tant, encara que la seva inserció a la documentació no es percebi com a un recurs culte o embellidor del text, la seva presència als glossaris sí que respon ja sigui a cert afany

d'erudició ja sigui a un exercici escolar. Tot plegat contribueix, sens dubte, a la riquesa lèxica dels glossaris, que es converteixen en una font privilegiada no només d'hel·lenismes, sinó també d'altres termes del llenguatge especialitzat, així com de qüestions etimològiques, gramaticals i, fins i tot, fonètiques.

D'altra banda, partint de la premissa segons la qual els termes d'origen grec només haurien d'aparèixer a unes parts concretes de certs tipus de diplomes, a través de l'anàlisi lèxica dels mots seleccionats, ens ha estat possible determinar que l'ús d'hel·lenismes es troba considerablement estès. Certament, l'ús de vocables grecs amb finalitats artístiques o erudites és més destacable a diplomes de natura més solemne, així com a aquelles parts, com ara els preàmbuls, que ofereixen una major llibertat al redactor per tal d'embellir la fórmula i imprimir la seva marca personal. Hem comprovat, però, que documents de caire més pragmàtic com poden ser les donacions, els contractes de compravenda, els testaments, etc. no estan mancats d'hel·lenismes que serveixen als redactors per a substituir un terme llatí d'ús més comú o per a introduir un mot desconegut no existent en llengua llatina. Al mateix temps, no només els preàmbuls presenten aquest tipus de lèxic específic, sinó que també hem documentat la presència d'hel·lenismes a les clàusules d'imprecació, a les subscripcions, a les fórmules de datació i a la delimitació de les afrontacions d'un territori.

Una altra de les qüestions que preteníem plantejar-nos, era l'ús que en fan algunes figures determinades que, *a priori*, sobresurten per la seva formació i cultura. Hem analitzat com aquests personatges fan ús del vocabulari d'origen grec, així com d'altres recursos estilístics i expressius, amb la voluntat de distingir-se dels seus contemporanis. Cal remarcar, a més a més, que el nostre estudi ens ha fet possible apuntar l'existència d'altres personatges, fins ara desconeguts, que semblen imitar els primers. Es tracta d'un afer que obre, sens dubte, una nova línia d'investigació per al futur.

Finalment, la nostra recerca ens ha facilitat les dades necessàries per a ampliar la cronologia de la qual partíem. Mentre que fins ara s'havia establert que la presència de termes d'origen hel·lè a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval queda restringida a una franja cronològica molt reduïda, per mitjà de l'estudi lingüístic aquí

presentat, s'ha pogut determinar una cronologia molt més àmplia que comprèn els quatre segles que abasta el corpus d'estudi.

En resum, l'elaboració d'aquesta tesi doctoral dibuixa el panorama general del complex fenomen de la inclusió d'hel·lenismes als documents llatins escrits als territoris del domini lingüístic del català entre els segles IX i XII en relació amb la seva presència als glossaris catalans conservats i contemporanis a la redacció del corpus documental analitzat.

6. Bibliografia

6.1. Fonts documentals i arxius

AAM = Arxiu de l'Abadia de Montserrat.

Abadal, *ECuixà*, ap. 106, p. 210 = ABADAL, R. D', *Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalada-Cuixà*, Abadia de Montserrat, 1954.

ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona.

ACB = Arxiu Capitular de Barcelona.

AComtalPerg II 237, p. 578 = FELIU, G., SALRACH, J. M. (dirs.); ARNALL, M. J., BAIGES, I. J. (coords.); BENITO, P., CONDE, R., FARIAS, V., TO, LL., *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, vol. I-III, Barcelona: Fundació Noguera, 1999.

ACondal 222, p. 410 = UDINA MARTORELL, F., *El archivo condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio crítico de sus fondos*, Barcelona, 1951.

ACU = Arxiu Capitular d'Urgell.

ACV = Arxiu Capitular de Vic.

ADB = Arxiu Diocesà de Barcelona.

AEV = Arxiu Episcopal de Vic.

Alturo, *DipAlguaire 1*, p. 80 = ALTURO PERUCHO, J., *Diplomatari d'Alguaire i del seu monestir santjoanista, de 1076 a 1244*, Barcelona: Fundació Noguera, 1999.

Alturo, *Polinyà 54*, p. 133 = ALTURO PERUCHO, J., *Diplomatari de Polinyà del Vallès. Aproximació a la història d'un poble del segle X al XII*, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 1985.

Alturo, *Sta. Anna 33*, p. 38 = ALTURO PERUCHO, J., *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200 (Aproximació històrico-lingüística)*, vol. I-III, Barcelona: Fundació Noguera, 1985.

Álvarez, *Òdena 9*, p. 48 = ÁLVAREZ MÁRQUEZ, M. C., *La baronia de la Conca d'Òdena*, Barcelona: Fundació Noguera, 1990.

APO = Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals, Perpinyà.

Bach, *ACSolsona* 186, p. 62 = BACH, A., "Els documents, del s. XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia* 13 (1996-1997), pp. 37-334.

Bach, *Sta. Maria de Gualter* 4, p. 220 = BACH, A., "Els documents del priorat de Santa Maria de Gualter de l'Arxiu Episcopal de Solsona (segles XI-XIII)", *Urgellia* 8 (1986-1987), pp. 211-269.

Baraut, *ActUrgell* 11 (Urgellia 1, p. 67) = BARAUT, C., "Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII)", *Urgellia* 1 (1978), pp. 11-182, i *Urgellia* 2 (1979), pp. 481-488; "La data de l'acta de consagració de la catedral carolíngia de la Seu d'Urgell", *Urgellia* 7 (1984-1985), pp. 515-529.

Baraut, *CartAndorra* I 9, p. 103 = BARAUT, C., *Cartulari de la Vall d'Andorra*, vol. I, segles IX-XIII (1988), vol. II, segles X-XIII (1990), Lleida: Conselleria d'Educació i Cultura del Govern d'Andorra.

Baraut, *DipTavèrnoles* 60, p. 133 = BARAUT, C., "Diplomatari de Tavèrnoles, segles IX-XIII", *Urgellia* 12 (1994-1995), pp. 7-414.

Baraut, *DocUrgell* 70 (Urgellia 2, p. 58) = BARAUT, C., "Els documents, dels segles IX i X, conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia* 2 (1979), pp. 7-145; "Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia* 3 (1980), pp. 7-146; "Els documents, dels anys 1010-1035, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia* 4 (1981), pp. 7-186; "Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia* 5 (1982), pp. 7-158; "Els documents, dels anys 1051-1075, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia* 6 (1983), pp. 7-243; "Els documents, dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia* 7 (1984-1985), pp. 7-218; "Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia* 8 (1986-1987), pp. 7-149; "Els documents, dels anys 1101-1150, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia* 9 (1988-1989), pp. 7-312; "Els documents, dels anys 1151-1190, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia* 10 (1990-1991), pp. 7-349; "Els documents, dels anys 1191-1200, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia* 11 (1992-1993), pp. 7-125.

BAV = Biblioteca Apostolica Vaticana, Ciutat del Vaticà.

BC = Biblioteca de Catalunya, Barcelona.

Bisson, *Fiscal accounts* II 4, p. 33 = BISSON, T. N., *Fiscal accounts of Catalonia under the early count-kings (1151-1213)*, vol. I-II, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1984.

BnF = Bibliothèque nationale de France, París.

- Bolòs, *Serrateix* 23, p. 97 = BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, Barcelona: Fundació Noguera, 2006.
- Bolòs-Pagès, *St. Llorenç prop Bagà* 15, p. 185 = BOLÒS, J., PAGÈS, M., *El monestir de Sant Llorenç prop Bagà*, Barcelona: Proa, 1986.
- CDipÀger I 23, p. 230 = CHESÉ, R., *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, vol. I-II, Barcelona: Fundació Noguera, 2011.
- CDipSGirona 280, p. 290 = MARTÍ, R., *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Barcelona: Fundació Noguera, 1997.
- Constans, *DipBanyoles* 12, p. 175 = CONSTANS I SERRATS, L. G., *Diplomatari de Banyoles (822-1299)*, vol. I-II, Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, 1985-1987.
- CPoblación I 66, p. 107 = FONT RIUS, J. M., *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, vol. I/1-2: *Estudio, Diplomatario*; vol. II: *Estudio, Apéndice*, Madrid-Barcelona: CSIC, 1969-1983.
- CSCreus 249, p. 246 = UDINA MARTORELL, F., *El «Llibre Blanch» de Santas Creus (Cartulario del siglo XII)*, Barcelona: CSIC, 1947.
- CSCugat I 97, p. 79 = RIUS SERRA, J., *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, vol. I-III, Barcelona: CSIC, 1945-1947; *Índices*, vol. IV, Madrid: Ministerio de Cultura, 1981.
- DACCBarcelona 1183, p. 1851 = BAUCCELLS I REIG, J., FÀBREGA I GRAU, À., RIU I RIU, M., HERNANDO I DELGADO, J., BATLLE I GALLART, C., *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI*, vol. I-V, Barcelona: Fundació Noguera, 2006.
- DCBarcelona I 5, p. 193 = FÀBREGA I GRAU, À., *Diplomatari de la Catedral de Barcelona*, vol. I: *Documents dels anys 844-1000*, Barcelona: Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, 1995.
- DipADSolsona 116, p. 172 = BACH, A., amb la col·laboració de Ramon Sarobe i Huesca, *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*, vol. I-II, Barcelona: Fundació Noguera, 2002.
- DipAmer 20, p. 53 = PRUENCA I BAYONA, E., (ed. J. M. Marquès), *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*, Barcelona: Fundació Noguera, 1995.
- DipCardona 62, p. 129 = GALERA I PEDROSA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, Barcelona: Fundació Noguera, 1998.

- DipCervià 35, p. 236 = TO I FIGUERAS, LL., *El monestir de Santa Maria de Cervià i la pagesia: una anàlisi local del canvi feudal*, Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajoana, 1991.
- DipGirona 53, p. 95 = SOBREQÚÉS I VIDAL, S., RIERA, S., ROVIRA, M., revisat i completat per R. Ordeig i Mata, *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada. Catalunya Carolíngia*, vol. V/1-2, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2003.
- DipManresa 87, p. 97 = BENET I CLARÀ, A., *Diplomatari de la ciutat de Manresa (segles IX-X)*, Barcelona: Fundació Noguera, 1994.
- DipMontalegre 8, p. 33 = PÉREZ I GÓMEZ, X., *Diplomatari de la cartoixa de Montalegre (segles X-XII)*, Barcelona: Fundació Noguera, 1998.
- DipOsona 32, p. 90 = ORDEIG I MATA, R., *Els comtats d'Osona i Manresa. Catalunya Carolíngia*, vol. IV/1-3, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1999.
- DipPallars 39, p. 302 = ABADAL, R. D', *Els comtats de Pallars i Ribagorça. Catalunya Carolíngia*, vol. III/1-2, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1955.
- DipPoblet 22, p. 39 = ALTISENT, A., *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, vol. I (960-1177), Barcelona: Abadia de Poblet, 1993.
- DipRosselló 173, p. 205 = PONSICH, P., revisat i completat per R. Ordeig i Mata, prefaci per A. M. Mundó, *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet. Catalunya Carolíngia*, vol. VI/1-2, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2006.
- DipTortosa 4, p. 43 = VIRGILI, A., *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)*, Barcelona: Fundació Noguera, 1997.
- Gonzalvo, *Pau i treva* 5, p. 22 = GONZALVO I BOU, G., *Les constitucions de pau i treva de Catalunya (segles XI-XIII)*, Barcelona: Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, 1994.
- Junyent, *Oliba* Dip. 3, p. 7 (*uel Junyent, Oliba* Tex. 8, p. 310 *uel Junyent, Oliba* Not. 1, p. 387) = JUNYENT I SUBIRÀ, E., *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba* (a cura d'A. M. Mundó), Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1992.
- Junyent-Ordeig, *DipVic* 17, p. 17 = JUNYENT I SUBIRÀ, E., *Diplomatari de la catedral de Vic (segles IX-X)*, fasc. 1-4, Vic: Publicacions del Patronat d'Estudis Ausonencs, 1980-1987; ORDEIG I MATA, R., *Diplomatari de la catedral de Vic (s. XI)*, fasc. 1-2, Vic: Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs - Publicacions de l'Arxiu i Biblioteca Episcopals, 2000-2003.
- Laud.* 444 = Laon, Bibliothèque Suzanne Martinet, ms. 444.

- LFeud. I 55, p. 71 = MIQUEL ROSELL, F., *Liber Feudorum Maior. Cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*, vol. I-II, Barcelona: CSIC, 1945-1947.
- Llorens, *DocSolsona* 3, p. 323 = LLORENS, A., "Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia* 11 (1992-1993), pp. 301-486.
- Marca, ap. 195, col. 1036 = PETRUS DE MARCA, *Marca Hispanica siue limes Hispanicus, hoc est geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis et circumjacentium populorum ab anno 817 ad annum 1258*, ed. Stephanus Baluzius, Parisiis, 1688.
- Marquès, *CartCarlemany* 44, p. 78 = MARQUÈS, J. M., *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*, vol. I-II, Barcelona: Fundació Noguera, 1993.
- Marquès, *Dipl. Sant Daniel de Girona* 26, p. 85 = MARQUÈS, J. M., *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona (924-1300)*, Barcelona: Fundació Noguera, 1997.
- Marquès, *Elins* 47, p. 79 = MARQUÈS, B., "Els documents del monestir de Santa Cecília d'Elins (881-1198)", *Urgellia* 15 (2002-2005), pp. 9-163.
- MEBarcelona 3, p. 33 = PARDO I SABARTÉS, M., *Mensa episcopal de Barcelona (878-1299)*, Barcelona: Fundació Noguera, 1994.
- Oleguer 75, p. 435 = MARTÍ I BONET, J. M., *Oleguer, servent de les esglésies de Barcelona i Tarragona*, Barcelona: Arxiu Diocesà de Barcelona, 2003.
- Ordeig, *Dotalties* 57, p. 136 = ORDEIG I MATA, R., *Les dotalties de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, Vic, vol. I/1 (1993), I/2 (1994); II/1 (1996), II/2 (1997); III/1 (2001).
- Papell, *DipSantesCreus* 37, p. 112 = PAPELL I TARDIU, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus (975-1225)*, vol. I-II, Barcelona: Fundació Noguera, 2005.
- Pasqual, *SACat* = PASQUAL, J., *Sacrae antiquitatis Cataloniae monumenta*, vol. I-XII. Biblioteca de Catalunya, ms. 729 (s. XVIII).
- Pons, *Sta. Maria de Roca Rossa* 15, p. 66 = PONS I GURI, J. M., *El cartoral de Santa Maria de Roca Rossa*, Barcelona: Fundació Noguera, 1984.
- Pons, *Canònica agustiniana* 6, p. 33 = PONS I GURI, J. M., PALOU I MIQUEL, H., *Un cartoral de la canònica agustiniana de Santa Maria del castell del Besalú (segles X-XV)*, Barcelona: Fundació Noguera, 2002.
- Puig i Ferreté, *Gerri* II 80, p. 56 = PUIG I FERRETÉ, I. M., *El monestir de Santa Maria de Gerri (segles XI-XV)*, vol. I-II, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1991.

- Puig i Ferreté, *Lavaix* 5, p. 62 = PUIG I FERRETÉ, I. M., *El Cartoral de Santa Maria de Lavaix: el monestir durant els segles XI-XIII*, La Seu d'Urgell: Societat Cultural Urgel·litana, 1984.
- Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* 15, p. 228 = PUIG I USTRELL, P., RUIZ I GÓMEZ, V., SOLER I JIMÉNEZ, J., *Diplomatari de Sant Pere i Santa Maria d'Ègara. Terrassa, 958-1207*, Barcelona: Fundació Noguera, 2001.
- Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 22, p. 669 = PUIG I USTRELL, P., *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomatari dels segles X i XI*, vol. I-III, Barcelona: Fundació Noguera, 1995.
- RAH = Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Madrid.
- Riu, *Sant Llorenç de Morunys* 2, p. 201 = RIU I RIU, M., "Diplomatari de Sant Llorenç de Morunys (971-1613)", *Urgellia* 4 (1981), pp. 187-259.
- Rocafiguera, *Aiguafreda* 10, p. 45 = ROCAFIGUERA, F. DE, *La documentació dels segles IX-XII sobre Aiguafreda*, Aiguafreda: Ajuntament d'Aiguafreda, 1985.
- Sangés, *DocGuissona* 3, p. 230 = SANGÉS, D., "Recull de documents del segle XI referents a Guissona i la seva plana", *Urgellia* 3 (1980), pp. 195-305 (doc. 1-87); "Els documents del segle XII (1101-1175), del fons de Guissona, conservats a l'Arxiu Diocesà d'Urgell", *Urgellia* 14 (1998-2001), pp. 167-313 (doc. 88-208); "Els documents del segle XII (1176-2001), del fons de Guissona, conservats a l'Arxiu Diocesà d'Urgell", *Urgellia* 15 (2002-2005), pp. 211-336 (doc. 209-299).
- Sans Travé, *DipTBarberà* 2, p. 69 = SANS I TRAVÉ, J. M., *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Barberà (945-1212)*, Barcelona: Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, 1997.
- Sarobe, *DipTGardeny* 9, p. 90 = SAROBE I HUESCA, R., *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*, vol. I-II, Barcelona: Fundació Noguera, 1998.
- Udina, *La successió testada* 77, p. 230 = UDINA I ABELLÓ, A. M., *La successió testada a la Catalunya Altomedieval*, Barcelona: Fundació Noguera, 1984.
- VViage VI, ap. 23, p. 288 = VILLANUEVA, J., *Viage literario a las iglesias de España*, vol. I-XXII, Madrid-València, 1803-1852.

6.2. Glossaris i fonts

- Alphita*, A. García González (ed.), Firenze: SISMEL-Edizioni del Galluzzo (Edizione nazionale "La scuola medica salernitana", 2), 2007.
- Alturo, *Corpus*, p. 141 = ALTURO PERUCHO, J., "Corpus glossariorum Latinorum Cataloniae I. Els glossaris de Ripoll (I)", *Faventia* 12-13 (1990-1991), pp. 141-164.
- Alturo, *Epítom*, p. 75 = ALTURO PERUCHO, J., "Fragment d'un epítom del *Glossarium Ansileubi* de la primera meitat del segle X", *Faventia* 7/1 (1985), pp. 75-86.
- Alturo, *Fragments*, p. 5 = ALTURO PERUCHO, J., "Fragments d'un glossari llatí basat en el *Liber Glossarum*", *Faventia* 9/1 (1987), pp. 5-25.
- Alturo, *Glossa VI*, p. 67 = ALTURO PERUCHO, J., "La glossa VI del manuscrit 74 de Ripoll: un epítom isidorià incorporat al *Liber glossarum*", *Faventia* 18/2 (1996), pp. 67-91.
- Alturo, *Glossari*, p. 11 = ALTURO PERUCHO, J., "El glossari contingut en el manuscrit París, Bibl. Nat. lat. 2306", *Espacio, Tiempo y Forma. Serie III, Historia Medieval* 3 (1990), pp. 11-19.
- ALTURO PERUCHO, J., "Le manuscrit 1038 de la bibliothèque de l'Abbaye de Montserrat: un glossaire du VIIIe siècle", *Evphrosyne* 18 (1990), pp. 291-306.
- ALTURO PERUCHO, J., "El glossari llatí en escriptura visigòtica de la Burgerbibliothek de Berna, ms. A. 92.3", *Faventia* 14/1 (1992), pp. 43-52.
- Alturo, *Glosario en escritura visigòtica*, p. 197 = ALTURO PERUCHO, J., "El glosario del manuscrito en escritura visigòtica París, BN, lat. 609", *Evphrosyne* 22 (1994), pp. 185-200.
- ALTURO PERUCHO, J., "El glossari *In regulam Sancti Benedicti* de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona", *Studia monastica* 37/2 (1995), pp. 271-277.
- Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem*, recensuit Robertus Weber editionem quartam emendatam, praeparavit Roger Gryson, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1994.
- Casas, *Vocabulari*, p. 449 = CASAS I HOMES, J. M., "Vocabulari trilingüe del segle XI", dins *Miscellanea Biblica B. Ubach*, Barcelona: Casa Provincial de Caridad, 1953, pp. 449-458.
- Carracedo, *Glosario gramatical*, p. 125 = CARRACEDO FRAGA, J., "Un glosario gramatical griego-latino en el código *Ripoll 74*", dins M. J. García Blanco et al. (eds.), *Antídoron. Homenaje a Juan José Moralejo*, Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela, 2011, pp. 121-131.

- Etym.* 4, 45, 12 = *Isidoro de Sevilla: Etimologías. Edición bilingüe, texto latino, versión española y notas por J. Oroz Reta y M. A. Marcos Casquero, introducción general por M. C. Díaz y Díaz, vol. I-II, Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1982.*
- GDH 72 = *Glossae diuinae historiae. The Biblical Glosses of John Scottus Eriugena*, J. J. Contreni, P. P. Ó Neill (eds.), Firenze: Sismel-Edizioni del Galluzzo, 1997.
- Gloss.* IV 317, 15 = GOETZ, G. (dir.), *Corpus glossariorum Latinorum*, vol. I-VII, Leipzig (vol. I: 1923; vol. II: 1888; vol. III: 1892; vol. IV: 1889; vol. V: 1894; vol. VI: 1899; vol. VII: 1901). Reimpr. Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1965.
- GlossAnsil.* p. 511, 113 = *Glossarium Ansileubi siue librum glossarum*, dins *Glossaria latina iussu academiae britannicae edita*, W. M. Lindsay, J. F. Mountford, J. Whatmough (eds.), vol. I, Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1965.
- Laistner, *Scholica*, p. 427 = LAISTNER, M. L. W., "Notes on Greek from the lectures of a ninth century monastery teacher", *Bulletin of the John Ryland Library* 7 (1923), pp. 421-456.
- Llauró, *Glosarios* 3, p. 331 / *Glosarios* 4, p. 271 = LLAURÓ, J., "Los glosarios de Ripoll", *Analecta Sacra Tarraconensia: Revista de ciències historicoeclesiàstiques* 3 (1927), pp. 331-390, i 4 (1928), pp. 271-341.
- MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J., "Un glosario de adverbios en *-ter* y en *-tim* en el ms. 74 de Ripoll", *Excerpta Philologica. Antonio Holgado Redondo. Sacra* 1/2 (1991), pp. 487-490.
- MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J., "La cultura de los monjes de Ripoll: los comentarios lingüísticos de las glosas", *Estudios Románicos* 5, *Homenaje al profesor Luis Rubio* (1987-1989), pp. 899-905.
- Martínez Gázquez, *Glosas*, p. 311 = MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J., "Las glosas de contenido científico en los glosarios del siglo X del monasterio de Ripoll", *Mittellateinisches Jahrbuch* 24-25 (1989-1990), pp. 311-317.
- Millàs, *Glosario hispanohebraico*, p. 219 = MILLÀS I VALLICROSA, J. M., "Un antiguo glosario hispanohebraico con transcripciones pretiberienses", *Sefarad* 21 (1961), pp. 219-239.
- Miller, *Glossaire*, p. 26 = MILLER, E., "Glossaire grec-latin de la bibliothèque de Laon", *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque nationale et autres bibliothèques*, vol. 29/2 (1880), pp. 1-230.

Nicolau d'Olwer, *Glossaire*, p. 104 = NICOLAU D'OLWER, L., "Un glossaire de Virgile et Juvénal", *Archivum Latinitatis Medii Aevi* 4 (1928), pp. 104-113.

Nicolau d'Olwer, *Glossaires Ripoll*, p. 137 = NICOLAU D'OLWER, L., "Les glossaires de Ripoll", *Archivum Latinitatis Medii Aevi* 4 (1928), pp. 137-152.

Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes, edidit Alfred Rahlfs. Editio altera quam recognovit et emendavit Robert Hanhart, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2006.

6.3. Estudis i obres lexicogràfiques

ABADAL, R. D', *L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*, Barcelona: Aedos, 1962³.

ALTURO PERUCHO, J., "Cultura llatina medieval a Catalunya. Estat de la qüestió", *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (Segles VIII-IX)*, vol. I, *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 23 (1991), pp. 21-48.

ALTURO PERUCHO, J., "I glossari latini altomedievali della Catalogna con alcune notizie sui settimanari", dins J. Hamesse (ed.), *Les manuscrits des lexiques et glossaires de l'antiquité tardive à la fin du Moyen Âge. Actes du colloque international (Erice, 23-30 septembre 1994)*, Louvain-La-Neuve: Fédération Internationale des Instituts d'Études Médiévales (Textes et Études du Moyen Âge, 4), 1996, pp. 101-120.

ALTURO PERUCHO, J., "Escritores latinos de Catalunya: el canónigo Ermengol Bernat de la Seu d'Urgell (s. XI)", *Humanitas* 50 (1998), pp. 395-417.

ALTURO PERUCHO, J., BELLÉS, J., FONT I RIUS J. M., GARCÍA, Y., MUNDÓ, A. M., *Liber iudicum popularis, ordenat pel jutge Bonsom de Barcelona*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia i Interior, 2003.

ANDRÉ, J., *Étude sur les termes de couleur dans la langue latine*, Paris: Klincksieck, 1949.

ANDRÉ, J., "Contribution au vocabulaire de la viticulture: les noms de cépages", *Revue des Études Latines* 30 (1953), pp. 126-156.

ANDRÉ, J., *Lexique des termes de botanique en latin*, Paris: Klincksieck, 1956.

ANDRÉ, J., *Les noms de plantes dans la Rome Antique*, Paris: Les Belles Lettres, 1985.

Bailly = BAILLY, A., *Dictionnaire Grec-Français*, ed. revue par L. Séchan et P. Chantraine, Paris: Hachette, cop. 2000.

BANKS, P., "Greeks in Early Medieval Barcelona?", *Faventia* 2/1 (1980), pp. 73-92.

- BARAUT, C., "Les fonts documentals i hagiogràfiques medievals de la vida i miracles de Sant Ermengol, bisbe d'Urgell (1010-1035)", *Urgellia* 10 (2001), pp. 137-167.
- BARBERO, G., "Contributi allo studio del *Liber glossarum*", *Aevum* 64/2 (1990), pp. 151-174.
- BASTARDAS, J., *Particularidades sintácticas del latín medieval (Cartularios españoles de los siglos VIII al XI)*, Barcelona: CSIC, 1953.
- BASTARDAS, J., "El latín medieval", dins *Enciclopedia lingüística hispánica*, vol. I, Madrid: CSIC, 1960, pp. 251-290.
- BASTARDAS, J., "Mots fantasmes en el llatí medieval de Catalunya", *Estudis Romànics* 8 (1966), pp. 1-8.
- BASTARDAS, J., "El latín de los cristianos. Estado actual de su problemática", *Boletín del Instituto de Estudios Helénicos* 7/2 (1973), pp. 5-17.
- BASTARDAS, J., "Nota sobre la influència dels glossaris en el llatí medieval català (segles X-XI)", dins *In memoriam Carles Riba (1959-1969)*, Barcelona: Ariel, 1973, pp. 67-73.
- BASTARDAS, J., *Diàlegs sobre la meravellosa història dels nostres mots*, Barcelona: Edicions 62, 1996.
- BEER, R., *Die Handschriften des Klosters Santa Maria de Ripoll*, Wien, 1907-1908 (Traducció catalana de P. Barnils, "Los manuscrits del Monastir de Santa Maria de Ripoll", *BRABL* V (1909-1910), pp. 137-170, 230-278, 329-365, 492-520).
- Bibliotheca hagiographica* = SOCII BOLLANDIANI, *Bibliotheca hagiographica latina*, vol. I-II, Bruxelles: Société des Bollandistes, 1898-1901.
- BISCHOFF, B., "Die Bibliothek im Dienste der Schule", dins *La scuola nell'occidente latino. Settimane di Studio del centro italiano di studi sull'alto Medioevo*, vol. XIX, Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1972, pp. 385-415.
- BISCHOFF, B., *Latin Palaeography. Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Blaise, *Dictionnaire* = BLAISE, A., *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, revu spécialement pour le vocabulaire théologique par H. Chirat, Strasbourg, 1954.
- Blaise, *Lexicon* = BLAISE, A., *Lexicon Latinitatis Medii Aevi*, Turnhout: Brepols, 1975.
- BONNASSIE, P., *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle*, vol. I-II, Toulouse: Publications de l'Université de Toulouse-Le Mirail, 1975-1976.

- Cancionero de Ripoll. Carmina Riuipullensia*, J. L. Moralejo (ed.), Barcelona: Bosch, 1986.
- Chantraine, *Dictionnaire* = CHANTRAINE, P., *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris: Klincksieck, 1990.
- CODOLCAT = QUETGLAS, P. J. (dir.); GOMEZ, A. (coord. ed.); SEGARRÉS, M.; PUNSOLA, M. (eds.), *Corpus Documentale Latinum Cataloniae*, v. 1 (2012), v. 2 (2013), v. 3 (2014), v. 4 (2015), v. 5 (2016). ISSN 2255-0615. Barcelona: Institució Milà i Fontanals-CSIC, Universitat de Barcelona. (Servei de consulta en línia: <http://gmlc.imf.csic.es/codolcat>).
- CODOLGA = LÓPEZ, J. E. (dir.), *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*, v. 13 (2016). ISSN 1887-5602. (Servei de consulta en línia: <http://corpus.cirp.es/codolga>).
- CODOÑER MERINO, C., *Introducción al libro X de las Etymologiae: su lugar dentro de esta obra, su valor como diccionario*, Logroño: Fundación San Millán de la Cogolla, 2002.
- CODOÑER MERINO, C., "De glosarios, vocabularios, definiciones y etimologías", dins M. J. Muñoz, P. Cañizares, C. Martín (eds.), *La compilación del saber en la Edad Media*, Porto: Fédération Internationale des Instituts d'Études Médiévales (Textes et Études du Moyen Âge, 69), 2013, pp. 61-84.
- COMPTE, E., RECASENS, J. M., "Influències de l'escriptura de les cancelleries franques en els documents de la marca hispànica", *I Col·loqui d'història del monaquisme català (Santes Creus, 1966)*, vol. II, Santes Creus: Arxiu Bibliogràfic de Santes Creus, 1967-1969, pp. 51-57.
- CONTRENI, J. J., "À propos de quelques manuscrits de l'école de Laon au IXe siècle: découvertes et problèmes", *Moyen âge: revue d'histoire et de philologie* 78 (1972), pp. 5-39.
- COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae*, vol. I-VIII, Barcelona: Curial, 1989-1997.
- DECat = COROMINES, J., *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, vol. I-X, Barcelona: Curial, 1980-2001.
- DELARUELLE, E., "La connaissance du grec en Occident du Ve au IXe siècle", dins *Mélanges de la société toulousaine d'études classiques*, vol. I, Toulouse: Édouard Privat, 1946, pp. 207-226.
- DIEC2 = *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2007² (Consulta en línia: <http://dlc.iec.cat>).

- DIONISOTTI, A. C., "Greek Grammars and Dictionaries in Carolingian Europe", dins *The Sacred Nectar of the Greeks. The Study of Greek in the West in the Early Middle Ages* (Medieval Studies, 2), London: King's College London, 1988, pp. 1-56.
- DIONISOTTI, A. C., "On the nature and transmission of Latin glossaries", dins J. Hamesse (ed.), *Les manuscrits des lexiques et glossaires de l'antiquité tardive à la fin du Moyen Âge. Actes du colloque international (Erice, 23-30 septembre 1994)*, Louvain-La-Neuve: Fédération Internationale des Instituts d'Études Médiévales (Textes et Études du Moyen Âge, 4), 1996, pp. 205-252.
- DRAE = *Diccionario de la lengua española*, Madrid: Real Academia Española, 2014²³ (Consulta en línia: <http://dle.rae.es/?w=diccionario>).
- Du Cange = *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*, conditum a Carolo du Fresne, domino Du Cange; ed. nova a L. Favre, vol. I-X, Niort, 1883-1887 (Consulta en línia: <http://ducange.enc.sorbonne.fr>).
- DUFOUR, J. "Les rouleaux et encycliques mortuaires de Catalogne (1008-1102)", *Cahiers de Civilisation Médiévale* 20/1 (1977), pp. 13-48.
- DUFOUR, J., *Recueil des rouleaux des morts (VIIIe siècle-vers 1536)*, vol. I, Paris: Diffusion de Bocard, 2005.
- Ernout-Meillet, *Dictionnaire* = ERNOUT, A., MEILLET, A., *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Paris: Klincksieck, 1959⁴.
- FELIU I MONTFORT, G., "La presa de Barcelona per Almansor: història i mitificació", discurs de recepció com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica, IEC, 12 de desembre de 2007.
- Gaffiot = GAFFIOT, F., *Dictionnaire Latin-Français*, éd. revue et augmentée sous la direction de P. Flobert, Paris: Hachette, 2000³.
- GARCÍA VILLADA, Z., "Formularios de las bibliotecas y archivos de Barcelona", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* 4 (1911-1912), pp. 533-552.
- Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, conditum a Carolo du Fresne, domino Du Cange, 1688, réimpression du Collège de France, Paris, 1943.
- GMLC = *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* conditum ab M. Bassols de Climent, conficiendum curavit Iohannes Bastardas, vol. I (A-D), Barcinone 1960-1985; BASTARDAS, J. (dir.), *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, fasc. 11 (F) i fasc. 12 (G), Barcelona: CSIC, 2001 i 2006. // *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, vol. I (A-D)², A. Gómez Rabal, T. Gràcia Sahuquillo, P. J. Quetglas (curatores), Barcelona, CSIC (preparat per a la seva publicació).

- GNEUSS, H., "A Grammarian's Greek-Latin Glossary in Anglo-Saxon England", dins M. Godden, D. Gray, T. Hoad (eds.), *From Anglo-Saxon to Early Middle English. Studies presented to E. G. Stanley*, Oxford: Oxford University Press, 1994, pp. 60-86.
- GÓMEZ RABAL, A., "Lengua especializada en documentos latinos catalanes de la Alta Edad Media: una amenaza bíblica", *Actas do IV Congresso Internacional de Latim Medieval Hispânico. Lisboa, 12-15 Outubro de 2005*, Lisboa: Centro de Estudos Clássicos, 2006, pp. 553-563.
- GÓMEZ RABAL, A., "En torno a las ediciones de la documentación latina catalana altomedieval", *Archivum Latinitatis Medii Aevi* 66 (2008), pp. 355-366.
- GÓMEZ RABAL, A., "La realització d'un projecte lexicogràfic: el *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*; la seva història, el seu present, les seves perspectives", *Estudis Romànics* 30 (2008), pp. 215-221.
- Grimal, *Dictionnaire mythologie* = GRIMAL, P., *Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine*, Paris: Presses Universitaires de France, 1969⁴.
- GROS I PUJOL, M. S., "Els textos d'ensenyament en l'escola catedralícia de Vic al segle XI", dins *Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)*, vol. II, Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres, 1992, pp. 19-26.
- GROS I PUJOL, M. S., "Sub ordinatione Ermemiri sacerdotis. Vic, Arx. Cap., ms. 6 (LX)", *Ausa* 20/150 (2002), pp. 695-705.
- GROS I PUJOL, M. S., "La biblioteca de la catedral de la Seu d'Urgell als segles X-XII", *Acta historica et archaeologica mediaevalia* 26 (2005), pp. 101-124.
- GUERRA GÓMEZ, M., *Episcopos y presbyteros. Evolución semántica de los terminus ἐπίσκοπος-πρεσβύτερος desde Homero hasta el siglo segundo después de Jesucristo*, Burgos: Publicaciones del seminario metropolitano de Burgos, 1962.
- IRIGOIN, J., "La culture grecque dans l'Occident latin du VIIe au XIe siècle", dins *La cultura antica nell'Occidente latino dal VII all'XI secolo*, vol. I, Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1974, pp. 425-471.
- JANES, D., *God and Gold in Late Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- JUNYENT, E., "Le rouleau funéraire d'Oliba, abbé de Notre-Dame de Ripoll et de Saint-Michel de Cuixà, évêque de Vich", *Annales du Midi* 63/15 (1951), pp. 249-263.
- KACZYNSKI, B. M., *Greek in the Carolingian Age. The St. Gall Manuscripts*, Cambridge: The Medieval Academy of America, 1988.

- KIRCHER-DURAND, C., "La dérivation suffixale dans les désignations de vignes a partir du livre XIV de l'*Histoire naturelle* de Pline", dins *Actes du colloque international Les phytonymes grecs et latins* (Nice, 14-16 mai, 1992), Nice: Université de Nice-Sophia Antipolis, 1993, pp. 207-222.
- LAISTNER, M. L. W., "*Rivipullensis* 74 and the *Scholica* of Martin of Laon", dins *Mélanges Mandonnet. Études d'histoire littéraire et doctrinale du Moyen Âge*, vol. II, Paris, 1930, pp. 31-37.
- Lampe, PGL = *A Patristic Greek Lexicon*, G. W. H. Lampe (ed.), Oxford: Oxford University Press, 2003.
- LENDINARA, P., *Anglo-Saxon Glosses and Glossaries*, Ashgate, 1999.
- LINDSAY, W. M., "The *Abstrusa* glossary and the *Liber glossarum*", *The Classical Quarterly* 11 (1917), pp. 119-131.
- LITTLE, L. K., "Formules monastiques de malédiction aux IXe et Xe siècles", *Revue Mabillon* 58 (1975), pp. 377-399.
- LITTLE, L. K., "La morphologie des malédictions monastiques", *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations* 34/1 (1979), pp. 43-60.
- LÖFSTEDT, E., *Late Latin*, Oslo: H. Aschehoug, 1959.
- L.-S. = LIDDELL, H. G., SCOTT, R., *Greek-English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press, 1996.
- MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J., "Aspectos de la latinidad de Bonushomo", *Estudi General* 21 (2001), pp. 433-441.
- MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J., ESCOLÀ Tuset, J. M., PETRUS PONS, N., RAMON GARCÍA, D., "Las fórmulas de imprecación en Cataluña en los siglos IX al XI", *Faventia* 27/1 (2005), pp. 73-96.
- MASNOU, J. M., "L'escola de la catedral de Vic al segle XI", dins *Actes del congrés internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del primer mil·lenni* (Vic-Ripoll, 10-13 de novembre de 1999), Vic: Eumo, 1999, pp. 621-634.
- MAYER, M., "La lexicografía latina en Cataluña", dins *Actas del V Congreso Español de Estudios Clásicos* (Madrid, 20-25 abril 1976), Madrid: Sociedad Española de Estudios Clásicos, 1978, pp. 741-750.
- Meyer-Lübke, REW = MEYER-LÜBKE, W., *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1935³.

- MIRET I SANS, J., "Nota a la fundació del monestir de Mur", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 11 (1911), pp. 221-223.
- Mittellateinisches Wörterbuch bis zum ausghenden 13. Jahrhundert*, herausgegeben von der Bayerischen Akademie der Wissenschaften und der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, München, 1959–.
- MORINI, C., "Xenodochium nelle glosse anglosassoni ai "Bella Parisiaca Urbis" di Abbone di St. Germain-des-Prés", *Aevum antiquum* 69 (1995), pp. 347-355.
- MUNDÓ, A. M., "Códices isidorianos de Ripoll", dins *Isidoriana. Estudios sobre San Isidoro de Sevilla en el XIV centenario de su nacimiento*, León: Centro de Estudios San Isidoro, 1961, pp. 389-400.
- MUNDÓ, A. M., "Producció i conservació del material escrit a Catalunya. Escriptors i biblioteques pels volts de l'any mil", dins X. Barral i Altet (dir.), *Catalunya i França Meridional a l'entorn de l'any mil (Barcelona, 2-5 juliol 1987)*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1991, pp. 378-381.
- MUNDÓ, A. M., "El jutge Bonsom de Barcelona, cal·lígraf i copista del 979 al 1024", dins *Scribi e colofoni. Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all'avvento della stampa*, Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1995, pp. 269-288.
- MUNDÓ, A. M., "Recherches sur le traité du moine Garsies a l'abbé-évêque Oliba sur Cuxa", dins A. M. Mundó, *Obres completes*, vol. I, Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1998, pp. 356-357.
- MUZERELLE, D., "Martin d'Irlande et ses acolytes: genèse codicologique du «Pseudo-Cyrille» de Laon (ms. 444)", dins H. Spilling (ed.), *La collaboration dans la production de l'écrit médiéval. Actes du XIIIe colloque du Comité international de paléographie latine (Weingarten, 22-25 septembre 2000)*, Paris: École des Chartes, 2003, pp. 325-346.
- NICOLAE, F., "Jewel terminology in Romanian Biblical translations", *Revue Romaine de Linguistique* 58/2 (2013), pp. 137-151.
- NICOLAU D'OLWER, L., "L'escola poètica de Ripoll en els segles X-XIII", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* 6 (1915-1920), pp. 3-84.
- NICOLAU D'OLWER, L., "La littérature latine au Xe siècle", "La littérature latine au XIe siècle" i "La littérature latine au XIIe siècle", *La Catalogne a l'époque romane. Conférences faites à la Sorbonne en 1930*, Paris: Ernest Leroux, 1932, pp. 181-257.
- Niermeyer = NIERMEYER, J. F., VAN DE KIEFT, C., *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, ed. remaniée par J. W.J. Burgers, vol. I-II, Leiden: Brill, 2002.

- Novae concordantiae biblicorum sacrorum iuxta vulgatam versionem critice editam, quas digessit Bonifatius Fischer*, vol. I-V, Stuttgart: Frommann-Holzboog, 1977.
- Novum Glossarium Mediae Latinitatis ab anno DCCC usque ad annum MCC*, edendum curavit Consilium Academicarum Consociatarum, Hafniae, 1957-.
- ORDEIG I MATA, R., "Ató, bisbe i arquebisbe de Vic (957-971), antic arxiprest-arxidiaca de Girona", *Studia Vicensia* 1 (1989), pp. 61-97.
- ORDEIG I MATA, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, vol. IV: *Estudi*, Vic, 2004.
- ORDEIG I MATA, R., *El monestir de Ripoll en temps dels seus primers abats (anys 879-1008)*, Vic, 2014.
- ORDEIG I MATA, R., *Diplomatari del monestir de Ripoll (segles IX-X)*, Vic, 2015.
- PÉREZ IBÁÑEZ, M. J., "Hidropesía y diabetes (la insaciable sed del hidrópico)", dins S. Sconocchia, F. Cavalli (coord.), M. Baldin, M. Cecere, D. Crismani (eds.), *Testi medici latini antichi. Le parole della medicina: lessico e storia. Atti del VII Convegno Internazionale dell'Associazione Internazionale Lessicografica sulla Letteratura Scientifica e Tecnica Greca e Latina. Trieste, 11-13 ottobre 2001*, Bologna: Pàtron Editore, 2004, pp. 627-650.
- PÉREZ IBÁÑEZ, M. J., "Apéndice: un caso concreto, la denominación de la hidropesía y sus variedades", dins *El Humanismo médico del siglo XVI en la Universidad de Salamanca*, Valladolid: Universidad de Valladolid, 1998, pp. 201-209.
- Porter, *Excerptiones = Excerptiones de Prisciano: the source of AElfric's Latin-Old English grammar*, D. W. P. Porter (ed.), Cambridge: D. S. Brewer (Anglo-Saxon texts, 4), 2002.
- Prieto, *Lèxic dels oficis = PRIETO ESPINOSA, C., El lèxic dels oficis, càrrecs i funcions a la Catalunya altmedieval (segles IX-XII) a partir de la documentació llatina*, Barcelona: Universitat de Barcelona, treball final de màster inèdit, 2014.
- PRIETO ESPINOSA, C., "Términos del léxico de los oficios con una sola aparición en la documentación latina de la Cataluña altomedieval", *Actas del XIV Congreso de Estudios Clásicos, Barcelona 13-17 julio 2015* (en premsa).
- PUNSOLA MUNÁRRIZ, M., "Léxico especializado en la Barcelona de principios del siglo XI: un pergamino del Archivo Capitular", *Actas del XIV Congreso de Estudios Clásicos, Barcelona 13-17 julio 2015* (en premsa).

- PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA, M., FORNÉS PALLICER, M. A., “*Berillus grammaticus* o Borrell Guibert: un escribano erudito en la Cataluña altomedieval”, *CODOLGA* 9 (2012) A1 [<http://rcodolga.cesga.es>].
- PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA, M., FORNÉS PALLICER, M. A., GÓMEZ RABAL, A., QUETGLAS, P. J., “Helenismos y palabras fantasmas en el documento de 1055 contra Guillem de Gurb”, *Archivum Latinitatis Medii Aevi* 70 (2012), pp. 265-272.
- PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA, M., *Innovacions lèxiques i semàntiques en la documentació llatina medieval*, Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 2013.
- PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA, M., FORNÉS PALLICER, M. A., “*Caput scholae* y expresiones equivalentes en la documentación latina de la Cataluña altomedieval”, dins *Actes del XVII Simposi de la Secció Catalana de la SEEC. Omnia Mutantur. Canvi, transformació i pervivència en la cultura clàssica, en les seves llengües i en el seu llegat (Barcelona, 3-5 juliol 2013)*, Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 2017, pp. 205-214.
- QUETGLAS, P. J., *Elementos básicos de filología y lingüística latinas*, Barcelona: Editorial Teide, 1985.
- QUETGLAS, P. J., “Nota sobre la cultura dels escrivans medievals a Catalunya”, dins *Humanitas in honorem Antonio Fontán*, Madrid: Gredos, 1992, pp. 313-317.
- QUETGLAS, P. J., “La *Vita Adalbertini* de Ermengol Bernat d’Urgell”, *Euphrosyne* 33 (2005), pp. 279-287.
- QUETGLAS, P. J., “La tradició clàssica a l’edat mitjana als països de parla catalana”, *Ítaca. Quaderns Catalans de Cultura Clàssica* 23 (2007), pp. 11-23.
- QUETGLAS, P. J., “Introducció” al *Cançoner de Ripoll*, J. Raventós (trad.), Martorell: Adesiara editorial, 2012, pp. 9-28.
- QUETGLAS, P. J., “Las cualidades poéticas de Miró Bonfill”, dins M. J. Muñoz, P. Cañizares, C. Martín (eds.), *La compilación del saber en la Edad Media*, Porto: Fédération Internationale des Instituts d’Études Médiévales (Textes et Études du Moyen Âge, 69), 2013, pp. 417-427.
- QUETGLAS, P. J., “Llenguatge jurídic i llenguatge poètic: les gosadies del comte-bisbe Miró Bonfill”, *Anuario de Estudios Medievales* 45/1 (2015), pp. 185-194.
- RADICIOTTI, P., “Manoscritti digrafici grecolatini e latinogreci nell’alto medioevo”, *Römische historische Mitteilungen* 40 (1998), pp. 49-118.
- RICO, F., *Signos e indicios en la portada de Ripoll*, Barcelona: Fundación Juan March, 1976.

- Rodón, *Lenguaje* = RODÓN BINUÉ, E., *El lenguaje técnico del Feudalismo en el siglo XI en Cataluña (contribución al estudio del latín medieval)*, Barcelona, CSIC, 1957.
- RUSSELL, P., "Graece...Latine: Graeco-Latin Glossaries in Early Medieval Ireland", *Peritia* 14 (2000), pp. 406-420.
- Sacralia Antiqua* = MARTÍ I BONET, J. M., *Sacralia Antiqua. Diccionari del catalogador del patrimoni cultural de l'Església*, Barcelona: Arxiu Diocesà, 2013.
- SALRACH, J. M., "El bisbe-comte Miró Bonfill i la seva obra de fundació i dotació de monestirs", *II Col·loqui d'història del monaquisme català (Sant Joan de les Abadesses, 1970)*, vol. II, Poblet: Publicacions de l'Abadia de Poblet, 1974, pp. 57-81.
- SALRACH, J. M., "Miró Bonfill i la solemnitat ripollesa del 977", *Revista de Girona* 83 (1978), pp. 157-166.
- SALRACH, J. M., "El comte-bisbe Miró Bonfill i l'acta de consagració de Ripoll de l'any 977", dins *Miscel·lània Aramon i Serra. Estudis de llengua i literatura catalanes oferts a R. Aramon i Serra en el seu setantè aniversari*, vol. IV, *Estudis Universitaris Catalans* 26 (1984), pp. 303-318.
- SALRACH, J. M., "El comte-bisbe Miró Bonfill i la fundació i dotació de Sant Pere de Besalú (977-978)", *Annals del Patronat d'Estudis històrics d'Olot i comarca* 9 (1989), pp. 9-44.
- SALRACH, J. M., "El comte-bisbe Miró Bonfill i l'acta de consagració de Cuixà de l'any 974", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* 10 (1989), pp. 107-124.
- STOTZ, P., "Ornamentales Griechisch im mittelalterlichen Latein", dins M. Pérez González, E. Pérez Rodríguez (coords.), *Influencias léxicas de otras lenguas en el latín medieval*, Valladolid: Universidad de Valladolid; León: Universidad de León, 2011, pp. 319-343.
- SUBIRANS, C., "L'església de Santa Maria la Rodona de Vic, Osona", *Arqueologia medieval: revista catalana d'arqueologia medieval* 1 (2005), pp. 8-31.
- Terol, *Lèxic de l'alimentació* = TEROL AMIGÓ, A., *El lèxic de l'alimentació en la documentació llatina de la Catalunya altmedieval*, Barcelona: Universitat de Barcelona, 2016, tesi doctoral inèdita.
- ThLL = *Thesaurus Linguae Latinae*, editus auctoritae et consilio academiarum quinque germanicarum, Berolensis, Gottingensis, Lipsiensis, Monacensis, Vindobonensis, Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, 1900-.
- TO I FIGUERAS, LL., "L'evolució dels ritus funeraris a Catalunya a través dels testaments (segles X-XII)", *Lambard: Estudis d'art medieval* 3 (1983-1985), pp. 75-96.

- Treccani = *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti. Vocabolario*. Roma: Istituto dell'Enciclopedia italiana, 1929-2015 (Consulta en línia: <http://www.treccani.it/vocabolario>).
- TRIAS I TEIXIDOR, A., "Epístola-sermón del monje Garsias de Cuixà", *Anuario de Filología* 11 (1985), pp. 19-48.
- Trias, *Terminologia tèxtil* = TRIAS FERRI, L., *La terminologia tèxtil a la documentació llatina de la Catalunya altomedieval* [tesi doctoral en línia]. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2012. <<http://hdl.handle.net/10803/116497>>
- URSO, A. M., "Sopravvivenze e metonomasie nel processo di denominazione greco di alcune patologie", dins A. Debru, G. Sabbah (eds.), *Nommer la maladie. Recherches sur le lexique gréco-latin de la pathologie*, Saint-Étienne: Publications de l'Université de Saint-Étienne, 1998, pp. 39-60.
- VERGÉS, O., "Urgell, focus cultural de la Catalunya medieval (segles VIII-XII)", *Roda da Fortuna. Revista Eletrônica sobre Antiguidade e Medioevo* 2/2 (2013), pp. 282-307.
- WEIJERS, O., "Lexicography in the Middle Ages", *Viator* 20 (1989), pp. 139-153.
- ZIMMERMANN, M., "Protocoles et préambules dans les documents catalans du Xe au XIIe siècle: Evolution diplomatique et signification spirituelle I. Les protocoles", *Mélanges de la Casa de Velázquez* 10 (1974), pp. 41-76.
- ZIMMERMANN, M., "Protocoles et préambules dans les documents catalans du Xe au XIIe siècle: Evolution diplomatique et signification spirituelle II. Les préambules", *Mélanges de la Casa de Velázquez* 11 (1975), pp. 51-80.
- ZIMMERMANN, M., "Un formulaire du Xème siècle conservé à Ripoll", *Faventia* 4/2 (1982), pp. 25-86.
- ZIMMERMANN, M., "Glose, tautologie ou inventaire? L'énumération descriptive dans la documentation catalane du Xe au XIIe siècle", *Cahiers de linguistique hispanique médiévale* 14-15 (1989-1990), pp. 309-338.
- ZIMMERMANN, M., "La connaissance du grec en Catalogne du IXe au XIe siècle", dins M. Sot (dir.), *Haut Moyen Âge. Culture, éducation et société. Études offertes à P. Riché*, Paris: Université de Nanterre, 1990, pp. 493-515.
- ZIMMERMANN, M., *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIe siècle)*, vol. I-II, Madrid: Casa de Velázquez, 2003.

Abreviatures

adj.	adjectiu	in.	<i>ineunte</i> , al començament de
adv.	adverbi	indecl.	indeclinable
ant.	antic	it.	italià
ap.	apèndix	lat.	llatí
arag.	aragonès	masc.	masculí
ca.	<i>circa</i>	neut.	neutre
cap.	capítol	oc.	occità
cat.	català	p.	pàgina
cf.	<i>confer</i>	pl.	plural
col.	columna	port.	portuguès
cult.	cultisme	pp.	pàgines
dim.	diminutiu	rom.	romanès
doc.	document	s.	segle
docs.	documents	s. u.	<i>sub uoce</i>
esp.	espanyol	s. uu.	<i>sub uocibus</i>
f.	foli	sing.	singular
fals.	fals, falsificat	ss.	següents
fem.	femení	subst.	substantiu
ff.	folis	uid.	<i>uide</i>
fr.	francès	v.	verb
gall.	gallec	var.	variant
gr.	grec		
ibid.	<i>ibidem</i>		
id.	<i>idem</i>		

Index Graecorum uerborum

absida 91-93, 652, 653, 659, 665, 677

acoluthus 94-97, 653

adelphus 98-99, 655, 666, 670, 671,
677

aenigma 100-101, 654, 655, 661, 678

aeon 102-103, 655, 659, 667, 668, 677

aether 104-105, 106, 112, 650, 653,
655, 677

aetherius *uid. s. u.*

aetherius 104, 106-112, 654, 659, 665,
667, 668, 669

allegoriter 17, 29, 113-114, 455, 456,
649, 655, 659, 667, 668,
677

anachoreticus 17, 29, 115-116, 655,
665, 677

ancora 66, 117-119, 200, 285, 669,
674, 677

angelus 120-126, 650, 653, 659

angelicus 120

anthropus 12, 24, 83, 127-128, 665,
672, 673, 677

antidotum 129-130, 548, 654, 655,
667, 668, 677

antropo *uid.* anthropus

apostolus 131-136, 586, 650, 653,
659, 672

apostolicus 131

pseudoapostolus 131, 136, 672

archimandrita 137-138, 349, 483,
652, 677

asceterium 139-143, 654, 659, 667,
673, 674, 677

asylum 144-145, 669, 671, 677

athleta 146-147, 668, 669, 650, 677

azymus 148-150, 655, 665, 677

baculus 151-152, 289, 566, 652, 653,
654, 665, 666, 677

ballista 153-155, 654, 666

ballistarius 153

balsamum 156-158, 653, 654, 677

- baptismus** 159-163, 669
 baptismalis 159
 baptizare 159
- barathrum** 164-171, 227, 353, 556,
 605, 659, 662, 669, 672,
 673, 677
- barbarus** 172-176, 652, 653, 659, 667,
 673, 677
 barbaricus 172, 176
 barbaries 172
- basileus** 12, 24, 177-178, 654, 655,
 664, 667, 668, 677
- bibliotheca** 179-181, 652
 bibliothecarius 179
- biothanatus** 182-185, 650, 662, 677
- brabium** 186-189, 654, 667, 669, 671,
 677
- calamus** 39, 190-191, 653, 654, 665,
 677
- canon** 192-198, 654, 659, 675
 canonica 192, 197, 675
 canonicalis 192
 canonice 192
 canonicus 192
- cataclysmos** 199-200, 66, 119, 654,
 655, 659, 674, 677
- catalogus** 201-202, 659, 665
- categorizare** 203-204, 649, 667, 672,
 673, 677
- cathedra** 205-209, 262, 654, 659
 cathedral 205
 cathedraticus 205
- catholicus** 210-213, 484, 650, 653,
 659
 catholice 210
- celidrodo *uid.* chelydrus
- cenodoxia** 214-216, 655, 677
- chalybs** 217-218, 227, 279, 656, 659,
 673, 677
 kalipsea 85, 217, 218, 279, 673
- chaos** 219-221, 603, 650, 661, 677

- charisma** 55, **222-224**, 241, 246, 668,
669, 677
- chelydrus** 165, **225-227**, 317, 353,
404, 556, 656, 661, 670,
671, 672, 673, 677
- celidrodo 13, 25, 85, 225, 227,
672, 673
- chirographum** 12, 24, 63, **228-231**,
395, 674
- chirographare 228
- quigamas, quigramas 12, 24,
63, 85, 228, 231, 674
- choraules** 12, 24, **232-234**, 235, 652
- chorus** 232, **235-239**, 652, 659
- choraules *uid. s. u.*
- chorea 235
- chrisma** **240-246**, 600, 653, 659
- chrismalis 240
- chrona, crona *uid. chronos*
- chronos** 12, 13, 24, 25, **247-249**, 653,
659, 662-663, 665, 670, 671,
677
- Cyllenios** **250-251**, 654, 656, 662,
663, 670, 671, 677
- cleronomia** **252-254**, 652, 659, 662,
676, 677
- clima** **255-261**, 283, 343, 608, 654,
659, 660, 663, 671
- cliothedrum** 83, **262-263**, 656, 659,
674, 677
- Cocytus** **264-266**, 530, 591, 650, 656,
661, 677
- coemeterium** 163, **267-276**, 651, 659
- corymbus** **277-279**, 291, 653, 656,
665, 677
- cosmos** 261, **280-283**, 659, 665, 667,
669, 677
- crater** 118, **284-286**, 652, 654, 659,
669, 677
- craterula 284

crystallus 152, 287-288, 654, 666, 677

crystallinus 287, 288

dactylus 278-279, 289-291, 653, 654,

673, 677

dactilea 85, 279, 289, 290-291,

673

diabolus 292-299, 650, 653, 659

diabolicus 292

diaconus 300-302, 411, 413, 659

archidiaconus 300

diaconatus 300

hypodiaconus *uid. s. u.*

subdiaconus 300, 413

dioecesis 303-307, 650, 653, 659

dioceseseos 303

dioecesaneus 303

dioecesanus 303

dogma 308-310, 651, 665, 668, 677

doxasmenon 83, 311-312, 652, 654,

656, 659, 661, 669, 678

drachma 313-314, 653, 656, 666, 678

draco 227, 315-317, 404, 654, 668,

669, 678

ecclesia 318-322, 650, 653, 659

ecclesiasticus 318

ecclesiola 318

ecclesiuncula 318

elemosina 41, 214, 323-331, 441, 651,

651, 659

elemosinarius 323

elenchus 332-334, 651, 661, 667, 677

encaenia 335-337, 563, 650, 656, 659,

670, 671, 678

eous 338-340, 473, 608, 654, 663, 671,

678

epilogus 58, 261, 340, 341-344, 653,

659, 662, 670, 671, 672,

675, 676, 678

episcopus 84, 345-349, 483, 575, 650,

659, 664

archiepiscopus 345

episcopalialis 345

- episcopatus 345
- episcopium 345
- ergastulum** 165, 227, **350-353**, 556,
650, 662, 672, 675-676,
677
- eucharistia** 354-355, 650, 653, 656,
678
- eulogetos** 83, **356-357**, 358, 652, 654,
656, 659, 661, 669, 678
- eulogia** 357, **358-360**, 653, 677
- eulogetos *uid. s. u.*
- euphonos** 17, 29, **361-362**, 650, 656,
678
- exorcismus** **363-364**, 365, 656, 678
- exorcista *uid. s. u.*
- exorcista** 363, **365-366**
- gaza** **367-369**, 666, 667
- genealogia** **370-373**
- gymnasium** **374-376**, 489, 652, 656,
661, 677
- gyrus** **377-382**, 444, 667, 669, 671
- hebdomas** **383-388**, 650, 659
- hebdomadarius 383
- historia** **389-391**, 653, 654, 659, 661
- historicus 389
- holocaustum** **392-394**, 651, 654, 657,
659, 667, 668, 677
- holographus** 228, **395-396**, 650, 653,
657, 662, 665, 677
- hyacinthus** **397-399**, 653, 657, 659,
667, 668, 677
- hydropicus** **400-402**, 403, 653, 659,
665, 671, 678
- hydrus** 227, 317, **403-404**, 657, 667,
668, 677
- hydropicus *uid. s. u.*
- hymnus** **405-408**, 668, 669
- hymnarius 405, 407
- hymner 405, 407
- hymniphonus 405, 407-408
- hyperephaniose** 17, 29, **409-410**,
649, 652, 657, 678

- hypodiaconus** 300, **411-413**, 659
- idiota** **414-415**, 467, 652, 657, 678
- idolum** **416-419**, 650, 661, 677
- idolicola 416
- idoloticus 416
- iota** **420-421**, 652, 657, 661, 678
- kalipsea *uid.* chalybs
- laicus** **422-427**, 650, 653, 659
- laicalis 422
- latomus** **428-429**, 650, 657, 678
- lelex** 58, 81, 340, 344, **430-433**, 652,
 659, 662, 670, 671, 672, 676, 678
- litania** **434-435**
- lympa** **436-438**, 439, 653, 654, 664,
 665, 673, 678
- lymphaticus *uid. s. u.*
- lymphaticus** 436, **439-441**, 666, 678
- machina** 382, **442-444**, 445, 446, 653,
 654, 665, 667
- machinari *uid. s. u.*
- machinatio 442
- machinatura 442
- machinari** 442, **445-446**, 649
- martyr** **447-452**, 650, 653, 659
- martyrialis 447
- martyrium 447
- martyrologium 447
- melodia** **453-454**, 652, 657, 659, 661,
 669, 678
- metaphora** 113, **455-456**, 653, 657,
 659, 667, 668, 678
- monachus** **457-461**, 651, 659
- monacha 457
- monachalis 457
- monachatus 457
- monarchia** **462-463**, 650, 667, 677
- nectareus** **464-466**, 678
- neofiter *uid.* neophytus
- neophytus** 414, **467-469**, 650, 677
- neofiter 85, 467, 468
- nomisma** **470-471**, 653, 657, 666, 678

- oceanus** 438, 472-473, 650, 657, 665,
678
oceanada 85, 472, 473
- Olympus** 474-475, 668, 678
- onager** 476-477, 653, 654, 657, 664,
665, 673, 678
- onoma** 478-479, 654, 664, 665, 678
- opilio** 138,349, 480-483, 652, 664, 667
- orthodoxus** 210, 484-488, 650, 659,
667, 672, 673, 674
- palaestra** 374, 489-491, 652, 658, 678
- parabola** 492-497, 659, 665
parabolatum 493
- paradisus** 498-508, 650, 659
paradisiacus 498
- paragraphus** 509-510, 652, 653, 658,
662, 665, 678
- paroecia** 511-515, 651, 659
paroecialis 511
paroecianus 511
paroecitanus 511
- paropsis** 516-518, 653, 666
- patriarcha** 519-523, 650, 659, 667
- pelagus** 524-526, 654, 665
- phalanx** 527-529, 653, 654, 665, 667,
669, 673, 677
- Phlegethon** 264, 295, 530-532, 591,
658, 662, 674, 678
- phoebus** 438, 473, 533-535, 665, 678
- phos** 536-537, 653, 654, 658, 661, 678
- placenta** 18, 29, 538-540, 653, 665,
678
- pragma** 541-542, 652, 654, 658, 659,
667, 668, 678
- presbyter** 543-546, 650, 653, 659
archipresbyter 543
presbyteraticus 543
presbyteratus 543
presbyterium 543
- protoplastus** 547-549, 650, 661, 667,
678
- pseudoapostolus *uid.* apostolus

purpura 550-553, 653, 654, 659

purpureus 550, 552

quigamas, quigramas *uid.*

chirographum

romphaea 165, 227, 353, 554-556,

662, 672, 678

sarcophagus 557-559, 650, 654, 658,

659, 667, 668, 678

satrapes 560-562, 665, 678

scenopegia 335, 563-565, 658, 670,

671, 678

sceptrum 463, 566-568, 588, 627, 667,

678

sceptriger 566, 568

scheda 569-570, 654, 662-663, 678

schedula 569, 570

schema 571-574, 653, 659, 667, 669,

678

scopulus 575-577, 653, 654, 664, 665,

673, 678

scyphus 578-583, 653, 659, 666

sophia 584-586, 659, 678

sophisticus 584, 675

stemma 587-588, 658, 668, 678

stigma 589-590, 652, 658, 662, 678

Styx 264, 530, 591-593, 662, 669, 671,

678

symbolum 594-595, 653, 658, 659,

678

symbolicus 594

synodus 245, 596-600, 653

synodalis 596

Tartareus 221, 601-603, 604, 662, 677

Tartarus 601, 604-606, 662

Tartareus *uid. s. u.*

tessares 607-608, 653, 654, 658, 663,

665, 676, 678

thalamus 609-611, 653, 654, 659, 669,

678

epithalamion 609

theatrum 612-613, 653, 654, 658, 678

theologia 614-615, 616, 658, 661, 678

theologus 614, 616-617, 650, 678

theologia *uid. s. u.*

thomifer *uid.* tomus

thronus 112, 618-622, 654, 665, 669,

678

intronizare 618

intronizatio 618

Titan 334, 623-625, 665, 669, 678

tomus 626-628, 652, 653, 665, 678

thomifer 85, 626, 627

tomulum 626, 628

toparcha 629-630, 650, 658, 659, 670,

671, 678

triumphalis 189, 631-633, 634, 669,

678

triumphus 631, 634-636, 654, 668,

678

triumphalis *uid. s. u.*

triumpha(bi)liter 634

triumphator 634

tyrannus 633, 637-638, 654, 665, 678

tyrannicus 637

xenodochium 639-641, 678

zelus 642-645, 667, 668, 669, 671

zelatus 642, 645

zizania 646-648, 659, 678

